

*Присвячую своїй родині ~
Неллі Корнієнко
й Оксані Панюк*

ЛЕСЬ ТАНЮК

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ
без купюр

в 60-ти томах

XXIX том

1972 р.

січень-серпень

Київ
«Альтерпрес»
2014

ББК 84.44

T18

Танюк Л. С.

T18 ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах. Том 29.
1972 р. (*січень-серпень*).— К. : «Альтерпрес», 2014. — 776 с.

ISBN 966-542-189-1 (серія)

ISBN 978-966-542-556-4 (т. XXIX)

29-й том «Щоденників без купюр» Леся Танюка обіймає період з січня по серпень 1972 року. Це продовження теми українських арештів, провокаційна «справа Добоша», матеріали обшуків і переслідувань, протестний рух в Україні та республіках Союзу.

Читач знайде тут не лише яскраву картинку фактів і свідчень, вражень і рефлексій, а й окремі документи, раніше не друковані, вітчизняні й закордонні відгуки. Це рік зламу в масовій свідомості, прихід до необхідності нової стратегії і тактики боротьби за Україну.

Всі ці процеси відбуваються на тлі активності й протесно-драматичного театрального життя від «Гамлета» й «Тартюфа» в театрі на Таганці – до «Мсьє до Пурсоньяка» Л. Танюка й «Дон-Жуана» А. Ефроса, гастролі заньківчан у Москві, вистави за Лесею Українкою, історія видання книги Г. Крега – та «покаянні» листи З. Франко, М. Холодного й Л. Селезненка в українській офіційній пресі.

Серед нових матеріалів – листи Й-Гірняка із США, тексти, пов'язані з Л. Курбасом, заповіт О. Фадеєва, записки Сталіна й багато іншого. Том продовжує «Список репресованих».

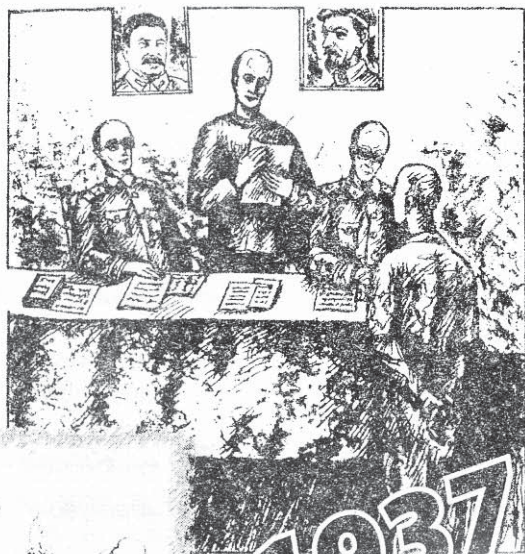
Звичайно, все це діється на тлі цікавих роздумів і документальних реплік про роки терору, ленінізму і сталінщини.

ББК 84.44

ISBN 966-542-189-1 (серія)
ISBN 978-966-542-556-4 (Т. XXIX)

© Танюк Л. С., 2014
© «Альтерпрес», 2014

січень - травень
1972

1937

- A quoi penses tu?

- A l'avenir.

Victor Hugo.

«Quatrevingt-treize»

- Про що ти думаєш?

- Про майбутнє.

Віктор Гюго

«Дев'яносто третій рік»

1972

січень-квітень
травень

Зошит №42

Крім усього новорічного, – відгуки на «Юність»: ніби не-погані. За винятком Сергія Олександровича Єрмолинсько-го. Він такий лютий на зауваження Управління, що, здається мені, переоцінює загрозу. Переконає мене — виставу заборонять, бо вона, мовляв, надто різко ставить моральні питання...

**3 січня
1972,
понеділок**

Але публіка сприйняла той показ добре, емоційно, було багато розмов. Бурков, Романов, Бочкарьов, Янушкевич – це і правдиво і сучасно, вони грають не про «історію». В театрі піднесення, якого давно не було – з часів вистав за Зоріним і «Антигони».

Втім, нашого «начальника» іноді важко збагнути, і що краще сприймає публіка, то більше від того неприємностей. Бо й саму публіку «начальник» сприймає як щось підозріливе...

7-го – Різдво Христове. 19-го – Богоявлення. Йордан. 14 січня – Новий Рік і Василя. А між іншим, 15-го січня – 350 років Мольєрові, – так жаль, що наш «Пурсоньяк» не встиг його привітати...

Якщо вже пішло про ювілей та календарі, цього місяця ще одна важлива дата: 25. 01 – сто років від дня народження Миколи Скрипника. Судячи з усього, офіційна Україна обійде цю дату паузою: крутиться ажніяк не на святкування пам'яті старого бійця, якому доля вготувала таку страшну

смерть з власної руки. Та не зроби він цього сам, вони б закатували його пізніше. Як усіх інших.

Між тим існувала версія, що це не самогубство, – що застрелили його **планово**, після дзвінка Сталіна, бо не виконав якогось чергового розпорядження, не пішов за хвилиною.

Отож до історії із Скрипником я хотів би повернутися.

Дейч написав статтю про Мольєра – для «Лит. России», наступного тижня, каже, вийде.

А я вже існую на перехресті – Мольєра й карнавалу – з ідеологічними закрутками консервних банок, про які тільки й мови... Барикади карнавалу.

Белінський про «человека, который смог страшно поразить перед лицом лицемерного общества ядовитую гидру ханжества»: стиль, вмiли висловитися «поетично». Але в усі часи Тартюфів принаймні викривали – суспільство виявлялося вищим за тартюфізм. Сьогодні, коли цей тартюфізм возведено у ранг майже... проте Бог з нею, з державною політикою! Мовчу, бо не налаштований псувати собі свято.

*Неллі їде в
Прибалтику*

Неллі й увесь її соціологічний сектор їдуть у Прибалтику, вестимуть дослідження – Таллін, Тарту, потім (чи перед тим) Ленінград, в якому теж є кілька гарних соціологів. Я б їм позаздрив, та ніколи, – бо мушу НЕГАЙНО випустити Єрмолинського, а потім відразу – «Пурсоньяка», – без передишки.

З торішніх книжок треба найкраще оцінити – Кримву – «Имена»: там є Ірд, Вольдемар Пансо, Єфремов, Юрський, Юрій Любимов. Добра сторінка про Паневежис. Окремо – Вол. Саппак.

Вона була у мене на перегляді «Ни на что не похожей юности», і я сказав їй чимало компліментарного про книгу. Але Наташа – людина послідовна, і мені про мою виставу говорила вона не компліментарно. Згодний з нею, всіх «стариків» ще слід підтягти, – «тривають» в іншому стилі.

На таких людях тримається театр (я про Наташу, а не про моїх акторів).

В «Лит. Газете» за 1. 01. 1972 – стаття на теми «НТР – людина-література» – Борис Рунін «Строгость модели, радость метафоры».

Людина античності не все могла зрозуміти, тому засвоювала це через художні здогади, через міт. Себто, брак розуміння вона перекривала за рахунок уяви і фантазії.

Зараз все навпаки. Л. Ландау казав: «В современной физике человек нередко способен познать нечто такое, что он не в состоянии вообразить».

Іншими словами, під впливом наукової експансії у всі сфери буття **абстрактно-логічне** начало загрожує потіснити **образне, чуттєве**.

«Коротко говоря, **строгость модели** «грозит» вытеснить из нашего повседневного мышления **радость метафоры**».

Слушно – у висновку, – що маємо вельми кмітливого суперника, який оцінює кожен твір безпомилково. «Я имею в виду Время, то самое **историческое** время, которое обнаруживает сейчас тенденцию неслыханного ускорения. Соревноваться с ним без повышения научной, теоретической вооруженности бессмысленно».

Якби ж це збагнули люди театру!!!

Приємно, що мій театр – не здохляк, як деякі його сусіди. Абсолютно не здохляк – сьогодні вони мені таку славу репетицію утнули, що я тільки охав! Тонко, чітко, з пронизливою тривогою! А холодний Шакуров – так той просто герой і геній! За ним встає ціла шеренга **таких** бійців, апологетів віри й честі. Які потім стрілялися, коли розуміли, в яку історію влипли.

**4 січня,
вівторок**

5 січня,
середа

Ю. Мільтін

*Театр і місто ·
Мільтін*

Маленький театрик у маленькому містечку маленької країни, де ніхто не вважає себе за провінціала. Чотири години від Вільнюса; Паневежис. Туди – до Мільтініса – їдуть автобусами з усієї Прибалтики, Кримова розповідає, що він сам фарбує для вистави костюми (мундири), сам шукає кольору й відтінку... Напевне, театр отак і робиться **з усього**.

Справді, переконаний, проблема театру – це й проблема міста, його самопочуття і традицій, проблема **елітної** родини міста. Тим то й складніше на Україні, що там міст в однорідному сенсі мало, – все більше село. А село дає та-нець і пісню, аматорські вірші, клубну самодіяльність. Україні потрібне **місто**. Тому й існує такий гарний театр у Львові, що є Львів – з власним мисленням, власною іронією, з власною традицією письменництва і малярства, з власним **панством** (має бути гонор, неодмінно!). Тому й слабкий театр у Харкові, що звідти ще перед війною викачано **столицю** й перетворено Харків на промислове радянське гетто. А гетто є гетто навіть для інтелектуалів, яких у Харкові багато. Я вже не кажу, що це **російське** інтелектуальне гетто...

Чому в нас не йде «Гедда Габлер»? Тесмана грав колись Крушельницький. Все-таки за доби «Руської бесіди» театр більше надавався до **своїх**, – свій до свого по своє. Можливо, театр Мільтініса можна порівняти з театром Стадника чи Рубчака, саме в сенсі **рівного діалогу** – публіка-актор? Нинішній ідеологізований «діалог» – це вже інше. Як спротив йому наша публіка занадто активно реагує на примітивно етнічне – бо його її позбавляють. У Прибалтиці ж національне – це і – Шоу, Ібсен, Шекспір.

Але Мільтініс учився у Шарля Дюллена! Приятелював з Віларом і Полем Валері, знімався в кіно разом з Жаном-Луї Барро. Сьогодні він віддає свої борги.

«Потребность в человечности» – як заповіт Дюллена (помер 1947 року).

Я тепер працюю на дві руки, водночас – плюс Мольєр. Дуже цікаво – на контрасті...

Мільтініс зовсім не мольєрівський режисер; тим цікавіше читати про його «французство».

«Макбет» (1960). (Порівняти з Курбасовим).

«За дверью» Борхерта.

ОТЗЫВ

О сценической редакции ЛЕСЯ ТАНЮКА по комедии Мольера «МСЬЕ ДЕ ПУРСОНЬЯК»

Режиссеру Л. Танюку пришла остроумная мысль воспользоваться известной комедией Мольера «Мсье де Пурсоньяк», чтобы создать на основе незатейливого сюжета, заимствованного великим французским драматургом у итальянских комедиантов, оригинальный и современный мюзикл. Именно потому, что Мольер в этой комедии пошел по стопам комедия дель арте, самый жанр мюзикла родственен импровизационному принципу мольеровской пьесы. Конечно, было бы немыслимо, не ломая самую сущность жанра, проделать такую метаморфозу с «Тартюфом» или «Дон Жуаном». Но здесь это уместно и привлекательно и с точки зрения чисто театральной. Введение современных тем в старую комедию Мольера не только не нарушает замысла ее создателя, но лишний раз доказывает его бессмертие.

Ол. Дейч: Візгук на «Пурсоньяка»

*А. Дейч.
Шарж Льва Озерова*

Кажда эпоха по-своему читает великих классиков, и я убежден, что Театр имени Станиславского имеет все основания «омолодить» «Мсье де Пурсоньяк» за счет находчивых и грациозных импровизаций Л.Танюка. В истории советского театра есть уже подобные опыты работы над аналогичным материалом, и в первую очередь припоминается спектакль «Принцесса Турандот», до сих пор с успехом идущий в Театре имени Вахтангова.

Л.Танюк – не только режиссер, но и поэт, публикующий свои стихи, статьи и переводы. Он проявил много артистичности и литературного вкуса, чтобы сделать комедию Мольера современной.

В процессе работы на сцене он несомненно внесет ряд добавлений и изменений, но и в таком виде русский текст «Мсье де Пурсоньяк» вполне приемлем и воспринимается с чисто галльской непринужденностью.

Гротескная комедия Мольера с основными персонажами из далекой эпохи сохранила в данной обработке все приметы реалистического постижения действительности в специфически театральном преломлении.

5 января 1972

Александр Дейч

*Інна
Л. Вишневська*

Чому мені така неприємна Інна Вишневська із своїми пародіями? Може, тому що вона поплескує інші нації по плечу? Такий собі московський провінціалізм – через зверхність. Не почуваю в ній знання й культури, більше – самохвальства. «Дорошевич у спідниці» – як на мене, для неї забагато. У Дорошевича фейлетони зубасторозумні. Інна Люціанівна жартує «пласко».

А може, вся проблема тільки в тому, що вона намагається пародіювати? А в такого пародиста смішне – лише коли він «показує»?

Проте іноді й те серйозне, що вона друкує у партійній пресі, я сприймаю як пародію. Навіть коли вона того не хоче.

Поверхова мадам. У них там взагалі на секторі забагато, здається, капусника. Соромляться один одного, чи що?

Гете: «Прямой человек – вот настоящее слово. В нем не было ничего искривленного и изломанного. И при этом такое величие! Он господствовал над нравами своего времени, в то время как наши Ифланд и Коцебу подчинялись нравам своего времени, находились у них в подчинении и порабощении, Мольер воспитывал людей, давал их правдивые изображения».

3 Луначарського: «Правда, развлекатель он был великолепный. Он в молодости напитался итальянской комедией дель арте и французским яркокрасочным фарсом. Но вместе с тем, т. к. он жил при дворе, он не мог быть чересчур грубым. Все это ему пришлось отлить в изящную форму. Замечательной стороной творчества Мольера была живость, насмешка, социальная мудрость, которые были принесены из низов. И все это в чудесных гармоничных стихах, не хуже Расина¹. Все превращается в кристальную, приподнятую, совершенно правильную форму, при чрезвычайно богатом содержании.

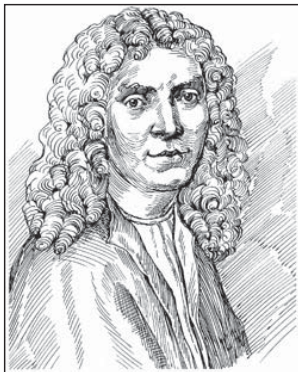
"Литературная Россия"

14 января 1972 года

БЕССМЕРТИЕ МОЛЬЕРА К 350-летию со дня рождения

*Ол. Дейч про
Мольера*

Удобно расположившись в глубоком кресле, держа манускрипт в руках, Мольер читает только что законченную комедию своей служанке Лафоре, и лицо простой крестьянской девушки озарено светящейся улыбкой. Так великий французский комедиограф изображен на известной гравюре Леду. Существует легенда, что Мольер проверял свои произведения, читая их прежде всего этой девушке из народа. Гравюра в образной форме как бы раскрывала

¹ Багато краще! У Расіна бувають такі важкі рядки!... (Л. Т.)

секрет огромной популярности и доходчивости мольеровских комедий, их заразительной живости и веселости, непосредственности и гальянского народного юмора – всего, что сразу увлекло демократического зрителя.

Долгие годы скитаний по провинции с труппой бродячих комедиантов дали Мольеру –актеру и драматургу – неопределимый жизненный материал для создания обширной галереи народных характеров. Теоретик французского классицизма Никола Буало учил:

Узнайте горожан,
придворных изучите;
Меж тем старательно
характеры ищите.

Мольер шагнул за рамки этих предписаний: он в совершенстве знал не только двор и столицу, но и всю Францию, постиг мысли и чаяния разных слоев современного общества. В стихотворении «Городок» Пушкин говорит о «Мольере-исполине», разумея под этим гигантскую силу воздействия мольеровских творений.

Каждый предшествующий век подготавливает грядущий, и не будь комедий Мольера, прославлявших народную сметку и обличавших пустых и заносчивых аристократов, быть может, не было бы ни театра эпохи Просвещения, ни Бомарше с его знаменитым Фигаро, ни драматургии эпохи революции. Мольеровские традиции были плодотворно восприняты всеми последующими поколениями передовых писателей в разных странах Европы.

Сочувствие драматурга всегда на стороне ловких и умных героев из народа – слуг и служанок, блистательные образы которых живут в его пьесах. Дерзкими, но разумными поступками, здравым смыслом, благородством намерений и бескорыстием эти персонажи одерживают победу над лицемерными негодьями и пройдохами, обманщиками и авантюристами из высших сословий. Три с лишним столетия не сходят со сцены Сганарель («Дон Жуан», «Лекарь поневоле»), Скапен («Плутни Скапена»), Ковель («Мещанин во дворянстве»), Туанета («Мнимый больной»), Дорина («Тартюф») и многие другие герои из народных низов, ставшие нарицательными. Живое сопоставление холодного циника и Себялюбца Дон Жуана с его слугой – добропорядочным Сганарелем – особенно

подчеркивает контраст между порядком и добродетелью. А как возвышается своей моральной простотой служанка Дорина и над ханжеским обманщиком Тартюфом и над глуповатым и набожным буржуа Оргоном, попадающим в сети святоши-лицемера! Недаром архиепископ парижский в особом послании запрещал исполнять, читать и слушать комедию «Тартюф» под угрозой церковного отлучения, недаром годами приходилось вести Мольеру борьбу за право поставить на сцене свои сатирические комедии. И под конец жизни драматурга церковь жестоко отомстила ему. Понадобилось вмешательство короля, чтобы Мольера похоронили не на свалке, а за кладбищенской оградой вместе в самоубийцами и преступниками. И только потомки отдали должное великому драматургу, перенесли его останки на кладбище Пер-Лашез и поставив памятник.

Людовик XIV, то опекавший Мольера, то беззастенчиво предававший его, хотел видеть в нем только придворного развлекателя. И следы этих сложных отношений проглядывают во второстепенных пьесах Мольера, приторно слащавых пасторалях и грубоватых фарсах, угождавших вкусам короля и его приближенных. Но бессмертие Мольера утвердили за ним его обличительные комедии, и прежде всего «Тартюф», «Дон Жуан», и «Мизантроп». По французской поговорке: «Смех убивает». Язвительный, ядовитый смех Мольера разил сильнее дворянской шпаги.

Белинский восторженно оценил очистительное свойство такого смеха Мольера:

«Человек, который мог страшно поразить перед лицом лицемерного общества ядовитую гидру ханжества, – великий человек! Творец «Тартюфа» не может быть забыт!»

Время подтвердило это высказывание великого русского критика. Не только герои его комедий остались жить, но многие их реплики и выражения сделали крылатыми словами и поговорками. Как Малый театр в Москве зовется Домом Щепкина, так прославленный парижский театр Комедии Франсез именуется Домом Мольера. Сменяются поколения артистов, репертуар пополняется новыми драматургами, но Мольер и французская классика всегда преобладают на сцене этого театра. «Тартюф», «Мещанин во дворянстве»,

«Ученые женщины», «Амфитрион», «Плутни Скапена» и «Мнимый больной» идут от сезона к сезону.

С начала XVIII века и по сегодняшний день театры нашей страны приносят зрителю новые актерские и режиссерские истолкования неувядаемых образов комического гения Мольера. К. Станиславский, давший своеобразную трактовку «Тартюфа», подчеркивал непреходящее значение этого образа Мольера:

«Его Тартюф – не просто господин Тартюф, а все человеческие Тартюфы, все вместе взятые. Он описывает жизнь, происшествие, частное лицо, а получается общечеловеческий порок или страсть».

В этих словах отмечена та обобщающая сила мольеровского реализма, которая сохраняет его произведения на протяжении столетий и делает их бессмертными. Многие великие русские актеры разных поколений – И.А. Дмитриевский, П.С. Мочалов, М.С. Щепкин, П. М. Садовский, С.В. Шумский, А.Е. Мартынов, В.Н. Давыдов, К.А. Варламов создали незабываемые образы мольеровских комедий, вошедшие в славную историю нашего театра.

Народная стихия мольеровских комедий, социальная направленность их идей служили и молодому советскому театру в первые послереволюционные годы.

Мне в ту пору не раз приходилось видеть мольеровские спектакли в наскоро оборудованных театрах на Украине. Помню, с каким напряженным вниманием следили зрители за развертыванием действия, и тогда по невольной, хоть и далекой ассоциации мне вспомнилась гравюра Леду и веселая служанка Лафора, внимавшая остроумным диалогам комедии Мольера.

Не может уйти из памяти и выдающийся спектакль МХАТа «Тартюф» в постановке М.Н. Кедрова (по плану К.С. Станиславского), осуществленный в 1939 году. Образ Тартюфа, созданный М.Н. Кедровым, оставлял впечатление мрачной демоничности как символ мракобесия, и в контрасте с ним жил непосредственной, простоватой жизнью наивный и благочестивый Оргон (В.О. Топорков).

О Мольере на советской сцене написано немало, и каждый раз время вносит новые дополнения и новые версии. Об этом свидетельствует оригинальная и современная трактовка «Тартюфа» в Мо-

сковском театре на Таганке, и спектакль «Мещанин во дворянстве» в театре имени Евг. Вахтангова, и **готовящаяся в Театре имени К.С. Станиславского в сценической редакции Леся Танюка постановка «Мсье де Пурсоньяк» в форме современного мюзикла,** и ряд других спектаклей столичных и периферийных театров.

Жизнь мольеровских героев продолжается.

АЛЕКСАНДР ДЕЙЧ

Дейчі, день народження Євгенії Кузьмівни, веселі мемуари Оні Прута (знову Швейцарія і той випадок із штахетами), скарги Ірочки Луначарської на чорт-зна що в АПН; Україна, Узбекистан, і Лев Адольфович про Тичину.

**6 січня,
четвер**

Хоч було, як завше, весело й дотепно, а проте кілька реплік Пузікова мене спантеличили: ніби спустили їм згорі якесь ідеологічне рішення, особиста відповідальність редакторів, будуть явні кадрові зміни: словом, він раптом дисонансно заговорив про можливість ідеологічної закрутки.

Сам же Олександр Йосипович із своєю катарактою почувався погано, хоча й намагався підтримувати вогонь у каміні...

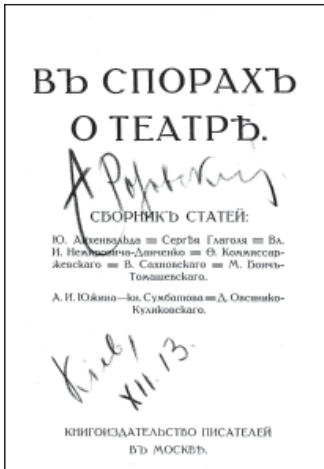
Рушиться останнє гніздо птахів вільного розуму.

Майже всі вони, птахи, були на «Чорті» – й тишилися тим, що в центрі Москви можливий «нормальний буржуазний театр», «такий, як у Парижі — з богемою й еротикою, дотепами й гарно закрученою інтригою». Найпідходяща для цього доба.

Ірині Луначарській та Рафі сподобався Борис Романов (вони дивились і Сатановського). Що ж, у Луначарських і смак кращий...

*Театр і
Ю. Айхенвальд*

Між тим перед театром — два шляхи. «Поетом можеш ты не быть, но гражданином быть обязан»? – і пішла-поїхала «виробнича тематика», шатровсько-ленінське самодержавіє, бурхлива Таганка з акціями і протестами, – і навпаки, апеляція до чистого мистецтва, балет і опера, естетизм як основа пізнання світу, еволюція

смаку, відмова від агітпропу як від чуми популярності.

Все повторюється. Ще Юрій Айхенвальд стверджував – 1913-й рік! – що «театр все больше и больше идет на убыль, приближается к своему идейному концу». Він мав власну теорію кризи театру – й не міг збагнути, чому всупереч його теорії публіка йде до театру, і товпи студентів чергують за театральними квитками біля кас у Камергерському провулку.

Як на мене, стогнуть і сваряться, каркають і зле пророчать не глядачі, а здебільша самі театralи. Як і тоді, кожне

друге вважає, що мистецтва немає, що «мистецтво вмирає», що йдемо до занепаду цивілізації та культури, «новатори» кличуть до реформ, консерватори вимагають шани традицій, а справжнє, істинне — зовсім не тут...

Для Айхенвальда було очевидно, що людство розвивається під знаком гамлетизму, себто «возрастающей интеллигентности», через що нас менше вабитиме непереможна елементарність та дитяча суєтність театру. А далі переходить на парадокси – «Конец театра наступил потому, что театр и не начинался. Эстетически он не может быть оправдан. Его реальное существование, конечно, еще не говорит за его разумность. Театр – ложный и незаконченный вид искусства. Он вообще не принадлежит благородной семье искусств».

І далі – «он безнадежно зависит от литературы».

Так можна писати про театр, лише не знаючи його зсередини.

Залежність від літератури? А залежність п'єси від театру – не аргумент проти такого шаблону? А театр балету, театр пантоміми, музичне дівадло абощо – залежні від літератури?

«Отрада плєбса, игрушка детей, лже-искусство, он отвечает в нас не чистой эстетике, а скорее нашей физиологической активности, нашей динамике».

І лише тут Айхенвальд пробивається до суті.

«Чиста естетика» так само є **неповний** театр, як неповним театром є балаган і ярмаркова вистава. В «Пурсоньяку» я спробую зробити цей коктейль «громадського» і «театрального», «естетичного» й «фізіологічного». Для Гамлета весь світ був театр, і всі люди – актори, одні – напоказ, інші – потай; і принц віддавав перевагу лицедіям перед лицемірами. Можливо, суть театру і є оце повсюдне оголення лицемірства й утвердження лицедійства як **правди** життя. Бо й справді воістину мудрий лише той, хто не пнеться у надмір серйозності.

Отак і я пробую постійно кепкувати з самого себе, аби не опошлитися надміром самоповаги й серйозності, бо це – як висип провінціалізму. Хоч мене постійно й тягне на «глобальність» чи на абстрактність проблематики: все-таки в мені гвіздком засів і теоретик. З іншого боку, це дає мені змогу добре роздивитися таких же «теоретиків»: нюхом чую своїх.

Це я – про Айхенвальда, з яким неодмінно зчепився б, якби ми зустрілися з ним тоді в 1913-му – на його публічних лекціях.

Так, він відносить до негативів **безслідність** театру: не лишається ні «драгоценных гієроглифов поезии и музыки», ні символу, ні формули. Отож, робить він висновок, театральне мистецтво – «мнимое». Але ж і місяць тисячами років сходить і заходить над нашими головами поетичною примарою, а співають про нього не аеронавти, які його помацають – співають саме ті, для яких він – явище виключно **видиме, безслідне** (зайшов за хмару – і зник).

Ефемерність театру і є його найвища вартість, саме за неповторність **миті** його й цінують.

Айхенвальд мало не плаче: «Его искусство – мнимое, поэтому и нельзя его остановить, увековечить, обессмер-

тять. И никакие изобретения техники, никакие сочетания фонографа и кинематографа не сумеют задержать и продлить самую душу спектакля, его нерв, т.е. живых людей».

В цьому і є його найбільший виграш! Фільми двадцятих, які «задержали» і «запечатлели» той акт мистецтва, сьогодні є застаріла **зупинка**, ми дивимося на них як на реліквії, не більше. Старі записи мхатівців слухати неможливо – такі неприродні там голоси й інтонації. Позаяк вони «запечатлены».

А по живу душу театру ходять досьогодні – сотні й тисячі. Ця незафіксованість і є **основа** сценічного мистецтва.

Ще одна теза – «актеру повелеваєт литература», отже – актор не самостійний митець. Але ж Роденові наказує не лише натура, а й **фактура** – мармуру, наприклад! А музикант мусить думати про можливості оркестру. Але й музикант для нього «меньше художник, чем композитор».

Оці **табелі про ранги** свідчать лише про те, що Айхенвальд не любить (а тому не сприймає серцем) театру. Музика для нього є вищою за інші мистецтва, бо вона – «не всеобщее достояние», бо її сприймають лише вибрані, – а слово, мовляв, є **для всіх**. Тому музикант – «исключительный человек»; а театр – на те не надається.

Абсолютна дурниця – а ля «ішов дощ і два студенти, один в пальто – інший в університет». Та ж і **слово** є різне, – хіба скажеш, що Клодель – «для всіх»? Словом оперує і різник на ринку, торгуючи м'ясом, і філософ Скворода; це різні функції Слова. Так само існують і **мільйони** театрів.

Ось тільки **головного** не тямить Айхенвальд: в театрі все це поєднується – і Слово, і «исключительный человек от музыки», і рух і балет... В такому сенсі Театр є ближчий Всесвітові, аніж кожен з його підрізновидів, складових.

Але надходить час, коли театр перестає бути тільки літературою, тільки живописом, тільки музикою; він давно виробив власну мову, – і сьогодні лише вдосконалює її. Технічно ускладнює собі задачу: **сплав** стає густішим, актор не може бути кволим, дохлим, непривабливим, немюзичним...

Айхенвальд вбачає вразливим бік театру й тому, що він педагогічний, а педагогіка потрібна виключно маленьким; але чи не потребує педагогіки суспільство? Чи не є естетичною педагогікою мистецтва взагалі?

Ще одна ахіллесова п'ята театру, за Айхенвальдом, – ілюстративність. «Как бы театр себя ни утончал и как бы ни стремился пойти куда-то дальше иллюстративности, – только она останется его смыслом и назначением». Це саме і є приклад того, як чоловік вигадує собі зручного опонента, аби потім зручно було його розвінчувати. «Отказываясь от конкретности, он (театр – Л. Т.) отказывается от самого себя». Звичайно ж, бідаха не дожив до театру абсурду, до абстракцій Йонеску й Беккета, до туманностей Мрожека, і **тогочасне** видає за вічне...

Я б швидше погодився з його тезою, що «театр не искусство, а что-то другое, – может быть, большее, искаженный осколок большего... Это большее и есть жизнь, – просто жизнь как такая прежде всего – в биологическом смысле, с плотью, кровью, жизнь осязательная, громкая, реальная».

Вистава повертає життю те, що забрала в нього література. Такий він робить висновок; і з цього знову починається ланцюг логічних помилок. Сьогодні вже можемо виходити з функції, яка є для театру вагомою – він **моделює** життя, психологічні процеси поступу, формує **групу** з одного боку, з іншого – людину індивідуальну. Він справді в окремому становищі, в окремому статусі – між мистецтвом і не мистецтвом, або між мистецтвом і «нетількимистецтвом».

Актора брали на глум – Айхенвальд виводить з цього тезу, що, можливо, життя платило йому презирством – за те, що він, актор, передражнює реальність, збиткується над нею, – «отказ актера от реальности», – мовляв, він постійно «меняет свой образ и подобие». Але й Достоевський постійно – через кожного з героїв – «міняє образ і подобу», і кожен художник, по суті, збиткується над життям, як збиткується будь-який творець, коли творить «перетворення», – хіба що театр подає своє творіння в найгустішому замісі, через що й найвпливовіший...

А вже як його там називати, інтелектуальний він чи «забавка», «потеха» чи «кафедра» – зайдіть за п'ятсот років, там поговоримо! Слова, слова, слова.

Втім, чи не найцікавіший розділ – про актора-людину й актора-виконавця. «Сальвіни сам больше Отелло. Ермолова больше Орлеанской Девы. Человек – предел. Человек – цель, а не средство; театр же смотрит на своих людей как на средство...»

Знову підміна. А якщо актор грає негідника, він що – більший Гітлер ніж сам Гітлер? Це зовсім інші параметри. Та й я б ще посперечався, чи кожен виконавець ролі Гамлета «більше» самого Гамлета.

В цілому ж і мені не слід впадати у надмір серйозності: заперечення Айхенвальдом театру – така ж містифікація, як і акторські гімни театрові, що їх з таким запалом співає Євреїнов, «фанатик театральности». Просто один хоче бути «портным жизни», переодягати її у святкові строї, інший – переконаний, що «Венера Милосская не нуждается в портных». Обидві ці позиції правдиві.

**Нехай це
буде
компенса-
ція за
7 січня**

У Новорічну ніч снились мені світові катаклізми; Місяць зійшовши з орбіти, почав наближатися до Землі, від чого наша планета почала обертатися все швидше-швидше-швидше – доки не сталось катастрофи... Хвалити Бога – прокинувся, хоч і в холодному поту... Щось таки в Землю врізалось, астероїд чи місяць...

У дитячі роки – я вже писав про це в щоденнику – я фантазував на тему: Австралія – той астероїд, який розбив навпіл Землю, і дві півкулі на карті – колись були цілим.

Потім я читав, що це неможливо, і заглиблення океану – просто наслідок кипіння і затухання магми. А континенти, – пояснювали інші, – почали роз'єднуватись десь 320 млн. років тому... Чому ж тоді цей процес \approx 250 млн. років тому – припинився? Умови ж і процеси навколо магми не змінились?

А що, як Земля мала не один супутник, а два? Два Місяці? Й один з них зійшов з орбіти і почав наближатись до Землі? Швидкість обертання Землі виросла до критичної, куля тріснула (наслідок – Атлантика!), а Місяць-2 все-таки врізавсь у Землю і став Австралією і Новою Зеландією... Після чого швидкість обертання почала меншати і досягла нинішньої.

Бо вчитав недавно – Тихий океан порівняно **молодий**.
Порозпитувати.

Далі йде стаття Серг. Глаголя «Да здравствует театр!», полемічна до Айхенвальда, – я її омину, довелося б повторюватися. Єдине хочеться підкреслити: **вміли** писати про театр! І ті, що його викривали, і ті, які його обожнювали. В обох випадках температура була висока, і вже одне це є найкращим аргументом за **театр**.

Ось чому мені так хочеться поставити Мольєра – після цих двох орбіт, хоч і різних, але недовиражених. І на Мольєра я вже не молитимусь як на ікону – хочеться **варіацій, нашої доби, нашого** веселого голосу, **нашого** смутку.

Ані рядка. Ну то й що?

7 січня,
п'ятниця

Для Бодлера існує тісний взаємозв'язок між сміхом та гріхопадінням. Сміх для нього є часткова моральна деградація.

Чи стає від цього Бодлер вужчим, чи можна записати його в ортодокси?

Не думаю.

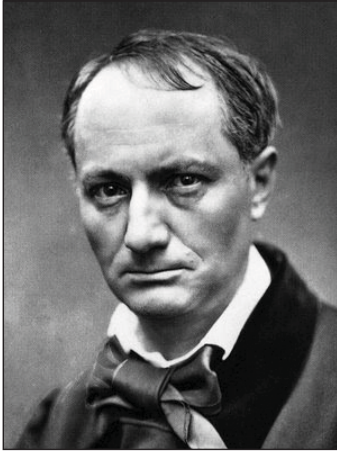
Для Бодлера вища мудрість полягає у знанні й застосуванні Божих правил, а Бог, як відомо, ніколи не сміявся.

Мудрий спиняється на краю сміху – як на краю спокуси. Існує суперечність між вищою мудрістю – і природою сміху.

На погляд того, хто все знає і все може, сміху не існує.

8 січня,
субота

Бодлер, сміх і гріх

Ш. Бодлер

Все знає і все може хіба один Бог. Через те сміх існує для всіх, **крім Бога?**

Багато людей хоч і навчилися сміятись, не стали від того мудрішими. Один з таких «мудріших», Ніцше, записав, що дуже тішиться можливістю бачити, як тратять розум наймудріші трагічні уми: «Бути спроможним сміятися з того, незважаючи на глибоке розуміння, хвилювання й співчуття, котрі я переживаю, – річ **божественна**», іншими словами, це і є сміх Ніцше».

Чи не тому Бодлер закінчив божевільням? А «гріхопадіння» через сміх могло б перезарядити його акумулятори.

Сміх, уводячи від претензії на Бога, лікує.

3 «Літературного ярмарку» (кн. I, 131, грудень – 1928): Драй-Хмара, «Лебеді» :

*«Лебеді»
Драй-Хмара*

М. Драй-Хмара

На тихім озері, де мліють верболози,
давню приборкани, і влітку й восени
то плюскоталися, то плавали вони,
і шиїгнулися у них, як буйні лози.
Коли ж дзвінки, як скло, надходили морози,
і плесо шерхнуло, пірнувши в білі сни, –
плавці ламали враз ті крижані лани,
і не страшні для них були зими погрози.
О гроно п'ятірне нездоланих співців,
крізь бурю й сніг гримить твій переможний
спів,
що розбиває лід одчаю і зневіри.
Держайте, лебеді: з неволі, з небуття
веде вас у світи ясне сузір'я Ліри,
де пінить океан кипучого життя.

Вітання від Джемса Сторі з США

Я был профессором Русской истории в университете в Америке, пишущая на Бердяеве.

Как видеш, я тепер женат...

Рождеством Христовым

и

счастливым Новым Годом!

*Two trains behind
Two tones below
Too goddamn slow
For peace of mind.*

*One day I dropped my watch
From the Empire State Building.
That's close as I ever got
To stopping time.*

*The old year spins,
It all begins
Again.*

James C. Story"

*Лесь и Галя – я вас познакомился в Москве в апреле, 1971 – помни-
те?*

Games + Evons

James and Avon Story

James & Evon Story

191 Willoughby st # 12 J

View from New York and Brooklyn Bridge

ЖАН БАТИСТ МОЛЬЕР
К 350-летию со дня рождения

МСЬЕ ДЕ ПУРСОНЬЯК

Мюзикл в 2-х частях

Композитор В. Махлянкин
Интермедии и стихи Л. Танюка

Московский драматический театр имени К. С. Станиславского
1971–1972

Рожденный в стихии уличного карнавала и балагана, Мольер встречает свое 350-летие праздничным шествием по сценам мира. В этом радостном кортеже решил принять участие и Театр имени Станиславского. Наш выбор пал на редко играемую комедию Мольера «Мсье де Пурсоньяк». Не пытаюсь опровергать тех, кто считает, что избранная нами комедия уступает по своей значительности таким шедеврам мольеровского гения как «Тартюф», «Дон Жуан» и «Мизантроп», мы предприняли попытку рассмотреть ее как произведение, на котором явственно ощутимо влияние домольеровского театра (святочные представления, праздники Дураков, «ослиные мессы», средневековые фарсы, комедия дель арте и др.); нас интересовала проблема **театра как такового**. С другой стороны, мы были озабочены тем, что, обогащенный послеольеровским театром – от Бомарше, Мюссе, Мериме и Ростана до Жарри, Сартра, Ионеску и Жене – современный зритель как во Франции, так и за ее пределами заметно обеднен оскудением зрелищности театрального действия. Если бы не боязнь прослыть категоричным, мы бы сказали, что театр стал слишком скучен для того, чтобы в него ходили. По Вольтеру, все жанры хороши, кроме скучного; вот почему возникла идея поставить современный мюзикл по мольеровскому «Пурсоньяку», используя для этого всю множественность способов воздействия на зрителя, – от обращения к **цитатам из старых фарсов**, от пере-

акцентировки тех мольеровских тем, которые кажутся нам сегодня менее важными, – до создания новых интернаций, стихов и песен, связанных со спектаклем только ассоциативно. Противоречие лирического и фарсового начал жизни определило структуру произведения, задачей которой стало динамичное отражение современной музыкальной стихии. Музыка этого представления призвана также расширить образную сферу площадно-ярмарочного действия, с тем, чтобы средствами хореографии и пантомимы современный арлекин мог высказать свое отношение к миру и к искусству, и прежде всего – к веселому и радостному искусству театра. Ибо цель нашей постановки – рассказать современными средствами веселую притчу о мире в игре и смехе. Если, познав эту притчу, зритель уйдет от нас вдохновленным и улыбающимся, мы будем считать, что наша скромная цель достигнута.

Л.Т.

В ПРЕДСТАВЛЕНИИ ПРИНИМАЮТ УЧАСТИЕ:

**Пурсоньяк,
Оронт,
Доктор,
Эрнест,
Жюли,
Сбригани,
Нерина.
Маски, музыканты.**

Действие происходит в современном Париже.

Париж. Нотр-Дам. Сена. Монмартр. Эйфелева башня. Окна. Двери. Дилижансы. Автомобили. Театры. Воздушный шар. Мимы. Арлекины. Маски. Станиславский. Мольер. Оркестр. Гремит карнавальная медь фанфар. На арене появляется Сбригани с дирижерской палочкой в руке.

ПРОЛОГ

Сбригани (*сначала дирижирует, затем поет*)

Начинаем представление!

Bon soire, messieurs, mesdames!

И спешат свое почтенье

Засвидетельствовать вам:

Трио: Три забавных старика!

Три нелепых чудака!

Пурсоньяк Господин де Пурсоньяк.

Из Лиможа. Холостяк.

Оронт Господин Оронт, отец,

И порядочный,

И порядочный,

И порядочный хитрец!

Старый доктор Старый доктор-психиатр,

Ненавидящий театр,

Ненавидящий театр,

Ненавидящий театр...

и т. д.

*(Пурсоньяк и Оронт уводят Старого Доктора. На смену им
появляется квартет: Эрнест, Жюли, Сбригани, Нерина.)*

Квартет: Золотая молодежь, –

Пропадаем ни за грош!

Эрнест Господин Эрнест, поэт,

Сердцевед и сердцеед!

Жюли М-ле Жюли, невеста

Гениального Эрнеста.

Нерина И Нерина,

Балерина,

Дочь бродяги Арлекина!

Сбригани И Сбригани,

Итальяни,

Хитрый неаполитани!

Маски Золотая молодежь,
 Пропадает ни за грош!
Сбригани Ну, а все иные краски
 Придадут спектаклю МАСКИ!

Музыканты: Сто проказ
 Для вас
 Припас
 ТЕ-А-ДЖАЗ!

(И ударили по струнам, затрубили в трубы, загремели в барабаны-литавры, – и вот уже родился уже из музыкального хаоса праздничный актерский марш, – тот самый, которым завершится спектакль).

Сбригани: Синьоры-актеры – на сцену!
 Самую судьбой нам дано
 Привествовать здесь Мельпомену
 И милых друзей заодно.

Все: Клянемся играть вдохновенно,
 Достоинно, легко и смешно.

Сбригани Комедия, звонкая, славься!
 И в славе нам лучший пример! –
 С одной стороны –

(и все почтительно склонились перед портретом)

Маски – СТАНИСЛАВСКИЙ...

Сбригани С другой стороны –

(и все сделали традиционный мольеровский поклон в сторону другого портрета)

Маски – МОЛЬЕР!

Все: Отвага на наших знаменах,
 А шпаги остры и честны!..

(К тому времени Сбригани поднес микрофон к портрету Мольера; и автор не смог промолчать)

«Мольер» (маска) Клянитесь играть увлеченно!

(Нерина решила взять интервью у Станиславского, и тот тоже обратился к актерам с напутственным словом)

«Станиславский» (маска)... И ре-а-ли-сти-че-ски!..

Все: Клянемся! Играть увлеченно!
И реалистически!

Синьоры-актеры – на сцену!
Шуми, молодое вино!
Клянемся играть вдохновенно,
Достойно, легко и смешно!

Сбригани Поклонитесь никогда не опаздывать на выхода!

Все: Клянемся!

Сбригани Не фальшивить в музыке и танцах!

Все: Клянемся!

Сбригани И если вы нарушите эту клятву, да падет на вас недовольство публики!

Все Амен!

Сбригани Да покроет ваши головы позором критик в рецензии «Мольер в театре Станиславского»!

Маски *(выглядывают из окон, исполняя вариации на тему музыкальной фразы «Мольер в театре Станиславского!»)*

Сбригани У нас в гостях
«МСЪЕ ДЕ ПУРСОНЬЯК!»! –

(на сцену выкатывается тележка с афишей спектакля)

Комическое,
Не каноническое
Вокальное
Инструментальное
Танцевальное
Оригинальное
Театральное
Представление
В 2-х частях

Маски Ах!
Сбригани Шалости
По мотивам почтенного
Мольера!!!

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

Нерина (вдруг появившись из-за афиши представления) Хорошенькие шалости! Да тут умрешь от жалости, видя, как ваш батюшка хочет насильно выдать вас замуж! И за кого? За какого-то несчастного лиможского богача, этого мсье де Пурсоньяка, который тащится сюда с мешком золота за плечами, чтобы выкрасть вас из-под самого нашего носа! Из-за этого Пурсоньяка дать отставку жениху, который нравится нам!

Маски (девушки) А, главное, нам!

Нерина Одно имя мсье де Пурсоньяка приводит меня в ярость! Меня бесит мсье де Пурсоньяк! Я буду не я, если мы не расстроим эту свадьбу! Не бывать вам мадам де Пурсоньяк!

Маски (девушки) Разве можно с этим смириться?!

Маски (юноши) Эта вам не XVII век!

Нерина Нет, мы его так одурачим, столько шуток с ним сыграем, что этот Пурсоньяк живо уберется к себе в Лимож!

Маски - Плевать нам на его миллионы!
- Долой Пурсоньяка!
- Да здравствует любовь!

(На сцене поднимается невообразимый галдеж, – тщетно Сбригани пытается призвать всех к порядку)

Сбригани Тихо! Тихо! Тише! Тише!»
Тише! Тише!
Ти-ши-на!...

(Все смолкли, и мы услышали музыку)

9 января
1972

Лист до Й. Конфорті в Болгарію:

Здравстуй, Иосиф! Давно мы тебя не видели – с «одной стороны», и писем от тебя не имели – «с другой». Коротенькие писульки с двумя словами у приличных людей в счет не идут. Но и тебя мы не поздравили с Новым годом (все-таки мчится время, а?) – вот мы и квиты.

Надеюсь, о своем бытии (быть или не быть Конфорти академиком?) ты расскажешь нам в следующем письме – и подробно. И не собираешься ли ты приехать в Москву? Были бы весьма рады тебя узреть в нашем доме, как в те добрые старые времена, когда еще не брезжила на нашем горизонте эта зловеющая цифра – 1972. Почему зловеющая? Да потому что только одному Христу повезло, и он после распятия прожил еще 1971 год и проживет еще столько же), а нам, простым смертным – каждый новый десяток лет прибавка грустная.

Но будем оптимистами: давай верить, что и нам удастся сохраниться во времени, и что мы тоже не канем в Лету. Значит, по этому поводу ты напишешь мне, что ты для этого делаешь, а я сообщу тебе, что поделявает м-м Корниенко и ее супруг.

Нелля уже полтора месяца работает в Институте Истории Искусств в группе социологии театра при дирекции. Но посещает и свой сектор театра. Книга ее о Курбасе лежит в «Искусстве»: пока ее там даже не прочитали (а уже 8 месяцев прошло, – наверное, хотят дожидаться, чтобы прошло именно 9 месяцев...) Моя книга движется быстрее, но тоже пока не видно конца и края.

Только что позвонила Таня Павлова: с ходу беру у нее интервью – что, дескать, передать руководителю болгарской науки о театре Иосифу Конфорти? ОТВЕТ: (пять минут хохота в трубку), затем – помним, скучаем, и вообще пусть он напишет, и вообще он немножко сволочь, сволочь, сволочь, потому что молчит. Привет от меня личный, и пусть приезжает!

После «Черта» Мольнара к венгерскому фестивалю я выпустил (выпускаю, дней через десять официальная премьера, а неофициальная – уже состоялась 30 декабря) пьесу Ермолинского

«Ни на что не похожая юность». О качестве спектакля говорить рано – он сырой, времени было крайне мало, а пьеса чуть длинновата. Но очень большая умница автор и человек славный. Ему 72 года, он друг и душеприкажчик Булгакова, такой настоящий интеллигент, драматург и киносценарист. Молодежь играет в спектакле неплохо, актеры постарше – неточно, вяло. А надо обязательно всех объединить в одно – очень должен быть искренний спектакль, тут на актерских штучках не поедешь.

Нелля уезжает сегодня-завтра в Таллин, Тарту и Ленинград (по своим социологическим делам) – дней на десять. Оксанка будет с мамой, которая приехала к нам под Новый год. Оксана довольно сносно учится, но главное – ходит на фигурное катание, ездит на лыжах (!) и каждое утро по пояс обливается холодной водой. Так что, по-видимому, хорошее настроение ей обеспечено (за остальное не ручаюсь).

Поговаривают, у Саши Гершковича был инфаркт. Он ушел из Института Истории Искусств, – в институт кажется, славяноведения. Как он сейчас – не знаю, давно не звонил.

Будь здоров, люби свое дело и не забывай о нас.

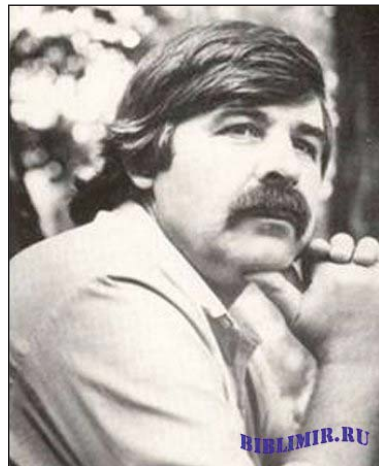
Привет твоим детям от нас и, в частности, от Оксаны.

Л. Т.

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

Вечір упав, як кавун, смугастий,
І мати винесла під хату табуретку,
поставила вечерю на неї,
І ми сідали вечеряти з сестричкою.

Я пах чорною польовою квіткою,
а сестричка – золотою квіткою току.
Ми їли густий мед,
намазаний на окраєць,
і запивали вечірнім молоком.
На призьбі сиділа мати
І дивилася, як ми їмо з сестричкою...

А потім ми запросили вечеряти
білу грушку,
яка стояла під хатою на квітах синіх.
Мати принесла їй ослінчик,
налила молока,
намазала окрасць медом –
і грушка сіла.

- Їж, грушко, мед, а нам дай груш!
Пий, грушко, молока, а нам дай груш!
Їж, грушко, хліб, а нам дай груш!

(З «Українського календаря», 1972, ст. 338).

* * *

**Від Стешенко Ор.
4. I. 72 р.**

Здравствуй, милая Нелличка!

*Большое спасибо Тебе за память и добрые
новогодние пожелания.*

*К сожалению, пока что-то ничего «доброе» в эфире (на моем
горизонте) не намечается...*

*Желаю Тебе здоровья и большого творческого успеха в Новом
Году и всегда.*

Будь счастлива!

Ор. С.

Целую Тебя

* * *

**Від Леоніда Вітовича Болобана
(Харків)**

Шановні Нелю й Леоніде Степановичу!

*Вітаю Вас і всю Вашу родину з Новим 1972 ро-
ком! Зичу доброго здоров'я, гарного творчого настрою. Радію за*

Вас – бо знаю Ваше друковане в журналах переклад поеми І. Драча в «Дружбі народів» та Неліну статтю в № 12 «Театру».

Жалкую дуже, що наше листування за цей рік якось ущухло. Навіть змірковую – може я сам якось невчасно Вам відповів, чи не тактовно себе поводив...

Попри все це можливе, – ще раз хочу Вас запевнити, що моє до Вас ставлення доброзичливе і щире. А спільні наші інтереси до театру і драматургії – спокушають мене: до ... вних стосунків. То ще й зараз мрію вже – їхати до Москви, хоч дружина категорично проти. В моїх літах.

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

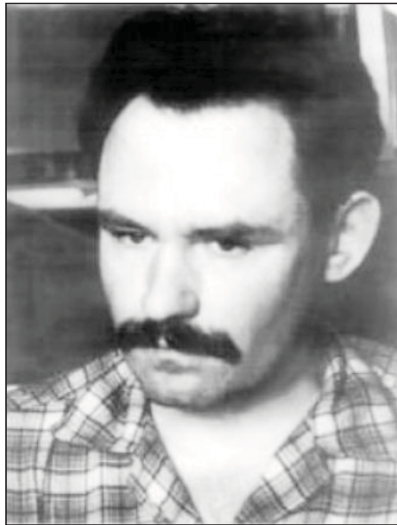
ВЕРЕСЕНЬ

У соняхів шапки, як жовті дзвони,
Сьогодні літа наче й не було,
У кожній шапці «сонечко» червоне
Трима на крильцях вересня тепло.

Стою один.

Малюю вірш осінній,
А він із фарб – куди не поверни,
Бо поруч осінь обліпила синню
Запилені замріяні терни.

Бо поруч осінь річку неглибоку
Просвічує, немов рентген, до дна,
І виноградник за чотири кроки
Тримає в лозах пригорщі вина.

І спокій, спокій в цій погожій днині
Та велич нескінченного буття...
Є щось в цих краєвидах від людини,
Що плідно прожила своє життя...

(«Український календар 1972». УСКТ, Варшава, 1972, ст. 315.)

* * *

*Лист до Богдана
Бойчука*

13 січня 1972

Дорогий Богдане!

Вітаю Вас – хоч і з великим запізненням – з Новим роком! Бачте, випускав прем'єру, і не написав тому жодного листа, – тепер маю кілька вихідних, і надолужую прогаяне.

Прем'єра моя зветься – «Ні на що не схожа юність» Єрмолинського. Йдеться у н'єсі про 1921 рік, діє в ній молодь. Непогана трагікомедія, але важка для реалізації. Зробив я постанову у плані трагіфарсового балагану (іронічна рамка, у яку вставляються детально розроблені психологічні епізоди), з музикою і танками. Проте не все ще вийшло гаразд, і грали ми її лише один раз – 30 грудня. Зараз хочу доробити, і наприкінці січня показуватимемо знову. А далі починаю (власне, продовжую) роботу над мюзиклом «Мсьє де Пурсоньяк» Мольєра (мої інтермедії, тексти пісень, пантоміми та ін.).

Так і не приїздила до Москви ота студентка Уляна Близнак, що Ви про неї, Богдане, мені писали. Чи була й не знайшла мене? Я ніби цим часом нікуди не виїздив з Москви.

Неллі у відрядженні (Прибалтика, Ленінград); тепер вона студіює соціологію театру, якою їй належить займатись. Справа нова, складна, й потребує багатьох зусиль.

Про театр наш (Ви просили) напишу іншим разом, бо ще не звільнився від щоденних (а часом і нічних) репетицій; після прем'єри буду вільніший.

На все добре. Пишіть.

Лесь Танюк

* * *

11. I. 72 г.
Таллин

*Лист від Неллі з
Талліна*

*Добрый вечер, мой
ведмедик и К°!*

Бестолковый, плохо организованный день в красивом и мрачном по-зимнему Таллине. Трудно пристраиваться друг к другу. Какое-то несовпадение внутренних ритмов.

Бродим по городу, исторгая восторг по поводу древности, которая, – как в который уже раз обнаруживается, – в нас самих.

Живем в далекой и плохой гостинице. Вечером смотрели спектакль в театре Кингисеппа «Черная комедия» (англ.) в постановке Вольдемара Пансо. Скучно. Задумано фарсово, но фарса-то и нет. Как в случае с современниковским «Тоотом». Ползала зрителей. Вот тебе и комедия (с нашей стороны ни смотри), и она же – социология!

Завтра встреча с Каск, социологом-театроведом, которая уже перестала заниматься социологией. Вот так.

Как ваши дела?

Лапушка мой, мне так тревожно за тебя...

Ты держись, да? Я каждый день думаю о том, чтобы у тебя хорошо прошел день в театре. И в тебе самом внутренне.

Мой славный, я как-то безнадежно далека и безрадостна. Пусть у тебя только все будет хорошо. Так и будет.

Как мама и Оксана? Какими иксами в области математики и фигурного катания Вам теперь приходится заниматься?

Тебе, Кленья, вся наша группа шлет привет.

А я – бесконечно целую!

Твоя – Нэлля.

*Целуй наше самое ...е поколение и самое младшее!
Алле!!*

Н.

* * *

*Лист до Леся
Сердюка*

**Лист до Л. І. Сердюка
з Харкова:**

Дорогий Лесю Івановичу!

«Повинную голову, – як то кажуть, – і меч не сечет». А «повинная голова» – себто я – мала такий клопіт із тим Новим роком, що не спромоглася на жодне новорічне вітання. Запізнило, проте щиро й сердечно вітаю Вас і бажаю – чого? – того, що Ви самі собі бажаєте! Кляте життя не пестить людей подарунками; хай же всупереч йому буде у Вас все добре й докладно, радісно й глибоко. Бажаю Вам зіграти щось значного й складного – на сцені театру, який я люблю й шаную, який Ваш по плоті й крові. Бажаю здоров'я. Бажаю менших клопотів через меншого Сердюка, про якого я давно нічого не чув. Де він? Що поробляє? Бажаю вам виростити добрих акторів і режисерів, бо їх так мало на сучасній Україні – добрих. Бажаю вам частіше гарного настрою, бо, зрештою, всі навколишні капості не варті того, щоб псувати собі через них настрої. І ще бажаю багато – того, про що у листі не скажеш.

Моя ностальгія за Україною не вилася досі в жодну форму, і часто нападає на мене великий сум і така ж похмурість. Непомітно спливає час, змінюються міністри й настанови, а театр лишається стояти на тих же глиняних ногах. Як ся має заслужений діяч мистецтв товариш Мешкіс? Куди веде їх величність шевченківців? У яке **нікуди**? Чи я помиляюсь, і театр уже бачить «небо в алмазах»? Дай боже, дай боже, але я – жодних ілюзій не маю. А яка з цього приводу Ваша думка, Лесю Івановичу?

Працюється мені у театрі імені Станіславського непогано, але це дуже запущений театр, де все будувалося на кінопрем'єрах (знявся у фільмі – і рік у театрі ідуть «на нього»; потім – інший кумир і т. д.). А режисер головний – Іван Тимофійович Бобильов – ніби й симпатичний чоловік, проте він поставив невдало усі три свої вистави («Глибоку розвідку», «Женитьбу Белугина» та «Ейнштейна»

Погодіна), і з трупою не зійшовся. До того ж він не дуже вольовий як для керівника, і не хоче робити якихось серйозних і принципових кроків; а у тих випадках, коли хоче, то швидко відступається від власного рішення. А це справляє кепське враження на трупу. Думаю, що в цьому сезоні будуть у нас зміни – або він здолає опір трупи, або вона його зніме. Тримаюсь від цієї «боротьби» осторонь, бо обидві сторони не у всьому праві; але все це дуже впливає на безпосередній рівень вистав. Я поставив у минулому сезоні «Чорта» Мольєра (до угорського фестивалю) – вистава йде з аншлагами, актори грають із задоволенням, легко (три склади!); а проте великого захвату не відчуваю, н'єса старенька, особливої проблеми звідти витягти не вдалося, і вистава просто така собі релаксова (за виїмком окремих акторських робіт, – дехто з акторів підноситься до висот справжньої філософської трагікомедії). Ще не всі грають ансамбльово, не все до кінця вибудовано з точки зору режисури, де в чому перебрав художник (особливо костюми) і т. ін. Загалом для дебюту в театрі Станіславського це ніби непогано (так вважають у Москві), – але я прагнув більшого, і невдоволений.

Зараз випускаю «Ни на что не похожую юность» С. Єрмолинського. Тема н'єси – інтелігенція, молодь, революція – 1921 рік. П'єса грішить літературністю (гарне слово, добре виписані люди, але вони часто малодійові і надто багато розмовляють). Однак н'єса проблемна, актори мають можливість говорити з сучасним глядачем про речі, які важливі **сьогодні** і для глядача, і для актора. Ми вже раз зіграли виставу 30 грудня (для плану...), але я хочу доробити її без поспіху, і ще працюю. Очевидно, офіційну прем'єру гратимемо наприкінці січня. Паралельно працюю над мюзиклом за мотивами Мольєра («Мсьє де Пурсоньяк»); музика Махлянкіна, лібрето моє – я дописав тексти пісень та інтермедій. Малися ми випустити це до 350-річчя Мольєра, але не встигли, – багато роботи, це все-таки музика, танки, співи. А в російських театрах на цей рахунок важко. Потім планую поставити якусь класику («Іванов» Чехова, або «Живой труп» Толстого – вів про це розмову зі мною Єфремов, щоб я у МХАТі зробив виставу, з ним у головній ролі), а згодом інсценізувати якийсь сучасний український роман. Приміром, «Собор».

Вітає вас Нелля. Вона у відрядженні, – тривалому. Ленінград, Таллін, Рига та ін. Працює вона у відділі соціології театру (Інститут Історії мистецтв, де вона захищалась), і по завданню Міністерства культури СРСР їхня група готує матеріали до реформи театральної системи. Економіка, дотація, трупа, репертуар і таке інше. Бо ситуація з театрами усюди складна. Чи не потряпляла Вам на очі її стаття у 12-му числі «Театру» – про «Камінного господаря» Лесі Українки у Малому театрі?

На все добре, любий Лесю Івановичу.

Ваш

Л.Т.

16. 02. 72.

* * *

г. Москва,
В-234, МГУ, зона Б,
К-625, Михай Варга

С Новым годом.

М. Варга

Дзвонив батько, дякував за телеграму, – у нього ж було 70-річчя, гості – зачитав їм – «з виразом – всі віддали належне твоєму стилю...»

* * *

*Лист від Миколи
Лабінського
(Курбас)*

Льоню, привіт!

Де ти там у Москві загубився?

Щось давненько про тебе не чувати.

Твоя половинка, очевидно, вже кандидат мистецьких наук.

Це похвально. Привітай її від мене.

А побачила вже світ твоя книга про М. Крушельницького? Хочу мати примірник.

Чи думає Неллі публікувати свою роботу про Леся і де? У Києві, думаю, якщо ніщо не перешкодить (ть-ху! Ть-ху!), вийдуть вибране з творчої спадщини Л. Курбаса та невеличка книжечка про його «Гайдамаки».

Працює редакційна колегія (читай вирізки).

У мене до тебе прохання. Колись, працюючи в Музеї театмистецтва, передрукував для Вас записи лекцій по системі Леся Курбаса О. Кодимчука. Зараз треба звірити за оригіналом, я не можу знайти інвентарного номера цих лекцій.

Будь здоровий і щасливий.

Прошу надіслати.

У Вас, напевне, є.

27/1 – 72 р. М. Лабінський

Р. С. Нелля, думаю опублікувати в бібліотеці ім. Короленка (Книжкова палата у Харкові) бібліографічний довідник про Л. Курбаса.

Чи не подаси свою бібліографію з дисертації?

М. Л.

13. I. 1972

13 січня в Радянській армії, запроваджено звання «прапорщика».

Росія (читати ССРСР) без повернення до царських чинів неможлива?

Бракує тільки капрала і фельдфебеля. Для нового Шевченка.

Ну що ти робитимеш з тим горопашним Колесом Фортуни? Не таке вже воно й кругле, і крутиться зі скрипом. І шлях – як усі наші дороги, з вибоїнами, й калюжами. Куди нам до європейських автобанів...

**29 січня
1972**

Отже, колесо прогресу хряснуло, й бричка завалилася в кювет.

Тепер, коли перший шок минув, спробую відтворити, як я все сприйняв.

3 грудня все вже носилося в повітрі: говорили про якісь таємні постанови, натякали на закрут гайок, погрожували масовим звільненням інтелігенції...

*Про Колесо
Фортуни віз
12 січня*

Все, що докочувалося з України, мало присмак тривоги.
Великої тривоги.

Нелля у понеділок виїхала до Талліна. Ми втрюх – Оксана, я та мама (яка приїхала ходити за малою, доки не буде Неллі) – святкували Старий Новий Рік. У Загоруйків. Повернулися аж у п'ятницю, 14-го, – пізно поночі, майже 15-го...

Їхав я додому на Черківівську, уже **знаючи** про арешти. Але радіо не дало ще точних розмірів **облави**. Я спромігся лише на кілька дзвоників: з'ясувалось, арешти (чи обшуки?) відбулися й у Москві. Мені сказали, – взяли Петра Якіра. Потім дізнався, – ні, не взяли, був тільки обшук.

А тут і таке: дзвоню до себе від Загоруйків на Черківівську – **тричі**, і тричі йде виразний сигнал: **зайнято**. Гудки та гудки. А вдома ж нікого не може бути.

Приїхали – тихо, нікого, марні страхи.

Оксана вже майже спала; заколисуючи її, і мама клювала у спальні носом: аж раптом – дзвонять у двері. У мене калатнуло на серці: «Невже вже?» – як питалася сміхотлива Леся Кривицька у «Гусці»...

Відчиняю. Відлягло. Сусіда Яша, чоловік простий і без церемоній. Голосно вітає з Новим Роком, – вип'ємо, каже, – сусіде! – І – все збуджено, весело! Аж надто. А ніби не п'яний.

Справді: уголок – одне, а потику – рукою маше, кличе в коридор, до ліфту. Вивів, огледівся, пішли про всяк випадок поверхом нижче. Таємничим шепотом:

– Вчера за вами **приходили...**

Я зробив округлі очі, та він на те не зважив:

– Перестаньте. Приходили. Их было четверо. Один в коридоре стучал в дверь, остальные прятались возле лифта, я видел в глазок. Стучали долго. Потом вдруг – стучат-звонят мне. Я перепугался. Открываю. Этот, что у двери, спрашивает про вас. Говорю – не знаю, ушли в гости, их не будет, может, что передать? Нет, говорят, не надо, а куда ушли, не знаете? Не знаю, говорю, они мне не докладывали. Один на меня зыркнул, – мол, я тебе, сука, пошучу! –

куда ушли и скоро ли будут? Не знаю, говорю. Есть там у них один, известный такой, Ефремов, народный артист СССР, театром руководит, к нему вроде собирались, – не знаю. Это я так, для подливки...

І далі розповів – зайшов той один до нього, дзвонив кудись; його, Яшу, з кімнати виставив, щоб не чув. А потім порадилися і пішли. Я, каже Яша, виглянув, з вікна – «Волгою» поїхали, всі разом, вона у них біля міліції стояла, у дворі. А за ними **ще одна машина** поїхала, – може, не їхня... а може їхня.

Я спитав, ніби не врубаючись, – може, з Києва, може, якісь мої друзі? Яша зло глянув на мене й каже:

– Мое дело было сказать, сосед, хоть они мне это **запретили**. Спокойной ночи.

Молодець. Відважився.

На той час я вже знав, що арештували Світличного й Дзюбу в Києві, Чорновола у Львові, Сверстюка й Василя Стуса. Лише потім переказали, що Івана Мих. відпустили додому, привезли й зробили в нього обшук – удома, а взяли його у Світличного – випадково зайшов. І у Сверстюка Євгена 14-го був тільки обшук, арештували його – за кілька днів. Говорили про все плутано, ніхто толком нічого не знав. Та зрозуміло було одне: почалась нова кампанія масових арештів, як після Кірова. Кампанія спрямована, добре підготовлена – людей брали відразу у різних містах, по різних адресах. Русина впхнули в машину біля дому, ледве встиг закричати; але за день-два випустили.

Сьогодні мушу признатися, я був тим дуже заскочений. Не те щоб зовсім уже переляк (хоч і не без того), але звістка про **масові** арешти приголомшила. Я був певен, тридцять сьомий не може повторитися. Не та доба, не той рівень громадської свідомості, не той рівень інформатики.

Але ми – соціальні ідіоти, разом з усіма нашими розрахунками.

Чхали вони на добу, на рівень свідомості, на інформатику! Наша проблема, проблема інтелігенції, полягає в тому, що мислимо ми й прогнозуємо **раціонально**. Тобто

намагаємося оперувати аргументами, здоровим глуздом, апелюємо до **чисел і підстав**.

А це – все та сама стара гвардія, якій чхати на раціональні підстави й аргументи! Тут ідуть у хід ірраціональні чинники. Шукати історичну логіку в таких **акціях** може тільки історик. Згодом. Заднім числом. Як не знайде – вигадає. Вигадали ж виправдання голодові 33-го року, вигадали ж виправдання Соловкам і процесам над опозицією.

Тривожно за Оксану й за Неллю.

Як людина гостинна, мусив підготуватися до приходу гостей. На це пішло кілька годин.

Сьогодні, коли мене минула чаша сія (?), я вже шкодую, що був такий поспішний... Та справу зроблено – чого нема, того вже нема.

Хоч як ретельно провітрював – кухня, квартира, мороз на ніч, – ще й вранці відгонило димом. Аж раковина в туалеті тріснула. Мама спитала вранці, чи не горіла, бува, проводка (запах смаленого). Сказав – горіла, я вже полагодив, «Ну й слава Богу», – заспокоїлась.

А щойно перед тим у мене був Ш., повіз книжки Іванові. На його, Іванове, замовлення. Якби знав, де упадеш, солонки підстелив би. Книжки справді гарні й потрібні, але нічого особливого. Обіцяв відразу ж передати. Хай би не поспішав...

Проте візитерів удруге не було. Ні в хаті, ні біля хати. Ніхто не приходив.

Яша не такий чоловік, аби фантазувати. Отже, були якісь плани, які потім – змінились? Чому? Чи все ще попереду?

Що на сьогодні відомо? Арештовано Кроніда Любарського. Взяли Льоню Плюща. Взяли Льоню Селезенка. Михайла Осадчого, якому не подарують «Більма». Чорновола взяли – за любов до Грибоєдова. За лист на захист стрілецьких могил. За комітет по Ніні Караванській, хоч це не може бути підсудним.

Арештували Миколу Плахотнюка, Данила Шумка, Івана Геля. Взяли заньківчанина Григорія

Чубая, Світличний говорив, що це один з кращих поетів на Україні. Називають цифри від двадцяти у перші дні – до шістдесяти на кінець місяця...

ПОЛ СКОРФІЛД (1922)

21 січня – 50 років

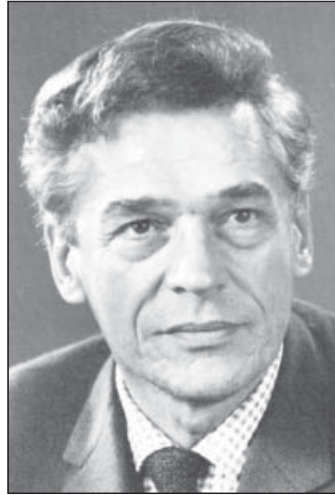
... Порой кажется, что в трагическом герое Скофилда есть что-то от «старика» Хемингуэя – эта потерянная кожанка, седая стрижка, короткая борода, эта подтянутость, сдержанность чувств, страсть к охоте и даже эта плоская фляга со спиртным, к которой он так деловито прикладывается.

Мир Скофилда – это мужественный и бескомпромиссный герой, одинокий на склоне лет в новых обстоятельствах истории, в новом окружении. Его трагедия, трагедия героя «Там за рекой...» Хемингуэя, только рассказанная куда более жестоко – без всяких надежд на спасение в поздней любви или охотничьих утех.

Джимми Портер – герой пьесы Осборна «Оглянись во гневе» – с горечью вспоминает о своем отце, как тот отправился в Испанию, как истерзанный, больной вернулся домой и как одиноко умирал, окруженный непониманием родственников.

Так вот, исполнение Пола Скофилда – это реквием по отцу Джимми Портера по Хемингуэю, сочиненный представителем нового поколения. На героев ушедшей эпохи С. смотрит со стороны любовным и трезвым взглядом, он их оплакивает и судит.

Тема человеческой отчужденности и одиночества, изложенная Бруком в самом общем виде, была развита С-ом в том смысле, что это одиночество старого бойца, желающего расстаться с обществом, которому он столько послужил и которое ему опротивело, его опустошило, чтобы провести остаток дней среди природы, в кругу

друзей – ветеранов, охотясь и бражничая. И как обычно бывает в таких случаях, из этого ничего не вышло» («Театр». 1964, № 8).

(Б. Зингерман «Шекспировский театр в Москве»).

Неділя,
30 січня

*Про Ярослава
Добоша та інших*

Арештували Зеню Франко. Взяли Олеса Сергієнка, Микола Холодного, Василя Рубана, Ірину Калинець-Стасів. Арештована Стефа Шабатура.

Ось що з'ясувалося: у пресі розкручують так названу «справу Ярослава Добоша». Це ніби «студент» з Бельгії, якого взяли десь на кордоні як «емісара закордонних частин ОУН», і він, кажуть, «признається»; якщо цей «студент» не міф, його рано чи пізно мусять показати світові. Так розповіли редакторам газет. (?)Знайомий прийом.

Селезененко Леонід Володимирович.

У Херсоні арештували лікаря Лїду Гук.

В Івано-Франківську арештували Ірину Сенік.

У Космачі взяли отця Василя Романюка.

14-го числа був обшук в Олицької в Умані.

Публікація в газеті «Радянська Україна» за 15 січня про арешт Добоша. Є підозра, що це підставна особа, що в природі такого чоловіка **реально не існує**, під його прізвищем їздив у Київ зі Львова штатний гебіст.

Більше не хочу про цю гидь.

Лист від Леся Івановича Сердюка. Датований 23-м, прийшов щойно вранці. Весь роздертий. Доба **відкритих** листів?

* * *

*Лист від
Леся Сердюка*

«Дорогі й сердечні друзі мої –
Московські Танюки! Леся і Неллі!

Зразу щиро й одверто признаюсь, що мені було по-справжньому приємно і радісно одержати від Вас, як зараз модно кажуть, інформації про Ваші хороші до мене особисті почуття і гумор, про Вашу українську ностальгію, про Ваші удачі в театрі,

про Нелліні височенні завдання щодо реформи театрального життя; про цікавість щодо меншого Сердюка, про діяльність «Його величності» і т.д. і т.д.

З цього всього видно, що Ви живете інтересами «Великого кола», і мені це приємно від Вас чути...

Отож... факти і тільки факти... Театру «Березіль» ім.Шевченка разом із Союзом – 50... Торжество? В театрі нема жодної п'єси, що відбивала б «славний шлях». На афіші три п'єси: «Зорі тут тихі», «Трибунал» і «Поки гарба не перекинулась...» Все – запозичене і не оригінальне... Наприкінці сезону знято три п'єси:

«Крапля крові» Мушкетика, «А поїзд іде» (не знаю автора). Якась п'єса місцевого Шекспіра – Школьника і... «Назар Стодоля», здається, Шевченка... Приємно те, що всі ці «опуси» зняла сама Художня Рада (і це дуже добре: Рада щось розуміє).

Театр в результаті цієї «діяльності» порожній... Миськом партії допомагає «розповсюджувати» квитки – глядач їх бере. Поскілки слухняний і дисциплінований. Але тут же квитки рве, або навіть несе в миськом партії... «Його величність» от уже кілька місяців «приймає театр» – готує «Патетичну сонату» Куліша... Що буде? Ще не відомо... Я гадаю, що на «п'ятдесятирічний ювілей» проблема нац. питання – не проблема, і піднімати її не треба!

Молодий Сердюк у кіно в Києві.

Але найголовніше: Ви себе відчуваєте пристойно, і я цьому радий, і з цим Вас вітаю і бажаю-бажаю... А найбільше бажаю, щоб Ви з Єфремовим «ушкварили» щось у МХАТі.

Цілую Вас обох, бажаю Вам сил і всього Вам хорошого і всього радісного. І пишіть нам.

Ваш Лесь Сердюк.

23.01.72. Харків

Може, листа розклеїли, – бо переплутали термін «Його величність»? І вирішили, що старий слухняний березілець раптом замахується на щось дуже високе? Та ні, Лесь Іванович вшановує цим титулом товстенького Броніслава Мешкіса, до якого йому – признався він мені телефонно – «душа не лежить».

Але – парадокс: боязкий Мешкіс хоче ставити «Патетичну сонату» Куліша! А сміливий і критичний щодо сучасного моменту Сердюк – радить йому не зачіпати «національної проблематики», бо сьогодні – «це не проблема!» Все навиворіт у данському королівстві.

Проте настрої у старого добрий – попри кпини й критику.

«Зорі», «Трибунал» і «Гарба» – гарні п'єси. Але Сердюк має рацію – не можна жити виключно позиченим. До свого ювілею «Березіль» міг би поставити щось власне, справжнє. Наприклад, ту ж «Патетичну сонату», яку Лесь Іванович у це справжнє «не вводить». Він (вони!) боїться (бояться!) цієї п'єси як знайденої у землі фугаски...

Отакі ми сміливці, отакі березильці, отакі ми учні Леся Курбаса.

Проте коли подумаєш про долю березильців не лише на тлі 30-х, а й у перспективі арештів 1972 року, починаєш краще розуміти їхню обережність. Це ми, **нові**, можемо сподіватися, що надійшли **інші** часи.

Вони у це не вірять. Інстинкт говорить їм не те, що нам.

*Меморандум
між католиків
до Брежнєва*

Учора читав цікавий документ: меморандум литовських католиків до Брежнєва. За припискою, його підписало 17 тисяч віруючих. Знищення костелів, арешти ксьондзів та єпископів, звільнення з праці за віру. Погрожують звернутися до ООН і до Папи.

Сімнадцять тисяч? Невже і з цим влада не рахуватиметься?

Щось такого мали намір зробити й наші греко-католики. Але на наших землях немає такої герметичності. Намір швидко фальшують, а людей беруть.

Величні віхи 50-річчя СРСР, що про нього згадує Сердюк...

Це ж треба – дожити до часу, коли п'єси ставитимуть виключно під знаком їхньої «ідейної спрямованості!» Власне, ми з того «часу» й не виходили. Але яке безглузь-

дя – оцінювати красу й драматичний конфлікт виходячи з політичної кон'юнктури! Скажи комусь, що п'єси Шекспіра слід розглядати виключно у розрізі війни Червоної та Білої Троянд, на тебе подивляться як на ідіота. Але ж ми чинимо саме так!

Хвороблива симптоматика. Нагадує оту Веселовську, яка порадила мені, «щоб пройти», поставити китайську (антикитайську!) п'єсу, бо восени почнеться війна з Китаєм, «и вы попадете в двадцать одно»!

З «Українського календаря», 1972

Торжество розуму в тому і полягає, щоб уживатися з людьми, які НЕ МАЮТЬ ЙОГО. (Ф. Вольтер)

Успіх – це те, чого тобі ніколи не пробачать друзі.

(Ю. Тувім)

Карликам треба низько вклонятися. (С. Є. Лец.)

Вони ще встигли зійтися в майстерні Людочки Семикіної, ще встигли пройти Києвом з колядками, і Євген ще встиг запропонувати зробити 12 січня днем Алли Горської. 12-го почалися повальні арешти.

Обшук був відразу і на Єреванській, і у Надійки. До Івана й Льолі набігло аж семеро. Шукали цілу добу, до наступного ранку, винесли все – частину бібліотеки, друкарську машинку, магнітофонні записи пісень та віршів. Випадково зазирнув Дзюба – забрали і його. Може, вони й почали по всій Україні – з Уманської-Єреванської? (Щось непевне навколо Данила Шумука?..)

Грудневий арешт Ніни Караванської був, таким чином, **знаковий** арешт, а моя спроба умовити Якіра увійти в комітет її захисту виявилась, – заднім числом розумію – зайвою. Проте Славкові дуже на тому залежало, він сподівався, що Комітет не зачеплять, якщо він вийде членством за українські межі.

Сьогодні ще важко зрозуміти, чи була помилковою ця акція. Як на мене, помиляються ті, котрі

31 січня,
понеділок

Продовження історії
з 12 січня

починають ремствувати, що вона, мовляв, прискорила 12 січня (в Києві) і 14 січня (в Москві). Абсолютно переконаний, – все було сплановано **до того**, надто відчувається централізація проблеми.

Обшуки в Москві й містах Росії ішли «по делу № 24». Треба було б знати, чи фігурувало в київських протоколах це «дело»?

Судячи з частотності, йдеться про самвидав. Й одна пані, з якою я мав нагоду перекинутися кількома словами, порадила «не слишком украинизировать эти события... в других республиках все на таком же уровне... скорее всего, кампания повсеместная». А на мої аргументи щодо чисельності і щільності артилерійської стрільби зауважила – «Ну, ваши всегда отличались энтузиазмом... перевыполняют планы».

Мені було неприємно це чути. Тут ми перші.

«Вражеское радио»: в Советском Союзе предпринята попытка изъятия «Хроники текущих событий». Волна массовых обысков, изъятий и арестов прокатилась по всем республикам Союза.

Окремо сказали про Україну. Але нічого нового.

І щоб уже одним разом покінчити з «ворожими головами», передруковую статтю з «Лит газеты» – підклеїв би, та мушу віддати.

*Журнал «Штерн»
о семье С-х*

Журнал «Штерн» о семье Солженицыных

В конце 1971 г. гамбургский журнал «Штерн» выступил с большим материалом в связи с изданием в ФРГ романа А. Солженицына «Август Четырнадцатого».

Восторженных «рецензий» и «анализов» появилось на Западе множество. Не остается в стороне и журнал «Штерн». Однако он не останавливается на том, чтобы констатировать антисоветскую на-

правленность «Августа Четырнадцатого» (а подчас и солидаризоваться с ней). Редакторы гамбургского журнала задались вопросом, поставленным, кстати, и в других западных изданиях: насколько автобиографично сочинение Солженицына? Или точнее, в какой мере на том сочинении сказались происхождение автора, его воспитание, наследованные взгляды? И тут им удалось выяснить нечто весьма любопытное...

Впрочем, пусть об этом судит читатель, вниманию которого мы и предлагаем в сокращенном виде публикацию «Штерна».

Тут проситься ось яка репліка.

27 березня (ГИТИС) я був на захисті Каск, де зустрів Таню Павлову. Як завше, тиху й ніби перелякану. Тричі вибачившись, відважилась:

– Я не розказувала..., но теперь, когда все позади... Когда разнеслось про эти аресты, Костя Рудницкий сообщил, что **был обыск и у вас**. Так и сказал: «У Танюка нашли «Хронику» и много националистической л-ры». Помнишь, я тебе тогда сразу позвонила, Нелли не было, они с Дадаяном и Хреновым еще были там. А ты как ни в чем не бывало – юмор и прочее. Я не спрашивала – не хочешь рассказывать – не надо. Да и не по телефону. Так был у вас обыск или нет?

По-перше, не певен, що «все позаду»...

По-друге. Костя Рудницький.

- А як він сказав, звідки йому відомо?

- Сказал, передали по радио. Ясно, не по нашему.

Наскільки я розумію, **ніхто мого прізвища по радіо тоді, крім Рудницького, не чув**. Це вмить рознеслося б...

Фантазія? Власний **логічний** висновок? Чи він має доступ «до інших джерел інформації?»

От і з Канадою зірвалося.

31. 03. 72.

«Это была семья грубиянов», – говорит Ирина Щербак, 82-летняя тетка лауреата Нобелевской премии Солженицына, о его родных, некогда богатейших землевладельцах.

Семейная история Солженицына до сих пор оставалась совершенно неизвестной. В архивах значится: «Александр Исаевич Солженицын родился 11 декабря 1918 года в Кисловодске на Северном Кавказе, в семье учителя». Это указывает на происхождение из мещан. Но Ирина Щербак располагает более точными сведениями. Отец Солженицына, Исай, был сыном богатого землевладельца. Когда он женился в 1917 году, к его капиталу прибавился капитал жены. Он женился на Таисии, дочери крупного помещика Захара Щербака.

Мать Солженицына выросла в помещичьем доме, напоминавшем замок. Ее брат Роман сделал хорошую партию: его жена Ирина унаследовала от отца миллионное состояние. Она была самая богатая из них, и поскольку она отдала все свои деньги мужу, тот мог изображать из себя феодала.

С грустью вспоминает Ирина свою жизнь до первой мировой войны, когда она вместе с мужем совершала длительные заграничные путешествия. В Штутгарте они побывали на заводах Даймлер и купили сигарообразную спортивную машину, на которой Роман решил принять участие в автогонках Москва-Петербург. Он уже был в то время обладателем «роллс-ройса» – во всей России их насчитывалось тогда только девять. Во время войны верховный главнокомандующий великий князь Николай Николаевич реквизиовал эту роскошную машину для личного пользования.

После возвращения в 1956 году из ссылки Солженицын навещал свою тетку Ирину в Георгиевске и целыми днями расспрашивал ее об истории их семьи. Часть рассказанного ею попала на страницы книги «Август Четырнадцатого».

Роман и Ирина жили в поместье, принадлежавшем дедушке Солженицына, которого писатель называет в своей книге не Щербак, а Токмак.

Ксения – это мать Солженицына Таисия. О ней Солженицын пишет «Когда Ксения приезжала на каникулы домой, ее приводила в ужас атмосфера недовоспитанности в семье. Однажды она привела с собою Соню (свою подругу-еврейку), ее глазами еще острее ощутила всю эту неотесанную первобытность и чуть не

сгорела от стыда». Старый Шербак избивал жену и во время спора со своим сыном Романом не раз хватался за нож.

Ирина не любила эту семью, с которой ей пришлось породниться по воле отца. «Это была семья грубиянов», – характеризует она ее в своих воспоминаниях. Она написала эти воспоминания для своего знаменитого племянника, которому не успела все рассказать во время его коротких наездов. Солженицын так и не приехал за рукописью. Поэтому она отдала ее журналу «Штерн». «Наши землевладельцы, – пишет она, – жили, как свиньи. Вино, карты, разврат, распутство...»

Родители Солженицына поженились в 1917 году на фронте, где воевал отец, тогда еще молодой офицер. В 1918 году он вернулся на свой хутор в Саблю. Однажды Ирина получила телеграмму от матери Солженицына Таисии: «Исай при смерти».

Ирина с мужем тут же поехали к ним и застали отца Солженицына смертельно раненым в больнице. Официальная версия гласила – несчастный случай на охоте, но, по-видимому, это было самоубийство. За несколько минут до смерти он сказал Ирине: «Позаботься о моем сыне. Я уверен, что у меня будет сын». Таисия была беременна на третьем месяце.

Александр Солженицын родился в доме своей тетки Ирины. Все имущество семьи было конфисковано красными. Таисия перебивалась, работая машинисткой в Ростове. Дядя Роман устроился водителем автобуса. После его смерти в 1944 году Ирина осталась без всяких средств к существованию.

Не без горечи Ирина Шербак вспоминает свою последнюю встречу с прославленным племянником. Это было в 1970 году. Солженицын пригласил тетку в Рязань и послал ей деньги на дорогу. «Когда я вышла из поезда, – рассказывает старая женщина, – я вдруг увидела, что Наташа и Саня скрылись в здании вокзала и спрятались там. В своей старой одежде я выглядела слишком убого. Они постыдились меня. Если бы у меня были деньги, я тут же уехала бы обратно. Но у меня оставалось лишь 20 копеек».

Ирина Щербак никак не согласна с тем, что Солженицын, который был исключен в 1969 году из Союза Писателей СССР и с тех пор не может опубликовать в Советском Союзе ни одной строки,

живет в крайней нищете. «У них хозяйство велось, как в богатой буржуазной семье, – сообщает она. (Гонорары Солженицына на Западе составили ему состояние в несколько миллионов). – Регулярно они отправлялись в Москву – в театр или кино».

Первоначально Ирина предполагала пожить в Рязани три месяца. Но уже через семнадцать дней уехала обратно. В одном из последних писем она писала своему прославленному племяннику: «Саня, ты ко мне плохо относишься. А у меня перед глазами все еще тот мальчик, которого я так любила носить на руках».

...

Мы, конечно, далеки от мысли проводить прямую вульгарно-социологическую связь между происхождением человека, окружавшей его в юности обстановкой, его воспитанием – с одной стороны, и его деятельностью в зрелом возрасте – с другой.

Редакция «Лит. газеты» решила проверить факты, изложенные в «Штерне», и направила корреспондента в Ставропольский край. Действительно, в селе Сабля старожилы помнят богачей Солженицыных. У деда Семена Ефимовича Солженицына в начале нынешнего века было до двух тысяч десятин земли и около 20 000 тысяч голов овец. Сам Семен Солженицын, как рассказывают те, кто у него работал, вместе с четырьмя своими сыновьями – Исаем, Василием, Константином, Ильей – и дочерью Марией жил на двух хуторах, откуда и управлял своим обширным поместьем. Крупный землевладелец, видное лицо в правлении Ростовского банка, человек крутого нрава, С. Е. Солженицын держал в послушании всю округу. Ныне от многочисленной когда-то семьи остались в живых только двое: Александр Исаевич Солженицын и его двоюродная сестра Ксения Васильевна Загорина, в девичестве Солженицына. («Штерн» ошибается, считая, будто И. И. Щербак – «единственная оставшаяся в живых родственница» А. Солженицына). Ксения Васильевна живет все там же, в Сабле, работает в колхозе имени М. М. Кирова. О своей жизни она рассказывает:

- Когда умер отец, мне было шесть месяцев. Осталась круглой сиротой. После войны осталась без мужа, с ребенком на руках. Но, слава богу, все наладилось. Двоюродный брат? Нет, он ни разу не прислал мне даже весточки... Как живется ей? Ксения Васильевна – рядовая колхозница, получает в месяц до двухсот рублей.

Заметим, кстати, что корреспондент «Штерна» побывал в Сабле, ознакомился с колхозом. Однако он даже не упомянул в нем в своей корреспонденции. Впрочем, в замысел «Штерна» это, очевидно, и не входило.

(«Литературная газета», среда, 12 января 1972 г.)

З «Українського календаря», 1972

РАЇСА СКАЛІЙ

«БЕРЕЗІЛЮ» – 50

В кінці березня 1922 року, коли природа рвала пута довгої зими, і сивий Дніпро, розбурханий весняним поштовхом, розривав крижані затори і могутньо-побідною лавою шумів і вирував, демонструючи свою одвічну красу і силу, в невеличкому приміщенні колишнього кафе-шантану «Пель-Мель» у Києві (Хрещатик, 29) виникло «Мистецьке Об'єднання «Березіль». МОБ стало принципово новим вогнищем театральної культури на Україні. Через роки революції, коли, передчуваючи її життєдайні сили, народився «Молодий театр», через роки громадянської війни в горнилі якої викувався театр «Кийдрамте», пронесли ентузіасти театральної справи факел своїх палаючих сердець і запалили це нове вогнище. Як пояснював ідейний натхненник і організатор Мистецького Об'єднання «Березіль» Олександр Степанович Курбас (до речі, організатор і вищеназваних колективів): «Березіль» – значить березень. Нашому художньому об'єднанню дав ім'я перший весняний місяць, який ламає все старе, пробиває дорогу новому, в якому порив і сила.

На обкладинці першого номера журналу «Барикади театру» (1923), що було видавав «Березіль», були надруковані строфи з вірша Б. Б'єрнсона, які дали поштовх до назви театру:

Я вибираю березіль –
Він ламає все старе –
Пробива новому місце,
Він зчиняє силу шуму –
Він стремить.

Я вибираю березіль –
Тому, що він буря,
Тому, що він сміх, –
Тому, що він переверот,
З якого літо родиться.

Ядро «Березіля» складалося в основному з молодотеатрівців, які пройшли з Лесем Курбасом всі роки випробувань: С. Бондарчук, В. Василько, Л. Гаккебуш, В. Чистякова, П. Долина, С. Мануйлович, А. Бучма. Запалені нестримним бажанням творити в ім'я нового, вони поставили собі на меті об'єднати в товариство «всіх тих працівників театрального мистецтва України, які твердо стояли на позиції Жовтня».

Керівництво «Березіля» декларувало свою творчу радянську програму, проголосивши боротьбу проти теорії «мистецтво для мистецтва», проти розважальності, рутини, штампу в театрі. У МОБі Л. Курбас далі продовжував виховну роботу і мистецьку лінію, основи якої були закладені ще в «Молодому театрі»: шукання нових більш виразних сценічних засобів, що якнайповніше відтворювали дух соціалістичної епохи. «Ми будуємо свій театр» – казав Л. Курбас, – як театр пролетарський і для пролетаріату. Ви знаєте, що «Березіль» – це громадська організація, метою якої є співділати заходам радянської влади і компартії на ґрунті мистецькому, театральному» [Хроніка. Мистецьке Об'єднання «Березіль» у Києві. Журн. «Червоний шлях», 1923, № 4 – 5, ст. 257].

Організуючи МОБ, Л. Курбас мислив створити лабораторію-інститут театральної справи, яка б готувала кадри для театру Жовтня. З ініціативи Л. Курбаса при МОБі була організована режисерська лабораторія, яка складалася з великої кількості творчих дослідницьких статей:

- 1) фіксації і систематизації досвіду-узагальнення і розроблення науки про театр;
- 2) клубної – підготовка режисерів-інструкторів для клубів і сільських будинків культури;
- 3) репертуарної – розроблення нового революційного репертуару, а також переклад п'єс;
- 4) сільдрамгуртків – створення революційного театру спеціально для села;

- 5) літературної – підготовки кадрів літераторів і критиків;
- 6) мови і театральної термінології;
- 7) макетно-художньої станції – підготовка кадрів театральних художників;
- 8) наукової організації праці – НОПу;
- 9) статистичної;
- 10) пресбюро – висвітлення досягнень театру в періодичних газетах та журналах;
- 11) фотомайстерня;
- 12) музейна – діяльність якої згодом стала першоосновою нинішнього Державного музею театрального, музичного і кіномистецтва УРСР.

Самий лише цей перелік організаційних творень «Березія» свідчить про той величезний розмах і задачі, які ставили перед собою березильці. Очолювані О. Курбасом режисерська лабораторія і станція стали школою виховання великої кількості талановитих режисерів, з якої вийшли такі майстри рад. театру і кіно, як Б. Болобан, С. Бондарчук, Я. Бортник, В. Василько, М. Верхацький, Г. Воловик, П. Долина, Л. Дубовик, Г. Затворницький, О. Івашутич, Г. Ігнатювич, М. Крушельницький, Ю. Лішанський, Ф. Лопатинський, З. Пігулович, В. Склярєнко, Б. Тягно та інші.

Ставши до процесу творення нового радянського театру, МОБ поширювало свій вплив на найвіддаленіші куточки України, організувавши близько 10-ти театральних майстер-студій: три в Києві, в Одесі, Білій Церкві, Борисполі, Мокрій Калигірці на Черкащині, в селі Березня Білоцерковського повіту, в с. Володарка тощо. Це були вогнища нової революційної культури на селі. Газета «Більшовик» (20. 11. 1924 р.) справедливо писала з цього приводу:

«Можна тепер уже з певністю сказати, що культурно-театральна робота на Правобережжі проводиться під виключним впливом «Березія». Різні театральні гуртки по підприємствах, при хатах-читальнях, в школах – орієнтуються на «Березиль», засвоюють його методи роботи, його ідеологію, його систему. Хіба не показний той факт, що майже вся Київщина має сітку філій «Березія», або те явище, що з найглухіших закутків приїжджає молодь до «Березія» за вказівками, інструкціями, порадами, нарешті, – за наукою».

Головна увага в «Березілі» зверталася на підвищення культури і техніки актора, на виховання театру однодумців, театру спільників: «До чого має привести виховання в одній певній системі, – казав Л. Курбас. – До того, що ми станемо однією школою, матимемо однакові творчі навики, однаковий світогляд». [Л. Курбас. Доповідь у клубі робкорів. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР, № 2876, ф. 42/6].

Роботу театру Л. Курбас мислив як коженденну студійну роботу. Перш за все він намагався прищепити авторам почуття ритму, жести, мови, набути виразності тіла й голосу, а тому в усіх майстернях проводили обов'язкові для всіх заняття з пластики і фехтування, танців, мімодрами, постановки голосу, студіювання жесту слова. В особі актора Л. Курбас хотів бачити не лише талановиту, але й висококультурну людину, тому при студіях, поряд з технічними заняттями, проходили лекції з різних галузей мистецтва, актори знайомились з історією і всіма досягненнями світового театру, з практикою його сцени, драматургії.

Перша вистава «Березіля» відбулась 7 листопада 1922 року в день 5-х роковин Жовтневої революції. Це була постановка агітп'єси «Жовтень», сценарій якої був зроблений і здійснений Л. Курбасом. Композиція вистави відтворювала історію визвольних рухів робітничого класу від перших його виступів до переможного завершення Жовтня. Наступні вистави «Рур», «Напередодні» махом відбивали бурхливі революційні дні нашої країни і за рубежем та засвідчили, що театр твердо став на позиції соціалізму. Ці постановки вирішались у вигляді плакату і революційної символіки. І вже в них, крім виразного слова, були наявні вияви культура тіла, жесту, майстерне опрацювання масових сцен.

З самого початку своєї роботи «Березіль» мислився як театр пошуків і експериментів: «Експеримент – вигострення сокири, покращення інструменту, і без експерименту не можна обійтися театрові, який думає йти вперед і бути зразком для багатьох театральних колективів, що зараз на Україні народилися», – говорив Л. Курбас у доповіді для робкорів.

Чисто експериментальною постановкою була вистава «Газу» за кордоном, в якій виявилось захоплення Курбасом експресіонізмом.

Ця умовна постановка виділялася виразними пластичними композиціями, образами, символічними мізансценами. Наприклад, відповідно розташовані людські тіла та їхні руки створювали враження працюючої машини. А наприкінці вистави, коли відбувався вибух газу, ця піраміда з людських тіл руйнувалася і падала, що теж викликало у глядачів відповідні асоціації.

Це був початок так званих курбасівських «перетворень», які були розвинуті у всіх постановках театру. Захопившись пошуками нової оригінальної інтерпретації сценічного матеріалу, намагаючись розширити рамки театрального процесу, відкрити не використані ще в театрі прийоми і методи, Курбас звертається до форми метафори, алегорії, іносказання, якій дає назву «перетворення». В цей термін Л. Курбас вкладає зміст певного символу, що глибше розкриває суть явища, допомагає режисерові, художникові, акторові глибше бачити і відтворити цю суть. «Перетворення, – говорив Л. Курбас, – пошук певних художньо-театральних «знаків», за допомогою яких режисер, художник, актор намагаються якомога глибше виявити соціально-психологічну суть явища. Події, конфлікт, проблема повинні сценічно перетворитися в таке іносказання, в таку нову комбінацію, яка повинна викликати саме напружені асоціації». [Записки лекцій по системі О. Курбаса. Архів УМФЕ АН УРСР, № 2876, 42/21].

Так, фінал «Макбета» Шекспіра (постановка Л. Курбаса) був розроблений майже без слів у вигляді пантоміми-епілогу. Макдуф виносив на списі голову убитого Макбета і проголошував славу новому королю. На сцені з'являвся блазень в одязі єпископа і ніс корону. Бучма-єпископ коронув схиленого перед ним на коліна Малькольма. Новий король піднімався і відходив убік. На нього нападав новий претендент на престол, убивав його мечем, відбирав корону, підходив до єпископа, ставав на коліна, і блазень-єпископ коронував нового вбивцю. Новий король піднімався з колін: ще один претендент на престол з'являвся на сцені, – знову вбивство, коронація... затемнення... завіса.

Ці експериментальні пошуки розвивалися і в роботах молодшої генерації режисури, яка вийшла з режисерського штабу «Березіля»: «Нові йдуть», «Машиноборці», «Пошились у дурні» (режисер Ф. Лоп-

тинський), «Людина-маска» (Г. Ігнатович), «Секретар ..профспілки» (Б. Тягно), «За двома зайцями» (В. Василько).

Найбільш цікавою виставою «Березіль» в перші роки його роботи була постановка «Джیمмі Хігінса». В ній Л. Курбас використав нові режисерські і акторські засоби в інтерпретації твору. З цієї вистави почалося захоплення березильців конструктивізмом. В постановці «Дж. Хігінс» Л. Курбас використав різні принципи постановки і, органічно з'єднавши їх (реалістичну манеру гри, динаміку дії, методи символічного і маріонеткового театрів), створив викінчений мистецький твір. Цю виставу критика оцінювала як початок нового напрямку в «Березію»:

«Нова постановка Л. Курбаса «Джیمмі Хігінс» не тільки стверджує досягнення, зроблені «Газом», а це й величезний крок наперед, як у розумінні театральної майстерності й використання нових театральних методів, а також уже зовсім чіткої постановки соціальних проблем в дусі класових інтересів та боротьби пролетаріату». [Архів УМФС АН УРСР, № 2876, ф. 42/6].

Визначним досягненням «Березія» в київський період була також постановка «Жакерії», здійснена учнем Л. Курбаса Б. Тягно («Тягно» треба писати, чорт забори, Раю, **Тягно!** – він же не жінка, взяла б вас усіх холера з вашою письменністю! – Л. Т.). Ця постановка знаменувала собою звернення «Березія» до широких полотен трагедійно-драматичного плану. Постановка «Жакерії» була розроблена як величезне героїко-епічне полотно, і за одностайним окресленням критики стала значним надбанням, театру, бо в ній були органічно поєднані і відтворені всі попередні експерименти і пошуки театру: «Чіткі сцени, бездоганна гра акторів, композиція спектаклю та пов'язання музики, світла, конструкції – все це підносить «Жакерію», а значить «Березиль» на значний щабель» [Л. Курбас. «Березиль» і питання фактури». Архів УМФЕ АН УРСР, № 2876, ф. 42/5].

У 1925 році «Березиль» брав участь у всесвітній виставці в Парижі. Там його макети здобули золоту медаль. Цим «Березиль» і за кордоном засвідчив своє мистецьке обличчя.

У 1926 році театр «Березиль» був визнаний урядом кращим театром республіки і переведений до Харкова (тодішньої столиці України) – як Центральний театр. Пояснюючи причину переведу «Березі-

ля» в Харків, завідувач Політосвіти НКО УРСР заявив (газ. «Культура і побут», 1926 рік, № 39): «Ми вважаємо, що театр «Березіль» є найдосконаліша й найпередовіша і по репертуару, і по техніці, і по напрямку театральна одиниця на Україні...»

Найбільш цікавими постановками «Березіля» в харківський період були «Пролог», «Диктатура» і «Маклена Граса». Так, в «Пролозі» були використані ніколи до того часу не вживані постановочні прийоми. Наприклад, освітлення масових сцен було побудовано так, що постаті акторів, неодноразово відбиваючись на заднику величезними тінями, створювали враження чисельних народних мас. Вистава йшла без завіси. У різних місцях напівзатемненої сцени були поставлені ліхтарі, які освітлювали постаті тих, що ведуть діалог, або читають монолог, – знизу і на заднику-екрані відбивалися їхні руки. Особливе враження справляла сцена походу народу, очолюваного Гапоном, до царя. За хоругвами, портретами царя люди йшли суцільною лавою просто на зал. У цей час у глибині залу з'являвся офіцер із солдатами і кричав: «Назад! Розійдись!» Але народ йшов далі... За наказом офіцера (за спиною глядачів) клацали затвори, сцена поступово затемнювалась, і на звуках трагедійної музики було ледь видно, як хиталися корогви, як падали люди...»

Свої пошуки в галузі виразної і гострої театральної форми Курбас продовжував і в наступних постановках. Найбільш яскраво це виявилось в постановці «Диктатури» за п'єсою І. Микитенка, яку Л. Курбас здійснив в 1930 році. Ця вистава, як і ряд інших експериментальних постановок театру, викликала величезні дискусії, суперечки і диспути. Одні вважали виставу новаторським явищем, кращою виставою Союзу за останні п'ять років (Рабічев, журн. «Радянський театр»), інші оцінювали її як негативне явище. Це сталося тому, що соціально-побутова психологічна п'єса була поставлена як музичне дійство. Ставлячи в такому плані п'єсу «Диктатура», Л. Курбас мислив розробити новий жанр – радянську оперу, яка на його думку повинна прийти з драматичного театру. Своєю оригінальною сценічною формою вистава поглиблювала ідею п'єси, її філософську суть. Диктатура пролетаріату розкривалась через образ Дударя (А. Бучма) як керівна допомога з боку робітництва селянським масам в усвідомленні ними того нового, що принесла з собою ре-

волюція, і піднесення його до розуміння політики партії в галузі соціалістичної перебудови сільського господарства.

Музика до «Диктатури» (композитор Ю. Мейтус) поглиблювала сценічні колізії і продовжувала в музичних образах дії акторів. Яскравим і оригінальним було і художнє оформлення (художник В. Меллер), яке складалося з п'яти рухомих планшетів, розташованих паралельно порталу. Кожен планшет з обох боків мав рухоме кріплення, завдяки якому його можна було підняти на потрібну височінь і відтворити картини заводського цеху, сільради чи куркульського бенкету. Велику роль у виставі відіграло і світлове оформлення. Особливо виразно з цього боку була оформлена сцена «Сходки». На цілком затемненій сцені промінь прожектора вихоплював з темряви окремі постаті або групи людей, акцентуючи увагу глядачів на розташуванні класових сил в селі, підкреслюючи реагування окремих прошарків села на слова Дударя. Коли він оголосив про потребу здати шість тисяч пудів зерна, серед куркулів луною відгукнувся шепіт: «Шість тисяч пудів...!» і почав зростати і поширюватись від однієї групи до іншої, розкриваючи засоби і шляхи куркульського підступництва. Усі компоненти вистави були підпорядковані єдиній думці режисера – образними засобами яскраво відтворити суть класової боротьби на селі. Це була новаторська вистава у кращому розумінні слова, бо у яскравій незвичній театральній формі розкривався глибокий соціальний зміст твору.

При інтерпретації словесного матеріалу Л. Курбас використав перервані діалоги, діалоги через голову співбесідника, діалоги між партнерами не в прямому спілкуванні, а через подачу тексту в публіку «віїзд» актора на сцену, рух речей, а не актора, рух актора не тільки по горизонталі, а й вгору і вниз, – усі ці прийоми тепер широко й успішно вживаються в театрах Союзу, але на тоді вони були занадто новаторськими, і тому деяка частина глядачів і критики не сприймала їх.

Визначним досягненням «Березія» була і постановка Л. Курбасом «Маклени Граси» М. Куліша. Соціальна символіка п'єси була відтворена як трагедія безвихідності животіння різних верств населення в капіталістичній Польщі. Але вистава недовго протрималась в репертуарі театру.

В 1934 році театр «Березіль» був перейменований в Харківський державний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка.

Більш як за десятирічний період роботи «Березіль» виріс в надзвичайно цікавий колектив, в якому викувались талановиті кадри режисерів: Л. Курбас, М. Крушельницький, Б. Тягно, В. Василько, М. Верхацький, Г. Ігнатович, Ф. Лопатинський, В. Скляренко; художників – В. Меллер, Д. Власюк, Є. Товбін і акторів – А. Бучма, О. Сердюк, В. Чистякова, Д. Антонович, Д. Мілютенко, Ф. Радчук, Н. Ужвій, Г. Бабіївна та інші.

Театр «Березіль», керований О. Курбасом, спрямовував всю свою енергію на пошуки відповідних новим умовам і новому часу форм і засобів для щонайяскравішого сценічного втілення як сторінок минулого українського народу, так і величезних соціальних змін, які приніс Великий Жовтень.

Л. Курбас мріяв піднести український театр на вищій щабель, зробити його театром рівним кращим мистецьким **колективам світового значення**. І театр «Березіль» став кращим театром республіки з яскраво визначеним філософсько-політичним спрямуванням. Кращі традиції «Березіля» продовжуються сьогодні як у виставах Харківського укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка, так і в інших театрах України.

P. S. Resume + деякі принагідні міркування.

Добре, що Рая вийшла за українські межі стосовно Курбаса географічно – розголос, інформація, прорив герметики.

Але медалі за мужність я б їй за цю статтю не дав.

Бо за межу «Ви це серйозно, чи по-українському?» вона так і не вийшла.

Пише вона про Курбаса з добрим і чесним бажанням подати його портрет правдиво.

А не виходить. Зі статті постає навіть не «геній провінції» (К. Рудницький), а доволі посередній режисер. Жодного яскравого режисерського рішення, не кажучи вже про істинний феномен «Березоля», якого тут нема, бо нема тла – ні українського, ні європейського... (До речі,

треба – «Березо́ля», а не «Березі́ля»!). А оті «новації», що вона їх переховує – мовляв, сьогодні звично, а тоді – проблема – типовий анальфabetизм, аматорство...

А стиль? Ці банальні пасажі про «могутньо-побідний Дніпро», ці надривні оди «Великому Жовтню», на який нібито молився Курбас, якому вона приписує єдину жагу – «якнайповніше відтворити дух соціалістичної епохи»!

А «Диктатура»? Все навиворіт, усе проти правди! Виявляється, все у виставі було підпорядковано «єдиній думці режисера – образними засобами яскраво відтворити суть класової боротьби на селі», оспівати **диктатуру** пролетаріату! Між тим Дудар приїхав вибити з вимираючого села «шість тисяч пудів збіжжя! І Рая Скалій вважає, що це нормально, доводячи, що «музика у виставі» «поглиблювала ідею», закладену Микитенком – тоді насправді як музичні речитативи були способом **перенаголосити** ідейну суть п'єси, дати «диктатуру і село» не за Сталінім і Микитенком, а за Курбасом, якого знищено було мистецьки в рік голодовиморення українського села все тією ж «диктатурою»!

Ні, Скалій не фарисейка, – вона справді вірить у те, що стверджує. Комсомольськи вірить, запекло.

Але якщо ти така правдива, де тоді «Народний Малахій» Курбаса і Куліша, **найвидатніша** постава Леся Курбаса? Де «Мина Мазайло», без якої неможливо говорити про бажання Курбаса і Куліша вирішувати українську національну проблему «не в білих рукавичках»?

А хіба кривава метафора з «чехардою королів» у «Макбеті» – не політична метафора **тогочасності**? Все суттєве, змістовне Скалій вкрай обережно обминає або затушкує. «Маклена Граса» просто, виявляється «недовго протрималась в репертуарі театру». І звичайно, ані слова – про зняття Курбаса, арешт, розстріл, про **погром** «Березоля». Серед акторів, виявляється, й не було Йосипа Гірняка, нема й півслова про **долю** Миколи Куліша, без якого не можна говорити про «Березіль» взагалі. (До речі, «Березіль» було перейменовано не в 1934 році, а в 1935-му).

(Навіщо випадкове фото – Бучма-Терентій Пузир – «Хазяїна» ставив не Курбас, а Скляренко, вистава прохідна. Тут мав би бути Малахій-Крушельницький; а якщо Бучма – то в Джіммі?)

Авжеж, у перші роки революції Курбас **змушений** вживати у статтях і виступах офіційні **терміни**, але хіба **коректно** будувати на цьому панегірик початковому періодові? Там було зовсім інше, багато цінніше, **мистецьке** – чому про це ні слова? Не розуміє? Чи свідомо переводить Курбаса з естетики – в пропаганду?

Був час, коли й мені здавалось, що слід частіше і більше говорити про Курбаса-стратега – лабораторії, станції, режисерські штаби, педагогіка. Та згодом зрозумів, що це не має перекривати собою головного – **таланту** режисера, його **мистецьких** відкрить, власне **вистав**.

Тут це не враховано, і функціонального начала більше, ніж **театру**.

(До речі, чому така любов до бюрократичного слова «кадри»? Та не «кадри» Курбас плекав, а людей – яскраві індивідуальності, особистості, і це головне!

Мабуть, Неллина стаття добре вплинула на неї, бо загальний настрій у Раї був піти цим шляхом. Через те й прямі запозичення з неї – приміром, пантоміма-епілог з «Макбета». Дослівно. (Етично було б дати виноску)...

А цитуючи опис «Диктатури», слід було послатися на Верхацького, звідки це взято...

Прикро найголовніше. Після статті Неллі минуло **чотири** роки! За цей час можна було б піти **далі** й не боятися **правдивої** історії «Березоля». Натомість маємо сумну формулу – «Як сіли, так і встали»...

І коли то вже наші перелякані хохли перестануть колінкувати? Та ж з власної волі колінкують – б'юсь об заклад, ніхто з поляків і ніхто з українців з УСКТ не цензурував її матеріалу!

А ще спасибі «Календареві» за спогади Теофіла Демчука. Там нема ні патетичного стилю, ні «дипломатії» – є лише те, що йому правдиво запам'яталось.

Запишу і ці спогади до свого щоденника – бо вже документ.

Там тільки одна помилка – що «відійшов назавжди на 55-му році життя» – тобто посилається на 1942 рік.

Майже очевидно, що це неправда. Фальсифікат. І що прожив він лише 50 років...

Не коментуватиму «во избежание» кривотлумачень – все промовисто й без коментаря. Залишмо як факт – для історії. Бо історія – та химерна штуkenція, що з неї нерідко вискакують потім речі, сьогодні очевидні, а завтра – суперечливі... А те, що сьогодні «литгазетчики» вважають «предосудительным», завтра може прочитатися інакше.

Отже, січень:

– розповіли про виключення Галича із Спілки, детальніше – потім;

– Буковський – суд 7 січня;

– Сахаров їздив на суд до Лупиноса, якого арештували у травні 1971 року за читання Шевченка біля пам'ятника. Суд відмінили, – ясно, через той приїзд.

– Але ось яка плутанина: з натяку С. я зрозумів, що Сахарови були в суботу восьмого у Києві, зустріч з Вікт. Плат-м. Але ж ніби того дня чи в п'ятницю вони одружилися – А.Д. й Ел.Г.? Це місце в моєму «літописі» потребує уточнення. Може, це була все та ж поїздка, пов'язана з Анатолієм Лупиносом?

– Багато розмов про майбутній візит Ніксона. Дехто пов'язує кампанію «очищення» з цим.

Владимир БУКОВСКИЙ

ПОСЛЕДНЕЕ СЛОВО НА СУДЕ 1972 года

Граждане судьи!

Я не буду касаться юридической стороны обвинения, потому что в ходе суда уже доказал полностью его несостоятельность. Адвокат в своей речи также доказал полную несостоятельность обвинения, и я согласен с ним по всем пунктам защиты.

Скажу другое: расправа надо мной готовилась уже давно, и я об этом знал. 9 июня меня вызвал прокурор Ванькович и угрожал расправой; потом появилась статья в газете «Правда» под заголовком «Нищета антикоммунизма», которую почти целиком процитировал в своей речи прокурор. Статья содержала в себе обвинение, что я за мелкие подачки продаю в подворотнях иностранным корреспондентам клеветническую информацию.

И наконец, в журнале «Политическое самообразование» №2 за 1971 г. была помещена статья зам.председателя КГБ С.Цвигуна, в которой также говорилось, что я занимаюсь антисовесткой деятельностью. И совершенно понятно, что маленький следователь, проводя следствие по моему делу, не мог пойти против своего начальника и вынужден был во чтобы то ни стало попытаться доказать мою вину.

Перед арестом за мной была установлена постоянная слежка. Меня преследовали, мне грозили убийством, а один из тех, кто за мной следил, распоясался настолько, что угрожал мне своим служебным оружием. Уже будучи под следствием, я заявил ходатайство о том, чтобы против этих лиц было возбуждено уголовное дело. Я даже указал номер служебной машины, на которой эти люди ездили за мной, и привел другие факты, которые давали полную возможность для их розыска. Однако на это ходатайство я не получил ответа от тех инстанций, куда его направлял. Зато от следователя был получен ответ весьма красноречивый: «Поведение Буковского на

следствии дает основание для обследования его психиатрического состояния».

Следствие велось с бесчисленными процессуальными нарушениями. Можно сказать, что не осталось ни одной статьи УПК, которая не была бы нарушена. Следствие пошло даже на такую позорную меру, как помещение со мной в тюрьме камерного агента, некоего Трофимова, который сам признался мне, что ему было поручено вести со мной антисоветские разговоры с целью спровоцировать меня на аналогичные высказывания, за что ему было обещано досрочное освобождение. Как видите, то, что мне инкриминируется как преступление, некоторым людям разрешается, если этого требуют «интересы дела».

Я посылал об этом жалобы в различные инстанции и требовал сейчас, на суде, приобщить их к делу, но суд «постеснялся» это сделать.

Что касается следователя, то он, вместо того чтобы рассмотреть эту жалобу и дать мне ответ, направил меня на медицинское обследование в Институт судебной психиатрии им.Сербского.

Следственному отделу УКГБ очень хотелось, чтобы я был признан невменяемым. Как удобно! Ведь дела за мной нет, обвинение строить не на чем, а тут не надо доказывать факта совершения преступления, просто человек больной, сумасшедший...

И так бы оно все и произошло. И не было бы сейчас этого судебного разбирательства, и не было бы моего последнего слова: меня осудили бы заочно, в мое отсутствие... если бы не оказало влияние интенсивное вмешательство общественности. Ведь после первого срока экспертизы — в середине сентября — врачебная комиссия обнаружила у меня зловещую неясность клинической картины, и по вопросам врачей, обращавшихся ко мне после этого, я понял, что меня собираются признать невменяемым. И только после давления, оказанного общественностью, новая медицинская комиссия признала меня здоровым. Вот вам достоверное доказательство моих утверждений (которые здесь, в суде, называют клеветническими), как по указанию КГБ чинятся психиатрические расправы над инакомыслящими.

У меня есть и другое доказательство этого. В 1966 году меня восемь месяцев без суда и следствия и вопреки медицинским по-

казателям о моем психиатрическом здоровье держали в психиатрических больницах, переводя по мере выписки врачами из одной больницы в другую.

Итак, 5 ноября я был признан вменяемым, и меня вновь водворили в тюрьму, и процессуальные нарушения продолжались. Грубо было нарушено окончание следствия с выполнением 201-й статьи УПК РСФСР. Я требовал, чтобы мне был предоставлен избранный мною адвокат. Но следователь мне в этом отказал и подписал 201-ю статью один, да еще написал при этом, что я отказался ознакомиться с делом.

В соответствии со своим правом на защиту, предусмотренным ст.40 УПК РСФСР, я потребовал пригласить для своей защиты в суде адвоката Каминскую Дину Исааковну.

С этой просьбой я обратился к председателю Президиума Московской коллегии адвокатов и получил эго отказ с резолюцией: «Адвокат Каминская не может быть выделена для защиты, так как она не имеет допуска к секретному делопроизводству». Спрашивается, о каком секретном делопроизводстве может идти речь, когда меня судят за антисоветскую агитацию и пропаганду? И вообще, где, в каких советских законах упоминается об этом предусловитом «допуске»? Нигде.

Итак, адвокат мне предоставлен не был. Более того, вышеупомянутый ответ из коллегии адвокатов, с которым я был ознакомлен и на котором имеется моя подпись, был из дела изъят и возвращен в коллегию адвокатов, о чем в деле имеется справка. Взамен его был вложен другой, вполне невинный ответ председателя коллегии, с которым я ознакомлен не был. Как это можно расценивать? Только как служебный подлог.

Потребовалась моя 12-дневная голодовка, жалоба Генеральному прокурору СССР, в Министерство юстиции СССР и в ЦК КПСС, а также новое активное вмешательство общественности, чтобы мое законное право на защиту было, наконец, осуществлено и мне был предоставлен приглашенный моей матерью адвокат Ивайский.

Сегодняшнее судебное разбирательство велось также с многочисленными процессуальными нарушениями. Обвинительное заключение, в котором 33 раза упоминалось слово «клеветнический»

и 18 раз слово «антисоветский», не содержит в себе конкретных указаний на то, какие же именно факты и какие именно материалы из изъятых у меня при обыске и якобы распространенных мною являются антисоветскими.

Из девяти ходатайств, заявленных мною в начале судебного разбирательства и поддержанных моим адвокатом, восемь было отклонено. Никто из заявленных мною свидетелей, которые могли бы опровергнуть различные пункты обвинения, судом вызваны не были.

Мне инкриминирована, в частности, передача антисоветских материалов приезжавшему в Москву фламандцу – Гуго Сабрехтсу. Эти материалы якобы передавались ему мною в присутствии Вольпина и Чалидзе. Однако мое требование о вызове этих людей в качестве свидетелей не было удовлетворено. В суд не был вызван, далее, ни один человек из восьми, вызванных мною, которые могли подтвердить истинность моих утверждений относительно фактов помещения и условий содержания людей в специальных психиатрических больницах. Суд отклонил мое ходатайство о вызове этих свидетелей, мотивировав тем, что они душевнобольные и не могут давать показаний. Между тем среди этих людей есть двое – З.М. Григоренко и А.А. Файнберг, которые никогда не помещались в спецпсихбольницы, а бывали в этих больницах только в качестве родственников и могли бы подтвердить мои показания об условиях содержания в этих больницах.

В суд были приглашены только те свидетели, которых представило обвинение. Но что же это были за свидетели? Так, ко мне подсылался перед моим арестом, по всей вероятности сотрудниками КГБ, военнослужащий войск госбезопасности, ныне работающий в отделе таможенного досмотра на Шереметьевском аэродроме, мой бывший школьный товарищ, некий Никитинский, которому было поручено спровоцировать меня на преступление – организацию вывоза из-за границы оборудования для подпольной типографии. Но незадачливому провокатору осуществить это не удалось. Тогда следствие, а затем и суд попытались сделать его свидетелем по этому пункту обвинения. Мы видели здесь, что Никитинский не справился и с этой задачей.

Для чего же потребовались все эти провокации и грубые процессуальные нарушения, этот поток клеветы и ложных бездоказательных обвинений? Для чего понадобился этот суд? Только для того, чтобы наказать одного человека?

Нет, тут «принцип», своего рода «философия». За предъявленными обвинениям стоит другое, непредъявленное. Осуждая меня, власти преследуют здесь цель скрыть собственные преступления, психиатрические расправы над инакомыслящими.

Расправой надо мной они хотят запугать тех, кто пытается рассказать об их преступлениях всему миру. Не хотят «выносить сор из избы», чтобы выглядеть на мировой арене такими безупречными защитниками угнетенных!

Наше общество еще больно. Оно больно страхом, пришедшим к нам со времее сталинщины. Но процесс духовного прозрения общества уже начался, остановить его невозможно. Общество уже понимает, что преступник не тот, кто выносит сор из избы, а тот, кто в избе сорит. И сколько бы мне ни пришлось пробить в заключении, я никогда не откажусь от своих убеждений и буду высказывать их, пользуясь правом, предоставленным мне ст. 125 советской Конституции, всем, кто захочет меня слушать. Буду бороться за законность и справедливость.

И сожалею я только о том, что за этот короткий срок – 1 год 2 месяца и 3 дня, которые я пробыл на свободе, я успел сделать для этого слишком мало.

ПРИГОВОР (від 5.01.72)

Суд внимательно изучил материалы подсудимого Буковского Владимира Константиновича, 1942 года рождения, русского, прож.: Москва, ул. Фурманова 3/5, кв.59.

... При вынесении приговора суд учитывал, что Буковский В.К. ранее судим по ст.190(3) УКРСФСР, после отбывания наказания (3 года ИТЛ) продолжал заниматься преступной деятельностью, несмотря на неоднократные предупреждения органов прокуратуры, а также принял во внимание, что на следствии Буковский В.К. вел себя вызывающе, отказывался сотрудничать со следствием и ви-

новным себя ни в предваорителном следствии, ни в суде не признал.

Именем Российской Советской Федеративной Социалистической Республики Буковский Владимир Константинович, 1942 г. рождения... приговаривается: к лишению свободы сроком на 7 лет исправительно-трудовых лагерей с отбыванием первых 2-х лет в тюрьме, с последующей ссылкой сроком на 5 лет. Суд приговорил также взыскать с Буковского В.К. судебные издержки в сумме 100 рублей.

Коментар з 2007 р.

Готуючи до друку «Твори в 10-ти томах» В. Чорновола, ми розшукали в архівах СБУ кримінальну «Справку №196» у 14 т.т. зі звинуваченням В. Чорновола за ст. 62 ч.1 («антирадянська агітація за пропаганду». Подаю тут кілька фрагментів за січень 1972 р. за публікацією в т. 5 «Твори В. Чорновола (К., «Смолоскип», 2007) ст. 70-71, 77-83.

Прокуророві Одеської області

[ЗАЯВА]

Ставлю Вас до відома про створення на основі гарантій Конституції УРСР та Конституції СРСР Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, ув'язненої 8 грудня 1971 року в Одесі.

Усі матеріали Комітету будуть надсилатися не тільки у всесоюзній республіканській інстанції, а й Вам.

Сподіваємося, що Ви зі свого боку також докладете зусиль до справедливого вирішення справи Н. Строкатої і не допустите компрометації радянської демократії і соціалістичної законності.

10.1.1972 р.

*З повагою!
Задорученням Комітету
В. Чорновіл*

*Моя адреса: Львів-41, Спокійна,
13/1, Чорновіл В.М.*

Прокуратура СРСР
Прокуратура Одеської області
Відділ
М. Одеса, Пушкінська, №3
Зам. Нач. Управління КГБ при СМ
УССр по Одесской области
Полковнику тов. Юфеву М.Т.

Направляю поступившее в облпрокуратуру письмо гр-на А. Черновола.

Считаю, что оснований для приобщения его к делу по обвинению Строкатовой Н.А. не имеется.

Письмо гр-на Черновола целесообразно направить в УКГБ по Львовской области.

Приложение: по тексту в четырех листах.
Зам. прокурора Одесской области
Старший советник юстиции
Л. Бухтияров.

З протоколу допиту підозрюваного Від 13 січня 1972 року

У відповідності з ч. III ст. 107 КПК УРСР Черновола Вячеславі Максимовичу оголошено, що його підозрюють у виготовленні документів, що містять наклепницькі вигадки на радянський державний суспільний лад.

Підписати відмовився.

На пропозицію дати показання по суті Чорновіл Вячеслав Максимович показав:

Поскілки я не бачу аргументованих підстав мого затримання і порушення проти мене кримінальної справи, а також вважаючи, що в мене безпідставно вилучено під час обшуку 12 січня 1972 року багато літератури й речей, я не бажаю давати які-небудь пояснення щодо виниклого проти мене підозріння, у результаті чого порушено проти мене кримінальну справу. Я відмовляюся давати покази по суті порушеної проти мене кримінальної справи й підписати протоколи мого допиту чи інші процесуальні документи до того часу, доки

мені не будуть пред'явлені підстави й конкретні аргументи, на основі яких проти мене була порушена кримінальна справа й підозріння у вчиненні злочину. Крім цього, я хотів би, щоб вилучена в мене література, яка не є антирадянською і не містить в собі наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад, була повернена моїм близьким.

Якщо я буду звільнений з-під варти, я готовий дати правдиві покази щодо закинутого мені обвинувачення.

Підозрюваний Чорновіл, прочитавши протокол допиту, підписати його відмовився, тому що свій арешт вважає незаконним.

Допитав:

Старший слідчий слідчого
Відділу УКДБ при РМ УРСР
по Львівській області
капітан Боєчко

Т.1, а.с. 263-264

З протоколу допиту підозрюваного від 15 січня 1972 року

Запитання: Ви арештовані за виготовлення, розмноження та розповсюдження документів антирадянського змісту. Покажіть, які антирадянські статті Ви написали, яким чином їх розмножували й серед кого розповсюджували.

Відповідь: Мій арешт я вважаю незаконним. Тому, що мені не пред'явлене обвинувачення, у зв'язку з цим я відмовляюся відповідати на поставлені мені запитання. На інші запитання я також відповідати не буду, поки мені не пред'являть обвинувачення.

Від ознайомлення з протоколом допиту й від підпису підозрюваний Чорновіл відмовився, заявляючи, що свій арешт він вважає незаконним. Протокол допиту підозрюваному прочитаний уголос.

Т.1, а. с. 265.

З протоколу допиту підозрюваного від 19 січня 1972 року

Запитання: При обшуках, проведених 12 січня 1972 року у Вашій квартирі по вулиці Дубовій у буд. №12 і у Вашій кімнаті по вулиці Спокійній у буд. №13, вилучено антирадянську літературу, статті такого ж змісту й вірші. Покажіть, з якою ціллю Ви зберігали антирадянську літературу.

Відповідь: На попередніх допитах я вже пояснив, що давати будь-які пояснення на запитання слідчого я буду тільки після того, як мені буде пред'явлено конкретне обвинувачення про вчинені мною злочини й будуть повернені мої особисті речі й документи, вилучені в мене при обшуку, які не мають відношення до справи, моїм близьким. Поскільки ці дві мої вимоги ще не виконані, я відмовляюся відповідати на будь-які запитання слідчого й підписувати протокол мого допиту як підозрюваного.

При пред'явленні підозрюваному Чорноволу Вячеславу Максимовичу протоколу його допиту для ознайомлення він читати й підписувати протокол допиту відмовився, заявивши, що участі в слідстві він не приймає. Протокол слідчим зачитаний підозрюваному вголос.

Т.1, а.с. 267

З анкети заарештованого від 20 січня 1972 року

Підписувати не буду, бо в анкету, незважаючи на моє прохання, не внесено мою дружину, Пашко Атену Василівну.

Т. 1, а. с. 14-15.

З протоколу допиту обвинуваченого² від 22 січня 1972 року

Запитання: Вам пред'являється постанова від 22 січня 1972 року про притягнення Вас як обвинуваченого по ст. 62, ч. 1 КК УРСР. Покажіть, чи зрозуміли Ви суть пред'явленого Вам обвинувачення і чи признасте Ви себе винним у пред'явленому Вам обвинуваченні.

² Цей та інші протоколи допитів – це допити В. Чорновола вже як обвинуваченого.

Відповідь: Я відмовляюся від ознайомлення з пред'явленою мені постановою від 22 січня 1972 року про притягнення мене як обвинуваченого, поки не буде вирішено питання про незаконно вилучені в мене при обшуку речі, а також до вирішення питання передачі моїх особистих речей, які залишилися в опечатаних органами слідства кімнатах на вул. Дубовій, 12 і на вул. Спокійній, 13. Я відмовляюся брати участь у слідстві до того часу, поки не будуть вирішені ці питання, а також я буду звільнений з-під варті.

Запитання: У зв'язку з тим, що Ви відмовляєтеся від ознайомлення з постановою від 22 січня 1972 р. про притягнення Вас як обвинуваченого по ст. 62, ч. 1 КК УРСР, Вам прочитується слідчим уголос ця постанова.

Чи зрозуміла Вам суть пред'явленого Вам обвинувачення?

Відповідь: Я не слухав змісту постанови, яку вголос мені прочитав слідчий, не зрозумів її суті, не бажаю знати, у чому мене обвинувачують, і відмовляюся брати участь у слідстві в моїй справі до того часу, поки не будуть вирішені питання про мої речі, незаконно вилучені при обшуку й залишені в опечатаних кімнатах. Тільки після вирішення цих питань я зможу дати пояснення щодо пред'явленого мені обвинувачення.

Запитання: Що Вам відомо про обставинитавини видання нелегального антирадянського журналу «Український вісник», яку Ви брали участь у виданні цього журналу?

Відповідь: Усе, що я міг Вам сказати, я вже сказав. Більше Вам нічого не відповім.

Запитання: Коли і яким чином, і з якою метою Ви надрукували в антирадянському журналі «Український вісник» статтю «Як і що обстоює Б. Стелчук»?

Відповідь: На це запитання відповідати відмовляюся.

Запитання: З якою метою Ви виготовляли й розповсюджували документи антирадянського змісту й розсилали їх у міжнародні організації та розповсюджували їх серед своїх знайомих?

Відповідь: Я відмовляюся відповідати на це запитання, бо не бажаю брати участь у слідстві.

Запитання: Коли, від кого і з якою ціллю Ви отримали й зберігали вірші антирадянського націоналістичного змісту, які були вилучені у Вашій кімнаті при обшуку 12 січня 1972 р.?

Відповідь: Я на це питання не відповідаю.

Від читання протоколу й від підписання Чорновіл відмовився.

*Протокол був прочитаний слідчим уголос. Обвинувачений Чорновіл заявив, що «я змісту прочитаного мені слідчим уголос протоколу мого допиту як обвинуваченого **не слухав** і підписувати його відмовляюся з мотивів, зазначених на початку допиту».*

Т. 1, а. с. 272.

З протоколу допиту від 26 січня 1972 року

Запитання: Вам пред'являються вилучені при обшуку 12 січня 1972 року у Вашій кімнаті по вул. Дубовій, № 12 слідчим вірші [іде довгий список вилучених віршів різних авторів, зокрема Атени Пашко, Ірини Сенік. – Упор.]. Покажіть, коли й від кого Ви отримали ці вірші, для якої цілі Вам їх передали і з якою метою Ви їх зберігали у своїй кімнаті.

Відповідь: Пред'явлені мені підшивки віршів, які були вилучені в мене при обшуку на квартирі, я оглянув. Ці вірші я одержав як критик від початкуючих поетів. Деякі з цих віршів я не встиг прочитати, бо вони були в мене вилучені в стадії роботи. Я вважаю недопустимим постороннє втручання в мою роботу як літературного критика й вважаю це незаконним явищем. За змістом ці вірші я не вважаю антирадянськими, які можуть послабити радянську владу. [У клопотанні від 28.02.1973 р. В. Чорновіл указує на цей протокол як такий, в якому запис викладу дуже приблизний і неточний, тому його не записуємо повністю, тим більше В. Чорновіл у кінці допиту сказав: «У зв'язку з тим, що розмова про вилучені в мене при обшуку речі несподівано вилілася в допит, я ніяких пояснень на поставлені мені запитання давати не буду». – Упор.].

Обвинувачений Чорновіл від ознайомлення з протоколом допиту й від підпису відмовився, заявивши, що участі в слідстві він не приймає. Протокол допиту оголошений обвинуваченому слідчим уголос.

Т. 1, а. с. 276-279.

З протоколу допиту від 28 січня 1972 року

Запитання: Чи знаєте Ви Гнатенко Стефанію Йосипівну і які у Вас з нею стосунки?

Відповідь: На це запитання я відповідати не буду, оскільки мені заявлено, що питань з моїми речами, які були вилучені в мене при обшуку, не вирішено. Раніше в мене вже вилучали різну літературу, яка не мала відношення до моєї справи, і мені треба було прикласти немало старань і сил, щоб мені її повернули, а деякі речі (книжки й література), які хоча й не мали підношення до справи, пропали. У даний час, зустрівшись з таким самим явищем, я вирішив не брати участі в слідстві до того часу, коли мені не буде повернена вся література й речі, які не мають відношення до моєї справи.

Запитання: При проведенні обшуків у Ваших знайомих було виявлено й вилучено Ваші антирадянські статті й інші документи. Покажіть, кому саме й з якою метою Ви передавали антирадянські статті, написані Вами.

Відповідь: Я на ніякі запитання відповідати не буду по причині, яку я вже пояснив.

Від читання протоколу допиту й від підпису обвинувачений Чорновіл відмовився, заявивши, що він участі в слідстві не приймає. Протокол прочитаний обвинуваченому вголос.

Т. 1, а. с. 280-281.

Вівторок, 1 лютого

Лютий лютує, і не лише морозами.

А моя головна проблема – вистава, і я весь як струна – суцільні конфлікти й драми. Проблема навіть не в позиції Управління культури, яке тільки-но тепер «розгледіло» у виставі «ревізіонізм»: Шкодіна просто бісить слово «інтелігент». А те, що інтелігенти беруть гору над чекістом, особливо той їхній диспут про честь, – усіх їх виводить з себе. Між тим нема сенсу погоджуватись – для чого тоді ставити? Це саме **ни на что не похожая юность**, без паралелей...

Дерево, яке зробив Мих. Френкель, створює ефект абстрагування, хатки на гілках повертають мене до Курбасової «Диктатури»; але на цьому спільність кінчається. Діалог рафінований, суцільні втрати: у виставі є проєкція на **подальший** занепад, це розповідь про те, як заклала революція день нинішній, як уже тоді нищили талант і дворянську честь... Хоча, правду кажучи, є в самій п'єсі певний **інфантилізм**.

*«Ревізор» –
Сатира – Україна*

У Сатирі репетирують «Ревізора», і це мене дуже цікавить. Оформлення робить Левенталь, а музику пише Юра Буцко. Хлестаков, звичайно ж, Андрій Миронов. Шкода тільки, що **ставить** – Плучек; він останнім часом виключно майстер переспівів. А в БДТ – гратиме Бас?³

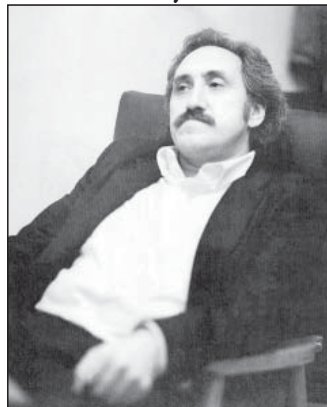
Але я б – тут – «Ревізора» не ставив. «Ревізора» треба ставити в Києві, і саме на **українських** мотивах (ні, не етнографічно – взяти провінціалізм як **сутність** малоросійства, Петербург як фітюльку, **страх** влади, будь-якої, аби тільки «під самую пику»).

Є дві п'єси, які добре пішли б сьогодні на Україні: «Ревізор» та «Лихо з розуму». Остання назва надовго випаде тепер з ужитку. На нашій не своїй землі.

Познайомився з Дм. Покровським. Він створив ансамбль народної музики, унікальний. Співають вони не голосами – Божим Духом. Очі в кожного світяться, сила вигадки. А сам він – збирач, пропагандист і актор. На всі руки. Вони їдуть у глибинку, там записують мелодії, фантазують з інструментами. Пишуть передусім старі тексти, старовинні ритуали. Все, що я бачив і чув – дуже гарно.

Дм. Покровський

Доки не пізно, з десяток таких експедицій слід пустити по Україні. Записати-заянати той же вертеп на Західній Україні. Ми дещо такого робили в КТМ – Нероденко, Леопольд Яценко, Вадим Смогитель.

³ Басилашвілі (Л.Т.)

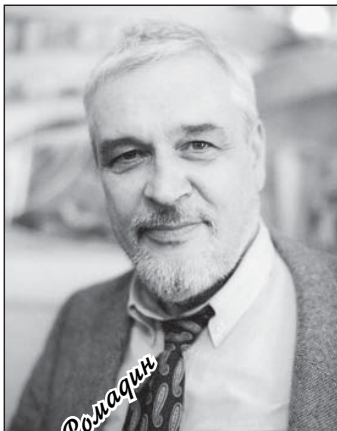
Але й тут він уже має ворогів, Покровський. «Генера-літет» почав його шпетити. Не туди їздить, не те збирає, не на тих інструментах розважається, не того глядача-слухача обслуговує. Бракує йому, виявляється, «народної величі».

Оці патріоти «величі» і є убивці народного життя, народної музики, народного слова, їм конче треба увігнати весь різноцвіт фольклору в монументальні вбрання «величавих» сьгоднішніх хорів, які знай славлять Пашу Ангеліну й «трактор-дир-дир-дир».

У розмові з Дмитром з'ясувалося, що він зовсім не вузько-плановий «народник» – чудово знає Стравінського, прекрасно орієнтується у поезії Хлебнікова, любить російський авангард початку століття. Гострий, моторний, темпераментний.

Років, може, на п'ять молодший за мене.

**2 лютого,
середа**

Мих. Ромадіна

У майстерні Михайла Ромадіна. (Син академіка Ромадіна, народного художника). Михайло – на розриві з батьками, старий нищить його роботи, і лише останнім часом, коли сина почали визнавати, між ним і батьком виникло бодай якесь порозуміння. Михайло дуже театральний художник, декоративний, – хоч, можливо, надто деталізує. Він добре розповідав про Тарковського (Андрія), з яким приятелює. Між іншим, його плакат для «Андрія Рубльова» дуже гарний. Зараз робить з Тарковським – як художник – «Соляріс» за Лемом. У захваті від можливості дати «правдиву абстракцію».

Враження, що для нього не існує типового, він весь – на гострих кутах примхи. Іноді – демонструє.

Ромадіна в числі кращих перспективних художників для театру мені відразу назвав Тишлер. Виявилось, що Ромадін з Тишлером дружить.

А привів мене до нього в майстерню Борис Бланк.

Згадалося, як Лев Адольфович обурювався – Ахматовою. Лідія Чуковська розмовляла з нею про Київ і спитала, чи любить вона Шевченка.

– Ні, – відповіла Ахматова (котра Горенко), – мені в Києві було важко, і лишився неприємний осадок. І «страну я эту не полюбила и ее мову». Привела два-три приклади «некрасивого» («мамо!», «ходімо») – і скривилась.

Озеров каже, що Чуковська розсердилась, почала сперечатись, Шевченко – масштабу Міцкевича, але Ахматова розмови не продовжила.

Я не вперше зустрічаю таке «скривлення» на українську проблематику, коли розмовляють або пишуть про це люди тонкої душі й великого хисту. Про третьорозрядного Блеза Сандрара Ахматова скаже **краще**. Те ж – стосовного наших днів. Утім, трапляються винятки: благоговійні інтонації Самойлова чи того ж Льва Озерова про Драча, Юнни Моріц про Коротича. Найбільше важить **особистий** досвід, досвід реального спілкування? Через нього тоді й **тексти** сприймаються глибше?

*Ахматова
про Київ*

Ніколи не знав, що «меценат» – була зашифрована назва стукачів у тридцяті. Себто, «меценатами» були всі оті енкаведисти, що з ними приятелював Єсенін, всі ті зверхники, що до них ходила «творча інтелігенція» в салони і «на чай», – починаючи від «любимця искусств Ежова»? Чи не написати п'єсу про салон Бриків?

Таке гарне слово зіпсували...

Це – Єрмолинський, з якого старі історії сиплються як пух із перини.

3
лютого,
четвер

Але вже двоє поважних людей зауважили мені (коли я аж надто хвалився Сергієм Олександровичем і його зв'язками з Булгаковим), що він **не дуже гарно** поведився у певний час, і шанувальники Булгакова (?) мають до нього моральні претензії.

Ось і зрозумій після того нашу історію, стократ покручену й покалічену...

Дуже гарний вірш Мих. Осадчого «Усе сплюндровано, – і мову і клейноди...»

*Скаба – за
українську мову*

Ми лаємо Скабу – і такий він і розтакий. Між іншим, саме він влітку 1965 року виступив на великій партійній нараді (ректори, директори й секретарі парткомів інститутів), де закликав перевести вузівське викладання на українську мову. Ось тобі й Скаба! Пізніше, восени, знову приїхавши до Москви, я почув тут про нього як про «націоналіста». Несповідимі шляхи Господні... Розстрілював Хвиля – розстріляли й Хвилю...

Враження, що Жора Бурков часто бере мене «на зуб», – гострячки й «підначки» на рахунок режисури (якою йому самому аж кортить зайнятися!). Ми часто з ним говоримо, і мені здалося, що акторська професія для нього – не головне і не межа. Здається, йому хочеться написати книжку. Про Росію, про її історію – через культуру; він всерйоз читає філософію, зокрема, російську. Окремо захоплений Лесковим.

А «на зуб» – це спосіб самозахисту, щоб не здатися слабким чи незнайком. Бо він таки багато чого не знає. І тільки вдало **удає** контекст знання. Себто умить «прибудовується».

Інша річ, що вже через тиждень він не проти того, щоб підняти стару тему, в якій себе «не показав», – і засвітити **новий кут зору, нове знання**. Отже, без діла не сидить.

Вони зовсім різні, але на глибині він нагадує мені Валеру Івченка. Їхні плани більші за них самих, і це творить навколо них певну ауру. Набраний з таких акторів театр був би ідеальний. У справжнього актора неодмінно повинні бути власні **міркування**.

Ми говорили про Лотмана, і я сказав Жорі, що вміння витлумачувати **тексти** – це талант відтворення епохи, її стилю й аромату.

– Я вашого Лотмана не читал, но этот афоризм запишу, – сказав Жора.

Краще б він прочитав Лотмана. Я пообіцяв дати йому останній випуск Тартуського збірника. Хоч слово «семіотика» його скособочило⁴. А між тим йдеться не про слово як про таке, йдеться про **мову** театру. Чиста ідея ніколи не прокладе собі дороги в театрі, якщо не загорнути її у капустиане листя **форми**, якщо не буде **гарніру**, якщо, на решті, сама вистава не стане **мовою**. «Отвлеченные знания» – абстракція.

Що таке вистава? Це відновлення ритму. Ми постійно **4 лютого, п'ятниця**
втрачаємо ритм – свій, власний; причиною є наша підлеглість **іншим ритмам і силам**. І лише в театрі на талановитій виставі ви раптом відчуваєте, що живете життям **повним**, цілісним, змодельовавши власний «я-всесвіт». Відбувається відновлення ритму.

Що таке актор? Це абсолютна чистота самознищення себе за старою, звичною схемою – і творення нового образу самого себе, віртуального й фантастичного, але надзвичайно чіткого. Курбасова ідея тривання в наміченому уявою ритмові – звідси. Але вона

*Вистава . Актор .
Чар театру .*

⁴ Чи не вчув, може, в цьому семітського? У Жори трапляються напади «істинно русского протеста» проти «жидомасонства».

часткова, позаяк не вичерпує повноти перевтілення. Лише повнота дає катарсис, повнота самознищення й раптове божественне відчуття сценічної реінкарнації.

Зазвичай ми живемо відірваними від глибин самопізнання, нас ніби несе на поверхні. У театрі є чар підводного плавання, і нові краєвиди, що відкриваються ошелешеному оку, саме і є **перетворення** (рос. – «преображение»).

«Театр» № 1

З неприємних новин: Георгія Олександровича Іванова, з яким я мав проблеми на телебаченні, призначили начальником управління театрів мінкультури СРСР. Він узяв «новий ідеологічний курс», і це вже знайшло відтворення у публікації в «Театрі» за № 1 за січень: «Решение XXIV съезда КПСС и задачи драматических театров». Це його доповідь на Худ. раді мінкультури Союзу. Планові цифри, «итоги», дати й святкові вистави «сила партійного керівництва» і багато іншого.

Коли ж він переходить на мову «естетики» (можу так написати – виключно в лапках!), то біда вся від «подражателей», які нав'язують «шаблони» – відмову від театральної зависи, єдину конструкцію на одну декорацію на всю виставу. «Предосудительно» и «деление пьесы на 2 акта». Отже, треба боротися проти «моди», «против некритического подражания, особенно западным «новациям». Клятий запад, все йому, холера, «неймется!».

Які ж вистави найкращі – скажімо, у Москві? «Драматическая песня» в Театре ім. Пушкіна (Равенських и актер А. Локтев, Павка Корчагин-Островский: а між тим вистава **посередня**, естетично еkleктична, були у Равенського багато кращі роботи). Гончаров і Мізері у виставі «Марія» (теж прохідна робота для маяковців), Андреев і Бистров у виставі «Снега» у ермоловців (? взагалі п'ятий ряд!), Бабочкін і Каюров – Малий театр, «Достигаев и другие» (не бачив), Є. Симонов і Ю. Яковлев – «Здравствуй, Крымов!» у вахтангівців (жах!).

Виняток – «Зори здесь тихие», Любимов і В. Шаповалов (дуже сильна робота, але я б назвав **жіночі** ролі!).

Далі – знову прохідні «середняки» – «Неизвестный солдат» в ЦТСА (А. Попов плюс В. Ованесов та А. Петров), Толмазов і Вікландт – театр Пушкіна, «Большая мама» Мдівані (дуже погано!).

Словом, ніби хто навмисне вписав йому **не кращі вистави**. Бо кращість **оцих** – виключно тематична (або автори привілейовані, як-от Мдівані): офіціоз. Давно не було такої профанації. І це вже справа **знакова**, як сказала б Нелля..

Головний заклик – «Рівняйся на 50-річчя СРСР!» – у грудні 1972.

В цілому ж стаття – поїзд-порожняк. Слова, слова, слова.

З іншого в цьому номері:

– Стаття Юри Коваленка про Київський театр Лесі Українки. Повернення Мих. Резніковича (з Москви), який поставив «Дети Ванюшина». Хвалить Іг. Старікова й Нонну Терентьєву. Друга його вистава – «Разгром» з Алеком Парроу, який грає Левінсона і з Адою, яка грає Варю. «Каменный властелин» Лесі Українки, постановка Н. Соколова (попередньо – ставив К. Хохлов). Саша Голобородько в ролі Дон Жуана, а Решетников грає вже не коханця – Командора. Донна Анна – Надя Батуріна. Далі, звісно, «Марія», яку поставив Ед. Митницький з монументальними Заклунною та Юр. Мажугою (тут тобі и «безвкусица» и неприхотливость («Становится не по себе, когда захмелевшая Гурьяновна – А. Николаева – с дубиной в руках направляется громить свинарник и при этом поет: «Смело мы в бой пойдём...»). Не знаю, я б на місці «свободомыслящего Юры» таких закидів Митницькому не робив, принаймні – на цій **метафорі**. Не являти ж на сцені суцільну героїку! Висновок: після Л. Варпаховського з'явився «настоящий художник», цей художник – Резникович, отож курс театру виправився. (Виправитись – взяти вправо?)

Але я гадаю, він має рацію, коли говорить про Резниковича як про **фахівця** з театральної психології: це так.

«... особенность момента такова, что в Русской драме сегодня со спектаклем М. Резниковича могут быть связаны надежды на возрождение театра».

Я б цього дуже хотів.

– Стаття Єф. Холодова про Островського: добре, але я не дуже захоплений цим автором, та й Холодов **тільки історик**.

– Вольфсон і Давидов – про проблему театру в малому місті.

– на стор. 51 – Г. Щербина плаче, що «по окончании сезона ушел из театра главный режиссер В. Кузенков. Уехал на работу в Москву». А я вже чув, його називали як претендента на трон у нашому театрі – після того, як знімуть Бобильова!... «невже вже?»

– театральні портрети – Сари Ішантураєвої, Каті Максимової.

– найбільше сподобались мені «Утерянные альбомы» Варпаховського – про Мейєрхольда. Близько до того, як нас виховував Крушельницький. І майже на тому ж іконографічному матеріалі!

– спогади про Свердліна, з яким я радісно зустрівся в п'єсі Едліса.

– з нових дисертацій – Марина Іванова про уроки Другої Студії; вона вже це нам з Неллею розповідала, у нас; дуже добре мислить. І працює вона в музеї, матеріал під рукою. (!!!)

– ну й, нарешті, стаття Бояджієва про Мольєра – як спеціально для мене. Пише про нього саме як про **реформатора** комедії, вода на мій млин.

– із «закордоння» – запам'ятати «Останні інтерв'ю Жана Вілара».

– і, нарешті, п'єса – чудова! – «Птицы нашей молодости» Друце.

5 лютого,
субота

Після репетиції директор театру заявив мені, що я за-багато собі дозволяю, «лучше обойтись без примеров». Я вже не пригадую, який там був приклад, напевно, з українського життя. П'єса Єрмолинського викликає цілком зрозумілі асоціації. І почав пояснювати, що «страна распоясалась, у каждого свое мнение, – вот уже и шоферы заговорили – нет на вас Сталина. Тогда порядок был...»

Він має рацію, хоча й не розуміє, що «батька» з міцним ременем вимагають тільки інфантильні народи. Нормальним європейцям вистачає і батька на небі, вони самі собі гідні дати раду. (Хоча й німці – європейці, інфантильними їх не назвеш, а Гітлера ж для них не я вигадав! Та й старенький Тіто плюс такий же древній Франко – теж з європейців).

Чим пояснити, що в міфах чи епосі герої часто вбивають власних дітей? Бажання виправити породу? Чи зворотній бік звичайного патерналізму (мусиш слухатися батька, він – порядок і сильна рука, і твоє особисте має залежати від нього)?

Зерно заперечує колос, на якому зростає – отож і діти так само вправі чинити аналогічно?

Щось у цьому є ненормальне...

*Про «Ватру» й
Михайла
Мануляка*

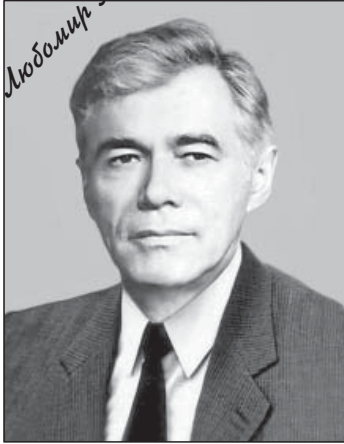
Філармонія одержала відповідь зі Львова – від львівської філармонії: «руководитель вокально-инструментального ансамбля «Ватра» Михаил Мануляк был уволен незаконно, и Мануляк восстановлен в должности». Отож у справі, про яку клопоталася Сенатович, поставлено крапку? Тоді за нього підписалося чимало львів'ян, від Калинця Ігоря до Стефи Шабатури й Остафійчука та Богдана Завадки. Кінець?

М. Мануляк

Ні. Позаяк лист був груповий (з Москви, від артистів філармонії до філармонії Львівської, копія до Мінкультури), **телефонували** кільком артистам, які підписали, й допитувалися, **хто був зачинщиком**.

Здається, не допиталися.

Л. Турізі

Дзвонив Первомайський, розпитував, як переклади. А я Гайне занедбав, у мене був період «Чорта». Сьогодні мене більше вабить драматургія, я прочитав кілька зовсім нових французьких п'єс. Дещо навіть почав перекладати. Для душі.

Зовсім несподівано зустрів біля МХАТу старого знайомого – лікаря Любомира Пирога. Дуже вони мені подобаються, і він, і жінка його Тамара (здається, Панченко). Завзятий театрал, приятелює з мхатівцями, тонкий глядач і цінитель. Ось і зараз поговорили ми з ним – про Ролана Бикова, про «Медную бабушку»

Зоріна, про Таганку... Москва – як велике село, тут на вулиці Горького частіше зустрінеш приятеля-українця, ніж у Києві.

До всіх своїх приваб він ще й просто красивий чоловік і справді налаштований патріотично, – не для вивіски. Якби таких побільше, ми б не **шамотили** так остогидло й не білодідили...

Рая Скалій просила перевірити, чи йде її стаття про Лесю Українку в «Театре». Йде. **У моїй редакції**. Поставили на третє число.

(Заразом сказали, що дають фото – ескіз Ставцевої до мого «Чорта», ілюстрація до статті Віті Берьозкіна).

А вночі (саме – вночі!) – репетирую «Царя Феодора» з Миколою Макеевим. Вистава-монолог. Колись я вже робив виставу-монолог з Льонею Харитоновим...

Останнього листочка від Івана Світличного я заховав було подалі, до вірних людей; а сьогодні забрав усі його листи додому та клеюю назад: хай їм чорт, за тими страхами не встигнеш. А це, може, й справді, остання вісточка, – принаймні, цього року...

Отже, Іванів лист від 8.1.1972:

Неділя, 6 лютого

Лист від
І. Світличного.
Ш-н.

* * *

Дорога Нелю!

Дякую за вітання і в свою чергу вітаю Тебе і всіх коло Тебе не менш палко й сердечно.

Статтю Гриць передав. Але на зауваження Ти чекаєш даремно: стаття добра. Єдине зауваження, яке можна було б зробити, це те, що Твій покірний слуга до неї мало причетний і можна було б ставити вимогу зняти друге прізвище, якби не спокуса щоб у такий спосіб побути в такій славній компанії... Але спокуса велика – і навіть такого зауваження я не зроблю. Людочка читала – і їй теж сподобалося.

Десь числа 23-го маю намір приїхати до Москви. Якщо можна раніше подбати про наші (з Льолею) театральні інтереси (особливо – «Гамлет» на Таганці), буду вдячний.

Будьте здорові й щасливі.

Цілую.

Твій І.С.

8.1.72

«Гамлета» він так і не побачив. Не дивився досі і я, хоч було вже дві нагоди; якесь внутрішнє гальмо. Але неодмінно подивлюсь – і за себе, і за Івана...

Всі захоплені Висоцьким, який грає Гамлета з гітарою, – й унікальною завісою Боровського.

Мав ще одну підставу для тривоги – а може й матиму. Тому й занотую. Минуле воно чи майбутнє – буде видно.

Іван мені подзвонив, а потім ще й записку прислав, щоб чергову порцію книжок я передав через Віктора Шовкуна. Це книжки від Титуса Геврика. Я передав. Але сьогодні

розумію, що виїхав з Москви буквально напередодні арештів...

А там була дуже гарна книжка «Не для дітей», із статтею про Куліша, потрібною Іванові. Вірші Маланюка. Якийсь альбом. Ще щось.

Ми обмінювалися книжками в метро, і якийсь нахабний тип буквально пхав носа до Вікторової валізи. Мені здалося, що той тип і прийшов за Шовкуном. Хвіст.

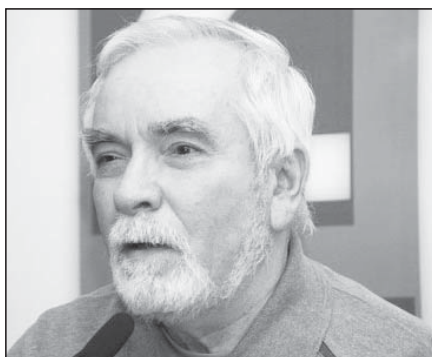
Але, звісно, це можуть бути лише наші повсякденні підозри.

Про Шовкуна чув тільки добре, – зокрема, від хлопців з «Всесвіту». Він мені сподобався.

Статтю про Семикіну Іра обіцяла дати. Обіцяла вже після того, як дізналась, що Івана взяли. Ні, Москва – не Київ, тут такого переполоху не відчують. Може, ще й тому, що масштаби – різні. Масштаби арештів і обшуків.

Додаток

До спогадів Шовкуна – погляд з 2005 року

Власне, це не стільки спогади, скільки художньо-філософський роман про пережите **тоді** й переоцінене наступним досвідом. Шовкуна було тоді дуже травмовано – і після незалежності він ще у тих рубцях. Такі речі необхідні нашій розкутій «молодій генерації», яка за умов свободи не може зрозуміти, **за що** тоді карали й нищили, не може пере

ревтілитися в добу й долю шістредятників: це від них так само далеко, як від нас тоді – війна 1812 року з французами...

Віктор дає спробу такого заглиблення; йому в пригоді став досвід перекладача глибокої прози – від А. Франса до португальців. Тобто він пише про себе – як про чуже життя – погляд збоку. В

його героєві – одномоментно два Я: – Я тогочасне і Я сьогоднішнє, яке часто переважає. Тут є певна втрата: він применшує свій тодішній страх, майже панічну розгубленість і рефлексію – на рівні самогубства. Втрачається амплітуда, менше пружинить динаміка **становлення**. Я – герой виходить з річки таким же, як увійшов до неї... крицево-свідомим. Тоді всі дисидентські сюжети зводяться лише до **тактики** «шахової гри» з КГБ...

Впіймав камінчика у свій город. Світличний передає йому листа «до свого московського приятеля, молодого театрального режисера Леся Танюка, що свого часу організував у Києві так званий Клуб творчої молоді, навколо якого гуртувалася вся неординарно мисляча інтелігенція. Владі це не сподобалося, і Танюка спровадили до Москви, де він, хоч і жив ніби на засланні, проте одержав квартиру і працював за фахом».

Ніби ні на що й не натякає, а інтонація гиденька. Коли я зустрів Шовкуна й заговорив з ним про це, він клявся-божився, що нічого не мав на увазі. Явно писав ці рядки під впливом тієї паплюжної кампанії, що її розгорнули в 1992-му проти нас соціалісти й КПУ – у відповідь на заборону компартії – і мою, зокрема, в цьому участь: Драч – Павличко проти Стуса, Чернецеві підробки проти мене. Воно й не слід було б згадувати – крапку поставили **наші** – Чорновіл, Михайлина, Корогодський, Глузман, Микола Руденко, Дзюба етцетера плюс прокуратура, яка таки визнала це підробкою й назвала її авторів; та це теж чисто по-українськи – не знаю, але і я докину капусти до глечика, щоб і я була Хвеська. Не головне, хто в кого кожуха вкрав – «щось було». Мені це тим більше неприємно, що й Віктор Шовкун користався тією квартирою, яка приймала багатьох – від Світличних до Стуса, від Чорновола та його родини – до Раї Мороз та Оксани Мешко, яка, здається, провела у нас більше часу в Москві, ніж у себе вдома в Києві на Верболозній. І ні від кого Танюк «праці за фахом» не «одержав», бо ні в кого ніколи нічого не просив; Шовкуну – від того ж Ярослава Ступака й інших – добре було відомо про моє перманентне безробіття й утиски... Ну та це я теж відношу до комплексу нашої української неповноцінності.

Йдеться про епізод, коли я передав через нього Іванові кілька мистецьких альбомів і вірші, а він не спромігся їх сховати, і ті

книжки в нього вилучили й шантажували його ними на допиті. В книжках, що їх передав мені Титус Геврик, не було жодної крамолки, та й переслав він їх мені звичайною авіапоштою (такі посилки КГБ, як правило, перлюструвало). Отож з'ясування «шляху» – це був більше шантаж – психологічний; а може, й справді хотіли дізнатися, через кого йде книга на Україну – через Петра Якіра, в якого засікли Шовкуна, чи через Танюка. Добре, що Віктор не розколовся, вигадав якусь легенду – бо література – уже через одного Геврика – й далі йшла через мене на Україну – на Кочура, на пані Орисю, на Льолю, на Корогодського, на Оксану Яківну Мешко (сама вона із собою з Москви до Києва нічого не брала – то була жінка високої конспірації).

Плутає він і з дзвінком – я просив його зателефонувати мені з **Києва**. Так у нас велося – людина брала книги чи папери й мусила потім – авжеж, не відкритим текстом – повідомити, чи все дійшло до адресата.

Але Шовкунова поїздка співпала з тим, що зненацька розгорнулося по Україні. Передавши йому ці альбоми, я повернувся до приятеля – й дізнався від нього: щойно «бязкине радіо» повідомило про арешти. Отут мені й запекло...

Про подальші Вікторові поневіряння я дізнався багато пізніше. З усього було видно, що хлопець не сплонував. І хоч у деяких його вчинках й описах чимало простодушності (дійсність була багато страхітніша за те, що випало на його долю), він вийшов із своїх поневірянь загартованим і помудрілим. Про це його книга, тому вона сьогодні так потрібна. Великий світ, що його він для себе відкриває **потім**, – це набуття особливої прозорливості, як перехід у стан душевної рівноваги, з чим раніше йому було так важко.

Була й певна полегкість після того, як мені «запекло»?

І ось чому.

Іван Світличний перед тим двічі подавав сигнали, аби я передав йому ще одне видання, багато важливіше, ніж поезії чи мистецькі альбоми. Йшлося про «Український вісник» (1 – 2), – як тепер ми знаємо, руки Чорновола. Рекомендуючи мені Шовкуна, Іван мав на увазі **саме це**. Але Віктор **не належав** до тих, через кого ми

здійснювали такі «операції». Та й передати це через нього означало ризик – **стаття** для нього й для мене. Я не став легковажити. Може, спрацювала інтуїція (непевністю відгонило уже з грудня), яка часто мене виручала; а може й просто те, що «Вісника» я вдома не тримав, за ним треба було їхати окремо – проблема. Так він і зберігся в мене, – захлаявний журнал з України, виданий «Смолоскипом» імени Симоненка, як тоді казали, «за бугром».

Попри всі «проколи» книжка Шовкуна – для мене ностальгійна. Вона кореспондує багато з чим, що є в моїх щоденниках. І ще більше з ним, що туди в силу багатьох причин **не потрапило**. Бо вона – штрих до біографії не одного Віктора Шовкуна: тут портрет доби.

Р. С. «Так званий» Клуб творчої молоді – фрейдівська обмовка? Чи його якимось оминула ця стихія – вечори Курбаса й Куліша, наш театр, шаленство поетичних виступів, Алла Горська? Чи він трапив на хвіст події – через що й «комсомольська» лексика?

Л. Т.

Раптом за дивною аналогією згадалося – з розповідей **Понеділок, 7 лютого** про Сахарова. Вони говорять з колегою-фізиком про якісь свої проблеми. Торкаються чогось там не зовсім публічного. А.Д. несподівано припиняє: «Стоп. На этом остановимся. И перейдем на другое. У меня есть допуск до секретных работ. У вас – тоже. А у тех, кто нас сейчас подслушивает, допуска нет»...

То чи можна назвати цей світ нормальним?

Окрема тема – Анатолій Крим та його божевільні проекти. Безумовно обдарований хлоп, однак поспішає, хоче якнайшвидше і якнайбільше.

Вертаюсь до комедії.

В тому епізоді, де Пурсоньяк втікає, щоб переодягтись (у жінку! – після чого вихід на «Лысую певичу»), буде пауза. Ніби для того, щоб її заповнити, Сбрігані спробує імпровізувати, – і вийде номер «Куплеты про историю мидян»

*Куплети про
історію міфів*

Сбригани: Чтоб непредвиденную па...
 Чтоб эта пауза для вас
 Не выглядела длинной

(наконец ему удается связать концы с концами)

Ну что ж, случаются порой
Подобные накладки.
Но мы докажем вам игрой,
Что все у нас в порядке.

Чтоб Сатановскому успеть
Прийти переодетым,
Решили мы куплеты спеть,
Решили спеть куплеты.

Итак, душеспасительные куплеты о смысле бытия,
придуманые на ходу неким Сбригани, бакалавром
иронических наук!

Был неудачлив наш портной –
И вот сидим мы в луже:
Неладно скроен мир земной,
А шит и вовсе хуже.

Трещит по швам его мундир,
В нем тесно и неловко:
Неладно скроен этот мир –
Нужна перелицовка!

Маски: Неладно скроен этот мир –
 Нужна перелицовка!

Сбригани: И человечество давно, –
 От сотворенья мира
 Кроит потертое сукно
 Для нового мундира!

А на подкладку где набрать?
 Везде одни отбросы!
 И сушат голову тебе
 Проклятые вопросы.

Маски: И сушат голову тебе
 Проклятые вопросы!

Бережная: Куда несется мир стремглав?
 И кто всему виною?
 И как нам выжить в мире зла,
 Какой-такой ценою?

В чем мироздания изъян?
 Зачем на солнце пятна?
 Увы, история мидян
 Темна и непонятна!

Маски: Увы, история мидян
 Темна и непонятна!

Сбригани: В чем человечества удел?
 Где бытия граница?
 Где бесконечности предел,
 И что за ним таится?

Погибнем мы, иль, может быть,
 Начнется все сначала?
 Увы, история мидян
 Об этом умолчала.

Маски: Увы, история мидян
 Об этом умолчала...

Сбригани: Адам вкусил запретный плод
 От дерева познания,
 И проклят был Адамов род
 За все его деянья.

С тех пор до нынешнего дня
Господь, смеясь над нами,
Скрывает тайны бытия
За десятью замками...

Маски:

Сбригани: Всегда ль на тысячу потерь
Одно приобретение?
И можно ль Фаусту теперь
Остановить мгновенье?

И будем славны мы в веках,
Иль поглотит нас Лета?
Увы, в истории мидян
На это нет ответа...

Маски:

Сбригани: Достичь всего своим умом,
Ответы ждут нас где-то!
И мы найдем, и мы найдем,
И мы найдем ответы!

И, значит, старый мир, держись,
Тебя перепляшу я, –
Да здравствует иная жизнь –

Эс лебе, Аллилуйя!
Нєх жиє Аллилуйя!
Виваче, Аллилуйя!
Лонг лів, Аллилуйя!

(танець «Аллилуйя!»)⁵.

Махлянкін уже зробив – могутній, потужний танець,
модерн-Олімпік, у стилістиці хлопців з мотоциклами...

⁵ Перший шкіц – див. № 41, ст. 337-338. Тут – останній варіант, повний. (Л.Т.)

Ніби закінчили з Макеєвим «Царя Феодора». Актор правдивий. Але в нього краще виходять сцени Годунова; він потужний, і коли хоче грати безпорадність – видно, що вдає...

Отож вистава – моновистава – існує. Музика, світло, атмосфера... Дуже б хотілося мені щось такого зліпити з Івченком!

ИЗ ПОЛНОГО СОБРАНИЯ СОЧИНЕНИЙ МОЛЬЕРА

Тіто Мольєра

По мнению Жоффруа, который, как нам кажется, очень удачно охарактеризовал настоящую пьесу, «Г. де-Пурсоньяк» является, типом, оригиналом и образцом этих бесчисленных фарсов, где насмеваются над провинциальным глупцом, желающим жениться на красивой молодой девушке. В театре основным положением является то, что мужем красивой девушки может быть только красивый молодой человек, молодой офицер, щеголь; почти обратное мы встречаем в свете, где известный интерес и условности смеются над театральными законами. «Пурсоньяк», вероятно, представляет не первую пьесу на этот сюжет; но она лучше всех предыдущих и что еще более необыкновенно, это то, что она осталась лучшею по сравнению и со всеми теми, которые писались после нее. В жанре фарса Мольер остается учителем, как и в высшей комедии».

Объяснив таким образом сюжет, Жоффруа касается подробностей, переходит удачно к главным пунктам этого поразительного фарса, – мы имеем в виду шутки против медицинского факультета. «Мы не можем, – говорит он, – вполне так же, как и прежде, ощущать соль эпиграмм Мольера против докторов. Это была в его время очень значительная, очень уважаемая корпорация, более чтимая в глазах народа благодаря ученой внешности: платью, головному убору, воротнику, противному виду, школьному латинскому языку, всему тому, что делало из них скучных педантов, – прекрасный материал для комедии! Они были так важны и печальны, что в течение некоторого времени они были приговорены к безбрачию, – точно

они могли только пугать женщин! Насмешки над этой странною породой тварей и их корпорацией, известной под названием «факультета», должны были произвести более интересное впечатление в ту пору, когда публика видела в жизни оригиналы смешных копий, выставленных на сцене. «Пурсоньяк» не есть пьеса для карнавала, пьеса, написанная для народа; она была написана нарочно для удовольствия короля и всего двора. «Пурсоньяк» был включен в состав праздников, которые Людовик XIV давал в Шамборе». Судя по очень распространенному в Лиможе мнению, Мольер написал «Г. де-Пурсоньяка», желая отомстить за тот прием, который был оказан в этом городе ему как актеру.

... Историки литературы, как и собиратели анекдотов, не упустили случая, чтобы отыскать источники, из которых черпал Мольер; признавая прием, оказанный нашему автору городом Лиможем, или ссору дворянина первым поводом и окончательною причиною создания этой комедии, они показали нам еще следующие произведения, вдохновившие нашего автора:

1) «Веселые дни» Габриэля Шапюи; 2) Стихи Виллона; 3) «Новые сказки для смеха» д'Увиля; 4) «Общая история воров». Наконец, одна комедия в трех актах под названием «Арлекин в немилости», повидимому, подсказала Мольеру большинство проделок, устраиваемых в его пьесе Пурсоньяку. Итальянский герой, как французский, преследуется мошенником, который окружает его ложными кредиторами, дурными женщинами, претендующими на право быть его женами, и группу их детей, зовущих его отцом. Наконец, итальянский герой также кончает тем, что переодевается женщиною, чтобы избежать суда, сурово наказывающего многоженство.

Мольер придавал не больше значения «Г. де-Пурсоньяку», чем «Жоржу Дандену». Между тем, следуя замечанию Вольтера, в этом фарсе, как и во всех фарсах Мольера, можно найти сцены, достойные высшей комедии, а что касается «жеманных» критиков, можно ответить им вместе с Дидро: «Если кто думает, что есть больше людей, способных написать «Пурсоньяка», чем «Мизантропа», тот жестоко ошибается». (СПб-1913)

Идею всей сцены (Пурсоньяк-Эраст-Сбригани, 1 акт) Мольер заимствовал из одной новеллы Скаррона, изданной лет за десять до появления «Г. Пурсоньяка». Она называется «Не надо верить тому, что видишь».

Стр. 318.

6 лютого – Блудного сина й Оксани.

Отак і живу на двох полюсах: з одного боку погроми у Києві й Москві, з іншого – мої репетиції. І якщо на «Ні на що не схожій юності» «пароход идет мимо пристани», і тут є настрій певної аскези, позаяк пахне драмою, то приходжу додому й сідаю за «Пурсоньяка» – а тут уже даю собі волю! Що дужче лютує лютий, то гостріше мені пишуться сатири й посміхи. Прообраз – бунт 1968 року у Парижі, студенти й хіппі, «дети – цветы жизни»... як уже вони насміхаються з того маніакального напріндженого Пурсоньяка!

**Вівторок,
8.02**

А потім – обман, обман, обман – і Пурсоньяк постане перед нами Кузовкіним з «Нахлібника», у блазеньському ковпаку: комедія навиворіт –

Шут смешит, Король на троне мається;
В карнавале все наоборот:
За колпак Король и Шут сражаются,
И ...покажет, чья возьмет

Спектакль? Судьба? Финал?

Ще не знаю.

Прем'єру гратимем у неділю. Треба пережити ще дві генералки – у четвер і п'ятницю, одна з яких буде жажливою, бо це перегляд Управління – «ещьо раз, ешьчо раз, ешьчо много-много раз...»

Але це вже ніби все.

Найбільш розлютила Шкодiна ота фраза Шакурова-Круминя:

С. Шакуров

– ...Честь? А я пробирался во вражеские логова, выведывал, вынюхивал – и до-но-сил! И рука моя не дрогнула ни разу! И на душе было ясно и чисто!..

І прозора відповідь Янушевича:

– Чего же вы тогда **кричите**, если на душе было ясно и чисто?

Шкодин ладен був убити мене за цей епізод, убити разом з Єрмолінським і Шакуровим. Він його заборонив, викинув текст, суворо попередив.

Але я гратиму виставу з **цим текстом** і з цією безпорадною паузою Шакурова після **крику**.

**Середа,
9.02.1972**

У Вашингтоні було відкриття виставки мистецтва народів СРСР, поїхала Фурцева. І мала прикроці від української еміграції, яка дошкуляла їй питаннями про Мороза й Чорновола.

*Вашингтон,
Фурцева,
Євтушенко*

Не повезло й Євтушенкові. Ввела в оману його українська «хвамілія». Виступав десь у Нью-Йорку на телевізії і теж змушений був викручуватись. Студенти оточили його прямо в студії і крили, доки їх не виставили з кадру. А вже сьогодні було про це повідомлення (радіо)...

Ще одне, чого я не знав. Що брат Миколи Зерова Дмитро Костянтинович, відомий ботанік, помер, я знав. Але тільки тепер довідався, що в нього був інфаркт – прямо на партійних зборах, де його піддали звинуваченню в націоналізмі. Академік не витримав. Ховали 20 грудня, і похорон став протестом. Виступав на похороні Євген Сверстюк.

А в «Нью-Йорк-Таймс» – публікація, що українські арешти – наслідок постанови ЦК КПСС **від 30 грудня 1971 року**, якою було схвалено «викорінення самвидавних журналів і писань».

Якщо це так, постанову слід пошукати, не може ж вона зникнути абсолютно безслідно.

Прогон-генералка. Успішно. Прем'єра «Царя Феодора» (!). Успіх. Обговорення з виконавцями. Невеличкий банкет у ВТО...

**Четвер,
10 лютого
1972**

Після «Царя Федора» був міні-сабантуй, імпровізований. Пробували щось говорити про Годунова, але збилися на Брежнєва і Сулова – і притихли.

10.02.72

Я трохи збочив в інший бік – запропонував згадати Пастернака – сьогодні день його народження. Лев Адольфович мене дуже підтримував.

– Лесь, ви односторонній – заперечив Кост. Рудницький, – тогдa давайте и за Брехта, у него тоже нынче день рождения.

Після чого Ліда Савченко (чомусь похмуро).

– Тогдa уж сразу и за Мишу Рощина – тоже нынче именинник...

Одне слово, нагод було багато, а вина – мало. Але то вже не моя вина, я тут пас.

Нелля мою виставу і підтримала – і розкритикувала. Слушно – у мого «Федора», мабуть, забагато історичної конкретики, Макеєв радше актор стилізації, ніж протестант.

А ця блискуча п'єса цікава радше як абстракція проблеми – че може бути влада **справедливою**?

Для мене – ні. Для акторів мабуть, так, їм хочеться вірити в «доброго царя».

Різні ми і в ментальності – ми, українці, й гетьмана не боготворили. (Втім може, тому у нас і не виходило – з державністю?) (Згадаймо – Донцов про козаччину).

**П'ятниця,
11 лютого**

*Дозволу на
прем'єру не дали*

Генералка № 2. Вона ж офіційна здача.

В Управління після того не пішов. Ходили Бобильов і Жарковський, а я послався на те, що мушу зробити технічні правки.

Але не пішов і Сергій Олександрович Єрмолинський.

Дозволу вони не дали. Зійшлися на тому, що зіграємо умовно 13-го, хтось прийде від них, подивиться, як ми справилися із зауваженнями.

Іван Тимофійович щось мені дзвонив-пояснював, але ні на чому не наполягав.

Жарковський вимагав редакції двох сцен – з чекістом Крумінем і з Професором – Бурковим.

Пішли вони всі до чортової мами! Ні, ні, і ще раз ні!

Отож я зі спокійним серцем сів увечері за «Пурсоньяка». І, скажу чесно, писалося мені добре.

Вже опівночі подзвонив Варпаховський і сказав, що його знайомі були на виставі, дуже гарної думки; він знає, чого вимагає Шкодін, але радить – **стояти на своєму**.

Так і буде. Проте краще б він сказав це не мені, а Шкодінові.

*Варпаховський.
Брехт*

Л. Варпаховський

Я згадав, як Леонід Вікторович розповідав про свого «Глеба Космачова» у ермолівців, після якого він пішов з керівників театру. Я грав колись хлопцем у цій п'єсі (Луцьк), здається, дипломна вистава Тимонішина, і мені всі ці тексти були знайомі та близькі. Він одержав тоді від міністерства культури колосальний удар... досі його пам'ятає.

А я розповів йому, що пам'ятаю його «Оптимістичну» у театрі Франка з Давидом Боровським, ми бігали студентами до нього на проби. Він запалився як дитина. Про Боровського говорить захоплено.

Між іншим, – колись про це треба написати – Девік розповідав, що саме Варпаховський познайомив Боровського з Любимовим і привів на Таганку. Пишу й знову з соромом думаю про те, що досі не був на «Гамлеті».

Після моєї київської спроби з «Матінкою Кураж», яку репетирувала Ніна Гаврилівна Лихо, – невдалої спроби, бо виставу заборонили, й Авдюшко нічим не допоміг, – я помалу малу відійшов від захвату Брехтом. Мене почала дратувати його прямолінійність. Його аналіз. Навіть те, що захоплювало Борю Бланка («кинематографическая правда натурь»), мене вже не тішить. Це антикарнавал. Або карнавал для інтелектуалів. А позаяк інтелектуалів майже не видно (суцільні містифікатори!), публіки на Брехта не бачу.

Єдине «але» – «Добрый человек...» на Таганці, перші вистави. Шаленство молодого фантазії! Вони там ніби пародіювали тезу «як треба грати Брехта» – і виходило у них не для інтелектуалів – для всіх! Може, це тому, що народилось у стінах вахтангівського училища? Водонос-Золотухін. Шенте – Славіна. Я бачив багато прекрасних робіт Любимова, але такої, як «Добрый человек из Сезуана», потім не було. Кращі, впливовіші, більше схожі на подвиг, ніж на виставу – були. А такої поетичної – я вже не бачив.

Це я внутрішньо готуюсь до його «Гамлета». Повітря театральної Москви насичене «Гамлетом».

* * *

ДОРОГИЙ ТИТЕ!

Останнього листа від Вас мав я, здається влітку – з гарною листівкою-малюнком Любослава Гуцалюка, – писали Ви тоді про свої мандри й відпочинок на лоні Кетскіл гір.

Відтоді багато води сплигло – і у Чорне море, і в Атлантичний океан. У Києві мені так і не довелося сеї осені побувати – все частіше Київ для мене приїздив у гостину.

*Лист до Титуса
Теврика*

Нелля почала працювати в Інституті Історії Мистецтв – там відкрили відділ соціології театру. Наука сьогодні модна – і у вас, і в нас, – а проте на театрі соціологія тільки-но починається, і роботи тут прірва. Отож сидить вона по бібліотеках і читальнях і штудіює – економіку, статистику, соціальну психологію, вивчає різні анкети, тести і таке інше. А зараз поїхала у відрядження до Прибалтики й Ленінграда; подекують, ніби тамтешні соціологи вже щось на терені театру зробили.

Я з осені почав ставити одразу дві вистави. Перша – це буде веселий і модерновий мюзікл за мотивами Мольєрового «Мсьє де Пурсоньяка» (сам я написав тексти пісень, інтермедії, сюжети пантомім та ін.) Хтів я його випустити до 350-річчя Мольєра, але воно вже минуло (січень ц.р.), а я ще й половини не встиг зробити (на сцені). Тому поміняв чергу, і спершу випускаю виставу, яку мав ставити після Мольєра – трагікомедію С.Єрмолинського «Ні, на що не схожа юність». Тема – 1921 рік, молодь і революція, кохання – обов'язок, суперечність між особистісними речами й громадянськими. П'єса де в чому затягнута літературно, але люди у ній діють цікаві, і дуже симпатична й розумна людина автор. Отже, випускаю цю виставу – власне, вже кінчаю; наприкінці лютого гра-тимемо прем'єру. Шедевр з цієї роботи не вийде, але працюють актори із захватом, і децю виходить гарно. А потім – продовжу працю над Мольєром.

Водночас із театральними роботами роблю деякі переклади; знайшов собі кілька французьких п'єс, а ще – можливо, продовжу роботу над перекладами з Гайне (проза). Шукаю до постанови якусь класичну п'єсу (трагедія-драма), може – сучасну зарубіжну; пердовсім актуально й концептуально проблематичну.

Що там цікавого у Вашому Університеті – я про той новий експериментальний театр, що його недавно збудували?

Вийшов у Києві 2-й том «Словника української мови». Напишіть, чи є він у Вашому англосаксонському світі (коли він, на решті, вийде до кінця – десять же томів! – то сиnam вашим він буде до речі. До речі, без жартів – гарний і потрібний словник), як нема – надсилатиму. Перший том є у Москві в крамниці.

У театрі на Таганці вийшов «Гамлет» – я ще повністю не бачив, але, за чутками, оригінальна й суперечлива вистава. Одні активно її заперечують, інші так само активно захищають. Подивлюсь – напишу свою думку. Ідуть суперечки й навколо нового драматурга М. Рощина, що його п'єса вийшла водночас у «Современнику» й у МХАТі, яким керує тепер Олег Єфремов.

Вітаю Вас і всю родину із Новим роком (краще пізно, ніж ніколи), пишть мені. Передав через Тіну Мікнелас (якщо я правильно пишу її прізвище) для Вас «Народні перлини».

Щиро вітаю. Здоровлю!

Ваш

Лесь Танюк

Москва, 12. 02. 72.

«Вечерняя Москва», 8 февраля 1972

**Центральный стадион «Локомотив»
Школа фигурного катания на коньках**

**АБОНЕМЕНТ № 491
Учащейся Танюк Оксаны
Учебная группа № 7
Февраль 1972 год**

13 лютого 1975 року – Каверін Федір, р-р (помер 1957 р.)

Как вспоминает драматург А. Крон, Каверин говорил шутя, что режиссеры бывают двух родов: из актеров – показывающие и из театроведов – объясняющие. «Я не то и не другое. Я режиссер из помрежей, человек с колокольчиком...»

Л. Т.

Вивчити(!) стиль «театру в театрі» (приміром, «Без вина виноватые» – як «Гастроли Елены Ивановны Кручининой», идет пьеса Гуцкова «Леди Мекильсфильд».

«Похождение Бальзамина», «Кинороман» Г. Кайзера, «Конец – делу венец», «Уриель Акоста», «Трус» А. Крона

Ми скаржимося на цензуру – мовляв, це явище суто радянське.

А ось передали:

Пол Макартні записав на Бі-Бі-Сі – з ансамблем «Wings Live Ireland Back to the Irish» – віддайте Ірландію ірландцям.

Дирекція Бі-Бі-Сі **заборонила** трансляцію – в ефір пісня не пішла.

Там теж великодержавництво?

**Понеділок,
14 лютого**

«М'яко» увійшли в репертуар – з «Юністю». Тобто зіграли **ранкову** виставу, на молодих. Не дитячу, а саме – для молоді.

Так це іменувалося для Управління культури. Мовляв, для «проби».

Прийшли – кілька класів ФЗУ, студенти театральних вузів, яких ми обдзвонили, – і все та ж театральна громада, законодавець смаків.

Щоб якось вивести виставу з штопору, я ще перед Різдом домовився, що мене напишуть тільки як керівника постановки, а режисер буде Боря Романов. Отож мені було легше захищати – не себе ж, – молодого режисера...

Проте йому було нелегко, бо я вже перед тим виставу **вирішив** – всі ці інтермедії в стилі «Синьої блузи», весь цей весело-плакатний антураж гасел і гострокутних жестів, весь той «грим», яким хотілося сховати серйозні роздуми про долю трьох гімназистів, яких «викинуло на берег революційного моря»...

Боря нічого того не знав і не відав, – отже, часом радив «навпаки» і не влучав; сам від того втомився (бо ще й грав на сцені) – і відмовився від режисури. Але я умовив його лишитись принаймні на афіші.

Коли його викликали на сцену у фіналі – це було йому страшенно приємно. Сподіваюсь, тепер він усерйоз стежи-

*Трем'яна «Ми на
що не похочей
юності»*

тиме за виставою, якщо не як постановник, то, принаймні, як режисер-асистент.

Була Ольга Дзюбинська і дуже шкодувала, що ми не взяли за основу атмосфери «обыкновенную Калугу» – «тихий провинциальный городок», – а спробували «театралізувати». Не знаю, чим би ми виграли, – п'єса Єрмолинського все-таки літературно-ескізна, це більше спогади, ніж зіткнення характерів. Наш хід на фрагментарність сховав деякі шви, – я латав їх музикою, інтермедіями, веселими репліками з «театру Маяковського». Між іншим, Таня Ухарова й Крюков у костюмах з червоного (комбінезони) матеріалу – щоразу викликали сміх, – вони вдало пародіювали «героїку» 20-х років, особливо Юра Крюков з его «невозмутимым юмором». Назви картин, що вони їх виносили як червоні гасла під «Дівочку Надю», щоразу викликали оплески. Оці-то овації й не сподобались Дзюбинській – іронія в бік «революції», «героїка» – посміх. («А у них же это было серьёзно!») Але дуже сподобались – і вони, і прийом – Свободіну, який раніше ніколи не відзначався закоханістю в «карнавальний» театр. Адже на тих «веселошах» гостро відтіняється справжня **драма**, вони – як блазні у Шекспіра...

Удача вистави – Вася Бочкарьов (грає Михайла) та Мих. Янушкевич (грає Сергія Неховцева). Боря Романов-Шевчик – трохи нарочитий, та й слід зняти у Бориса «одесизми» («єврейство» – бо це вже ближче до анекдоту).

Я переконаний, що дві ролі, виконані Шакуровим (чекіст Крумьн) і Бурковим (учитель історії) – вводять виставу у контекст **сучасної** театральної Москви. Тут навіть молодіжна публіка, навіть вимогливі студенти завмирили: виникала **сьогоднішня** тема, проекція на **нас самих**. Все-таки це особливий талант – пропустити через себе.

Чудово, що Бурков повернувся до Театру Станіславського.

Чудово, що прийшов Шакуров.

Прийняла виставу і трупа, – найвищий суддя.

Дзюбинська сказала Буркову – напише про виставу в «Театр».

Краще б вона подивилась її не на ранковій «прем'єрі; деякі акценти ввечері на «дорослій» публіці.

Там зміст активніше суперечитиме **формі**, і тим активнішою прозвучить **драма інтелігенції, драма вибору**.

«Луна – 20» повернулась на Землю із зразками ґрунту Місяця з того материка, який біля «Моря Изобилия».

**Вівторок,
15 лютого
1972 року**

*Камю
Нобелівська премія*

Кумир французьких студентів 1968 року був Камю. Принаймні, так вважали браття-філософи. Проте найцікавіше, що ті студенти не мали про Камю зеленого поняття, а для **філософствуючих** студіозів він так само залишився «чужаком». Вони швидше розвивалися під прокитайськими прапорами Сартра... Та ще й сам глузував із слова «філософія», «філософ» – бо вважав і тлумачив себе як мораліста.

Колекціонувати **будь-що** означає для Камю жити минулим. Він люто це заперечує. Не можу до кінця з ним погодитись, бо колекційною **щоденники** – саме для того, щоб зафіксувати, визначити, назвати **минуле**, – во ім'я осягнення

того, чого ще **не існує**.

І ось на що я натрапив. Для Камю приклад людини абсурду – актор. Позаяк актор є володар приреченого на зникнення, він **панує** у вигаданих світах, які **щезають**. Актор ліпить фантомів з власного тіла й власної душі, – але й його персонажі не є тільки його витвори, – вони **створять** самого актора. Акторство – божевілля, яке втілює однак вселенську мудрість...

Це теж міф, що створене актором зникає з його смертю чи завершенням вистави. Ні, воно живе далі, але – перейшовши в інші форми. І в такому сенсі оця постійна загибель образу є просто перетворення. Таким чином, перетворення стає елементом позачасового, надісторичного... багаточисельність сценічних реінкарнацій чи різнотлумачень (того ж Шекспіра!) це тільки потверджує...

Я вийшов на ці роздуми, прочитавши Нобелівський виступ Камю. Все-таки на нього дуже вплинув Достоєвський. «Міф про Сізіфа» кожному з режисерів слід читати з олівцем. По-перше, він виразно відчуває катастрофу, до якої котиться світ. По-друге, чітко й послідовно виступає проти всіх обмежень, які накладає на мистецтво реалізм, і, нарешті, вважаючи мистецтво самоцінністю, не ставить його однак понад усе. У своїй ієрархії цінностей він правдивий, він перш за все є **охоронець життя**. А вже мистецтвом чи в якийсь інший спосіб – питання наступного ряду.

Нарешті – ще один дикий казус: це ж треба було дожити до часу, коли Нобелівський виступ одного з найбільших філософів і письменників Європи можна знайти **тільки у самвидаві!** Проте чого битися головою об стінку, якщо й Біблія в СРСР є книга з бібліотеки самвидаву?

Оце вся вам рецензія на божевільний 1972-й рік.

Та він має рацію і в ствердженні, що надійшла доба, коли навіть мовчання набуває небезпечного смислу. Забагато сил працюють на знищення, на руйнацію – моралі, людської стабільності, культури як сенсу і як процесу. «Митець, як і всі інші, повинен у свою чергу гребти, щоб при цьому, якщо вдасться, не вмерти, себто продовжувати жити й творити».

Дуже кореспондується з добою... Від якої, за тим же Камю, істинний художник не може ані відвернутися, ані повністю їй підкоритися. Він живе й творить поміж цією Сціллою і Харібдою.

Недоброзичливість – від роздратування. Роздратування – від переваги інших. Доба недоброзичлива до філософів та митців, позаяк **відчуває** їхню перевагу. Заздрісність веде світ, а домінують нині – малописьменні.

Порівняй – у Канта – про різницю між ненавистю і презирством.

15 лютого 1972

Арешти, допити і провокації. Коли на воді ширшаючи – камінь шубовснув важкий.

Але ось голос з 1954 року:

«Один з провідників «Молодої України» – націоналістичної організації, основаної ще в 1899 році, яка мала своєю метою державну самостійність України – Л.Цегельський писав: «Вся історія українського народу це або історія української держави або історія змагань до відбудування цієї держави».

На долю українського націоналістичного руху припадає та частина найновішої української історії, що її називаємо історією змагань до відбудування української держави або історією боротьби українського народу за свою державу.

Ця частина нашої історії ще не закінчена. **Але вона не може інакше закінчити як здобуттям української держави,** після чого продовжуватиметься друга частина історії – давня історія української держави

[Петро Мірчук

Відродження великої ідеї

Ліга Визволення України

Торонто – 1954.]

Середа,

16 лютого
1972 року

Камю: *«Недосить сказати, що мистецтву загрожує державна сила. Тоді було б дуже просто: митець або перемагає, або капітулює. Проблема ускладнюється, стає смертельно небезпечною з того моменту, коли помічаєш раптом, що битва розпочинається в душі митця».*

Майже за Достоевським – з «Карамазових», де «поле бою – людська душа».

А далі він говорить про ту ненависть до мистецтва, якою запалені подеколи самі митці, – і тоді вона стає поживним полем для «державної сили».

Напевне, без цієї поживної сили, без цієї роздвоєності митців неможливі були б ексцеси 30-х років, ані повтор їх у 1965, ані все те, що діється зараз. Дехто намагається назвати це конкуренцією, боротьбою поколінь. Неправда. Якщо митці минулих часів ставили під сумнів власний таланти, нинішні сумніваються у самій сутності, у **потребності мистецтва**. Камю пояснює це (шляхетний чоловік!) «відчуттям сучасного митця, що він говорить неправду, або творить у порожнечу, якщо не відбиває у своїх творах трагедію людської історії». Звичайно, жодному з радянських художників не дозволено відбивати **трагедію людської історії**. Тому після «Тихого Дону» Шолохов нічого не дав і докотився до майнкампфізму у справі Даніеля-Синявського. Бо це передовсім уже і його **трагедія**. Інших довели до знищення чи самознищення саме через наявність у них цієї потреби – потреби говорити трагедійне.

Мистецтво, яке може стати **зайвою** розкішшю.

«Ось чому художники, які заперечують буржуазне суспільство та його формальне мистецтво, але прагнуть до змалювання реальності і лише її однієї, потрапляють у трагічний закуток. Вони мають бути реалістами, але не можуть ними стати. Вони прагнуть підпорядкувати своє мистецтво реальній дійсності, а її неможливо змалювати, не вдаючись до вибору, який підпорядковує її своєрідності мистецтва. Прекрасна й трагічна творчість перших пореволюційних російських років наочно демонструє нам це мордування. Усе, що Росія показала нам у цю пору – Блок і великий Пастернак, Маяковський та Єсенін, Айзенштайн і перші співці цементу й сталі – являє собою блискучу лабораторію форм і тем, плідних і бентежних пошуків. Але довелося від усього того відмовитись, дійшовши висновку, що не можна бути реалістом, коли унеможливлений сам реалізм. Диктатура там і всюди різала по живому: реалізм відповідно до принципів був у першу чергу необхідний і лише після того можливий, якщо він згодиться бути соціалістичним».

Далі Камю роз'яснює сенс цього декрету:

«Для того, щоб вірно показати те, що є, треба показати те, що буде. Іншими словами, справжнім об'єктом соц. реалізму є саме те, що не має жодного відношення до реальності».

І – на засипку: «Але якщо вдуматись, суперечливим є сам термін «соціалістичний реалізм». Справді, чи можливий соціалістичний реалізм, якщо реальна дійсність не є повністю соціалістичною?»

Нобелівська промова Альбера Камю (яка дає відповідь на ту проблему – «Камю на Русі жить хорошо?...»). Він її проголосив ще 10 грудня 1957 року – аж ось коли воно до нас докотилося! Відлуння...

Для нього – це просто новий різновид ідеалізму.

В містерії «Великий льох» Шевченко різко підкреслює злочинність супроти України й українського народу всіх тих, хто в якій-небудь формі помагає московським наїзникам: душу української дівчини Прісі не впускають до раю за те, що Пріся несвідомо побажала Хмельницькому успіху тоді коли він «їхав у Переяслав Москві помагать». Так само карається душа української дівчинки-недолітка за те, «що цареві московському коня непоїла в Батурині, як їхав у Москву із Полтави», та душа української дитини-немовлятка, що усміхалася до розмальованої галери московської царині Катерини, що пливла Дніпром після здобуття Січі». (П. Мірчук. Відродження великої ідеї. Торонто – 1954 ст. 12-13).

Авжеж, можна погодитися з тим, що «Служба українців Росії, у якій би це не було формі, є злочином супроти України» (ст. 15).

... а служба Польщі? Та навіть Штатам, Німеччині або Франції? (Чи вони «не вороги», бо «не гноблять?»)

Але приклади з дітьми – уже з іншого ряду. Гріх неусвідомлений – **не є гріх**. Усмішка немовляти не може бути злочином, – попри всі галери.

Шевченко зумисне все так загострює – виводить на **гноселогічний** рівень, його цікавлять Господні первні життя, в тому числі й життя як національного самоусвідомлення.

Соціалізм – і націоналізм (за П. Мірчуком)

«Зроджений з шляхетного бажання допомогти нижчим верствам визволитися від економічного визиску вищих верств та здобути рівні людські права, с-м у зах.-європейських країнах становив прогрес політичної думки і був поштовхом у шуканні нових шляхів і нових, кращих форм суспільно-політичного життя. Та в Україну прийшов с-м не безпосередньо з Заходу і не в умовах національно-політичної незалежності українського народу, але через Московщину і в умовах московського поневолення України...

...соціалізм, зроджений у Франції та Німеччині за умов національно-політичної незалежності тих народів, приймав нац.-політичну незалежність даного народу як самозрозумілу передумову всякої політичної дії і намагався розв'язати соціальні проблеми тільки на її базі. Це виразно виявилось вже за Франц. великої революції, коли її кривдники негайно і без будь-яких вагань відклали тоді гострі соціальні проблеми на другий план, а на перший поставили питання національно-політичної суверенності Франції, як тільки над Францією нависла небезпека національно-політичного поневолення. Те саме задемонстрували пізніше всі німецькі соціалісти, ставши в першій світовій війні в боротьбі за національно-політичні інтереси Німеччини поруч німецьких капіталістів проти французьких та московських соціалістів. Таке ж саме становище відстоювання національно-політичної незалежності свого народу як апіорної вимоги займали зажди польські, чеські та інші соціалісти. Та коли, наприклад, німецькі соціалісти, відстоюючи як самозрозумілу річ національно-політичну незалежність свого народу, визнавали таке право й за іншими народами і співчували національно-визвольним змаганням поляків, то московські соціалісти виявилися від самих початків такими ж московськими імперіалістами й шовіністами, як і речники всяких інших московських політичних напрямків. Як колись православіє, так тепер соціалізм москалі перетворили в знаряддя московського імперіалізму. Підступно використовуючи приманчивість ідеї боротьби за соціальну справедливість, москалі вжили її на окупованих територіях для того, щоб приспати нею національну свідомість поневолення народу і скерувати його революційність у нешкідливому для московського імперіалізму напрямі. (17-18).

«Як давніше Пестеля, провідник «полудневої групи декабристів», які були предтечами московського соціалізму, накидався з історичною лайкою на думку про відновлення національної незалежності України, так і московські соціалісти засуджували й висміювали постулат національної незалежності України... (19)

Отож

«український» соціалізм, який прийшов з України через Московщину з московською отруєю національно-політичного ренегатства, виявився чорною реакцією, що здержувала національне відродження українського народу і зводила на манівні його боротьбу. (19)

Камю (продовження):

«Одержуючи нагороду, якою Ваша Вільна Академія шляхетно мене вгонорувала, я відчув величезну вдячність, тим глибшу, що добре усвідомлював, до якої міри ця відзнака є більшою за мої скромні особисті заслуги. Будь-яка людина, особливо митець, прагне визнання. Я не виняток. Але, дізнавшись про Ваше рішення, я мимоволі порівняв його значність із тим, що уявляю з себе насправді. Чи може існувати людина, ще доволі молода, багата самими лише власними сумнівами й скромною письменницькою майстерністю, яка звикла до життя в самотині чи в самотині дружби, не пережила б переляку, одержавши звістку про рішення, котре вмить виставило її, самотню, заглиблену в себе, на загальний позір у сліпучому сьайві слави? Чи могла вона з легким серцем прийняти цю високу честь, тоді як у Європі так багато інших, справді великих письменників приречено на безвість; тоді, коли його батьківщина терпить безконечні біди?

Так, я пережив цей панічний страх, це внутрішнє сум'яття. І щоби знову дійти душевної злагоди, мені довелось умасштабити мою скромну персону з цим незаслужено щедрим дарунком долі. Позаяк мені було важко співвіднести себе з цією нагородою, спираючись виключно на особисті заслуги, я не знайшов нічого іншого, крім того як закликати на допомогу те, що впродовж цілого мого життя, за різних обставин підтримувало мене, а саме, – уявлення про мою літературну творчість та роль письменника в суспільстві. Дозвольте ж мені, сповненому почуття вдячності й приязні, пояснити – так просто, як мені це вдається – яким же воно є, це моє уявлення.

Я не годен жити без моєї творчості. Але я ніколи не підносив цю творчість, вважаючи її над усе. Навпаки, вона необхідна мені саме для того, щоб не віддалятися від людей, і лишаючись самим собою, жити звичайним життям, як живе все моє оточення. В моїх очах творчість не є втіхою самотнього митця. Вона – засіб вплинути на почуття якомога більшої кількості людей, давши їм «ідеальний» піднесений образ повсякденних страждань і радощів. Ось чому вона зобов'язує митця не усамітнюватись, піддає його випробуванням з обох боків – істинами найбанальнішими – й універсальними. Так буває, що людина обирає долю митця тому, що відчуває себе «обранцем долі». Проте дуже швидко вона переконується, що її мистецтво, її обраність живляться з одного джерела – визнання своєї тотожності з оточенням. Художник одержує гарт лише у цих постійних мандрах між власним «я» та всіма іншими, на півдорозі від краси, без якої не може прожити, до людської спільності, з якої не має снаги вирватись. Ось чому справжній артист цурається високочолого презирства: він вважає за свій обов'язок **розуміти**, а не **осуджувати**. І якщо йому доводиться ставати на чийсь бік у цьому світі, він зобов'язаний бути лише на боці суспільства, в якому, згідно з великим баченням Ніцше, дано панувати не Долі, але Творцеві, будь він робітник чи інтелектуал.

З тієї ж причини роль письменника невіддільна від важких людських обов'язків. Він, за визначенням, не може бути сьогодні слугою тих, хто робить історію, – навпаки, він служить тим, хто цю історію **терпить**. Інакше йому загрожують самотність і відлучення від мистецтва. Й усім арміям тиранії з їхніми мільйонами солдат несила буде вирвати його з пекла самотності, навіть якщо – особливо якщо – він погодиться крокувати з ними у ногу. Але зате самого лише мовчання нікому не відомого в'язня, приреченого на катування й допити десь на іншому кінці світу, достатньо, щоб позбавити письменника від муки затворництва. Принаймні, щоразу, як йому вдасться серед привілеїв, дарованих свободою, згадати про це мовчання і через засоби свого мистецтва зробити його реальністю для всіх.

Жоден з нас недостатньо великий для такої місії. Але в усіх обставинах свого життя, невідомий чи тимчасово славетний, потерпаючий у кайданах тиранії чи поки що маючи свободу слова,

літератор може жити чуттям солідарності з людьми, котра виправдає його існування – за тієї єдиної та обов'язкової умови, що він покладе собі на плечі, наскільки це йому по силі, два тягарі: служіння правді і служіння свободі. Оскільки покликання митця полягає в тому, щоб об'єднати якомога більше людей, воно не може ґрунтуватися на брехні й рабстві, котрі повсюди, де вони панують, множать суцільні самотності. Хоч якими були б особисті вади письменника, шляхетність нашого ремесла довіку залежатиме від двох важких для виконання обставин: відмови говорити неправду про те, що ти знаєш і від спротивлення гнітові.

Понад двадцять років божевільної історії я, котрого безпорадним разом з моїми однолітками жбурнуло у вир часу, підтримував себе одним лише невиразним відчуттям того, що сьогодні письменницький фах є честь, бо це зобов'язує, і зобов'язує не лише писати. Мене, зокрема, він настановив на те, щоб у міру своїх сил і здібностей разом з усіма, хто пережив ту ж історію, нести хрест нещастя й смолоскип надії, символ усього, що ми ділили між собою. Людям, які народилися наприкінці першої світової війни, які відзначили своє двадцятиліття саме в часи виникнення гітлерівської влади й водночас перших революційних процесів і для поглиблення їхнього виховання були вкинуті у жахіття іспанської та другої світової воєн, у пекло концтраків, у Європу катівень і тюрем, сьогодні доводиться виховувати своїх синів і творити цінності у світі, загроженому ядерною катастрофою. Тому, на мою думку, ніхто не мусив би вимагати від них оптимізму. Я навіть дотримуюсь думки, що ми мусимо зрозуміти – не припиняючи водночас боротьби з цим явищем – помилку тих, хто, не витримавши такого гніту відчаю, залишив за собою право на безчестя й зник у безодні сучасного нігілізму. Проте факт лишається фактом: більшість із нас, як у мене на батьківщині, так і по всій Європі, – відкинула цей нігілізм й перейшла до пошуку нового сенсу життя. Нам довелося опанувати мистецтво виживання у часи, небезпечні світовою катастрофою, щоб, відродившись, розпочати жорстокий бій проти інстинкту смерті, який розквітає в нашій історії.

Кожна генерація переконана, що саме вона покликана переробити світ. Моя, однак, уже знає, що їй того світу не переробити. Але її завдання, може, насправді є багато значнішим. Воно полягає

в тому, щоб не дати світові загинути. Це генерація, яка отримала у спадок помордовану історію, – згусток погромлених революцій, збожеволілої техніки, померлих богів та охлялих ідеологій, історію, де нинішні пересічні політики, вже не вміючи переконувати, здатні все зруйнувати, де розум упав до слугування ненависті й пригніченню, – повинна була відродити в собі самій і довкола себе, ґрунтуючись виключно на власному невігластві, бодай малу частину того, що складає гідність життя і смерті. Перед лицем світу, що постійно перебуває під загрозою знищення, світу, що його наші великі інквізитори можуть навечно перетворити у царство смерті, ця генерація бере на себе завдання у божевільній гонитві проти годинникової стрілки відродити мир між націями, заснований не на рабському підкоренні, знову примирити працю й культуру й збудувати у спілці з усіма людьми ковчег злагоди. Не переконаний, що нашої генерації поталанило вирішити доконечно це гігантське завдання, але переконаний, що повсюди на землі вона вже зробила подвійну ставку – на правду і на свободу – і зможе при нагоді без ненависті в душі віддати за них життя. Вона – ця генерація – заслугує на те, щоб її прославили й підтримали всюди, і особливо там, де вона приносить себе у жертву. І вже, принаймні, саме їй я хотів би, заздалегідь переконаний у вашому щирому схваленні, переадресувати почесні, щоб їх ви сьогодні віддали мені.

І тепер, віддавши належне шляхетному ремеслу письменника, я хотів би ще визначити його справжнє місце в громадському житті, бо він не має жодних інших титулів і чинів, окрім тих, котрі ділить разом із своїми братами по боротьбі: беззахисними, але стійкими, несправедливими, але закоханими у справедливість, які народжують свої творіння без сорому, але і без гордині, на очах у всіх, які завше борсаються між стражданням і красою, і, нарешті, покликаними викликати з глибин роздвоєної душі артиста образи, які він невідпорно й безнадійно прагне утвердити навечно в руйнівному урагані історії. Хто ж після цього насмілиться вимагати від нього готових рішень і прекраснодушної моралістики? Істина загадкова, вона споконвіку вислизає від її осягнення, її треба завойовувати знову й знову. Свобода небезпечна, володіти нею так само важко, як і заманливо. Ми повинні прагнути до цих двох мет, нехай через труднощі, але рішуче просуваючись уперед і заздалегідь знаючи,

скільки падінь і невдач очікує нас на цій тернистій дорозі. То який же літератор насмілиться, прозоро все це розуміючи, виступати перед своїм оточенням у ролі проповідника добродітності? Що ж до мене, я мушу відмовитись від світла, від радощів буття, від вільного життя, в якому народивсь. І хоч потяг до цього спричинив чимало з моїх помилок і заблуджень, він, звичайно ж, допоміг мені краще пізнати своє ремесло, від допомагає мені й сьогодні, інстинктивно силуючи триматися ближче до все тих же засуджених на німотне мовчання людей, котрі переносять створене для них жакітне життя лише завдяки спогадам чи коротким, несподіваним хвилинам повернення щастя.

Отже, визначаючи свою істинну сутність, свої межі, свої борги, а також символ своєї важкої віри, я почуваю, наскільки мені тепер легше, наостанку, показати вам всю безмежну щедрість тієї відзнаки, якою ви мене пошанували; наскільки легше мені також сказати вам, що я хотів би сприйняти цю нагороду як почесні, що їх воздано всім, хто, розділяючи зі мною труднощі спільної боротьби, не тільки не одержав жодних привілеїв, але, навпаки, зазнав нещастя і наразився на гоніння й переслідування. Мені лишається подякувати вам від широкого серця і прилюдно, на знак моєї вдячності, дати всю ту ж одвічну присягу вірності, котру кожний істинний митець щодня дає собі мовчки, на глибині душі.

Український лютий – неситий і лютий. Але й на неситого часом є управа.

Ніби передчуваючи **проблему**, Л.С. передала мені на сховок кілька Іванових книжок – і вони в мене збереглися: вилучення їх у Києві мало б драматичні наслідки. А позаяк я зараз по вуха вліз в острю, цим виданням ціни нема.

Про кожне окремо – може, трохи згодом; зараз я про дещо для мене (для нас) суттєве.

Чому став можливий цей погром?

Хто нехай як хоче думає, але для мене – це чиста паралель з погромом першої української революції.

Українська революція почала никнути відразу ж як вона перетворювалася на соціалістичну.

Соціалістичні ілюзії Винниченка, Порша і навіть Петлюри стали маною, яка відвела народ від боротьби національної («дух, що тіло рве до бою...»).

Соціальне – передовсім проблема живота, національне – те, чим годувати дух.

Соціалістичні утопії (федеральна допомога «руського брата» проти «капіталіста») – **тут корінь поразки**. Небажання армії Винниченком, зокрема. Та ж і Скоропадського на трон посадив «русофільський» «Союз хліборобів».

Якби Україна 1965-70 років це усвідомила, Бажани-Смоличі-Олесі Гончари-Павлички не здали б на тортури жодного з арештованих **зараз**. В тому й суть, що люди на кшталт Михайла Стельмаха й Новиченка умили руки, наче Пилати, – позаяк відчули в Світличному-Чорноволі **ворогів** для себе, **антисоціалістів**.

Я дуже уважно читав Винниченка. Він боявся натовпу як будь-який освічений інтелігент – зрештою, його й знищив натовп – спершу більшовицький, потім свій, український.

З усього того **нового** для мене одна постать впливляла на перший план, далеко одірвавшись від інших.

Євген Коновалець.

Я мав про нього доволі тьмяне уявлення: бойовик, організатор, чоловік звитяги. Сталін підіслав йому убивцю з коробкою українських цукерок, яка вибухнула у нього в руках. Сталінів вибір не випадково впав на Коновальця.

Бо він був передовсім стратегічною людиною. (1891-1938).

Молодший на три роки од Леся Курбаса, він так само трапив до першої бучі, коли у Львові вбили Адама Коцка.

Вчительський син, залучився до «Просвіти», член Академічної громади. Починав як лідер студентського руху.

Вплив на нього атентату Мирослава Січинського.

Вплив Донцова.

Мобілізований до австрійської армії, потрапляє в полон, табір у Царицині). Там же з ним – Андрій Мельник, Роман Сушко (той, що творив усусів).

Хто вбив Сушка у Львові 1944 року? Чи не та ж рука, що Коновальця?

Коновалець – юридична освіта.

І ось цей добре освічений молодик – стає опонентом українським **просоціалістам**, які – вірують у російсько-українську єдність.

А він – вірує лише в Українську Армію.

Тут – Родос...

У 1917 році йому 26, але він уже чітко усвідомлює: визволити Україну без української армії – блеф, винниченківських добрі наміри, якими вимощене пекло. Отож він зразу опинився у прихильниках Міхновського (не Винниченка!)

Винниченко – не галичанин, вихований на **іншій** культурі, плюс повага до соціалізму як до ідеї, яке єднає нації (насправді – навпаки?!); він довго вірив у красиву солідарність з «осійським пролетаріатом» – і поплатився за це Центральною Радою.

У квітні 1917 року Винниченко пише «Не своїї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій».

Теза, яка обернулась майже зрадою.

Коли 19 липня «полуботківці» роззброїли всі московські залоги Києва, Центральна Рада вчинила підступно – обеззброїла «полуботківців» і передала їхню зброю більшовикам. Міхновського й інших арештували і віддали на суд московським воякам.

Обурений Коновалець і К^о домогаються від Петлюри санкції на створення Галицько-буковинської частини. Попри всі перешкоди вони її створили – навіть завзятий Микола Порш, генсек військових справ ЦР, не зміг цьому зашкодити. (Порш напівнімець, напівєврей – лідер РУП – я б закинув йому й загибель студентів під Крутами)...

3 січня 1918 (віче!) – Коновалець командир Галицько-буковинського куреня – з нього починається формування українського війська.

Після IV універсалу – більшовицьке повстання у Києві, частини, які під УНР, проголошують «неутралітет» – і лише січовики чинять опір більшовикам (уже не самі – з гайдамаками Петлюри); перемога.

Окрема тема – Коновалець і гетьманат, себто Коновалець і Скоропадський. Гетьман просить його на службу до себе, але як йому піти боронити те, що сперлося на німецькі багнети і на промосковський «Союз землевласників»? Відмова – і німці роззброюють курінь Коновальця.

Окрема позиція Коновальця в УНС. Гетьман поновлює курінь – але не в Києві, а в Білій Церкві – тим – **вишкіл**.

Я б пов'язав цей вишкіл з Курбасовим (Умань, Біла Церква, «Кийдрамте») – ? Теми – «Галичани в Білій Церкві» ще ніхто не досліджував...

Потім – УВО, яка не була жодним мітом, і за підозру в приналежності до якої в 30-х добирали всіх галичан.

Нарешті, ОУН (з 1929).

Варто завести колонку ісламських порад. Абсолютно своєрідна фразеологія, в якій загальні абстрактні смисли прочитуються ніби **віддзеркалено**.

18
лютого

Про шанування батька й матері.

– Затям собі й не кажи ніколи: які в батька з матір'ю права на мене, їхня мета була пристрасть, не про мене вони думали. Пристрасть їхня викупається ніжністю до тебе і тим, що задля тебе вони ладні піти й на смерть.

– Найменша причина поваги твоєї до батька й матері принаймні та, що обидвоє вони – посередники між Тобою і Творцем твоїм.

– Той син, котрого скеровує розум, ніколи не гребуватиме правами батька й матері і любов'ю до них.

– Не ятри серця батькам своїм, не стався з презирством до їхніх сердечних мук, позаяк творець за

*Ісламське
(Кабус-Наме)*

сердечні муки їх дуже карає і у преславному Корані каже: «І не кажи їм геть і не відштовхуй їх, а промов їм слово шаноби».

– Батько і мати твоя – причина добра й основа твого зростання. Якщо ти припустишся помилки щодо них, то це виглядатиме на те, ніби ти не вартий будь-якого добра. Бо той, хто не цинить основного блага, не знає ціни й благу, яке від нього походить. Робити невдячним добро є темрява. Ти ж не шукай темряви і чини з батьком і матір'ю так, як хочеш, щоб із тобою чинили твої власні діти.

– Людина – ніби плід, а батько з матір'ю – ніби дерево. Що дужче дбатимеш ти за дерево, шануватимеш батька і матір, то результативні-

ші будуть їхні молитви і ближчий будеш до благословення Божого.

– Дивись, не забажай смерті батьків своїх задля одержання спадку, позаяк і без смерті їхньої дістанеться тобі все, що призначено.

– Якщо хочеш через виділ бути задоволеним з Господа, не дивись на тих, у кого становище краще, дивись на тих, чиє становище гірше за твоє.

– Якщо ж зубожиєш майном, старайся розбагатіти розумом, по-

заяк багатство розуму краще, ніж багатство майном. Розуму ані злодій не годен вкрасти, ані вода, ані вогонь не можуть знищити.

Кабус-Наме. XI ст.

(Переклад мій.)

Батько Іннокентія Смоктуновського – Михайло Петрович Смоктуновський. Його мініатюрний портрет син носив у медальйоні Гамлета, стільки разів показаному на екрані. Він був величезний, рудий і вдачею – в Луспекаєва.

Чим Ейзенштейн – порівняно з Курбасом – **тимчасовий**? Бо всі його перші п'ять фільмів, – говорив метр учням, по суті, присвячені одній темі – колективізму.

Якщо колективізм – **тема**, а уславлення колективізму – ідея, то як можна думати про вічність? Роль і чин людини не можуть бути навіки **масовими**, Курбас це швидко зрозумів. Тому й такі різні долі. Ейзенштейн все-таки міф. Роздутий.

18 лютого – Смуулові було б 50 років (1922).

Помер 1971 року.

«Большим успехом пользовалась у зрителей и его пьеса «Вдова полковника», которая своей остросатирической направленностью даже вызвала негодование некоторой части критиков и публики. Это лишний раз доказывает, что автор глубоко затронул некоторые большие места нашей действительности. И в том, как на страницах газеты «Известия» автор защищал пьесу, обосновывал свои позиции, чувствовался характер искания Смуула, его высокое чувство гражданственности»

Карел Ірд

3) Братство тарасівців (1891, Полтава –1893)

Три партії

РУП – Революційно Українська Партія (Міхновський)

УНП – Українська Народна Партія (Міхновський)

УСП – Українська Соціалістична Партія (Богдан Ярошевський)

РУП і УСП в червні 1903 року об'єдналися в одну партію

А в 1904 – знову розлучилися.

1912 рік – «Братство самостійників»

1900 рік – «Молодь України» в Галичині

Адам Коцко був убитий кулею **польського** студента.

**Субота,
19 лютого**

Коран – вірніше «кореан» (?)

Біблія – Книга, Коран – Читання. (У євреїв було слово «кара» – в сенсі дієслова, яке означало **читати священне писання**. Мохамед хотів цим словом сказати, що текст **прочитаний** йому Згори).

Коли одружуєшся...

– Коли женишся, дружину свою утримуй добре. Хоча заможність і дорога, але не дорожча за жінку й діти. Особливо, коли жінка добра, а діти чемні, і це у твоїх руках. Син – такий, яким ти його виховаєш, а жінка – така, якою ти її триматимеш.

– Коли братимеш жінку, за грошима не женись і вроді жінчиної не шукай, по вроді беруть коханок. Жінка має бути чистою, богомільною, хазяйновитою, любити чоловіка, соромливою і праведною, стриманою на язик, чистою на руку і має вміти дбати про добро. Тоді вона буде гарною. Адже недарма кажуть: гарна жінка – спасіння життя. Зразу їй не піддавайся і під орудою в неї не будь. Іскандерові сказали: «Чому ти не візьмеш дочки Дарія за дружину, та ж вона дуже вродлива?». І він відповів: «Недобре буде, якщо ми, перемігши людей цілого світу, будемо переможені від жінки».

– Не бери дружини значнішої від себе. І треба, щоб ти брав дівчину, щоб вона думала, що всі чоловіки однакові. Тоді в неї не виникне потягу до іншого чоловіка. Від жони з довгим язиком – втікай. Не треба, щоб вона заволділа твоїми речами. Якщо так станеться, ти будеш жоною, а чоловіком – вона.

– Якщо будеш ревнувати, краще не женись. Ревнувати дружин – означає силоміць робити їх безчесними. Якщо ж ревнуватимеш, стане вона тобі ворогом лютим, лютішим за тисячу ворогів. Від чужого ворога можна вберегтися, від неї не можна. Кожної ночі з нею не злягай, а тільки іноді, вона на тебе не образиться, вирішить, що всі так роблять. Тоді, як тобі трапиться якась відмовка чи випадє сурмити до походу, жінка зможе це витерпіти без тебе.

«Про Драгоманова»

Таку власне сумну роль «відігравав насамперед ідеолог «українського» соціалізму великий український вчений Михайло Драгоманов (1841-1895). Московської отруї не змогла, на жаль, стерти в нього безпосередня зустріч зі Заходом. Пропагуючи конечність наполегливої праці над піднесенням освіти широким українським масам, він в той сам час з дивною ненавистю накидається на ідею самостійності України. Драгоманов прозиває Тараса Шевченка за його політичні ідеї неграмотним мужиком, висміває ідею самостійності України як вияв назадництва, а революційний шлях боротьби як вислід кровожадних інстинктів, та пропагує нерозривну єдність українського народу з «його старшим братом» – з москалями, яким українці, як Драгоманов пробує це доказати «наживо», завдячують майже всім, що мають. Згідно з його концепцією федеративного устрою Росії – Україна, очевидно, повинна мати автономію, але не сама Україна, а кожна українська оселя, так само як і кожне місто в Московщині.

Заслуги М. Д-ва в інформуванні Заходу про долю українського народу та його журналістична праця в обороні прав простолюддя баламутили український народ так дуже, що тільки великі індивідуальності, як от І. Франко (який зразу захопився Д-м і уважав себе його учнем, а опісля гостро виступив проти його шкідливих політичних ідей, називаючи Д-ва апостолом лжі і темряви), могли добачити під покривалом позитивних кличів ту величезну небезпеку від розкладових політичних ідей Д-ва для українського нац. відродження, яка виявилась в повній трагічності щойно в час Визвольних змагань 1917-23 рр. (П. Мірчук, [19-20])

Знову «Кабус-Наме»**Про купівлю домів і земель...**

– Усе, що купуєш, купуй у годину скрути, а все, що продаєш, продавай у годину попиту й шукай вигоди, тому що кажуть: якщо хочеш добре купити, треба вертітися.

– Не забувай торгуватися, бо торгувати й давати ціну – половина всієї торгівлі.

– Треба купувати відповідно до вигоди й збитку. Якщо не хочеш розоритися, не витрачай прибутків, які не надійшли. У кожній справі будь терпеливий, бо терпіння – це той же розум...

– Не купуй задля дешевизни поруйнованого дому і спершу поглянь на сусіду. Спершу сусіда, а вже потім – дім. Чотири речі – велике діло: перша – поганий сусіда, друга – численна родина, третя – дратівлива жінка, четверта – злидні.

– Якщо захочеш купити дім, купуй на такій вулиці, де живуть люди певні, на околиці дому не купуй...

– Ніколи не купуй дому по сусідству з ученими й чиновниками. Намагайся купити на такій вулиці, де ти будеш найбагатший.

– З людьми своєї вулиці й кварталу живи у згоді, частіше ходи до хворих, до тих, кому треба висловити співчуття; покійників проводжай.

– Дітей своєї вулиці цілуй та обіймай, а зі старими вітайся й шануй їх. У мечеті своєї вулиці проводи у п'ятницю молитву, а в місяць рамазан не забудь надіслати туди свічки й лампади.

– Поки маєш змогу, селися у великих містах. Дім купуй такий, щоб твій дах був вищий за інші. Однак і ти не чини лихого сусідам, що будеш до них дивитись.

– Якщо купуєш землю, не купуй без сусідів і джерела. Все, що купуєш, купуй в урожайний рік, і такого, в якому сумнів чи порча, не купуй.

– Щодня вводь якесь поліпшення, аби постійно одержувати новий прибуток. Бо земля мила прибутком. Якби ціна землі була без прибутку, вважай, що всі пустелі – твоя маєтність.

Кабус-Наме

Кілька порад Нуширвана Справедливого:

– Якщо хочеш не відати страху – не чини зла.

– Якщо хочеш без великих зусиль стати багатим, не будь вибагливий.

– Не купуй намарно, щоб не доводилося намарно продавати.

– Кого час не навчив, тому на науку не слід витрачатися, бо зусилля ці будуть змарновані.

- Якщо хочеш, щоб зроблене тобою не пропало для людей, стеж за тим, щоб зроблене людьми не пропадало для тебе.
- Якщо не хочеш аж надто журитися, не будь заздрисний.
- Будь справедливий сам, аби не потребувати справедливого судді.

Все це теж – режисура, позаяк – людинознавство. Може, Коран тому практичніший, що не древніший за Біблію? І, щоб завоювати віруючих, він мав давати вельми корисні настанови, на побутовому рівні в першу чергу? Ісламські мудреці були не чисті книжники, як старожитні іудеї, де чимало схоластичних текстів.

Втім, це – фрагменти.

Із «Самостійної України», Міхновський (Львів)

«Коли доводиться нам іти на свої збори під орлиним поглядом цілої фаланги правительственних шпигунів, коли українцеві не вільно признаватися до своєї національності й коли любити батьківщину рівнозначне, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання: яким правом російський царський уряд поводить з нами на нашій власній території наче зі своїми рабами? Яким правом проти нас, тубильців своєї країни, видано законом із 17.V.1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права в усіх урядах нашої країни призначено виключно москалів або змоскалізованих ренегатів? На підставі якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашого народу? Чому навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом російський уряд здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т.д.? І, нарешті, найголовніше, чи має право царський уряд взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?» [24, 25]

У четвер вистава моя пішла добре, нема на що скаржитись. Абсолютний аншлаг, акценти – прописані чорним атраментом, критики ніби теж були задоволені. Я – компліментів не збирав, мені хотілося, щоб на першому плані

був Сергій Олександрович Єрмолинський. Слава Богу, він тішиться виставою – як доросле дитя.

Заохочував і Бориса Романова – «Видите, что значит заняться режиссурой?» Боря відмахнувся, мій нехитрий маневр не збив його з акторської перемоги. Він справді актор, з голови до п'ят, у нього ніздрі роздуваються, коли він сходить зі сцени...

Бурков обіцяє привести Єфремова і Шукшина.

Не думаю, що слід із цим пішити. Інтермедії і власне сцени ще не зліпилися – так, як я того вимагаю.

Бракує тих «умных эмоций», на яких так наполягає Виготський. Поки що «щи отдельно, компот отдельно».

Бо не можна ставити Єрмолинського як уціненого Чехова. І взагалі театр повинен сьогодні диктувати життю **нові форми**, як це робить Товстоногов, як це робить Таганка, як це робить Єфрос. І якщо вже пішло про Чехова, то саме він, а не хто інший, записав, що «за новими формами в літературі завжди приходять нові **норми** життя («предвозвестники»!), «и потому они бывают так противны консервативному человеческому духу».

А. Чехов

**Неділя,
20 лютого**

Арешти й обшуки тривають. «В третий раз он закинул невод...» Пovalaйна розгубленість. У Москві – абсолютна дезінформація.

Розкручують групову «справу» навколо Добоша, якого більша частина арештованих в очі не бачила. Але Добош не міф, він реально існує. Ось тільки на допитах, кажуть, про нього вже не дуже питають. Виявляєть-

*Третя хвиля
обшуків*

ся, у нього на кордоні вилучили – з «підривного арсеналу антирадянщини» – лише «Словник рим української мови» Караванського! Однак була вже стаття якогось Лівенцева в «Літ. Україні» за 21 січня – про Караванського, який він ворог, шпигун та ідеологічний диверсант.

Як тут не згадати «справу Кірова» та все, що після неї почалося?..

Сьогодні мені піднявся тиск, серце калатало як дзвін на пожежу, і врятував мене від кризи, мабуть, один Симоненко. Я розкрив «Земне тяжіння», що її підготував у «Молоді» шість років тому Михайло Литвинець (між іншим, сам чудовий перекладач!) – і мені стало легше. Справді, були часи, коли на Україні могли вільно бути друковані рядки –

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі...

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Сьогодні ці та інші рядки уже стають самвидавом, їх вилучають з обігу, на них влаштовують полювання.

О земле жорстока й мила,
Ковтнула ти їхні дні –
Усе, що вони любили,
Віддай долюбити мені!

– ці рядки врятувала тільки строфа про «чорний гвалт боїв», якої **не було** в тому варіанті, що його читав мені (нам з Аллою) Василь в Одесі; воно звучало відверто про **голод 33-го року**, який сидів Василеві гвіздком у серці... А вже «Пророцтво 17-го року», де на місці бідних йориків з

В. Симоненко

Биківні з'явилися гранітні обеліски, якими там тоді й не пахло, – теж редакційний «варіант»... І все одно вірш звучить могутньо, б'є на сполох. А «Монархи»? А «Де зараз ви, кати мого народу?»

Як він ішов!
Струменіла дорога,
Далеч у жадібні очі текла.
Не просто ступали –
Співали ноги
І тиша музику берегла.

Так «натхненно творив ходу» увесь той «покіс», який пішов нині під ніж.

3 лютогового запису.

Кілька днів сидів за Ейзенштейном. Трохи переяскравлена постать, насправді він менший.

Але набрів на Сталінів текст про нього, 1946 року, перед погромом «Звезды» (Зоценко, Ахматова), коли засвітився на всі 380 вольт Всеволод Вишневський, ортодокс і погромник.

Сталін:

«Возьмем Эйзенштейна. (Моторошно звучить в його вустах – "возьмем!" Запросто могли б і "взяти"). Отвлёкся от истории, вложил что-то свое, изобразил каких-то дегенератов-опричников, не понял, что опричники были прогрессивными элементами. (Це оті – з собачими головами біля сідел, песиголовці! – Л.Т.), не понял значения репрессий. Россия была раздробленной, хотела объединиться, создавалось централизованное государство. Иначе Россия попала бы под новое иго. Россия вправде была карать врагов внутри и извне. Возьмем Ивана Грозного. Мы знаем, что это был человек с волей и характером. А нам дан не то Гамлет, не то какой-то убийца. Изучайте факты, а изучение требует терпения. А терпения не хватает. Надо научить людей добросовестному отношению к своим обязанностям и пониманию интересов государства».

З ІСЛАМСЬКИХ МУДРАГЕЛІВ:

Про службу цареві:

– Якщо випаде тобі потрапити до царського почту, то хоч би цар і наблизив тебе до себе, ти цієї близькості до трону не засліплюй своїх очей і втікай від неї. Від служби ж не втікай, позаяк від наближення до царя світить віддалення, від служби ж цареві – наближення. Коли він обіцятиме тобі цілковиту біля себе безпеку, того дня бійся над усе. Бо якщо ти розжирієш за його рахунок, то й заріже тебе він сам.

– Хоч би як він тебе цинив, не будь безпечний, знай своє місце, говори лише відповідно до волі царської і у суперечку з ним не вдавайся. Бо сказано у приказці: хто з царем сперечатиметься й буде упертий, вмре раніше смертної години, позаяк бити рукою по шилу – глупство.

– Панові своєму радь виключно добрі справи, щоб і з тобою він добре повівся, а навчиш його злу, він тобі зло й зробить

– І якщо тебе лаятиме добрий чоловік, то це мені приємніш, аніж тебе хвалив би чоловік лихий. Не засліплюй себе могутністю і в роботі на царя передовсім шукай пошани, тому що багатство приходить слідом за пошаною. Якщо ти навіть розжирієш від служби цареві, все одно прикидайся худеньким, щоб не наразитися на небезпеку. Хіба не бачиш, що баран, доки він худющий, у безпеці від смерти, і ніхто зарізати його не поспішає...

– Не зраджуй пана свого задля грошей, бо гроші, як квіти, і гарні, і прекрасні, і дивовижні, і дорогі, але як і квіти, недовговічні.

– Але шана на службі царевій – найкраще багатство. Тому задля зиску не випускай з рук сам капітал. Бо доки існує капітал, є постійно й надія на прибуток і зиск.

– Кожний, хто гроші цинить вище за власне життя, дуже швидко зі стану шанованих впадає в приниження.

– Нарешті не стався безоглядно до ворогів і друзів, – треба, щоб вигода й прикрощі діставалися від тебе і приятелеві, і ворогу. І кожен, від кого людям ні шкоди, ні користі, – нікчема, гіршого за якого – нема.

– І не йди на службу до вельможі, котрий у могутності постарів, бо хоч старому й світить життя, люди вважають, що він ближче до смерті, аніж юнак; та, зрештою мало таких старих, котрим пора старості лишається вірною.

– І якщо хочеш бути стійким на службі цареві, – будь таким:

1. Треба, щоб він ніколи не чув від тебе брехні;
2. Ні на кого перед ним не чини фальшивого доносу;
3. Ніколи його не обмануй;
4. Наказів його не порушуй;
5. Таємниць його нікому не розповідай.

– Якщо ж схибиш, не показуй, що це навмисне, а прикинься в тій помилці нерозумахою.

– І треба поводитись так, щоб повсякчас, як він тебе побачить, він бачив би, що ти зайнятий служінням йому. Якщо він покличе тебе і раз, і двічі, і десять разів і щоразу побачить тебе готовим до служби біля свого престолу, то він довіриться тобі й у великих справах.

– І доки ти не візьмеш на себе труда бути молодшим, не здобудеш ти чину й бути старшим.

– І не появляй біля царя заздрості до когось, бо якщо потім заговориш до нього про те, кому заздриш, він не послухає.

– Двох речей не цурайся ніколи: царського гніву – і поради мудреців.

Кабус-Наме.

В. Глоцер

Пришел на «Юность» Володя Глоцер. Личность – потрясающая! «Юность» ему не понравилась – «Для чего это все сегодня, вполуха и вполглаза?»

Это – при Ермолинском, который опешил, но спорить не стал.

А потом уже, после спектакля – ничего, оценил Шакурова, похвалил Буркова.

И – вдруг?

- А давайте сварганим спектакль! Про обэриутов.
 - А пьеса – есть?
 - Зачем – пьеса? Обэриуты – уже сами – пьеса.
- И стал начитывать мне тексты. Затем – с прищуром:
- Хармс.
 - Рожа – удивление и восторг.
 - А знаете стихи Сатуновского?
 - Лёня еще и стихи пишет?
 - Да не ваш Сатановский – наш – Ян Сатуновский!
- І почав читати. Геніальна абракадабра!

**21 лютого
1972 року**

Україна ховає голову в пісок і не озивається. У Москві – трохи інший коленкор. Після п'яти років **звільнили** Алека Гінзбурга. Живе в Тарусі. Що вже були на нього люті, а не вийшло подовжити строк, як це роблять з українцями: під наглядом міжнародних організацій їм важче.

Переказали – вийшла з психушки Наташа Горбаневська. Миський суд відмінив «принудиловку» для Новодворської. Нове прізвище: дуже цікава дівчина, з характером, міцний горіх.

Якщо врахувати, що в грудні звільнили Ларису Б(огораз), а тепер скінчився термін нагляду для Анатолія Марченка (і нічого!), починає здаватися, що в Москві енд Росії режим ліберальніший за український.

Отож, що це є – аберація фактичного стану речей – чи додаток традиційного українського ентузіазму?

Крім того, йде чутка, і я в це вірю, що арешти на Україні проведено **всупереч** Шелестові, він висловлював невдоволення.

Тоді що це мало б означати?

І як пов'язати арешти з його виступом торік у листопаді, де він чітко закликав покласти край націоналізмові на Україні і націоналістам? Традиційна риторика – чи все-таки **підтримка погромного курсу?**

Львів: нічого подібного, за Мануляка знову взялися. Зусилля мої були марні?

По кількох днях я таки з ним зустрівся. Він переконаний – виставу можна зліпити з цеглинок їхніх віршів.

А я настромив би це на їхні біографії. З жахітним кінцем.

Залишив мені (під величезним, каже, секретом!) три віршики цього свого приятеля, якого проштовхнув в автори п'єси. Ян Сатуновський, 13-го року народження. На пенсії. Теж явно талановитий чудик.

Віршик майже дитячий:

Слушай сказку, детка.

Сказка

Опыт жизни обобщает

и обогащает.

Посадили дед репку.

Выросла – большая пребольшая.

Дальше слушай.

Посадили дедку за репку.

Посадили бабку за дедку.

Посадили папку за бабкой.

Посадили мамку за папкой.

Посадили Софию Сергеевну.

Посадили Александру Матвеевну.

Посадили Павла Васильевича

Посадили Всеволода Эм

Посадили Исаака Эммануиловича

Тянут – потянут.

Когда они уже перестанут?

...

Читав він мені щось про самогубство Маяковського, яким був задоволений Сталін – але тексту не дав. Якщо вийде, відновлю з пам'яті.

А ось – з тієї серії:

Пришел ко мне товарищ Страхтенберг.

Какой он старьй,

просто смех и грех.

Товарищ Страхтенберг,
Товарищ Мандраже,
садитесь! -
не садится.
Я уже!..

І вже на закуску – повний прибабас:

Коль скоро,
прежде чем,
поскольку,
не так чтоб,
именно,
зато,
как будто,
вследствие,
и только,
тем более,
что ни за что,
ибо,
едва -едва,
и либо-либо -
добро бы,
ежели кабы,
равно как,
нежели,
дабы!

Це все братство 60-х. «После Праги Абрамыча как перемкнуло. Отходит – медленно», – пояснив Глоцер.

А я між іншим цього Яна Сатуновського бачив. У компанії Лунгіна. Але так, мимохідь. Бублик. Смачний.

Сокрашался: ну почему вы, Владимир не пришли ко мне раньше? Я бы снял вас в «Бетховене»!

Сміх у нього – неповторний.

З мелодій Сходу:

– Не втрачай нагоди придбати що-небудь, а проте зайвій небезпеці не піддавайся, намагаючись, аби придбане тобою було найкращим. А коли стане воно твоїм, бережи, – адже зберегти важче, ніж узяти. І коли знадобиться зробити витрату, неодмінно спробуй відкласти щось навзамін про запас. Бо якщо братимеш і натомість нічого не відкладатимеш на чорний день, то хай навіть це буде скарб Каруновий, то він вичерпається. Але серцем до нього особливо не прикипай і не вважай придбаного майна за найважливіше, – щоб, коли воно вичерпається, не страждати у горі й не побиватися. Бо ж сказано: краще що-небудь лишити ворогам, аніж просити по нужді у друзів.

– Та міцно тримати багатство вважай за неодмінне, бо хто не береже малого, той не збереже й більшого. І зберігати своє майно вважай за краще, ніж зберігати чуже майно. Соромся лінощів, бо лінощі – підмайстер злиднів. І працєю, бо зростають від праці блага набуті, а від лінощів – ідуть геть. Сказали мудреці: трудіться, щоб процвітати, і вдовольняйтесь малим, щоб бути багатим, і будьте смиренні, щоб мати багато друзів. Отож втрачати через лінощі те, що здобув ти працею та старанням – нерозумно, адже у дні нужди каяття користі не дає. Якщо ти сам у праці, старайся й сам збирати овочі з дерев своїх. Не шкодуй для гідної людини навіть коштовної речі, бо за будь-яких обставин ніхто нічого з собою у могилу не забере.

– Але видатки мають бути співрозмірні з прибутками, щоб не опинитися у злиднях, бо вбогість буває не лише у хатах бідняків, а й у великих маєтках.

– Вдовольнися тим, що маєш, бо стриманість у бажаннях – теж багатство. У будь-якій справі, яку можна залагодити словами й людським заступництвом, грошей марно не трать, бо неможливий чоловік ваги не має.

– Людей прикрашає те, що вони дають, і ціну кожного визначай передусім цією окрасою його. Але марнотратства не терпи й вважай ганьбою. І все, чого не терпить Господь, є ганьбою для рабів Господевих. Сказано бо: «И не марнотратьте, бо не любить він марнотратних...» І в їжі, і у вчинках, і в мові, і в будь-якій справі, яку

ти маєш, не можна бути марнотратним, бо марність оця змалює душу, гнітить серце, сушить розум і вбиває живого. Хіба не бачиш ти, що життя людське – лампадик з олією; якщо без міри й межі литимеш у лампадик олії, світоч відразу згасне.

– Та життя собі гірким не роби, доступу долі своєї до себе не закривай, долею вдовольнися і в тому, чому бути належить, чого не минути, помилок не припускайся. Бо кожен, хто помилиться у справі своїй, від щастя прибутку не одержить і бажаного не здобуде. З того, що ти маєш і чого потребуєш, витрачай на себе, бо хоч гроші і дорогі, але не дорожчі за життя. Загалом намагайся все, що здобудеш, витратити на корисні справи. Своє добро довіряй лише скупим, а на гравців та п'яниць не покладайся.

– А прикраси запасай такі, котрі не гинуть і не зношуються, як коштовні камені та золоті вироби, і срібні, і бронзові, і мідні і будь-які інші.

– А якщо грошей буде більше, витрачай на землю, бо все, що витратиш на землю, від землі й одержиш. Умеблювання домашнього не продавай і не кажи – а що поробиш, зараз потребу маю, біда здолала, а потім куплю собі краще. Може, й не вдасться купити, а те, що маєш, утратиш.

– З будь-якої нагоди у борг не бери, і власного майна не віддавай у заклад, і ніколи не вдавайся до лихварства і у лихварів не бери. Брати в борг вважай за низьке й безсоромне, і доки можеш, сам нікому й драхми у борг не давай, особливо друзям, позаяк образа від вимоги повернення боргу більша, ніж образа через відмову дати у борг. Тому, якщо вже даси у борг, не вважай ці гроші за свої і про себе думай те, що ці гроші я своєму приятелеві подарував. І поки не віддасть він їх тобі, не вимагай того від нього. Адже товариша можна швидко обернути на ворога, але зробити ворога приятелем – дуже важко.

– А з того добра, що ти маєш, давай частку гідним людям. На чуже добро не зазіхай.

Ще один розділ – як приймати гостей і як їздити у гостину.

– А чужих людей щодня у себе не гости, бо кожен день гостей не можна прийняти відповідно їхньої честі. Обрахуй, скільки разів

у місяць ти здатний прийняти, і, якщо зможеш прийняти тричі, один раз приймай й витрать на цей прийом всі ці три рази, щоб на столі твоєму не було нестатку й рота не змогли розтулити навіть найвередливіші.

– І коли гість приїде до твого дому, всіх посилає назустріч і всіляко вітай-вшановуй і дбай про кожного по гідності його. І не сідай до столу, доки гості не попросять один раз і два рази після того, щоб ти сів з ними. Тоді візьми участь і їж з ними, але сідай нижче за всіх. Хіба тільки, якщо гість буде аж надто великий, тоді вже сідати не можна.

– І перед гостями не вибачайся, бо вибачатися – звичка простолуду й базарних торгівців, і не кажи постійно: о такий-то, гарненько попоїж, бо ти, мовляв, нічого не вживаєш, не соромся, що я для тебе нічого не зміг улаштувати. Такі слова не для знайомих людей, такі слова для базарних торговців, які здатні прийняти гостя хіба раз на кілька років. Від таких слів люди соромляться, не можуть їсти і встають із-за столу твого навідогодні.

– Коли гості поїдять, після омовіння рук накажи принести води з трояндових пелюсток і духмяних ароматів. Про слуг і рабів свого гостя також подбай, бо добру чи лиху славу розносять саме вони. І під час розмови любої розпорядись покласти більше солодошів й ароматних трав, і гарних музик не забудь покликати.

– Якщо раби твої припустяться провини, перед гостями їх не лай і не роби кислого обличчя. Якщо ж гість твій тисячу разів зробить дурне чи незручне або скаже щось невідповідне, ти все йому вибач.

– Але боронити права гостя треба, якщо він сам людина тямуща, а не те, що ти першого-ліпшого жебрака чи п'яницю затагнув у дім.

– А потім, якщо сам поїдеш у гостину, до першого стрічного не їдь, бо це завдає шкоди сановитості. А коли їздиш, то голодним не їдь і ситим так само, щоб ти міг поїсти, і господар не образився. І коли приїдеш до господаря, сідай на місце, якого ти гідний, хоч би це було в домі у знайомих.

– І в тому домі за межі прав своїх не виходь і слугам господаря не кажи: гей, слуго, цю страву сюди, а цю тарелю он туди. Не будь

гостем, який пхає носа в чужі горшки, і приноровлюйся до тарелі й обрису інших людей.

– Все, що захочеш, роби, не пивши вина, тоді зрозуміють, що це в тебе свідомо. І якщо вимагаєш від музикантів музики, не вимагай самих лише легковажних наспівів, щоб не звинуватили тебе в любоврасті й пиятиці...

Зріз передовсім побутовий, звичаєвий. Роль мистецтва теж прикладна, як «надбудова» після «базису». Переконаний, є у мусульман і протилежне, апеляція до вищої духовності, а не лише до прагматики здорового глузду.

Проте відібраність цього здорового глузду показова. У Біблії аналогічні речі загорнуті у притчевий сенс. Та ще й православна церква говорить церковнослов'янською мовою, коли людина сприймає виключно **ритуал**, не заглиблюючись у зміст. А тут дають **кодекс поведінки**, поради на всі випадки життя. Тоді людина почуває, що її хтось **веде**. Бо все регламентовано й пораджено.

«Пам'ять» Чухрая – абсолютно унікальний документ. Звичайні інтерв'ю, але вибір – уже мистецтво. Тональність, фон, настрій. Там він тільки запитує у всіх – у Парижі, Лондоні та ін. – що для вас Сталінград. І для мене, для якого тисячократно розмальований фальшивою патетикою Сталінград від якогось часу став виключно **ритуалом** (а то й протестом, бо що вони зробили з Віктора Некрасова і з його неприкритої **правди!**), ці відповіді й ніби спонтанні реакції освітили все по-новому...

Серед різних абсолютно реакцій запам'яталась і така, – контрапунктна. Німецьку фрау питають, якої вона думки про трагедію війни. І

Т. Чухрай

«Пам'ять»
Чухрая

вона відповідає ніби туманно: «Это проблема человеческой бездарности». Я з нею відразу погодився. Але виявилось, у неї своє відчуття цієї бездарності – вона говорить про бездарність якогось генерала Шмідта, який тепер торгує антикварною меблею, – бо не годен був виграти такої-то битви...

Фільм – правда оператора. Але передовсім – підбір, монтаж, акценти. Ніколи не підозрював, що в Чухраєві живий такий документаліст.

22 лютого

Еля Соловей надіслала дрозда. Сидить на патичку й тримає у дзьобі хробака. Очі войовничі.

«Любий Лесуку, – пише наш Соловейко, – чи ви вже всі вдома і чи будете на початку березня, десь 6 – 10? Може, я в кінці відпустки виберуся до Москви. Нині вдома, скоро тиждень, приїхала й відразу захворіла. Трошки. Власне, простуда – то тільки гарний камуфляж моєї дикої перевтоми. А вдома гарно! Панькаються зі мною, мало не з ложечки годують. От тільки ні снігу, ні морозу, накрилися мої лижні плани.

Бачила в Києві в одного товариша програмку «Ни на что не похожая юность». Схоже, що все обійшлося гаразд? Дуже-дуже за вами скучила. Новин чимало, та мало хороших. Може черкнеш сюди «дві слові»? І чи не треба чогось із Чернівців? Цілую тебе і командировочную Корнієнко.

Лі.

Чернівці, 18. 02. 72.

274003, Воровського 18, кв. 3».

Дай боже тому дроздові ще співати.

Хотів би уздріти новоспечену кандидатку. Востаннє Еля була в нас у листопаді, перед захистом. Але ми розминулися.

Добре, якби приїхала. Поменшало б поганих новин.

На Заході почалась кампанія за звільнення Мороза, Чорновола, Світличного, Сверстюка, Леоніда Плюща, Зені Франко. Студенти блокували виступ Євтушенка в Нью-Йорку. Бідаха потрапив у халепу: українці назвали його провокатором і сталіністом, бо він заперечив факт арештів у Києві та Львові. Говорив виключно про необхідність «зміцнення зв'язків»...

А Фурцева поїхала у Вашингтон – там виставка культур народів СРСР. І потрапила в таку ж «передрягу»... Студенти, протести, скандал. Все-таки воно прорвалося у широкий світ, не вийшло замовчати. І випустили за кордон лібералів, абиşte вплинули на «сердиту молодь».

Невідомо, хто на кого вплине.

Щойно по «б'якиному радіо» прорвався протест українських поетів Нью-йоркської групи – Богдан Бойчук, Віра Вовк, Рубчак, Емма Андієвська, Царинник, Патриція Килина. Без галасу, але чітко. Пропонують на українські політичні процеси власних адвокатів.

Отож плакало моє листування з Бойчуком та Гевриком?

Наум Якович Берковський мав з моєї подачі розмову з Товстоноговим – на предмет запрошення Наталі Борисівної до Ленінградського інституту. Про це попросив мене Сахновський-Панкеєв, і я, звичайно, зробив усе можливе. Їй там справді непереливки: Бобошко і компанія ладні загризти...

Сьогодні я переговори ще з Рудницьким – той теж обіцяв включити свої важелі. Треба Кузякіну рятувати – на Україні почалося майже апокаліптичне.

К. Фурцева

Н. Кузякіна

Ніби вийде. Але не поспішаймо... Принаймні, після сьогоднішньої розмови з Наталею Борисівною мені стало зрозуміло, що вона дуже цього прагне і була б рада, якби остаточно можна було поставити всі крапки над і.

Квартирна проблема і проблема прописки: тут підтримку пообіцяв Георгій Олександрович.

У Києві розперезалася корнійчуківщина – суцільний жах. Це при тому, що сам Олександр Євдокимович смертельно хворий, і йому не до того. Але працюють прелати, кляті лакеї вельможного пана – пишуть доноси, нашіптують, скаржаться у ЦК. Письменники розповідали, ще в 1971 році Корнійчука привозили до Блохіна, і той підтвердив страшний діагноз. Після чого й розперезалася склочна псевдоукраїнська еліта, захищаючи «честь» самого. Йому вже не до того – а вони біжать наввипередки із смертю...

Жах.

Зичу йому здоров'я. Але кажуть, години його злічені, рак останньої міри.

І на Кузякіну пішов каток. Я виконав Іванове прохання ще в грудні і, здається, встиг...

Трохи мене покоробило, що вона нагадала про ту мою рецензію на її Кочергу, – як символ того, без чого був би неможливий її захист. Воно, може, й так, але я відчув у цьому **розрахунок**. Щось мене шпигонуло, коли вона це говорила. Для чого? Ніби я робив це для подяки? Для Світличного чи Михайлини такі речі були б очевидними, не потребували б вдячності. А тут прозвучала зумисність. Може, пов'язана з тим, що я колись дуже критикував її «Куліша», а тепер вона відмовилась від тих своїх провінційних тез, і їй незручно?

Я б не згадував про це так детально, якби на прем'єрі «Юності» мені не подарував календар Михал Кожушко – з двома статтями про Курбаса, Раї Скалій і Теофіла Демчука. Тон видання вже далеко не той, що був, але вони намагаються тримати марку. «Була, – каже, – ще одна стаття – Кузякіної, але ми її вже **не могли дати, самі розумієте...**»

Отже, вони взяли руки по швах і «відрапортували»?

Наум Якович говорив розгонисто й ренесансно, але був здивований, що не знає як слід Миколу Куліша і навіть Коцгергу, – мою статтю про Кузякіну він читав. Мало хто справді знає в Росії істинну українську літературу. Більшість відразу шокована тим, що розповідаєш, – **нетрадиційним**.

23 лютого,
середа

Отже, вистава сьогодні була «бомондна» – суцільна еліта. Частина запросив Єрмолинський, частину – я, інші прийшли самі, бо вже прокотилося Москвою, що вистава «специфічна». Ефросові не дуже сподобались інтермедії, Зорін, навпаки, зауважив, що в них – «вся соль решения»; Сарра Брегман лаяла Сатановського й хвалила Буркова; але перевершив усіх Іван Семенович Козловський. Вийшов після вистави на сцену й подарував акторам замість квітів – букет українських колосків! Ця його витівка приємно збаламутила залу, і люди довго аплодували; викликали Сергія Олександровича, той виходив і кланявся, Тетяна Олександрівна ледве стримувалась від щастя й сліз. Зворушені були й мої актори, особливо Боря Романов, який і не підозрював, що може мати такий успіх. В антракті Рохлін сідав до ф-но й розважав публіку одеською музикою, але це не було пошлістю; панував дух гумору й довіри.

Були якісь молоді режисери з України, підходили й дякували.

Як на мене, сьогодні в ударі був Сергій Шакуров. Він грав нервово й різко, десь на глибині скеровував свого Круміна на злам і божевілля, бо той ідеально-сентиментальний чекіст ніяк не міг дати собі ради з проблемою честі й гідності. Його постійно дратувало, гризло, – що ті хлопці-інтелігенти, яких він узявся судити, **інші, складніші...** Він дуже добре передав цю внутрішню кризу. Краще, ніж у п'єсі.

Може, вперше вистава прозвучала **соціально**. Строева зауважила, що «все-таки что-то меняется к лучшему – вот же приняли спектакль без каких-либо замечаний. А что бы с ним сделали еще вчера?!»

Ти ж моя рибочка!..

24
лютого,
четвер

Свободін про
виставу

Саша Свободін: «Вы прочли Ермолинского как Булгакова, и это правильно. Ваш ход с интермедиями из «Синей блузы» – блистательная пародия на Маяковского и вообще на агитки 30-х. В этом есть близость к Булгакову, который пародировал невозмутимо, – якобы восхваляя. Эта вот невозмутимость меня на вашем спектакле и сразила, Лесь. А уж про оформление не говорю. Слушайте, Михаил Френкель – второй Боровский! Откуда они у вас в Киеве?»

Приємно, хоч я певен, його компліменти перебільшені. Але хвалив і Борис Михайлович Пожуровський, і саме за це. А він один з **живих** критиків, які реально реагують на виставу, не слухаючи інших думок, як це буває у Віри Максимової, приміром. А вже наші подруги – Оля Кузнецова і Таня Павлова – ніколи не висловляться самостійно. Тільки «понимающе кивнут» – і все. В сенсі «підтримки». Але не більше.

Схиляю Таню займатись Амфітеатровим. Цілком закрита постать. Їй пропонують щось соціалістичне, а вона цікавиться старим російським театром. Амфітеатров може бути компроміс: і не дуже старий, і не зовсім театр...

Хотів би я все-таки знати, хто дав цю назву віршеві Симоненка – «Пророцтво 17-го року»? Воно просто абсурдне, навіть без того, що знаю я. Абсурдне, бо як можна пророчити – назад? У Василя воно не називалося й «Гранітними обелісками», це теж пізніший варіант. Може, щось залишилося у «Щоденнику»?

З «Вертепу»
Чубая

Заховалась сторінка з Чубаєвого «Вертепу»:

4. Диктатори, диктатори, диктатори,
Погоничі великі – «Цоб-цабе»,
Диктатори, диктатори, диктатори
Щодня диктують світові себе.

О, скільки їх возводиться і падає,
 О, скільки їх плює у наш Дніпро,
 І прославляє світ своєю владою,
 І одяга його в своє добро.

Все продиктовано і все перефарбовано
 І достоєно належної ціни.
 За сумніви, за мислі – закатовано,
 А за холуйство – вбрано в ордени.

.....

5. А світ – вертеп.
 Кажу я з гіркотою:
 Цей світ – вертеп,
 І мабуть, щонайважче
 У ньому залишитися собою
 Від перших днів своїх
 І до останніх. Не бути
 ні актором, ні суфлером,
 ні лялькою на пальчиках облудних,
 а лиш собою кожної години,
 а лиш собою кожної хвилини,
 з лицем відкритим твердо йти на кін.

* * *

ПРЕМЬЕРЫ

«Ни на что не похожая юность» – так называется премьера Московского драматического театра имени К.С. Станиславского. Автор пьесы С. Ермолинский. Руководитель постановки Л. Танюк, режиссер Б. Романов, художник М. Френкель. Композитор Е. Рохлин.

«Запорожская сечь» – премьера героической драмы А. Колумийца состоялась в Запорожском украинском музыкально-драматическом театре имени Н. Щорса. Постановка Н. Равицкого, режиссер К. Параконьев, художник В. Борисовец.

* * *

Але що впадає в око: актор і лицедійство для таких авторів – явище позірне, двозначне, небажане. А між тим все одно вони хочуть «йти на кін», хоч «і з лицем відкритим». Себто вони не проти сценічної **акції**, просто бачать її по своєму...

Театр ще не скоро перестане бути символом **неправди**.

Але ж у такому сенсі й усі вірші – **неправда**.

"Сов. культура", 24 февраля 1972 г.

НА СПЕКТАКЛЬ — В ЛИТЕРАТУРНЫЙ МУЗЕЙ

...Я знаю,
Что не умею править
государством.
Какой я царь?
Меня, во всех делах,
И с толку сбить
и обмануть нетрудно.
В одном лишь только я
не обманусь:
Когда меж тем, что бело
иль черно,
Избрать я должен —
я не обманусь.

Эти слова произносит человек в современном черном костюме. У ног его лежит лоскут голубой парчи, напоминающий о «днях минувшей старины»...

Заслуженный артист РСФСР Николай Макеев на крошечной сцене Литературного музея играет спектакль-монолог по пьесе «Царь Федор Иоаннович». Сложна и противоречива эпоха, о которой рассказывается в трагедии А.К. Толстого. Но, понимая, что жанр монодрамы в силу камерности не позволяет охватить широкую философскую партитуру образов произведения, Н. Макеев и постановщик Лесь Танюк сосредоточивают внимание на основной линии — линии Федора Иоанновича. Они построили сценическое представление на

монологів царя, вкрапливаючи в них репліки Годунова, цариці Ірини, Шуйських. Артист грає царя Федора як гуманного чоловіка, що намагається припинити жахливі розправи на Русі, правити з допомогою миру, добра, довіри. Однак з'єднати таким чином невіддільні, ворогуючі полюси боярської Русі, втілені в Годунове і Шуйських, виявляється неможливим.

Найкраще вдалося актеру сцени, побудоване на емоційному відношенні героя до інших персонажів трагедії: нежна, предана любов до Ірини, прорвавшись гнівне незадоволення Годуновим. Трудніше вийшло виразити роздуми царя Федора над тим, що відбувається, бо внутрішня нить їх обривається, і тоді текст звучить просто як декламація.

Безумовно, спектакль-монолог «Царь Федор Иоаннович» ще буде удосконалюватися, бо тільки неперервна робота може забезпечити життя сценічному твору.

Г. ПИКУЛЕВА.

У Нью-Йорку на виставці сучасної графіки України експонувалась одна робота Панаса Заливахи! Власне, може, й не одна, але про одну мені сказали чітко, – справила враження. Це було торік.

25 лютого,
п'ятниця

*Театр як
метафора*

Театр – мій роман по любові, переклади – діалог з бажання подолати інтелектуального опонента, – власне – теж перевтілитись, **зіграти роль** (образне перетворення). Найскладніше з телебаченням і радіо, оскільки тут більше фабричного виробництва й менше людини. Цікавий хіба сам **процес** запису чи зйомки – теж перетворення – у звук, у відео-ряд, – свої таємниці й домашні радощі.

Все можна пояснити й переказати словами, крім таємничого світу театру. Тут смакуєш уже наперед (немає аналогу відповідника гарному російському виразові «предвкушение театра», це не зовсім передчуття, це сама проба на смак, на запах, на простір). Напевне, щасливий був Мольєр, який умер на сцені. Відійшов з однієї фантазії – в іншу.

Я люблю роздивляться афіші на вулицях, хоч гарних останнім часом менше, пішов «вал» і несмак, розрахований на шлягерне сприйняття (колажі – жахливі). Я сумую за старими театральними тумбами, біля яких так хотілося затриматись; вітер тріпоче обдерті папери, вгадуєш прізвища акторів, назву вистави. Я люблю сидіти в оркестровій ямі, – або в порожній глядній залі, коли ще нікого нема (або **вже** нікого нема) – тоді найкраще фантазується. Ні з того ні з сього починаю ставити подумки «Пікову даму» чи «Жізель», саджаю в куток сцени Пімена з його писаннями, коли він плете-диктує історію, сам ніби лишаючись безстороннім (це дуже добре передано в музиці!), люблю «Паяців» Леонкавалло, люблю циганські юбки й ритми, люблю поважний шарм тихого Чехова на поважних і тихих сценах, люблю часто аматорський «Современник», затихаю і заздрю – на Таганці... ідея єдиної волі, єдиного задуму, вольова форма театру, диктатура форми. Театр – різний, і тому **незнищений**.

Звичайно ж, якби мені не випало тягнути **два вози**, я почувався б у театрі як закоханий романтик. Бо сутністю своєю прагну свята й світла, мені потрібен простір, я шалію від музики й кольору, мені милі й рідні люди з мистецтвом у серці. Але як можна бути виключно святковим – сьогодні, в січні-лютому 1972-го року, коли навколо стільки?..

Театром цього поля не виореш, та ще й на чужій ниві. От і живу в театрі крайцями думок і почувань, **розриваюсь...**

В театрі маєш почувати себе Богом – твориш і небо, і землю і глину людську, і всякої тварі по парі, пускаєш їх у плавання – і тишишся тим, як раптом непрогнозовано поведуться вони, твої витвори... А хіба можеш почуватися Богом, якщо живеш у Рабстві, межі якого постійно змінюються, але від тієї зміни складових мало що залежить? Багато хто з нас змирився з тим і звик вважати Рабство звичайним різновидом **вільного** життя, ну хіба трошки обмеженого – тим-то й тим-то, такими-то й такими параметрами, – «а в остальном, прекрасная маркиза, все хорошо, все хорошо...» Я теж часом забарикадовуюсь від тієї залежності мізансценою, актором, глядачем, парадоксом... «І знов живу, і знов танцюю На лезі гострого ножа.»

Отакий у мене сьогодні настрої, – після того, як наслухався компліментів своїй новій виставі. Не в такій мірі вона моя, як хотілося б. Але й цей театр, як ЦДТ, я розверну до зухвалості площадного дійства, до акторської імпровізації, до самовияву, до самвидаву. Актори мають стати **авторами** вистави, – лише тоді це **мій театр**. «Юність...» до цього надавалася лише інтермедійно. «Чорт» спробував їх вивільнити, вирвати з лабет сухореброго львов-анохінського інтелектуалізму (у шістдесятих це було добре, інтелектуалізм, Сартр і Ануй були протестні до радянського **реалізму** Корнійчука й Погодіна). Але «Чорт» водночас **розслабив** їх фривольністю, і вони, незагартовані, **попливли**. Тепер буде «Пурсоньяк», вистава жорсткої форми, мюзікл. Якби мені вдалося вивести їх з цього стану захланництва, творчого анабіозу й патерналізму, театр Станіславського був би готовий далі ставити Болта («Людина на всі часи»), Шекспіра; а колись доживемо і до Йонеску з Мрожеком, через яких **має, повинен** пройти сучасний актор... Як суди вбгати «Патетичну» Куліша чи «Пророка» Винниченка – покаже час. Поки що він працює **проти** мене. «Огурчики да помидорчики, а Сталин Кирова пришил в коридорчике...» «А які твої слова Про Сергія Кірова?» Хай ти скажишся з такою історією!

* * *

3 календарного :

28 лютого (1922) – 50 років з дня прем'єри «Принцеси Турандот» (а 29 травня Вахтангов помер) на межі смерті (розруха, голод, терор, знищення театрів) і життя (нічні проби, кисень імпровізації і карнавалу) – і **геніальний результат**.

Але – результат **ціною життя!** Про це забувають, святкуючи... Може, тому від тієї першопричини й лишилися самі «мемуари»?..

Е. Б. ВАХТАНГОВ

**Обращение к публике
генеральной репетиции
«Принцессы Турандот»**

27 февраля 1922 г.

Учителя наши, старшие и младшие товарищи!

Вы должны поверить нам, что форма сегодняшнего сп-ля единственно возможная для Третьей студии. Эта форма не только форма для сказки «Турандот», но для любой сказки Гоцци. Мы искали для Гоцци

современную форму, выражающую Третью студию в ее сегодняшнем театральном этапе.

Форма потребовала не только рассказа содержания сказки, но и сценических приемов, может быть, для зрителей не заметных, но совершенно необходимых для школы актера.

Любая пьеса – предлог образовать в студии на полгода специальные, необходимые для данной формы занятия.

Мы еще только начинаем. Мы не имеем права предлагать вниманию зрителей сп-ль в исполнении великолепных актеров, ибо еще не сложились такие актеры. Для того, чтобы сложились мастера сцены, требуются годы. И вот мы делаем отбор людей, мы ищем сценические законы, впитываем все, что дает Константин

Сергеевич, и даже не мечтаем еще о сп-ле театральном. До тех пор, пока мы не составили труппы из воспитанных по нашему лабораторному способу мастеров, мы будем показывать лабораторные работы...

Теперь позвольте представить исполнителей: принцессу Турандот играет Мансурова, окончившая в нынешнем году школу Студии. Это первое выступление на публике. Она никогда не играла. Ход пьесы требует, чтобы лицо ее было прикрыто маской.

Принца Калафа играет Завадский. Он уже играл в «Чуде святого Антония».

Адельму – соперницу Турандот – Орочко. Это тоже ее первая роль, если не считать школьных работ.

Зелиму – подругу Турандот – играет Ремизова, ученица III курса нашей школы.

Бараха – воспитателя Калафа – Толчанов.

Тимура – отца Калафа – Захава.

Альтюума – царя китайского, отца Турандот – Басов.

Скирину – мать Зелимы – Ляуданская.

Измаила – Миронов.

Оркестр образован из студийных сил. Другой оркестр был бы дорог и ненужен. Здесь всякие инструменты, вплоть до гробенок.

Форма сп-ля не требует серьезной музыки, потому она построена Н. И. Сизовым и А. Д. Козловским так, чтобы быть в гармонии со всем остальным.

За правильность оркестровки ручаемся. И больше ни за что. Текст по нашему заказу перевел Осоргин. Декорации шились ученицами школы под руководством художника Игнатия Нивинского Платья – из простых материалов, отпущенных государством на склад Студии, – работы. Подкладочные шелка дешевых сортов, байка, дерюжка – и вот с чем приходилось оперировать Надежде Петровне. Фраки работы... Об этом лучше не говорить... (Евг. Вахтангов. Материалы статьи. М., 1959).

Записується все це ще й тому, що мій «Пурсоньяк» – в іншому часі, в іншій естетиці – теж є спроба «бенкету під час чуми». І що густішають хмари, то гостріші стають мої-куплети й репліки; відчайдушність як основний акторський принцип, проба поєднати ніби непоєднане («С одной стороны – Станиславский, с другой стороны – Мольер...») Насправді ж вони – єдине, як у Вахтангова, як у Курбаса. Як у Шекспіра, зрештою.

Між тим 8 березня – ювілей Мансурової, 75 років. Про неї була гарна стаття Львов-Анохіна. «Театральная жизнь», 1965, № 21.

А 31 березня 100-річчя Дягілева! Він помер у Венеції – 1929 рік. У моїх пошуках (Аполлінер і К°) я часто потрапляв на Дягілева. А «Ежегодники императорских театров»! Краса і блиск! Клятий «реалізм» поліцейського зразка погромив «Мир искусников»...

1906 – вистава в Парижі («Осенний солон»). А далі (з 1909) – російські сезони в **Шатле**.

**Вівторок,
29 лютого**

На тижні – одна подія, якої не можна не записати.

Яша^б запросив нас на «Гамлета». Після тієї химерної грудневої проби, з якої я пішов ошелешений і твердив, що «не бачив Гамлета на Таганці!» – сталося диво, чудо і Божий землетрус.

Влада виставу лає, суцільні заборони й кпини, знуцання – «Гамлет с гитарой!», легенди про завісу Боровського: але то все правда, — і все навпаки!

Геніальна вистава, геніальна режисура, геніальний Висоцький, наближається до геніальності публіка.

До Висоцького доберусь згодом пізніше, почну з того, що першим впадає в око – із завіси Боровського.

Останнім часом на театрі почали дезавуйовувати чудо й раціонально відміняють завісу. Мовляв, сама чорна паца відкритої сцени – вабить, затує, інтригує. Або нехай публіка відразу налаштується на декоративний образ дійства...

Між тим завіса у традиційному сенсі – відкриття завіси чи «заслона впала» – це **вже** театр, мить солодкого перетворення. Зміна всесвіту – враз, умить, пострілом і вибухом, підрип скелі, улагіднення гармонії (якщо це «Жізель» чи «Лебедине»).

^б Яків Безродний, гол. адміністратор Театру на Таганці.

«Гамлет» Любимова-Висоцького-Шекспіра

Д. Боровський
єнд. Висоцький
- «Гамлет»

На місці театральних живописців, яких тепер потіснили так звані **сценографи**, я б вішав режисерів, які відмінюють завіси, на театральних реях – як піратів.

Втім, я й сам би вже там висів, бо дозволяв собі це – іноді за браком тієї ж завіси, як-от у Києві, в КТМ.

Але я любив гратися із завісами – і в «Шельменку», і в «Маклені Грасі», і в «Патетичній», не кажучи вже про Драчевий «Ніж у Сонці», де завісою був абстрактний образ Всесвіту. А в «Гусці» вистава починалася тим, що завісу **проривали** квартетні «гуски» – з духовими інструментами – пасхальна крашанка ніби вибризувала музикою і людьми, веселий дур і заньківчанський бздур...

Таємниця любимівського «Гамлета» – передусім у завісі Давида Боровського. Це жива істота, яка є водночас і фактурою суворої доби («вівці людей поїли?»), і ложем життя та смерті, й опонентом, і постаментом для олжі, і ножем, який зрізає-косить людське життя. Яша розповів, що їм довелося провести в театрі цілу реконструкцію, аби створити такий варіант, при якому завіса рухалася б у всіх трьох вимірах – вгору, вниз, по діагоналі, – але й углиб сцени, вперед-назад, і на кожному «етапі» цього руху могла б виконувати всі **варіації**. Довелося прокласти спеціальні бокові **балки**. Давид говорить про це з гордістю, і я його розумію: міняти архітектуру будинку й усю інженерію **під виставу** – це ого-го! Втім, і сплести таку штуку – праця унікальна!

Було в Крушельницького правило, що оформлення вистави гарне тоді, коли воно реалізується в її кульмінації. Згадую оті ж «перетворені» стяги-могили Боровського-Крушельницького у франківській молодіжній виставі з паровозом на авансцені – то була реалізація в кульмінації. У моїй «Гусці» з Аллою – кульмінацією ставала третя дія – буря змітала «картковий» будиночок Гусок, **буря** й була реалізацією декоративних можливостей задуму.

Але – далеко куцо́му до зайця. Тут Давид Боровський переплюнув самого себе – ніби індеферентна й багато-смыслова завіса – стала **тлом і рішенням** кожного епізоду,

і вироблено це блискуче, з варварською дотошністю й на-полегливістю. Хіба є кілька повторів, що їх можна було б уникнути.

Відважний рішенець.

Справа не лише в прямоті рішення. На цій Давидовій пра-фактурі надзвичайно виразно відблискують очі акторів й оголені жіночі руки, камзоли й трико, не кажучи вже про клейноди та зброю. А в деяких місцях завіса стає ніби образом Апокаліпсису, до якого наближається «Данія-тюрма». Це і сіті, в яких борсаються королі та принци, і «театр у театрі», й стіни «на прослуховування й підглядання»; арсенал метафор – невичерпний. Любимов зумів зробити всі перетворення завіси **музично й ритмово**, це «заводить» його й без того нервових акторів; завіса стає батоном чи заміняє той традиційний ліхтарик, з яким Любимов сидить у залі й «накачує» акторам ритм. Завіса ніби загортає їх у свій ритм – і вони казяться в ній, як клоуни на вселенському батуті, не годні вирватися з того зачарованого стрибання... Мить – і вже хтось лежить розчавлений, втоплений, убитий, зім'ятий; а Земля крутиться далі, і людство скаче по ній, як дрібна комашня.

Дивовижна суміш фантазмагорії з украй приземленим натуралізмом, вирвані з тексту життя фактури, як-от справжня земля, яку **копають** гробарі. Боровський робить цю скриню **прообразом** труни (земля-труна), і весь балаганний текст мудрагелів з лопатами починає звучати як епос.

Мене не здивував і не шокував бідаха-півень, якого викинули з віконечка над сценою, півень, якого навчили прокукурікати **Шекспіра**; ні, це гарно, це саме той шекспірівський натовп, який бив баклуші просто неба в «Глобусі», це жарт корчми; якась критикеса біля мене просто позеленіла від обурення, і була це, якщо я не помилився, Толченова з «Театральної життя»... товчи, враже, як Софронов скаже... Найбільше роздратовала її **цегла**, яку оголили на сцені, зумисне оголили, «ну це вже вообще...»!

Мене ж у цій композиції відразу «взяв» Висоцький, який почав не Гамлетом, а Висоцьким – з гітарою, з Пас-

тернаком, вистава пішла **від його імені, в його переказі**, це він тут літописець Пімен, він, а не Гораціо, якому Гамлет доручає перед смертю переповісти нащадкам цю страхітну історію.

Відразу забулося будь-яке дискутування з приводу нерішучості й «гамлетизму» Гамлета: Висоцький у своєму чорному светрі, скупий і відсторонений – справжній, нормальний, дійовий **мужчина**, який владно бере світ у долоні й захищає його від **немужчин...**

А між тим і оголена цегла, і відкриті лаштунки, і навіть земля із скрині-труни сприймаються тут як Брехтівська «відстороненість», тобто ці **справжні** фактури набувають цілком нового звучання, позаяк перенесені на сцену, та ще й у міфічну добу Шекспіра, та ще й поруч з **живим** Висоцьким, якого щойно бачили (в цьому **костюмі** Гамлета!) у клубі, виконуючим знайомі пісні. Публіка потрапляє під цілком новий каток вражень, і саме це найдужче впливає. Цього в той же час не назвеш ані модернізацією, ані спробою зіграти класику у пролеткультівських робах, і це діє на глядача саме тому, що вплив іде постійно, – не статично і не **одномоментно**, як у питанні про кульмінацію від Крушельницького.

Цю труну-скриню він не випадково робить другим вагогим чинником **декорації** (а не лише тому, що скриня важка й тягати-віносити-приносити її, набиту справжньою землею, неможливо): йдеться про постійну присутність **образу Смерті** у виставі, про Дамоклів меч нагадування: актори блискуче це відчують. Куди й поділися захоплено-урочисті інтонації Хмельницького, удесятеро менше награв і перший, і другий, і третій коміки, а сам Висоцький – ! – не до порівняння. Саме правдивістю, – бо триває він у звичному для себе ритмі власного піснетворення, тобто він саме такий, яким є Висоцький на кульмінаційних моментах свого життя... От же що найцікавіше – оцей сплав, коли стає очевидно, що грає Висоцький Гамлета – **про себе! про нас!** про наші трагізми й наші фарси!

Мені здалось, що завіса народилась у Боровського не лише з функціональності шекспірівських сцен, де за нею підслуховують, через килим – прохромлюють шпагою, ховаються та ін. Чи не першочинником став светр Висоцького. Як образ обох світів – і того, і нашого? Як образ пристрасної матері, яка огортає, гріє, підтримує – але й змітає, убиває, нищить?

Ще одне, – з найважливіших спостережень. Я бачив Висоцького в багатьох ролях і був на його концертах, іноді здається, що він закінчить співати – і горлом піде кров. Бо викладається він до кінця.

Але ось у чому переконав мене «Гамлет». Сперантівське «учитесь властвовать собой!» він засвоїв як ніхто. У виставі **ніде** немає надриву. Ніде! Є Висоцький, який **владно** веде своє дослідження, себто формує світ довкола себе сильними, м'язистими чоловічими руками, емоція його – величезна! – абсолютно керована. Тобто не **пристрасті** ведуть його, а **він** – їх, **він** – добре відчуючи ціле, зберігаючи енергію на головні сцени. І ця енергія не конче реалізується у сценах голосних, де він бере кресендо. Дуже сильний він і коли слухає Офелію, і коли веде сцену з матір'ю, і в усіх епізодах з Гільденстерном та Розенкранцем. Як ото сів під цегляною стіною з гітарою і почав її налаштовувати, – а ззаду Таганка й Шекспір, як ото відчулося мені, що він тримає все-то-те на своїх плечах, так і не змінилося до кінця вистави. Він дуже натренований, сильний, вольовий. Через те й Гамлет його не якийсь там звичний по театрознавству хлюпик, а саме Гамлет а ля Висоцький. Той, який сидить у Пісні. В ньому заряд на сто років, і це передається не лише виставі – залу.

Дехто з акторів (і актрис) мене дратував, – не хочу про це сьогодні, – піду ще раз, може, це в них випадково. Та воно й нелегко поряд з таким Штурм-унд-дрангом...

Ну ось. Час лягати, а я ще й не підійшов до його власне Гамлета. Бог дасть, надолужу. Хоч важко вкласти все у слова.

Це неодмінно треба подивитись Світличному! Саме таку виставу, **такого** Висоцького!

Чи можливе бодай щось подібне на Україні? Та нема й мови! Тут – теж мовчать, газети і критики як змовились, – але вистава десь на глибинах живе, її дивляться.

То чи не поміркувати **про гастролі Таганки до Києва?**

Іноді те, що виглядає сьогодні великою сміливістю й па-
радоксом, може завтра вирулити на реальність.

Коли вбили Аллу Горську – Україна не те що не сколих-
нулась – промовчала. Я вже не кажу про Україну Смоличів
і Стельмахів; але й численні мої друзі й кореспондентині
слова про це мені не писали. Крім одного Льоні Череватен-
ка. Страх заціпив їм вуста – і кожне з них потай само собі
порадило «не лізти в ці нетрі». Можна багато говорити про
теорію самозахисту й самовиживання нації – але тут інше.

Так само й нині – повальні арешти на Україні – і що ро-
бить народ? «Народ безмолвствует...» – найвища фаза про-
тесту – як вважал Пушкін і пушкіністи. У Гнедича я виписав
колись фразу – не полінувався знайти для цього випадку:
«Народ, без сомнения, не имеет права роптать, но верно,
он имеет право молчать – и его молчание – суровый урок
для царей».

В цьому – вся Росія. Та й не лише вона. Мовчання – як
вища фаза спротиву. Мовчання, якого має боятися тиран.

А він чомусь не боїться! Якийсь неправильний тиран...

Формула «народ-влада» – завжди амбівалентна, на-
родна маса є в принципі те, чим її починають виробники
«народної» ліверної ковбаси. Вожді, маніпулюючи тими якос-
тями народу, які найкраще служать їхній меті, використовую-
ють передовсім те, що поєднує юрбу й владу – жорстокість,
підступність, самолюбство, розперзаність, сваволю. При
цьому вони послідовно глушать інші народні якості, які їм
не служать – віру в Бога, національну ностальгію, шляхет-
ність, родинні почуття, вроджений чин до благочинності.
Так формується якийсь інший народ «під владу», яка його
мала б вести «у світле майбутнє», – а веде в пекло. Вжива-
ли тільки вожді й царі, які вславились жорстокістю (а часом
і схильні до божевілля, як Іван Грозний чи Нерон або си-

філітичний Петро). Шляхетних пророків і просто видатних людей усі без винятку народи розпинають – щоби потім замилувано слухати балади, байки й саги про велич їхніх справ; розіпнутих – посмертно переводять у ранг святих.

Погляньмо на історію, нашу та європейську – народ, який перебуває у варварському стані, ще так-сяк можна вивести зі сплячки й довести до стану звитяжності. (Пугачов, коліївщина, релігійні війни в Європі – треба тільки довести його стану вибуху. Але дай народові напівосвіту, посели в ньому роздуми – і він не повстане, у нього на всі біди знайдуться «власні міркування» (варвари не міркували, – там домінувала стихія разового спалаху). А народ без спротиву – неодмінно матеріал для іншого народу, не більше – як це ми маємо на прикладі Росії-України...

Чим бере людей вождь? Обіцянкою майбутнього добра, завтрашніми радіщами. Тобто, в усіх випадках йдеться про дальні цілі. Тимчасом во ім'я цього «майбуття» сьогодні твориться казна-що. Ідея майбутнього – найчастіше сценічний поміст для розігрування шахрайської вистави; актори дурять публіку, тобто, народ, а народові це подобається, він аплодує «братві» й викликає найголосистіших на «біс»...

Інша річ, коли народ притиснуть **до кінця** – тобто коли він раптом відчує для себе смертельну небезпеку. Спричинюється вибух, який демобілізує найгірші народні якості – страх, підлість, оглядництво, і мобілізує якості найшляхетніші – відвагу, саможертвність, апеляцію до Бога, патріотизм, нарешті. Ця хвиля накочується валами – хтось в ній тоне, когось підносить вгору, але поступово після того шторму настає рівновага. Не штиль, а саме рівновага (на певний час).

Та погляньмо неупереджено на переможців. Як правило, вони не просто втрачають шляхетність, а й людську подобу – крадуть (згадаймо Жукова з його награваними вагонами, Олексія Толстого), гвалтують (в одній Німеччині залишилось кількасот тисяч погвалтованих німецьких дівчат і жінок!), нищать або вивозять культурні цінності.

Народ-переможець, з одного боку, святкує своє звільнення з-під ярма, з іншого – демонструє мурло вчорашнього раба, якому ходить уже відтак навіть не про помсту за вчорашню поруганість; йдеться про цілковите моральне падіння його як частки системи, системи, яка перемогла, а, отже, має право на все.

Захарова, яка написала свого листа в «Известия», і є такий «народ». Беру в лапки, бо є серед народу й інші, – ті, яких цей народ розпинає. Нагадаю російську «норму»: «Мы университетов не кончали!» і ненависть до тих, хто «в шляпе и в очках»...

Перекладаючи для Первомайського Гайне, натрапив на такий його скрипт:

«Його величність народ не надто розумний, він, може, навіть дурніший за інших, він майже так само зоологічно тупий, як його фаворити. Любов'ю та довірою він обдаровує лише тих, хто говорить з ним або ричить на нього на жаргоні його хтивості, але він ненавидить кожну чесну людину, яка говорить з ним мовою розуму – для його ж ушляхтення й просвіти».

Які ж ліки вирятували б масу – для того, щоб вона з юрби стала народом?

Передусім – свобода.

Не братство і не рівність (бо рівність – утопія негідників), а саме свобода.

Свобода – як вислід самоповаги, пряможання, самоорганізації. Свобода – не як зразок форми правління (це річ неможлива), – а як сутність кожного людського «я», свобода внутрішня, право на **інакомислення й інакодіяння**. За що в Союзі дають відповідні статті...

Той же Ільїн попереджав; якщо людина перетворить свободу духу на свободу без духу, цю свободу в неї віднімуть. Авжеж, сваволя – не свобода, треба передовсім звільнити самого себе від сваволі, від «ндраву моему не препятствуй», від рабського прислужництва як власним пристрастям, так і чужим забаганкам.

Лише з цього починається **національний чин**, творення державного суспільства.

Через те наші зверхники – і в Москві, і в Києві – воліють бачити в нас недорозвинених тубільців – і тільки. Через те вони не зацікавлені освітою й культурою, – бо намагаються перетворити їх у «смазку» владного шахрайського механізму. Революція 1917 року викинула нагору весь соціальний набрид, найгірші зразки людського духу, нова влада розбестила найближчі до неї шари суспільства. Це перетворилося на «свободу від совісті» – що фактично пригасило ту «свободу», яку було накреслено на червоних прапорах «ліворучії». Після чого ми виховали нову єдність – «мы, советский народ». – а Іа Захарова з її обороною гулагівського раю. Правду кажуть – немає більших захисників рабства, ніж привілейовані раби. Рабство легше, ніж свобода, тому за ним – більшість. Ще старожитній Сенека вважав: «Небагатьох утримує рабство – більшість за своє тримається!»

Більшість.

Меншовартісна.

Тому всі балачки про «свободу як усвідомлену необхідність» – тринди-ринди коржі з маком.

Так воно й не вийшло – закрутили «проблеми».

16 січня – 100 років від дня народження Крега, я мав надіслати листа до «Мистецтва» – всі терміни минули, зволікають – чому?

Доки збирався – Київ затопила хвиля обшуків і арештів, не до Крега...

А днями почув – заговорили про Крега і в Неллиному інституті. Бачеліс. У Кримової до нього прокинулася цікавість. Це вже безумовно, Неллін вплив.

Між тим лєнінградці дали Крега в «Календарі» на 1972-й. Кілька енциклопедичних загальників, фрагмент діалогу «Театрал – режисер» – про Крега-художника.

Лютий
1972

«Когда Крэг после своих странствований по провинции знакомится с художником Никольсоном, знаменитым своей резьбой по дереву, и с Прайдом, который вместе с Никольсоном дал целый ряд плакатов для литографского камня, когда он вошел в круг молодых художников "New English Art Club" («Новый англ. художественный клуб» – Ред.), в числе которых был и Бердслей, влечение к живописи, которое влекло Э. – Г. Крэгом еще с детства, так захватывает все его существо, что Крэг-актер решает иными средствами служить театру. Устремив все свои способности к декоративной живописи, Крэг хочет стать декоратором не с тем, чтобы пустить в ход кисти и краски. Ему кажется, что только тот, кто совместит в себе автора, режиссера, живописца и музыканта, сможет дать на сцене гармонию линий и красок, строгость пропорций, частей – только он сможет коллективно творящих на сцене подчинить всемогущему закону ритма».

Коментар з 2007 року (В. Чорновіл)

Подаю тут ще кілька фрагментів із "Справи №196"

Начальнику слідчого відділу
Львівського УКДБ
від в'язня Чорновола В. М.

ЗАЯВА

Хоч із обвинуваченням у своїй справі я досі не ознайомився, я не вважаю, що були причини для обвинувачення мене за ст. 62 КК УРСР і для застосування такого крайнього запобіжного заходу, як тримання під вартою. Усе ж доводиться виходити з уже існуючого факту.

Обвинувачений - це ще не засуджений (бодай теоретично), він може бути визнаний невинним і звільнений. Тому й тримання під вартою обвинуваченого, згідно із законом, -це ще не покарання, а вимушений захід, до якого вдаються в інтересах слідства, але не для приниження заарештованого, морального тиску на нього й повної ізоляції його від рідних і близьких людей та навколишнього світу.

Я міг би нагадати Вам, що навіть в умовах царизму ув'язнений наприкінці 1895 року В. І. Ленін мав можливість під час слідства одер-

жувати необхідну для праці літературу, працювати в камері над економічними статтями, мати побачення з рідними й знайомими тощо. З радянської преси відомо, що негритянська патріотка Анжела Девіс, заарештована за сфабрикованим обвинуваченням у передачі в тюрму зброї (американське правосуддя все ж посоромилося відверто судити її за переконання та їхнє розповсюдження), має часті побачення із знайомими й незнайомими людьми, пише листи, дає інтерв'ю кореспондентам, уже під час слідства користується послугами адвокатів, надсилає письмові звернення до громадськості, підтримує контакти з Громадським комітетом захисту А. Девіс, який безборонно діє в США, і т. ін.

Але, будучи реалістом, я на таке не претендую. Прошу тільки:

а) дозволити мені користуватися в камері ручкою (олівцем) та папером (для контролю це може бути пронумерований загальний зошит);

б) дозволити одержувати від рідних і близьких деякі хоча б найнеобхідніші книги для праці (насамперед підручник англійської мови й словник);

в) надати побачення із сестрою і можливість листуватися з нею (не торкаючись у листах питань слідства);

г) огородити мене надалі від таких дій наглядачів, які є принизливими для людської гідності («тикання» і т. ін.), про що я детальніше пишу в заяві на ім'я начальника ізолятора.

Згідно з правилами режиму питання про папір, олівець (чи ручку), книги, побачення, листування має право позитивно розв'язати слідчий відділ, за яким я числюся. Тому я до Вас і звертаюся.

10 лютого 1972р.

В. ЧОРНОВІЛ

З протоколу допиту від 15 лютого 1972 року

Запитання: При обшуку у Вашій квартирі 12 січня 1972 року були вилучені вірші й документи антирадянського змісту. Покажіть, з якою метою Ви зберігали в себе на квартирі ці антирадянські документи.

Відповідь: Після ознайомлення мене з постановою від 14 лютого 1972 року про повернення мені частини літератури й речей, вилу-

чених 12 січня 1972 року в мене при обшуках у моїх кімнатах на вулиці Дубовій, № 12 і Спокійній, № 13, показую, що мені не повернено документів і речей, зазначених у 78 пунктах протоколів обшуків. Я вважаю, що переважна більшість їх повинна бути мені повернена як такі, що не мають ніякого відношення до моєї справи.

Читати й підписувати Вячеслав Чорновіл відмовився.

Т. 1, а. с. 285-286.

З протоколу допиту від 21 лютого 1972 року

Чорновіл В.М., познайомившись з постановою від 18 лютого 1972 р. про повернення частини документів і магнітофонних записів, вилучених у нього при обшуку 12 січня 1972 року, заявив, що він хоче познайомитися з постановою про пред'явлення йому обвинувачення.

Запитання: Вам пред'явлена постанова від 22 січня 1972 року про притягнення Вас як обвинуваченого по ст. 62, ч. 1 КК УРСР. Дайте покази по суті пред'явленого Вам обвинувачення.

Відповідь: Познайомившись з постановою від 22 січня 1972 року про притягнення мене як обвинуваченого по ст. 62, ч. 1 КК УРСР, я від підпису відмовляюся. З приводу цієї постанови я хочу подати заяву прокуророві Львівської області й після одержання відповіді на мою заяву буду давати пояснення щодо пред'явленого мені обвинувачення.

Від читання і підпису Вячеслав Чорновіл відмовився.

Т. 1, а. с. 287.

Прокуророві Львівської області
від Чорновола В. М., безпідставно
обвинуваченого за ст. 62, ч. 1 КК УРСР
Копія: Слідчому відділу Львівського УКДБ
(для долучення до справи)

КЛОПОТАННЯ

21 лютого 1972 року я познайомився з обвинуваченням у своїй «справі».

У зв'язку з тим, що пред'явлене мені обвинувачення дуже незначне (про юридичну обґрунтованість і підставність його я тут не пишу) і слідство тому зовсім не потребує такого крайнього запобіжного заходу, як тримання під вартою, прошу на період слідства замінити мені запобіжний захід на такий, що не зв'язаний із позбавленням волі.

Крім, без сумніву, позитивного морального й політичного ефекту, таке Ваше рішення дасть мені також можливість до суду полікувати хронічну хворобу горла, що в тюремних умовах практично неможливо.

Із змісту пред'явленого мені обвинувачення та нелогічного характеру долучення до «справи» вилучених у мене паперів і речей я зробив очевидний висновок, що заарештовано мене зовсім не за те, за що обвинувачено. Причини мого арешту принаймні дві: 1) повторна реакція на гостру критику в 1966 - 67 рр. органів слідства, суду й прокуратури (найбільше львівських); 2) реакція на мою участь у виступах громадськості на захист ряду заарештованих осіб (В. Мороз, Н. Строката), хоч ці виступи не переступали гарантій Конституції і закону. Усвідомлюючи справжню причину мого арешту, я зобов'язуюся під час слідства в разі зміни запобіжного заходу не брати участі ні в яких громадських акціях подібного характеру.

Зміна Вами застосованого щодо мене запобіжного заходу означатиме, що Ви реально оцінюєте маловартісність пред'явленого мені обвинувачення і що я можу сподіватися на об'єктивний розгляд своєї «справи». Така певність дасть мені можливість відмовитися від повного бойкоту слідства, до якого я в противному разі змушений буду вдаватися⁷.

22 лютого 1972 р.

В. ЧОРНОВІЛ.

Т. 1, а. с. 289-290.

З протоколу допиту від 23 лютого 1972 року

Запитання: Вам пред'являється 10 листків копірки синього кольору розміром 15 на 21 см з відбитком окремих відривків текстів, а саме: «Як же Вам, жінко, на нарах спиться?..», «Бряжчить понуро замок тюремний», «Атена Пашко... вірші 1971 року», «...це розбудило

⁷ Постановою від 23 лютого 1972 р. у задоволенні клопотання було відмовлено.

Тебе», «...благословенство рук, що скоро...» Усі листки копіїрки сильно забиті текстом. Покажіть, хто користувався для друкування цієї копіїрки і які документи були розмножені з її допомогою.

Відповідь: Мені пред'явлено 10 листків копіїрки синього кольору із сильно забитим текстом, на яких маються відривки окремих текстів. Давати пояснення, хто користувався цією копіїркою і які документи при її допомозі були розмножені, я відмовляюся. Жодних пояснень на поставлені мені слідчим запитання я давати не буду до одержання відповіді на моє клопотання, надіслане прокурором Львівської області про замінення мені запобіжного заходу. (...)

Обвинувачений Чорновіл від ознайомлення з протоколом допиту і від підпису відмовився з причин, про які він указав, відповідаючи на поставлені запитання. Протокол допиту оголошено обвинуваченому слідчим уголос.

Т. 1, а. с. 292-293.

3 протоколу додаткового допиту від 26 лютого 1972 року

Обвинувачений Чорновіл В. М. показав:

У зв'язку з одержанням мною від прокурора Львівської області негативної відповіді на моє клопотання про зміну запобіжного заходу я хочу зробити заяву з приводу обвинувачення, з яким я ознайомився 21 лютого 1972 р.

Пред'явлене мені обвинувачення в одній частині свідомо вигадане, в іншій базується на перекручених і штучно підігнаних під ст. 62, ч. 1 КК УРСР фактах.

Кваліфікувати як антирадянські мої критичні зауваження до безпорадної брошури Б. Стенчука (до речі, ще й літературного злодія) можуть тільки дуже некомпетентні або дуже тенденційно настроєні люди. Відвертою фабрикацією є твердження, що я розіслав у міжнародні організації «ряд антирадянських документів». Нічого ні в які міжнародні організації я не посилав. Заява «До Комітету прав людини» була тільки гострою моментальною реакцією на постійні цькування, переслідування і оббрікування в пресі протягом усього періоду після звільнення в 1969 році, а також на чутку про планова-

ний арешт, яка дійшла до мене. Однак, заспокоївшись, ніякого ходу тій заяві я не давав. Із самого змісту заяви видно, наскільки абсурдно навіть думати про можливість розповсюдження цієї заяви в той час, коли я був на волі.

Також несерйозне твердження про «розповсюдження» мною «з метою підриву чи ослаблення Радянської влади» якихось принагідних нотаток М. Осадчого.

Туманна фраза про те, що я зберігав дома і в знайомих якісь записи та вірші антирадянського змісту прояснюється у світлі кількох допитів та долучення до справи забраних у мене віршів ряду авторів, статей про літературу й мистецтво, різних нотаток нейтрального характеру. Як видно, весь цей різномірний, часом випадковий матеріал із творчої лабораторії критика (дещо навіть «знайдене» в смітті, викинуте мною як непотріб) мають намір також кваліфікувати як факти так званої антирадянської діяльності. Характерно, що на цей раз у мене вилучено й долучено до справи ряд матеріалів (вірші, статті, виписки тощо), яких не вилучали під час попередніх обшуків.

З усього цього стає зрозумілим, що мене заарештовано без якихось очевидних ознак вини, за принципом: посадимо - а потім під час численних обшуків і допитів чогось наберемо для обвинувачення.

Тому в мене не лишається сумніву в незаконному характері арешту й слідства в моїй справі. Це підтверджується також надрукуванням у пресі повідомлення про мій арешт, де, порушуючи положення про презумпцію невинності, зовсім не рахуючись навіть із пред'явленим мені обвинуваченням, мене не тільки названо винним у антидержавній діяльності, але й прив'язано до якоїсь невідомої мені особи з-за кордону, до оунівських організацій та іноземних розвідок (цілком у дусі сумнозвісних кампаній проти «ворогів народу» в 30-ті роки). Красномовним є також той факт, що одночасно в різних містах заарештовані в різних справах групи осіб, у тому числі жінки й навіть матері дітей грудного віку.

Усе це свідчить, що я став жертвою запланованого масового заходу й що 12 січня 1972 року - день мого арешту - можна вважати днем мого суворого засудження, незалежно від будь-якої «вини», а слідство в моїй справі, як і майбутній суд (очевидно, закритий), буде тільки пустою формальністю.

Будь-яка моя участь у такому слідстві з наперед запланованими висновками означала б бодай непряме визнання законного характеру

слідства, а такої відповідальності ні перед своїм народом, ні перед майбутнім, ні перед своєю совістю я взяти на себе не можу.

Тому я змушений удатися до повного бойкоту такого слідства, відступаючи від нього тільки в окремих випадках, якщо моя неучасть у слідстві буде використовуватися для очевидних серйозних фабрикацій, які торкатимуться насамперед третіх осіб.

Я цілком усвідомлюю, яка жорстока розправа чекає мене за таке рішення, але інакше я вчинити не можу.

Від даного моменту, перебуваючи в ув'язненні, ні на які запитання слідчих органів відповідати не буду, ніяких документів слідства підписувати не буду.

Протокол допиту обвинувачений Чорновіл прочитав, від його підпису відмовився з причин, зазначених у протоколі.

Т. 1, а. с. 297- 299.

**1 березня,
середи**

У Дейчика справи зовсім кепські. «А у кого они сейчас хороши?» – кволо жартує старенький. Гумор лише й тримає його на цьому світі. «Когда всего не видишь, а слышишь разное, можно еще продержаться годиков с десятком», – посміхається.

Є.К. каже, – Жур одержав мою рецензію і друкуватиме. А проте допитувався, **«не было ли у вашего Лесья неприятностей, вот сейчас?»** – «Жур человек весьма осторожный, – попереджає Є.К., – он хорошо осведомлен в украинских делах».

Кузякіна натрапила на сліди моєї допомоги й дякувала, – так, а ргоро, – ніби у випадковій розмові про збірку Курбаса.

Свого часу Світличний просив мене вивести її «в люди» й підкинув ідею замовити їй передмову до Куліша. Потім те ж повторив Рудницький, – ніби з однієї бочки наливали – що непогано було б вивести Кузякіну з підпілля, – чи не напише вона передмову до Куліша, якого готує Нелля?

Нелля погодилась, хоч і без особливого ентузіазму. Бо на той час її стаття вже була готова й **схвалена** редакцією. (Хоч до виходу збірки – далеко!)

*Дейч. Кузякіна.
Книга Куліша*

Вилучили ми її передмову, перебалакали з Дайреджієвою, – і Нелля зробила зі свого (великого) тексту сценічну історію (малу), тільки.

Кузякіна написала вступ – але похапцем і сухо. Рудницькому не сподобалось (сподівався, вона напише сміливіше!); він забрав і переробив.

Показали Дейчеві: йому теж не сподобалось, він теж забрав і переробив.

Показали мені. Я не був оригінальний і теж дещо дописав. Надто кволо було в неї про «Мину» й «Малахія». І Марина у неї – націоналістка, обмежена.

Далі Кузякіній відіслали на затвердження, текст ніби загубився, потім ніби знайшовся, я вже не знаю, що там лишилося, але Н. Б. подякувала – Неллі, Дейчу й мені. І Дайреджієвій.

Обидва матеріали підуть як післямова.

Зупинка за головним. Зняли (цензура) «Вічний бунт». («Слишком ассоциативно, – вважає Герман, – спор с «железной линией, вечный бунт – лучше снять, чтоб не завалили книгу в целом»). Підводять до ідейки відмовитись і від «Нар. Малахія». Зенкевичка теж боїться. На «Мазайлі» я сам не наполягаю – філологічна комедія, у перекладі на російську зникне весь шарм, двозначність дотепів на суржику, **інтонація**. Ось і виходить – нема чого давати ОСКОПЛЕННОГО Куліша.

А от без «Малахія» книжки не будемо видавати! Дейч такої ж думки.

Про Євг. Павл. Зенкевич – іншим разом. Йї треба писати спогади. Дуже яскраво згадує. Гріх буде як пропаде. Це «Укрнічліжка», харків'яни у Москві – погляд, якого **нема ніде**. Умовляю.

На повну ногу репетирую «Пурсо». Актори – клас! На очах народжується СТУДІЯ. Де кожен день – ПРОБА, як у БЕРЕЗОЛІ. Тішуся душею і веду подумки переговори зі своїми предками. Вони мене підтримують.

Проте – Жарковський та рідне Управління не сплять. Не дрімають. Пішла ще одна хвиля.

Ну і хто кого? Ми з предками – їх, чи вони з сучасниками – нас?

Ну і хто кого?

Хто тут учорашні?

Репетирується цікаво. А якщо процес іде **добре**, то й вистава буде добра.

Б'ємося об заклад?

**Четвер,
2 березня**

*Москва невдоволена
Київом*

Радіо, преса – про «разлагающее действие анти-советизма», а – ще більше – про «націоналізм», «Даже вывески на Украине — на украинском языке!» І цей абсурд видається за пильність, за ідеологічну чіткість... невже хочуть зустріти ювілей створення СРСР «новими досягненнями», – ліквідаціями республік?

Ні. Якщо ще вчора у мене було враження, що в Москві – спокійніше, то сьогодні стало очевидно, що все це – ланки одного ланцюга. Загальносоюзного.

«А на кладбище все спокійненько...» – Журнали продовжують друкувати про дружбу народів, газети змагаються у боротьбі за мораль, «Комсомолка» критикує чиновників, а всі разом – беруться за закордонних «разложенцев». От звідки вся зараза – з Нью-Йорку, з Парижу, Лондона й Бона! Ось звідки засилають вони до нас як не ентеесівців, то добошів, а вже ті чинять тут що їм заманеться; ще трохи – і розкладуть нас геть усіх чисто. Як тут не заспівати «Вы жертвою пали...»?

Тривожно за Дзюбу, він хворий, і на тюремних харчах його туберкульозу не вигоїш. Тривожно за Світличного, він так само хворий, – постійна гонитва тиску, серцеві напади. Тривожно й за Чорновола, який ніби один здоровий – отож на нього й більше шишок котиться. Є чутки, що дехто **почав** здавати позиції: не з названих, бери коло ширше... Але це я мушу перевірити.

Пройшла чутка, що арештували Віктора Некрасова. Його звинуватили в тому, що він передав Сахарову листа, адресованого психіатру Снежневському – про радянську психіатрію. Це було у справі Буковського.

Все сходиться, крім головного: я додзвонився до Кочура, і він сказав, що вчора розмовляв з «автором окопів». Я так розумію, далі обшуку чи морального тиску не дійшло? Хоч це може бути лише передмова?

Давид розповів учора одну дуже театральну річ. Вони довго готували завісу до «Гамлета», і репетирувати довелося «під сурогат», – повісити щось простіше, аби рухалося. І довго не могли зрозуміти, чому «не йде». А не йшло, бо не те самопочуття! Я сам переконувався в тому, що надходить у виставі «час ікс», коли актор починає відчувати **ціле**, і від тієї хвилині виникає абсолютно нова, єдина **правда**.

Переконаний, цю любимовську ідею – постановочну – не можна, приміром, перенести в **інший театр**, де не буде Висоцького чи тієї ж Демідової.

Отут і є «чудо театру», що все в ньому припасоване до реальності актора, режисера, художника, коли навіть акторський міф є складовою частиною цієї «припасовки». Забери у цього Гамлета гітару й пісні, що їх співає за Висоцьким уся держава, — і задум порушиться. Це вам не фільми ставити й не книжки писати!

«Нащадка Чінгіс-хана», якого грав Інкіжінов, звали Баїр. Я довго не міг це встановити, доки не здогадався спитати Єрмолинського. Знімався він у Пудовкіна відразу після «Березоля», а після 1930 року – Франція, десь мені треба пошукати той запис, що зробив за ним Ігор Костецький; до книжки(!)

«Московский драматический театр имени К.С. Станиславского показал новый спектакль – трагикомедию С. Ермолинского «Ни на что не похожая юность».

Руководитель постановки Лесь Танюк, режиссер Б. Романов.»

Сцена из спектакля. Костя Шевчик – артист Б. Романов, Фома Андреевич Самаров-Сбруйский – артист Л. Сатановский. «С. К-ра», 2. III – 1972

P. S.

США послали автоматичну станцію «Піонер-10» з кінцевим виходом **за межі Сонячної системи**. З. 03 вона пролетить через пояс астероїдів і минує зону Юпітера, – в грудні 1973-го...

**3. 03.
1972**

Я вже не знав, що робити з Романовим; спізнившись на пробу, повівся нахабно, і я мусив його при всіх вишпетити. Ображений, брязкнув дверима і пішов геть.

А сьогодні – приніс мені письмове вибачення, гарним почерком, стиль...

Отже, вшистко в пожондку.

Записка від Бориса Романова.

*Уважаемый Лесь Степанович!
Меня искренне огорчает инцидент, произошедший между нами на репетиции 1-го марта.*

Конечно, я виноват в том, что опоздал на нее (хотя звонил Вам до репетиции, но, к сожалению уже не застал Вас дома), и конечно, чувствуя, что опаздываю и подвожу Вас и своих товарищей, нервничал. Только этим моим состоянием и объясняется недопустимый, как

я сейчас понимаю, тон моего разговора с Вами.

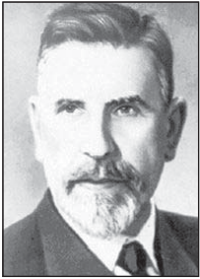
Поверьте, что этот тон вовсе не выражает моего отношения в Вам и к поставленному Вами спектаклю.

Мне не нужно объяснять Вам, как дорога мне работа в спектакле «Мсье де Пурсоньяк» и как бережно я отношусь к ней.

Я виноват перед Вами, Вы правы, и я смею отвергнуть только одно Ваше обвинение – в «премьерстве». Мне ощущение «премьерства» просто неведомо, потому что я еще слишком мало верю в себя, свой артистический опыт и способности, и напротив, стараюсь по мере сил выполнять все указания и замечания. Примите мои извинения.

С уважением

Б. Романов.

Дав телеграму Евг. Кирилюку – 70-річчя. Є стаття Ст. Козака про нього в «Укр. календарі» за 1972-й рік. Світличний не найвищої думки про його «Шевченкіану»; але чоловік він розумний. Між іншим, з поляків...

2. 03.
1972

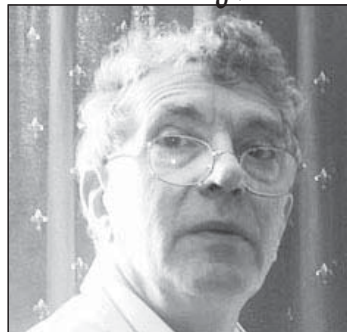
Обізвався Веселий Ед, якого хоч-не-хоч слід занотувати, бо видає такі каракулі, що не розбереш. Занотувати, бо на похмурому українському небосхилі навіть така то-нальність – уже втіха.

* * *

«Ну вот, здравствуйте, я Ваша ... Эдя! И Лера!

Днепропетровск. Veni. Vidi... «Самый последний день».

Всучили «Апостола». 14 января начал репетировать «Апостола» с условием, что 1 февраля начинаю «Тартюф». 1-го Жилко Виктор (художник «Апостола» из Киева) привез макет, чертежи – на художет... Бац! и закрыли. Говорят (неофициально),

Ед. Бутенко

Лист від
Ед. Бутенка

4 березня
1972 року

«звонок сверху». С какого «верху», спрошу я Вас?! Где у них там «верх»? Там, где брошка?

Все это решалось на партбюро в совершенно эксцентрической форме демократии. (Но, как я помню из разных учебников, демократия принимает различные формы). Вел это собрание Литвиненко (нач. упр. культуры, извините за выражение). Говорил, что эту пьесу по колхозам не повезешь... (кстати, вместо нее взяли Арбузова «В этом милом, старом доме», – вероятно для колхозов).

Впоследствии мне удалось выяснить, что закопал спектакль исполнитель главной роли засл. арт. БССР Глиноецкий, который, как оказалось, ест не только глину. Моя ошибка: рассказывал замысел, решение и проч. Выстраивал «ироническую притчу» с различного рода «апостольскими посланиями»... и т. д. Мальчик, затюканный вконец и уроненный, должен был являться с бородой в финале, а политический комментатор являться мальчику в облике Мефистофеля из дыма и огня... и т. д.

С 1-го я уже репетировал «Тартюфа». 14-го на худсовете «Тартюф» был «отложен»... Нет-нет, не снят, а отложен, временно, а реально – до осени. Никакие мои обоснования, доводы и прочие слова не были приняты во внимание. Зубовский откровенно на худсовете требовал определять сверхзадачу (впредь) и вычеркивать определение жанра.

Словом, цирк! Я тут же написал заявление: Прошу освободить меня от работы в театре – в связи с полной несостоятельностью руководства театра создать нормальные условия молодому специалисту для творческой работы.

15-го подала заявление Мария Орлова (выпускница нашего инта этого года), 16-го – Клим Гокунь (я его устроил сюда, Вы его должны помнить), 17-го... был мой день рождения. Все заявления были удовлетворены. Коллектив бегал и в обком, и в райком, и к директору: ничего. Говорили: «Потерпите, через месяц Зубовского снимут...» etc. etc. Все это приятно, но работать там в принципе не о чем. Очень нужно было выпустить «Тартюфа».

Бросили мы нашу чудную квартиру на Мандрыковке (набережная, там, «де реве та стогне»). Приехали в Киев. У бабушки жить нельзя, покамест у Маши Орловой, где и пишется это самое мое «апостольское послание».

Вот и все пироги, которые я успел испечь за столь долгое мое отсутствие. Лера шлет приветы. Она молодец – декабристка, хоть и родилась в ноябре.

Обнимаю. Цалую.

О Вас рассказал Миша Френкель и чуть-чуть Эпов. Вам звонили дважды. Петухов расскажет что-нибудь исчо, он сейчас в Москве.

Вус-вус.

Э».

29. II. 72.

Аби відпружитись, переключився на «Шекспіра» Пінського. Добре, мудро й глибоко. Такі книжки слід було б читати пані Зені Франко, а не агітаційну тріскотняву. Бо тріскотнява – з обох боків тріскотнява, і лише древо життя – вічнозелене.

Пінський чи не перший дав мені зрозуміти **теорію трагічного**. Тут я солідарний з Іваном Світличним. Я познайомив його з Леонідом Юхимовичем, тепер це вже можна сказати. Вони відразу порозумілися. Почали з Зерова (привід – Пінський присвятив монографію про Шекспіра Миколі Зерову!).

Читаю – і так мені сверблять руки перекласти всю цю нашу січнево-лютневу «сучасність» на мову трагедії! Сучасної трагедії. Де б знайти такий театр?

Але хто – Зеня? Героїня трагедії? Не потягне; вона і такі як вона – все-таки є інше, на рівні **Лессінга**...

Ще про одне, чого не повідомив мені жоден з кореспондентів. У «Літературній Україні» за 3-є березня про виключення Івана Дзюби із Спілки. Вичистили. На президії.

Одноголосно! Ось у чому питання!..

А були ж там не лише записні Збанага, Рибак, Ле, Козаченко чи Воронько. Був Бажан, були Павличко, Загребельний, Новиченко! І жоден не писнув, жоден не розтулив рота! Були Собко, Бандура, Дмитерко.

Сталась ця історична письменницька паскудія 2 березня 1972 року.

*Шекспір
Пінського*

15.03

З батькового листа виходить, що вони з Галею знову побили горшки.

«... син її Алек хотів писати мені листа, щоб я переїхав до них жити. Ясно – це йому підказала Галя. Виходить, що я Шуру Дем'янівну повинен залишити і їхати сам. З якої речі? Безперечно, обох нас цей лист розлютив – надто прозорий натяк. Сам подумай: ми тут з Шурую живемо в згоді, ніхто нами не командує, не кричить, розпоряджаємося всім своїм самі. Крім нас, ніхто не догляне маминої могили, не поїде до Миколи (цього разу мене до нього не пустили, послалися на карантин...?). Я відповів Галі різким листом. Явно Катя підказала: щоб я в своє помешкання впустив Аліка, Катерининою сина, який повернувся з армії і хоче одружитись – мені про такий варіант раніше обмовився п'янюга Жора, якого я вже не впускаю до хати після його дебошів. Цей Жора нападдав уже й на тебе, що ти не хочеш в Луцьку працювати – «столицю їм подавай! А в колгосп не хочете?!» Алкоголік.“

Ну й далі про їхній побут з Ш. Д., у веселих тонах. І про те, що **лід на Стиру** пішов, а по всій Україні – **«погода крижана»**.

Це мені «інформація» – про арешти.

Запрошує на літо до себе.

Недобре з боку Галі – брати участь у цих квартирних аферах.

Напишу. Але акуратно. А ще краще поговорю особисто, якщо повезу туди Оксану.

Вона ж нас теж запрошує.

А в голову лізе епіграма Коржавіна – на фільм Козінцева. Бо в тій голові сидить антикозінцевський Висоцький. Отже, епіграма –

Там все равны, дурак ли, хам ли,

Там рокот волн, там дикий брег,

Там пост занять мечтает Гамлет,

Простой советский человек.

Втім, Смоктуновський грав там найкраще. Але то був справді «театральний», близький до бутафорії підхід. Хоч і

*Епіграма на
«Гамлета»
Козінцева*

натура, і хвилі реальні, і скелі невідомі. А тут ні скель, ні моря, – а все набагато реальніше. Театр **дає свою правду**, не підмальовуючи її під «природню». Це – правда в почуттях і співтворенні, правда **сучасної метафори**.

Показали мені Володю Кузенкова, про якого комсомол говорить як про «восходящую звезду». Вразила незграбна печать самовдоволеності на обличчі. Такої печатки я ніколи не бачив ні у Єфремова, ні у Товстоногова, ні у того ж Львов-Анохіна. Одного разу спостеріг щось такого бундючного у Плучека, вдруге – у Гончарова. Може, тому й не люблю – обох?

...

Але для чого порівнювати? Немає нічого гіршого, як порівняння.

З іншого боку, чому «комсомол» – це Костя Щербаков і Вєра Максимова? Химерні асоціації.

Сперечалися сьогодні з одним драматургом, якого мені сватав директор театру Завадського. Він жалкує за людьми великого розуму, – мовляв, розум – це здатність до аналізу, а великий розум – здатність до вичерпного аналізу. А це, на його думку – прощання, позаяк після вичерпаності настає ностальгія за незбагненністю.

Як на мене, тут є підміна. Аналіз ніколи не може бути вичерпним, він схожий на яму – що більше з неї вибираєш землі, то більшою вона стає. У невичерпності всього живого і є сенс великого розуму. Вичерпати можна лише фрагмент, а це не є застій і зупинка.

Геній є самотній не тому, що вичерпав усе аналізом. Навпаки, самотність генія – у **неможливості** пізнати все до кінця, у виникненні все більшої кількості запитань після одержання відповідей на попередні. Екклезіаст – мудрість – печаль; ось відповідь драматургові.

А глибока самотність, навіть у натовпі – лише знак глибокої відповідальності розуму.

5 березня,
неділя

Знайшов переклад Ал. Дейча – січень 1889 р. – «Лондонські натурщики» Оскара Уайльда, т. 3, під редакцією К. Чуковського...

І мало не зсунувся на п'ять хвилин з глузду: але ж він 1893 року, – не може ж бути, щоб був однофамілець, ще один Дейч!

Ось що значить розумова перевтома. Лише на шостій хвилині зрозумів, що дата під перекладом – не перекладацька, а Уайльдова.

Але том вийшов 1912 року, отож перекладові все одно чимало – шістдесят років!...

Листівка (від Л.Сердюка)

*Листівочка від
Л. Сердюка*

*Дорога Неллі Миколаївно!
З восьмим Вас березня.
Сердечно вітаю на Вашій «чужині» і
бажаю великого щастя і радості.*

Леесь Сердюк

9.03.72

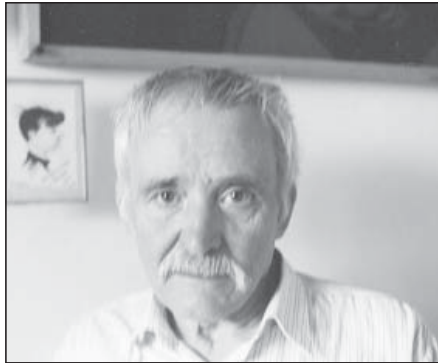
Калининский облдрамтеатр. «Все в саду» Э. Олби
Сельвінська!!

Перша дія – скуто. А потім увійшли в смак – й Олбі за-
світився.

Заходив до акторів – приємно, що в провінції – не про-
вінція

* * *

**Лист до
Опанаса Заливахи**

Сивий друже Заливахо!

Славний наш Панасе – почав цього листа до Тебе ще в перші дні Нового; мріялось – року доброго й українського, – та життя, як бачиш, внесло свої круті коректи. До того ж старий варіант десь закинув – отож пишу заново. Воно й краще, бо нашарувалося за ці два місяці багато.

Отож вернімося, як ти просив, до нашої розмови про Юнга.

*Знаєш, мені й не віриться – чисто тілесно, що ми з Тобою – його сучасники, і він з його темпераментом у свої далеко не юнацькі роки міг би ще бути членом Клубу Творчої Молоді. Між іншим, Курбас молодший від нього на 8 років – цілком міг би ще бути **між нами**. Не зникає в мені відчуття, що ми є поєднувальна ланка між ними – Зеровими, Вернадським, – для наших дітей це вже буде така ж далека доба, як для нас – війна з Наполеоном чи Коліївщина...*

Дивимося з Неллею – і всі, хто у нас перекантовуються – на твою ню на зеленому склі у техніці старої станіславівської ікони – і бачимо тебе, зкуйовдженого й гарячого, спраглого за жіночою ласкою і коханням. Вітаємо твою Дарусю (гарного роду!), яка подарувала тобі голосистого Ярика; є вища правда на світі – крім тіні, яку нам постійно накидають... Дай Боже Твоїй родині і всім, хто біля Тебе, свідомого і несвідомого щастя – тут є таки ота нитка Аріадни, якої перервати нікому не вдалося.

Мені, як і тобі, Юнг цікавий не стільки як психоаналітик, скільки як присутній митець. Як людина, що мала відвагу податися у ризиковані внутрішні мандри, ішними словами – пірнути у прірву галюцинацій, у прірву, з якої можна й не вийти йдеться ж не про звичайні галюцинації – а саме про вирування образів з минулого (отже і майбутнього?!), про те колективне несвідоме (підсвідоме?), яке творить і єднає люд (нації, народи, малі групи, людські особистості).

Твій захват Юнгом – не випадковий. Твої малярські роботи – в них так само є спроба зазирнути у вікно української безодні, нашого національного колективного, несвідомого. Твої малюнки й живопис – зазвичай і криптограми, якими Ти шифруєш свої послання світові, не кожному дано їх дешифрувати – для цього, як мінімум, треба потрапити на одну з тобою хвилю. І не абстрактні привиддя обступають Тебе, як ти скаржився, а саме тіні забутих і розстріляних предків, даючи тобі снагу сказати щось такого, чого без Тебе не скаже ніхто.

Ти боїшся, що в Тебе це починає межувати з неврозом. За твоїм улюбленим Юнгом – невроз не є хвороба, це етап самовияву образів, кожен з якого несе в собі ключ до певної ідеї.

Ти розповідав про свої повторні сни, з яких подеколи нема виходу. Ні. У жодному сні нема закуту (російською – «тупика»), бо сни снять-ся лише живим. Кожен наш сон – специфічна монодрама, подумки зіграна для самого себе. Навчись спілкуватися зі своїми снами (персонажами, ситуаціями, навіть монстрами) – розмовляти з усім, що там живе своїм життям – лише в такий спосіб Ти узалежниш його з життям своїм – реальним, поза сновидіннями. Таке спілкування і є оживлення закаменілих фантазій, пробудження до минущани, діалог з учора – для завтра... На щось подібне до Твоїх страхів скаржився Віктор Зарецький – після вбивства Алли його долають шабашні сни, сексуальні виверти, потреба комусь нахамити мистецтвом – одно слово, ніби конечний безлад. Але в тому безладі є свій лад, свій **порядок** – його лише треба **розгадати**. Я порадив Вітькві пов'язатися з Тобою – його надто мстиво тягне в модерн, якого він **на дух не зносить** – Віктор охоплений душевною панікою, і це передається малому Олесеві, який для Віктора зараз як талісман, як оберіг... А ти своїм мудрим спокоєм міг би повернути йому рівновагу, бо йдеться саме про його відключення від колективного, несвідомого, воно перестало його жити, як це було раніше (КТМ, друзі, аура, Алла)...

За Юнгом, маємо три рівні психічного буття:

- свідомість;
- особиста несвідомість;
- колективна несвідомість.

Третій рівень вбирає в себе два попередніх – він і є творення архетипів .Тобто, маємо тут ДНК нації ↔ культури ↔ історії. Без цих акумуляторів митець – «слабострумний»; на жаль, більшість такою є – і живиться кишеньковими батарейками.

Вияв і відчуття архетипів відбувається через дифузію образів, і це шлях до метафори. А дифузія віддалених, а то й полярно протилежних образів – уже шлях до Курбасового перетворення. Звідси – крок до мистецького Преображення (на відміну від марксистського відображення, що є утилітарна фікція), – коли зникає межа між матеріальним і, сказати б, ідеалістичним, коли відбувається перетворення тілесного в духовне, вознесіння Духа.

Як і ти, я часом боюсь збожеволіти від цієї навали всього, що одномоментно в мене вривається – Курбас і Мольєр, кров тисяч репресованих, Нелля й Оксанка, Славко з Іваном, наші бідолашні й героїчні жінки, Фелліні й Архипенко, Сахаров і Солженіцин, Аполлінер і Жаррі – все це у русі, у коловороті – через очі Тарасові з твого вітражу, через Аллу й тих, хто не відсвяткував Старого Нового року. Ми з Тобою у своїх передчуттях не помилились – пурга мете Україною безжальна, і прогалина в хмарах була малою... (Отож як уже зовсім стане тобі невміч, дрейфуйте до нас на Преображенську – вигадано якусь виставку чи малярську лабораторію, – пересидим у нас, доки не спаде ця хвиля ідіотизму на Україні. Подумай і про такий варіант – Марчукові ми в такий спосіб допомогли, Іван почуввається краще. Правда, я й сам не в політичному фаворі, але це в мене перманентно – пливу проти течії, а течія з вирами. Але для художників Москва велика – є де на якийсь час закритися і попрацювати і «для душі». Знайшлося б місце і для Дарини з Ярославчиком).

Але вернімося до Юнга. Не лише в його відчутті колективного несвідомого є Бог. Він і в його особистому. Як і Лесь Курбас, Юнг – з родини пастора, а то були не продажні московські попи – люди істинної віри; тут гени грали домінуючу роль. Наш якір – у ключах до філософського нашого батьківства, до дідиччини як такої, до дитинства, до голосів і кольорів предківщини, які нам треба адекватно перекласти на мову свідомості. Саме колективної – через кожну окремо взятую людину.

Для чого я про це?

Дуже, дуже, дуже хочу дочекатися дня, коли Ти поруч із живописом і графікою візьмешся за перо. І спробуєш описати – в слові! – себе. Як зробив це, приміром, Бердяєв (я Тобі висилав!) у «Самопізнанні». Передчуття, спогади, зерня власного досвіду, чужі поради й твої протести, потоки образів, метафор і навіть галюцинацій. Долучись до Курбасової теорії образного перетворення (Преображення – з арсеналу ранніх символістів) реальності – тепер уже через Слово, яким Ти володієш не гірше за пензель. Ти зможеш – Ти вмієш бути переконливим.

В такому контексті Карл Густав Юнг (1875–1961) – лише привід для «Червоної книги» Опанаса Заливахи. Втім, колір вибереш сам – тут тобі рівних нема.

Не знаю, як це виходить у Тебе, але я себе ніколи не силую до праці. Вона набігає сама, і від того нема рятунку – ніби хто інший водить моїм пером чи орендує мене під час театральної проби. Я ніби передаю чиясь іншу волю – тих же таки Курбаса чи Крушельницького, або пережитого малим у концтаборі або прочитаного (підхопленого) десь на краєчку свідомості. Хтось ніби інспірує мій запал, мою фантазію... Між іншим, Панасе, ти не мав рації, сперечаючись зі мною про цей термін, доводячи, що інспірація – просто таємний вплив, здебільша мінусовий, вплив, і намова. Насправді ж це від латинського *spiritus* – дух, тобто йдеться про підказу Духа! Себто про натхнення (в діаспорі пишуть – надхнення, від надихати) – надхнення і є інспірація. У фізіології – це вдихання повітря пацієнтові, навернення занепаłego (тобто такого, який втратив дух) до життя.

Тут ми повертаємось до Юнгової «архетипології», – бо, вдасне вона й **інспірує** нас на повноцінне життя у творенні, **надихає** тими ніби непомітними «дрібницями», які стають спусковим механізмом творення.

Ще одне, – дуже важливе. Позаяк «архетипи» – «море розливане», «степовий безкрай», «взгляд и нечто» – має відбуватися сепарація «картинок» і «змістів». І тут я згадую твій моголог про деталь, від якої все починається (диявол ночує в деталях). Ходить про заземлення космізму – точним відбром деталі, яка стає крапкою обмеження. Самообмеженням.

Як у фізиці все починається з атома й молекули, так і в мистецтві все починається з точки, пункту. Не можна обійняти неохопне, все зразу – але до нього можна прийти **через деталь**. Через крапку обмеження.

Обмеження – наче загадка на греблі, крізь яку рине потім шалена повінь – загадка, яка збільшує напругу інспірації.

Колись вважали, що Бог втілений повсюдно в кожную точку земного начала, і кожна билинка – Бог. Звідси логічно вийти на сковородинське твердження, що Бог живе в кожній людині, тільки – одна про це знає, інша – ні. Талановитий митець – від Бога. Тобто він **плоть і дух Божий**, його Співавтор. Колись я писав в одному своєму юнацькому вірші про Гулівера й ліліпутів:

Велет той, хто в осіянні далі
Поведе дорогами добра
З власних нервів зліплених Адамів
З Євами – із власного ребра!..

Молодечо, але я на тому стою і понині. Тут мені важливий наголос на «власних нервах» і на «власному ребрі» – художник творить свій **всесвіт і населяє його власними творіннями**, Богові – **Богове**, а щось же, мусимо зробити й ми?

Завершую, бо ти вже, мабуть, утомився читати мою епістолу. Ейнштейн був розумом фізик, а серцем – музикант, отож йому в обох випадках ішлося про архетипи. «Нема іншого шляху до відкриття, – сказав він, – крім шляху інтуїції, живленої (посиленої) відчуттям порядку (системи), схованого всередині явища».

Всередині явища українського духу такий порядок існує. Наше завдання – його знайти, оприлюднити і вживити в електроди української реальності. В наші генні канали, засмічені казна чим.

Нелля – обіймає. Її дисертацію про Курбаса називали на захисті докторською, хвалили понад береги. То справді гарна робота. Але дисертантка тепер без роботи, як недавно – я. Одне слово – «живемо ж ми, гей!» – як хвалився поет...

Обіймаю. Твій

Лесь Танюк

Пані Оріся могла б сказати про це хоча б телефонно – двічі ж розмовляли. Але вони там усі так нажахані арештами, що й тут конспірація. Бо ще й Ленінград, ану підслухають!..

Через те й не поїхав в Одесу на похорон.

Василько помер 18 березня. Поховали якось дуже тихо – про Юру й Мілютенку були некрологи в центральних газетах, а тут – тиша. Народний артист СРСР, один з найстаріших (Ужвій 75, йому – рік до 80). Наталя Михайлівна, втім, не дуже шанувала його за життя – отже, УТТ не прийняло його смерть близько до серця. Можна було б подумати, що це помста старому за Курбаса, але я не вірю, що проблема в ідеях і позиціях. У них усе було й залишилося на особистісному рівні.

Мені всіх їх жаль – останні свідки (і співучасники?!) тієї доби. Як там до них не стався – нелегкий їм судився шлях.

Я не був адептом Василя Степановича, як Микола. Стосовно Курбаса у нас різні позиції – я більше вірю Крушельницькому, Гірняку, пані Орісі. Виявився він причетний і до закриття мого «Шельменка» (може, й несвідомо, бо під час зустрічей не жалів мені компліментів).

Але він уже був безнадійно переляканий – Одесою, владою, Бабійчуком. І занадто часто озирався. Не дивно, що з моїх матеріалів, залишених йому для книги про Курбаса, **вилучив** найгостріше, антиюрівське, українське (страх).

Чим слабка його книжка? Може, сам того не усвідомлюючи, він підрівнював Курбаса під свій масштаб...

Все одно почуваю дискомфорт від того, що нічим не допоміг йому, «вибившись у люди». Хоч не для того я опинився у Москві, щоб ставити його «Черевички», «У неділю рано» чи Ольгу Форш. Мені здається, він і сам це розумів...

1. Проблема з Розумовською. Вона тепер сама, майже сліпа – з гонором на п'ятьох.

2. Треба – музей-квартиру!

3. Музей в Києві – архіви, щоденники. Рукопис.

4. Видати книгу (не інсценівки і в жодному разі не «Чашку чорної кави») – спогади, рефлексії...

Його п'єсу про Курбаса я маю – в його ж патетичному записі. Він там сам – у ролі «Олексія». Є просто жахливі тексти! Запрошує якогось командарма (Якір?) на «Диктатуру» – і це буде монументальне видовище, яке «художньо вирішить філософську проблему диктатури пролетаріату!» Вуха в'януть слухати.

Але – aut bene, aut nihil?

Отакі вони були, наші великі. Мабуть, не всі – винищували найталановитіших, найстійкіших.

Смерть є смерть. Вона вивищує і найменшого із смертних, підносячи його над буденністю і пошлістю життя. Здається, так було у Бердяєва...

І все одно – він був солдат Театру, нащадки його шануватимуть. Це справедливо.

Нарешті я повернувся до Москви; Ленінград помалу відходить у спогади. Гастролі як гастролі; багато суєти й тривоги. Про все інше – потім...

Але принаймні поводив у театри (не лише на наші вистави) всіх Горбунових. Та й сам побачив п'ять-шість нових вистав, недосяжних мені у Москві.

Найяскравіше враження – Лариса Мальована (чому вона пишеться як «Малеванная»? оті ще мені хохли!) у виставі Опоркова «С любимыми не расставайтесь!» за Володіним.

Остання її фраза – у напівбожевіллі – «Я по тебе скачу!» – залишиться у мене, либонь, на все життя. Це було на рівні потрясіння, на рівні психологічного відкриття. Катарсис.

Про Мальовану я вже знав – зокрема, від Ставцевої. Мальована грала Марину в «Патетичній сонаті», – всі в один

**П'ятниця,
24
березня
1972 року**

*Після гастролей
у Ленінграді*

*Мальована
Опорков
(«С любимыми...»)*

голос – добре! Але не виходила там за межі звичного уявлення; добра героїня, та й квит.

Гена Опорков не пішов чисто володінським шляхом, він його несентиментально ускладнив, занурив у розвихрений сучасний космос невлаштованого побуту, коли побут стає філософією; вона ніяка не «фабрична девчонка» і навколо ніякі не «комсомольці».

Але в тому й талант Мальованої, що вона грає дуже конкретний **тип**, їй вдається те, що вдавалося Заньковецькій – від одиничного до максимально узагальненого, – а разом з тим явити саме цю самотню душу, неповторну, – явити в кульмінації її страждання, **трагедійного**, – адже попереду смерть, небуття. Небуття через зраду **кохання**.

Почалося все мені не дуже любе: мене дратують на сцені обдерті стіни, брудні батареї, безлика фактура безликої доби, життя «гомо советікус». Правда, Опорков та Бірля винесли дію «на перехрестя», – тут усе розкрите, там і сям блимають світлофори (диктують виставі щоразу інший ритм!), гудуть клаксони, різко атакують ліхтарі. Якісь мідні музики гудуть у валторни й труби – ні до чого (ніби).

Опорков виніс інтер'єри на бульвар – ліхтарі, лава для закоханих, традиційний годинник для побачень. Ці штампи налаштовують на традиційне, але в цьому і є обман. Бо тих годинників – як людей, сила-силенна, і ліхтарі для

любові – з усіх епох, і ніби диспут триває – диспут «фактур кохання». Себто він не просто зіткнув «кохання й антикохання», – знайшов конфлікт у самому коханні, так би мовити, у його «складових»: Ірина Біруля в цьому добре йому посприяла.

Опорков прекрасно оперує «советікусом»: ці змагання на базі для «туристів», цей «біг у мішках» (геніальний символ!), пошлі реплічки культмасовика...

Основне, в чому Опоркові поталанило – це те, що він, як Таїров, розуміє свою Коонен і вибудовує виставу **через неї**, через її **світогляд** (саме так, через чуттєвий світогляд Лариси Мальованої!) **Плюс Володін**.

Вона грає таку собі Катю, а такий собі Брильянтов, зовсім недавно в Ленкомі – такого собі Митю. І «така собі» ніби звична історія **звичайних** людей з натовпу – перетворюється на **епос**. Я не грішу заголосними словами, – вистава справді того варта, це одне з найбільших досягнень останніх років...

Епізоди в суді – постійно виходять за межі звичного, кожна доля **раптом** розкривається абсолютно нетрадиційно: наприклад, з тим грузином у картузі-аеродромі...

Історія Каті – історія про те, що соціологи називають «возгонкой конфликта», – коли трапляється, що з малої хмари – великий дощ і смертельна гроза. Катя, якій Митя не повірив у дрібному, переходить у стан традиційний для жінок – у стан експериментатора, аналітика над коханням. Вона чинить **дослідження**, – бо це є спосіб затамувати образу й біль, приспати все, що волає всередині. І тут виявляється, що її Катя – надзвичайно вразлива, талановита й **тонка** натура, що в шкірі «гомо советікус» їй **неможливо**; і кінчається все психушкою, зламом психіки, – у випадках з Горбаневською та іншими це був злам на рівні політичного самовияву, а Катя зіткнулась з іншим айсбергом, він і є кохання, цей айсберг...

Помста – і вона починає «крутити роман» з Валерою, повним втіленням ідеї «гомо советікус», флірт без флірту, порозуміння без порозуміння, цей Юра Хохліков, що грає

Валеру, теж мені сподобався, він **розуміє**, який саме тип втілює, не розчиняється в ньому, не є **ним**, а ніби іронізує – поволодінськи – з нього, трохи збоку, і ця тонкість умить майстерністю майже (майже!) дорівнює його до Мальованої...

Був епізод – перше відкриття, коли в мені щось здригнулося, як від нападу серця: коли щаслива й безтурботна Катя (хоче забутись, відчайдушно хоче!) раптом дізнається, що Митю взяли в міліцію, він когось порізав – теж на цьому ж ґрунті, – ревність... Зроблено це через гру в сліпого Панааса – вони там на базі грають у піжмурки, ловлячи один одного із зав'язаними очима... Раптом пов'язка спадає їй з лиця, і ми бачимо те, що лишилося від Каті, яка **почула** це... Страшна сцена, де вона кидається в різні боки й ніби хоче **спіймати** Митю, чи спогад про нього, привид його. Фінал цього – божевілья, і вона на тапчанчику у сірому халаті, вже по той бік людського.

Отут і стається те головне, чим вистава запам'ятовується. Митю пускають до неї на побачення. Тексту мало, вона говорить лише одну фразу – «Я скучаю по тебе, Митя... Митя, я по тебе скучаю...» Ці повтори такі філігранні інтонаційно, за ними така внутрішня буря!.. Побачення вичерпалося, санітари намагаються її відвести, – вона йде з ними, дивлячись на Митю, який теж не може відвести від неї очей: і раптом – божевільний скрик пораненої, убитої, – **«Митя, я по тебе скучаю!!!»**

Я не міг стриматися від того крику і від її болю.

Це закричали всі ми в залі, всі в Ленінграді, всі на Землі, це закричало **кохання**, протестуючи проти неможливості **бути**.

Блискуча вистава Геннадія Опоркова і блискуча робота Лариси Мальованої! Заньковецька, Комісаржевська – очевидно, це було **так**.

Була ще «Лошадь Пржевальского» того ж Гени Опоркова, і теж Ірина Біруля, але шатровська публіцистика вже себе з'їдає, ентузіазм «юнацтва» видається трохи запізним, хоч багато в чому Опорков не пішов за Шатровим,

карнавальне тут одержало більше прописки, – це рятую виставу від прямолінійності.

Р. С. Вимогливий В. Березкин («Итоги сезона», «Театр» № 3, ст. 61–67) пише про нашого із Св. Ставцевою «Чорта»:

«...Декоративная тенденция живет и в работах других самых разных художников. Она столь же неистребима, как и сценические повествования... Эта тенденция оказалась очень уместной для оформления изящной салонной трагикомедии «Черт» Ф. Мольнара (Московский драматический театр имени К. С. Станиславского), где С. Ставцева создала комнату-натюрморт из красивых предметов. Стены этой комнаты – фрагменты картины, которая целиком изображена на потолке, он же занавес, и представляет собой композицию на золотом фоне на тему «каждой твари по паре»; мужчина – женщина, птицы, лев и львица, стрекозы, бабочки, лягушки и т. д.

Є й фото самого ескізу, але чорнобіле, ніяке – тоді як весь чар у Ставцевої в кольорі і в майстерній стилізації під ренесансні зразки...

...

Тут же Бор. Поюровський освідчується в любов Юрієві Арс. Дмитрієву («Признаки влюбленности»), рецензія на його книжку про естраду й цирк (ст. 139–140).

С. Ставцева

Було «Преступление и наказание», яке поставив Л. Д'ячков плюс сценограф Март Китаєв. Галіна Нікуліна – Соня: так, безумовно, в Ленінграді з'явилися талановиті жінки.

Була стильна постановка «Тележки с яблоками» Шоу в Театрі Акімова, поставив Вадим Голіков, художник Іванов (гобелени на стінах, стилізація – чи не найкраще у виставі).

**Субота,
25
березня**

З акторів сподобався мені наш Валерій Никитенко (себто з Київського театрального інституту), такий собі лондонський обалдуй з претензіями; Коковкін, який дуже делікатно й тихо зіграв короля Магнуса, що рушить усі змови міністрів й «перевертає» «тележку с яблоками»; Протей – Лемке (я його завжди любив) та Уварова-Аманда (я теж її давній прихильник). Нарешті, приємно було послухати дотепні тексти Шоу й злегка притулити їх до нашого мадрідського двору...

* * *

*Листівочка від
Євг. Головатюка,
П. Жура*

**Листівочка від Жені Головатюка
з Києва:**

«Дорогой Лесь Степанович, здравствуй.

Говорил с Юрой, в журнале о Марьяне Михайловиче ничего не было, так что если у тебя есть материал, можешь прислать в редакцию «Театра».

Тебе многие передают привет: Женя, Юра и др. В Киеве происходило совещание режиссуры Украины, проводил это совещание новый министр, режиссеры разъехались по домам окрыленные светлой перспективой будущего.

Извини, что не написал тебе сразу после приезда в Киев, все дела забивали.

Как твоя премьера, надеюсь, удачна?

Привет супруге.

До свиданья.

Твой Евгений Головатюк».

Записка від Петра Жура; я вже з ним після того розмовляв.

Теж окрема тема.

* * *

**Лист від Маргарити Терещенко:
«Київ, 21. 03. 72:**

Добрий день вам, Неля і Лесь. Добрий день Загоруйкам. З весною всіх і з ділами цікавими (яких у вас повно). Сподіваюсь, що всі живі і здорові і тому відразу з пропозицією.

Лесю й Володю! Якщо це в ваших можливостях вклинитися в телепрограму з 30-20-хвилинною розмовою-репортажем, ліричні роздуми, спогади живого мистецтва режисера й актора М. М. Крушельницького. Можна було б використати вислови і фотографії з нашої книжки, а якщо вийшла Танюкова – з неї. Можна було б записати на відео по кілька слів з Марецькою, Равенських, Завадським чи когось із українців. Добре, якби розповідь вів Танюк і знавські коментарі включала б Нелля. І взагалі – добре було б!.. Це було б крім треба – ще й дуже добре для голови УТТ Ужвій Н. М., яка досі ні кує, ні меле з приводу 75-річчя.

Щоправда, у Львові, будучи у відрядженні від ін-ту культури, я заходила до начуправління Вітошинського, який охоче відгукнувся, дав команду по театру товариству і по культурі 17 квітня зробити вечір Крушельницького. Передбачається: Черкашин, Медведик, Федорцева, Петрова, Піскун, я та актори, що візьмуть участь у концерті (Губенко – гумор, Богдан Ступка – з І дії Ліра (композиція), Богдан Козак – з «Ярослава Мудрого», квартет з філармонії, скрипаль Криса і 2 – з старовинних українських романсів.

Прошу поради, що ще можна. Прошу приїхати (я буду через театральне товариство замовляти виклик). Прошу повідомити, чи щось можна буде зробити з телестудією? Це було б над усе.

Люблю вас усіх і жду відповіді на мою нову адресу, куди прошу просто в гості: Київ -154, Русанівська набережна, б, кв. 167.

Привіт від Євг. Олексіївни, яка дуже туго вихворюється.

Всього найкращого.

М. Терещенко

Лист від
Марг. Терещенко
(Крушельницький)

Ще я подивився у Ленінграді виставу хоч і не дуже оригінальну, але за п'есою, до якої сам охочий – «Цар Федір Іоанович» з Особіком і Ландграфом. Особік – трохи тютівський, але його інфантилізм стає тут особливою прикметою християнської благості. Агамірзян не вибудовує моделі «руського Федора», вистава цікава проблемою **механізму правління**, – правити добром чи сильною рукою. Через те нема наголосу на бутафорії чи боярських бородах-шапка-рукавах. Кочергін збудував важку мідну стіну, яка вичавлює актора вперед або тисне назад, – мідний оклад старої ікони? Все разом (вікна, вихід).

Ввів Агамірзян скоморохів. Вони починають і завершують «дійство», закриваючи очі ложками, аби не бачити того, що діється в цьому «страхітному театрі», який іноді нагадує гіньоль для бідних.

Ландграф – Борис, Дмитрієв – Шуйський.

Все-таки Особік – маломасштабний; трагедія його – інфантилізована, драму підміняє (в головних місцях) істеризмом.

*Ленінград не
театральний*

У Ленінграді дізнався:

- Ініціативна група звернулась до П'ятого міжнародного з'їзду психіатрів у Мехіко;
- до Курта Вальдхайма;
- до Міжнародної ліги прав людини.
- розповіли мені про каяття й звільнення Зеновії Франко.
- негаразд поводиться Леонід Селезенко (?)

Можливо, тягар **спадкової** відповідальності – щось особливе, збільшене, гіпертрофоване? Сандрик Товстоногов страждає – через те, що не може вийти з тіні батька-Товстоногова. Женя Завадський цілком пропав. Костя Райкін бунтує. Красін та Якір надто часто виходять на «окрему позицію»... Чи не так із Зенею Франко? Після того, як ця влада знищила Петра... Після того, яку місію **добровільно** поклала вона сама на свої плечі. Славних пращів великих правнуки виявляються **ослабленими** генетично? А через те й **ославленими**?

А Михайлина?

Михайлина не правнучка, Михайлина є Михайлина, сама по собі, **особистість**.

Діти своїх батьків

Як на мене, саме **особистого** бракує Особікові у ролі Федора. Нібито просто так – зробила його доля, сірого, царем – і хлопець мордується.

Через те й не виходить. Агамірзян мав би **збудити** в Особікові щось особисте, зачепити якусь потайну струну. У ролі Принца і Жебрака він цікавіший...

Неділя, 26 березня

У Ленінграді арештований Юр. Мельник. Допитують лише про одне – самвидав і «Хроніка». У Вільнюсі арештували В. Севрука.

Кого вважають в Ленінграді найавторитетнішими на Україні – з цієї когорти? Івана Дзюбу, Леоніда Плюща, Івана Світличного. Про Мороза чули менше.

Одержав дві публікації. Одну з плюсом, другу – з мінусом.

Стаття Скалій у «Прапорі»

З плюсом – стаття Р. Скалій у третьому числі «Прапора». (От тільки переплутали дати, написали – «Березіль» виник 1942 року, через що **дехто з москвичів** почав ширити плітки, що театр Курбаса – працював під час **окупації** в Харкові та іншу галіматью). А статтю ж присвячено **50-річчю** «Березоля».

На жаль, Скалій – усе в тому ж полоні «юрівської» схеми. Ні слова про «Мину Мазайла» та «Народного Малахія»: так і хочеться спитати – це ви серйозно чи по-українськи? Після статті Неллі в «Театрі» можна було б писати сміливіше, ближче до правди. Я вже не кажу про науковий факт – про захист дисертації; він на українське театрознавство, здається, не справив жодного враження.

Але добре, що дали про Курбаса – саме у ці скрутні місяці. Напишу до «Прапора» й подякую їм.

До речі, є стаття Раї Скалій і у 3-му числі «Театру» – про Лесю Українку – та різні версії «Камінного господаря».

*Лист З. Франко у
«Рад. Україні»*

Друга публікація – від слова «публіка», з наголосом на передостанньому складі. Відкритий лист Зіновії Франко у газеті «Радянська Україна» за 2 березня.

Гидко брати в руки.

«Останнім часом зарубіжні радіостанції і преса посилено роздувають вигадане ними питання про переслідування в Радянській Україні діячів культури».

Виявляється, діячів культури у нас **не** переслідують.

Арештовують лише кримінальних і хуліганів.

Отже, Дзюба, Сверстюк, Світличний – не діячі культури, й Алла

Горська з розтрощеною головою – не діяч культури? Це вигадали про них «голоси». Насправді всі виключені із спілок, художники й письменники – не діячі культури. Чорновіл – не журналіст, Леопольд Яценко – не музикант, а Василь Стус, звичайно ж, лише «видає себе за поета».

О Господи!

Пише про рекламну «шумиху», про «своє прізвище», яке, звісно, стало «приманкою», а вона, «онука видатного українського письменника Івана Франка», не може того дозволити й таке інше.

Разюча різниця: Зеня й Михайлина!

Із Зенею приятелювала Надійка Світлична. Надійку – арештували, Зеня – отаке... Мораль на зиму відліта у вирій?

Пригадую, як Зеня бігала довкола мене й усе намагалася дати мені щось «такого» почитати. Але я, здається, все те вже читав – і не виявив інтересу. Пригадую, як захоплено вона говорила мені про мого листа до Мельничук-Лучко, «як сміливо! і підпис поставив – без поваги до вас – Лесь Танюк! і адресу!»

Мені її емоції видавались перебільшеними, я не люблю людей, які заглядають в очі як у чужі вікна. Занадта ввічливість (це галицьке?) віддає прислужництвом.

Не лежало в мене до неї серце, хоч як Іван переконував мене, що – помиляюсь. Не була вона самостійна ніколи. Грала, грала – і загралась. «Ан

зима катит в глаза». На тому ж рівні, на якому покаялась, завтра відмовлятиметься і від цієї статті. О, роде суетний...

Не цитуватиму й не передруковуватиму всього того паскудства, «яке, може, не вона й писала». Там є майстри своєї справи. Але – схвалила, без її згоди **вони** б не насмілилися. Події останнього часу, зокрема, «арешт Добоша», відкрили їй очі «на ряд речей», і вона, на сумлінні якої є провина перед Батьківщиною, провина, яку кримінальний кодекс справедливо кваліфікує як «антирадянську діяльність» – кається.

Кається, перекладаючи тягар на інших.

За стилем – рука слідчого, котрий провадив справу.

Отож, «онука» кається, що «встановлювала зв'язки», «давала відомі мені інформації політичного характеру», «поширювала» і «у своєму політичному засліпленні не помітила», як докотилась до іноземних розвідок. А підвів бідаху «спійманий на гарячому» Ярослав Добош.

Висновок:

«Якщо мені буде пробачено, я віддам усі свої сили на те, щоб чесною працею спокутувати свою провину перед народом...»

Не могу цього коментувати. Хай коментують інші. Боляче, гірко й огидно.

Ж-л «Дружба народів» №8 1972

Н. КОРНИЕНКО

*Н.К. Стаття
про Вірменію*

ЯВЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО МАСШТАБА

Так назвал армяно-украинскую дружбу в своем последнем докладе на научно-теоретической конференции, организованной университетом имени Ивана Франка и Центральным Государственным архивом во Львове в связи с 350-летием со дня основания армянской типографии на Украине, академик И.П. Крипьякевич, отметивший, что «...два народа различного этнического происхождения, различного языка, различных культурных традиций, отдаленные друг от друга сотнями километров, нашли в своем прошлом общие элементы и продолжают развивать их в условиях принадлежности к могущественному СССР. Важная обязанность историков обоих народов – осветить эти исторические взаимоотно-

Республики:
история и современность

ОТ ОПИСАНИЙ — К АНАЛИЗУ

Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник статей. Выпуск III. Ереван. Изд-во АН Армянской ССР. 1971

Первый сборник, посвященный историческим связям украинского и армянского народов, вышел в 1961 году в Ереване, а в Киеве в 1965 году была издана вторая книга, продолжившая исследование ученых в этой области. Сборники подытожили большую исследовательскую работу, проделанную научными работниками Армении и Украины, и наметили новые темы исследований.

В рецензируемую книгу вошли доклады украинских и армянских историков, литературоведов и искусствоведов, прочитанные ими на III совместной сессии. Взаимные связи и дружба двух народов исследуются в сборнике комплексно — в историческом, экономическом, политическом, культурном и других аспектах. К участию в сборнике привлечены ученые Еревана, Киева, Льво-

вошения, дать их синтетическую картину и способствовать, таким образом, укреплению исконной дружбы.»

Такую синтетическую картину и дает третий сборник «исторические связи и дружба украинского и армянского народов», изданный Институтом истории Академии Наук Армянской ССР в год, когда наша страна отмечает полувековой юбилей советского государства.

Еще в 1961 году вышел первый сборник аналогичного рода в Ереване; а в Киеве в 1965 году была издана вторая книга о дружбе двух народов. Эти сборники подытожили большую исследовательскую

работу, проделанную научными работниками Армении и Украины.

В третью книгу вошли доклады украинских и армянских историков, литературоведов и искусствоведов, прочитанные ими на 3-й совместной сессии.

Настоящий сборник исследует проблему взаимосвязи и дружбы Украины и Армении в комплексном плане, отражая ее самые многообразные оттенки — в историческом, экономическом, политическом, национальном, культурном и др. аспектах. К участию в сборнике привлечены были ученые Еревана, Киева, Львова, Ивано-Франковска, Каменца-Подольска, Днепропетровска, Ужгорода, обработавшие огромное количество документов, рукописей, исследовавшие много памятников культуры. Эти материалы **постоянно** изучаются и обобщаются многочисленным отрядом ученых, посвятивших взаимосвязям украинского и армянского народов более сотни публикаций на страницах журналов Украины и Армении; количество авторов сборника растет — если в первом выпуске опубликовано 19 статей, во втором — 27, в третьем — уже 40 работ.

А.Н. Мнацаканян подчеркивает массовый характер участия украинцев и армян в Октябрьской революции, говорит о выдающейся роли их боевых командиров – Миколы Скрипника, Александра Мясникова, Федора Сергеева-Артема, Степана Шаумяна, Антонова-Овсеевко, Л.Е. Дыбенко и др. Особенно ярко проявилось это содружество во время октябрьских боев в Москве; так, во главе Замоскворецкого ревкома стоял брат Станислава Коссиора Иосиф Коссиор, а секретарем Замоскворецкого райкома партии большевиков был Вагаршак Тер-Ваганян; начальником Красной гвардии, сыгравшей ведущую роль в ликвидации штаба Московского военного округа и взятии Кремля, был Петрос Арутюнянц. Взволнованно и скуповещливо автор о гибели легендарной Лусик Лисинян (Лисиновой), похороненной у Кремлевской стены.

На фронтах гражданской войны это боевое содружество сыновей Украины и Армении окрепло еще больше. 25 тысяч армян и 150 тысяч украинцев насчитывалось в рядах Красной армии; из воинов-армян был сформирован специальный армянский полк. Отдельно пишет автор о Крымской эпопее (1917-1920), о подвигах XII армии под командованием Гаспара Восканяна.

Об этом же периоде пишет и украинский историк О.Щусь, дополняющий эти страницы рассказом о деятельности С. Бабаханяна, о подвигах С.Текнеджанца, командовавшего 2-ой бригадой 3-й Украинской повстанческой дивизии, о боевой судьбе выдающегося героя гражданской войны Гая Дмитриевича Гая.

Несколько фрагментарны заметки С.Т. Алиханяна о помощи украинского народа армянским беженцам в 1916-1921 гг. В них встречается интересное упоминание о наличии, например, в Харькове, армянских школ, армянского театра, но этими упоминаниями автор и ограничился. Хотелось бы познакомиться с этим вопросом основательнее, узнать конкретные примеры.

В этом смысле не вызывает большого удовлетворения и статья С. Сырцовой, пишущей о дружбе и творческом сотрудничестве армян и украинцев в довоенный период, – уж очень грешит она газетным перечислением фактов (отметим, кстати, многие из них упомянуты и в иных публикациях сборника).

Вскрывая научные связи Украины и Армении, М. Дмитриенко рассматривает материалы Всеукраинской научной ассоциации

востоковедения (ВУНАВ), которые насчитывают около 9000 единиц хранения, о съездах ВУНАВ, об издаваемом в Харькове журнале «Східний світ» (от №6 1930 года журнал назывался «Червоний схід», это следовало бы указать в статье). В изучении истории и культуры Армении деятельность ВУНАВ имела исключительное значение. В частности, можно было бы подробнее осветить здесь роль выдающегося украинского ориенталиста Агатангела Крымского, детальнее остановиться на работе И. Айзенштока «Восток в украинской художественной литературе». Автор правильно поступает, задерживая наше внимание на статье В. Худадова о происхождении армян, напечатанной в последнем номере журнала ВУНАВ: статья эта и сегодня могла бы послужить предметом серьезного исследования.

Г. Ковальчук пишет о территориальном размещении армянского населения в западных областях Украины в послевоенные годы (анализ демографических ориентаций). Жаль только, что приведенные сведения автор ограничил данными переписи населения 1959 года. Характеристику общественных процессов, которых касается автор, следовало бы, оттолкнувшись от первого уровня – анализа статистики, вывести на следующий уровень социологического анализа.

Сейчас возникла тенденция к четкой индивидуализации авторского взгляда на предмет исследования даже в коллективных трудах. Рецензируемое же издание проигрывает от того, что многие статьи написаны словно одним автором. Стертость индивидуального приводит в сборнике к тому, что статьи с научной проблематикой оказываются статьями с заниженными научными критериями, излишне популярными и сугубо эмпирическими (статьи Л. Шевченко, В. Панибудьласка, С. Алиханяна). В них доминирует казенная фразеология, общие места заслоняют от нас конкретность взаимосвязей рассматриваемых явлений, особенно там, где авторы не ограничивают себя четким временем действия, где идут вширь, а не вглубь. Когда же авторы предпочитают более узкий и сосредоточенный на конкретном временном отрезке объект исследования, им удается глубже вникнуть в материал, сделать выводы более перспективными по обобщениям, более доказательными.

Публикуя малоизвестный перевод знаменитого «Цицернака» («Прелестной песни, – по выражению В. Брюсова, – остающейся

украшением всех антологий армянской поэзии... которой суждено жить, пока жить будет или хотя бы будет изучаем армянский язык»), принадлежащий перу украинского поэта и переводчика А. Навроцкого, литературовед Н. Павлюк добавляет немаловажные штрихи к вопросу о единстве протестных убеждений членов Кирилло-Мефодиевского общества и передовой армянской интеллигенции. Методологическим принципом автор делает единство частного (творчество А. Навроцкого) и общего (реальные события, послужившие поводом для написания стихов, социальный фон). Тогда отдельное явление ультуры приобретает черты тенденции общественного сознания, и характеристика А. Навроцкого как поэта и переводчика дополняется характеристикой его как национал-демократа, как страстного обличителя «шкурничества, лихоимства, лицемерия царской администрации на окраинах империи».

Как бы продолжает публикацию Н. Павлюк Г. Сергиенко, пишущий об участниках Кирилло-Мефодиевского общества в Закавказье (А. Навроцком, Н. Гулаке). Следовало бы, правда, избежать ряда повторов, в частности, о ереванском периоде деятельности А. Навроцкого, уже знакомом нам по статье Н. Павлюка.

Единой логикой обусловлены статьи, посвященные периоду первой русской революции 1905-1907 гг. (Х. Барсегян, И. Кулинич, В. Сарбей). Выигрывает В. Сарбей – «узкий луч» статьи о публицистике Людвиг Кнуняца на страницах «Киевского слова» в 1905 г. «воссоздает принципиально важную страницу из истории публицистики. Соотнося выступления Л. Кнуняца в «Киевском слове» с политэкономическим анализом роли нефтяной промышленности в жизни России тех лет, В. Сарбей не ограничивается комментированием публикаций Л. Кнуняца, а раскрывает его выступления как затрагивающие «важную общепартийную, общепролетарскую проблему, исходя прежде всего из революционной практики».

Лучшими оказались в сборнике статьи, совмещающие в себе собственно фактографическую ценность (новые или малоизвестные сведения) с таким авторским ракурсом их рассмотрения, который предполагает новые будущие проблемы и новые характеристики анализа. Статьи Ф. Шевченко о роли армян в экономиче-

ских связях Левобережной Украины, Запорожской Сечи и Крыма в XVII-XVII вв., Н. Кривонос об армянской колонии во Львове во 2-й половине XVII Века, В. Григоряна о правовом положении женщин в армянских поселениях Украины, С. Амиряна – о типологической общности в украинских народных думах и армянских исторических элегиях и плачах и некоторые другие публикации тем и значительны, что их авторы кропотливо «раскапывают» историю, создавая из мозаики фактов целостную картину явления; тем самым реконструируются значительные **исторические** аспекты в судьбах обоих народов. Любопытен крен, осязаемый во всем сборнике и особенно в его 3-м разделе, на наш взгляд, наиболее интересном с точки зрения науки. Это крен в изучении **армянской** стороны связей Украины и Армении. И украинские, и армянские авторы избирают преимущественно эту сторону проблемы. Скрупулезность отмечает статьи К. Коркотяна и Н. Восканяна об армянской книге 15-16 вв. и армянском книгопечатании во Львове 17 в., М. Брайчевского – об архитектурных памятниках армянской колонии в Каменце-Подольском, публикацию С. Еремяна «Европейская Сарматия по Птолемию и «Ашхарацуйцу» («Армянской географии 7 века»). Это как раз те случаи, когда влюбленность в предмет изучения по парадоксальной лишь на первый взгляд логике помогает объективности. Важно отметить, что именно этим последним работам сборник во многом обязан тем, что его можно назвать **новым** по проблематике, сборником, в котором ряд вопросов решается **впервые**.

Несмотря на определенную пестроту тем, сборник обладает собственной драматургией: его статьи выстроены по принципу нарастания интереса к проблемам. Поэтому 4-й раздел, историографический, читается не как сухой перечень материалов, фактов и публикаций, не как объективистская инвентаризация, а как увлекательная повесть об истинно исторических закономерностях связей Украины и Армении (здесь нужно выделить статьи Я. Исаевича и Г. Пингирян). Стоит лишь пожалеть о том, что сюда не вошли статьи таких авторов, как Л. Хачикян, Я. Кись, Л. Меликсет-Бек, – тогда рельефнее, что называется, преемственнее, чувствовали бы себя авторы, пишущие о более поздних эпохах.

Очень важно отметить, что сборник «исторические связи и дружба украинского и армянского народов» решает проблему взаимоотношения наций с точки зрения наиболее современной исторической науки. В отличие от некоторых предыдущих работ на эту тему, где исторические связи и дружба обоих народов не рассматривались исходя из диалектики исторических противоречий, свойственных этим взаимосвязям, где присутствовали элементы их идеализации и патриархализации, 3-й выпуск сборника дал пробу всестороннего анализа проблемы на уровне новейших требований современности. Эти требования заключаются прежде всего в умении дать процесс развития взаимоотношений между армянским и украинским народами в его исторической перспективе, выразив этот процесс через диалектику **конфликтных** ситуаций. Дружба двух народов рассматривается в этой диалектике как способ выстоять в этих конфликтных ситуациях, как единственно возможное обусловленное всем ходом истории развитие обоих народов.

Хочется бросить упрек редакции сборника, по вине которой автор песни «Замучен тяжелой неволей» Мачтет переименован в Мечтета (стр. 13), а украинский поэт Д. Белоус стал Д. Белоусовым (стр. 80). Во многих местах неточно украинское написание отдельных слов. Следовало бы также избежать разночтения, в связи с которым легендарная Лаура, героиня крымского подполья периода гражданской войны, названа в статье армянского автора Вардануш Баатурьянц, а в статье его украинского коллеги – Е.Р. Багатурьянц. Неверно и написание фамилии одного из героев пьесы Я. Галана «Любовь на рассвете» (стр. 83); следует – Воркалюк.

Для более полной исторической правды следовало бы указать, что многие упоминаемые тут деятели – от Скрипника до Антонова-Овсиенко, от Дыбенко до братьев Косиоров – были в годы культа личности незаконно репрессированы (расстреляны).

Но это все досадные огрехи, которые легко устранить. Главное – сборник, о котором мы пишем – добрый и серьезный шаг в освоении новых «земель». Стал очевиден рывок от эмпиризма в изучении армяно-украинских связей к аналитическому мышлению.

Сопоставительный анализ, индуктивный метод исследования, рассмотрение содержания факта в цепи социальных обусловленностей, выход к любопытным гипотезам – эти качества, свойственные лучшим статьям сборника, обнаруживают тенденцию к тому, чтобы вскрыть именно те закономерности в исторических связях этих народов, которые сегодня обладают определенной внутренней динамикой, а значит – перспективой. Что касается культурных связей украинского и армянского народа, то следующим этапом их освоения (это ощутимо по сборнику), нам думается, могла бы стать попытка типологизировать явления обеих культур и поискать в них ассоциативное уже на этом новом, более высоком уровне.

Дальнейшее изучение затронутых проблем будет зависеть от археографической работы, от того, насколько найденное, уже открытое, может быть подвергнуто новым видам анализа.

Рецензируемая книга «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» – актуальна, как актуален и предмет ее разговора. Внимание, направление научно-критической мысли ее авторов заставляет признать за сборником не просто отрадное явление культурной жизни, но напоминание, которое мы изложим устами одного из первых исследователей истории армян, проживавшего в Галиции, устами Садок-Баронче:

«Народные памятники являются узлом, связывающим нас с нашим прошлым. Они обогащают наш ум и указывают путь к стойкости и прогрессу. Прошлое, хотя и присыпанное пылью забвения, все же является основой будущего. На нем потомки строят свою прекрасную надежду, на нем новое поколение открывает ростки прогресса и цивилизации».

НЕЛЛИ КОРНИЕНКО

Кандидат искусствоведения

P. S.

8 березня:

У президії СПУ

2 березня 1972 р. відбулося засідання Президії СПУ. На засіданні було обговорено питання про хід підготовки до чергового Пленуму правління СПУ та про участь письменників у проведенні Днів української літератури і мистецтва у Туркменській РСР.

Було також розглянуто персональну справу Дзюби І. М., який виступив на засіданні. В обговоренні взяли участь М. Бажан, О. Бандура, П. Воронько, Л. Дмитерко, П. Загребельний, Ю. Збанацький, В. Козаченко, І. Ле, Л. Новиченко, Д. Павличко, Н. Рибак, В.Собко.

За грубе порушення принципів і вимог Статуту Спілки письменників, за виготовлення та розповсюдження матеріалів, які носять антирадянський, антикомуністичний характер, виражають націоналістичні погляди, зводять наклеп на радянський устрій та національну політику партії, активно використовуються нашими класовими ворогами в боротьбі проти Комуністичної партії і Радянської держави, Дзюбу І. М. виключити з членів СПУ. Це рішення Президії прийнято одностайно.

(«Літературна Україна») 3 березня 1972

Ніч. Після «Шекспіра» трохи врівноважився й здивувався своїй клятій натурі. Навіть ці арешти починаю сприймати як театральну гру. Де між сторонами існує домовленість, кому по яких клавішах бряцати, кому ховатися, а кому шукати.

P. S.

27. 03 «Венера-8» м'яко сіла на Венеру. Чи я не зрозумів, запустили зараз, а сяде 22 липня?

Доки я тусувався в Ленінграді, у Зоріна зарізали «Медною бабушку». Перегляд був 9 березня, і заборона – **категорична**. Звичайно, посилались на те, що Биков не Пушкін, ексцентрика і «занадто».

Але Биков зіграв блискуче – теж вважали Єфремов, Зорін, Сперантова і Струкова, смакам яких я довіряю **абсолютно**. Коли якась міністерська дама, а потім пушкіністи почали хвалити Ролана, Тарасова (!) рознесла його в пух і прах – «неказистый, низкорослый – Натан Ейдельман кинув – ніби жартома: «Вона б хотіла побачити в ролі Пушкіна – Дантеса!».

Ролана я сьогодні зустрів. Для нього це колосальна травма.

Але виставу прикрили не через нього. Вона в цілому «не в лузу», **інсургентна**.

1972-й рік! – це треба розуміти. Все летить, всюди перебивають кисень. На що вже Бобильов **тихий** – а й він – не годиться! Шириться ідея «міцної руки».

І якщо вже користуватися театральними термінами, то це лише перша дія, зав'язка. Доля дасть нам і кульмінацію. Неодмінно. Не всі ми до неї доживемо, але п'єса тількино почалася. І вона йтиме багато швидшими темпами, ніж п'єса тридцятих – з їхніми традиційними тоді антрактами, інтермедіями, монологами «від автора» тощо. Тепер життя ущільнюється. Багато чого ми не можемо. Але зробимо принаймні те, що залежить від нас: живімо чесно. Бо як буде тій Зені дивитися на себе з висоти майбутніх, скажімо, десяти років?

(А в голові вже картина – замість духу Банко з'явився їй дух Франка... Чи Гамлетове привиддя – Батько, він же Дід...)

Дечию слабкодухість у тридцятих можна пояснити (сяк так!) тим, що вони багато чого **не знали**, жились ілюзіями, не могли вийти за межі їм накинutoго. Але ж ми, люди 70-х, вже пізнали і їхній досвід! Та ж Зеновія читала спогади Кулішихи, добре знає про розстріли й нищення української інтелігенції, читала може, більше за інших, – і наслідок? Коли це сталось стосовно вузької молекули її душі, всі ті «великі знання» перевелися ні на що, стали непотрібні, не зміцнили «онуку» в її духові.

То який був у тому знанні сенс?

Тоді слід визнати, що час безжально перетворює все на попіл і пил, при якому **генерації** не вчаться, – вчаться хіба одинаки.

Ще одне.

Почуваю підозру до людей яскравої фрази. Раніше це здавалось мені ознакою таланту – сьогодні неодмінно (майже!) бачу в наслідку – домінанту яскравості над повнотою виразу. Себто людина часто захищається яскравою фразою, як щитом – бо не має іншої зброї. Скільки того патосу й фальшу було в КТМ! – мамо рідна! Лише моє режисерське вміння визначати **правдивість** сказаного **на слух**, вухом – допомагало мені визначати межі істини. Я й зараз вирішую, органічний актор чи ні – заплюшивши очі й **вслухаючись** у його інтонацію.

1972-й рік – як ристалище національних змагань? З одного боку, повальне підстригання «перших» в республіках, аби вони «не були такі розумні», арешти націоналістів, мовні утиски й заборона писати й друкувати. З іншого боку – рік створення Союзу, планується широке «святкування» національних досягнень. Влітку приїздять десятки театрів з усіх республік, «Театр» готує театральну хроніку за 50 років, публікації – виключно про інаціоналів. Продемонструємо, які в нас «досягнення» – і до наступної косовиці, нехай підростає? «Їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців і знищити, щоб і духу нашого не було!» – каркав націоналіст дядько Тарас у націоналістичній п'єсі «Мина Мазайло» націоналістичного режисера Миколи Куліша чи то пак, драматурга...

**Вівторок,
28
березня**

Що мені ще згадується в Опоркова? Відкривши одномоментно сцену декоративно, він і людей подає тут у певному перетворенні. Воно ніби й не нове – у мене в «Сказках Пушкіна» скоморохи так само діють «**масою**» –

щоб на разі «перейти» в розряд персонажа; але у мене це театральний прийом. Опорков вивів на всю виставу – на сцену – відразу всю трупу, всіх учасників вистави. Вони в нього постійно тут, але – загально; проте не безлика «маса», а конкретна сума людей, індивідуалізованих. Ось він гуляє на задньому плані з трубачами, – а ось стає «масовиком-затійником» з гуцульським прізвищем Федорів чи Федів. Оці троє жінок просто прогулюються «без діла» алеєю, – а ось вони вже «ролеві» – на сцені вечірки. Це переливання з «нічого» у «щось» надає виставі особливої цілності. Воно могло б і зруйнувати виставу, якби не вибуховий талант Мальованої... Всі передчують тут мить вибуху, підсвідомо готуючи її і готуючись до неї. Так виникає густий заміс психологічної напруги. Дуже важливо, що «солісти» й «прем'єрші» не бояться «піти в народ» і постояти «біля води». Це солодкий обман – коли у постаті з масовки раптом бачиш Ірину, закохану в Митю... хорошу актрису, тонку. Та й судові сцени через те правдиві.

Оце фонове життя – для них, виконавців – цілісний студійний **тренаж**. Тільки інші тренуються на фізичних вправах, ритмах і музиці. А тут тренаж духу.

Але й не від Гротовського, бо тоді був би конфлікт з побутовим шаром. Це тренаж довіри – до п'єси, до Володіна, до Опоркова, до Мальованої.

Яка актриса! Напевне – з України, яка **напевне її вижила**. (!)

**Середа,
29
березня**

Мої актори, надивившись Опоркова й взагалі розвіявшись на петербурзькій землі, люто вгризлися в Мольєра й творять дива. Але що краще вони почуваються, що ладніше виходить, то **підліше** поводитьсь Управління культури. Чутки, погрози, сіяння скепсису.

Рятує нас Бояджієв, і, хоч як дивно, той відгук Олександра Осиповича Дейча.

Комеді
Франсез

Сьогодні стався казус. Мірингоф направив до нас на пробу трьох акторів Комеді Франсез, які з якоїсь нагоди гостили у Москві. Завдання було конкретне: їм це мало **не сподобатись**, позаяк вони фанатичні шанувальники Мольєра, і тоді чужими руками Управління могло б загребти жар. Дати Танюкові по фізіомії.

А все вивернулося навпаки! Вони були ошелешені – я зумисне показав їм лише найвиразніші музичні сцени, готові, – в елементах костюмів, але – на умовних декораціях – що охали й ахали. Нам їх не представили – подали як «сувору комісію»; але сувора комісія несподівано «завелася» й хвалила так, що Мольєрові на тому світі потеплішало напевне! Ми відразу ж домовилися з дівчинкою-перекладачем, що вона оформить їхні враження **письмово**, після чого ми додамо їх «до нашої кримінальної справи». А коли вони дізналися, що таку виставу хочуть закривати, подиву трійки не було меж!...

Отже, міжнародну підтримку ми маємо. Між іншим, один з них – сосьєтер Комеді-Франсез.

Зараз з'ясувалося, що це організував Григорій Нерсєвич! Щоб нам допомогти. Вони приїхали на Інститут театру, мольєрівський рік, продивляються взагалі, що в СРСР поставили до ювілею. Він їх добре знає. І підкинув цю ідейку Управлінню – через союзне Міністерство.

Радий як хлопчисько: «Вышло?» «Хорошо, что я вас не предупредил!»

* * *

Лист Петрові Журу в Ленінград**Москва, 28. 03. 1972***Дорогой Петр Владимирович!*

Наш коллега Павло Мовчан обещал Вам рецензию на «Лєсю Украинку в воспоминаниях современников». Статью он сделал, но отдал в «Вопросы литературы». Если не возражаете, высылаю Вам свою заметку – тем более, что я должен «залагодити свій грїх» по поводу той статьи, которую так и не прислал, и за меня это сделал Пилипчук (и, по-моему, очень хорошо сделал).

Сегодня Евгения Кузьминична отвезла Александра Иосифовича в больницу. Говорит –урология.

Всего Вам доброго. Черкните два слова – подходит ли Вам?
С уважением –

Лесь Танюк

Фото сестры і
брата
Алексеевих

*Михайло Павлович
Алексєєв*

*Наталія Павлівна
Алексєєва*

«ЛЕСЯ УКРАИНКА В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОК».

Серия литературных мемуаров. Перевод с украинского.

«Художественная литература», Москва 1971

Личность Леси Украинки просвечивает сквозь все ее творчество; философское, гражданское и поэтическое сливаются в нем воедино, создавая особый мирообъемлющий образ вечного духовного протестантизма. И если творчество великой украинской поэтессы исследовано довольно многообразно, под самыми разными углами зрения, то мемуарная литература о ней бедна. «Ее биография, должно быть, никогда не будет написана», – сетовал муж поэтессы Климент Квитка, считавший, что «тому, кто пожелал бы

написать ее биографию, пришлось бы столкнуться с большими трудностями». Тем не менее, биография Леси Украинки стала предметом многих исследований, особенно в связи с широко отмечавшимся юбилеем поэтессы. Читателям полюбились «Ломикамень» А. Дейча, «Иду к тебе» И. Драча, книги А. Ищука, А. Костенко, М. Олейника, К. Граната и др. Издан на украинском языке в Нью-Йорке многолетний труд сестры поэтессы Ольги Косач-Кривинюк «Хронология жизни и творчества Леси Украинки (1970)». Много белых пятен в биографии Леси Украинки помогли заполнить мемуары, собранные и опубликованные в 1963 году А. Костенко, который предупредил читателя, что в его издании («Спогади про Лесю Українку, Радянський письменник, К., 1963) собраны «почти все свидетельства современников, которые могут быть ценными для выяснения жизни и творчества поэтессы». Цитировавшееся в этом предупреждении «почти все» было довольно спорным, так как за пределами сборника остались многие ценные свидетельства не просто современников, но и соратников и друзей Леси Украинки, печатившиеся ранее на Украине.

В прошлом году серия литературных мемуаров пополнилась воспоминаниями современников о Лесе Украинке; составление, вступительная статья и комментарии к сборнику принадлежат Александру Дейчу, который учел пробелы украинского сборника 1963 года, в результате чего русскому читателю повезло больше.

Отметим прежде всего то новое, что опубликовано в сборнике А. Дейча. Это, во-первых, воспоминания Людмилы Старицкой-Черняховской, человека незаурядного ума и таланта, дочери драматурга Михайла Старицкого. Впервые «Минуты жизни Леси Украинки» появились в «Литературно-научном вестнике» (№ 10, 1913). Ценность этих воспоминаний не только в их достоверности (в чем не приходится сомневаться), а в их особой публицистической тональности, в поэтическом мышлении автора, в их гражданской страстности, в чувстве великой дружбы и взаимопонимании, которыми Лесья была окружена «в трех связанных между собой семьях: Лисенко, Старицких и Косачей, а также в далекой семье М. П. Драгоманова».

Кстати, о Драгоманове, как о «духовном отце» Леси Украинки, книга, составленная А. Дейчем, дает довольно полное представле-

ние: в аргументации этого непреложного факта, несомненно, большая заслуга рецензируемого издания.

Многие годы поэтесса была дружна с известным украинским деятелем, историком и библиографом М. Ф. Комаровым; о ее пребывании в Одессе в семье Комаровых рассказывают страницы, принадлежащие перу Б. М. Комарова; многие сообщенные им факты были доселе неизвестны.

Павел Горянский, учившийся в Дерптском университете с братом поэтессы Михайлом Косачем (его воспоминания впервые были опубликованы в журнале «Життя й революція», 1926, № 2-3), пишет о позиции Леси в ряде вопросов, в том числе и о ее отношении к «толстовству» как проповеди «непротivления злу».

Из воспоминаний младшей сестры поэтессы Изидоры Косач-Борисовой, опубликованных в зарубежных изданиях, А. Дейч представил несколько живописных фрагментов о Косачах в Колодяжном и на хуторе Зеленый Гай; новые подробности есть и в ее воспоминаниях о последних днях Леси.

Очень важна публикация новых для читателя воспоминаний В.Д. Александровой, дочери писателя Д.Л. Мордовцева. Посвящены они отношениям Леси Украинки и одного из первых русских марксистов Сергея Мержинского. Прав А. Дейч, считающий, что эти мемуары «являются уникальным документом». Малоисследованные страницы биографии поэтессы помогают в чем-то прояснить и опубликованные в примечаниях два доселе неизвестных письма Леси Украинки к В.Д. Александровой из Сан-Ремо, датированные 1902 годом.

Все сказанное выше касается принципиальной новизны сборника. Но русскому читателю будет интересно познакомиться и с известными на Украине публикациями. Это в первую очередь воспоминания сестры поэтессы Ольги Петровны Косач-Кривинюк, подруги Леси Оксаны Стешенко, мужа ее Климента Квитки, друзей и родственников Галины Лисенко, Варвары Дмитрук, Нестора Гамбарашвили, Агатангела Крымского и др. Дополняют картину два сообщения из прессы того времени. Это «Похороны украинской писательницы в царской России» неизвестного автора и некролог Петра Дятлова «Памяти Леси Украинки», опубликованный в газете «Рабочая правда».

Сборник «Леся Украинка в воспоминаниях современников» – не только мемуары. Его вторая часть – шесть самых значительных в украинской критике статей о творчестве Леси Украинки. Их авторы – Иван Франко, Микола Зеров, Павло Филиппович, Александр Белецкий и Максим Рыльский. Прозорливая статья Франко посвящена раннему периоду деятельности Леси Украинки, которую уже в 1898 году он ставит в один ряд с Тарасом Шевченко. Зеров, чья великолепная статья (опубликованная, к сожалению, с некоторыми сокращениями) итожит творчество поэтессы как «бурный протест против вялости и сонливости общества, против его рабского духа и пассивности»; исследование Филипповича о генезисе драматической поэмы «В пуще» и Белецкого о драме «Кассандра» вводят нас в лабораторию творчества поэтессы. Вторая статья Белецкого исследует отношении Леси Украинки с русской литературой 80–90-х годов. Рыльский в анализе лирики поэтессы говорит о ее пронзительном философском ясновидении, о ее особом чувстве слова. Таким образом, вторая часть книги дополняет первую: познакомившись с **жизнью** поэтессы, мы с особым пристрастием углубляемся в ее **творчество**; в своей взаимообусловленности эти два качества воссоздают **феномен** Леси Украинки. Ее личность проявляется для нас на ярком историческом фоне родившей ее эпохи, поданной во всех ее противоречиях и взаимосвязях; полноте впечатления способствуют блистательная эрудиция автора вступительной статьи и комментариев А. Дейча, чья многолетняя работа над изданием произведений Леси Украинки, чьи исследования ее жизни и творчества давно снискали ему заслуженное уважение.

Почти все переводы с украинского выполнены Е. Малкиной: своеобразие ее труда – не столько в почтительном отношении к авторам текстов, сколько в умении донести до русского читателя богатство украинского оригинала, сохранив изящность авторской стилистики. Воспоминания читаются легко, книга пользуется успехом в самых разных читательских кругах и способствует расширению нашего представления о великой украинской поэтессе. Потому что создали эту книгу люди, влюбленные в Лесю Украинку.

(Лесь ТАНЮК)

* * *

Від П. Жура з Ленінграду

4/ III – 72

Вашу рецензію, дорогої Л. С., отримав. Думаю, що вона «Звезде» пригодиться. Очень обеспокоен болезнью Александра Иосифовича – что с ним? ...

Говорил с Евгенией Кузьминичной, – передайте от меня ей и Александру Иосифовичу сердечный привет, пожелания доброго здоровья.

Ваш

П. Жур

* * *

Лист від Утеїна
з Харкова

27 марта, 1972 года,

г. Харьков

Лесь Степанович! Здравствуйте! Сегодня наступил переломный момент в моем молчании. Хватит («Не могу молчать!»).

Пишу. Возможно, на меня повлиял праздник – Международный день театра? Хотя, нет. Просто тянул... Вначале ждал ответа из Киева. Думал: вот напишут, тогда будет что (конкретно) сообщить в смысле самоопределения. Но ответа (пока) нет; ответ мне только снится. Потом уговаривал себя тем, что Вы все равно в Петербурге. Затем ждал «спокойной» минуты, хотя, как известно, такой не бывает.

Рассказать хочется многое. Все. Потому письмо будет длинное, по-газетному пестрое и с продолжением.

Мне просто нехватает Вас. Поймите это заявление. К сожалению, я до сих пор не встретил такого же близкого мне и далекого от меня Человека. Больше всего я боюсь стукнуться башкой о свой потолок. Иногда мне кажется, что это уже произошло или вот-вот сейчас случится. (Возможно это комплекс), но мне часто сдается, что я ничто. Без знаний, без умения жить, без принципов, без ума... etc.

Вы для меня человек «без потолка». Человек безграничных способностей и возможностей. Все это мне даже не снится.

Мне кажется, что за тот неполный месяц, что я провел с Вами, я получил (понял, узнал, почувствовал...) больше, чем за два с половиною года, загубленных в институте. Понимаете?..

Нет, меньше всего я хотел бы сейчас походить на восторженную провинциальную курсистку. Нет. Но с Вами почему-то я не боюсь говорить так...

В институте за месяц моего отсутствия ничего не изменилось. Болото. Всех очень «заинтересовали» наши московские мемуары. Посыпались предложения выступить на заседании СНО, перед режиссерами института, перед студентами-заочниками (тоже режиссерами) Института Культуры т. д. и т. п. Но ажиотаж утих внезапно и бесповоротно.

Единственно, где меня с жадностью выслушали и выспросили – это в моем Дворце пионеров, среди ребят ТЮГа, где я уже много лет хожу в «старичках». Я, конечно, не удержался, чтобы не спросить Марью Андреевну о том, как же с «блеском защитился Плетнёв». Негодованием ее не было предела. Она говорила о том, какая гениальная у него диссертация, о том, сколько в ней смелого... и т. п. Стало ясно, что смелым, в ее понимании, считается сведение счетов с бывшими авторитетами, а гениальностью — своевременность. (Я достал Вам его статью. На днях вышлю.)

Вскоре началась эпопея выбора пьесы на курсе. Я предложил «Валентина и Валентину».

Как только приехал, сразу прочел и лишний раз убедился, как нельзя доверять чужому мнению. Пьеса мне сразу понравилась. Правда, перечитывая ее несколько раз заново, я нашел огромное количество слабостей, натяжек, надуманностей. Обидно, что большинство из них принципиальны. Но ценно то, что пьеса вызывает массу своих видений и ассоциаций. Правда, с таким подходом «автора» ставить, наверное, нельзя.

Мои шефы прочли пьесу. Одному из них она даже понравилась. Но все они в один голос завопили, что «такое» ставить нельзя... Да еще на институтской сцене... Да еще в украинском ВУЗе... «Вас, Утенин, всегда тянет на скабрзности и пошлость. Институт-

ская сцена – это вам не сексуальный театр и т. д. и т. п.». Вот так они говорили.

Пришлось предложить им новую пьесу. Предложил. Друзе «Птицы нашей молодости». Я уговаривал тем, что к 50-ти летию образования СССР надо было бы поставить что-нибудь из национальной драматургии. Нет же, им и это не понравилось. Нашли «скабрзную» сцену и к уже вышесказанному монологу добавили, что эти проблемы надо решать в анатомическом театре, а не в драматическом.

Вот так. Маразм крепчал. Тогда мой руководитель «посоветовал» мне взять «Шельменко-денщика». Я перечитал пьесу и отказался. Мотивировал тем, что спектакль этот все еще идет в нашем театре, что видел его в исполнении и Покотило – в Шевченко и Дальского – во Франка и боюсь влияний; доказывал, что не вижу актуальности в пьесе, не могу найти современного ключа ... etc. Все это выслушали. Сказали, что это увертки. Объявили ненавистником украинской национальной драматургии. Говорили, что я просто решил создать оппозицию на курсе. В конце-концов просто приказали: «Берите. Ставьте». В подтверждение своих слов привели зав. кафедрой, и он подтвердил гениальность такого выбора («хлебная пьеса»).

Ставить из нее я буду отрывок. Акт. Скорее всего IV. Постановочный план буду писать на всю пьесу. Сейчас собираю материал и актеров.

Лесь Степанович! Я знаю, что Вы в Одессе ставили эту пьесу. Слышал об этом много разговоров и сплетен («Все роли играли мужчины»), но ничего более вразумительного слышать не удалось. Хотя я и опасюсь влияния, все же прошу, если будет возможно (к слову) и захочется, то напишите хотя бы в нескольких словах принцип Вашего решения. Главное – нравилась ли Вам она.

Ну, вот пока и все. Выдохся. Завтра постараюсь продолжить. Передавайте от меня большой привет Оксане и Нелли.

Привет Вам от Людмилы Ивановны.

Будьте здоровы.

Виктор Утенин

P. S.

Да! Книгу о Федорцевой пока не нашел. Но – найду.

Віктор Утенін, Харків

ГИТИС

27
березня.

Защита диссертации (докторская!) К. Каск. «Эстонский драм. театр» (дооктябрьский и советский) – колись мені сподобалась її стаття про Шекспіра в Естонії у шекспірівському збірнику (читав у Харкові). Захист поважний, був Ірд, була Кнебель, були тартуські авторитети.

Захист гідний, хоч і не без проблем. У прихованому вигляді Каск тричі повертала на **національну самобутність**, а москалі щоразу наполягали на тому, що буржуазний естонський театр – бяка, а театр радянської Естонії – «навіки разом», і під впливом театру російського – ого-го!

Особливого в цьому не було нічого, дисертацію я читав (реферат!), цілком вірнопіддана, часом надто («В репертуарі театру «Естонія», напр., произведения советских авторов отсутствовали. Иногда театры ставили и антисоветские пьесы». ст. 37)...

Звичайно, піднесення «Ванемуйне» почалось у 1940 році, коли після «приєднання» його очолив «режисер-комуніст К. Ірд» – «Гибель эскадры», «Беспокойная старость», «Мещане» – «все як у людей».

Для мене найцікавіша **велика** історія – від початку до 1917-го. Репертуар європейський, перша вистава – **1529 року (!)** – «Андриянка» Теренція.

Містерія XIII ст. – у хроніці Генріха Латвійського, середньовічний Таллін.

XVII ст. – театр маріонеток Якоба Вігандта. Заміна латини на німецьку.

II пол. XVII – трупи віденських комедійних акторів Петра Гільфердінга, Йозефа Сколара, драм. труппа Гунденбурга. Нарешті театр Августа Коцебу (1784).

1790 – одна з перших світських книг естонською – «Книга добрих порад Рамма Йоозепа» – видана 1790 року за рахунок таллінського аматорського театру.

1809 – Ревельський німецький театр. Перший естонець-актор (професіонал) – П. А. Штейнсберг. Кинув Таллін, переїхав до Риги (1825).

У Таллінському німецькому театрі грали п'єси й естонською мовою.

Розділ II – 1870-і роки, народження і формування естонського національного театру (ст. 13–15. Розділ III, IV.

Нелогічно – Карл Меннінг керував «Ванемуйне» (1874–1941) (Рейнгард, Антуан). Тут – ст. ст. 20 – 25. Але ж Меннінг після 1914 р. переїхав до Талліна і відійшов від театру? І весь подальший період театр занепадав? До Ірда?

До речі, явна помилка – ст. 6, «Предистория эстонского театра» (до 1970 р.). Треба – до 1870 року, безумовно.

В Естонії на 1 300 000 жителів – 9 професійних театрів (8 естонських і один російський). Один. Порівняти з Україною важко.

Кнебель була незадоволена тим, що мало – про Вольдемара Пансо; як на мене – вичерпно. А от Епп Кайду, як на мене, заслуговувала б на більшу увагу.

Андрес Сярев
Лео Калмет
Ильмар Таммур

}

|режисери провідні

...

Проводжав до тролейбуса Таню Павлову. Цікава розмова. **Не про театр.**

* * *

31 марта 1972 года.
Киев.

Лист
С. Білокона
90 Н. К.

Дорогая Неллочка!

Ты, кажется, слишком много внимания уделяешь настроению, в то время, как оно удивительно эфемерно. Улыбка, доброе слово – и уже никакого тебе настроения, одна благодать и веселье... Поважнее, мне кажется, две его первопричины – общая гуманитарность мирозерцания и непрерывно растущий интеллектуальный уровень. При наличии этих моментов обеспечено уже все остальное, а сами моменты поддерживаются добротой и милосердием... Вот Тебе замкнутый круг, из

которого проистекает все конструктивное и сочетающееся с гуманизмом, то есть – по Конраду – прогрессивное. Правда, личный исторический опыт подсказывает, что в определенных обстоятельствах насильное пичканье людей гуманизмом будит в них зверей или по крайней мере носорогов, – для избегания столь компрометирующих исходов следует позаботиться, чтоб он не был пресным, а имел исторический аспект и идеально воссоздавал конструкцию бытия. В таком случае знание своего места в процессе приведет к гуманизму активному, то есть партийному и наступательному.

Очень рад был услышать Твой голосок, хотя я звонил из второй кабины справа, а там слышимость стабильно дрянная. Из-за моей беспечности мне пришлось передвигаться по морю житейскому на корабле отчаянных дураков. Раньше понятие «атеист» не имело в моем представлении ругательского смысла, а в слове «диорама» я не видел ничего комического. Здесь мне пришлось узнать много нового, и бесцельная трата времени составляет каждый мой день. Из этого Ты легко поймешь, каким сказочным флером окутываются мои воспоминания о немногих, к сожалению, и непродолжительных днях, когда я вырывался из сетей и поймавших меня капканов и с успехом (может, это от самомнения) подражал птичке Божией. По всей видимости, такого рода принципиально сибаритское времяпровождение имело и действительно непредвиденные последствия – для выработки общего жизненного ритма, миропонимания и всего того, к чему и должно относиться с уважением и бережно. Так или иначе, я чрезвычайно рад был бы нашим новым встречам, на новых уровнях и в новых ситуациях – в этом быстро изменяющемся мире.

У меня, как всегда, страшно много всяких дел. Занят сейчас вопросом об использовании художественных произведений в качестве исторического источника и многим другим. Собираю все возможные материалы по истории украинского искусствоведения 1917-27 годов, в чем преуспел; разработал две персоналии – Эрнст и Модзалевский. За отчетный же период написал несколько лирических стихотворений, весьма милых, – с удовольствием Тебе их зачту.

Р. С. Батько – про театр в Луцьку. Прораб і бригадир вогдили його на будову. За планом – мають здати в експлуатацію в 1973 році. Коробка, балкони, покрівля – все вже є. Буде розрахований на 800 глядачів («Буде де тобі розгорнутися – переїхав би ти з Неллею в Луцьк і очолив театр. **Зараз же напишіть мені про це!**»). В Луцьку весна, зелена трава, дерева брунькують. І далі: «Звичайно, я ні за що не проміняв би Луцьк ні на яке інше місто, тим більше на Москву, де нас так не люблять...» А Галя, пише, кличе його до себе, де «ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка».

«Живемо собі добре, в ладу. Наче два птахи в небеснім раю». І зразу після цього – про мамину могилу й квіти на ній. Емоційно пише, раніше він був сухішим у почуттях.

31
березня,
п'ятниця

*Я не їду до
Львова, до США*

Дві речі зірвалися – **звичайно ж**. Зателефонував до Ольги Вітошинський і здалеку почав про Крушельницького, Танюка й вечір. З усього того Ольга зрозуміла, їхати мені туди не слід, «щоб **не відмінили** вечір». Вона в свою чергу розпитувала мене, **що** там робиться у Львові. Пояснив, але на Ольгу це не справило жодного враження: вони тут нічого не розуміють і нічого не приймають до серця. Важливо одне: «Нечого тебе, Лесь, туди ехать, так и Ярослав Демьянович считает, – в Красной Армии штыки, чай, найдутся, без тебя большевики обойдутся».

Принаймні гумор у неї є, не розтратила все на Едварда.

Друга річ – складніша. Потихеньку актори ЦДТ виходили на ідею моєї поїздки з ними до США й Канади. Підключили Наталю Іллівну Сац. Вона їм зопалу все пообіцяла – «Нет проблем, спектакль едет – как это не взять режиссера и автора инсценировки?!» «Нет вопросов — звоните ему, что он едет!»

Не поїду. «Вопросов» нет, але не їду...

Та я й не допускав думки, що це можливо. Слава Богу, перезаписали музику в студії, бо Ша категорично відмовився брати оркестр.

Юра вчить англійську мову, хоче грати якісь монологи англійською. Я б не радив, це фокуси. Вистава ж бере за душу не словами – дійством.

*Бабанова –
«Дядюшкин сон»*

Деякі вистави принципово не дивлюсь на прем'єрі. Так було і з «Дядюшкиним сном» в Театрі Маяковського. Ну що поробиш, коли словосполучення «режисура М. Кнебель» викликає в мені усмішку?

На жаль, так і сталося: декорація Піменова абстрактно поетична, але все перегромаджено, захаращено. Музика – Г. Фрід – сама посередність. Вількіна, хвалена Вількіна – спрощено до субретки.

Але Бабанова! Але Марія Іванівна Бабанова!

Цим ніжним голоском вона приворожувала мене з дитинства – по радіо: «...К роялю!» В моїй закоханості в театр ці перші радіовистави зіграли, може, найважливішу роль. Але якщо інші «грали», Бабанова була в кожній репліці щира й невимушена...

Коли вона вперше з'являється на сцені, зала підводиться й аплодує. Так, вони віддають данину легенді. Проте все, що вона робить далі, легенди не знищую: ніби й не минули над нею роки, ніби не розстріляли Мейєрхольда, ніби вона не втратила ні крихти все того ж жіночого шарму – владна,

з гострою іронією. Вона грає Марію Олександрівну Москальову, Толя Ромашин – Князь К.; блискучий дуєт!

Прем'єру зіграли торік, і я, чуючи ахи й охи, боявся розчаруватися. Ні, Бабанова – найвищий з можливого рівень, це подих Бога, сама природність і тонкість, якої я давно ні в кого не бачив...

*Де реальність,
а де життя*

Звичайно, на місці Марії Осипівни для Бабанової слід було вибудувати **лінію** складніше, рельєфніше, – часом оточення їй тільки заважає.

Найцікавіше, як вона вийшла на поклони. Вигляд у неї був такий, що успіх абсолютно несподіваний, що вона такого не сподівалась. І це вона не зіграла – це теж є **правда натури**, великий подив перед життям, перед театром, – те, що тримає її на світі.

Отже, можу говорити, що мені повезло – за якихось три місяці – три такі роботи!

Володимир Висоцький – Гамлет, Лариса Мальована – Катя, Марія Іванівна Бабанова – Москальова.

Абсолютно різні напрямки, ролі – супернесхожі, виконавці – далекі один від одного, як гори від моря.

Та я відчуваю в них **єдине**, – відкритий талант **прожити**, віддати, досягнути.

Такий щасливий я був, перегорнувши останню сторінку роману Маркеса «Сто років самотності».

Від того стану я, здається, досі не відійшов.

Ось на якому психологічному тлі прориваються в мене київські та львівські арешти.

Іноді втрачаю орієнтир – де життя справжнє, а де – справжніше.

Ось і зараз я певен, що «Сто років самотності» і ці театральні враження – глибша реальність, аніж те, що іменують **просто життям**.

Бо у «просто житті» учасники його недобирають до максимуму. Тоді як і Висоцький, і Маркес, і Бабанова з Мальованою – живуть на самоспалення, на межі відродження й смерті, зухвало змагаючись із самим Богом за право володіти людськими серцями й помислами.

Якби людство вміло слухати Мистецтво, воно давно б забуло про свої злигодні. Бо то злигодні змаленого, покаліченого, обтятого існування.

І коли кажуть, що життя коротке, а мистецтво – вічне, то це і є відповіддю на питання про **справжність**.

...

**Архів:
В. Чорновіл**

З протоколу допиту від 14 березня 1972 року⁸

Запитання: Вам пред'являється вилучений при обшуку у Вашій кімнаті машинописний текст, надрукований під копірку на друкарській машинці на 5 листах стандартного паперу, який починається словами: «До Центрального комітету Комуністичної партії України. У газеті «Радянська освіта»...» і закінчується словами: «... такої жорстокої розправи. 23 вересня 1971 року». На цьому документі в кінці машинописного тексту дописані від руки прізвища: Б. Антоненко- Давидович, І. Дзюба, В. Чорновіл. Покажіть, хто і з якою метою надрукував цей документ.

В і д п о в і д ь: На це запитання відповідати не буду з причин, указаних раніше. Якщо ж виявиться, що моя відмова може зіграти якусь негативну роль щодо інших осіб, чії прізвища поставлені під заявою, я відповідатиму тільки в тому разі, коли слідчі органи візьмуть пояснення в автора статті «Апостол» і його штандарти» Я. Радченка про допущені ним у статті свідомі наклепи, указані в пред'явленому мені листі до ЦК КПУ, зокрема до мене особисто. Прошу також долучити до справи відповідь ЦК КПУ на цей лист, якщо така надійшла після мого арешту або була одержана кимось іншим.

Протокол допиту обвинувачений Вячеслав Чорновіл читати й підписувати відмовився, заявивши, що участі в слідстві він не приймає. Протокол допиту обвинуваченому оголошено слідчим уголос.

Т.1, а. с. 323-324

З протоколу допиту від 15 березня 1972 року

Запитання: На попередньому допиті Вам був пред'явлений вилучений у Вас при обшуку лист до Центрального комітету КПУ про статтю Я. Радченка «Апостол» і його штандарти», надруковану в газеті «Радянська освіта» за 14 серпня 1971 р. Як Ви оцінюєте ідейне спрямування листа?

⁸ Під протоколом стоїть підпис Босчка й пізніше поставлений підпис нач. сл. відділу Клименка (див. клопотання В. Чорновола від 28.02.1973 р.)

Відповідь: Усе, що я міг сказати про даний лист, я сказав на попередньому допиті.

Запитання: Автори цього листа з антирадянських наклепницьких позицій намагаються «довести» необґрунтованість вироку Івано-Франківського обласного суду, по якому за проведення антирадянської пропаганди був засуджений В. Мороз. Зокрема, у цьому листі говориться: «З огляду на те, що справа В. Мороза викликала особливо сильну реакцію як усередині країни, так і за кордоном, можна було б узяти під контроль саме цю справу».

Покажіть, яку мету переслідували автори, написавши цей лист.

Відповідь: Незважаючи на свідомо тенденційний характер оцінки цього листа й намірів його авторів, на запитання відповідати не буду з указаних вище причин [...].

Протокол допиту обвинувачуваний В. Чорновіл читати й підписувати відмовився, заявляючи, що участі в слідстві він не приймає. Протокол оголошено слідчим уголос.

Т. 1, а. с. 325 - 326.

З протоколу допиту від 16 березня 1972 року

Слідчим Боєчком було поставлене запитання про мету написання Вячеславом Чорноволом листа проти руйнування стрілецьких могил.

В і д п о в і д ь: На це запитання я відповідати відмовляюся з причин, указаних мною раніше. Якщо ж мене знайдуть можливим обвинувачувати за написання цього листа (що було б абсурдно), то вважаю необхідним вимагати долучення до справи відповіді ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР та Президії Верховної Ради УРСР, якщо такі були, а також свідчень заступника голови Львівського облвиконкому тов. Гнидюка, який в офіційній розмові з Іриною Калинець визнавав помилковість дій, учинених на Янівському цвинтарі, й гарантував, що подібного в майбутньому не робитиметься.

На наступні запитання Вячеслав Чорновіл відмовився відповідати.

Т. 1, а. с. 327-328.

З протоколу допиту від 17 березня 1972 року

Слідчим Боєчком на цьому допиті поставлено кілька запитань щодо вилучених у Вячеслава Чорновола віршів М. Осадчого, на що він відмовивд відповідати.

Запитання: Обвинувачений Осадчий Михайло Григорович на допиті 16 березня 1972 року показав, що вилучені у Вас його збірки віршів він дав Вам восени 1971 року для літературної консультації, щоб відібрати окремі найкращі вірші для однієї книжки. Чи стверджуєте Ви ці покази Осадчого М. Г.?

Відповідь: Я відповідатиму на це запитання в зв'язку з тим, що М. Осадчий обвинувачений і моя відмова відповідати могла б завдати шкоди його інтересам. Я стверджую, що згадані покази М. Осадчого цілком відповідають дійсності. Ніякої іншої мети, працюючи над віршами М. Осадчого, я не мав. Це була недовершена через арешт звичайна консультаційна робота літературного критика. Це видно, до речі, з короткої попередньої оцінки збірки «Адаме, де еси?», що є в моїй справі⁹.

На наступні запитання слідчого Боєчка В. Чорновіл відмовився відповідати.

Т. 1, а. с. 330.

З протоколу допиту від 22 березня 1972 року

Обвинувачений, прийшовши на допит, заявив, що, поки він не буде мати відомостей про свою сестру й про своїх батьків, жодної відповіді на запитання слідчого давати не буде й відмовляється з'являтися по виклику слідчого на допит.

Читати й підписувати Вячеслав Чорновіл відмовився.

Т. 1, а. с. 331.

⁹ Повернено В. Чорноволу СБУ 1996 р. разом з деякими іншими матеріалами й опубліковано в I томі Творів В. Чорновола.

З протоколу допиту від 23 березня 1972 року

На цьому допиті слідчий Боєчко ставив запитання щодо Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, на які Вячеслав Чорновіл не відповідав, зробивши зауваження тільки на перше.

Запитання: Покажіть, по чій ініціативі, коли і з якою метою був створений так званий Громадський комітет захисту Ніни Строкатої.

Відповідь: На це запитання зараз відповідати не буду з причин, указаних раніше. Можливо, дам деякі пояснення, якщо, усупереч принципам соціалістичної законності й радянської демократії, слідчі органи вбачатимуть у створенні такого Комітету кримінально карану дію і моя відмова завдаватиме шкоди інтересам інших осіб - членів даного Комітету.

Т. 1, а. с. 332.

Начальнику Львівського УКДБ
т. Полудню М. П.
від ув'язненого в слідчому
ізоляторі Львівського УКДБ
Чорновола В. М.

ЗАЯВА

Ще до арешту в мене склалися фактичні подружні стосунки з гр. Пашко Атенною Василівною, що мешкає за адресою: Львів-14, вул. Ніщинського, 14, кв. 6.

Формальне узаконення цих стосунків відкладалося тільки через ряд нерозв'язаних побутових питань, зокрема житлового, і стало неможливим через мій арешт.

Якщо гр. Пашко А.В. у зв'язку з моїм арештом не змінила свого ставлення до мене, своїх намірів щодо нашого шлюбу й зі свого боку дасть аналогічну заяву, прошу Вашої вказівки про те, щоб у біографічних чи анкетних даних у моїй кримінальній справі вказувалося, що я одружений з гр. Пашко А.В. Прошу також надати гр. Пашко А.В. усі права, які має дружина ув'язненого (передачі, листування, побачення і т. ін.).

Прошу ознайомити з цією заявою гр. Пашко, потім долучити її до моєї кримінальної справи¹⁰.

23.03.1972 р.

В.Чорновіл.

Т. 1, а. с. 146.

З протоколу допиту від 24 березня 1972 року

Запитання: Органами слідства отримано з прокуратури Одеської області документи: «Заява про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої» і «Хто така Н. А. Строката (Караванська)», які були туди надіслані від Вашого імені 10 січня 1972 року. Згадані документи, отримані з прокуратури Одеської області, Вам пред'являються.

Покажіть, чи направляли Ви ці документи прокуророві Одеської обл.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, указаних раніше.

Запитання: Вам пред'являється бюлетень так званого Громадського комітету захисту Ніни Строкатої від 21 грудня 1971 р., який був вилучений 12 січня 1972 року в квартирі Гнатенко Стефанії Йосифівни в м. Львові по вул. Декарта, № 5, кв. 11. Покажіть, чи передавали Ви Гнатенко С. Й. ці документи.

В і д п о в і д ь: На це запитання буду відповідати тільки в тому разі, якщо моя відмова відповідати може завдати шкоди якимось іншим особам. З тих же міркувань можу тільки зауважити, що, як видно з дати 21 грудня 1971 року та орієнтовних прізвищ осіб, які з тих чи інших міркувань не були включені до Комітету, даний примірник є тільки чорновим робочим варіантом і тому ніяк не міг бути використаний для надсилання в інстанції чи для якогось іншого «розповсюдження».

¹⁰ Ця заява була спричинена шантажем, що проводив сл. Боєчко, погрожуючи заарештувати Атену Пашко (див. додатково опубліковану далі заяву В. Чорновола до військового прокурора). А. Пашко також подала заяву 22.09.1972 р. про оформлення шлюбу (див. розділ «Додатки»). Відповідь Чорноволу зазначена в «Довідці» від 24.03.1972 р. за підписом сл. Боєчка: «Чорноволу В. М. роз'яснено, що порушеним питання про реєстрацію шлюбу з Пашко А. В. під час слідства не вирішується» (Т. 1, а. с. 146, зв.). Відповідь Атені Пашко див. у «Додатках».

Запитання: Чи знаєте Ви мешканця міста Києва Плахотнюка Миколу Григоровича, які у Вас з ним стосунки?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених мною вище.

Запитання: Аналогічний бюлетень так званого Громадського комітету захисту Ніни Строкатої був вилучений 12 січня 1972 р. у м. Києві при особистому обшуку в Плахотнюка Миколи Григоровича. Вам пред'являється ксерокопія документа, вилученого в Плахотнюка М. Г. Покажіть, чи передавали Ви йому документи Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, які були в нього вилучені при особистому обшуку.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з чіричин, указаних раніше. Хочу тільки зауважити в інтересах особи, якій може бути інкриміноване так зване розповсюдження цього документа, хоч він і не є антирадянським і антиконституційним, що, як видно з незаконного характеру документа, це теж не остаточний варіант, тому до остаточного відредагування і датування він не міг ніяк використовуватися.

Запитання: ким із своїх знайомих Ви вели розмову про так званий Громадський Комітет захисту Ніни Строкатої?

В і д п о в і д ь: На це запитання відповідати не буду з причин, указаних раніше.

Запитання: Допитана як свідок Франко Зіновія Тарасівна показала, що Ви розмовляли з нею про цей так званий Комітет. Покажіть, коли, де, при яких обставинах і з якою метою Ви вели розмови з Франко З. Т. про так званий Громадський комітет захисту Ніни Строкатої.

В і д п о в і д ь: На це запитання відповідати не буду з причин, указаних раніше.

Протокол допиту обвинувачуваний В. Чорновіл читати й підписувати відмовився, заявляючи, що участі в слідстві він не приймає. Протокол оголошено слідчим уголос.

Із СКАРГИ
прокуророві Львівської області
(копія: слідчому відділу Львівського УКДБ
для долучення до справи)

«Як я випадково дізнався, 18 березня 1972 р. у газеті «Ленінська молодь», органі Львівського ОК ЛКСМУ, надруковано кореспонденцію, в якій, перекручуючи факти, зводяться наклепи на мене, мене обвинувачено в антира-дянській діяльності.

Те, що особі, з якою я фактично не мав ніяких контактів, доручили оббріхувати мене на сторінках обласної газети, могло б лишитися на совісті редактора цієї газети, якби не та серйозна обставина, що це сталося під час попереднього слідства в моїй справі. До того ж це вже другий відомий мені виступ такого характеру після мого арешту. Відомо мені також, що моє ім'я тепер використовується і в усній пропагандистській кампанії, при цьому мій світогляд так чи інакше прив'язується до буржуазно-націоналістичного, бандерівського тощо.

Таким чином, порушуючи закон про невинність заарештованого до рішення суду, нагнітається атмосфера для виправдання перед громадськістю факту мого арешту й наступного засудження. А режим найсуворішої ізоляції (при якому я протягом двох з половиною місяців нічого не знаю навіть про своїх важкохворих батьків), на мою думку, установлено мені не стільки в інтересах слідства, скільки для того, щоб не дати мені можливості спростувати поширювані про мене брехні. Адже в даному разі, у зв'язку з моїм перебуванням під слідством, газета не могла надрукувати такий матеріал, не узгодивши його з органами слідства чи прокуратури.

Уся ця кампанія проти мене задовго до суду знову утверджує мене на думці, що доля моя повністю вирішена, що фактичним днем мого суворого засудження є день мого арешту, а теперішнє слідство й наступний суд - тільки формальності, покликані надати вигляду законності давно прийнятому рішення.

Усе ж прошу Вас указати органам пропаганди, що, згідно із законом, мене ще не можна вважати винним, а тому використання факту суворої ізоляції для безкарного оббріхування мене - і незаконне, і неморальне».

24.03.1972 р.

В. Чорновіл.

Т. 1, а. с. 339-340.

З протоколу допиту від 27 березня 1972 року

На запитання слідчого Боечка про створення Громадського комітету захисту Іїни Строкатої Вячеслав Чорновіл відмовився відповідати, як і на запитання з приводу свідчень Г. П. Чубая, хоч деякі зауваження зробив.

Запитання: Свідок Чубай Григорій Петрович на допиті 9 березня 1972 року показав, що на початку 1971 року він почав видавати журнал «Скриня», в якому друкувалися твори поетів-початківців, і що Ви запропонували Чубаю надрукувати Вашу статтю, в якій йшлося про творчість якогось київського поета старшого покоління, якого Ви критикували за його ідейний напрямок у поезії. Покази свідка Чубая Григорія по цьому питанню Вам оголошуються. Покажіть, що Вам відомо про видання збірки віршів під назвою «Скриня» і які свої статті Ви хотіли надрукувати в цьому збірнику.

Відповідь: Нічого для альманаху «Скриня» я Г. Чубасві не давав, бо про намір робити альманах саме такого характеру й з такою назвою я нічого не знав. Я справді колись давав Чубасві читати одну зі своїй рецензій, написану ще до першого арешту, але було це не в 1971 році, а в 1969 чи на початку 1970 року. Це була рецензія на слабеньку поетичну збірку київського поета В. Грінчака, яку я хотів надрукувати в одному з київських журналів і не зробив цього тільки через арешт. Заява Г. Чубая, що я критикував Грінчака не за низьку художність його творів, а за його ідейність - абсурдна. До речі, ця стаття під назвою «Поезія» епохальної масштабності» була вилучена в мене під час обшуку й потім повернена як така, що не містить нічого незаконного

Запитання: Покажіть, які антирадянські або наклепницькі твори передавав Вам Чубай Г. П.

В і д п о в і д ь: На це запитання відповідати не буду з причин, указаних раніше.

Запитання: Свідок Чубай Г. П. на допиті 9 березня 1972 року також показав, що в 1969 році він познайомив Вас зі своєю поемою «Вертеп», в якій він допустив наклепницькі вигадки на радянський суспільний лад, і Ви одобрили цей твір, записали на магнітофонну плівку поему «Вертеп», «Відшукування причетного», вірші із збірки «Плач Єремії» та інші. Як показав Чубай, він давав Вам надруковану

на друкарській машинці збірку віршів, де був надрукований і «Вертеп». Протокол допиту свідка Чу-бая Г. П. від 9 березня 1972 року Вам оголошується. Чи стверджуєте Ви ці покази Чубая Г. П.?

Відповідь: Змушений і тут унести деякі уточнення в інтересах самого Чубая, який чомусь охоче почав погоджуватися на неправильну кваліфікацію своїх творів, а також в інтересах інших осіб (М. Осадчого, Ігоря та Ірини Калинців), яких Г. Чубай штучно об'єднує разом зі мною в одну «групу», з «нездоровими» настроями якої Г. Чубай нібито принципово боровся.

Почну з поезії. Деякі ранні твори Г. Чубая (поема «Вертеп», вірші з першої рукописної збірки, пізніша поема «Відшукування причетного») справді зацікавили мене, але не так з огляду ідейного, де Г. Чубай не сказав нічого нового й оригінального, як безсумнівною майстерністю і перспективністю дуже ще молодого автора. До речі, сам Чубай у зачитаних мені показах також не каже, що я схвалив поему «Вертеп» саме за її ідейне спрямування. Хоч у цій поемі можна вловити ще очевидні сліди наслідування (наприклад, польського поета Юліана Тувіма), що пояснюється молодістю автора, поема написана з неабияким хистом. Вона давала підстави думати, як і ще ряд творів, що автор, удосконалюючись, зможе зайняти помітне місце в українській поезії. На жаль, останні відомі мені поезії Г. Чубая, хоч і написані талановитою рукою, усе ж свідчать про відхід його від правильно обраного спочатку реалістичного шляху в самоцільно формальні пошуки, не завжди вдалі.

Щодо ідейної спрямованості поеми «Вертеп», то навряд чи можна кваліфікувати її як антирадянську або наклепницьку чи вульгарно виводити причини написання поеми з особистих невдач автора. У поемі «Вертеп» я не бачу будь-якої чіткої ідейної платформи - ні радянської, ні антирадянської.

Творами Г. Чубая я, як критик і шанувальник рідної літератури, цікавився не більш як творами десятків інших авторів і ні для якої позалітературної мети не використовував їх. Ніякої літературної збірки віршів Г. Чубая в мене не було, можливо, він тільки колись показував мені її або давав на короткий час.

Від читання й підписування протоколу Вячеслав Чорновіл відмовився, мотивуючи тим, що участі в слідстві не бере.

З протоколу допиту від 29 березня 1972 року

На запитання слідчого Боєчка про журнал «Український вісник» Вячеслав Чорновіл відмовився відповідати. На запитання щодо свідчень Чубая дав уточнення.

Запитання: Свідок Чубай Г. П. на допиті 9 березня 1972 року показав, що приблизно через місяць після проведеної з ним бесіди в прокуратурі Львівської області по суті його поеми «Вертеп» Ви, побачивши його на вулиці, розпитували про те, як проходила бесіда, хто з працівників прокуратури й КДБ приймав у ній участь, чи дійсно на бесіду викликали його батька. Як ствердив Чубай Г. П., він Вам про все це розповів і Ви занотували. Покази Чубая Г. П. по цьому питанню Вам пред'являються. Покажіть, з якою метою Ви розпитували Чубая Г. П. про це і для чого записували зміст його відповідей.

Відповідь: В інтересах самого ж Чубая, з показів якого випливає, ніби він мені свідомо давав для якоїсь мети інтерв'ю про його бесіду в прокуратурі і я нібито навіть щось записував при цьому, повинен унести уточнення. Чубай справді коротко розповідав мені при якійсь випадковій зустрічі на вулиці про його виклик у прокуратуру й робив це з власної ініціативи. Ніяких записів про цьому я, звичайно, не вів, бо там узагалі не було чого записувати, і я в таких записах не мав ніякої потреби. До того ж деталі цієї розмови в прокуратурі я знав задовго до зустрічі з Чубаєм, бо він розказав про це багатьом особам. Нічого недозволеного в таких діях Чубая я не бачу, наскільки мені відомо, з Чубая ніхто не брав підписку про нерозголошення. Неточні свідчення Г. Чубая, особливо там, де кажеється, ніби я робив якісь записи, вважаю спричиненими тенденцією слідства в моїй справі.

На інші запитання Вячеслав Чорновіл не відповідав. На запитання, з якою метою ознайомив Вячеслав Чорновіл Чубая з «антирадянським» документом «Як і що обстоює Б. Стенчук», він зробив зауваження.

Відповідь: З оцінкою документа «Як і що обстоює Б. Стенчук» як антирадянського не згідний, тому відповідати на запитання не буду.

Від читання і підписування протоколу Вячеслав Чорновіл відмовився.

1 квітня
1972

2-го Великдень. 3-го – Великий Понеділок.
9-го за старим стилем – Великдень.

...

А 1-го – День Дурня. Театр і є Великий Дурний, Геній
Клоунади, Мудрість навиворіт?

...

Треба знову їхати в Ленінград. І щоб
не було мені там самотньо, беру з собою
книжку Товстоногова «Круг мыслей», яка є
до певної міри підсумок періодові театру
моєї молодості. Я жив і виховувався на цих
ідеях.

Курбас сюди не монтується, тому я ніби
на маргінесі від своєї «генеральної лінії».
Мене не тягне ставити Чехова. Шекспіра –
так. Від Брехта я вже видужав. Микола Ку-
ліш – це все-таки вчора. Хоч воно й може
прозвучати, як завтра – якщо Бог дасть.

...

Не варто так розкидатися словом «філантроп». Це не
просто «той, що любить людей». Само поняття «філантроп»
виникло вперше як характеристика Прометея.

...

Л. Т. Читай Бертрана Рассела.

До березневої каламуті:

Водив п. Станіслава на «Гамлета». У них у театрі виробля-
ють і не таке, каже, – але «Висоцького в нас нема. Роль вер-
шина – грає він Шекспіра в собі, часом – себе в Шекспірі».

Він – польський українець (чи український поляк), гім-
назію кінчав «у Львові», потім там же – правничий ф-т в уні-
верситеті.

Спокійний, уважний, більше розпитує. Явно був задово-
лений з того, що я похвалив його переклад «Оргії» – і статтю
в «Керунках» про Стефаніка, – І.С. тримає мене в «курсі».
Хоче перекладати «Вершники» Яновського і прозу Довжен-
ка. Мої (Підсушині) виписки з «Щоденника» Довженка його

Станіслав
Едвард Бурний

приголомшили. Наводив його на ідею перекласти Миколу Куліша. Тут у нього, каже, пробілі, знає про нього, а текстів – нема.

Цікавився, чи не міг би я поставити у Москві щось із його п'єс («Любов і нейтрони», «Гвоздики чи троянди»). Подарує, каже, свою книгу про драматургію (польську) – не захопив зараз. Моя бібліотека справила на нього враження.

Постать унікальна. Йому 60, підкреслений європеєць. Свого часу вивчав навіть східні мови.

Обережний.

Перед Москвою був у Києві... Шокований арештами і не може зрозуміти «необхідності такого масштабу».

Тепло про Неллину статтю «Лесь Курбас» (1968). І мені дуже шкода, що Неллі з нами не було – а поговорити ми пішли з ним на «пленер», у наш рятувальний парк біля «Локомотиву».

Дуже вагома для мене «деталь» – має добрий вихід на Гедройца), про що я знав лише опосередковано.

Вітання від Кочура. Києвом, повторюю, **вдарений**.

Два мої листи
до В. Утеніна

* * *

Москва, 1 апреля 1972
Лист до В. Утеніна в Харків:

Письмо хотя и первоапрельское, верить ему можно, ибо в таком положении, как у нас с Вами, – шутки в сторону.

Прежде всего, самые нежные слова от Оксаны: микрособаку она получила, орешки скормлены белочке – все как надо. Собачку м-ль Оксана окрестила Дружком, и собачка хорошая («не как свинка, а скорее даже наоборот»). Теперь вопрос: «А когда Вы к нам приедете?» И еще: «Сегодня ходили мы с папой на Птичий рынок, искали нашему бельчонку жену. Но так и не нашли. Зато разыграли маму: папа обмотал шарформ руку, спрятал за пальто, а мы сказали, что там у нас шевелится щенок, – мама не поверила, решила, что не щенок, а ежик. Вот как было дело».

Теперь по поводу Международного дня Театра и связанного с ним «Не могу молчать». Я и не полагал, что у Вас, Витя, что-либо мо-

жет решиться так сразу. Тут одного усилия маловато, надо поднатузиться. Постепенно – но последовательно – реализовывать свой замысел прихода в театр; в любом случае вместо роз будут розги, но в случае удачи хоть от хорошего куста.

Это хорошо, что Вы беспокоитесь о потолке. Когда мы о нем перестаем думать (волноваться), из нас уже ничего хорошего не получается: дело здесь не в постоянной потребности самоедства, а в особом настрое, который – как холодный душ – бодрит. Нужен тот самый «пепел Клааса», который «стучит в мое сердце»: если ничего меня не гложет, не жжет, то я уже – по ту сторону здравого смысла, на которой возрастала некогда пресловутая Аркадская Идиллия; в этой державе не было ни одного художника, ибо всем в ней жилось хорошо.

Относительно моих «безграничных способностей» и «без потолка» – увы! Гай-гай, – сказал бы я, находясь в Киеве, – «а молодість не вернется...» Разумеется, молодость не в понимании «сколько лет, сколько зим», а – в бесшабашной дерзости замыслов и надежд. Становясь опытнее, начинаешь осторожничать, и к «безумству смелых» относишься с хорошей завистью. Столько не сделано, столько утеряно – безвозвратно! Как все, я подвержен припадкам депрессии и черной меланхолии: ностальгическая хандра и понимание того, что работаешь вхолостую – страшные вещи. А если при том еще знаешь, что пороху в пороховницах могло бы хватить надолго, то вообще начинаешь смотреть на жизнь (современную – существенная поправка!) мрачно.

Но – «потерпевший до конца да будет спасен»: Библия никогда не ошибается, ибо в каждом ее изречении есть сразу и «да» и «нет». Посему я – за «потерпение», т.к. за одного битого семь небитых дают.

Дело, таким образом, заключается только в осознании своего предназначения (единственного) – и в следовании собственным законам свершения желаемого. Поняв, кто Вы, Вы уже не сможете не стать Им. Остальное – мелочи: воля, самодисциплина, дальний прицел и – самообразование (в смысле образовать себя, образно создать себя, – см. у Курбаса про «образне перетворення»). Надо иметь в виду, что мы – **любительское поколение**, дилетантское («мы все учились понемногу чему-нибудь и как-нибудь»), и должны стать хотя бы перегномом для тех, будущих, которые обязательно

нас же, их вскормивших, будут отрицать. И черт с ними, я лично, не зная их, все равно их люблю – ужé!

Ваши страдания по поводу Вашего института – это все равно, как если бы страдали от того, что...

5 апреля 1972

Не буду продолжать этой мысли, т. к. за пять дней перерыва (вынужденного, конечно) забыл, ради чего она выстраивалась.

Эпопея с «Валентиной» (Ваша) – отражение всего, что делается с этой пьесой на Украине повсеместно. Везде – отложили, запретили, отсоветовали и т. д. Таков наш украинский канон, традиции – ставить из русских пьес только махровую «кубанскую казаччину» или иное худое «наследство» (от слова НАСЛЕДИТЬ, СЛЕДИТЬ и др.). Именно привилегированные рабы становятся самыми рьяными защитниками рабства – и на Украине сейчас, как и в оны годы, репертуар худ, бледен и беден. Выход – в создании собственного репертуара, в приходе в украинскую драматургию своих молодых (новых – качественно!) авторов, которые ставили бы перед театром принципиально новые задачи. И за это стоит класть голову.

«И, наконец, несколько слов по Вашей просьбе о «Шельменке».¹¹

Когда мне в Одессе предложили ставить это сочинение, я, как и Вы сейчас, отказался. Очень уж несовместимым с целями и задачами современного (общественного!) театра казалось мне это предприятие. Сел в поезд и уехал в Киев. Но не доехал. В поезде мне и пришло в голову, что легкая эта комедийка (написанная, несомненно, талантливо — рукой либеральствующего автора) могла бы стать поводом для поиска нового театра в стиле украинского неопрIMITИВИЗМА. И ход нашелся. Я втрое сократил без того недлинную пьесу и подошел к спектаклю как к притче, которую нам предстоит увидеть в том виде, в котором ее могли бы сыграть сегодня странствующие бурсаки, попавшие в Одессу 1963 года, триста лет гастролируя с «Шельменком» по разным эпохам. Значит – бурлеск, интермедии, песни, куплеты, ироническая редакция. Шпак – это скворец, а скворец – это, естественно, шпак; роли Шпака и Скворцова играли актеры, поразительно похожие друг на друга

¹¹ Из письма харьковского режиссера В. Утенина. (1.04.72.)

(фактура, манера и др.) – н.а. Твердохліб и И.Максимов. Шпак был с булавой а ля Хмельницкий на лошади перед Софией, а Скворцов – московствующий жених, за которого Шпак не хотел выдать дочь. К концу спектакля, обвенчавшись с Присей, Скворцов приходил к Шпаку в шароварах, вышитой сорочке, с такою же булавой и т.д., и публика не могла различить, где один, а где другой – обое-рябое... Спектакль прерывался вставками, во время которых Шпак, скажем, вычитывал из старых газет сведения о современных событиях (1963), в основном политического и международного порядка и др. Основной же прием заключался в том, что бурсаки не имели в своих бродячих труппах лиц женского пола, и посему все начиналось с того, что они проходили по залу с бойкими куплетами о том, что все зло в мире – от Евы, и они решили доказать, как можно обойтись без женщин; выходили на сцену, бросали в шапку бумажки с ролями — кому что выпало, тот и должен был изображать. Получивший роль Приси или Эвжени тут же облачался в соответствующие одежды и старался игрой своей убедить, что... У многих это получалось изячно (что оччччень важно!) и смешно.

Спектакль в целом был любопытен, ладно скроен, хотя нес на себе следы поспешности (репетировали 24 дня плюс ночи – некоторые), новое из него (принцип музыкального скоморошества, монтаж сцен-номеров, мизансцена как комическое «перетворення» и др.) я впоследствии перенес в «Сказки Пушкина», и этому спектаклю повезло больше. Сегодня, оценивая «Шельменка» критически, я бы отметил, что он все же был эклектичен и нес в себе элементы юношеского перебора. Но – поставлен он был, так сказать, не столько во славу Шельменка, сколько во славу театра как такового: лейтмотивом была песня о часовом («Гостра куля давно вже забила його, а він все ще стояв і фурт-фурт ладував... Вже у землю сиру закопали його, а він все ще стояв...» і т.д.) И еще – пьеса шла в переводе Тычины, т.е., на хорошем украинском языке, а не на хохляцком суржике Квитки-Основьяненка. Это придавало спектаклю бoльшую литературность. Тем более что доминировал в нем фарс.

Вот такие пироги.

Театр имени К. С. – все те же, все то же, все там же. Бобылев еще работает, но практически его уже нет. Нового никого не назначили. Был диалог со мной: я поставил ряд сурьезных условий, и

меня не очень уговаривали. Гастроли в Ленинграде – скучны, денег много, престижа – никакого. Только и того, что увидел замечательный спектакль Опоркова «С любимыми не расставайтесь» по Володину (блестательная актриса Мальована, или, как она себя величает, Малеванная). В Ленинграде художественный климат лучше: повлияло омоложение Ленинградского ГК после ухода товарища Толстикова.

Привет Люде, Люсеньке, Людмиле Ивановне. Я давно ее не видел, но ее «глаза большие все стоят передо мной» немым укором – так ей и передайте. Ей и Вам – приветы от Нелли.

И – пишите. Беритесь за все крепко и не питайте иллюзий, что само собою что-либо свершится. У каждого есть только то, что он сам создал. Найти кошелек – это случается, но какой дурень его потеряет?

«Мольера» (моего) Управление запретило уже вторым письмом, но мы репетируем и будем выпускать все равно. Записали неплохо музыку с оркестром Силантьева и с ним самим.

Жму режиссерскую пять («и ни пяди!»)

6.04.1972

Лесь ТАНЮК

* * *

3 батькового листа:

«Дорога Неллю, вітаю тебе з днем твого народження і бажаю сили, здоров'я, успіху в праці. Щоб ти прожила свій вік так, щоб це стало подвигом во ім'я нашого народу... Авжеж, я не лише про воляня, як неодмінно пожартувала б покійна Наташа...

Вірю – ти здобудеш великої слави в науці, якій служиш. Щоб ти створила щось таке нове, від чого й раділа сама, чим була б захоплена завжди. Щоб воно тобі завжди давало естетичну насолоду.

А ще – багато вам достатків і вірних друзів – бо що то є достатки без друзів і друзі без достатків?!»

І далі – про те, як усе це здобувати – працюю, подвижництвом, опорою на авторитети і на моральні чинники.

Зичить Неллі винахідливості й терпіння у «зміні старих форм, які ще довго кусатимуться...»

Настрій гарний – бо одержав подяку від Наталі Павлівни з Л-ду, – вислав їй старі фото, рідкісні. Раніше вона підкреслювала, що не дуже його любить (в підтексті – бо занадто заскочений на волинському, сиріч – «націоналістична меншовартість», останніми роками це в них стерлося, і вона часом тужить за Україною, а він усе менше шпигає її за «расейщину»).

А мені – вітання від Олександри Миколаївни Кальченко (Ківерці, технікум, вокал!) «і її дочки Маргарити, яка закінчує у Львові аспірантуру» («по відділу естетики»).

У Володі Іваницького в Мінську – біда: вибух і пожежа на заводі, загинуло багато людей («до 600»), слідство (Лист від 5.04. 72, рука тремтить, рядки набігають один на одного. Може, послати окуляри???)

Неллі – 33. Квіти. Дзвінки – Ленінград, Одеса, Луцьк, Єреван, навіть Київ та Львів, усупереч подіям.

Не дуже святкували, бо – Дейч...

**7 квітня,
п'ятниця**

Помер Олександр Йосипович Дейч.

**8 квітня,
субота**

Пропонують свої акторські послуги Гайчуки з Талліна. Гарна пара – якби була українська студія, я б їх туди записав. Але в Театрі Станіславського я не господар, не я відбираю.

Будь моя воля, я б їх до нас запросив. Та це проблема квартир, ставок, прописки.

...

Цілий день у Євгенії Кузьмівни.

**9 квітня,
неділя**

10 квітня, Заборонили мені «Пурсоньяка»; кажуть – **остаточно.**
понеділок Зняли з посади Івана Тимофійовича Бобильова – і під шумок вирішили зарізати «Пурсоньяка»?

Та що все це значить – поряд із смертю Дейча? Всі вони – друзі – були вбиті. Відходить уся їхня генерація, Дейч був для них у чомусь еталонний.

Всі були до цього готові, а все одно – дуже болить. Україна – офіційна – як завжди – ні при чому. Він для неї був і лишився, як тепер почали говорити, дисидентом.

«Пройдет много лет, и полковник Аурелиано Буэндиа, стоя у стены в ожидании расстрела, вспомнит тот далекий вечер, когда отец взял его с собой посмотреть на лед. Макондо было тогда небольшим селением с двумя десятками хижин, выстроенных из глины и бамбука на берегу реки, которая мчала свои прозрачные, воды по ложу из белых отполированных камней, огромных, как доисторические яйца...»

Чим сильні актори, про яких я писав? Вони грають людей, які зуміли пережити величезне людське горе. Таня Бабанової, той же Дячков у Раскольникові, Гамлет – Висоцького, Лариса – Катя. Я бачив Дячкова і в «Человеке со стороны», – і нічого не відчув. Бо там нема **горя**, нема пережитого, є фанатизм справи. А кому від тієї справи потеплішає – хіба він знає? Тому й не тривожить, що не болить.

Розповісти про смерть Дейча **не можна**, – болить. Як не розкажеш – буде профанація.

(А ще в Достоєвському **від** Дячкова було забагато заліза, скидалося на ангар чи цех, – і дратувало як у «виробничій п'єсі». Я думав, на ці штуки хвора тільки Москва. Але й у Ленінграді понизився рівень води у Неві).

* * *

Листівочка від Елі Соловей, поки я їздив:

«Любі мої Танюки, сьогодні подзвонив Толя і все мені переказав. Я дзвонитиму Е. К. завтра, але вже сьогодні хочу вам сказати, яка

*Лист від
Е. Соловей*

я вам вдячна! Мабуть, ви таки добре зрозуміли, який я «лежачий камінь», особливо чомусь – зараз і в теперішніх моїх обставинах. Мені дуже совісно, що звалила на вас цей клопіт, але такий вдалий збіг обставин плюс ваше ставлення до справи дають стільки надії, що я наче прокинулась. І взагалі почала думати про якусь життєстійкість (якої нема) і опір обставинам (де б узяти). Якщо ж взагалі схочете колись робити з мене шаржі – найкраще обіграти васнецовську «Альонушку». Ота поза – як життєва позиція, уявляєте?

Бачила щойно Гриця, вже начебто налагоджуються його справи – в мовознавстві. Добре, що не в нас, бо в нас «жуть». Тотальна реорганізація – як привід до повальної переатестації.

А ще довідалась сьогодні, що Наталя Борисівна поїде звідси зовсім, в Л-д. Що в цьому є логіка – знаєте самі. Логіка парадоксів, котрі суть життя.

Лесь, подивися в ж. «Детская литература» № з статтю В. С. Непомнящего «Что ждет сказку?» – тобі буде дуже цікаво.

На свята мала їхати додому, а оце бачу не виходить, поїду на 9. V (з відгулами за донорство. І дуже мрію в травні ще побувати у Москві. Так люблю вас – якби ви знали!

Христос воскрес!

Ваша Ліля».

* * *

Здравствуй, Лесь!

Пишут тебе актеры Гайчук и Головатая из Таллина. Можно ли попробоваться к вам в театр?

Мы знаем о твоих требованиях к актерской профессии. Очень хотелось бы работать в максимально жестких творческих условиях.

Сообщаю краткие данные о нас: кончили институт у В. Нелли в 1966 году. Работали в Одесском ТЮЗе, Волгограде и вот уже четвертый сезон работаем в Таллине.

Вот неполный список сыгранных нами ролей:

«Судебная хроника» – Бабичев;

«Пузырьки» – Узюмов;

«Они и мы» – Кузьмичев;
 «Соловьиная ночь» – Бородин;
 «Дни Турбиных» – Николай Турбин;
 «Два товарища» – Толик;
 «Старший сын» – Бусыгин;
 «Дуэль» – Искандер;
 «Амнистия» – Соловейчик;
 «Валентин и Валентина» – Володя.

«Судебная хроника» – Оля Колабина;
 «Дипломат» – Марселла;
 «Высшая мера» – Ирма;
 «Варвары» – Веселкина;
 «С легким паром» – Галя;
 «Тот, кто получает пощечины» – Консуэла;
 «С вечера до полудня» – Нина;
 «Одни без ангелов» – Лидия
 и т. д.

Если наш показ возможен, для нас самое удобное время – август и начало сентября.

Ответ пришли по адресу: г. Таллин, Главпочтамт, до востребования. Гайчуку Евгению.

С уважением

Гайчук.

*Два листа
В. Утеніна.*

* * *

8 – 9 апреля 1972 год,

г. Харьков.

Лист від В. Утеніна з Харкова:

Мое продолжение явно задержалось. Я даже сам не ожидал, что так надолго...

Сьогодні великодня ніч. Свято. Стільки це викликає спогадів, асоціацій. Куліш. – «Патетична соната». – Київ. – Театр Франка. – Друзі. – Молодість... – ...

Кстати, два слова о спектакле («Патетична соната») Мешкиса в театре Шевченко. Первое, что поразило, – полупустой партер.

От этого и страшно, и стыдно, и неудобно. Декорация решена неинтересно: условность «скелета» пытаются оправдать (зачем?) реальностью проэкции дома с четкой подробностью колонн. Установка неподвижна. Актерам тесно. Зрителям за них боязно. Совершенно неожиданно в комнате Пероцкого, Ступай-Ступаненка и Илька вместо оконных рам – витражи (а la задернутые порттьерами и открываемые по мере надобности. У Илька – нечто арфнопэтичное, у Ступая – украинско-орнаментальное, у Пероцкого – русско-соборное. Мне Кравец (художник) всегда казался более талантливым. Возможно, это просто «не его», ведь я сужу, в основном, по его работам в кукольном театре.

Мешкис ввел (правда, неизвестно для чего) световой занавес. Его даже технические функции остались для меня загадкой.

Илько (Ивченко) сидит на авансцене и все о чем-то говорит, говорит, говорит... Этаким лирический комментатор.

Каждый играет, что хочет, вернее – что может. Бондаренко (Пероцкий) лишний раз доказывает, что он профессиональный актер.

Очень перепроститутила роль Зиньки Свистунова.

Марина (Стилик) «шьет белыми нитками»; всю ее «подлюю» натуру видно сразу, какой-то учебник... (?)

Короче – детский лепет. Непонятно для чего, зачем, о чем etc. Жаль театр.

В русском театре успехи, аншлаги. Последний шедевр Ненашева («Маскарад») произвел фурор. Даже на просмотре, где, по-моему впервые, присутствовали актеры из других театров (шевченковцы!), спектаклю устроили овацию. Кричали «браво» и даже «чепчики бросали». А ведь на просмотре т. с. «враги». Билеты проданы на месяц вперед. Рецензии наилучшие. Абалкин восхищался Ниной (Ковтун) и божился, что лучшей нет во всем Союзе. Наверное, он имел в виду – «моложе». Ненашев много накрал, но это было бы, может быть, даже хорошо, если бы крал с разбором.

У меня ничего нового. Письма из Киева уже не жду. Прошло. Даже не хочу уже. Хотя, конечно, непонятно. Тем более, что драматургический прием с потерей письма, или что-нибудь в этом духе, мне кажется нереальностью...

Готовлю (работаю?) над двумя отрывками одновременно. Придумал очень сложный сценарий к 50-летию СССР и теперь должен в идиотически короткий срок его «выдать».

Кроме того, в полную пишу работу о В. Н. Чистяковой. Хочу что-нибудь поэтическое и как можно менее «научное». Взял у нее для этих целей 95 рецензий. Много хлама, но есть несколько очень интересных (Тальников, Чаговец В, Ветрова). Боюсь, что не успею. Не умею я писать быстро.

Лесь Степанович!!! Что у Вас?!

Как «Мсье де Пурсоньяк»? (Часто вспоминается песнями, фразами, хохмами...) Виден ли конец? Когда пригласите на премьеру? Что в театре? Изменилось ли что-нибудь? К лучшему ли?

Мой друг из Макеевки привез новость: у них ставит Головатюк. Впечатление о нем пока неважное. Ставит «Гавроша» (?).

Передавайте от меня приветнице Оксаночке и Нелли.

Будьте здоровы!

Снова письмо не вышло. Не то... не то.

Напишите, а?

Виктор

* * *

**11 – 12 апреля, 1972 г.,
г. Харьков.**

Ще один лист від В. Утеніна:

Спасибо за письмище!

За – в письме. Рад, что Оксана получила собаку. Я боялся, что ей не дадут. Сомневался в фамилии (помните? – разговор о том, что «корнееенок больше») – поэтому я и написал две сразу.

Передайте ей приветнице. Я приеду. На премьеру «Пурсоньяка». Это скоро?

Привет Нелли. Очень жаль, что так мало удалось с ней пообщаться. Так что же будет с «Пурсоньяком»? Что дает Вам право (возможность) репетировать дальше? Затраты? И вообще, чем мотивирован запрет? Как относится ко всему этому театр (директор, парторг, актеры...)?

Позавчера я виделся с режиссером (главным) иркутского ТЮЗа. Лёва Титов. Я знаком с ним давно, года этак с ... 1956-57. Часто ру-

гались, редко встречались, дружбы никогда не было. После окончания курсов повышения квалификации (Гончаров), он звал меня к себе актером. Сейчас почти приглашал на диплом. Наверное это больше хорошо, чем плохо. Хотя, конечно, сработаться нам вряд ли удастся. Мы очень разные. На меня теоретически (да еще главные) действуют, как гипноз. Зажимаюсь.

Еще Лёва поведал мне новость о том, что Бобылев снят, но еще никто пока не назначен.

Говорил (с чьих-то слов), что на каком-то совещании в Ленинграде ругали Вашего «Черта», как спектакль «несоветского художественного уровня»... Какого черта им было надо?..

Пробовал заинтересовать Титова Поповой. Кажется, мне это удалось. Он захотел. Даже ставка его не очень смущала. Но ее, как назло, не оказалось в городе. (Подговорила подружка-спортсменка мотнуть на Кавказ. «Встряхнуться»...). Но даже в случае благополучного исхода этих переговоров мне все равно бы не полегчало. Страшно «отпускать» ее одну. У меня к Л. И П. совершенно какое-то отцовско-материнское отношение. Боюсь, что она не вытянет, не проявит нужных качеств, испугается, заскучает и т. д. и т. п. Хотел бы даже поехать с ней: отвезти, устроить, помочь, успокоить... etc. Лёвка удивлялся, и в чем-то он возможно прав, как это она не может устроиться в любом, даже русском театре, при своем положении («заслуженная») и даровании. Тем более, что такое безактерье. Я не мог и не пытался объяснить ему, почему именно она не может... Я очень хотел бы ей помочь, и не хочу воспринимать случившееся с ней как естественнейший процесс жизненного «отбора».

Моя работа о Чистяковой для НСО движется медленно. Хотелось бы сделать ее как можно более литературной “impression”, чем трудом «научным». [Скорее – Кугель («Комисаржевская») или Вознесенский («Портрет Плисецкой»), чем «Роль театру «Березиль»... Плетнева]. Мы с Валентиной Николаевной сейчас много беседуем. Она мне пытается подробнее рассказать о том, как она работала, что для нее было наиболее важным и т. п. Эти беседы мне интересны и полезны. У нас мастерству учат иначе. («Вася! А ну, – выдай..!»)

Хотелось бы «поморочить голову» над этой работой, но не сдать ее в срок мне нельзя. А быстро писать я не могу. (К сожалению!)

Вообще, со временем очень трудно. Ну, нет его, проклятого! Нет. Может быть, я просто не умею его организовать? Или просто много всего нахватал? Больше своего предела, «потолка»...? Опять – потолок...

Лесь Степанович! Мне понравился Вам «Шельменко». Его не «за-резали»? Сколько он шел? Что говорили? Мне понравилась песня лейтмотива. Где ее «взять»?

Пишите.

Будьте здоровы.

Виктор

До виключення Зоценка й Ахматової із Спілки П-в.

Не зразу й зрозумієш, чому під сталінську критику потрапила дитяча новела Зоценка, надрукована ще 1945 року – в «Мурзилке»?! – в цілому невинна, без жодної «проблеми». А річ була простісінька, шкода було й голову тим сушити. Йдеться про мавпочку, «Вот она сидит, маленькая, коричневая, похожая на чистильщика сапог». Ардов пояснював це в спогадах тим, що роздратовані люди по війні дражили Сталіна «чистильником чобіт» – вождь побачив тут «антисталінський натяк». Горопашний і переляканий на смерть Зоценка каювся, написав навіть листа Сталінові – але вождь був неприступний.

Інша річ – Ахматова. Тут Сталін висунув невідпорну тезу: «Разве Ахматова справится с воспитанием молодого поколения? Нет... Что у Анны Ахматовой можно найти? Одно, два, три стихотворения»... І далі: «Наш журнал – журнал народа. Он не должен приспособливаться к Ахматовой».

* * *

8 апреля 1972 года.
Киев
Від С. Білоконя

*Лист від
С. Білоконя*

Дорогая Неллочка!

Поздравляю Тебя с вчерашним Твоим днем рождения и с праздником завтрашним! Христос воскрес!

*Поскольку Тебе многое дано, я решил себе позволить вопро-
сик... В последние месяцы с немалым удивлением встречались
мы во многообразных органах с упражнениями некоторой
особы... Речь идет о посвященных Курбасу и театру «Березіль»
статьях, Раисою Скалий сочиненных. Как Ты понимаешь, я о
предмете не знаю ровным счетом ничего, но на меня произве-
ла впечатление реакция пани Орыси. Она утверждает, что в
прочитанных ею статьях перепутаны майстерни, режиссеры
и даты. Что сие значит? Насколько я могу судить по Твоим рас-
сказам, данная сочинительница черпала свои познания исклю-
чительно из сборника Василька-Лабинского и из Ваших, мило-
стивая сударыня, консультаций. Но почему же, в таком случае,
в журнале «Прапор» напечатана статья не Корниенко, а Ска-
лий, почему нет статьи Корниенко в «Украинском календаре»?
О тридцатилетии знала же Ты! Вас ист льос? Я понимаю, что
в формуле, что с того, дескать, больше спросится имеется в
виду вопрос высшего Судьи... Но мне ведь тоже хочется знать о
Твоих издательских делах... И постыдно молчать, – учил Арис-
тотель, – давая возможность говорить – Исократу.*

*В общем-то, о планах, о стратегии и тактике мы еще, пови-
димому, до лета побеседуем (когда Ты приедешь за материала-
ми Демуцкого?), но мне представь себе, ужасно интересно, как
Ты на сию эпистолау отреагируешь...*

Счастливо Тебе! Еще раз поздравляю, желаю и целую!

Примите и проч.

СБ.

Вірші із циклу «Імортелі»

Із Георгія Іванова

*Вірші С. Білоконого.
Лист від Е. Соловей*

Ти не почула, – я не повторив...
Був Петербург і червень. День погас...
Важенні хвилі, присмерк, острови...
Холодний дух Неви
Договорив за нас.

Ти усміхалась, – не розуміла Ти,
Що майбуття не знали ми сливе.
Твій погляд чарував до небуття...
Уже сплигло життя.
Та це – не відпливе.

* * *

Метеликом лечу на Твій вогонь.
Уже увесь – одна суцільна рана.
Така сподівана, така незвана...
Кохана! – сальви... барабани скронеь...
Метеликом лечу на Твій вогонь.

Реальний світ навколишній – омана.
Моє життя – се Ти, моя кохана!

* * *

7. IV. 1972, київ
Лист від Е. Соловей

Любі мої Танюки!

*... І пишу вам «двоповерхового» листа про
свої жалі та про свою до вас любов.*

Неллічко!

*З великою приємністю згадую, як ми з тобою «общулись».
Тільки мало, як на мене... Я з тобою завжди впадаю в «край-*

ність»: сказати тобі все, бо ти все розумієш; і почути від тебе все – з тієї ж причини. Те, про що ми говорили вже наостанку, обійшлося, зрештою. Певна річ, хворі хворіють, та й всі нездужають. Ну, а «лірика», яку я тоді, в ресторані, розхлюпувала – то не що інше, мабуть, як звичка приймати «желаемое за действительное». Тобто на той час все так і було, але обставини тяжіють над нами невблаганно, я абсолютно безініціативна, певно, від доброго виховання та поганої вдачі... І все, зрештою, потроху вкривається вбивчим попелом іронії.

Лесуку!

Який мене жаль бере, що ми з тобою так розминулись! Я тебе і просто так дуже люблю, але ще, крім того, ти для мене – найкращий в світі акумулятор, варто бувало лише побачити тебе, щоб додалося мені сили, зібраності і терпіння. Останнє тут особливо потрібне, бо маю жахливий, гранично невлаштований побут, в якому абсолютно неможливо, працювати. А працювати хочеться – страх! Раніше хоч можна було після робочого дня ще пару годин посидіти в редакції, а тепер зась, бо була в Ін-ті пожежа і відтоді, – «построжаніє».

У нас весна і фестиваль французьких фільмів. Мені також днями поталанило на випадковий квиточок. Показали якусь «Вдову», режисера я не знаю, а тому одразу забула. Загалом гарно, кольорові картини глибинної Франції, звичайна і звична жорстокість життя, тоскне щодення людей, що не перемогли випадковості своєї появи у світі. А може це вже я собі все придумала, а там були собі тільки Симона Синьоре з мокрими губами і Ален Делон, спершу з вусами, а потім без.

Ну, цілую вас, мої славні. Тепер вже ви сюди приїздить. Посилаю вам той журнал. На все добре. Оксанці привіт, ми з нею не всі питання з'ясували, їй вже час було спати.

Не забувайте мене!

P. S. Мене вже затвердили у кандидатстві.

Сорока на хвості принесла:

30. 03. – Політбюро, виступ Андропова про ворожу пропаганду і викорчування самвидаву. Похвала Федорчуку. Шелест – один з перших у дебатах – «націоналісти у злуці з сіоністами. Китай – з НТС.» Похвалився випуском брошури «Що і як остоює Іван Дзюба». Погроза В. Некрасову. Про арешт Добоша – як успіх «нашого дела».

Ото там відзначився Соломенцев, який почав обурюватися «вывесками на украинском языке – чем он отличается от русского? Убрать і с точкой – и все отличие?» Пономарьов підкинув – «Украина – это искажение русского».

Жахливо повівся Щербицький, удар в спину Шелестові, і без того битому.

Про «облыжность» роботи Дзюби – Демічев, який кинув, що це рецидиви «скрипниківщини» (!). Підгорний знайшовся: «Скрипник – ленинец-«большевик»! – і «Ниловна притих». А міг же й не знайтись?

Чому Шелест про Китай? Виявляється, Китай – «за незалежну Україну», підспівує Антибільшовицькому Блоку (?)

Брежнев проти Шелеста?! Політбюро схвалило всі акції – «по Западной Украине правильно, – надо **продолжить**»!

І – цікава фраза Щербицького: «С. Павлычком «поработали», он ведет себя хорошо. От националистов отмежевался». Чи це сказав Андропов?

Чи не для того, щоб скомпрометувати Дмитра?

...

З іншого боку, звучало там і антисемітське. Мжаванадзе – як позитив! що з Грузії виїхало три тисячі євреїв. Якір – єврей, Якіра – вислати. Навіть Косигін – про придушення пильності стосовно «націоналістів».

Сигнал від С.Е. Бурого – все гаразд, жодних проблем не виникло, їхав в одному купе з якимсь польським партійним чином, їх і не перевіряли. Перекладатиме М. Куліша.

14 квітня.
П'ятниця

Вони там нагорі абсолютно подуріли. 30 березня було засідання Політбюро – арешти, самвидав «націоналісти». Ніколи не знатимемо хто там сидить у них в «кротах», але дещо «просочилось». Щербицький капав на Шелеста, Шелест скаржився на китайців, які мовляв агітують за «самостійну Україну», а Брежнев дав натяк на незадоволення Шелестом, який мовляв за «старовину» і підтримує «сталіністів» (?).

А почав – Андропов, доповідь – звів ці «ворожі впливи до націоналізму на Україні. Якийсь ідіот, чи не русофіль Соломенцев, обурювався тим, що в Києві всі вивіски українською и «книги издаются тоже на украинском. Но он ничем не отличается от русского, разве что искажением. Так зачем это надо?»

Одне слово, Політбюро – агресивно налаштоване проти України, цілковито підтримує **погроми**. Аж до ймовірного зняття Шелеста, якого ляля з-під підворотні Гришин, Мжаванадзе, Демічев, Кунаєв, Суслов, Рашидов – **всі!** Навіть «тихий» Косигін – за посилення карательної політики.

«К приезду Никсона все должно быть кончено».

До теорії драми:

До теорії драми

1. Початок драми. Два способи – еволюція та вибух. **Катастрофа**, або затактова подія. Перша фраза п'єси.

- а) убивство Батька Гамлета як затактове начало;
- б) ява Привида.

Початок вистави у Папатамасіу.

2. Кожний фрагмент як самостійна одноактівка. Вивести це на «монтаж аттракціонів». Владне формування простору й ритму.

3. До проблеми кульмінації (Мейєрхольд).

4. Фінал.

5. Фабула як **анекдот**, який легко переказати.

6. Головний герой – і герой, «через якого» подаєш виставу. «Гамлет» через Гораціо – і той же «Гамлет» через Гільден-

стерна й Розенкранца. Тому важливий не факт, а ставлення до нього, **МОТИВИ**, а не наслідки.

7. Спосіб спілкування персонажів. Угадування. Умовчаня як прийом. Гра. Діалог як спротив й обернення у власну віру. Діалог як спосіб перевтілення в партнера. «Хочеш завоювати – стань ним».

Драма як естетичне начало.

Добро і – «добро».

Карнавальність.

«Нас возвышающий обман».

Гра як перезарядка акумуляторів.

Театр як спраглий бунту (не в революційному сенсі! – бо тоді будь-яке народження було б революцією).

Театр як діалог з живими.

Театр як варварство, як поганство, як юнацька неотесаність. Він загине, коли його остаточно виховують і приручать. Тим то й вічний, що не дається до рук.

Театр як державна кадьльня: пощо туди ходить глядач. До таких театрів його запрошують як на світські раути.

Таганка як такий же «раут навпаки»: скажи мені, кого ти хочеш подолати, і я скажу тобі, хто ти.

Гордий смуток і самотність Анатолія Ефроса.

Перемога реалізму в театрі як гніт солодкого ярма.

Правдивість не є реалізм, а реалізм не є правдивість.

Театр як жертва й благословення; міраклъ, містерія, літургія.

Чи скоро надійдуть жнива? Ми намагалися збирати плоди з дерев, які ще не вирости. Нині дерева сягнули свого й усихають. Овочі з цих дерев – які?

Зоценко – каявся.

Ахматова мовчала. І це вже був злочин.

Жданов – диктував, письменники – брали під козирьок.

Правовірний Всеволод Вишневський:

«Несколько слов об Ахматовой, которая начинала в 1909 году. Меня как редактора и как работника Союза советских писателей удивляет и поражает, почему она сейчас молчит. Почему на мнение народа, мнение партии ина все то, сказано в наших стенах, она не отвечает. Если она так пренебрежительно ведет себя, наверное, полагаю, надо ставить вопрос о дальнейшем ее пребывании в Союзе, так же как и Зощенко».

Ну і який наслідок? Сьогодні Ахматова і Зощенко - в шані. А Всеволод Вишневський - у багні. Варпаховський, правда, його ще ставить. Але років за десять про нього й не згадають. Кнурові - кнурове.

Марина Цветаева

Вчера еще в глаза глядел
А нынче – все косится в сторону
Вчера еще до птиц сидел, –
Все жаворонки нынче – вороны!

Я глупая, а ты умен
Живой, а я остолбенелая.
О вопль женщин всех времен:
«Мой милый, что тебе я сделала?»

А слезы ей – вода, и кровь – вода,
В крови, в слезах умылася!
Не мать, а мачеха-любовь:
Не ждите ни суда, ни милости.

Увозят милых корабли,
Уводит их дорога белая...
И стон стоит вдоль всей земли:
«Мой милый, что тебе я сделала?»

Вчера еще в ногах лежал!
Ровнял с китайской державою!

*Цветаева
«Вчера еще в глаза
глядел...»*

Враз обе рученьки разжал –
Жизнь выпала копейкой ржавою

Детоубийцей на суду
Стою – немилая, несмелая.
Я и в аду тебе скажу:
«Мой милый, что тебе я сделала?»

Спрошу я стул, спрошу кровать:
«За что терплю и бедствую?»
Отцеловал – колесовать:
«Другую целовать» – отвечает.

Жить приучил – в самом огне,
Сам бросил степь заледенелую –
Вот что ты, милый, сделал мне!
Мой милый, что тебе я сделала?

Ведь ведаю – не прекословь!
Вновь зрячая – уж не любовница.
Где отступается любовь,
Там подступает смерть-садовница.

Само – что дерево трясти! –
В срок яблоко спадает спелое – ...
За все, за все меня прости,
Мой милый, что тебе я сделала?

**Неділя,
16 квітня**

У Неллі почались клопоти по інституту. У повітрі не-
певність. Пішли балачки: приїздить Ніксон, Москву до його
приїзду хочуть «розвантажити», гряде «велика чистка». У
такі речі не віриш, але потім переконаєшся, що ідіотизмові
немає меж.

8-го не стало Олександра Йосиповича, рік не дожив до
свого 80-річчя.

Ховала Дейча вся стара Москва. Україна була представлена скупіше. Поховали там, де він просив – біля мами...

Коли вгамується спогад, неодмінно напишу про нього. Зараз ще все непросохле, не можу.

Завтра всі знову збираємося в нього, за тим самим столом, у тому ж колі. Знову жартуватиме Оня Прут, знову скаже щось мудрого Лев Озеров, помовчать Грінберги, і як завжди, запізниться моторна Ірочка Луначарська. Ось тільки господаря за столом уже не буде.

«Дети, в школу собирайтесь – Дейч прошел уже давно!..»

Зразу після похорону – Євгенія Кузьмівна – раптом: – А вы знаете, при обыске у Стуса изъяли и какой-то Ваш материал?

Уперше чую.

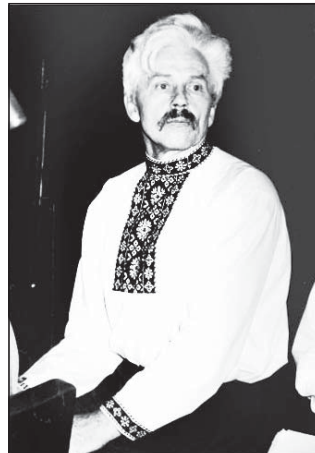
З моїх у самвидаві могли бути тільки – «Летаргія...» й «Одвертий лист до Мельничук-Лучко» на захист Актора.

Проте там немає нічого протизаконного, все вельми патріотичне. Критика. А ми самі визнаємо, що без критики нині ані кроку. «Нам нужны Салтыковы-Щедрины...» («И такие Гоголи, чтобы нас не трогали?»)

Жартуй, жартуй, Танюче, де й коли б ти міг ще так вільно пожартувати? Воістину, «Я другой такой страны не знаю...»

Між іншим, уже 13 квітня був обшук у прекрасного чоловіка з синіми очима. Вилучили навіть машинку, елементарне знаряддя праці, бо він – кандидат мистецтвознавства, дружина – теж фольклорист, без машинки їм – не можна. Скоро, здається, вилучатимуть і авторучки?

Мова про Леопольда Яценка з КТМ. Поетичний, чистий і по-дитинному прозорий. Створив свій хор; не я один вважав його за найперспективнішого українського фольклориста. Це для нього як дихати – збирає пісні, записує, розучує, досліджує.

Л. Яценко

Л. Яценко

Торік у вересні його скандально виключили із Спілки композиторів. За те, що ходив з квітами до пам'ятника Шевченкові. Та ще котрийсь із його хористів прочитав там Симоненка. Такий страхітний злочин!

Леопольд – вразливий, ніжна душа. Ліда Орел, його дружина, бойовитіша. Їх викинули у безробіття, на знищення.

Ініціаторами виключення стали троє «патріотів»: Знатоков, Білаш, Гомоляка.

Найменш сподівався того від Юри Знатокова, якого знав по Одесі – ми працювали з ним над «Правдою і кривдою». Він сподобався Аллі – порода, розум, талант, розуміє і любить театр. Ми розповідали йому про Курбаса, він проникся «Березолем». Налаштований він був тоді цілком антибюрократично, слово «чиновник» було для нього лайливим. На виключенні ж – співав «про розквіт української культури, зокрема, після Великої Жовтневої соціалістичної революції, – зокрема, **народної пісні**», що він мав на увазі? «Ні корови, ні свині?...»

Не хочеться думати про людей зле, але 1968-го, коли Яценка звільнили з роботи, Юра Знатоков одержав звання Заслуженого діяча мистецтв. Отак відбувається природній (неприродній?) відбір, так людей розводять по обидва боки барикад. Людей талановитих, – з них починають.

Шкода Юри. Пропав чоловік. Тепер писатиме офіціоз.

Сашко Білаш скурвився давно. Я сприймаю його виключно як тапера. Як майстра грати на замовлення. Надзвичайного обдарування хлоп, однак – вище шпани не підноситься. Я їздив з ним у Болгарію, – комсомольська делегація, його послали від України. Для мене це стала остання (перша й остання) поїздка. А він був «душа

О. Білаш

общества». Нап'ється п'яний і шпарить на поганенькому фоно таку затяту бульварщину, що навіть мені було не до жартів. Ресторанний стиль. Однак робив це вигадливо – і руками молотив по кришці, і крізь газету, аби чудернацьки деренчало, і переплітав мелодії. Безумовний талант, але він його зіпсував, змарнував, перевів на пси. Бо це талант заздрісний, плебейський.

Пригадую, заговорив я з ним про Леоніда Грабовського. Йому аж очі полізли на лоба. Розсердився не на жарт. Він їх усіх люто ненавидить – Альфреда Шнітке, Грабовського, Сильвестрова, Володю Губу, Губайдуліну. Для нього навіть Левко Колодуб – модерніст! А Грабовський – так той – «просто зрадник. Бо пише не для народу».

Завелися ми – то що, Прокоф'єв чи Шостакович теж зрадники? «Так! – затявся Сашко, – і вони нам непотрібні!»
Чого не можу – того не хочу.

А ось же тобі Яценко – пише виключно «для народу», народніше не можна. Захисти його! Ні. Жбурнув каменюку і йому в голову, і той, очевидно, «зрадник». Коли ж ви повиздыхаєте, клятї малороси, нема на вас пекла!..

Керував розправою Штогаренко, хоч він чоловік розумний, і не одну кампанію пережив, – ото ж з маслом на сонце не вилізає, дав проявити свій талант іншим...

Здивував мене Лев Колодуб. Він, я знаю, парторг спілки, і йому – «положено». Але хто тебе тягне за язика, чому тобі, як Тарелкіну, треба бути неодмінно попереду прогресу?

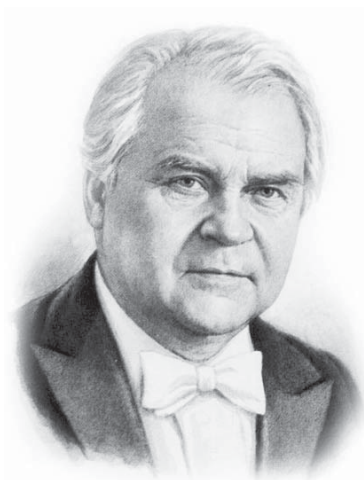
Жоден з них (а були ще Філіпенко, Домінчен – вся президія Спілки, меншої братії не запрошували), з генералів від музики, не захистив Яценка. Слова доброго не сказав. Виключили Яценка – **одногосно**.

Ніщо так не вбиває, як спілчанська однастайність.

Однастайність.

І вони хочуть, щоб їх називали інтелігентами?!

Вчора говорив про це з Козловським. Іван Семенович сильно розсердився на Україну й відразу ж почав дзвони-

М. Хренніков

ти Хренникову. Хренников, – це вже мені повідомили! – пообіцяв **щось зробити**.

Не знаю, чи вийде. Коли йдеться про «боротьбу з націоналізмом», для українського офіціозу «Москва не указ». Не указ, коли йдеться хоч про якесь **послаблення**. Як у справі Горської-Семикіної. Зате коли заходить мова про **посилення** гніту, наші «патріоти» вмить стають навиятку – «Чого зволите, теє то як його?» Чи довго ми будемо нацією Шельменків, які служать в денщиках у Скворцових?

17 квітня

Пригадую, коли я заговорив якось про Ященка із Стельмахом, той, просто визвірився на мене: чого, мовляв, ви у це лізете, розумники, – **не бачите, що діється?** Нам тут видніше!

Проте коли я вдруге мав нагоду йому про це сказати (про ті старі історії), він вислухав уже уважно й ніби щось тоді зробив. Пообіцяв мені підтримку й Майборода – Георгій. З усіх них я найбільше повірив Майбороді: він єдиний говорив про мистецтво, а не про «ситуацію».

Тепер вони хочуть його **посадити**. Принаймні, цього домагається ще з 1966 року пильний О.І. Дей (не плутати з Дейчем), «теж фольклорист».

Справді, вони – Дей та Ященко – люди різних полюсів. Один записує народну пісню, щоб послати її в люди, щоб **подовжити** їй життя. Інший – записує за записувачем, аби ту пісню обтяти й **вилучити** з ужитку. Разом з паперами, які підбирає по чужих шухлядах.

Скільки ж їх, стукачів, державних і недержавних – на одного нормального чоловіка?!

І як потрапив до цього гурту перестраховників безумовно обдарований Колодуб? Втім, а хіба Знатоков – не обдарований?

Лео без роботи з літа 1968-го, ми з ним пішли у безробіття майже одночасно.

*Дейч і проблеми
тактики*

Яке все-таки чудо, що Дейч встиг надиктувати про Курбаса! Ці його листи неодмінно треба друкувати. Він не відважувався зробити це за життя. Був обережний і радив не поспішати. Так, поспішати не треба, але не можна дати їм загинути. Неодмінно друкувати!

Якось Світличний ляв мені Олександра Дейча – «за марксистський підхід до Лесі». Лаяв аргументовано, нічого не скажеш. Той же «Ломикамінь». І для прикладу привів Дейчеве тлумачення «Оргії» – мовляв, це написано на захист слов'ян, як протест проти турецького засилля на Балканах, проти «меценатства» над болгарамися тощо.

Я говорив про це з Дейчем. Він добродушно посміхнувся:

– Конечно, Иван Алексеевич прав. Но помните одно правило: главное в нашем деле – издать **текст**. Комментарии к нему вы потом перепишите и раскритикуете, а текст **останется**. По крайней мере, будет что опровергать следующим поколениям. **Сумейте сделать все, чтоб издать текст**. А в переиздании, которое пойдет уже легче, вы и сами потом уберете лишнее. Но если захотите сразу – правду, только правду – текст не опубликуют, и тогда не будет **ничего**. Ничего, понимаете?

У такому сенсі він проробив велетенську роботу. Він знаходив **ситуації**, коли можна було видати – Миколу Куліша, неокласиків, заборонену Лесю.

Якось аж надто обережно ставився він до «Боярині». Вважав п'єсу прямолінійною і списував це на вплив Олени Пчілки, до якої не мав великого пієтету. В Лесі Українці його по доброму бентежив перш за все **європеїзм**. У негативізмі «Боярині» вбачав він залежність від Москви, – залежність навіть у **повному** її несприйнятті. Це була для нього певна меншовартість.

«Бояриню» треба перечитати. Там є щось більше, Дейч помиляється. **Помилявся?**

* * *

Листь від
Ніночки
Новоселицької

Від Ніночки Новоселицької:

«Жизнь, вероятно, такая, как и положено в этом году. Хотя бы все уже кончилось первым кварталом...» – пише вона.

Я теж хотів би, щоб воно все скінчилося «на першому кварталі». Це якщо вони виконали «квартальний план». А якщо у них план **річний?**

У Ніни хворіла мама, уколи, кардіограма, швидка. Тепер мамі краще. Погано почувається і Ліля, але їде до Одеси – на молодіжний огляд. Сама Ніна на бюлетені. Вважає, що її доконала вистава у франківців:

«Но позавчера была все-таки на просмотре новой пьесы Зарудного. По-моему, это меня и уложило. Так что уже ни на «Арбу» с Добровольским, ни на отчет-гастроль горбенковского Херсонского театра пойти не могу».

До Неллі:

«Я всем тычу ваша статью о «Каменном», которая мне очень понравилась. Хотя жаль, что вы не упомянули об одной из хохловских постановок, где в самом распределении уже была трактовка. А сколько шума было из-за статьи Коваленко!»

Якщо не помиляюсь, Хохлов ставив «Камінного господаря» тричі. До війни, ще в перекладі Гозенпуда, з Лавровим у ролі Дон Жуана, з Командором-Милославським; оформлення робив чи не сам Петрицький. У другій редакції – приблизно 1950-й рік – виставу оформлював Уманський, Донну Анну й Командора грали Стрелкова й Романов, Дон-Жуан – Лавров та Белоусов (типовий «нутряк» з романтиків, «широкая русская душа, без жодного проблеску інтелекту й іспанського «я»). Хоч, може, я помилився, то була друга постановка, 1946-47 року, а постановка 1951-го – вже третя редакція, з молодими акторами.

Очевидно, Ніна має на увазі цю третю редакцію. Чи, може, Белоусов – і є «перетрактовка»?

Про Дейча:

«Ваня Драч сказав мені в театрі про Дейча. Дуже сумно. Понимаю, як це для вас».

Важко й пояснити. Ми були як одна родина. Не знаю, чи вижили б ми у Москві – без Дейчів. Без Озерова. Без того кола.

Ніна – попереджає, що приїде (раніше, ніж Ніксон). Просить через Дорна допомогти їй з готелем. Який там готель? Зупинитися, як завжди, у нас, разом ходитимемо на вистави.

Вона хоче бути 29–30 квітня. На Оксанчин день народження.

Отак і живемо – від народження до смерті, від сметрі до народження.

Арешти не зупинили випуску «УВ.¹²» Вийшло **шосте** число. Отже, Чорновіл тут ні до чого. **Вони** лютують, але їх побито їхніми ж аргументами.

Ось що приніс вітер з України.

Свиснув Овлур за рікою. І мені стало тепліше. А я ж міг і не почути того свисту! Або почути надто пізно.

* * *

Лист від Г. Павленко з Дягови

Ленчик, я письмо твоє отримала, дуже рада, що живеш такої різносторонньої і цікавої життям!

Здоров'я вам, москвичі!

Надіюсь, що ви знаходитесь в повній здоров'ї?!

У нас поки теж все здоров'я. Уже тепло, Віту не загониш в дім – все во дворі з Аліком будують будки і «живуть» там. У Аліка тут свій «отряд», першокласники і дошкільники, і слухаються його безперечно; любяча з його команд – для них закон. Вони в війну грають, чого тільки у них немає.

¹² «Українського вісника» (Л.Т.)

Я думаю так: пускайте вы наконец к нам Оксаночку. Ну что вы трясетесь над ней, боитесь как бы она не научилась говорить по-украински с **черниговским акцентом**? Какая разница, если она к языкам восприимчива, то повези ее в другое место – она тут же переучится. Пусть побудет немного на воле, побегает с детьми, увидит (Виточка тебя целует, Оксаночка, и ждет!) другое окружение, другую обстановку, детям это полезно. Она и смелее станет. Мы оба очень хотели, чтоб она у нас лето провела. Не бойтесь, плохо ей у нас не будет.

Я была на весенние каникулы в Киеве пару дней. Хотела показать Алику Печерскую Лавру, пещеры и вообще поводить его по Киеву. Останавливались у родственников Олега. Они оба работают по реставрации: он читает в художественном институте реставрацию и водил нас в свою реставрационную мастерскую, которая размещена в колокольне Софии. Подымались на самую верхотуру – туда вход запрещен, но он водил нас туда по ходу за тяжелой дверью – что Алику очень понравилось. Вид на Киев очень красивый с колокольни. И сама работа реставратора очень интересная.

Были у тети Нины: до чего много у нее интересного и показать и рассказать. Масса всевозможных индийских статуэток. Есть и диапозитивы, и так она обо всем интересно рассказывает. Если будешь в Киеве, обязательно зайти с Нэлли к ней, хотя заставить ее трудно. Она занята в Политехническом институте.

А вот Нонна ее стала такой бессердечной, что просто диву даешься. Привезла ей тетя Нина всякого барахла: одела ее, мужа и девочку с ног до головы, машину на Нонну переписала, а они к ней девочку даже не пускают – мол как она смела не оставить работу?! А как же ей идти к ним в няньки, когда и Нона и зять с ней страшно грубы и дело чуть ли ни до кулаков доходит? А Нонна ведь кандидат наук и пользуется в Академии авторитетом, а он – кинорежисер. Кстати, он кончал твой институт, что-то Сацько или Сасько фамилия его, а Нонна – Капельгородская. Правда, что он делает – тетя Нина не знает, т. е. всегда вылеживается дома. Она очень привязана к Сашеньке, их дочери, и девочка в 4 года по телефону ей говорит: Нюночка, ты приди, пожалуйста, а когда мама придет, мы тебя за занавесочку спрячем! (Разве

можна такої пример подавати ребенку родителями!!) Когда я подняла трубку, Нонна как только узнала, кто я – обрушилась на Нину, мол такая и сякая, и в театр ходит и т. д. Я и трубку положила. Возмутительно.

Леня, я, вероятно, с 4 мая еду в Киев на курсы по немецкому языку при университете до 4 июня. Остановлюсь или в общежитии или у тети Нины т. е. от нее близко. Давайте договоримся, что вы или Антонина Михайловна привезете Оксаночку в Киев, и я ее заберу к себе. Числа 2-го самое позднее (июня) я уеду из Киева. Если я на курсы не поеду, могу и в Москву за ней поехать, но тогда после 9 июня т. к. до 9-го у меня экзамен в 9 кл. по немецкому языку. От папы получила последнее такое нахальное письмо, что ни о нем, ни ему писать не хочу. Оказывается, он к Калиновской от моего имени сватался (я, мол, посоветовала). Так напишите обязательно, как сделаем!

Максимчук і Мерзлікін поставили «На полі крові». Докотилися вже й відгуки – схвальні. Вибач, Оксанко, що не пишу, з якого боку відгуки.

Ферштеєєн зі?

Я в принципі переконаний, що прогнози можна робити – більш-менш правдиві. Рейки прокладено, поїзд іде з певною швидкістю, плюс-мінус «обставини», і можна скласти певний **розклад** станцій і полустанків, і знати, **коли** він туди доповзе чи «наш паровоз вперед лети» домчить... Можна навіть запрогнозувати певні катаклізми.

Один такий катаклізм ми переживаємо. Що дасть хвиля цих божевільних арештів? Вона не може бути **аж надто великою** і не може накрити **всього** узбережжя, – це небезпечно для тих, хто хвилі хотів би уникнути, а такі – не лише дисиденти. Вона не може бути **надто тривалою**, бо тоді не відіграє своєї «устрашаючої» ролі. Нарешті, вона не може бути **повсюдною**, і, підтопивши певні мілини й провінційні лагуни, вона зупиниться там, де «на сіятельних вершинах» возсідають бонзи й бонзенята. Бо

**18 квітня,
зранку —
вівторок**

не можна аби їх зачепило. Тому й такий принцип – що дали від центру, то **більше дають**, тобто хвиля – вища...

Але кожна така **хвиля** є прискорення процесу, і тільки. Кожен потерпілий від хвилі хоч-не-хоч має вчитися будувати дамбу або принаймні відкачувати воду з підвалу. А декому не гріх навчитися плавати, ще треті запасатимуться човнами.

Все, що доля нам посилає, – посилає на науку. У кожній палиці два кінці.

Нарешті, є в театрі правило – два з половиною. Трюк, якщо він вдалий, можна повторити вдруге. Він теж одержить оплески. Але якщо ти повториш його втретє, з тебе посміються. Тому в театрі вигадали правило «два з половиною». Одержавши двічі **врожай**, ти ніби повторюєш трюк ще раз, але робиш лише **половину** його, – себто **пародію** на нього, обриваючи на найцікавішому місці. І саме тому, що ти **обманув** сподівання й не виставив себе на глум **третім повтором**, знову одержиш оплески. Після чого почнеться вичерпання **ставки** на цей трюк.

Я думаю, що першим таким «номером» був рік 1917-й. Другим – рік 1937-й. Третій, **половинний** – спроба відзначити 50-річчя СРСР оцими арештами.

Інфляція безумовна. Трюк **дав** оплески, але в суспільстві вже нема того повального **чорного** трагізму, який пережили люди під час перших демонстрацій здобутків марксизму-сталінізму.

Суспільство перестало бути однорідним, а в неоднорідній масі й проходження енергії – інше.

Отож ще через двадцять років – чекай **зворотнього** ходу. Якраз на той час відійде у минуле стара ідеологічна гвардія, надійде доба, умовно кажучи, Шатрових та інших «усовершенствователей» – і почнеться катавасія! Бо нас уже не запряжеш у стару фуру, нам подавай моторчика.

Жарти? Звичайно. Але переконаний, нові ідеї, що їм так важко кладе шлях Сахаров, колись матимуть силу потягатися з нинішньою сірятиною. Дурневі ж зрозуміло, – Захід заганяє нас на слизьке – рівнем виробництва, конкуренцією,

коефіцієнтом корисної дії. Який може бути у нас коефіцієнт, коли й у Мольєрі вони бачать загрозу?

Між тим вони по-своєму мають рацію. Мольєр небезпечний соціалізові – як Шекспір, як Сартр, як Леонардо, як Шевченко чи Петєфі. Себто загроза – все, що не вкладається у прокрустове ложе соціалістичного реалізму. А ним людей на нагодуєш, люди паперової страви не люблять. Навіть якщо ці паперові засади будуть геніально з'імітовані.

Гладко было на бумаге,
Да забыли про овраги,
А по ним ходитъ.

*Гладко было на
бумаге ...*

Оксана питає, хто це придумав. Це пісенька Льва Толстого, – «Туда умного не надо...»

А Крушельницькому сьогодні – 75 років, і сьогодні, здається, вечори його пам'яті – у Львові й Тернополі. До Тернополя я послав телеграму, – Геляс обіцяв зачитати.

Ми з Неллею і з Володею Загоруйком з цього приводу осушили по кілька чарок аквавіти.

19 квітня, середа

Комісаржевська закликала Мейєрхольда дивитись «будущему прямо в глаза». І відмовилась іти з ним у майбутнє, їй здалося, що він тягне її до театру ляльок.

Це був тільки 1907 рік, ще недалеко від Крега.

І хоч вона тоді помилилась, Мейєрхольда – збулося її пророцтво – розстріляли повсталі проти нього й виплекані ним **ляльки**. Їм не вдалося остаточно приборкати свого Карабаса-Барабаса – і вони його знищили.

Чи не спричинився Мейєрхольд – сам – до того, на що перетворили мистецтво після револю-

ції? Він почав як «червоний комісар», добре собі зятимивши, що ляльки є ляльки, і до них потрібен батіг. Його боротьба з **іншими** була така ж аморальна, як наступне нищення цими **іншими** його.

Майбутньому не можна робити виклик. Викликати його на герць. Це не вдалося навіть Бетховену, якому вдалося майже все.

Перед майбутнім, каже Швейцер, слід **благоговіти**. А минуле слід принаймні **пізнати**.

Комісаржевська нутром відчула, що він хоче **ліпити** життя, – за власним образом і подобою, це її відштовхнуло. Не тільки тому, що **не та подоба**.

Лише природність не є гріх, на відміну від революції. Лише еволюційний поступ не є гріхом.

Та поки що – пошлість: non finito.

Навіть пісню склали – «Есть у революции начало – нет у революции конца». Просто суцільний перманентний Троцький.

Не збагну, чому я нині застряв на цих ересях. Відірвали мене від «Пурсоньяка», от і мудрую?...

Чи не послати вся до дзябла й не засісти ще раз за «Сто років самотності»?

Що буде з головним у нас в театрі – не знаю. «Туда умного не надо – Вы пошлите-ка Реада...»

Реада ніби ось-ось пошлють.

20 квітня,
четвер

Франциск Ассизський

А ось просто божественний текст, – із Франциска Ассизського.

«Пожалуйста, братцы, будьте мудры, как братец наш одуванчик и сестрица наша маргаритка.

Они никогда не пекутся о завтрашнее дне, а у них короны, как у королей и императоров, и у самого Карла Великого во всей его славе.»

Хіба не чудо?

А може, це в мені просто говорить часом дух мандрівника, не прив'язаного ланцюгами до певних цінностей? Іноді здається, віддав би все на світі, аби нікого не бачити, крім моїх двох дівчат і кількох друзів – засів би за книжки й нарешті прочитав би все, що хочеться... А посиджу отак у келії та наслухаюся від численних гостей, що коїться навколо, «куда несемся мы стремглав» – і знову рвусь на палубу.

Дурне сало без хліба?

А може, це і є головна примха, жада-ний привілей – існувати без контролю, відчепитись, просто розвіятись димком?

Розвіятись димком...

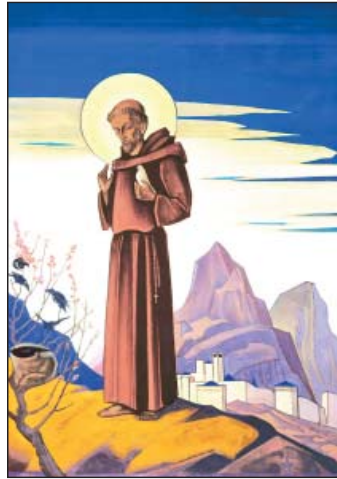
Іншими словам, я живу **метафізично**? Мета – окремо, фізичне – окремо?

Все, що ми робимо в театрі, є лише спогад про те, що ми **вже переживали** під тим чи іншим виглядом (личиною). Себто не вдаваймо, що ми цього ніколи не знали. Ми бачили все, ми переживали – все, але пам'ять наша так улаштована, щоб задля самозбереження не все тримати на поверхні. Натхнення і є способом розбудити пам'ять, поринути в ті її частини, де нас не чекають, згадати.

Письменник, як і актор, сильний виключно **перевтіленням**. Хоч ні, його перевтілення ближче до режисерського.

Тому пані Оріся й перекладала гарно, що – актриса. Те ж – з Щепкіною-Куперник. Не дуже чітко порівняно з оригіналом, але гарно – для **театру**. Відчувала, де акторові перевести дух, де буде яка інтонація, – **творила** цю інтонацію.

Подібне я зустрічав у Флобера. А з наших – у Платонова. Платонов **усіх** творить як таких, що живуть на вигаданій

*Театр як спогад
(чи згадка?)*

ним філософській планеті. Себто ніде не пише «пресловуту» правду – а виходить правдивіше за ту «пресловуту». Бо живить його цілком інша ідея, якої не можна передати **без фантастики**, без перетворення.

Це я – внутрішньо мирюся з Чеховим, – долаючи себе, свою самовпевненість. Мають рацію ті режисери, які ставлять не Чехова (який він був і яким себе уявляв-пропагував), а те мимовільне, що вийшло з-під його пера і з чим вони **сперечаються** творенням власних модифікації. Заслуга Чехова, може, в тому, що він не поставив жодних **меж**.

В межах аналітичного театру – жодних.

21 квітня,
п'ятниця

*Інфузорія в
папілотках*

Дзвонила ця бактерія, ця інфузорія в папілотках – о моє любе Управління культури! – нема на тебе мору! – й робила мені рознос. Ви, сякий-такий, влаштували підпільні збори, «мы этого вам никогда не простим», с «Пурсоньяком» покончено, ищите, если вы хотите у нас работать, другую пьесу, современную, советскую, вы что, с луны свалились, ведь сезон **юбилейный**? Дружба народов, отчеты республик, – с нас что, не хватит одного «Черта»? А вы вместо подсылать к нам своих сторонников подумали бы о будущем...»

З усього того мрожеківського монологу я дізнався, що мої актори після зустрічі з ними (я таки зібрав їх і мав з ними **серйозну** розмову) спонтанно рвонулися в управління й перенесли цю балачку туди. І хоч вони не піднімалися вище заборони «Пурсоньяка» й моєї рішучості **випустити** прем'єру, там зайшла мова й про призначення **нового головного**. Дні Івана Тимофійовича фактично пораховані, першими його зрадили Жарковський і Ляня Сатановський, а другим, як не парадоксально, кинув у нього камінь його улюбленець Вася Бочкарьов...

Але що вже з тими акторами робити – гризли вони його – страх! Він теж не без помилок – то піде в міськком і погодиться внести в план якусь чергово-геніальну гра-

фоманію Софронова (театр, звісно, на диби – одностайно – знайшли ворога! Хоч Бобильов робив це з вимушених, тактичних міркувань, знаючи, що **не поставить** – «до діла від думок далеко ще чвалати»). То скличе якісь жалісливі збори, де дуже темно просторікує про акторську майстерність і про засилля в театрі кіноакторів (не чіпай хворих місць!) То висловиться про третьорядну виставу Москви як про взірець... Головна ж причина, гадаю, в тому, що він, як той «Цар Федір Іоанович», хотів «всех примирить, всё сгладить», а вони підсвідомо прагнуть «сильної руки», **батота**. Вони ж і Львова-Анохіна відкинули, Бо він «не сильної руки».

Так от, висловлений мені монолог мав у собі натяк на те, що вони ходили наполягати **на моєму призначенні** – всупереч партійній організації, яку, виявляється, кудись викликали й щось їй нав'язували.

І кульмінація:

– Разве я не знаю, что вы надо мной постоянно издеваетесь? Так вот что я вам скажу: еврея еще беспартийного – могут в Москве назначить главным, может сложиться такая ситуация. Но чтобы хохла, да еще такого упрямого, как вы – никогда! Да и не будут они за вас драться, евреи! Вы о них и так и эдак, ладушки-оладушки, демократия и права человека, а они знают что о вас говорят?

Хотів дослухати, що ж саме говорять «вони» про мене в її **інтеррепації**, але мадам Бактерія вчасно взяла себе в руки й замовкла.

На тому й попрощалися.

Може, вона була п'яна? А чого: вечір, могла й розслабитись. Ось тільки зараз не зафіксую, звучала чи не звучала в підтексті **сучасна** Україна, було це хоч ребром пов'язане з тамтешніми акціями?

Що вона про них **добре знає**, не маю сумніву. Яюсь через Аріадну Арсенівну вона передавала мені вітання «от наших общих друзей из Украины». Треба було вчасно поцікавитися, **хто саме**.

**22 квітня,
субота**

Не зрозумів, для чого вона мене вчора допінгувала. Боря Романов розповів – вони справді туди ходили, «серьезно поставили вопрос о Пурсоньяке, а о Бобылеве – ни-ни».

Так я й повірив.

Борис:

– Они нам знаете кого суюТ? Кузенкова! Олегу Николаевичу некуда его деть, так они хотят перебросить нам. Мы что, свалка?

Не дїждуться. Випущу я «Пурсоньяка», випущу! Не в цьому сезоні, то в іншому. Бо так прикро – до прем'єри рукою подати, вистава **майже** готова...

**23 квітня,
неділя**

*Затонський,
Макс Фріш,
Китайський мур*

Їли картоплю й баранину плюс домашня капуста. Народ був усе свій, нетеатральний. Згадали маму, у неї день народження 23 травня. Згадали Дейча. Випили за здоров'я всіх, кому сьогодні думається зовсім про інше. Словом, день був звичайний і без філософських риторик. Хоч Вадим читав вірші, які можна було б віднести на цей параграф. Але то я вже його підзуюю, він добре пише.

Прислали «Всесвіт» № 4 з перекладами Кочура. Крім того – Анатоль Перепадя зробив переклад однієї статті Поля Валері. Отже, земля крутиться?

Та найголовніший «гвіздок номера» – п'єса Макса Фріша «Китайський мур» у перекладі Миколи Дятленка й з передмовою Дмитра Затонського.

«Казковий Китай» Фріша уособлює «анахронічну, реакційну державність, яка неспроможна рахуватися з доволішньою реальністю, зі змінами, що відбуваються у світі...»

Маємо ілюстрацію до проблеми тлумачення й **текстів**, яку я згадував (Світличний – Дейч).

Затонський іде шляхом Дейча. Бо ж, насправді, Макс Фріш під «анахронічною реакційною державністю» живописує символіку всіх тотальних ладів. А в одному місці не приховує, що йдеться **про нас** і про сучасний Китай. Та й

західна критика трактує п'єсу саме так. Передмова Затонського чесна, навіть якщо він і не говорить усієї правди. Розумний і так зрозуміє, краще самому прочитати п'єсу.

Але ця передмова й публікація Макса Фріша, яким Затонський заклопотаний, свідчить про те, що Затонського «реабілітовано». Торік у жовтні його було піддано анафемі, йшлося про звільнення з роботи, йому закидали все той же «український буржуазний націоналізм»: від Федорчука навіть пішла фраза, що син ганьбить «святое имя отцаленинца». При цьому, ясно, не додавалося, що цього лєнінца репресували такі ж його однодумці по партії – теж, імовірно, лєнінці.

Про Затонського як про спеціаліста високої думки тут, у Москві. Справжній доктор і не липовий академік (членкор?). Саме Москва не дала зняти його з керівника відділу в академії, хоч Дейч говорив, що Затонському вже було підготовлене місце в ІМЛИ («если что»). Чухраїнці довго не могли пробачити йому Кафки і «В пошуках сенсу життя». До речі, саме Дейчева рецензія 1968 року у «Воплях»¹³ вирішила тоді ситуацію. То, може, хоч якийсь просвіток існує?

Коли львів'яни приїдуть на гастролі, а це заплановано, зацікавлю їх «Муром». Українські театри ослаблені незмогою ставити самодостатні речі, вони не володіють театральною мовою, ілюструють. В такій п'єсі не наїлюструєшся. Тут усе треба вигадати самому й весело зімпровізувати. Наголошую – весело! Якби не мій старт з «Пурсоньяком», я б сам узявся за Фріша й поруйнував би легенду про його любов до геометрії...

Якщо вже на Україні його надрукували, можуть дозволити і до постанови. Такі непорозуміння на Україні можливі. В Москві управлінці начитані, рекрутовані з тих же лібералів («к тридцати годам перебежась...»), яким пальця в рот не клади, **знають, куди цілити**. А в Україні вже сам факт перекладу є подвиг, а режисерська заявка на таке карколом-

¹³ «Вопли» - «Вопросы литературы», журнал (Л.Т.)

не – подвиг двічі, можна й підтримати – «безумству храбрых поем мы песню». Подвижників на Україні люблять.

Правда, **до того**, як вони щось зроблять...

(Уже перша згадка про «Китайський мур» у Фріша стоїть поряд зі словом «Берлін». Необережно. Так недовго й завалити версію Затонського про далекість і казковість анахронічного Китаю).

**24 квітня,
понеділок**

Крушельницького ми відзначили, хоч про нього зелений календар змовчав...

С.Ф. Паньківський

Зате повідомив, що сьогодні – 100 років з дня народження Северина Паньківського.

А ще я вчитав тут, що 3 липня – 50 років Дм. Затонському (стаття Флоріяна Неуважного). Може, цей ювілей – вагомий аргумент за його реабілітацію, ніж усе інше?

А ще за місяць – 60 років Стельмахові.

Отже, Паньківський:

Грав Йосипа у тій виставі, де Курбас грав Хлестакова. Василько (це в мене поки єдине джерело) пише про нього: «Висококультурна, освічена й скромна людина, активний діяч українського театру. У Садовського здійснив кілька постановок

п'єс, перекладених ним з польської мови. Мав вищу освіту, був консультантом Миколи Карповича з літературних питань». Не густо...

Маю «Театральні вісти» за 1917 – Паньківський і Курбас там як редактори.

Василько міг би знати і його спогади «Слідами синької пташки». А може й знав, – не написав свідомо, бо П. лишився на окупованій території і помер 1942 року у Львові.

Крушельницький казав, що Паньківський навіть перекладав Шекспіра. (Запитання до Кочура?)

Польський календар не дає його біографії – з тих же причин?

Був ще його «Театральний словник», у 20-і (це теж з Крушельницького, але на пальцях).

«Китайський мур» у Фріша, власне, китайський мур «був однією з численних в минулому спроб зупинити час. Наскільки нам тепер відомо, він не виправдав свого призначення, бо зупинити час неможливо».

Камінець у город «залізної завіси» імені Сталіна
Безумовно.

P. S.

З 21 по 24 квітня американці були на Місяці 71 годину! Джон Янг і Ч. Дьюк. На орбіті їх чекав третій – Т. Маттінглі. Корабель – «Аполон-16».

Ну що ж... не треба мені зупиняти вистав! Це невігідно. Перечитавши «Китайський мур», знайшов кілька нових ходів для «Пурсоньяка». Отак воно й народжується. Зробиш в одному місці загату – вода пробиває в іншому. Вона мусить кудись текти...

Отож нехай вважають.

Та всі їхні зупинки – минуле. А за минуле, кажуть німці, в ломбарді нічого не дають. Бо я «Пурсоньяка» репетирую поза будь-якими дозволами, й актори **охоче** на це йдуть, і в усіх відчуття, що буде славно й гарна вистава.

Опісля всіх їхніх «утисків» вистава лише стає лише пружнішою, як добре накачаний м'яч. Актори починають краще відчувати «больові місця» і влучати в ціль, підказану їм їхніми недоброзичливцями. Спрацьовує ефект діалогу. **Вони – своє, ми – своє.**

Я не пішов учора на політзаняття, а марно. Обізнаний лектор з ЦК розповідав про засідання Політбюро 30 чи 31 березня. Його присвятили ідеологічним питанням. «Слишком много уделяется внимания языку – в Армении,

**25 квітня,
вівторок**

*Лектор – про
національне
питання*

Грузії. А на Україні – вообщє распоясались». Чи то Соломенцев, чи то Пономарьов сказав приблизно таке – він обурений тим, що «в Києве много вывесок на украинском языке, а чем он отличается от русского? Только искажает русские слова. Так стоит ли этим заниматься? Или учебники в школах? Так ли уж нужно, чтобы математику учили не на русском? А если будут вступать потом в других республиках?»

Лектор назвав і «провокационную книгу критика Дзюбы о национализме и русификации»: «национализма, видите ли, у них нет, а вот русификация имеется...? Главное, вроде хочет подправить, опирается на Ленина, но цитаты сплошь и рядом выдернуты из контекста... Запад взял его и сионистов на вооружение».

Все це мені мої актори передали жваво, з цікавістю, – як я реагуватиму. Бо я їм дещо іноді розповідаю.

Проте цього разу я оминув спокусу й не розповсюджувався (Л. Т. аналог російського «не распространялся»). Отже, Україна була герой дня?..

**26 квітня,
серєда**

*Ніна
Веселовська*

Сьогодні я зіткнувся на ту ж учорашню тему – з Ніною Веселовською. Ця завжди все знає й усім дає поради. Говорила зі мною тоном прокурорші, яку вона грає в «Мості». Я спершу завівся, а потім відійшов. Ніколи не сперечайся з дурнями, радили мені, – люди можуть не помітити різниці...

Ця мальована красуня – несусвітньо темне створіння. Її рятує лише пиха. Як подивишся часом на цих кінозірок, так і хочеться сказати – дурнів не сіють, не орють, вони самі родяться. Після першого успіху. Який через те буває й останнім. Після Даші в «Хождени по мукам» вона так більше нічого в кіно й не зробила.

Отакі й заводять усіх у лабіринт, щоб потім з нього не виблукати. Їй не потрібні аргументи – вона все знає заздалегідь. Я й не заїкнусь їй про те, як почуває себе у психушці Григоренко або в камері – Світличний. Її мальовану красу це не тривожить. Бійся байдужих? Саме так.

Байдужа людина – нонсенс. Але байдужа актриса – тричі нонсенс. Краса на продаж – хіба це театр?

На ту ж тему – **лекторську**:

– Слушайте, Параджанов что – еврей? – запитав Сатановський.

– Нет.

– А почему Зубков вчера говорил о его смычке с сионистами: Лиля Брик, Галич, отказники? Украинский националист и сионист одновременно. Так бывает?

– Бывает. На Украине. Прежде всего с армянами. Аналогичный случай был...

– В Одессе?

– В Харькове. Там арестовали майора Алтуняна. Так он оказался одновременно украинским националистом, еврейским, армянским и крымско-татарским...

27. IV. 72

* * *

22 квітня 1972 року.

Київ.

Дорогий Леоніде Степановичу!

Знайдено купу перекладів розмаїтих байок.

Зокрема «Коник і мураха»:

Влітку коник не вгавав

Та співав;

Аж зима, вітри суворі,

Глянув: порожньо в коморі...

Чи не Ваші се часом?

Як Ви ся маєте? Дуже хотів би порозмовляти з Вами із ближчої відстані, – чи не думаєте приїхати?

Ваш

СБ.

С. Б. – лист, вірші

* * *

**AIR MAIL
PAR AVION
Від Т. Геврика з США**

Дорогий Лесю!

Вітаю Вас з весною. Одержав від Вас «Народні перлини». Дякую.

Приємно, що і у Вас знають про наш університетський експериментальний театр. На жаль, у нас не знають, що з ним зробити. Будинок стоїть. Три теа-

тральні салі ждуть глядачів і акторів – а директори диктують, що і як робити. Як я Вам згадував, зі мною працює архітектор-індус. Він же ж і любитель театру. Отож я поволі довідуюсь про літературу Індії. Мій знайомий – Деніш Дгоді, тепер одружився і подорожує по світі. Я просив його відвідати Вас. Надіюсь, що зможете йому показати красень-Москву. Він десь, сарака, не буде мати як розговоритися...

«Словник української мови» у мене є – пишається на полиці. Окремо посилаю Вам кілька книжечок зі сучасної прогресивної літератури. Напишіть, коли дістанете.

Пересилаю привіт і дружні побажання творчих успіхів.

Здоровлю!

Як будете у Києві, передайте привіт каштанам, Дніпру, Софії Київській...

Ваш

Тут

* * *

**22 апреля 1972 года.
Киев.**

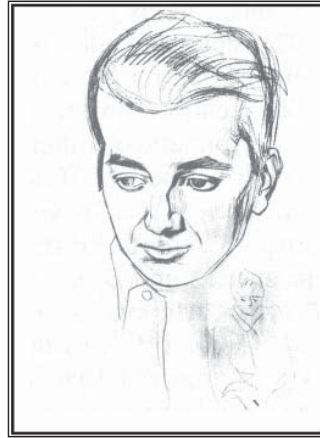
Дорогая Неллочка!

Вот слабость человеческая. Я был почти уверен, что мое письмо зацепит Тебя как возом (так выражалась в свое время незабвенная Я. В.), а это вызовет у Тебя прилив красноречия... Пардон, но я так подумал... (Неужели Тебе было бы приятнее, чтобы я умол-

чал о действительно бывшей, т. е. вертевшейся мысли, и прочиркал нечто поприличнее?) Да, так вот я был очень рад, что Ты наконец «откликнулась» (глупое слово)... Представь себе, Твои метаморфозы я с энтузиазмом приветствую и ими восхищаюсь, но Ты, конечно, не поверишь, что у меня поворот от экстремизма к внесуетному спокойствию, «Богу» произошел уже давно и под влиянием Конрада. Об основании этого он сам писал Арнольду Тойнби: «Вы сделали мне честь, сочтя меня оптимистом... Разумеется, оптимистом как историка. И обрадовали меня тем, что сказали, что и Вы в этом отношении со мною. Выходит, что два очень разных историка, работающих очень по-разному, независимо друг друга пришли к историческому оптимизму. Иначе, впрочем, и быть не могло: история все-таки чему-то научает» («Новый мир», 1967, № 7, с. 185). Ты помнишь эту переписку?... Что же касается Твоей публикационной паузы, то Ты ведь сама меня когда-то уверяла, дескать, нужно печататься теперь и не ждать полного собрания сочинений. Неужели Ты и здесь прошла по моему кругу? Нужно было дать, если уж на то пошло, в московские т. н. толстые журналы...

Хотя Скалий Ты «не видела тысячу лет», однако потеряла немного. Я встретился с нею на этой неделе, и то лишь затем, чтоб она вернула мне одну мою рецензию, т. к. «Літ. Україна» – газета литературная, моя рецензия – по искусству, а она – всего лишь зав. отделом искусства... Диченко сказал мне по телефону, что мою протестацию насчет юбилейной прошлогодней компрометации Нарбута в журнале «Образотворче мистецтво» не пропустила прежде всего тоже она. Не знаю, то ли он врет, то ли здесь действительно психологическая несовместимость... Опусов же ее у меня лично нет (может быть, для Тебя достану)...

Так вот, Неллочка, я познакомился с одним очень молодо выглядящим (форма-то, какова!) стариком, выдевшим в свое время

В. Зарецкий

*Портрет С. Білоконя,
1973 р., папір, олівець*

самые последние спектакли Курбаса. Есть у меня его телефон, адрес и согласие с Тобой встретиться. Думаю, наличие грузинских воспоминаний не будет для этого помехою. Старик меня потряс, и я понял наконец, что означает у Й. Г.¹⁴ понятие «маєстат його смерті». Поверь моей интуиции, что встреча эта для Твоей дальнейшей работы – необходима... И помнишь, как мы с Тобой упустили Колоса?

Ты знаешь, конечно, что Демуцким занимался Леня Череватенко. Я хочу сказать о другом... Так случилось, что занялся я историей интеллигенции, а не кого-нибудь там, а работа моя принуждает шляться по корифеям... Да... Бывшая бойчукистка Мария Вл. Трубецкая вручила мне как-то рукописную родословную роспись Тарновских... Специально над нею работать я не могу, но предполагаю, что в течение десятка лет смогу ее подготовить. Выписываю все касающееся, и так собралось уже довольно много дополнений... И случилось так, что Татьяна ... евна Т. 1899 года рождения вышла в 1922 году «за студента театральной школы Каплера» (!). Надо же такое!.. Вот я хочу у Тебя спросить, как его звать (может, у Тебя и адрес есть?). Ты себе не представляешь как мучительно и как мне надоело создавать исторические истории. Масса времени уходит, а к. п. д. – 0,000... Это кара Божья!..

Прости, но у меня есть и второй вопрос. (Ты на них, кажется, отвечать не любишь, и мой старый запрос библиографического свойства вообще проигнорировала...) Так я опять насчет библиографии: что, кроме материалов сборника «Лесь Курбас», существует о спектакле «За двома зайцями» в театре «Березіль»? Есть ли текст? Мне это интересно в связи с черновыми обрывками, написанными рукою Старицкой-Черняховской (она сочинила «Халтурку» и вообще участвовала в коллективном творчестве)...

Посылаю Тебе 1 (одну) карточку и несколько стихотворений. Прошу Тебя в случае повторений присланное ранее заменить текстами последних редакций. Я постоянно что-то изменяю... Жаль, что Твоя поездка отодвигается... Разделяю Твои чувства.

Целую!

Привет Твоим!

СБ.

¹⁴ Йосип Гірняк (Л.Т.)

Р. С. Передай, пожалуєста, Танюку приложенную «цьдулу».

СБ.

Р. С. У листівці Т. Геврика – про виставку графіки: А. Горська, Заліваха, Якутович, Остафійчук, Б. Сорока...

* * *

1.

Водограї, палати, царі...
Тут і квіти стоять у параді.
Ми були, наче діти, раді,
Що ходили по цім дворі.

2.

Мармурові лави, блакить.
Вже Марлі й менажерні позаду.
Обминули французьку Ладу
І колони померлих століть.

3.

Самовпевнено з рам визира
Колосальна стара ритина.
Як ритмічно пливуть хвилини!
Як ще плакати не пора!..

31. 5. 69.

САМОТНІСТЬ

із Сандро Пенни

О лагідний вітре та темная нічко,
сховайте вигнанця в собі,
прийми мене, друже – замислена річко!

Я синь споглядав, розкуйовджені хмари,
у людських оселях вогні ефемерні –
внизу, під ногами, далеко... Не знаю,
що маю любити, крім туги моєї.

А місяць ніяк не натішиться грою:
пірне – вирина; марний рух
над втовлено-схиленою головою.

10. 4. 67.

ЛАВР

із Філіпо де Пізіса

Мені
ця суха галузка
лавру
на сірій дорозі.
Нахиляюсь – підіймаю –
може, згодиться до юшки з форелі.
Не пошанує ніхто мої скроні
зеленим вінком.
Мені вистачить і галузки.
Пахощі лісу, опалого листя,
лети дроздів у бузковім повітрі.
Нашого вечора серце легке,
наче вітер несе на крилах.

9. 4. 67.

Була привітна усміхнена кармелітка
на попелищі квітка росте.
Мені готова циркова клітка,
де рудувата суха позлітка
оркестр і серце пuste.

16. 11. 68.

Та того слова не скажу я,
щоб не подумали, що скаржусь.
Мене найкраща поцілує,
коли я підійти наважусь.

Я зовсім, друже, не сумую,
я бережу себе від шаржу.
І того слова не скажу я,
щоб не подумали, що скаржусь.

21. 4. 71.

Из-за наших многочисленных не встреч (за последние месяцы их было действительно очень много) я не могу сразу разболтать обо всем, мне нужен ряд подготовительных предваряющих экскурсов, и этот может быть вторым (я проиграл два ноль!). Эволюционируя, сей моно- (прости!), диалог сможет, надеюсь, стать весьма и весьма интересным. Разумеется, с большим успехом его можно было бы вести на более коротких дистанциях. Одним словом, про-шу Тебя информировать о Вашем графике остающегося, пребывающего и пр.

С. Белоконь

Привет!

«Пурсоньяк» – повним ходом. Управління зняло окремі строфи, – я написав замість них нові; удвічі більше. Покаржевський **вістериці** «Да примите уже у него спектакль, – он плодится стихами как кролик!» Розумію, це мені не комплімент, проте хоч невеличка, а перемога: ніби вже й не згадують, що саме забороняли.

**27 квітня,
четвер**

Не згадуємо й ми – кріпимо тили: музика, фонограма, Аваліані щодня катує їх танцями, – і це їм подобається. Нарешті й у Сатановського пробивається отой другий бік, – коли наприкінці вистави він має викликати співчуття...

Найслабше місце – Сбрігані-Скраубе, Вася Бочкарьов репетирує більш осмислено. Але Вацлав чудово рухається

і співає. Якби не його естрадна поверховість, ціни б йому не було.

Бережна й Борис Романов – на висоті. Один Жарковський ходить «вокруг да около» й повторює Бережній: «Закрой пупок!»

...

Я спитав у Сергія Олександровича, – а він енциклопедист, – Ільф – прізвище чи псевдонім?

– Ни то, ни другое. Илья Файнзильберг. Читатель не выговорит и не запомнит. Сократил – Ильф. И приятно, похоже на Эльф.

Це вже жартує:

– Умер сорокалетним, в 1937 году – репрессирован?

– На удивление, нет. У него была чахотка.

– А как умер Петров, который – Катаев?

– В начале войны. В 1942-м. Погиб, говорили, в случайной авиакатастрофе.

**28 квітня,
п'ятниця**

Коли відійшло мені від моїх репетицій, подумалось ось що.

Скільки лиха суне з України, самого тільки лиха!

В цьому є якась нерозгадана символіка.

Бо чому тоді так хочеться колись – власної хати у Києві над Дніпром?

Шевченко писав про це чи не в останньому вірші, Довженко мріяв бодай перед смертю поселитися десь над Дніпром. У Дейча останніми роками теж звучала неприхована ностальгія за Україною (я зауважив, українським авторам – молодим поетам – він вибачав більше помилок).

Чи й мені судилося вмерти в чужій землі, отут? Нема жодних підстав сподіватись, що життя якось кардинально

зміниться. Я ж не поїду туди хлопчиком для биття. Та й чи дали б нам зробити це все з Курбасом та Кулішем або Крушельницьким, **якби ми жили там?** Теж були б змушені писати як Лабінський, як Скалій, чи навіть як Кузякіна...

З іншого, протилежного боку: а хіба Дейч не змушений писати тут – як Смолич там? Всюди тактика і стратегія, і добре там, де нас нема. А якщо людина – маленький всесвіт, то він має бути всесвітом усюди, за будь-якої географії.

Тут мені приклад – Нелля. Вона всюди Нелля, завжди. Це в неї не залежить від обставин.

Р. С. «Моск. Комсомолец» – «Новая книга о Брехте». Рецензія на Брехта Єф. Еткінда. Як на мене, негарно, за-пролетаризоване, забагато політграмоти.

НОВАЯ РОЛЬ ИГОРЯ ИЛЬИНСКОГО

В трилогии Сухово-Кобылина пьеса «Свадьба Кречинского» – самая «мягкая». Сатирическое звучание этой комедии как бы приглушено автором. И в наши дни история о том, как великосветский шулер Кречинский чуть было не «умыкнул» богатую невесту из приличного дома, звучит вообще словно старинная сказка. Поэтому прав был режиссер Л. Хейфиц, который стилизовал всю постановку в Малом театре в манере картинок прошлого века. И художник Б. Волков решил декорации и костюмы в виде изящных иллюстраций, какие можно увидеть в изданиях, современных автору.

Но бурные страсти и алчность персонажей выбиваются из красивых интерьеров и туалетов. Судьбы шайки мошенников, которые с превеликим трудом претворяются господами, все время висят на волоске. И заключительная реплика Кречинского – «Сорвалось!» – не зря венчает пьесу. Да, на сей раз шулер проиграл...

Об игре Игоря Ильинского в роли Расплюева нужно сказать особо.

Роль Расплюева в свое время была предметом особой озабоченности автора. Драматург и печатно и устно высказывал свою

точку зрения на этого героя. Известно, что даже великий артист В.Н. Давыдов не совсем удовлетворил Сухово-Кобылина, хотя играл он удивительно ярко и пользовался успехом у зрителей феноменальным. К тому же, неизвестно, кто главный персонаж комедии – Кречинский или Расплюев?

Итак, в Малом театре роль Расплюева поручена Игорю Ильинскому. Сорок лет тому назад в спектакле Театра Мейерхольда Игорь Владимирович уже играл Расплюева. Мы помним тот вариант. Сегодня артист, за прошедшие десятилетия приумноживший и мастерство свое и понимание жизни, играет значительно глубже. В Расплюеве легко скатиться к комикованию и фортелям: и текст и ситуации дают множество поводов для этого. Но Ильинский предпочитает реалистически изображать страдания – да, страдания! – несчастного проходимца.

От этого его Расплюев не делается менее смешным, ибо наивные ухищрения уйти от побоев, голода, ареста и прочих бед становятся особенно яркими, если их играть всерьез, а не в условно-комическом ключе. Среди прочих действующих лиц, обрисованных в несколько условном ключе, жалкая фигура неудачника, переходящего от уныния к надеждам чуть ли не ежеминутно, выглядит необыкновенно убедительно. Смех все время сопровождает Расплюева-Ильинского, ибо пострадавшее от бокса немолодое тело шулера с трудом принимает позы, какие требует кокетливая мебель в доме Кречинского, с трудом ходит, с трудом ложится, с трудом распрямляется. А как забавны перемены настроения у Расплюева, его необоснованные восторги и такая же паника без причин!..

Когда по приказанию Кречинского убогий мошенник Расплюев облачается в пристойный фрак и натягивает на кисти рук белые перчатки, он выглядит комичнее, нежели в рваном подобии сюртука. «Важные» движения и попытки быть изящным смешат зрителей не меньше, чем трусливые вздрагивания и уклонения от побоев. Ильинский всегда был известен своею редкой способностью веселить и трогать одними и теми же приемами игры. В 1922 году в роли Тихона в «Грозе» Островского он потряс аудиторию именно этим. Жесты глупого и смешного мужа Катерины в последнем акте заставляли публику плакать, хотя до того они казались комичными.

И в Малом театре нынешнего сезона зал отлично принимает большого актера, который с удивительной проникновенностью играет одну из самых трудных ролей русской классики.

ВИКТОР АРДОВ.

Ніна Новоселицька. (Отож, з України не самі лише не-**20 квітня,**
приємності!) **субота**

Післязавтра – Оксанка.

Нелля з Ніною (Новоселицькою) пішли на виставу.

30 квітня,
неділя

А я, трохи повозившись над текстами до «Пурсоньяка», засів за доктора з Ламбарене.

Чому раптом Швейцер?

Важко пояснити. По-перше, цікаво – як **приховане** явище культури, складовою частиною якої є етика.

По-друге, ніяк не дам собі відповіді на одне питання.

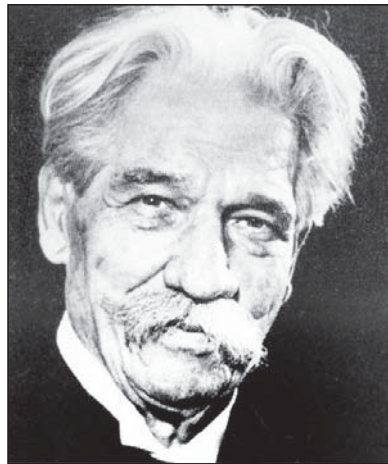
Я поїхав до Москви, бо не міг реалізувати в Києві того, чого прагнула душа, в чому відчував свій обов'язок. Поїхав не просвіщати московських туземців – а від поганого політичного клімату, від закритих вистав і знятих з видання книжок, поїхав у **тимчасове** вигнання, аби повернутися до Києва на білому коні і там, у Києві, зробити те, чого не дали зробити Курбасові і взагалі комусь іншому, бо на Україні рижуть усе під корінь. Я поїхав робити в Москві те, чого не можна було – в Києві.

А чому він поїхав до Африки?

Яким чином його **місія** була пов'язана з патріотизмом?

З його **нацією**?

З його **народом**?

А. Швейцер

*Загадка
Швейцера*

Він поїхав проповідувати милосердя до людини, став лікарем спраглих.

Песиміст, він писав, що віра його оптимістична: віра в що? Він поїхав від духовної кризи Європи – як лікар. То чи не краще було б лікувати у себе вдома? Чи це теж був протест проти цієї кризи? І цим протестом він міг дати зрозуміти Франції, що вона на хибному шляху?

Африка – екзотика? Чи обрав він її тому, що там – найгірше?

Його мораль благоговіння перед життям – підґрунтя віри у можливість перетворення сучасної держави на державу **культурну?**

Чому ж тоді не принцип – тут Родос, тут і стрибай?

Чи просто він потребував **чистоти** експерименту?

Чи по відношенню до власної нації він не був таким боржником, як ми?

Чи ми переоцінюємо статус нації? І для нього важливіше – «Аз єсьмь?»

Чи взагалі не можна порівнювати **нас із ними**, чий національний (та й державний!) статус уже **здійснився?** І він тепер має цілковите моральне право відділити себе від **групи** – і піти творити нові **молекули світу?**

То чи не чинить він тоді як митець, який теж ставить кращі вистави не у власному домі?

І тоді відповідальність перед світом поширюється не тільки на «своїх», а й на «чужих»? Може, в цьому і є вищий сенс тези: «Нема ні елліна, ні юдея...»?

Особливо актуальні ці мої роздуми на тлі січневих арештів.

Швейцерові я вірю.

Але вірю й собі. Є над чим поламати голову.

* * *

Лист від М. Терещенко з Києва:

Мої милі, мої любі люди!

Хотіла з Тернополя по свіжому написати вам, та час так закрутив, а тут ще відрядження у театри народні, у цей розсадник безграмотного самодіяльного віджилого способу кривляння на бідних обідраних сценах, де панує несмак і вульгарний дух.

Та я не про це, хоч ця тема і болить мені. Я про те, що дуже, дуже мило було з вашого боку відгукнутися на тернопільську адресу. Зал завмер під час читання московських телеграм. Були й інші від наших з театрів і кіно, але М-ва – то є М-ва. І більш авторитетнішого слова того вечора не прозвучало. Вечір був хороший в розумінні щирий без помпезності, але й не камерний. Люди в залі зі сльозами на очах слухали про свого земляка. Була влада, громадськість, молодь і преса. Актори театру в цей день (суботник!) присвятили М. М-чу! Не В. Іллічу! Це було оголошено офіційно. Як воно пройшло?! – дивуюсь. Хоч Ярослав Томович звичайно підтекстом мав трохи іншу, інтимну думку – замір через М. М-ча й себе зайвий раз уславити і тому з охотою ухопився за ідейку президентки провести вечір не в Києві, а у себе. Їм було відвалено певну суму на відкуп і дали настанови, щоб заодно вже з весняними тернопільськими вечорами було згадано і Крушельницького. Але повернулося все-таки на Крушельницького і трохи на Геляса як на учня і продовжувача в «Дай серню волю».

У нас від Ужвїй була доповідачем одна безголоса писклява обивателька-театралка, така собі українська

М. Терещенко

«душечка» на вигляд Ладиніна сьогодні. Вона дуже зіпсувала початок, але Черкашин-Романенко, Геляс потім випрямили враження.

Ще раз спасибі вам за телеграми.

А це одна з моїх газеток, на взірець. Смішно й гірко. По газетах не дали сигналу, і всі собі мовчали. 15, 16-го квітня. Я обійшла, що могла, уже з готовими пропозиціями і залишила в «Робочій», «Молоді Укр.», «Культурі і житті», «Веч. Київ», «Молодій Гвардії!». Скрізь надруковано, хоч із скороченням, але є. Я просто запитала: «У вас про Крушельницького є? Як? Адже його країна відзначає! Починаючи з календаря, кінчаючи театром». Отож вони з переляку й надрукували. Зараз під рукою нема тернопільської газети, де Геляс виступив, але я надішлю на пам'ять.

Я люблю вас. І хай буде всім добре.

До побачення!

26/IV – 72.

М.

**... КВІТНЯ
1972**

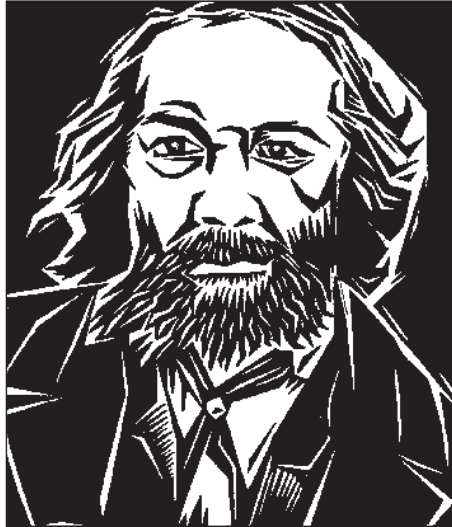
Від однієї пані, що має дотичність до «Мол. гвардії» (видавництва), дістав на тиждень копію французького листа Бакуніна – дуже цікава в національному плані. Бакунін – як адепт розвалу Російської імперії. Переклав.

25 квітня 1863 р., Стокгольм.

Я переконаний – час нам усім домовитись. Не можна гаяти ні хвилини – події розгортаються так швидко, що нам заведле вистачить часу прийти до порозуміння й підготуватись. І ми, ми повинні подати один одному руки задля спільної справи, бо маємо спільний інтерес. Ви, панове, хочете свободи й цілковитої незалежності для вашої батьківщини. Ми хочемо того ж, щиро й ціком визнаючи за Фінляндією незалежне право розпоряджатися собою, право на відокремлення від Російської імперії – з тим, щоб або залишитись насамоті, незалежно од усіх сусідів, або приєднатися до тієї політичної системи, яка їй сподобається. Визнання цього права є для нас логічною необхідністю, бо наш принцип – принцип свободи над усе, цілковитої свободи, без жодних умов і обмежень. Це – навіть

більше ніж розумний вислід наших дій, це – продиктовано реальним станом справ. Ми ніколи не зможемо самі стати вільними, доки існуватиме централістська й насильницька установа, поіменована Російською імперією.

Ми глибоко й рішуче ненавидимо цю систему, що перетворила нас на рабів, щоб зробити знаряддям завойовництва. Ми жертви цієї системи, як і ви, і не зможемо звільнитись від неї, не звільняючи вас. Низверження,

цілковита руйнація заснованої на насильстві імперії, що зветься Російською, а є по суті імперією німецькою, звільнення всіх провінцій і всіх народів, російських і неросійських, що відчують її гніт, свобода всіх з правом кожного на самовизначення і на змогу розпоряджатися собою відповідно до своїх бажань і власної природи – ось наша практична мета; ось наш принцип, задля перемоги якого ми уклали спілку з нашими спільними братами. Фінни, наші сусіди й жертви тієї ж системи, хіба вони до нас не приєднуються?

Момент слушний. Ця штучно створена, жахлива імперія, яка існує лише завдяки підступності, корупції і насильству, тріщить по всіх швах, глибоко розхитана в своїй основі. Вкрай необхідно з нею покінчити. Поляки показують нам шляхетний приклад. Підемо за ним. Втомившись перенести приниження й муки, черпаючи свою силу у власному відчаї, вони повстали беззбройні і сьогодні протистоять армії царя, безсилля якої вони виявили. Їхній рух, спочатку слабкий, безладний й обмежений тією територією, яка дипломатичною мовою називається Польським королівством, набирає зараз загальнонародного характеру, поширюючись на всі інші польські воеводства, і глибоко вразив Польщу в її колишніх межах до попередніх кордонів Росії, до Двини й Дніпра; він там не зупиниться, бо російський народ, так само втомлений від рабства

і не чекаючи більше нічого від імператора Олександра, тільки й чекає сигналу до повстання.

В останні роки в Європі, гадаю – і у Фінляндії, багато говорили про так названі благодіяння нинішнього імператора, про реформи, які нібито здійснив для цивілізації й звільнення своїх народів, – з метою сприяння матеріальному прогресові. Люди дозволили обдурити себе словами й обіцянками, якими цей підступний, абсолютно фальшивий уряд, який трохи зменшив свою пиху після перемоги іноземних армій, змушений був скористатися цим після рятівної кримської катастрофи, щоб сховати від світу свої справжні загарбницькі наміри.

Ми, російські інакомислячі, на дали себе обдурити. Ми добре знали, що цей уряд, вся імперська система, заснована лише на пригніченні й обмані, не здатний на добро, не здатний і подумати про нього, якщо хоч би в якийсь спосіб йому навіть вдалося собі це добро уявити. Держава суціль німецька, умовою й основою її існування є абсолютне заперечення всього, що зветься правом, свободою, гуманністю. У неї нема іншої мети, іншої функції й інших можливостей, крім пригнічення всередині країни і захоплення інших територій поза нею, тобто зло в найширшому розумінні цього слова. Отже, щоб чинити добро, імперська система мусила б почати з самознищення. Та ніколи злочинна влада не знищить саме себе. Треба, щоб ми прийшли їй на допомогу.

Катастрофа в Криму стала великим щастям для Росії. Вона збудила Росію від мертвої сплячки, на яку прирік її цар Микола. Вона дозволила їй дихати вільніше, змусивши похитнутись будову варварського деспотизму, зведenu могутньою рукою Петра I, який впродовж цілого століття давив на країну, як жахливий кошмар. Наслідки цієї гібельної війни, що покінчила з імператорським престижем і всемогутністю, не лише не стали для народу бідною; навпаки, Росія відчула себе ніби відродженою.

Імперіалізм упав, після чого російський народ розпочав нове життя. Стихийне піднесення, що охопило весь люд, віра й нові надії, що раптово спалахнули у всіх серцях на всій території імперії, дуже відрізнялись від похмурого мовчання офіційних інспекцій і довели, що між приреченим на загибель імперіалізмом і нацією, покликаною до великого майбутнього, нема нічого спільного.

Проте був момент, коли сама влада, знову відчувши надію й силу, ніби виявила намір приєднатись до цього природного руху, вступаючи на шлях справедливості й свободи. Кажуть про реформи, про звільнення, визнають відкрито свої помилки, списуючи їх, утім, на імператора Миколу, який вчора ще був об'єктом пошани, лестошів і страху, а сьогодні підданий хулі й презирству. Юний імператор, неповинний у жахітному минулому, серце якого, здавалось, було переповнене любов'ю до людей, почуття справедливості й поваги, посів престол, обіцяючи нам золотий вік. Гай-гай! Ілюзії швидко скінчились. Імператор Олександр не лиха людина. Його схильність до лінощів і до солодкого життя наворотала його, природньо, на доброзичливе ставлення до люду й до веселощів. Йому хотілося прислужитися всім недорогою ціною і побачити себе обожнюваним, нічим себе не затруднюючи. Захмелілий від усемогутності, яку він раптом одержав, він водночас уявив себе покликаним відродити Росію, не розуміючи, що будь він навіть генієм і людиною високої душі, він все одно був би скутий і паралізований самою **природою своєї порочної влади**, яка по суті суперечить будь-якому істинному й здоровому розвитку нації. У нього, недоумкуватого й малоосвіченого, здатного лише на чуттєвий дріб'язок, народилась вельми химерна ідея: провести необхідні реформи і звільнити народи, що перебувають під його гнітом, зберігаючи при ньому у всій недоторканості самодержавство, встановити чесність в адміністрації і справедливість у суді, не виступаючи при ньому проти сваволі міністрів і вищих чиновників; дати селянам волю, залишаючи їх і далі прикріпленими до землі, дати їм землю **без права власності**, нарешті, примусити поляків обожнювати його і здобути славу благодійника Польщі, – водночас продовжуючи варварську, блюзнірську політику імператора Миколи. Одне слово, виступити в ролі визволителя, не поступаючись жодною часточкою тиранічної і злочинної влади, успадкованої ним від батька. Це була жалюгідна ілюзія розбещеної уяви, вбога фантазія недалекого розуму. Він повинен був, звісно, одержати поразку і зрештою зрозумів, що задумані великі реформи були несумісні з безпосередніми умовами його владарювання. І він відмовився від них, щоб зберегти владу. Ось у кількох словах вся його історія. Зараз він став більш деспотичним, ніж будь-коли був імператор Микола. Тиранія Миколи була нерозумною, але залізною, сповненою

віри в себе. Тиранія Олександра – це тиранія слабості і страху. Він боїться, і небезпідставно, бо дні його царства полічені. Він і його династія, а разом з ними вся імперська система **приречені на загибель**. Великі зміни відбулись вже у російському народі. Той, хто знав цей народ лише в часи імператора Миколи, сьогодні його б не впізнав. Він узяв усе те, що йому змушені подарувати, але не задовольнився цим. Він ніколи не йшов на поступки імперській владі і ніколи не припиняв боротьби з нею. Саме про цю вперту боротьбу російського народу проти офіційної Росії нічого не знають за кордоном; ця боротьба почалась ще до Петра I, ще за царювання його батька, царя Олексія, і ніколи не вщухала, аж по сьогодні. Жертви цієї двохсотлітньої боротьби мали нараховуватися не сотнями, не тисячами, а сотнями тисяч. Ця боротьба була вкрита млою і лишалась невідомою досі, бо її ведено було на глибинних шарах народного життя, але сповнена драматизму, і її треба знати, щоб вірно розуміти те, що діється сьогодні в Росії. Величезна більшість російської нації ніколи не згоджувалась ні з тим, що іменують реформами Петра I, ні з німецькою чужорідною цивілізацією, силоміць введеною ще в Росії. Ідея Петра була наступною: він хотів створити велику державу, за німецьким зразком, особливо пруським, гвалтівну як всередині країни, так і за її межами, військову, бюрократичну і здатну завоювати пів Європи. А між тим ніщо так не суперечить російському духові, який не є войовничий, не прагне завоювань й охоче задовольняється примітивною свободою громадського життя, і котрий ніколи не сотворив би з власної волі те, що зветься Російською імперією. Ця імперія, і вся ця бюрократична, німецька, офіційна Росія, яка є її плоттю, – предмет глибокої, непримиренної ненависті російського народу, і не без бунту Росія дозволила одягти на себе гамівну сорочку. Це битва не на життя, а на смерть між народом варварським – якщо хочете, але повним снаги й енергії, народом, який почувается настільки самобутнім, щоб розвиватися на власний смак, – й цією імперською, чужеземною системою, російською лише на ім'я, набула з самого початку характер релігійної боротьби. Ви, звичайно, чули про наших **розкольників**, лютих ворогів офіційної церкви. Вони вороги не лише церкви, – головним чином, вороги держави, сліпою і холопською зброєю якого є й сама ця церква. Виступаючи проти Святійшого Синоду, вони виступають проти імпера-

тора, і борються з ним во ім'я свободи громад і автономії провінцій, які складали для Петра I основу російського національного життя. Імператор для них антихрист, а його імперія, вся ця бюрократична військова організація, всі привілейовані шари – для них знаряддя пригнічення – царство диявола. І не без підстав наші царі, починаючи від Олексія і до наших днів, переслідували розкольників украй жорстоко, – не до порівняння з жорстокістю римських імператорів стосовно перших християн. Царі чудово усвідомили, що розкольники були величезною небезпекою для жахливої німецької держави, заснованої Петром на крові й уламках національного життя. Важко навіть уявити собі варварські переслідування, яким піддавали цих бідолашних віруючих упродовж цієї двохсотрічної боротьби. Починаючи з Олексія, не минало, мабуть, і року, щоб тисячу – та що я кажу, – кілька тисяч розкольників не знищували солдатськими кулями й багнетами, щоб вони не гинули під батогами катів. Царат спалював цілі села, знищував усе довкіл, тисячі жінок і дітей гинули на лісах, де вони ховались від імперського варварства, сотнями тисяч вимирали на каторжних станах до Сибіру – від голоду й холоду й чиновних лютувань – і все це завдяки загальновідомій «честності й гуманності» російських чиновних держиморд, завдяки цій вікопомній російській байдужості до життя ближнього, що є найвиразнішою рисою всієї нашої імперської адміністрації. Але попри ці жахи російські розкольники уповні зберегли свою силу. Переслідування, як усюди й завжди, не лише не зламали їх, а й збільшили їх чисельно. Й імператор Микола, цей деспот з деспотів, цей ідеал тирана й безумовно, найневблаганніший ворог і найлютіший переслідувач сектантів, який проявляв чудеса жорстокості під час їх винищення, наприкінці свого царювання змушений був на повен голос визнати, що він виявився неспроможним подолати розкольників. Сьогодні, за офіційною статистикою, їх нараховується біля п'ятнадцяти мільйонів. Вони є найжиттєвішою, найенергійнішою і найбільш мислячою партією російського народу. Вірні старим традиціям, вони сьогодні, як і раніше, вимагають, хіба що значно наполегливіше, свободи, абсолютної свободи для народу й землі для нього, тобто емансипації громад, що володіють землею і мають виборне самоуправління, беззаперечного знищення будь-якої бюрократії й всієї цієї німецької імперської системи – адміністративної автономії провінцій і, замість

цієї його противної мерзенної централістської держави, федерації провінцій. Ось їхній ідол, ось – народна воля. Такою ж є і програма таємного товариства, яке поширило свою організацію на всю імперію, охопило всі класи, починаючи з молоді і мислячої частини дворянства і кінчаючи останнім селянством. Тисячі відданих людей усіх станів – дворян, буржуазії, селян, священників, митців, ремісників, значних і дрібних військових і цивільних чиновників входять сьогодні в це могутнє товариство, яке накреслило на своїх знаменах два символи народної віри – **«Земля і воля»**.

Я звертаюсь до вас, панове, від імені цього товариства, яке вповноважило мене представити його за кордоном – право, яке я поділяю з моїми лондонськими друзями Герценом і Огарьовим. Я гадаю, що цілком зрозуміло виклав наші погляди і нашу мету. Спробую ще раз сформулювати все це кількома словами.

1. Ми хочемо повного й цілковитого знищення Російської імперії, позаяк глибоко переконані, що існування цієї імперії, засноване на варварському гнобленні, на систематичному й абсолютному запереченні національного життя, яке може триматися лише шляхом насильства як всередині держави, так і поза нею, – несумісне зі свободою. Отже, ми – вороги цієї імперії, але не яко зрадники, а як патріоти, оскільки, будучи сорокамільйонним народом Великої Росії, відчуваємо в собі доста сил, щоб не потребувати ні підступності, ні насильства, ні чужої власності для забезпечення собі гідного існування.

На противагу імперській централізації, ми – федералісти, не тому, що це модно і не через захоплення якоюсь теорією, а тому, що цього безпосередньо вимагає наше становище. Суворий досвід двохсотрічної боротьби довів нам, що бюрократична система **унеможлиблює** вільний розвиток сил і народного життя.

2. Вимагаючи свободи для нас самих, ми її вимагаємо й повинні її вимагати для всіх наших сусідів, особливо для тих із них, яких окупаційна політика С-Петербурга силоміць приєднала до нас. Ми не лише визнаємо право Фінляндії, Естонії і Латвії, Польщі, Литви, України і Малоросії (La Petite Russie), Бесарабії, Грузії і цілого Кавказу на вільне й незалежне від нас існування, але ми хочемо допомогти їм здобути цю свободу. Ми прагнемо цього як з почуття симпатії, так із необхідності, бо перебуваючи під одним спільним ярмом, мусимо

об'єднати наші зусилля, щоб скинути його. Звільняючи себе, ми неодмінно звільняємо всіх – і навпаки. В такому плані ми уклали угоду з революційною Польщею, і в такому ж розрізі пропонуємо свою допомогу вам.

3. Ми твердо переконані, – надійшла остання година імператорської династії, й імперія, яка двісті років пригноблювала Північ, от-от упаде. Отож вважаємо за щирий обов'язок кожного народу, який складає цю імперію, подбати про власну будучину і підготувати її. Горе сплячим, горе тим, хто дозволив осліпити себе примарним мормам відмираючої імперії, горе тим, хто не передбачає її неминучого падіння і хто не зустрине його у всеозброєнні. Уламки імперії їх зачавлять. Ми сподіваємось, що обачні фінки так само тримаються насторожі, що вони вірять нам і теж простягнуть нам руку.

4. Нам хотілося б ухвалити з ними справжню і міцну спілку, метою якої було б наше спільне визволення. Як найближчі сусіди, об'єднані гнітом спільного пана, ми можемо, ми повинні допомагати один одному у боротьбі проти нього. Підстави нашого майбутнього об'єднання наступні:

А) Ми визнаєм одверто й від щирого серця, без обмежень і обумовлень, право фінського народу на цілковиту незалежність, і ми всіма способами допоможемо йому звільнитись від нас, щоб започаткувати в собі таку форму правління й увійти до такого альянсу чи до такої політичної організації, якої він прагне. У майбутньому ми єдино чекаємо від нього добросусідських взаємовідносин, що ґрунтуються на цілковитій незалежності й на повазі наших взаємних свобод.

Б) Навзамін ми просимо допомогти нам усіма засобами знищити імперію С.-Петербурґа. Фінни можуть допомогти нам негайно, по-перше:

а) розпочавши активну пропаганду у своїй країні, звичайно, пропаганду анти-С.-Петербурзьку, відповідну польському й російському революційному рухові. Втім, вони повинні вести її заради себе, якщо тільки вони мають намір щось робити. Стосовно ж Польщі і нас, то ми одержимо вигоду в тому, що російський уряд, боячись фінського руху, змушений буде роздрібнити свої сили. Зважтесь, панове! Цей уряд, переляканий до краю, ще сподівається обдурити світ своєю робле-

ною сміливістю, – але він багато в чому поступиться перед вашим натиском. Але не зупиняйтесь на півдорозі, не дайте обдурити себе порожніми обіцянками, використовуйте кожну поступку, вирвану вами в уряду – для того, щоб вимагати нових. Будьте сміливій беріть, скільки можете! Час узяти все! І не забувайте, що ми всім допоможемо!

б) Ви можете допомогти нам і собі, ведучи пропаганду серед естонських і латвійських селян Лівонії, Естонії та Курляндії. Не може такого бути, щоб серед ваших друзів не було нікого, хто не володів би котроюсь з їхніх мов. Тому пишіть, друкуйте брошури чи присилайте їх нам, щоб ми надрукували їх у Стокгольмі, посилайте проповідників свободи і національної незалежності до цих селян, які ненавидять німецьких баронів, чия присутність є безчестям для цих країн. Допоможіть нам підняти там повстання.

в) Ви можете допомогти нам і тим, що поширюватимете наші пропагандистські видання в Росії, або через Санкт-Петербург, або через Прибалтійські провінції, або через Олонецьку губернію. Ви можете допомогти нам встановити постійні контакти між С.-Петербургом, Стокгольмом і Лондоном.

в) Щоб ваша діяльність була результативнішою, найкраще вам об'єднатися у таємне товариство. Створіть центральний комітет з п'яти, семи чи навіть десяти осіб, який би служив центром усїєї фінської конспірації і відповідав за регулярність, системність і єдність всїєї роботи фінського об'єднання. Після створення своїх організації зв'яжіться з тимчасовим польським урядом в Лондоні через Стокгольм і з С.-Петербургом. Організуйте інформаційні канали і пункти для переведення кореспонденції, друкованих видань і окремих людей по всїй Фінляндії – безумовно відданими людьми – особливо на шляху із Стокгольма в Петербург через Або і Гельсинфорс, щоб мати можливість зруйнувати плани російської шпигунської служби, яка, безумовно, стане з кожним днем підозріливішою, прискіпливішою і більш тиранічнішою. Встановіть між усіма нами якомога регулярнішу систему повідомлення. Це давно стало насущною необхідністю.

Г) Вручитель цього листа дасть вам усі необхідні адреси для вашого зв'язку зі Стокгольмом і через нього з Лондоном. Крім того, він привезе вам усе необхідне для встановлення постійного зв'язку з центральним комітетом «Землі і Волі» в Петербурзі.

А тепер, панове, мені залишається тільки висловити надію на те, що ви приймете цей лист з таким же щирим почуттям, з яким його було продиктовано, і не відмовитесь вступити до нашого альянсу, такого ж необхідного для нашої свободи, як і для вашої.

Сподіваюся також, що ви не зволікатимете з відповіддю.

Від імені товариства «Земля і Воля»

М. БАКУНІН

Авжеж, прикро, що цей франкомовний¹⁵ лист Бакуніна ніде не вийшов друком і не міг бути прочитаний ні лідерами «Народної волі», ні тими ж колишніми кирило-мефодіївцями на Україні. Не дав йому ходу й Квантен, фінський поет і в цілому націоналіст – але вкрай обережний... Злякався тону Магнуса Берінга (псевдо Бакуніна), той надто гостро виступив.

Проблему ускладнювало й те, що фіни виступали передовсім проти **шведського** начала – і в цьому їх підтримувала Росія – постійними «подачками»; стримуючи їх цим самим і від сприяння (відвертого!) повсталим полякам.

З іншого боку, Бакунін явно перебільшує вагу російського тогочасного інсургентства. Це вже потім з'ясується, що його надурив Нечаєв, переконавши в численності «невдоволених» і в тому, що самодержавіє от-от пенькне.

Але сама тональність листа – унікальна. І не в темпераменті Бакуніна [який розсварився потім не лише з Нечаєвим, а й з Марксом, попереджаючи, що той створить нову «імперію», не менш тотальну, ніж існуючі, хоч і «комуністичну»; посварився він і з Емілем фон Квантеном (1827 – 1903)] справа – мені йдеться тут про **російське** несприйняття самодержавства, про європейський погляд на свободу і волю.

¹⁵ Переклад мій (Л.Т.)

Нарешті, є тут і Україна, яку теж зараховано до націй **пригноблених**.

Бакунін – постать для світового ЖЗЛ, з усіма його плюсами (потягом до Гарібальді, приміром) і мінусами (чимала доза авантюризма).

Літератури про нього мало. (Мало – як для мене.)

Якби наші українці не закидали по своїх хуторах і «вишневих садочках», а частіше виходили на європейські контакти, як це робили Франко, Лисенко, Леся Українка, почасти Драгоманов – ми б не були такі самотні на європейському полі. Це вміли робити поляки й чехи, не кажучи про прибалтів. Українська потуга була значно більшою за потугу тих же фіннів, скажімо, та й рівень культури (літератури, музики, малярства, естетичної думки) у нас був вищий, – і що ж?

А все через те, що ліпилися спиною до «старшого брата», до його літератури, малярства, музики – **і безнадійно провінціалілись**. Західники ще сяк-так трималися, звідти було ближче до Варшави чи Відня, ніж до Москви й С.-Петербургу.

А в С.-Петербурзі й Москві були ж не тільки деспоти й ідоли – був Чаадаєв, був Герцен, був той же «громокипящий» Бакунін.

Начальникові слідчого відділу
Львівського УКДБ
від Чорновола В. М., обвинуваченого
за ст. 62, ч. 1 КК УРСР

ЗАЯВА¹⁶

24.ІІІ.1972 р. я звертався до начальника Львівського УКДБ із заявою, в якій просив дати вказівку слідчому відділові записати в справі, як мою дружину, Пашко Ате-ну Василівну, з якою в мене перед арештом склалися фактичні подружні стосунки, що їх ми не встигли узаконити формально. Я просив також познайомити з моєю заявою від 24.ІІІ 1972 р. гр. Пашко А. В. для вжиття з її боку аналогічних заходів.

Однак я досі не одержав ніякої відповіді на заяву від 24.ІІІ.1972 р.

Більше того, саме після подачі тієї заяви начальник слідчого відділу УКДБ сказав мені, що, можливо, А. Пашко буде заарештована. Такі ж натяки я почув після подання заяви й від слідчого. Ще раніше я дізнався, що на якийсь час була заарештована й залишається обвинуваченою моя сестра.

Усе це дає мені право вважати, що з А. Пашко та моєю сестрою зводяться порахунки тільки тому, що це найближчі мені люди й що таким способом мстять насамперед мені.

Ні за сестрою, ні за Атеною Пашко я не помічав раніше особливої громадської активності¹⁷, яка могла б бути причиною їхнього ув'язнення.

Але можна зрозуміти, що під час масових безперервних арештів української інтелігенції, в обстановці тривоги й переживань за мене вони могли зробити якісь необачні чи непродумані вчинки. Якщо йдеться не про навмисне переслідування найближчих мені людей - сестри й дружини, а про недопущення ними під час мого слідства й суду якихось небажаних для КДБ дій, то прошу надати мені з ними

¹⁶ Цю заяву не було долучено слідством до справи й приєднано до неї тільки судом. Подасмо її за датою написання. Слідчий Боечко, шантажуючи В. Чорновола можливим арештом сестри й дружини, не хотів лишати явних слідів провокації в справі.

¹⁷ Це говорилося для того, що відвести від рідних небезпеку, бо обидві - і дружина, і сестра - були причетні до випуску ж. «Український вісник» та ін.

короткочасне побачення¹⁸. Я певен, що після мого попередження ніяких претензій до них з боку органів КДБ не буде.

Якщо ж моя сестра та Агена Пашко будуть заарештовані, я змушений буду вдатися до найенергійніших заходів протесту, які тільки можливі в моїх умовах.

4.IV.1972 р.

В. Чорновіл.

Т. 15, а. с. 73-74.

Витяг¹⁹ із ЗАЯВИ

слідчому відділу Львівського УКДБ 18 квітня 1972 року

«Як мені повідомлено, нещодавно заарештовано літературного критика й науковця Михайла Косіва. Йому інкримінується збереження документів самвидаву й нібито якась причетність до випуску позачензурного журналу «Український вісник»...

...Я знаю, що з огляду на дуже поганий стан здоров'я навіть нетривале ув'язнення може стати для М. Косіва катастрофічним. ...

...Я допускаю також можливість моєї мимовільної вини в тому, що в М. Косіва нібито були знайдені якісь компрометуючі його папери. Не маючи в останні місяці постійного місця проживання, живучи й працюючи в різних осіб, я часом залишав (або навіть забував) у них якісь свої папери. Я не раз бував у М. Косіва, міг навіть випадково, залишити в нього якісь свої папери, що з ними М. Косів міг познайомитися після мого арешту. Тому прошу познайомити мене з вилученими в М. Косіва матеріалами. Якщо серед них виявляться

¹⁸ 10.04.1972 р. через начальника слідчого ізолятора Лимбака начальник слідчого відділу Клименко дав письмове роз'яснення: «Что касается встречи с его сестрой, то на этой стадии следствия это невозможно. Объясните, что его догадки о Волицкой [Пашко] и сестре, очевидно, имеют какое-то для него значение.

Черноволу разъяснено, что вопросы личного характера с Волицкой пусть решает после окончания следствия» (Т. 15, а. с. 74).

¹⁹ Витяг з не долученої до справи заяви Вячеслав Чорновіл зробив як додаток до заяви від 25 травня 1973 року, яка є в 15 томі «Справи № 196». Подасмо цей витяг за датою написання. Лапки поставив В. Чорновіл.

Як бачимо, ця заява, яка викриває повністю шантаж слідчого Босчка, навіть «справедливим» радянським судом до справи не була долучена.

Після зірочок іде коментар Вячеслава Чорновола від 25 травня 1973 року.

такі, що належать мені й потрапили до М. Косіва від мене, я згоден підтвердити це.

Подаючи цю заяву, я виходжу із запевнень, що мої зізнання позитивно вплинуть на вирішення питання про долю М. Косіва...»

18.IV 1972 р.

В. ЧОРНОВІЛ.

* * *

Заява до справи не долучена, є в слідчому відділі УКДБ Львівської області.

[Насправді, М. Косів не був заарештований, начальник слідчого відділу та слідчий Боєчко мене навмисне дезінформували. «Поінформований» також про своє наступне звільнення в зв'язку із зверненням канадських та італійських комуністів, я, як видно з цієї заяви, вирішив брати на себе вчинки інших, щоб їх виручати. Але в даному разі я не знав, що на себе брати, бо ніяких паперів у М. Косіва, звичайно, не залишав. З таких же міркувань унаслідок дезінформації я написав через місяць заяву про свою «причетність» до випуску «Українського вісника»].

В. ЧОРНОВІЛ.

Т. 15, а. с. 335-336.

З протоколу допиту від 21 квітня 1972 року

Запитання: Покажіть, скільки друкарських машинок було у Вас і які саме.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених раніше.

Запитання: При обшуку у Вашій квартирі 12 січня 1972 р. була вилучена портативна друкарська машинка іноземної марки «Хермес боби», № 9175881 з українським шрифтом та з лентою червоно-чорного кольору. Покажіть, від кого Ви отримали цю машинку.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду із зазначених мною раніше причин.

Запитання: Розслідуванням по справі встановлено, що у Вас була друга друкарська машинка «Оптіма». Покажіть, куди ви поділи цю друкарську машинку.

В і д п о в і д ь: На таке запитання відповідати не буду.

Запитання: Чи передавали Ви машинку «Оптіма», яка у Вас була, Калинець Ірині Онуфрівні й у зв'язку з чим?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду, бо не хочу.

Запитання: Обвинувачена Калинець І. О. на допиті 27 березня 1972 р. показала, що восени 1971 року Ви їй подарували свою друкарську машинку марки «Оптіма». Чи стверджуєте Ви ці покази Калинець І. О.?

В і д п о в і д ь: Проти показів Ірини Калинець не заперечую, ознайомившись з протоколом допиту Ірини Калинець від 27 березня 1972 року.

Запитання: Що Вам відомо про розмноження Іриною Калинець документів антирадянського наклепницького змісту на друкарській машинці «Оптіма», яку Ви їй подарували восени 1971 р.?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду. Запитання: Що відомо Вам про передачу Калинець Іриною друкарської машинки «Оптіма», яку Ви їй подарували, якійсь іншій особі?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених раніше.

Запитання: Чи звертався до Вас з проханням позичити йому друкарську машинку «Оптіма» Чубай Григорій? В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду. Запитання: Що Вам відомо про передачу Калинець Іриною друкарської машинки «Оптіма» Чубаєві Григорію?

В і д п о в і д ь: На це запитання відповідати не буду.

Запитання: Свідок Чубай Г. П. на допиті 9 березня 1972 р. показав, що наприкінці 1971 р. йін попросив у Вас друкарську машинку й Ви дозволили тоді йому взяти друкарську машинку «Оптіма» в Калинця Ігоря. Ці покази свідка Чубая Григорія Вам пред'являються. Чи стверджуєте Ви ці його покази

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду, вважаючи його несуттєвим.

Запитання: Вам пред'являється друкарська машинка «Оптіма» № 986800, яка була вилучена 12 січня 1972 р. у квартирі Чубая Г. П. Покажіть, чи цю друкарську машинку Ви подарували Калинець І. О.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених мною раніше.

Протокол допиту обвинувачений В. Чорновіл читати й підписувати відмовився, заявляючи, що він участі в слідстві не приймає. Протокол обвинуваченому прочитано слідчим уголос.

Т. 1, а. с. 356-358.

З протоколу допиту від 25 квітня 1972 року

Запитання: Покажіть, хто є автором статті під назвою «Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)».

В і д п о в і д ь: На це запитання, яке мало бути мені поставлене три місяці тому, оскільки воно торкається основного пункту пред'явленого мені обвинувачення, зараз відповідати не буду. Про статтю «Як і що обстоює Б. Стенчук» я буду говорити тільки після того, як мені буде аргументовано пояснено, чому ця стаття кваліфікована як антирадянська, а також - коли я дізнаюся, що читання чи зберігання цієї статті кому-небудь інкримінується як антирадянська діяльність.

Запитання: Чи передавали Ви статтю «Як і що обстоює Б. Стенчук» Шабатурі Стефанії Михайлівні?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених мною раніше.

Запитання: При обшуку в квартирі Шабатури Стефанії Михайлівни 12 січня 1972 року був вилучений один примірник етапі «Як і що обстоює Б. Стенчук», яка надрукована на 54 сторінках папіросного паперу. Примірник статті «Як і що обстоює Б. Стенчук», який був вилучений у квартирі Шабатури С. М., Вам пред'являється. Покажіть, чи передавали Ви цю статтю Шабатурі С. М. і з якою метою.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, які я вказав у відповіді на перше запитання.

Запитання: У пред'явленому Вам примірнику статті «Як і що обстоює Б. Стенчук» на сторінках 1, 3, 5, 10,12, 18,21, 29, 38, 39,48,49, 51 та 54 є рукописні виправлення і помітки, зроблені кульковою ручкою. Чи Вашою рукою зроблені ці помітки та виправлення?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду.

Від читання та підписування протоколу обвинувачений В. Чорновіл відмовився, заявивши, що участі в слідстві він не приймає. Протокол допиту оголошено обвинуваченому вголос.

Т. 1, а. с. 359-360.

З протоколу допиту від 26 квітня 1972 року

Запитання: Що Вам відомо про написання колективної заяви в адрес²⁰ Голови Президії Верховної Ради УРСР та Прокуророві УРСР по справі Караванського С. І. в кінці 1969 р.?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, указаних мною раніше.

Запитання: Вам пред'являється колективна заява по справі Караванського С. І., адресована Голові Президії Верховної Ради УРСР та Прокуророві УРСР, яка була надіслана в Прокуратуру УРСР 7 січня 1970 р. Під цією заявою серед інших підписів є також Ваш підпис. Покажіть, кати, де і при яких обставинах написано заяву.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду ще й тому, що не бачу в змісті цієї заяви нічого незаконного. Міг би що-небудь говорити про цю заяву, якби ознайомився з відповіддю на неї Прокуратури УРСР та Президії Верховної Ради УРСР, яка мала бути надіслана тим, що підписалися, ще на початку 1970 р., але, як мені відомо, до 12 січня 1972 р. ніким не була одержана.

Запитання: Покажіть, де, коли й при яких обставинах Ви підписували цю заяву.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду.

Запитання: Що Вам відомо про причетність до написання цієї заяви осіб, підписи яких стоять під заявою.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених раніше.

Запитання: Покажіть, хто й де та на якій друкарській машинці надрукував цю заяву.

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду.

Запитання: Хто збирав підписи під цією заявою і хто особисто Вам дав її для підпису?

²⁰ Так в оригіналі

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, ука-
заних мною раніше.

Запитання: Чи відомо Вам, хто надіслав цю заяву поштою в
Прокуратуру УРСР?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з раніше вказа-
них причин.

*Читати й підписувати протокол допиту обвинувачуваній В.
Чорновіл відмовився, заявляючи, що участі в слідстві він не приймає.
Протокол допиту обвинуваченому прочитано слідчим уголос.*

Т. 1, а. с. 361-362.

Травень

А тепер, відійшовши від жаху арештів і беззаконня, –
трохи містики.

Якось я погодував на балконі ворону. Було це торік, у
листопаді, холодному й голодному для птахів. Здалась вона
мені якоюсь особливою – величезна, настовбурчена, «не-
наче мохом поросла» – так, здається, було у «Кобзарі»?

Отож моя гостя жадібно заковтнула пиріжок із м'ясом,
змахнула крильми, але не злетіла, відверто чекаючи ще
одного. Заїла той другий пиріжок шматочком ліверної ков-
баси, і, переконавшись, що продовження не буде, вдячно
каркнула – втекла.

Наступного дня все повторилося: «Карр! Карр!» – ті
ж операції, так само змовницьки підморгнула – та й по
всьому.

А коли я одного разу вирішив дати їй на десерт печи-
во – докірливо глипнула на мене; проте печиво взяла й з
ним відлетіла.

Так ми заприятелювали. Я назвав її О'Каррою – погоди-
лась і з'являлась одназу, коли я так її кликав.

Якось ночував у нас Бердник. Наші ще спали, а він чо-
ловік ранній – застав мене за балконною процедурою.
Побачивши його, моя О'Карра втекла, але, покружлявши,
повернулась і докінчила сніданок. При цьому явно підслу-
ховувала, що ми про неї говорили.

– Я її знаю, – мовив Олесь тоном, який не підлягав оскарженню. – Вона з Канева. Ворони живуть довго. Ця ще могла бачити Шевченка.

Розуміючи, що Бердник – фантаст, я ніяк не відреагував на його репліку. У Шевченка – три ворони, і всі три – лихі. Одна там навіть злязичить:

Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживиться?

Колись у концертах я це читав «на три голоси»...

Прилітала вона й після Бердника, і наші з нею побачення увійшли в норму. О'Карра могла не з'являтися по два-три дні, але потім прилітала й викликала мене своїм хитрим «Карр!»

Містика була в тому, що востаннє я бачив її перед самими арештами. Нелля поїхала у відрядження до Прибалтики, Оксана вже пішла до школи, раптом чую – майже істеричне – «Карр! Карр!»

Відчиняю двері на балкон – хмара гайвороння! І кружляють, і пікірують униз, – а на поручні балкону сидить О'Карра. Я виніс їй шматочок сала – вона сердито відштовхнула його (?), мовляв не за тим я прилетіла, друже... І знову зірвалась у повітря – «Карр! Карр!»

Не знаю, що це було, але я відреагував по-своєму. Їхнє каркання збіглося з моєю постійною тоді тривогою, з передчуттям чогось лихого. Того ж дня я запакував свої щоденники і деякі книжки – та й відвіз їх... не скажу куди – береженого Бог береже. А наступного дня перевіз в інше місце й дві друкарські машинки, – третя засвічена, на ній я друкував лише офіціоз.

І що? Я не помилився. Якби в мене був обшук (отой, що вони його таки планували), це стало б великим ударом. Не лише по мені й моїй родині.

Втім, багато дечого довелось таки спалити після повернення від Загоруйків. Надто вже мій розчин був насичений хімією для надмір цікавих...

Обійшлося.

То містика моя ворона – чи не містика?

Оскільки був ще один епізод, пов'язаний з моєю мудрою приятелькою.

Десь за тиждень-два перед тим воронячим оголошенням повітряної тривоги чекали ми гостей з України – а в хаті як виметено. І з грошима сутужно. Вибіг за хлібом-цукром, купив якусь консерву, щось там до кави... а мої гості вже в хаті; бабуся каже – Нелля дзвонила, зараз буде, забігла біля метро за провізією... Вітаємось, обійми – аж раптом з балкону: «Карр! Карр! Карр!»

– Ет, узяла б тебе холера, думаю, – не до тебе, серденько! Але замотав шию шарфом, виношу їй шматок сала – з останнього запасу... А вона обурено крильми трах-трах, зіштовхує сало з балкону вниз, плюхається в кут і здіймає там сніжну хугу. Відлітає, й переможно дивиться на мене з протилежного кутка балкону.

Дивлюсь і я туди, де вона талапалась у снігу. А там – **пакет!** Заморожена курка в целофані! Та сама новинка з Голландії, за яку інваліди б'ються біля нашого гастроному. Як вона тут опинилась?

Звичайно, ми її засмажили, було чим почастувати друзів; винесли й нашій рятувальниці її пайку.

Але як вона туди потрапила?

Авжеж, її могла потай принести Неллина мама. Але вона це всіляко заперечувала. Теоретично міг підкинути сюрприз хтось із гостей – тоді чому б він це приховував? Та й сумнівно, що гість міг привезти курку з Києва – в поїзді? Розморозилася б.

Ось і виходить, що могла її принести тільки моя ворона. Підкинути «на бідність». Або просто вкрасти біля гастроному – і до нас. Бо сама нездатна з нею впоратись – замерзло як камінь. То ж попросила нашої допомоги.

Неймовірно? Але щось таке вже було. Ми йшли з Неллею, а перед нами – бабуся, з бідних, але горда. Раптом – просто з неба! – бабах до наших ніг якась каменюка! Дивимось – заморожена курка. І ворона вгорі в'ється – вкрала у алкашів, що за півлітра розвантажували машину. Не донесла, виронила – сердиться. Неллі з великим

трудом умовила стареньку взяти собі курку – це ж не крадіж – курка з неба! Бог послав! Старенька полегшено зітхнула – й узяла.

Остаточко пояснити собі цього не можу. Якесь воно для мене непроминальне. Я по дитячих театрах надивився цих ворон – добрих і лихих, мудрих і комічних, з віршами й піснями... Але ця, з Канева (чому з Канева?) – особлива.

Особлива ще й тому, що після січневих арештів – більше ми нашої О'Карри не бачили. Хоч я її кликав і залишав на балконі для неї гостинці. Вони залишались неторканими.

Для чого в цій новелі Шевченко? А він же й напропорочив – там, де три ворони:

А навіжена мати
Регочеться, що Іванами
Обох буде звати...

Навіжена мати – Україна? А два Івани – Іван Світличний та Іван Дзюба?..

... А якщо все так і було, як привиділося фантастові Берднику?

Лист 90
Титусе

* * *

5 травня 1972 р.
Лист до Тита Геврика

Доброго дня, Титусе! Вітаю Вас, дітей і Софію. Дай Вам бог гарної весни, здоров'я, гумору, роботи до душі й настрою до серця.

Той індус, що ви про нього пишете, ще не приїздив. Добре, коли він мене заскочить у Москві, бо, очевидно, у перших числах червня відбуду до Сибіру; їду з театром на гастролі у Красноярськ, а з 1-го липня – у Барнаул. Отож зима у мене продовжиться і за рахунок літа. Правда, згодом обіцяють ще й гастролі у Херсон-Миколаїв (серпень), то, може, хоч тоді погріюсь на південному сонечку. Вересень – відпустка, теж, очевидно, у Москві не буду. А з 10-го жовтня відкриваємо сезон у Москві. Випускаю для цього відкриття мюзикл «Мсьє де Пурсоньяк» за мотивами Мольєра (вірші й інтермедії мої).

Роботи – по вуха, актори не дуже спроможні до танців та співів, доводиться зганяти з них три поти. І музиканти у театрі не вельми потужні; все це затягає випуск. Проте обіцяє бути гарна вистава.

А в той час, як я гастролюватиму у Сибіру, мою виставу «Казки Пушкіна» везуть до Канади. Центральний Дитячий Театр, де я її ставив (за власною інсценівкою, музика М.Осокіна), Асоціація Дитячих театрів (АССІТЕЖ) запросила до Монреалю. Вилітають 11 червня, з 12-го по 16-те грають у Монреалі, з 17-го по 24-е їх прийме Саратога під Нью-Йорком. У цій виставі, вирішеній у плані народного бурлескного театру, чимало українських мелодій (я наспівав композиторові деякі пісні мого дитинства, колискові та ін., а він їх модернізував), і сам принцип постанови я взяв з українського вертепного дійства, з театру мандрівних лицедіїв (колись на Україні в Одесі я поставив так «Шельменка», але та вистава світу не побачила, і я мав повне право повернутись до його рішення у новому варіанті).

З книжок на Україні нічого особливого не вийшло. У театрах – теж без особливих змін. Театр імені Франка був майже занепав по смерті Крушельницького та Юри, і траплялося, що на сцені грають 50 акторів, а у залі сидить 20 чоловіка, та й ті дрімають. Тепер на директора й на головного режисера туди призначено Сергія Сміяна. Він поставив «Кассандру» Лесі Українки (провінційно, київські дотепники охрестили цю виставу назвою «Ой не ходи в Грецію...»), і ще 2-3 п'єси, які мали успіх, принаймні, касовий. Та самотнього шляху театр не шукає. І шкода, бо інші театри на нього рівняються. Трохи краще почуває себе театр Шевченка (Харків), і ніби зовсім непогано – театр ім. Заньковецької. Заньківчани цього літа гастролюватимуть у Москві, мають непоганий репертуар (Леся Українка, класика, Микола Куліш, Стефаник, Чехов).

На Україні новий міністр культури (Ельченко, колишній секретар ЦК комсомолу, чоловік, подейкують, ініціативний, – але нічого нового ще не зробив). Не знаю, як він щодо театру – досі він з ним не спіткався.

Якщо ж говорити про інші київські новини, то я давно там не був. Чутки про київські трагедії ідуть різні, а що є насправді – покаже час. У всякому разі, нічого певного не знаю, і це мене, звичайно, пригнічує.

Книжки, що Ви про них пишете, ще не прийшли. Вітання каштанам, Дніпру, Софії Київській передам – але тільки у серпні-вересні. Здоровлю. Вітання Вам від Неллі й Оксани.

Пишіть.

Ваш

Лесь Танюк

* * *

Від Миколи Бажана з Києва

*Листівка від
М. Бажана*

Дорогі друзі Неллі та Лесь!

Будьте здорові, радісні, щасливі. Добра і хороших творчих радощів!

Не знаю, як оце нині живете, але вірю, що добре, в праці і творчості. Хай же буде добро і добре!

Ваш

М.

* * *

Лист до батька в Луцьк:

*Лист до
батька*

Дорогий батьку!

Останнього листа від тебе одержали – доволі сумного. І у тебе настроїй кепський, і з Миколю поліпшення нема, і взагалі... Тримайся. І тобі, і Шурі Дем'янівні треба зараз передовсім здоров'я і доброго настрою. Тоді ніяка хвороба не причепиться.

Даруй, що ми вас не поздоровили із святом. Таке воно у нас було гамірно, що ми жодної листівки не послали. Бач, у мене на випуску прем'єра, а це значить, що я майже не приходжу додому – з ранку до пізньої ночі у театрі, а часом і вночі працюю. До того ж у нас нема зараз головного режисера (зняли), й обов'язки його доводиться виконувати мені. А то додатковий клопіт. Нелля часто у відрядженнях, отже, вільної хвилики часу не випадає.

Літо складається таким чином, що я з 29 травня їду до Сибіру (Красноярськ, Барнаул, – гастролі) на два місяці; увесь серпень після того гастролюємо у Херсоні – Миколаєві, а вже з 1 вересня у

мене буде відпустка. А це ж Оксані треба буде до школи, а в Неллі відпустка – у серпні: отже, нікуди й не поїдемо цього літа.

Написала Галя з Чернігова, щоб Оксанку привезти до неї на літо (принаймні, на червень); я згоден – все-таки село, повітря. Може, Галя сама й приїде до Москви, забере Оксану – так вона написала. Тобі від Галі привіт.

Як будеш у Миколи – перекажи йому: ми про нього не забуваємо. Як поїдемо до Луцька – а такої нагоди будемо шукати – обов'язково заїдемо до нього. Хай би він спробував написати нам листа абощо.

23-го вип'ємо за упокій душі маминої – у день її народження.

Хай вам із Шурою Дем'янівною буде все добре й лагідно.

Щастя вам. Обіймаємо, цілуємо –

Ваші

Оксана, Нелля, Я.

* * *

Лист від С. Ермолинського з Ялти

Дорогой Лесь Степанович!

Что там у Вас делается? Разумеется, мне интересно, что происходит в театре, что с гастрольями, поедет ли «Юность» моя, что с вашим Мольтером и вообще, как Вы живете-поживаете?...

А у нас – какие могут быть новости? Жизнь течет тихо и однообразно, как и положено ей здесь быть. Не из-за этого ли езжу сюда веснами и осенью! За этот год порядком устал и издергался и первую неделю только и делал, что спал и валялся. Пора открывать машинку и, уткнувшись в нее, размышлять над первыми строчками – они нависли и угрожают: страшно начинать. Вернемся в Москву в начале июня. Должно быть, Вас уже не застану?

Не полнитесь и напишите (Крым, Ялта, Дом творчества Литфонда СССР, мне). Т. А. шлет Вам привет. А от меня поприветствуйте Нелли и поцелуйте мою славную Оксану.

Ваш Сергей Ермолинский.

9.V. 72. Ялта

12. V.
1972

Театр им. Горького: июнь – до 2 июля – Херсон
Июль – до 6 августа – Черновцы

Юр. Вячесл. Ятковский
Ник. Александр. Рюмин

* * *

Лист у Сімферополь:

*Мій лист до
Ятковського й
Рюміна*

Уважаемые мои коллеги
Юрий Вячеславович и Николай Александрович!

Я понимаю, что ситуации могут сложиться по-разному, но предпочел бы получить от Вас несколько слов, конкретизирующих обстановку. Поскольку уговор наш уже нарушен, и подтверждения по поводу постановки «Виндзорских кумушек» я от Вас не получил, полагаю, планы Ваши изменились, и договоренность наша на этом этапе аннулирована. Со своей стороны должен сообщить, что со сроками и у меня складывается не все так, как мы оговаривали. 29 мая мы едем на гастроли в Красноярск, с 1 июля работаем в Барнауле, а затем весь август – в Херсоне (база) и Николаеве (выезда). С 1 сентября – отпуск, и числа 10–12 октября открываем сезон в Москве.

Всего Вам доброго. Удачных Вам гастролей и отличного нового сезона.

(Лесь Танюк)

* * *

**Лист до Ермолинського
в Ялту:**

*Лист до
Ермолинських*

Дорогие наши Татьяна Александровна
и Сергей Алекса...!

Обнимаем вас и целуем – завидуем, скучаем, ждем. Спасибо за письмо. Новостями особыми тоже обрадовать не можем. У нас в театре все попрежнему. Репетирую в поте лица госпо-

дина Мольера, Мирингофы создают дополнительные сложности, и ЛИТа до сих пор нет. Сдача намечена на 25 мая. Все вроде шло неплохо, но – вдруг! Вечером (только что) позвонил Жарковской и сказал, что Леня Сатановский попал в автомобильную катастрофу. Угораздило его купить новый «Фиат», чтобы отпроситься у меня с воскресной репетиции отвезти на дачу сына. И на тебе! Но как-будто руки-ноги целы («Волга» врезалась в его машину справа), большие ушибы и, возможно, сотрясение мозга. Спектакль («Антигону») в понедельник отменяем, а дальше будет видно.

«Юность» сыграли мы в этом месяце на два спектакля **больше** запланированного (в связи с визитом Никсона «Эйнштейна», как «антиамериканский» спектакль, заменили «Юностью»).

Главного у нас нет, идут упорные слухи о Кузенкове.

На гастроли «Юность» не берут. Я официально спрашивал у Дорна на партбюро: почему? Ответ: рекламной афиши не успели сделать. Животова его высмеяла, – разве отсутствие афиши может быть причиной «невзятия» спектакля на гастроли? Он ушел от ответа. Словом, они с Жарковским выступают в своем обычном репертуаре.

Уезжаю в Красноярск 31 мая. Значит, не увидимся до осени.

Оксана спит, но Вы Сергей Александрович, повидимому, ей снится: во сне она так же улыбается, как и перед сном, когда я в лицах представлял ей, как Вы и Татьяна Александровна отдыхаете в Ялте.

Вышли в десяти-пятнадцати областных газетах сообщения о «Юности» (через ТАСС) с фото Янушкевича и Шакурова. У Лали они хранятся. И от нее Вам огромный привет.

Хорошего Вам мая – без маяты.

И хороших строчек. И страниц.

Ваши

Лесь Танюк

Нелли Корниенко

14. 05 72.

Неділя, 14 Сатана – це ж треба – потрапив під «Волгу»! Відбувся по-
травня 72 дряпанним обличчям і струсом мозку. Завтра мусимо відмі-
нити «Антігону».

Жарковський, – як мені здалося, з надто пожвавленим виразом обличчя:

– Что, плакал ваш «Пурсоньяк»?

– Плакал ваш квартальный план! Так что давайте рыдать вместе.

– Я так и сказал. Угораздило же!

Жодного сентименту.

Віа
Емі Соловей

* * *

Лист Е. Соловей з Києва:

«Нелічко, люба!

Надсилаю тобі цей набір листівок Химича і свою газетну статейку з деякими ілюстраціями. Оце й все, що зараз маю, бо Химич у Чехословаччині. Звичайно, матеріал для журналу, якби про це постало, був би цілком інший, відмінний від цієї статті.

Задрю Покальчукові, що він вас бачив обох – і недавно, а я вже давно. У мене, Нелічко, були знов деякі перетрактації із здоров'ям, але нічого. Щойно повернулася із гарної поїздки по місцях Лесі Українки: Новоград-Волинський, Луцьк, Ровно, Козацькі могили, Берестечко, Дубно, озеро Світязь... Гарні дороги, гарне суцільне цвітіння і та найніжніша зелень, коли навіть хочеться «личной жизни».

Цілую вас, мої хороші. Які у вас плани, творчі й вакаційні?

Лі.

Київ, ін-т літератури,
Кірова, 4, 10. 05. 72 р.»

Я б і сам охоче майнув тим маршрутом – з Оксаною і Нелкою. Але то на найближчий час місця для нас закриті. Якби ми на щось таке ні сіло ні впало зважились, який-небудь «Той, що в Скелі Сидить», відразу здогадався б, що

*Химич
його
малюнки*

це якийсь мій надзвичайно підступний план. Коли я надрукував про Лесю Українку в «Моск. комсомольці», то, виявляється, була «гроза над Гаваями» не тільки через прізвище Калинця, їхній куратор почав допитуватися в А-ва, «нельзя ли подробнее узнать когда **конкретно** Танюк водил свою дочь к замку Любарта?».

Ну не коміки? Я й не здогадався б, що від того залежить безпека держави. І комусь треба контролювати мої поїздки.

Колись, за шкільних років, я був «туриста завзятий», і всюди побував. А про Берестечко, пригадую, склав віршований звіт. Ту поему стибрив у мене Вітя Булава, чудовий хлопець – де він тепер? Вразив тоді мене чернець у підземеллі, який розповідав

В. Булава

Ностальгічне

про битву так, ніби сам був її учасник... А може був? Між іншим, саме він вплинув на мене в сенчі «козаччини», – більше, ніж «Тараса Бульба». Вплинув особистим прикладом... Якщо до того всі піонери говорили російською, то після того, як він нас висварив, експедиція перейшла на рідну. Перестали соромитись, чи що – і пішло легше.

Ми з Булавою вже й тоді були затяті українці. Хоча й учились в російській школі. Інших у центрі не було...

Москвичі просять дати подробиці арешту Глузмана в Києві. Це молодий лікар-психіатр. Семен Глузман: арештували 12 травня.

Суд в Одесі: Ніна Караванська, Олекса Різников.

Якби ж хто знав, як мені все це остогидло! Іноді здається, що взяв би – і як у класиків – віялом, від живота! Бо жити так далі – ніби знущатися з самого життя.

(Описати – історію Сергія Писарєва).

(Один з класиків уже повернувся й друкує переклади під псевдонімом Ю. Петров)²¹.

(Химич: це Нелля запропонувала Елі написати про нього в «Д. И.», доки там є Іра. Еля ж чи то не зрозуміла, чи **не відважилась** «ступити на стезю» і вислала набір листівок. Натяк – хай зробить Нелля?).

Частиною душі – я в Києві, крихта мене – у театрі, а ще більше мене – отут у щоденнику, куди, здається, ніхто не заглядає. Я не про Неллю й малу, вони в мене чемно виховані. Але навіть нечемному Загоруйкові я майже нічого не показував. (Бережу бідаха від відповідальності.)

Щоденник, сподіваюсь, мене переживе. Може, колись, як усе обросте мохом забуття або зміняться часи, комусь і захочеться розкопати цю гнилу цивілізацію під назвою «соціалізм». І він спробує дізнатись, як ми жили, як страж-

²¹ Юлій Даніель, якого звільнили з табору (Л.Т.)

дали й іронізували над собою. І як ми вірили в зміни – і як ці зміни постійно були на гірше. Як відходили з життя, загнані й убиті – найкращі, найталановитіші, і як процвітали – ідіоти й ідіотіссімо, вбивці й садисти, бидло, раби й підніжки... І як усе це іменувалося щасливим життям, моделлю майбутнього. Люба моя Оксано, прочитай колись цю сторінку своїм дітям – хай не думають про нас, предків, погано. Ми робили, що могли – інколи навіть більше. Так, розпилялися на частини й крихти: віддайся я театрові цілком, я, звичайно, зробив би більше – але чи так, як хочу? За кожне «більше» треба платити – і там, на Україні, ціни постійно зростають – для Павличка, для Бориса Олійника, для Драча, Вінграновського й Коротича, для Сергія Данченка, і для Сміяна, для Вітька Зарецького, – не кажу вже про українське кіно.

Не женучись за примарою того «більшого», маю головне – душевну рівновагу. Маю свої радощі й свята, маю любов, маю вас, маю друзів, маю життя, якого не соромлюсь. Може, тому і йдуть до нас так багато гарних людей?

Хай ніхто не кине у нас камінь. Ми такі, які й були. Не кине ні в нас, ні в Івана Світличного, ні в Івана Дзюбу, ні у Славка Чорновола, ні у Валентина Мороза, ні в Стуса, ні в Оксану Яківну, яка давно вже сама перейшла в епос.

Іноді я думаю, що ідея театру для мене рятівна.

Інакше б я збожеволів від цього життя, де не існує розрядки.

Звісно, я хотів би жити виключно – у Поезії, жити Театром і Музикою. В одного прекрасного й забутого поета сказано:

Знаю, як мало людині треба.

Спогадів трохи, тютюн, кімната...

Інколи краєчок неба...

Симфонія дев'ята...

Правда, закопали цього поета під цілком іншу симфонію, і в 1961 році я так і не зміг знайти його могилу... Він теж був не до кінця щирий – йому треба було **багато більше**, за що й пішов на Соловки. Мені теж мало кімнати й шахів (замість тютюну) – я хотів би жити фантазійним творенням **нової реальності**. Відчуваю в собі велику потугу. Будь я на Україні, у Києві, серед своїх, тягнув би три вози – і не стомився б. А тут змушений працювати ще й на самоствердження, тобто на свисток (на рейтинг, кажуть соціологи). В'являю собі Курбаса тоді у Москві, після вигнання з України, – тут, у театральній тьмутаракані. Або Куліша, змушеного писати російською чи польською...

Якщо не брикатись, на Україні для акторів більше перспектив. Для акторської природи, для театру. Ми – театральна нація, як Чехія – нація музичних ансамблів. Нас хлібом не годуй, а в театр – пусти. (Ось і не годують?). Як малі діти, ми схильні до **гри**; це одна з причин, чому ми досі не завмерли...

Але на Україні немає **народу**. А тому нема **глядача**. Є – **населення**, є – публіка. Заздрю французам, німцям, італійцям. «Якби ми дожили до національного театру, то стали б нацією», – писав понад двісті років тому Шіллер.

Ідея витворення національного театру – була ідея корифеїв, потім – Курбасова. Сьогодні за цю ідею запротестують до в'язниці.

Висновок:

Прийшов до мене чорт о другій ночі,

Звичайний чорт, яким він завше є,

І в свіжий вірш свої втопивши очі,

Спитав: **Твоє?** –

Моє. Хоч і Євгенове – ще моє.

**Вівторок,
16 травня**

Юлій Маркович справді перекладає. Дуже добре перекладає.

Кілька днів тому: є лист до Президії Верховної Ради СРСР, колективний, – з проханням відзначити 50-річчя СРСР амністією політв'язням. Чи не хотів би підписати я? Сахаров – підписав. Солженіцин – відмовився.

Я спитав, чи підписав хто з України. Ні, жодного немає.

Подумавши три дні, сказав сьогодні, що підписувати не буду.

Немає сенсу. Це все одно що вилізти з маслом на сонце. Часи, коли збирали по 500-1000 підписів, минулися. «Їхня українізація – спосіб виявити нас, українців і знищити...»

Відмовився, а тепер гризуть мене сумніви.

З іншого боку, і сам текст листа якийсь **не дуже**. Ніби й не було січневої кампанії на Україні; вона вимагає **іншої** постановки питання, нутром чую...

Чи це я просто виправдовую себе?

Проте факт є факт – листа не підписав. Уперше.

Піду смажити зернятка кави – хочеться справжньої, з ароматом. Це теж пошук рівноваги, сам процес готування...

«Откуда-то из глубины прохода пахнуло жареным кофе – настоящим кофе, не «Победой». Уинстон невольно остановился. Секунды

*Я відмовився
підписати*

Орвелл

на две он вернулся в полузабытый мир детства. Потом хлопнула дверь и отрубил запах, как звук.» (ОРВЕЛЛ, 1984).

Це – після розділу, який закінчується правдою Уїнстона перед О'Брайєном, правдою прописних істин проти Партії, яка звеліла не вірити власним очам і вухам.

«Прописная истина — истинна, и стой на этом! Прочно существует мир, его законы не меняются. Камни — твердые, вода — мокрая, предмет, лишенный опоры, устремляется к центру Земли. С ощущением, что он говорит это О'Брайєну и выдвигает важную аксиому, Уинстон написал:

Свобода – это возможность сказать, что дважды два – четыре. Если дозволено это, все остальное отсюда следует.

**17 травня,
середа**

Поясню: той лист видався мені прописною істиною, абстракцією бісеру. Буде він поданий лише перед «святкуванням», а на той час усі судові процеси скінчаться. Ну й, нарешті, не для того вони починали таку хвилю, аби спустити її під амністію. Та й надурити нашого брата легко – напишуть, що амністували, але – «з винятками»; а у винятки і потраплять, як завжди, всі **наші**.

Листи, котрі я підписував, були інші – протестні.

Ну й основний сумнів: просити для них амністії – чи не те саме, що їм – просити **помилування**? Тобто визнати факт арешту й суду – правовим? Отут мені найдужче муляло.

*Варпаховський
про Козловського*

Варпаховський:

– А знаете, как выжил Козловский?

– Нет.

– Его, когда он с Украины приехал, Лемешев буквально затюкал. Под шумок, что, мол, в бога верует – крестится перед выходом, в партию не вступает, индивидуалист и, конечно, с националистическим душком, – а у него это до сих пор осталось, – его и уволили из Большого. И спас его Сталин.

– ?

– В пику Ежову. В самый что ни на есть разгар событий пригласил Козловского в Кремль; он любил такие концерты. Козловский спел что-то народное, украинское. Сталин: «Еще!» После чего Козловский спел свой коронный номер – песенку Герцога из «Риголетто». Сталин был в восторге и потребовал повторить «Сердце красавицы» на «бис». Недотепа Иван Семенович отказался, показав на горло, дескать, высоко, сорвусь, простужен. Наступила неловкая пауза, которая могла кончиться для него плачевно. Но Сталин не рассердился, он был в духе, и только просительным жестом развел руками, а потом – нарисовал у себя на груди у сердца – кружок... Козловский все понял – и спел, превосходно, еще лучше! Вскоре его наградили орденом Ленина, вернули в Большой, а параллельно он руководил еще и своим ансамблем, и в сороковом дали народного Союза.

– А почему – в пику Ежову?

– Ежов перед этим был куратор Большого и главный меценат. После «ежовщины» с легендой о нем как о покровителе искусств было покончено. В стране должен был быть один покровитель искусств – Сталин. Сталинские премии посыпались как из рога изобилия.

...

Але й Лемешев, наскільки я знаю, не залишився без покровительства?

...

Документально підтвердити чи заперечити ще одну «акцію» НКВД. Наприкінці 1940 року, коли Фінляндія повернула нам наших полонених, половину з них розстріляли

І. Козловський

на місці, половина пішла в табори. Давали по 7-8 років, вибирали здатніших до праці. Інтелігенцію – майже всю відразу – «в расход»; все це – без слідства й суду.

Але ж полонених були десятки (сотні?) тисяч...

Потрібні свідки.

*Лист з Криму. Угода.
Публікація - Семикіна*

* * *

19. 05. 72.

**Лист у Сімферополь –
директорові театру М. Рюміну:**

Николай Александрович!

Повидимому, почта работает ненадежно, т. к. миновала неделя с тех пор, как согласно Вашему звонку я должен был получить договор. Если даже он и придет в скором времени, придется отправить его Вам обратно – на утверждение, и только после этого он вступит в силу. Волокита довольно долгая, и, судя по таким темпам решения организационно-финансовых вопросов, подготовительной работы над спектаклем я в ближайшее время не начну (а у меня есть обыкновение начинать ее после утверждения договора и получения авансовой части гонорара). Дело усложняется тем, что у меня на носу гастроли в Сибирь (где не очень поработаешь в библиотеках, не разыщешь подходящей музыки, не отредактируешь текстов, не свершишь перевод с оригиналом и др.) Поэтому как бы у нас с Вами не вышло с Шекспиром – а это такой автор, с которым шутки ой как плохи! – как бы у нас с Вами не вшел конфуз. Спектакль большой, людей занято много, музыка, танцы, костюмы – тут нужна организационная работа – почище той, которую ми с Вами продемонстрировали.

Вот почему я предлагаю следующее. Мне кажется, что в связи со всем вышесказанным следовало бы изменить название и поставить что-то более выигрышное для Вас с точки зрения кассового успеха, менне громоздкое по количеству актеров и по исполнительской работе, более годящееся для параллельной работы и менее сложное по оформлению.

Предлагаю Вам прочесть венгерскую комедию Мольнара «Черт». При хорошей постановке она обречена на успех, на главную роль у Вас есть превосходный Саша Голобородько, нужны еще 3 женщины на превосходные роли и 2 мужчин (один помоложе, другой постарше); всего в пьесе, если сократить одну массовую сцену (а это несложно) – всего в пьесе 8 ролей, из них две эпизодические. Музыку к спектаклю можно было бы взять бесплатно в нашем театре; работать пьесу удобно – по сценам, в том числе и по вечерам под спектакли. Для этого надо взять в библиотеке сборник пьес Ференца Мольнара «Комедии». А к Шекспиру стоило бы подготовиться тщательно (труппу узнать поближе, расширить постановочные возможности и др.) – и не только мне. Кстати, в том же сборнике есть еще две блистательно написанные комедии («Комедия в замке» и «Олимпия»), разоблачающая «нравы буржуазного общества» в том же ракурсе, в каком это решается в «Виндзорах». По пролематике эти комедии остры и современные, но главная их прелесть – в блистательности, изящности и остроумии формы, в цельности комической структуры. У нас в театре «Черт» идет пока только один год, но пускаем его мы очень часто, и за исключением нескольких спектаклей – идет на аншлагах. Исключением стал только богобоязненный Архангельск, где в названиях «Ученик дьявола» и «Черт» зритель усмотрел нечто крамольное, – да и то на первых порах; затем все эти орешки раскусили, и они показали публике вкусными.

Обсудите мое предложение. Думаю, выгод здесь много.

Начать работу я мог бы прямо после Вашего отпуска (за счет своего, который у меня с 1-го сентября по 10 октября).

Не обессудьте за такое предложение. Но все надо делать в срок, иначе трудно соблюдать гарантии. Я не хочу попадать в положение, когда мне придется выпускать сырой спектакль, в котором не все до последней нотки продумано и не все выверено-реализовано. А с «Чертом» так не может получиться – его сделать легче, да и по актерам, я смотрю, у Вас все сходится.

И еще: репутация у пьесы хорошая, ее нам рекомендовало Министерство культуры СССР, и московское управление высоко оценило эту работу.

Познакомьте с этим письмом Юрия Вячеславовича; привет ему от меня.

Несмотря на мой отъезд, пишите мне на Москву; жена перешлет или прочтет по телефону. Так будет вернее.

(Лесь Танюк)

ДОГОВОР

г. Симферополь

«9» апреля 1972 г.

Крымский Государственный русский драматический театр имени М. Горького, именуемый в дальнейшем «Театр» в лице директора театра тов. РЮМИНА Н. А. с одной стороны, и режиссер ТАНЮК Л. С., именуемый в дальнейшем «Режиссер» с другой стороны заключили настоящий договор о нижеследующем:

1. «Театр» поручает, а «Режиссер» принимает на себя обязательство поставить на сцене театра пьесу В. Шекспира «Виндзорские проказницы».
2. Работу над постановкой спектакля «Режиссер» обязан провести в период с 7. 10. 72 по 3. 12. 72 г.
3. В обязанности «Режиссера» входит:
 - а) разработка режиссерского плана постановки;
 - б) выбор перевода, его редакция и работа над вариантом пьесы применительно к условиям театра;
 - в) составление репетиций и проведение их с актерами.
4. За указанную в п. п. 1 и 2 настоящего договора работу театр оплачивает «Режиссеру» 1000 (тысячу) рублей в следующие сроки:
 - а) при подписании договора – 25% договорной суммы;
 - б) после окончания застольного периода и выхода на сцену – 25% договорной суммы;
 - в) после сдачи спектакля художественному совету и управлению культуры – 50% договорной суммы.
5. Кроме указанной суммы «Театр» оплачивает «Режиссеру» связанные с работой поездки и гостиницу в течение сентября-ноября месяцев.

Примечание: – «Театр» оставляет за собой право по договоренности с «Режиссером» вместо гостиницы обеспечить последнего комнатой для жилья на время постановки.

6. «Театр» предоставляет «Режиссеру» для выпуска спектакля не менее 25 сценических репетиций.
7. Все исправления и предложения по спектаклю выполняются «Режиссером» без дополнительной оплаты.
8. При несдаче «Режиссером» спектакля в срок, установленный в п. 2 договора, по его вине, «Театр» вправе договор расторгнуть и взыскать с «Режиссера» выданные ему суммы.
Если постановка не будет осуществлена вследствие запрещения вышестоящих организаций, «Театр» вправе договор расторгнуть. В этом случае выплаченные «Режиссеру» на момент расторжения суммы возврату не подлежат.
9. Все споры по настоящему договору решаются в судебных инстанциях по месту нахождения театра.
10. Юридические адреса сторон:
«Театр» – г. Симферополь, ул. Пушкинская 15.
«Режиссер» – Танюк Л.С. – г. Москва Б – 61,
ул. Большая Черкизовская д. 8 – 11, кор. 3, кв. 45.

ПОДПИСИ:

«Театр»

Н. РЮМИН

«Режиссер»

Л. ТАНЮК

Договор составлен в 3-х экземплярах.

* * *

**Лист до М. Стельмаха:
20. 05. 1972. Москва**

Шановний Михайле Панасовичу, – дозвольте й мені долучити з Білокам'яної свій голос до хору небайдужих до Вас і Вашого пера, до тих хто вітає Вас із 60-річчям; зичу Вам усіляких гараздів – у Спільці, в родині й на Україні, яка ввійшла в тривожну смугу; гарних Вам нових романів і п'єс, бо ми відчуваємо, що душею Ви завжди на високості і – з правдою проти кривди!

Нагадую про себе – я той Лесь Танюк, котрий ставив суворого голодного 1963-го Вашу «Правду і Кривду» в Одесі, – вистави тієї нам з Вами так і не вдалося вибороти, її закрили, і н'єса пішла вже «після Хрущова», в дещо іншій редакції, в 1966-67 рр. – з домішкою фанфар і дзвонів, – того «оптимізму», проти якого Ви мене так застерігали. Я зберіг ескізи покійної Алли Горської і колись – мабуть, «в історичному плані» – поставлю «Правду і Кривду» так, як ми її тоді замислили – «Боги» й «Наволоч», у двох вертепних площинах – «На небі» і «На землі»...

Пишу ажніяк не ностальгійно, бо начуваний про Ваші прикрощі з н'єсами, але ми, молода генерація, віримо, що вони тимчасові (прикрощі, а не н'єси), – дай нам усім Бог здолати якнайшвидше цю бюрократичну українську (і не лише українську) рутину.

Авжеж, віншуючи Вас від усієї української громади (а тут і Іван Семенович Козловський, і ваш перекладач Россельс, і Лев Озеров, і Карабутенко, і Євгенія Кузьмівна Дейч – Олександр Йосипович помер у квітні), тішуся, що схвалили до друку Ваш 6-томник, це найкращий подарунок до річниці. Звичайно ж, хочеться, щоб виходив він на Україні в іншій атмосфері, бо те, що почалось у січні і триває досі, наводить на недобрі думки й викликає асоціації з тим драматичним минулим, яке Ви так яскраво живописали. Тому нам, по суті, **видаленим** з України з формулюванням «щоб не був такий розумний», дуже хотілося б, аби високочолі українські інтелігенти, з якими рахуються на всіх рівнях – Бажан, Новиченко, шановні Майбороди, цілий сонм наших народних СРСР й іже з ними – **зупинили** той безглуздий погром, якого й коментувати не хочеться, – рана надто глибока для того, щоб її залізувати або не помічати.

Пишу Вам сіє, Михайле Панасовичу, не за намовою клятих «інсургентів», до яких саме волею долі належу і дружбою з якими пишаюсь; а більше тому, що маю в душі Ваш образ, образ талановитого митця й українського патріота, якому болить наше завтра не менше, ніж нам, «інсургентам»... (перепрошую, термін запозичив у Хвильового, в якомусь сенсі це ближче до суті, ніж «дисиденти»).

Ще раз – довгих Вам літ, натхнення і душевного спокою, – якщо можна бути спокійним з огляду на арешти української молоді. По-

чиалося завше з однієї когорти, після чого «плавно» переходило на іншу. Віддаючи одних на заклання, наступники не усвідомлювали, що підігрівають самі себе – завтра надходила їхня черга. Зупинімо ж – усі гуртом (істинна Москва стривожена не менше за нас з Вами!) цей конвейєр, доки його не розігнали до космічних швидкостей. Нехай рік 1972-й не увійде в історію як рік для України чорний і згубний (хоч і високосний, а ці роки, за повір'ям, недобрі)...

Сердечні вітання Лесі Анатолівні, і – Ярославові, якого я пам'ятаю насупленим (14-річним) – а він же тепер здолав «Грицеву науку» і навіть, кажуть «пробує сам писати й перекладати?!»
Не сердьтесь – пишу як думаю. Ще раз – зі святом!

Лесь ТАНЮК

* * *

Уважаемый Леонид Семенович!

Пьесу «Черт» мы прочитали и обсудили на заседании художественного совета театра. Все члены художественного совета единогласно высказались за пьесу, за добротный и интересный материал, а некоторые говорили и о Ваших возможностях режиссерского ее решения.

Однако, в данной ситуации формирования репертуара, а мы готовим «Овода» Э. Войнич, «Свидетель обвинения» А. Пристли, данная пьеса коренным образом изменит наш репертуар в то время, когда к 50-летию СССР желательно иметь больше советских пьес.

Если бы это были «Виндзорские насмешницы» опасаться не нужно. Шекспир хорош при любом знаменательном событии. Поэтому я бы считал, как считают это большинство членов нашего совета, остановиться на «Виндзорских насмешницах»

Когда Вы можете к ним приступить?

В июне мы сдаем «Овода» и в репетиции сдается «Свидетель обвинения». К нему, возможно, и поставит «Виндзорских насмешниц», т. е. в те сроки, которые оговорены наши договором. Начать репетиции необходимо в первой половине июля. Правда, это не лучший вариант.

Вы пишете, что с Шекспиром шутки плохи. Правильно. Отказаться от Вашей постановки нам не хочется. Может быть, начать репетиции с января будущего года? Как Вы на это смотрите? Будет ли возможность в другие сроки приступить к Шекспиру?

Очень прошу Вас сообщить мне об этом.

С уважением

ДИРЕКТОР ТЕАТРА

Н. РЮМИН

* * *

Москва, 20 мая 1972

Уважаемый Николай Александрович!

В продолжение предыдущего письма: договор получил. Подписал. Высылаю. Решите сами по-хозяйски, что Вам выгоднее – «Черт» или «Проказницы». Если придете к выводу, что «Черт», перепечатаете в договоре первую страницу и пришлете мне. На второй странице я там исправил свое отчество, надо Степанович вместо Самойловича.

Если же Вы сочтете невозможным сейчас менять название, буду придерживаться договора (с тем условием, что указанные в нем сроки не являются окончательными, как Вы говорили по телефону).

До свиданья. Жду.

(Лесь ТАНЮК)

ПАНОРАМА МОЛОДЫХ («ДЕКОРАТИВНОЕ ИСКУССТВО»)

№5-1972

ЛЮДМИЛА СЕМЫКИНА

Людмила Семыкина создает модели современной одежды по народным мотивам. Ее выставки произвели огромное впечатление на киевлян. Объяснить этот успех только тем, что народные мотивы теперь «в моде», нельзя: работы Семыкиной не модны, они современны.

Их современность – в подходе к национальному наследию: это не стилизация и не подделка. Это – построение современной модели на элементах исторического национального костюма. Семыкину прельщает не чистота этнографического типа сардака или свиты, но заложенные в них пластические возможности. Слегка модернизируя силуэт, она наполняет его новым образным смыслом, и сокровенные древние мотивы народного творчества проступают в новой форме.

Сначала сардаки ее были броски, пышная орнаментация излишне красива. Сегодня в ансамблях Семыкиной покоряет чувство структуры, столь органичной, что из нее ничего нельзя ни изъять, ни к ней прибавить. Свои произведения автор называет по-народному традиционно: кептарь, сардак, свита, джерга. Образы, темы, мотивы, которые «наполняют» произведения Семыкиной, пришли из глубин украинской истории. Отдельные художественные элементы ведут родословную от совсем далеких, скифских времен. Неслучайно свои модели-образы Семыкина часто называет именами славянских языческих богинь: Берегиня, Литавя, Блискавица, Вогняна.

Произведения Семыкиной жанрово близки не столько живописи, сколько скульптуре. Цветовая палитра материала сознательно ограничена. Одежда из шинельного сукна кажется скульптурной, высеченной из серого камня. Особая роль тут отведена деталям (используется металл, кожа, сукно, дерево). Деталь в ансамблях Семыкиной легка и изящна. В

ней есть некая загадочность, идущая от средневековой геральдики, от древних легендарных символов. Деталь уточняет образ модели, завершает его, придает ансамблю неповторимую интонацию

Модели Семыкиной всегда имеют точный адрес: художнице должен нравиться человек, который будет носить ее одежду. Она должна представить себе его вкусы, занятия, склонности – и тогда Семыкина ищет костюм, который соответствовал бы индивидуальности именно этого человека.

Она не только заботится об эскизе, но собственными руками исполняет ансамбль. Поэтому произведения ее активны по отношению к человеку, они диктуют ему пластику движений, манеру держаться. Но, быть может, она идет и дальше – ищет способ влиять на личность, отчасти формировать ее, ориентируя на существование в поэтической среде народного мифа? Во всяком случае, ее творения, бесспорно, связаны с духовной культурой предков не меньше, чем с их материльным миром...

Модели Семыкиной несут на себе чрезвычайно сильный отпечаток личности автора. Во всем чувствуется ее поэтичность, глубокое чувство гармонии, соединяющее архитектурную силу ее работ с женственной нежностью деталей. Ее модели – это посредники между личностью автора и личностью человека, для которого создается вещь.

Семыкина принадлежит к числу тех представителей молодой творческой интеллигенции, которые изучают искусство, историю родного народа профессионально, как историки, филологи, этнографы. Глубокое знание украинской культуры – вот основа, на которой развивается сегодня творчество многих художников поколения Семыкиной. Она живописец и монументалист; только в последние годы ее интерес к народному искусству нашел выражение в костюме. Костюм оказался жанром искусства, способным наиболее полно выразить идеи и замыслы Семыкиной, ее личность, ее любовь к украинскому фольклору, ее горячее стремление возродить и сблечь большую культуру своего народа.

*Одежда по мотивам исторического
украинского костюма*

(Н. Корниенко, Н. Светличный)

По театру майнув знервований Сандро Товстоногов **Середа, 24 травня** (він ставить «Прощание в июне» Вампілова, у мене проблеми з паралелями); Боря Романов пояснив, що причина знервованості – призначають не його, на що в деякого явно був розрахунок, а – Кузенкова.

Актори завжди все краще знають, ніж наш брат режисер.

Втім, може, це просто особистий мій мінус, – я в їхні справи не лізу. І даремно?

Же тоді в Ленінграді Діна Шварц просила мене підтримати Сандрика, – *«Мы хотим, чтобы он попробовал себя в Москве, тут в отцовской тени ему неуютно. Парень он самолюбивый, постоянные комплексы, так что о нашем разговоре, Лесь Степанович, ему ни гу-гу, ладно?»*

Я ні гу-гу. На Художній раді підтримав, активно. Допомога і потім. Актори про Сандрика доброї думки.

Але те, що його так з ходу не призначили, говорить про Георгія Олександровича Товстоногова дуже добре. Після того, що накручено в Москві про їхній **клан**, тобто – родину. Чи не залежало від інших сил - комсомол і т.ін.?

Нарешті передали нам – цілий номер і додатково – цю сторінку. Сьогодні, коли Людочку Семикіну зтягали по допитах і взагалі подають як «злісну націоналістку», Іра Уварова не побоялась надрукувати цей Неллин (та Іванів) матеріал!

Справді гарно написано й **особливо** звучить – сьогодні.

Льолі послали такий же номер, з редакції. І Семикиній. І Світличній.

Для провінційного слідчого така публікація, через чотири місяці після арешту Світличного – може трохи сплутати карти?

Спасибі «Декоративному искусству», яке не соромить-ся ні прізвища Даніеля, ні прізвища Світличного.

Тоді, коли йшлося про Даніеля та Синявського, листа на їхній захист послали у три Президії 62 письменники. Серед них були Чуковський, Еренбург, Шкловський, Славін, Арк. Анастасьєв, Антокольський, В.Войнович, Костя Богатирьов, Шатров, Інна Соловйова, Белла Ахмадуліна й Анікст, мої Лунгін та Нусінов, Зорін і Нея Зоркая, Марк Поповський, Пінський, Юнна Моріц, Нагібін, Самойлов, Тарковський (Арс), Лідія Корн. Чуковська заключала список, інших я не запам'ятав, але не менш гідні люди. Окремо виступив Арагон. Запам'ятаймо ці імена.

Ось що виникло, коли заарештували **двох** письменників! У Москві. Не лишився збоку і я.

І **нічого** не виникло, коли арештували **сотню** людей, половина з яких літератори, і багато вагоміші за Даніеля та Синявського, не у гнів їм будь сказано.

На Україні арештували. Москва, крім Сахарова й десятип'ятнадцяти чоловіка, мовчить.

Ось вам і вся правда – про час, – і про розвиток людства у часі й просторі.

Мені здається, ще й і тому я не підписав того листа.

Була жінка від Ір.С(еник), – з вітанням від О.Я.(Мешко). Серед того цікавого, що залишилися (крім віднов самої Ірини), – лист до тих, хто за ґратами. Автора Ірина обіцяє назвати згодом, при зустрічі.

Сторіночку Х. повезла далі, кому призначено – але я собі переписав. Трохи риторично, але від щирого серця.

Людьми були ві й лишитеся з народом!
Все інше спорохніє й відпаде.
Бо й справді: гідний той лише свободи,
Хто кожен день за неї в бій іде.

А ви ішли й боролись, як уміли,
А ви ішли й змагались, як могли
І чорне терня й на шляху каміння
Не сталю, а серпами ви товкли.

Ніхто не знав такої в світі муки,
 Як ви зазнали – й витримали все.
 Тому безсмертні віщі ваші звуки,
 Родюче зерно й нещерблений серп.

І то дарма, коли іти на цвинтар
 Учора, нині завтра чи за рік...
 Вмирає тільки-но людина-гвинтик!
 В безсмертія йде – Людина-чоловік!

На сьогодні було заплановано остаточну здачу «Пурсоньяка». Але – я вже про це писав, – побився на машині Сатановський. Купив нового «Жигуля», не справився з поворотом, і «Волга» вїхала в нього з правих дверцят. Ніби нічого страшного, скоро виписується – це було 14-го, струс, порізав обличчя склом, забив ребро. Але машиною відни-ні, кажу я йому, можна буде їздити тільки по Московській окружній дорозі, бо її вивернуто в дугу, ходити вона здатна лише по колу...

Жартуємо, позаяк – обійшлося.

Отож замінили одну подію – іншою. Нині нам було представлено нового головного режисера. Володимир Кузенков.

Трупа «благосклонно» вислухала всі компліменти Покаржевського й аплодувала Кузенкову не менш ентузіастично, ніж Бобильову.

Крепкий, «ядрьоний», справді комсомольський («с огоньком») «рабоче-крестьянский парень».

Кузя сидів підкреслено скромно, програмових спічів не штовхав, але з-під насуплених брів пильно вивчав усіх і кожного, реагував буквально на кожен жест і рух у залі, на кожен шепіт.

Покаржевський сказав, «что он нацелен на производственную пьесу и вообще перед новым руководством поставлена задача — вывести театр имени Станиславского на передовую современности».

**Четвер, 25
 травня**

*Прийняли
 В. Кузенкова*

Інших «доповідачів» не фіксую, вони того не варті.

Оскільки Сатановського не було, Майя Менглет після всього знайшла за потрібне поділитись – від його імені:

– Льюню не спросили. У него свое мнение. Он считает, это не путь – одним провинциалом выбить другого – ничего не изменится. Хотя за Кузенковым и стоит Ефремов...

Я зробив на обличчі знак питання. Майя вмить виправилась:

– Стоит в том смысле, что не знает, как от него избавиться. Ефремов говорит, у этого малого большие претензии – на копейку амуниции, на рубль амбиции.

Цей її підхід – ремарка до теми, що вони ж писали листа чи кудись там ходили, щоб призначили після Бобильова – мене. Главк став на дибки, люто – це вже мені Ара, Аріадна Арсенівна розповіла, – Покаржевский: «Нам в Москве только Танюка во главе театра нехватало!»

Хай буде комсомол; аби нікому не заважав.

Кабінета головного режисера у нас в театрі нема, і Кузенкову поставили більший стіл поруч з моїм. Поки що задушевної розмови не було, рано. Але всім своїм виглядом і послужливістю він підкреслює, що хотів би зі мною дружити.

Це виходить у нього надто запопадливо – як з тими данайцями. Але від тих хоч були якісь дари. Кузенков обмежується – не лише зі мною – усмішками й витрішками.

Чому арешти почалися саме 12 січня? Хотіли захопити знаєцька, свіженькими – ото ж між Різдом і Маланкою? Метод сталінський; усіх **основних** брали у п'ятницю чи суботу, під вихідний – менше галасу. Потім я знайшов в одному журналі – так радив Геббельс, великий знавець політичної психології.

P.S. для стукачів: журнал у мене є, можу пред'явити.

* * *

Лист від Галини Павленко з Мени:

Извини, забыла, что не бросила письмо, и оно целую неделю валялось в книге.

Здравствуйте, москвичи!

Получила, Леня, твое письмо. Я очень рада, что вы к нам Оксаночку отпускаете. Только вот приехать я сейчас за ней сама не смогу. Во-первых, у нас 24, да и у нее, вероятно, последний день занятий, а, во-вторых, у меня отпуск с 15 июня – так что предстоит еще на 2-х экзаменах быть экзаменатором, и на одном – ассистентом. Это одна сторона дела. Второе – уже получили телеграмму от Юры, что 17-го они приезжают к нам с Галей и девочкой. Может, они у нас и побудут неделю-полторы, но их интересует Десна, и они просили найти им квартиру в селе в 18 км от нас на Десне.

Мне было бы удобнее, если бы ты или Нелли привезли ее к нам. Так как я смогу ехать только после 15-го июня. Узнай, когда московский поезд любой приходит в Бахмач, а оттуда идут 2 поезда утром в сторону Мены Днепропетровской или Кременчуга на Ленинград или Калининград (до 11 часов дня они идут); а потом идет рабочий поезд Бахмач-Щорс в 5 (17) с минутами вечером. От Бахмача до Мены всего 2 часа езды. Если мы будем знать, когда ты приедешь в Бахмач, утром или вечером – сможем тебя встретить утром или вечером в Мене. Дашь телеграмму. Если нет – отвезите ее в Киев, а я тогда после 15-го заберу к себе на все лето (если ей у нас понравится). Я думаю, что она и с Витой и с Аликом подружатся. Алик умеет с ними играть хорошо и смотрит за ними. Лучше, конечно, чтоб ты ее привез. Если она будет в Москве до 15-го – я приеду и заберу ее.

Ну вот и все. Напиши, как будет лучше. У нас все цветет, сейчас хорошо зелено. Целую вас всех.

Галя.

**31 травня
1972,
середа**

*Чабаненко . Вульф .
Корнійчук*

29 травня відкрили гастролі в Красноярську, а вже сьогодні я тут (у Москві), – Кузенков **не запланував мені там** репетицій «Пурсоньяка», вважає – вистава готова, восени залишиться тільки «освіжити». Так то воно так, але я добре знаю, що таке акторська зупинка в роботі над роллю, та ще й на такий час. Все в актора перегорить, доведеться вигадувати нові «манки», іноді й гірші, ніж старі, а від старих відмовляться. Втім, у мене є правило: якщо актори щось із запропонованого мною забули (навіть з того, що я вважаю **дуже** вдалим), треба від того відмовлятися. Значить, воно їм «не пішло». Основне для мене в акторській справі – **авторство**. Режисер лише запліднює актора, дає йому поштовх, настановлює, – а все, що робить актор на сцені, він має робити як **автор**, як той, що **сам** вигадав, **сам** власним розумом і серцем дійшов. Якщо він у це вірить, режисер не повинен ображатись, що його відсунули. Контролювати, чи не повів це «щось» актор в інші дебрі (себто нетрі), – але дати акторові волю. Тоді він як автор триматиметься всього найцікавішого. Якщо актор обманює публіку, режисер мусить мати хист обманювати не тільки її, а й актора; а подеколи – й автора. Втім, легше назвати тих, кого не доводиться обманювати.

Щойно дізнався – вчора помер Іван Іванович Чабаненко, який після анекдотичного Семена Михайловича Ткаченка очолив театральний. Ректор і «копиця», за в'їдливым Довженком, якому той, очевидно, дуже допік, коли керував кінематографією (він був якийсь зам).

«Коли я згадую цю сполуку звуків, – писав Довженко у «Щоденнику» чи в записнику, – очам моїм увижається наступна картина. Копиця. Висока українська копиця. За високою українською

Іван Чабаненко

копицею стоїть високий український дядько і с...ь на українське кіно...»

Люто.

Двозначність, за Крушельницьким, була ще у тому, що керував кіно Давид Копиця, котрий величав себе, на невдоволення Круша, «Капицей», услід за академіком, який так само дратував українця Крушельницького, бо походив з українських Копиць. (Втім, може, помиляюсь, і Давид Копиця був у час КТМ редактор «Вітчизни» й назагал літератор?) Отож репліка довшенкова ніби «амбівалентна», двостволка.

Я не маю такого критичного становлення на Чабаненка, нічого прикрого він мені не зробив. Не захистив, коли вся та банда підняла проти мене кампанію – це так. Але не можна судити про людину по тому, чого вона **не зробила**.

Помер на 72 році життя.

Якщо вже зайшло на сумну тему, 9 травня не стало Ірини Анісімової-Вульф. Завадський осиротів: він дуже на неї зважав, вона добре на нього впливала. Так навіть гостра на язик Раневська вважає.

А 14 травня помер Олександр Євдокимович Корнійчук. Під офіційні дзвони й недержавні некрологи²². Епоха уря-

Ірина Анісімова-Вульф

О. Корнійчук

²² Лев Озеров: «Хоронили торжественно с салютом. Да вот неувязка: за траурным кортежем следовала бронированная «Чайка» Шелеста. А в машине – никого, кроме водителя... «Занавески на окнах – Шелест и Щербицкий в Москве – одного снимают – другого назначают, но еще не назначили... Не верите? Увы, правда...» (Л.Т.)

дової драматургії іде у відставку – Погодін, Леонов, Корнійчук. Пішов у найбільш невідходящий момент: його майбутня п'єса могла б бути про Сахарова чи Солженіцина, там міг би діяти підпільник «за-за кордону» Добош, галасували б на сцені всілякі «націоналістичні спритники» – від Валентина Мороза до Черновола й Дзюби... все могло б бути.

Хоча й він в останні роки став обережним, підтримав Ефроса, й міг би, вочевидь, «зорієнтуватись».

У квітні, коли він лежав важко хворий, франківці зробили йому свято. В гарні аншлагові дні, суботу й неділю, зіграли соті вистави «Пам'яті серця» й «Сторінки щоденника». Дальський, сам не дуже здоровий, розповідав, що вийшло зворушливо, бо глядачі знали, що автор в лікарні... Сміян прочитав уголос «з вираженім» Корнійчукового листа до акторів, листа гарного, каже Льоша Петухов, і не офіційного, – все відбулося тепло й по-людськи.

Це у квітні. Потім йому стало легше. А з 12-го – криза, по кілька разів у день втрачав свідомість і з ночі 14-го не виходив з коми.

Шкода Корнійчука. Талановитий був чоловік. Але пішов власною волею у рекрути, на все життя – одержував чини й посади, а писати ставав все гірше.

«Ну що, синку, допомогли тобі твої ляхи?»

Чим кінець Корнійчука кращий за кінець Куліша? Тим, що Куліш пішов закатований у хвилі Білого моря, а Корнійчук вмер в лікарняному ліжку, доглянутий вітчизняною медициною і Мариною?

Прости йому гріхи його...

Тепер він постав перед Божим судом і глибоко нещасний перед історією. Найстрашніше – стояти перед нею голим.

Голими кидали під лід Курбаса і Куліша з баржі, якщо Гірнякове видіння правдиве... Але перед історією Курбаса і Куліша не голі, від них лишилося і лишиться – багато. Їм є що сказати про себе. А якщо ми спроможемося нарешті видати оці свої книжки про Них, дізнаються й інші. Колесо

закрутиться, і зовсім не в той бік, куди крутив його Олександр Євдокимович.

Отож він трагічно помилився, і що тепер напишуть через двадцять літ про Корнійчука? Знову «Ескадра» й «Фронт» – та й по всьому? Хто читатиме дисертації про його драматургію і статті про ці вистави?

Хіба хтось колись проаналізує і його як жертву доби соціалістичного реалізму?

Отакий травень: одні «во гробах», інші – по тюрмах. Їх ламають, і декого вже зламали.

Ще один мій жаль – Ханан Шмайн. Він таки на старості літ зсунувся з глузду і їде «на історичну батьківщину». Чому я так іронічно?

Дзвонив він мені, питався, чи нема в мене тексту «Звездного мальчика». Він там хоче ставити (!?) І взагалі в нього свій план.

– Понимаете, мне надоели все эти политические проблемы! Я от этого устал. Организую где-нибудь в армии свой ансамбль, и мы будем ставить мирные пьески, скетчи, петь простые песни...

Ах ти ж мій недобитий комсомолец 20-х років! Він втомився від політики **тут** і хоче переключитись на мирне життя **там**, і для цього створить ансамбль «песни и пляски» в ізраїльській армії!

Ще одна ідея – чи не міг би я дістати йому повне зібрання творів Станіславського? Ханан Мойсейович хоче викладати там в якісь студії «систему Станіславського»!

Йому 70 років... А Лія Львовна взагалі не може пройти сотні метрів – що вони там робитимуть? Тут лишаються його сановиті діти, принаймні, вони допомагали. Син-академік...

Але – відчайдушний! Голос крові кличе?

Аби тільки він там вижив, бідолаха й радянський мрійник. Лаборант Курбаса.

Листи
Й. Тірнака

4 квітня 1970 р.

Архів

Листи від Й. Гірнака з Н-Йорку

Кохана моя невгомона Орисенько!

Твого листа великого і спільного для нас отримали два дні тому, але це був час твого виступу на Шевченківській виставі, тому я не зміг тут-же сісти за відповідь на пекучі питання... Роблю це з дводенним запізненням, і за це уклінно вибачаюсь.

З машинкою до писання вийшла, як кажуть, неув'язка! Винні ми всі, недотепа, які не зуміли як слід порозумітись: Віра поетка, я старий скрільозник²³, а в результаті те, що Тебе підвели і збили з пантелику. Присягаю, що днями цей апарат полетить на Пушкінську вул. (може, поїде, ще не знаю толком). Харчова посилка сьогодні вже поїхала. Коли все буде по формі, то слідуюча поїде тим же шляхом. Днями полетить до Тебе річева з усякими атрибутами, в яких я розуміюсь як свиня на перці... Тут уже хай Ліпа командує парадом, як колись Ворошилов на Червоній площі.

Я знову пролежав 10 днів, на цей раз вже не з ангіною, а з якоюсь «азійською холерою», яка мене мало-мало на той світ не відправила. Перед самим виступом у глибокому поклоні перед Тарасом Григоровичем я звівся на ноги і виконав свій собачий обов'язок з бідюю на спілку. Публіка, як звичайно – дура, з'їла все в глибокій вірі, що все було так, як треба!.. Чогось не покидає мене думка, що це була моя «лебедина пісня», бо врешті-решт – треба вже здати собі справу з того, що не можна без кінця надуживати терпінням «вдячних громадян-слухачів». Я знаю, що Ти знову почнеш метати всіма громами на мене; що старости немає і таке не повинно лізти в голову навіть тоді, коли ні ноги ні руки не служать таким «зробкам», як Твій Ромео, але це все – Орисенько моя, «самовнушение», яке ніякої реальної вартости не має – факт це така штука, яку не перескочиш ніякими цирковими трюками. Ми, мужики, краще розбираємось за Вас, представниць прекрасного полу!.. В тих справах ми експерти!!!

²³ склерозник (Л. Т.)

Дуже дякую Тобі за Твою реакцію на зазіно театрознавців і їхнього патрона Ю. С(молича) Інсценізацію «Гайдамаків», клавір музичного супроводу, планіровку мізансцени і Курбасові ремарки при відповідній нагоді будуть переслані на Твої рученьки, і щоби Той оригінальний матеріал попав у музейну схованку – для прийдешніх поколінь і в сприятливих обставинах – був відповідно і об'єктивно використаний. Я ще не відповів ініціаторові тієї справи, бо чекав на Твою відповідь, але днями постараюсь пояснити Ю. С. своє становище до тієї всієї «проблемби»...

Чув я, що в установі, яку очолював Ю. С., зайшли певні організації пересунення. Чи це віднеслось теж до теперішнього «боса»? Михасеві Верхацькому передай мої побажання якнайскоріше прийти до здоров'я, а Тебе прошу мені порадити, чим я міг би йому конкретно допомогти? Правда – Паркінса недуга дуже вперта, а радикальні заходи проти неї складні і ризиковні. Може, радянська медицина більш успішно бореться з нею?.. Я (між іншим) прошу Бога, щоби Він мене не таким тяжким етапом перетранспортував до колишніх коришків.

Наближається весна, а там і літо, а там сезон екскурсії... тому то я став придивлятися до щасливців, які могли б навідатись до моєї Джулетоньки і передати їй окуляри, через які Вона змогла б рожевіше дивитись на світ Божий і на всіх своїх колишніх і теперішніх поклонників, і тим самим – остаточно вирішити, на кому зупинити свій зір...

За час мого чергового недомагання назбиралось стільки неполаджених справ, що тепер руки опускаються переди тими горами залеглостей. Як тільки хоч частину їх звалю з плечей – негайно почну чергове посланіє до Тебе – моя Ти Орисенько, і постараюсь розтопити леди, якими Ти заморозила любов до мене грішного! До того часу прошу Тебе озброїтись терпеливістю і надіятись на мене, як на «кам'яну гору».

Вітай всіх добрих людей театрального фронту, які згадують старі ще добріші часи, кланяйся Славуті та Золотоверхому – і дозволь поцілувати Тебе, моя Риженька, міцно-міцно...

Твій Ромео

* * *

2 квітня 1970 р.

Дорога моя Полюбовнице!

Дуже дякую за «внушительного» листа, і радий я, що не розчарував Тебе своєю розторопністю, і що не наробив того, чого не слід було робити. Михасеві скажи, що я ще трохи користуюсь своєю інтуїцією, а коли щось не під смак, то три рази подумаю, поки раз одріжу... Отож «Гайдамаки» будуть чекати слушного часу і надійних рук та голів!

Два тижні тому поїхала до Тебе машинка до писання, поїхала через моря та океани із самої Філядельфії, бо там їх виробляють. Щоби по дорозі їй не трапилось якоїсь притичини, обгорнуто її двома «ковдрами», двома відповідними пошивками та простинями, щоби їй легко плилось і м'яко їхалось. Надавець того «гіфту» і меценас – це поклонник Твого літературного таланту і вообще... Це він так колись поспішав і не до ладу використав візиту. Було б добре, коли б Ти йому після отримання маленькою писулькою подякувала. Можливо, що він колись ще завітає до берегів Славути, його «чесне» прізвище Роман Гриців, 102 Е. (іст.) 7 Стріт. Нью Йорк 10009. У п. с. перепишу латиною. До інших посилок свого носа не пхаю, хай там вже Ліпа задає свій тон.

Щось я зачував, що Геврик цього літа знову поклониться Золотоверхому. Якщо це трапиться, то попереджаю Тебе, щоби Ти не дуже перед ним жалілась на Танюків, бо маю вражіння, що вони в дружніх відносинах і близькому контакті у всіх жанрах. Тому гадаю, що не варт там метать бісер. Коли він поїде, то я постараюсь через нього поладити проблему окулярів та всяких пілюль, щоби «мортишка глазами не страдала і щоби хорошо спала і не была нервная»...

Вибач, що так довго не писав, але тутешня демократія такі колінця може викидати, що не тільки землекопи, шахтарі, залізничі, але й навіть поштарі страйкують, а ми, грішні, можемо сидіти відрізними від світу і від любок... отож тільки останні дні повідкривалися віконця, куди можна вістоньку подати та лист дрібний до Тебе, моя Беатріче!.. А відносно нашої американської «старости» – то Ти, моя голубонько, не задавайся, бо від неї ніхто не застрахований, навіть й Ви всі там «інженью бодріки»... Скільки наших коришків вже спочивають

сном праведних? Данило та Лесь Сердюк в рахубу не входять. От хіба Поля несамовита?! Подякуй їй за добре слово про Ліпу, спасибі, що не забула старих буйних часів, як ще наші баби дівками були... Із сторінок її «горіння» ще раз переконуюсь, що не слід писати про Леся Курбаса, маючи лише себе на увазі, бо це дуже нерівноцінні явища. А от її редактор то вже дуже перестарався... До Камінця Подільського вона з Ваською та прочими перебиралась через фронт не для організації червоноармійського театру, а зовсім наоборот! Ну але тут вона Богу духа винна... Вище пупа не перескочиш... Її, симпатягу, теж гонило по всяких театрах надмірне самолюб'є та безсамокричність. Одного горіння ще не вистачає, тут ще терпіння потрібне та холодна впертість. А все ж, спасибі їй і за це! Коли взяти під увагу тотальну мовчанку, яка донедавна огортала таку світлу нашу епоху, то кожне, навіть, обкарнане слово сказане варте признання. За це й Ю. С-чу багато чого слід простити. Він перший зважився розвінчати Гнатка і поставити Леся на належне місце...

Мила моя, на цьому цілую Тебе, бо спішимо,
щоби якнайскоріше відправити Тобі цю писанину.

Не зраджуй мені – Твій (нехай вже буде)

Данте.

* * *

16 квітня 1970 р.

Дорогенька моя Орисенько!

Оце позачергове письмо пишу, щоби Ти чимскоріш отримала відповідь на питання про сальонову Соню і її претензії до нечемного ставлення жіночої половини «Березоля» до неї, чи пак, до її акторської геніальності. Не знаю, звідкіля пішла така інтерпретація відносин у закуліссях нашого театру, але з свого боку хочу кинути маленьке світелко на ось такий факт:

Як знаєш, Блавацького і Федорцеву в 1927-му році Лесь заангажував, переїжджаючи з Німеччини через Львів. Вони дуже скоро появились в Березівському гурті. Я, повернувши з Берліну, застав їх вже в Одесі на Фонтані. Курбас, описуючи тих двох галицький акторів, захоплено розмальовував великі, як в Гомерової Гери, во-

лоокі очі Соні, і вообщє... Скоро ми приступили до роботи над двома п'єсами: над «Малахієм» і «Войцеком» німецького драматурга, сучасника Маркса – Бюхнера. Не пам'ятаю, в чийому перекладі. Чи не Ти прикладала до того своїх рук??? В Малахії, в головній ролі Курбас заняв Крушельницького, а Бюхнеровій п'єсі – мене в ролі Войцека. Блавацькому попав для першого виступу – Кум в Малахії. Цю роль разом з Блавацьким готував також новоприбулець Д. Козачківський. Весь час нашого побуту на Фонтані – рівночасно йшли проби тих двох п'єс. Роль жінки Войцека значна й драматична. З перших кроків Соні виявилось, що це зовсім непідготована для сцени «кобіта». Одного разу, після довгих занять та рясних потів самого Лєся, йдучи з тієї шопи, де відбувались проби, Лєсь, несподівано питає мене: «Ви не знаєте, що я з нею буду РОБИВ?.. А я йому на це: але які волоокі очі, як в Гери?.. Він вловив нотки моєї іронії на його недавнє захоплення красою примадонни й каже: «А йдіть до холєри»... Так закінчилась кар'єра... Решта відбувалась на Твоїх очах, і тому мені не треба розглагольствувать. Курбаса з того пікантного положення виручила заборона до вистави «Войцека», постанова Реперткому, який найшов ідеологічні гріхи у тому творі першого марксистського драматурга.

Не знаю, що Ти пам'ятаєш із моїх розповідей за чаєм, і яку деталєть маєш на увазі? Може, такий епізод із проб? Одна з центральних сцен тієї п'єси було вбивство Войцеком його жінки. Курбас ту драматичну сцену розпланував на долівці. Вона оборонялась, а Войцек довго мозолив, поки повинен був проколоти її ножем у спину. Під час тієї суматохи, то одне то друге опинялось то зверху то знизу. У мене щось то не виходило. І ось Лєсь взявся попробувати розв'язати сам ту катавасію. Я стояв і приглядався, як то Соні доводилось борикатись з Лєсем, і як вона опинялась то зверху то знизу Лєся. Було гаряче літо. Соня була одягнена мов Мавка, а Лєсь тільки в тонкій сорочці і трусах. Нарешті – обоє розчервонілі припинили ту баталію. Лєсь признав, що це трудна сцена, а Соня сповідалась мені, що її заважають Лєсеві деталі... Я порадив їй привикати, бо зі мною буде ще гірше!.. На жаль, кажу, п'єса була заборонена, і мені не повезло...

У Блавацького та Козачківського з Кумом теж не вийшло, і я му- сів вскакувати в роль за місяць по прем'єри.

Дорога Рижеточко! У другій половині травня повезуть сонні і нервові пігулки, Вовчине намисто і наші сердечні привіти. Постараємось, щоби Геврики доставили для «Мартишки», яка глазами стара стала – окуляри! А решта Ліпа зреферує! На тому кінчаю, цілую і благаю не забувати мене грішного.

Твій вірний як пес

Юзко

(бо таки та-Фокса).

* * *

10 травня 1970

Дорога моя Орисенько!

Після 45-го листа було чотири писульки не нумеровані, тому цей починаю з чергового числа, щоби остаточно не збитись у нумерації.

В передостанньому листі Ти запитувала чи не майнули б ми разом з Тобою, та ще й ракетою до Черкас?.. Голубонько моя рідненька, я вже зовсім втратив всякі надії та й охоту на далекі подорожі, бо, як я вже згадував, і сильонки не ті, і очі вже мало що бачать, а найголовніше те, що та ракета може повести мене не в той напрям, а совсем наоборот... а я на такі довгі подорожі вже не розраховую. Ось зачуваю, що цього літа чимало орлят полетить на землю предків. А мені, як той казав: лізь діду на піч та не мороч людям голови!..

Поки долетить цей лист до Тебе, то сестра Софійки напевно вже буде розгулювати із своїм чоловіком по Києву та оббивати пороги столичних образотворців, бо то теж люди тієї бранжі. Через місяць Ярема Б. після них буде показувати клас плавального мистецтва на Трухановому пляжі, а після нього Софія з своїм чоловіком біля пам'ятника Богдана подумують про третього сина, бо, як видно, великий гетьман щасливий на руку.

Віра прислала нам свою нову книжку, але так нечітко подала свою нову адресу, що не знаємо, як їй подякувати. При нагоді – повтори своїм класичним почерком її місце житла нового. Вона красочно описала Тебе, Твою хату і вообще... Якщо Ти ще не бачила того твору, то я постараюсь вирізки переслати Тобі у наступному листі.

Коли я попередній раз згадував про «можливий» Твій атеїзм, то я так для красного слівця... це ж бо так Тобі по штату помагається! А Ти усю біду звалюєш на свого достойного Батька, до якого у мене залишилась велика пошана. А я цього разу не тільки сирної паски не нюхав, але навіть «яйцем» не міг поділитись зі своєю половинкою, бо пролежав, як сукин син із грілкою на животі та болями коло містичної селезінки. А мій племінник-хірург, який минулого року вивіз із біди мене, потішає, що до самої смерти мені нічого не грозить, а ось – коли та біла пані завітає до мене, то він радить тим не дуже цікавитись, бо цього ніхто не скаже мені толком... І тому то, цього літа я нікуди не рухаюся, бо в хаті все ж таки краще чекати на всякі несподіванки, чим десь на «кантрах», як тут кажуть, далеко від ескулапів та лікарень.

Ліпа питає: чи у Марінському парку ще соловейки продовжують так співати, як це було за її парубоцьких часів? Чи Ти знаєш, що ми тут ще не чули тих провісників кохання?.. А моя старушка-божий одуваньчик затужила за тими благородними птицями.

Соні не дивуйся, що вона так попливла по хвилях вигадок та мрій... це дуже типове для людей її поколю. Поля теж не дуже далеко утікла від неї. На це немає ліку. Людям хочеться більшої слави за ту, яку заслужили, і коли ніхто про них не згадує, то бодай самі побалакають... А при таких нагодах – фантазії границь не накреслити. Цим, як сама Ти бачиш, погрішили багато наших колишніх «соратників». Останній Твій подарунок: «спомини наших кіноків» – **Крізь об'єктив часу** – теж підтверджує ту аксіому. Милий Швачко не тільки політав на трапеції, він багато чого нагородив. Тому то, колись мудрі люди, коли писали спомини, до дозволяли їх публікувати не тільки по своїй смерті, але навіть тоді, коли ніяких свідків вже живих не буде... Між іншим – літав не один Фавст, а на пару з Деркачем, а наш симпатяга – Швачко, якого на сцені взагалі не пригадую – помріяв про себе.

На мою Совиху не звертай уваги... я бач, вже півстоліття приглядаюся до неї, і переконався, що вона жартує так, як той ведмідь, коли він намагається муху зігнати, але по суті – вона файна кубіта, як каже Соня. Коли б було інакше – то я вже давно б її «зченчував»... А так, хай крутиться на господарстві!.. І дай їй Боже довшого віку за мого!..

На цьому доведеться кінчати цю писульку, бо щоденні, ще не тронуті, партії завдань чекають на мене, а я від них відхрещуюсь, як жид від свяченої води...

Бувай здорова та Богу мила – моя Ти Джульеттонько, і не гнівайся на мене, підтопаного кавалера, який вже за свої три чверти віку – став такий недомека!

Па, Рідна – Твій Юз.

* * *

9 липня 1970 р.

Дорога моя кохана, незрадлива Орисенько!

Останнього епітету не можу сказати про себе! Давненько я вже не строчив до Тебе лист дрібний. Не тільки турботи, щоденна робота, старечі хвороби і всякі маразми, але й оправдані чи неоправдані прогнози та нотаричні нахили до страховок – усмиряли мою страсть та палку любов до Тебе. Симпатяга Ярема трохи вилив холодної води на мою гарячу голову, і я знову зважився сісти за мою стареньку – тарадайку машинку і поспробувати описати свою тугу та любов до Тебе моя Ти зимова любове!

Перш за все хочу подякувати за цінні книжкові подарунки. А Твої переклади Мольєра служать мені зразковими лекціями укромови, не кажу вже про П. Куліша, Мисика, Олійника, Гнатюка та І. Дзюби (поль. мудрість народню) та грузинську поезію, ну остання посилка – Б. А. Д. «Здалека і зблизька» та ще з чудовим авторовим привітом – неописна радість для нас – вигнанців... Велике спасибі вам усім!.. Зокрема, душа радується за старенького П. Куліша, що все ж таки не присипано його пилом-цвіллю. Одним словом: цілуємо Тебе гаряче за Твою ласку та пам'ять про нас, грішних! Борису Дмитровичу мій живенький поклін. Ніколи не забуваю спільного побуту в 33-му році в Міжгір'ї та його світлого ума і рівноваги духа в тих буремних часах...

Цього разу Ярема завважив, що Ти стала марнішою та втомленою, порівнюючи з минулим роком?.. Це нас затурбувало. Знаючи Твою вдачу та невичерпний темперамент, ми з Ліпою підозрюємо, що якісь нові клопоти Тебе обсіли? Не дай Бог! Ех, коли б не така віддаль – то майнули б до Тебе і розважили б на «нобіле». Хоч

нікуди правди діти – і ми вже не ми – і я не я... Був голосок – та позички поїли! Ось цього літа я вже не зважуюсь куди-небудь виїздити з хати, так налякала мене минулорічна історія з моєю хворобою. В хаті хоч і тісно, парно і всяка інша ню-йоркська пакость, але все під рукою, навіть надोїдлива Ліпа, при нападі якоїсь біди – стає незамінною «сестрою-жалібницею», не кажучи вже про лікарську та шпитальну опіку. Ті і подібні мотиви лякають нас, коли подумаємо про Твою самотність та безпомічність у випадку несподіваних хвороб, яких нам вже сама природа не жаліє... Я особисто не уявляю собі самотности. Це те, чого я всеньке життя своє дуже боявся. Тому, думаючи про Тебе, мене такі обставини дуже і дуже турбують. Як Ти сама даєш собі раду у всіх життьових обставинах?

Тут досі теж були часті дощі і температура не по нашій географічній ширині, а оце ось від двох днів Нью Йорк ввійшов у свої права, і стало невиносимо парно, гаряче і вообщє «незможно», як би сказала сальонова Соня. Колись ми у таку пору, спасались у холодних кінотеатрах, та на жаль, тепер такі гидоти завелись на екранах та сценах, що, навіть такому аматорові пікантних річей, як я, стало противно заходити у ті храми мистецтв. А оце загостив Мойсеєв сюди, і те, що я побачив по телевізії (в порядку реклами), то вже скидається не на народні танки, а на циркову еквілібристику... (у всех смислах). Вірський в тому відношенні більш тактовний і в нього тонкіший смак. А взагалі – цього літа сезон не цікавий... а може я вже так постарів, що ніщо мене не бере... Жан Луй Барро такого нагородив, що навіть пси не захотіли того з'їсти. Може спасе положення Олівіє своїм «Венеціанським купцем», на якого чекаємо, а все інше: суєта суєт!

Одинокий лік на мій сплін і тепер я – знову не просто меланхолічний настрої – довелось хоронити старшого брата, і ось я якось незручно почуваюсь у ролі останнього могікана мого родинного коліна. Правда, він був на 15 років старший від мене, і життя було вже йому не дуже то принадним, але для мене це якось не з руки бути одиноким носієм родинного прапора, хоч ніде правди діти – прапороносець з мене вийшов «ліповий» (від слова Ліпа)

Ну а поки що – чекаємо на вістоньки від Тебе моя Ти єдинокохана, і я особисто набираюсь сил, щоби знову взятися за творчу дискусію з Тобою, про. питання, які так нас хвилюють.

Цілую-обнімаю – і чекаю на відповідь.

* * *

30 липня 1970 р.

Дорога моя Орисенько – друже мій єдиний!

Софійка була наочним свідком мого чергового вибрику (власливо, моєї клятої жовчі) і напевно підтвердила, що мені вже немає чого «шарпатися», як сказали б земляки мої сальонової Соні. Цього літа приходиться перележати під опікою законної жени і виконувати її директиви та зносити її ж папонькину характер. Це, звичайно, дуже негативно відбивається на всі мої благі наміри та пекучі довги, які вже крайня пора ліквідувати, бо ні Лесь, ні моя совість того не простить, а Ти й поготів!.. Дуже прикро признаватись у власній неспроможності і старечій немоготі. Однак ця думка вже так в'їлася в серце і мозок, що далі нікуди. І ось тепер, коли доводиться підводити ризику під життєвим шляхом, коли оглядаєшся на задні колеса і навкруги себе – то стає гірко не тільки на язик, але й на серці!.. Те, що так багато залишилось недоробленого – це не тільки не дає мені «ни сна ни оддиха», але прямо обезцінює Богом даний вік. З чим доведеться стати на суд праведних і перед ясними очима Лесья?! Оце питання!.. Знову і знову беручи в руки колективний твір про нашого подвижника, руки опускаються перед тією горою розкопирсаної цілини. Як видно, ми вже не зможемо дати ради тій неоціненній спадщині. Кожен з нас буде виписувати своє індивідуальне «мисліть», а гора буде все густійше та густійше заволікатись туманом. До чого ж цей колос височів понад нашими малокровними головоньками!?. Не в силах наших підняти цей важений камінь.

Чув я, що Нелля закінчила свою працю, що вона принята і вже в друку. Після її статті в «Театрі» є підстави думати, що вона здатна для такої справи, за яку взялася. Може, це буде перший крок на театрознавчому полі про театр нашої доби?! Дай Боже! Сьогоднішній стан Курбасової спадщини вже потребує наукової бази і теоретичної підготовки авторів. Спомини учасників – дуже важлива справа, але це тільки глина, яка має служити науковцям-театрознавцям. Правда – обставини ще, на жаль, не дуже пригожі для об'єктивних аналізів і всеохопних наукових обґрунтувань. Але хай хоч й палі-

тивами, а все ж почнеться таки дослідча, серйозна робота над тим доробком нашого театру.

Віра і нам не дає про себе чути. Попала вона чи не попала в гареми турецькі, але тут вона розворушила жаборинне плесо своїм есеєм, і тепер немало громів летить на її бідну голівоньку... Треба Тобі знати, що й тут слід дивитись на задні колеса, бо інакше попадеш туди – куди я попав т. є. «поза скобки», від одних відстав, а до других не пристав; ну й доводиться мандрувати між землею і місяцем.

Жаль, що Тобі ще не попала у руки її сповідь – «Україно, моя любове». Зараз я повторю деякі пасуси із цього есея, а якщо Тобі це буде до смаку, то згодом постараюсь перестукати усю ту милу роботу несамовитої Вовчихи.

Ото між іншим (і то багато того іншого і ще і ще іншого):

«Під кінець мого перебування в Києві я була гостею внучки Михайла Старицького Ірини Стешенко, колишньої діячки театру Курбаса. Та чарівна червоноволоса чарівниця – не істотне, який її вік! – збирає в своєму домі культурну еліту Києва. Сюди заходили Євген і Ольга Поповичі, Леонід Череватенко, доцент Еміль Крюба, що якраз приїхав з дружиною з Парижу, Іван Драч, Віталій Коротич, Дмитро Павличко, Микола Воробйов, Василь Стус, Михайло Саченко, актор Богдан Козак, режисер Лесь Танюк, журналіст Борис Дзюба, мистецтвознавець Сергій Білокінь, перекладач Паламарчук, Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Олесь Бердник та інші.

Тоді я вже перекладала Льорку і вірші з португальської і барокову німецьку поезію, ще й драму Дюррематта: «Візита старої дами», яку ставив дуже добре у Львові московський театр.

Між Іриною Стешенко (панею Орисею, а потім прямо Орисею) і мною виникла глибока симпатія, дружба. В її домі починається міст через Західню Європу і Атлантийський океан, а по другому боці стоять і махають до України Йосип Гірняк, Ліпа Добровольська і сестра Лесі Українки Теодора Косач. В Орисі – все історичне: обстановка, картини, кожна дрібничка на столі, в шафі чи на полиці – реліквії по Лесі Українці, Миколі Лисенку, Людмилі Черняхівській.

Під кінець мого перебування на Україні відбувся мій літературний вечір, через якийсь ремонт, не в Спілці письменників, а в бу-

динку Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. Прибули всі мої друзі і багато незнайомих осіб. Юрій Смолич тепло мене привітав, потім і я сама звернулась до публіки:

Дорогі друзі,

ми зустрічаємося втретє, і я вірю, що не востаннє. Не треба пояснювати, що Україна для мене не тільки перехрестя моїх шляхів на різні континенти, але самий осередок мого життя, моїх почуттів. Правда, те, що я можу для неї зробити, так боляче мало, тоді як хотілося б їй принести все найцінніше, найкраще, чим людину може наділити доля.

Однак, хоч я і порожньорука, Україна мене збагатила своєю любов'ю. Мої друзі приносять мені її в кожній зустрічі, а я хочу розділити цю любов між своїми однодумцями, особливо молодими українськими письменниками, мистцями і науковцями, що живуть за межами рідної землі.

Є між сьогоднішніми українськими кадрами на Заході прекрасні люди, що виростили в суворих обставинах життя, а часом переживали ідеологічні розчарування. Вони розумні, працьовиті, критичні, і їх не зловити на якусь блискітку. Вони рішуче відкидають усяку утовчену пропаганду, домагаючись беззастережної чесності і постійної перевірки власних позицій. Тільки хто старається, хто шукає, той живе.

У такому ключі слід розуміти дещо задерикований виступ Юрія Тарнавського в «Сучасності», де розкритикована збірка поезій Льорки в перекладі Миколи Лукаша. Я певна, що Тарнавський своєю статтею не мав ніякого наміру заперечити Лукашів талант чи майстерність, тим паче проявити до особи Лукаша будь-яку ворожнечу, як і Лукашеві, певно, не доводиться за таке образитися.

У такому ключі, хоч і в іншому, ширшому пляні, ми сприймаємо Івана Дзюбу, як полеміста – патріота, людину незаперечної моральної інтегральності, в якій нам близька і сприйнята якраз сьогоднішня Україна. Дав би нам Бог на Заході когось, хто з подібною ширістю спромігся б розкрити нам очі на наші недоліки.

Як зрозуміло, що молодих людей за межами України, до яких домішуються в солідарності з українською культурою також чужинці, – хочу назвати як приклад Патрицію Килину, українську поетку в Нью-Йорку, – цікавлять свіжі об'явлення в мистецькій мові, от

хоч би поезії Василя Голобородька чи Миколи Воробйова, так я певна, що вини захопилися б музикою Леоніда Грабовського чи Валерія (Валентина – Л.Т.) Сільвестрова або малюнками Любомира Медведя чи Олега Міника, про яких на жаль, ми так мало знаємо на Заході. Було б бажано, щоб праця цих і інших молодих творчих особистостей була відома і там і щоб мистці та літератори обмінювалися з своїми колегами за кордоном творчими здобутками, що, до речі, деякі з нас уже і роблять.

Дружба між людиною і людиною простіша, ніж дружба між групою і групою. З дружби між людьми починаються взаємини між націями. Думаю, що тут присутній Еміль Крюба, професор університету в Бордо, згідний зо мною. Хоч нам і доводиться жити в різних суспільних, політичних і економічних системах, нас єднає одна мова, одна культура і одна духовність. Треба мати відвагу на дійсні, не однобічні товариські стосунки.

Мій життєвий досвід може ще не повний, але надіюся, що він не зміниться в основному.

Нешасливий той і гідний співчуття, кому забракло в серці щедрости, щоб вирости понад дрібниці, до сутнього. Щасливий той, хто вірить у перемогу любови і кладе весь людський доробок на терези братерства і розуміння побудовані на пошані до того, що кожному з нас святе.

Я обіцяла бразилійському консулятові в Москві прочитати в Києві свій переклад з Машаду де Ассіза: «Собака з бляшанкою на хвості», що й виконала, потім перечитала всі свої симфонії із збірки «Каппа Христа» і ряд «хуліганських віршів» /як їх називає Григорій Порфірович/ із «Півнів з Барселаш»

Вечір відбувся гарно. Були квіти від Максима Драча, який побжно вислухав незрозумілу йому казку і було багато інших квітів, колосків, кетягів калини, волошок, гвоздиків, троянд.....

Тут можна і обірвати спогад. Треба ще повернутися, щоб понюхати запах степу десь у Асканії Новій, може, з Миколаю Вінграновським, бо уявляю собі, що то мусить бути мальовничий образ, як Микола декламує вірші на Козацькій могилі.

А з Іваном Дзюбою треба піти на ярмарок у Косові та купити верету на лавку, бо він стільки порозказував мені про Косів, якого

я не побачила, що я майже луснула з заздрощів. Якщо в Косові, випадком, нема «Інтуриста» – нічого: застукаю в перші двері і скажу: «Тітко, дайте напитися, бо так їсти хочеться, що і спати ніде». Приблизно так, як я зробила в Ірини Стешенко. І все вийде на добро: хата розімкнеться, на мене тепло війне історія облич, ласкавість рук, і – я буду вдома».

Оце Тобі на «десерт», основне блюдо доволі багате на всякі ремінісценції і ліричні екскурси – слідує... Отож прошю Тебе потерпіти до наступного листа, в якому постараюсь почати все від першої сторінки. А поки що – мушу перервати цю ніч безумних насолод, бо й спина заболіла, і щоденні обов'язки кличуть, а вони, як сама знаєш: безпардонні.

Ліпа – мій тиран, якого Ти мені заздриш, біжить на пошту, щоби відправити те все, що вона настрочила, тому й я приєднуюсь до її посланія, і на тому цілую Тебе – моя Ти риженька Любоко!

Твій – пан маестро Юз.

* * *

14 серпня 1970 р.

Дорога моя Орисенько!
УКРАЇНО, МОЯ ЛЮБОВЕ

Я поїхала на Україну, щоб любити, не щоб ненавидіти чи критикувати. Щоб знаходити спільне, не розбіжне. Щоб давати і брати, ба такий закон у тих, які зовсім собі віддані. Щоб бути щедрою і не звертати уваги на дрібниці, коли йдеться про щось велике. Я не поїхала на Україну, щоб перелицьовувати когось на свій лад, щоб торгуватися за те, що мені особисто належить, щоб зневажати когось.

Я їхала з урочистим почуванням, як наречена назустріч нареченому, неначе б мене тягнув якийсь незримий магнет. Якщо я щонебудь дала Україні, то напевно не як шляхетний добродій, тільки з власної стихійної егоїстичної потреби великого полум'я в грудях.

Може це все, що тут сказано, буде правити багатьом за незрозуміле перебільшення, але я признаюся, що були хвилини на

Україні, за які я готова віддати багато днів свого життя, і ті хвилини, що зворушили мене десь аж до костей, може, навіть і – нічого особливого не становлять. Ось, наприклад, по дорозі в Умань я вперше в житті побачила поля соняшників. Я знала поля тюльпанів і гіяцинтів Голляндії і поля лядванди південної Франції, але ніколи в мене не було такої інстинктивної потреби купатися в полі соняшників. Хай би Фройд розчленовував мої почуття! На пагорбках обабіч дороги сиділи селяни з колосальними косами часнику і цибулі, і Олена Смолич завітчала мене і Драча такою гірляндою: срібною і золотою. Якби я була римським імператором, я бажала б для себе триумфальної арки з цибулі і часнику Уманьщини.

З археологом Григорієм Логвином я ходила по історії Києва: по Хрещатій долині, Володимирській горі з видом на достойні бані Лаври, що хоронять у своїх печерах нетлінне тіло Нестора, топтала сходи Андріївської церкви, любивалась її бароковим інтер'єром. З плядформи розлягався перед нами вид на широкоплинний Дніпро, на Дарницю з новими будинками і на Вишгород у гребенях дощу, де поховані Борис і Гліб. У Софійському соборі ми спинялися по колихливих риштунках аж під склепіння Оранти: я дотикалася своїми пальцями святих мозаїк, а Григорій Логвин зі сльозами в очах відчитував грецький напис довкола Богородиці: «Бог посеред неї, і не поворушиться; Бог помагає їй день-у-день».

Потім ми блукали Подолом повз церкви святого Іллі, Миколи Надбережного, Братський і Фролівський монастирі, Вознесенську, Миколи Притиска (де, як оповідає легенда, святий Микола придушив чорта до вікна), повз Покрову аж до старезної Кирилівської церкви з святими войовничими веретнями на блакитному фоні. Відживала міць сторіч, легенди, демонологія, і здавалося, що якщо ті святі горби тільки злегка здвигнуть раменами, покришаться всі бомбастичні ідоли і залишаться тільки сутне.

Запали в душу проходи між тополями над Дніпром з водограєм кривавої канни серед однієї грядки в волошках. Усе говорило до мене символами, в які я наново почала вірити, і я намагалася відшифрувати таємну мову моєї землі. Хвилини – уламки кольорового скла, з якого komponую і перекомпоную калейдоскоп своєї дійсності.

Мить у каварні, коли раптом з невимовною інтенсивністю почало звучати якесь шалене танго і запекла в грудях водночас і обдурена молодість і нова сила, що народжується від страждання і відкриває очі на ніколи не бачені барви, на невидані розміри наших власних спроможностей. Мій Київ... криклива музика через голосник над Дніпром, а разом із нею ще настирливіше, невтомне ляцання солов'їв у верховітті. Солов'ї серед міста! Шукайте їх по інших столицях світу!

Хмара над Хрещатиком: над головою дурманіє липа, мокрі руки обгортають мене плащем, і серед океану сторонніх людей є острови на розуміння, що вибухає з глибини наших душ тополями і глідіолами. Я ще не хочу допустити до серця слів Рільке:

*Бо прекрасне – ніщо інше, тільки початок страшного,
що ми його ще заледве спроможні двигнути...*

Тому я не могла зразу писати про Україну. Є час болю по розлучці. У кожному випадку не тому, що я боялася наразитися на чийсь опінію про мене. Преса надто багато пише неправдивого і безвідповідального, щоб приписувати їй аж таку вагу.

Наведу як приклад (бо в принципі я не відповідаю на наклепи на мене) одну із найневинніших заміток, видрукованих 15 серпня в «Свободі», властиво тільки лаконічному нотатку про мій цьогорічний виступ у Києві, але з апендиксом, що відколи Віра Вовк повернулася з України, не працює більш у Католицькому університеті Ріо-де-Жанейро. Натяк, мабуть, хотів показати читачам, як то Віра Вовк змінює свої ідеологічні позиції, зважаючи на можливість, що і сам Католицький університет у Ріо подякує мені, по повероті з України, за мою дотеперішну службу.

Інформація неправдива ось з яких причин: 15 серпня, якраз коли появилася нотатка в «Свободі», я щойно відлітала з Києва до Відня, потім перебувала в Женеві, а до Ріо прибула аж 4 вересня і зараз перебрала всі свої виклади з поетики й порівняльного літературознавства в Католицькому університеті, який має дещо інші критерії, ніж бажалося б деяким газетам. До речі, дожидав мене дома і лист з Католицького університету в Буенос-Айресі з запрошенням перебраться там літні курси. Крім цього, наскільки мені відомо, я ще фігурую на списку професорів римського університету святого Климентія.

Як не мудро друкувати такі необґрунтовані інформації! Я не оскаржую «Свободу» за брехню, бо правдоподібно тут якесь непорозуміння, тільки таких непорозумінь слід уникати, бо вони псують престиж газети. Моя подорож на Україну не була затаєна в моєму університеті, бо на це нема причин, як і мій християнський світогляд не затаєний на Україні. Хай же заздрісні люди перестануть на решті міряти інших своїми власними мірками! Я питаюся: невже людина усім своїм життям, усією своєю творчістю не спроможна переконати когось у своїй людській порядності?

Напевно не збираюся писати про все, що я знаю, бо на те можуть бути причини, але напевно не буду оповідати неправди – ніде, нікому і ні з яких причин. Порядність зобов'язує не тільки перед друзями, але також, і я сказала б – передовсім, перед тими, з ким ми не погоджуємось. Критика тільки тоді повновартісна, коли дивиться в очі антагоністові, а не гавкає собачкою з-під канапи. Що ж дивного, коли я захоплююся і шаную Солженіціна, а не захоплююся і не маю причин шанувати Кузнєцова, хоч і можу намагатися його зрозуміти?

Не буду хронологічно розказувати про своє перебування на Україні; дещо було б повторенням того, що я вже давніше писала. Мотивом мого довшого перебування там, крім особистих справ, було опрацювати чотири переклади драм Льорки, які я здала до видавництва на руки Юрія Смолича, – хоч і не мого однодумця, але розумної і доброзичливої до мене людини, яку я шаную і з якою цікаво навіть і посперечатися.

Великим дорадником, другом і критиком при моїй праці був мені Григорій Кочур – одна з найвизначніших особистостей сучасної перекладницької групи, приятель Максима Рильського. Григорій Кочур виїхав привітати мене аж до Ленінграду, і йому я завдячую знайомством з шевченківськими місцями: у Ленінграді кімнати в Академії мистецтв, де працював і помер Шевченко, писальний стіл з вазою в намисті з коралю, на стіні – бандура з галеонською постаттю козака на шийці, а в Москві – розвіяна шинеля, наче клида. З обох міст дороге мені знайомство з літературознавцями Айзенштоком, Дейчем і Олексієвим²⁴, в яких я почувала себе майже як у родині.

²⁴ Алексеев Мих. Павлович (Л.Т.)

Приїхавши до Києва, я переважно перебувала, за стараннями Юрія Смолича, в Будинку творчості в Ірпені, де мене відвідували і родичі і друзі, між ними Микола Лукаш, родина Світличних, Михайлина Коцюбинська, Галя Севрук, Богдан Горинь, Ярослав Ступак – одна з найцікавіших молодих появ у прозі, Михайло Осадчий, Оксана Пахльовська (донька Ліни Костенко, і по душі і моя), Ростислав Братунь з донею Наталкою та інше. Думаю, що зайве всіх представляти. В Ірпені відпочивали якраз Євген Дроб'язко, перекладач Данте, з дружиною, поет Володимир Забаштанський з родиною. Надія Андріянова (есперантистка) з своєю жвавою донею Лесею, що влізла до мене вікном, щоб приносити мені квіти, так що товариства не бракувало. Майже щодня я переходила залізничну колію, щоб попрацювати в домі Кочурів серед плеканого садочка, в якому клумби старанно обгороджені пляшками, а там уже ждали на мене ввічливі господарі, машинка до писання і мальована миска з вишнями.

Двічі на тиждень з Григорієм Порфіровичом я їздила до Києва, ходила по книгарнях, відвідувала музеї (золоту скитську скарбницю в Печерській лаврі, колекцію Івана Макаровича Гончара... Останній ліпоть не горщики, а скульптури, зліпив і мою голову, щоб я залишилася в Києві). Я оглядала робітні мистців Івана Марчука, Галі Севрук, Миколи Черниша, Бориса Довганя, слухала наскрізь небувалих композицій Леоніда Грабовського, а з легшого жанру – ансамбль Вадима Смогителя і пісні Бориса Буєвського. Була на знаменитому концерті кобзарів-бандуристів, де виконувано старосвітські думи і балади. У кіностудії Довженка по фільмі «Кам'яний хрест» Драча опинилася під кисневим шатром. Безсумнівно, краса має смертоносну силу, але я воскресла, щоб побачити ще колись «Ніч під Івана Купала», «Захара Беркута», «Криницю для спраглих» (таки не здаюся!) і новий фільм Драча про Лесю Українку, уривки з якого сам автор сценарію переповідав мені з незвичайним даром сугестивності.

Як і попередніх разів, я їздила в гостину до завжди щедрого Миколи Бажана, який працює саме над «Історією українського мистецтва» – монументальною працею, в якій заплановано також помістити зарубіжну творчість українських мистців і показати гльобально образотворче надбання України: перед обличчям історії єдиний

правильний жест, який заслуговує на наше визнання і подяку. Була я і в професора Андрія Білецького, в якого можна загубитися між книжками його приватної бібліотеки, і привезла йому подарунок: словник і граматику чібча та муїска. Ліна Костенко, наче жінка, що пішла в поле жати, – принесла на серпі синові ім'я: Василько, годинами читала мені свої поезії, забувши все інше на світі, а тепер я вже знаю, що є рідність, якої не стирає ні час, ні віддаль.

Під кінець перебування на Україні, по відвідинах історичних місць Білої Церкви, родина Смоличів повезла мене до Умані.

Там мене познайомили з однією чарівною жінкою великої культури, людської теплоти і гумору, без якої Умань не мисленна: колишньою стимуляторкою Вапліте – Надією Суровцовою, яка обводила нас по Софії, до якої ще колись думаю повернутися.

І цього разу я їздила до Львова, що святкував кольоровими оздобами «25-річчя визволення з-під фашистівської окупації». Повертаючися вночі з гостини в «тітки» Ірини Вільде з Братунем і трьома Романами (Іваничуком, Лубківським і Кудликом), ми надібали перед ратушею молодого іронічного хлопця, що простягнув мені руку і представився: Медвідь. Я зробила те саме і сказала: Вовк. Якось ніхто не здер ні з кого шкіри. Прекрасні сюрреалістичні картини Медведя представилися мені дещо пізніше.

У Львові я зустріла своє дитинство в особі Ярослави Музики, мистця і реставратора ікон, великого знавця і колектора гуцульського мистецтва, найбільшу приятельку моєї матері. Я добре пригадувала собі ще з-перед війни її спокійно-погідне обличчя, на якому по болючих переживаннях в добу переслідувань сталінського режиму не залишилося ні зернини гіркоти, тільки людська глибока мудрість і любов. Зі щирим захопленням привітав мене на шафі один обсмалений свічками ангел, якого ми обидві колись спільно викрадали з придорожньої каплички, щоб врятувати від вогняної загибелі в Кутах, щоб тепер він блищав і захоплював на виставках нові генерації мистців.

Як і останнього разу, я їздила до бабуні в Борислав, а по дорозі заскочила до церкви святого Юрія в Дрогобичі та фотографувала дещо до інтер'єру. Через повінь та інші аварії не вдалося клопітливим Братуням повести мене в Косів, що відкладено на найближчий приїзд.

Зате мені вдалося познайомитися з Кременцем, побачити його замок, дерев'яну церковцю і дім Словацького при довгій, тінистій дорозі. Я не знала Волині, тієї багатої, сонячної рівнини, переплутаної чорними лісами. Зненацька почала з обр'ю виростати величава гора в діядемі золотих бань: Почаїв. Камінними сходами по схилу яблуневого саду я сходила вгору. На сходах обабіч сиділи бабуні і продавали пляшечки на свячену воду – прецікава побутова картина ще не організованого і радше фолкльорного промислу, багато кольоритніша, ніж у Люрді чи в Фатімі. Якась бабуня, – потім я довідалася, що її звать Євфрозина, смикнула мене в церкві за суконку, мовляв, вона – надто коротка, а крім того – я прогрішилася браком платочка на голові. Я сказала, що іншої суконки в мене немає, а платочок хай вона мені позичить. І так, закутавшись бабусиною хустиною, я пішла знімати Богородицю в вінку лямпадок. Бабуня з цікавістю розпитувала про моє ім'я, релігію і місце мого перебування, бігла потім за мною, хрестила мене, благословила і подарувала пляшечку свяченої води від Богородиці, яка залишила слід золотої ніжки на скелі Почаєва. Радила не пролляти ні краплини тієї води, від якої нечиста сила зникає, мов дим.

Отці монахи обводили мене підземельними ходами, де в срібному гробі спочиває блаженний Йова і знаходиться велика колекція уніятських ікон; мене обдаровано восковими свічечками, які я довезла до Ріо. Від отців я довідалася дещо про празники і свята в Почаєві: тоді до собору напливає коло 10 000 люду, між ними багато молоді, а причастя розділяють більше години.

Повертаючися повз Підгірці, де вінчався Хмельницький з Оленою, і повз Олесько з його велетенським замком, де тепер картина галерія, повз «Чортову церкву під снігом», як її називає народ, я відчула, як земля кружляє в моїх жилах. Україна пережила страхіття і – далі існує. В своїх дітях, у своїй древній і новій творчості, і своїй спроможності перестраждати, перетривати, відродитися феніксом.»

Ось тут починається розділ, який я перестукав у попередньому листі, який закінчує звіт Віри про свою подорож і побут на Україні. Це все становить другу частину репортажа. Перша посвячена по-

леміці, з тутешніми підстреленими «модерністами», які по суті запізнались на півстоліття... своєю появою на світ Божий. Якщо і та частина Тебе цікавить, то я можу її теж перестукати.

Софійка, по телефону, звітувала мені свою подорож і відвідини (навіть Байкового кладовища). Чую, що й дружина Яреми вибирається у мандри... Як бачиш – навіть холера не зупиняє ностальгії... але цією хворобою боліють здебільша ті, які не нюхали пороху! Привітай Корнієвича з новими орденами. Дай йому Господи – ще стільки ж!!!

Літо от-от добігає до своєї кінцевої зупинки, а я так і не дихнув його цілющими складниками... Доводиться вилежуватися на своєму леговиську, так що прийшлося навіть матрац новий купити, бо в старому діри повилежував. «Були перли тай ся стерли»!!!

Тільки отримали Твого листа (т. е. 17 серпня), і цей факт захопив мене чимскоріш висилати оцю мою сторінку.

Па, моя рідна – рижа Любовнице, і будь доброї надії...

Твій 76-літній

Ромео!

* * *

8 вересня 1970 р.

Дорога моя Орисенько!

29-го минулого місяця отримали ми Твого листа з 22-го серпня, і я, як бачиш, тільки сьогодні спромігся засісти за свою машинку, щоби поговорити з Тобою по-душам. Різні причини затримали мене від негайної відповіді на цей наступ на мою головоньку. Основна причина: старечий запізнений рефлекс, ну і звичайно – склероз усіх «центрів» (за теорією Куніна). А тепер давай спільно помедитуємо над тією «проблембою», як казав Микола Гурович.

Голубонько моя! Я розумію і співчуваю Твоїм болям і розчаруванням... Особливо дошкульно, коли людям розкриваєш серце, а вони відплачують не тим – чим слід. У тому відношенню – молодь особлива нечутка і невдячна. Та на це нема ради. Так вже заведено самим Господом Богом!.. Пригадай собі; чим платили «вдячні

учні» Лесеві за все його добро, яким він їх обдаровував. А довірливим людям, особливо таким, як Ти – це неймовірно боляче! Лесь це дуже добре знав, але він інакше робити не міг, як робив. Він виконував свій обов'язок, який на нього наклала доля. А доленька його була жорстока і немилосердна!

Я вже колись писав Тобі про свою думку, відносно книжки споминів сучасників Лесь. Довгенько над нею працювали, ще довше редагували, цензурували, визначали генеральну лінію і тон її. Хвала Алахові, що вона бодай вийшла такою, як є, бо сьогодні хто зна чи вона вже появилась би на світ Божий. За 15 років від часу т. з. «реабілітації» ми не маємо ще жодної монографії, а за цей час чимало лягло на книжні полиці праць театрознавців про багатьох акторів-присотсуванців та кар'єристів. Лесь не одостоївся ще такої книжки. Тому, я вже згадував, що яка не є ця книжка, але й вона дає імпульс для праці більш теоретично підготовлених спеціалістів тієї справи. Точніше – для поважної і об'єктивної монографії. Ми всі, актори колишнього «Березоля», неспроможні опрацювати такий капітальний труд. На це нам не вистачає відповідної теоретичної бази. Спомини будь кращі чи гірші, але це будуть тільки спомини. До тих, що вже вийшли, треба додати всім нам все, що знаємо і пам'ятаємо, але вже крайня пора, щоби тямущі люди взялися за синтезу всього Лесєвого дорібку. Цього не може зробити жоден актор і навіть режисер-практик. Це діло театрознавця та історика, а для Курбасової праці ще й потрібен і філософ. Хоч правда, Мар'ян твердив, що Лесь навчив його філософії мистецтва, але з практики Мар'янця того не було видно... Та це (між іншим). Скільки талановитих, інтелігентних акторів, режисерів писали про Станіславського, про його методу, режисуру і т. и. та все це не те, що робили теоретики – театрознавці. І на це нема ради (як кажуть мої землячки)! Лесь Курбас – це особливо трудний горіх. На ньому не один полама свої зуби. Тим більше, що весь його дорібок лежить засипаною цілиною, яку не легко розорати.

Тільки з таких мотивів я звернув увагу на Неллі як на можливого автора теоретичної роботи, чи навіть монографії на цю тему. Тим більше, що вже вона чимало часу присвятила тому питанню. Що праця та ще не завершилась успіхом, і що постають нові труднощі та вимоги, ну це вже трагедія нашої доби. Тут ніхто – ніхто не

забезпечений від таких можливостей... А от те, що з цією парою у тебе не все гаразд – то це зовсім інший коленкор. Я мав на увазі тільки авторські спроможності Неллі. Тим більше, що вона від довшого часу сидить на цій темі. Жаль того заряду, який заложений у статті в «Театрі», тим більше, що там, як сама признаєш, багато Твого серця, енергії, уміння і доброї волі. Вже одне це – заслуговує на те, щоби Тобі вклонитись до самих ніжок. Якщо Тобі пощастить ще комусь так допомогти, як Ти зробила це в даному випадку, і допоможеш талановитій людині збагнути цю складну і переважну проблему, то це буде неоціниме діло!!!

Орисенько моя м'ятежна – зараз настав час крайний для синтези курбасівщини!!! Шукаймо для цього великого діла – тямущих і талановитих адептів і ширих охотників. Хай нам десять, сто разів плюють в душу, не розчаровуймось, шукаймо інших, може все ж таки когось найдемо, хто довершить того, чого вже нам не під силу.

Літній сезон у нас вже скінчився, ми нікуди не рипались. Це звичайно, відноситься тільки до мене, бо Ліпа, як нотирична «наседка», вообщє нікуди не їздить. А я за практикою минулих літ, боюсь з хати рухатись, бо під чужими дахами, мене завжди якась холера чіплялась. Тому я рішив: хай вже у власній хаті буде те, що має бути... Літо було не дуже гаряче, як звичайно, але неймовірно прикре для мене своєю парнотою.

Сподіваємось, що п. Варка зачерпнула водички у Дніпрі і поклонилась Твоїм пенатам і Предкам? Чи отримала Ти 49-тий з Віриними ізліяннями?

Дора вже давненько попідписувала піввоза всяких формулярів, і ті всі папери пішли по інстанціям за печатками. Сподіваємось, що вони до кількох тижнів повернуть до нас і тоді, після останніх церемоній, полетять до Тебе – там вже прийдеться Тобі оббивати пороги. Може нам, все ж таки, пощастить зустрітись з Тобою, та й запити нашу незвідану любов? А які перспективи на візиту до Крюбів?

З Наталкою біда. Вона вже в лікарні для невилічимих. Ця несамоविта жінка сама завжди все робила, щоби не ускладнювати собі і другим життя. А тепер доля прикувала її до ліжка, і вона у тяжких муках, в істеричних борсаннях, не завжди свідомо – доживає своє «тривання». Дуже жалко Діму, яка проявляє їй багато серця

і співчуття, але на жаль нічим реальним, не тільки Діма, допомогти не може. Навіть медицина тут безрадна. Навіщо і кому потрібне таке страждальне животіння? Ось чому молю Бога, щоби мене (а точніше) нас поберіг від такої ласки, і такого довгого життя. Вона була надмірно товста, а це, здається, перегрузило нирки, печінку, жовчний міхур і всякі там інші «центри»...

Дорога моя Орисю! Не сірчай на мене, коли я чим не догодив, прости мою старечу немічність, і пам'ятай, що я Тобі вірний, як ніхто із Твоїх минулих адораторів. На цьому кінчаю, цілую, обнімаю і чекаю Твоїх бодрствуючих листів.

Твій Ромео Юз.

* * *

25 листопада 1970 р.

Дорога моя Орисенько! Хоч Ти не віриш, що старість це є немінуча річ, і тому стараєшся переконати мене, що такої «не было, нет, и быть не может», а ось, я наперекір Тобі і Твоїм настановам – знову зліг разом зі своєю селезінкою і прислухаюсь, як вона там біля діяфрагми вовтузиться і не дає спокою. Прислухаючись до її танцювальної музики, я перелітаю (думками) до Тебе і згадую про ті всякі настанови Твої, як і також про борги перед Тобою і нашим спільним минулим. І ось, в рахунок тих ніколи невиплатних боргів прийми чергову рату: Микола Тайга – «ЯК УМЕР ПОЕТ ЄВГЕН ПЛУЖНИК»

«З поетом Євгеном Плужником... я познайомився, як в'язень з в'язнем, у Соловецькому Кремлі року 1935, перебуваючи з ним деякий час у великій камері 2-го корпусу, колишньому підвалі за монастирських часів. Пригадую, що Плужник дружив з письменником Василем Вразливим, що також був сусідом у цім підвалі.

Ближче судилося мені стати до поета, коли я почав працювати як санітар лікарні, яка знаходилася у стінах Кремля – Плужник опинився в ній, бувши тяжко хворим на туберкульозу.

Стан здоров'я Євгена Плужника був безнадійний. Відтоді як я почав обслуговувати його, він уже не ставав з ліжка. Ввесь час коло нього була подушка з киснем. Апетит мав дуже поганий... Його

мучило гостре безсоння, яке в свою чергу підтинало вигасаючі фізичні сили. Говорив з трудом, тихим голосом, мова йому раз-у-раз спинялась, і він тоді ривком втягав повітря, але вимовляв слова чітко й виразно.

В палаті номер два (на другому поверсі), де лежав письменник, було разом вісім осіб. На трьох вікнах – ґрати, дерев'яна підлога. Плужник лежав під одним із вікон, які, між іншим, були розташовані на нормальній височині від палати. Ліжка стояли не тісно, простору між ними було досить. Опалювались палати цілком пристойно...

Євген Плужник, лежачи в лікарні, писав. Писав і ночами, бо я, прийшовши вранці до палати, іноді заставав його з паперами у руках; або бачив на тумбочці коло ліжка свіжо записані аркушики, а поет, вичерпаний безсонням, лежав нерухомо, з примкнутими очима, нагадуючи мерця. Я ще й тепер бачу його білі вихудлі, але гарні руки з голубіючими жилами і довгими пальцями, і глибоко запалі очі в темних рогових окулярах. Шкіра обличчя, жовтава й одночасно молочно-прозора, справляла враження дуже зніженої і випещеної.

Вважаючи, що нічна творчість знесилює письменника, я просив його не писати вночі. Євген Плужник охоче згоджувався і покійно віддавав свої окуляри, тим себе роззброюючи. Але згодом усе йшло по-старому. Він читав інколи мені свої вірші. Тематики їх уже не пригадую; в одному в них було звернення до друзів. Пам'ятаю лише загальну емоційну атмосферу їх – песимістичну і похмуру.

Хочу тут зафіксувати одну характеристичну репліку Євгена Плужника. Раз погожого ранку я прийшов до палати на роботу. Хворий письменник запитав мене: «Миколо, чи бачив сонце?» – «Авжеж», – відповів я і показав рукою на сонячні плями в кімнаті, які, зрештою, Плужник бачив і без того.

Поет переживав стоїчно трагедію свого життя і невблаганне поступання хвороби. Я ніколи не чув од нього ремства, нарікань чи скарг. І взагалі був рівний і витриманий, не дратувався з жодних приводів. Тільки помічав я не раз поблиск сльози на очах під час його довгих самотніх дум.

Він знав, що скоро помре. Одного разу сказав мені, щоб по його смерті я взяв собі його верхню одягу, бо він не хоче, щоб її забрав будь-хто, а своє пальто просив передати лікарняному дроворубові,

теж в'язневі, до якого мав прихильність. Я поспішив сказати кілька заспокійливих слів, в які сам не вірив, – а виконати заповіт письменника, звичайно, не міг, бо до речей небіжчика я не міг мати того чи іншого стосунку – ними займались інші, не в'язні.

Момент наближення смерти Євген Плужник відчував точно і непомильно. Одного зимового дня на початку 1936 р. він цілком спокійно, тінню голосу, слабо ворушачи своїми тонкими губами, сказав мені: «Миколо, принеси мені холодненької води; я вмюся, пригадаю Дніпро і вмру».

Трохи підвівши письменникові горішню частину тіла, я поставив миску з водою на животі. Плужник повільно вмочив праву руку, підніс її до чола і так тримав якийсь час, закривши очі – як людина, що пригадує; потім знову вмочив пальці обох рук у воду і слабо потер їх одну об одну. Потім обтерся рушником, що його я подав, – так само повільно мляво. Я поміг йому лягти і закритися коцями до підборіддя; взяв миску і відійшов з нею. По якійсь хвилині-двох я знову був коло ліжка. Письменник уже не дихав.

Згодом я не раз роздумував над словами письменника. Сказала людина, що має вмерти, сказала так просто, так невимушено і натурально, ніби не йшлося про смерть, а про щось звичайне, і справді вмерла.

Старший санітар і я знесли тіло покійного до трупарні, що стояла поблизу до похмурої будови підвального типу, слабо освітленої двома, хоч і великими вікнами, ґрат на яких не було: в арештантських приміщеннях того типу вони були вже непотрібні... Я ніс небіжчика за ноги; вони, пригадую, були попухлі. В трупарні вже було двоє німотних гостей. Ми поклали нерухоме тіло поруч них на дерев'яний, подібний до нар, стіл, що стояв посередині, і вийшли.

Я спитав старшого санітара (це був солідний віком чоловік, українець, селянин з Чернігівщини), коли поховують Плужника. Він, як старий санітар знав більше про дотичні порядки. «Не знаю, мабуть, днів за три», – була відповідь, – Його, як і всіх, будуть іще анатомувати».

При всьому своєму бажанні, я не міг би взяти з собою і винести з лікарні писання Євгена Плужника, кожного вечора дозорці, забираючи мене з роботи робили мені трус.

Євгена Плужника поховали на Соловецькому кладовищі...»

Дорога Орисенько! Есей про Соню та і її самої письменницькі справи, як зрештою книжка Полі – можуть служити взірцем того, як не слід писати події і процеси та людей, при яких автори мають себе на увазі. Боюсь, що книжка запланована новою редакційною колегією: статті, лекції, промови і літературні твори самого Лєся; не підлягла такій же вівісекції, як деякі праці в книзі споминів сучасників та учнів, що вже побачила світ. Стаття Мєсохи мене ще і ще раз переконала, що акторам дуже трудно справитись з Курбасовим «перетворенням». Сьогодні для тієї проблеми безумовно вже потрібний теоретик мистецтвознавства. Якщо солідно і несфальшовано оволодіють спадщиною Лєся, і її такою подадуть, то для відповідного дослідника це буде цілком вистарчальним матеріалом для синтезування його теоретичних тверджень та ідей. Архів режлабу вистарчальний для такої праці. Слід тільки підійти до цих матеріалів, які можуть бути доступними – «непредвзято» і не борони Боже – не натягати на своє копито. Таким натяганням кишать «Матеріали до хронології життя і творчої діяльності О. С. Курбаса» М. Лабінського. Коли редактори нової книжки підуть тим шляхом, то діло буде – «амба» і «вата», як колись твердив у «Шпані» матрос той же Мєсоха!

До слідуєчого разу – цілуй усіх від мене, кого сама забажєш, а Тебе, моя зіронько, обнімаю, цілую і залишаюсь вірним до вже недалекого гробу.

Твій

Й.Г.

* * *

17 грудня 1970

Дорога моя Орисенько! Дуже дякую за описання святкування корифеїв із колишнього Соловцовського Театру!

Як видно, із основоположників, крім Ольги Рубчаківної нікого живого нема? Чого ж Полю поминули? Нєхорошо!!! Нєвже вона не була серед ювілярів? Воно правда – вона той вінницький зародиш свого часу, у своїй книжці, дуже своєрідно освітила! Ну, та на це

немає ради! «Скачи враже, як пан скаже». Сердюкові не дивуюсь. Він давно сказав «а», ну а «б» само вже лізе! Чого він ще лізе до Лесевої спадщини?.. Не гнівив би Бога... Він свого часу чимало наплакався над прогайнованим Лесем часом над всякими «формалістичними глупостями»...

Просиш, щоб з толком і з розстановкой Тобі розказати про зародиш театру ім. Франка у Вінниці?! Жаль, що немає Людм. Мих. і Мар. Мих. Вони ж були свідками тої епопеї. А Рона там же каталась човном по Бугу, а дехто з нас, з берегів тієї чудової річки – м'явжав за нею, як кіт на кращі у березні місяці. Читаючи теперішні спогади про той час у Вінниці, всяких істориків і театрознавців в роді – Бобошка (та й самому Гн. Юрі свого часу Бог пам'ять обкарнав), не знаю: чи плакати, чи живота притримувати, щоб не луснув від сміху!.. Коли так інтерпретується вся історія світу, – то ми живемо серед суцільної – безпросвітної – брехні та облуди!.. Про початки Театру Франка я вже 5 місяців розповідаю «любезним землякам». Може, колись і до Тебе це дійде?.. Чим чорт не жартує?! У січні, якщо доживу, то здається, будуть мене четвертувати і викидати каміння з жовчі. Так їй і треба! Юз.

Другого дня Різд. Христ. мої ім'янини. Вже другий рік як я не користуюсь нектаром Олімпійським. Але того дня, думаючи про Тебе і про наші спільні часи у Харкові та у Києві, коли то я підночовував у Тебе 40-41 рр. я підніму чару за Тебе і Ліпине здоров'я, закусу взваром, бо куті Ліпа не втне...

Я Тебе попрошу у цей день поклонитись низенько-низенько всім твоїм великим предкам і нашій землиці!

Христос Рождається!!!

Ю.З.

* * *

10 березня 1971 р.

Дорога Орисенько!

По-перше: прощу не гніватись, що так ганебно-довго не писав. У нас у хаті звичайно – «вакханалія» ремонтна. Ліпа красить стелі, міняє занавіски, клеїть нові обої і простелює долівки. А я полога-

джую всякі податкові формуляри, вирівнюю заборгованості, бо хочу залишити все «ажур» перед тим, як лягти на операційний стіл, що має статись через тиждень. Оце цілий місяць лікарі приводили мою гарячу кров до порядку, і тепер твердять, що можу починати все с початку... Я поміркую над тим, коли перейду Рубікон!

Дуже дякую за Твоє письмо з 17-лютого і за книжкову посилку, що теж у повному порядку долетіли. Горбачов, автор монографії про Петрицького, як видно – солідно покопався в архівах, бо та праця корисно відрізняється від багатьох інших авторів, на подібні теми. Окреме Тобі спасибі за книжки про Лесю Українку. Як видно – молоде покоління не цурається своїх предшественників» так, як це водиться у нас «безбатченків»... Дай їм Боже всякого гарного. Іванові Д. передай моє сердечне: «Галло»!

Хотів я передати Тобі книжку «Хронологія життя і творчости Л. У.» Ольги Косач-Кривенюк через їхнього кузена, але, на жаль, Дора категорично запротестувала, бо з тим своїм родичом порвала всякі «зносини». Поскільки на першій сторінці є її сердечна родинна присвята Тобі – ну то я мусів підчинитись її волі, і тепер чекати інших способів тієї операції. Гадаю, що доведеться просити ласки у наших поштарів і надіятись на їхню добросовісність. Як Тобі відомо – книжка доволі об'ємиста і важенька. Народ дуже її хвалить і розкупує... Тут готуються до святочних відзначень століття Л. У., а я вже із-за своєї операції випадаю з тієї кампанії, а Ліпа дотримує кроку за мною. Словом: те свято відбудеться без нашої скромної участі. Та воно й пора «честь знати» і не мозолити людям очі!!!

У нас зима вже починає здавати і є надія на кращі дні, та не знаю, як ті привітають старичків, яким вже ось-ось вісімдесятка позначиться на спині. Наталка вже зовсім догоряє. Каже Діма, що кругом костей висять мішки із лишніх імпозентних тілос. Словом – шкіра та кості! Не дай Бог такої хвороби і такого кінця. Я й досі не розумію, чому то у церкві моляться і просять щоби хоронив нас перед несподіваною і наглою смертю? Та це спасіння! Чи Богові любо людей мучити довгою хворобою і тяжкими болями? Не понимаю!!!

Ліпа обіцяє, що як тільки справиться з своїм ремонтним «бешенством» знову взятися за листи до Тебе. Ну а я, клянусь нашою любов'ю, що як тільки поверну з лікарні – повторити розповідь про

кінець Плужника, і вообще сплатити всі свої борги перед Тобою!
Так мені Боже допоможи!!!

Залишаючи трохи місця для Ліпи – кінчаю і цілую Тебе, пригор-
таю до своєї жовчі, яку скоро принесу не жертвенник нашої ціло-
мудреної любови!

Твій вірний Ромео.

* * *

6 квітня 1971

Дорога моя трепещущая Орисю!

Дійсно останні три місяці мало і рідко ми писали, але чому так
вийшло, то місяць тому, я Тобі пояснив, **що, як і до чого!** Оце вже
три тижні, як я відбув каторжну операцію. Тиждень вже лежу і си-
джу в хаті та приглядаюсь до свого покарашованого живота. Перед
операцією 5 тижнів обсервовували і підліковували мою кров, поки
зважились положити мене на операційний стіл. Отож, як сама ба-
чиш, два місяці я був «поза кореспонденційними скопками». Оце я
вперше сів за машинку, і правду сказати, почуваюся дуже наївно в
ролі Ромео. Як буде дальше – то побачимо. Операція, як прийнято
говорити вдалася, але чи пацієнт буде коняк пити і за дівчатими
бігати – то бабка надвоє ворожила! Будемо надіятись так, як каже
мій надворий ескулап: все буде «о кей!» Однак ще не зважуюсь
вийти на вулицю, хоч це мені внушительно наказують.

Голубонько моя! Ти так ентузіялістично описувала, як Сергій
(Віктор - Л. Т.). Добровольський тепер, після такої ж операції, триум-
фально п'є коняки та інші самогони, то дозволь мені заявити, що
я вдруге вже не лягав би на стіл, щоби заслужити цього привілею.
Не виплачується шкірка за виправку! Неприємна це процедура. А
мушу Тобі сказати: що такої уваги та опіки не всім грішним щас-
тить надібувати, як це мені Бог не пожалів. Першорядні лікарі та
вся медична обслуга все робила, щоби моя особа задалеко не за-
йшла поза криничну лінію, і не попала в руки Харона.

Кузен Ізідори Петрівної привіз і передав через мої руки їй чи-
мало сувенірів з часів ювілейних святкувань: книжки, програмки,
платівку із голосом Лесі Українки, святочні пресові статті та навіть

у вишиваному мішечку землю із Зв'ягіля. Як бачиш, він повівся з своєю затятою тіткою по джентльменськи, а не так, як тіточка... Хоч ніде правди діти – кузен справді пренесимпатичніший тип і пройдоха. Говорив він мені, що він перевіз один примірник. Для кого – не казав, але згадав, що книжка на Батьківщині зробила добре вражіння, і що навіть обіцяють там перевидати (якщо не бреше, бо таке йому раз плюнути). З тим нащадком славних Косачів я свого часу, мав багато всяких клопотів та перепетій. Він хоч і талановитий, але його талант все ж таки «дурак»... На жаль, все пішло не туди, куди слід. Аморальний, безхребетний, без елементарного почуття самокритики, анархістичний – графоман. Шукач легкого хліба і успіху за всяку ціну... Горілка і демімонденки – його пристрась і житьова мета. Тому я не дивуюся Ізидорі Пет., що вона вже давненько повідтинала поли від цього родича. Чести родині він не несе.

Вибачай за таку характеристику, але біля 25-ти років з того часу, як я був примушений крутитись у тому котлі, де він у тій чи іншій формі теж вертівся, я не догледів за ним тих якостей, якими увінчалися його племінники.

Що представляє собою новостворений «Театр слова»? Чули ми, що ця мистецька одиниця вже брала участь у ювілейних святкуваннях? Жанр цей близький нашому серцю і своїми можливостями і багатьма іншими моментами, чого не дозволяє театр громозкий, тяжкий та неповоротний. Та Бог з тим всім!!! Все вже минуло та попливало з молодістю, літами і осталися одні тільки шрами на тілі та душі. Ось ідуть свята, весна, літо, всякі там хрестини нових паростків роду гірняківського, а мене вже це не чарує, не вабить. Перспектива повного інвалідства та пенсіонерства не належить до світлих моментів майбутнього...

Люба моя Орисенько! Як тільки вилежусь хоч трохи від хірургічних царапин, клянусь всіма швами на мойому тілі, що сяду знову за довгі та нудні листи, якими я Тебе мучив колись. А тепер вибачай і поклич на поміч богиню терпеливості, щоби Ти не дуже то знудилась, довго чекаючи!!!

Цілую Тебе і пригортаю до скривавленого серця.

Твій Юз-Ромео.

* * *

9 квітня 1971.

Дорога моя Орисенько!

Оце Ти завдала мені «чосу»! Чотири дні не можу «прийти до себе», як казала моя старенька мама. Ну – що ж тепер розказують редактори, дослідники та довголітні співробітники Леся і свідки митарств Миколи Гуровича? Як тепер виглядає і звучить їхнє твердження про «політичні збочення» керівника нашого «Березоля», які «принципово» треба засуджувати?.. Куди ж тепер діти їхній колективний труд – «Лесь Курбас»??? Невже многочисленні автори не змогли визволитись від чорної магії «Півторадурацького», і власними очима заглянути у джерела, як це зробила молода людина, не бачивши ні одної вистави, а тільки переваривши, без всяких наносних упереджень, многочисленні, архівні факти та сліди?..

Орисенько! Я ще і ще раз переконуюсь, що вже настав час, коли до голосу повинні прийти молоді, не обтяжені всякими атавістичними комплексами – дослідники тієї буремної епохи, в якій ми всі поламали свої хребти та кості. Із сторінок чудового подарунку, яким Ти нас обрадувала, видно, що багато чого зберіглось по всяких архівах та фондах, і що допитливе око молодого дослідника має на чому зупинитись і дошукуватись невмирущих правд. Цього ніхто із склеротичних імпотентів вже не втне! Кожний з них буде старатись приліпити й своїх п'ять, щоби було видно, як то вони пахалі, але представити об'єктивно всю ту трагічну добу – то кишка тонка!

Правду сказати – я вже не сподівався дожити часу, коли зможу глянути на сторінки такої серйозної, мозольної праці, такого об'єктивного аналізу творів драматурга і постановника та інтерпретатора. Та не тільки те; генез театру ім. І. Франка та мистецький профіль режисера того пристосуванського хутора – який за принципом: «што вам угодно» наставляв ковалеві й свою лапу, зарисовані так правдиво і влучно, що годі вже будь-що додавати. Людина, як видно, не тільки об'єктивно прослідилла, крок за кроком, зафіксовані сліди, вона й прислухалась до тих, які зберегли у своїй пам'яті

факти, яким ніхто не приділяв особливої уваги (маю на увазі відгук її про роль Маклени у виконанні корифейки з вишколу Г. П-ча). Я вже колись згадував Тобі про той скандальний промах Лесья (до таких зараховую тьотю Мотю у виконанні Бронекса та Сердюка). Тут Лесь – майстер у плавбі проти течії – поплив сам проти себе. Але йому прощаю всі вольні і невольні прогрішення, бо навіть геніяльні люди мають право спотикнутись у своїх марафонських бігах. На те вони – люди!!!

«П'єси Миколи Куліша» – це нова сторінка в нашому театрознавстві. Це глибокий аналіз доби беззастережної співпраці драматурга з режисером. Вона визиває на турнір сучасних молодих і майбутніх дослідників. Хотів би ще дожити до появи Неліної праці про творчість Курбаса. Цікаво, чи вона підніме кинуту рукавичку Наталі. Вона, підсумовуючи результати театральної дискусії 1929 р., пише: «Процес піднесення культури найширших мас – складний і, звичайно, теж має свою повільну послідовність. Куліш і Курбас не завжди враховували це, часом відкидаючи проміжні сходинки, поквапно поспішаючи на горіші поверхи, в той час як певна частина глядачів іноді тупцювала ще внизу. Це і ставало реальним ґрунтом для обвинувачень театру «Березіль» у розриві з глядачем, про який тоді аж надто багато говорено. Та Куліш і Курбас трималися в цьому пункті одноставно-стійко: вони не погоджувались на свідоме спрощення свого мистецтва. Саме в ті роки, коли стала окреслюватись, кажучи словами Луначарського, тенденція «до зниження культури», драматург і режисер вперто відстоювали вищі форми її як здобутки народу, що придадуться йому в належний час. майбутнє засвідчило тверезість їх розуму і чесність зусиль».

За цю тезу, яка відкидає на смітник історії півторадурацьких і К°. Коли Ти знайома – поклонись авторові від мене грішного. Продовження медитацій слідує.

Цілую і пригортаю до своїх швів – Твій Ромео.

«Театр» № 6 – 1972

Театральный дневник

«НИ НА ЧТО НЕ ПОХОЖАЯ ЮНОСТЬ»

*Рецензія на
виставу «Юність»*

*Пьеса С. Ермолинского. Руководитель постановки Л. Танюк.
Режиссер Б. Романов. Художник М. Френкель. Драматический
театр имени К. С. Станиславского, Москва, 1972*

Наверное, каждому необходимо время от времени возвращаться в свою молодость. Почти всегда это не просто твои первые радости, лично твой перекресток, самый памятный час, но и жизнь, шумевшая рядом, люди, которые были близкими...

Писатель, обратившись к годам юности, обычно вспоминает о спорах, мечтах и деяниях своего поколения. Именно о своем поколении, о тех, кто прощался с юностью полвека назад, написал пьесу Сергей Ермолинский. Двадцатые годы, увековеченные в многоотной прозе и в лирических строках поэтов. Двадцатые годы, получившие подробное и доскональное исследование в книгах А. Толстого, А. Фадеева, К. Федина – и уместившиеся в небольшом стихотворении, таком, например, как «Двадцатые годы» Л. Мартынова:

*Помню
Двадцатые годы –
Их телефонные ручки,
Их телеграфные коды,
Проволочные закорючки.
Помню
Недвижные лифты
В неотапливаемых зданьях
И бледноватые шрифты
В огненно-пылких изданьях.
Помню
И эти газеты,
Помню и эти плакаты,
Помню и эти рассветы,
Помню и эти закаты...*

Трагикомедия «Ни на что не похожая юность» – о молодежи 20-х годов – адресована молодежи сегодняшней. Главная мысль произведения – об ответственности человека за все, что происходит рядом, о чувстве долга, о наступлении политической и гражданской зрелости – не оставляет читателя и зрителя равнодушным. Три бывших гимназиста, «три мушкетера», а вместе с ними и другие герои этой пьесы выбирают разные пути на развилке жизненных дорог в 1921.

Здесь как бы продолжается одна из исконных тем советской литературы: интеллигенция и революция. Но писатель не повторяет общеизвестное. И герои его самобытны, и психологические столкновения остры, и атмосфера деревянного русского города воссоздана конкретно и очень лично.

С этого города и начинается спектакль, поставленный, оформленный и сыгранный на сцене Театра имени К. С. Станиславского молодыми.

Названия города нет в тексте пьесы, но по подробностям, встречающимся на каждом шагу, можно понять, что город с садами, особняками и колокольнями, с оврагами, Загородным садом, с селом Ромодановским через реку – Калуга. А тому, кто знает Калугу, этот полный поэзии старый русский городок, тем более что действие происходит ранней весной, станет понятным и особое настроение, которое может быть создано при постановке пьесы «Ни на что не похожая юность».

Авторская манера – повествовательная, не рассчитанная на постановочное новаторство. Драматург хочет создать наиболее удобные условия для разговора героев с глазу на глаз, для рассказа о себе, размышлений вслух, простой беседы и воспоминаний. И Калуга с ее уютными домиками, колоколами, старым вальсом и радостными голосами молодежи, решившей своими частушками и веселым карнавалом сорвать церковный праздник, – великолепный фон для такой пьесы.

В театре рассудили иначе. Руководителя постановки Л. Танюка, режиссера Б. Романова и художника М. Френкеля увлекла возможность почувствовать и передать **театральность** времени. И по-

явилась красная, из кумача, ироническая прозодежда в начале и конце спектакля, появились двое ведущих (Т. Ухарова и Ю. Крюков), танцующие под модный в те годы напев «Девочка Надя» и одновременно выносящие плакат с названием следующей картины. Красные штаны и красный длинный сарафан плывут вдоль рампы, это и театрально и весело. Это «принимашь» во время спектакля как улыбку, а чуть позже сомневаешься в полном соответствии того, что придумал театр, авторскому замыслу. Ведь в спектакле произошла трагедия, один из «мушкетеров», Миша Яловкин (В. Бочкарев), нелепо убил другого, Митю Волковича (Н. Бадин), именно того, кто первым распрощался с беспечной юностью, работая в ЧК и, в отличие от друзей, ходил в красных галифе, выменянных на вокзале у буденновца. И вот конкретная деталь – красные штаны – потеряла свой реальный, бытовой смысл и стала театральной униформой...

А сам город на сцене – игрушечный. Вырезаны, выточены из дерева и колокольни, и колокол, и удобный станок, и мостки, и домики. Игрушечные домики белеют на разной высоте, они, как скворечники, повисли на голых ветвях, маячат в воздухе. Когда же поползет по городу слух об убийстве в Загородному саду, тревога проникнет в каждый дом и загорятся, замигают в темноте окна.

Можно догадаться, что театральность спектакля подсказана театрализацией, свойственной искусству и быту тех лет. Об этом тоже сказано у Л. Мартынова:

*Помню
Китайскую стену
И конструктивную сцену...
Помню
Фанерные крылья
И богатырские шлемы...*

Признаки эпохи не однозначны. В спектакле появились одни, но возможны, как подсказывает сама пьеса, и другие. Тем более что в какой-то момент, привыкнув к оформлению, к красным кумачовым штанам, к пародирующим героикой ведущим, к театральности постановки, оценив по достоинству игру М. Янушкевича (Сергея Неховцев), Б. Романова (Костя Шевчик), С. Шаку-

рова (Круминь), Н. Животовой (тетушка Мила), Л. Сатановского (Самаров-Струйский) и других, понимаешь, что простой разговор двоих, если он написан, поставлен и сыгран точно, по существу, может увлечь сам по себе и прозвучать психологически сильнее, чем самая талантливая театрализация вокруг.

И еще. В какой-то момент вниманием твоим может целиком завладеть актер – в данном случае это Г. Бурков, играющий учителя истории Малинникова. И уже ничего не замечаешь вокруг, потому что не оторвать глаз он нелепого небритого человека в обносках и валенках с лихо свернутой самокруткой и ситцевым узелком, без каких-либо общепризнанных внешних примет интеллигентности и учености. Хочется слушать и слушать его чуть спотыкающуюся речь, говори он подряд хоть полчаса, рассказывай о себе, о своих учениках, о Калуге, о мебели из разноцветного дерева, о краеведческом музее, которым он заведует, и – о чем хочет.

Такова притягательная сила актерской личности, тем более если она раскрывается в хорошей роли, с помощью умного режиссера.

Архів

В. Чорновіл

О. ДЗЮБИНСКАЯ.

З протоколу допиту від 4 травня 1972 року

...В і д п о в і д ь: У зв'язку з тим, що, мені сказано, С. Гулик може мати неприємності через те, що в її помешканні вилучено папку з паперами, деякі з них кваліфіковані як антирадянські, наклепницькі, я змушений у даному разі відступити від неучасті в слідстві, щоб заявити таке: протягом декількох місяців 1971 року, у зв'язку з родинними обставинами, я змушений був часто мешкати в різних осіб, коли траплялися така можливість. Двічі я по кілька разів жив і працював на вулиці Партизанській у підвалі, де мешкає моя знайома С. Й. Гулик, - першого разу тоді, коли вона була в родильному бу-

динку, удруге - коли вона з родиною жила на вулиці Труша у своєї знайомої, яка на той час виїжджала до Польщі. Папку з різними паперами я брав із собою, бо саме тоді вирішив був зібрати й привести до ладу всі матеріали, що торкалися моєї справи й суду, маючи на ділі²⁵ колись при іншій ситуації поставити питання про мою реабілітацію.

Не пригадую, що перешкодило мені продовжити цю роботу, але, відходячи з Партизанської, я залишив там папку, маючи намір забрати її, коли матиму постійне місце проживання. Я, здається, навіть не попереджав С. Гулик, що залишив папку, я також не знайомив її з матеріалами, які були в папці.

Матеріали, які є в цій папці, не є ні антирадянськими, ні наклепницькими, якщо такими не вважати виписки, зроблені з дозволу слідчого в моїй справі в 1968 році, та інші подібні матеріали. Це мій особистий архів, що складається переважно з матеріалів моєї судової справи та дотичних до неї документів.

Там було також кілька давніх паперів, які були в мене ще з часів до першого арешту і які теж не носять антирадянського характеру й ніде ніяк не використовувалися.

Я не просив С. Гулик ховати папку з моїми паперами, бо там не було нічого такого, що потребувало б переховування.

Більше про папку з моїми паперами, вилученими при обшуку в Гулик, я не маю чого сказати.

На подальші запитання Вячеслав Чорновіл відмовився відповідати й протокол не підписав.

Т. 2, а. с. 1 - 3.

²⁵ Тут, очевидно, записано неправильно. Має бути - «на увазі».

Начальнику слідчого відділу
Львівського УКДБ
від гр. Чорновола В. М.,
обвинуваченого за ст. 62, ч. 1 КК УРСР

ЗАЯВА²⁶

Як мені стало відомо в ході слідства, численні допити, обшуки й арешти серед частини української інтелігенції, що далі тривають, пов'язані певною мірою із справою видання позацензурного журналу «Український вісник», зокрема, з пошуками рукописів журналу, засобів його відтворення тощо.

З метою запобігнення дальших репресій я, відступаючи від принципу неучасті в слідстві, заявляю таке:

Як мені відомо, після виходу п'ятого номера згаданий журнал самоліквідувався. Причинами *самоліквідації*, наскільки мені відомо, стало:

- 1) поширення з літа 1971 р. чуток про заплановані масові арешти серед частини української інтелігенції;
- 2) прецедент несподіваної кваліфікації журналу як «антирадянського» за ст. 62 КК У РСР в Одесі влітку 1971 р., що підтверджувало можливість ширших репресій за читання і поширення журналу.

За наявними в мене даними, усе, що стосувалося випуску журналу, було в зв'язку із згаданим рішенням про припинення випуску повністю ліквідоване не пізніше осені 1971 р.

Про джерела цієї вірогідної інформації повідомити не можу.

Прошу врахувати цю заяву в дальших діях органів безпеки щодо осіб, запідозрених у якійсь причетності до випуску журналу.

15 травня 1972 р.

В. Чорновіл.

Т. 2, а. с. 4.

²⁶ Написання цієї заяви викликане шантажем слідчого Босчка - див. перший абзац. Усе це була неправда, подана слідчим.

Із ЗАЯВИ

начальникові Львівського управління КДБ²⁷

«Протягом останніх тижнів мені неодноразово заявляли як слідчий у моїй справі, так і начальник слідчого відділу Львівського УКДБ, що від моїх свідчень у справі випуску позацензурного журналу «Український вісник» залежить зараз доля багатьох людей, навіть моєї майбутньої дружини й сестри, які в зв'язку з нез'ясованістю обставин видання журналу можуть бути також притягнені до відповідальності. При цьому мені заявлено, що від мене не вимагається каяття, визнання «Українського вісника» «антирадянським» і т. д. Так само слідчі органи не будуть наполягати, щоб я обов'язково давав які-небудь свідчення про інших осіб, що я вважаю для себе недопустимим. Потрібно тільки повідомити про загальні обставини видання «Українського вісника» й мою особисту причетність до цього видання - і це буде гарантією припинення арештів осіб, запідозрених у причетності до випуску журналу, відверне притягнення до відповідальності найближчих мені людей і навіть позитивно вплине на вирішення моєї долі.

Цілком покладаючись на такі гарантії, я можу повідомити таке.

Ідея створення такого видання народилася ще в 1969 році. Почуті мною в ході слідства версії, буцімто цю ідею підказав якийсь іноземець або що це є наслідування російської «Хроніки текущих событий», - безпідставні. Це було цілком самостійне рішення. Виходилося при цьому з переконання, що протести проти арештів та судів 1965 - 1967 рр. і стихійно породжена цими процесами самвидавська література не були марними, що вони відіграли хоч якусь роль в усуненні залишків сталінщини й утвердженні принципів соціалістичної демократії, а тому слід продовжити діяльність у тому ж напрямі (тут скрізь я пишу про тодішні оцінки й уявлення).

У мене особисто були, крім того, ще й суб'єктивні стимули до такої діяльності, хоч вони головної ролі й не відігравали. Це й ха-

²⁷ Ця заява В. Чорновола - реакція на шантаж слідчого Босчка про масові арешти людей у справі «Українського вісника». В. Чорновіл говорить про свою деяку причетність до журналу, щоб відвернути небезпеку від інших. У заяві нема жодних фактів, які цікавили КДБ, - так зумисне її написав автор. Це, звичайно, не влаштувало слідство, але В. Чорновіл більше жодного слова не сказав про журнал під час слідства, навпаки, пізніше відмовився й від цієї заяви. Див. додатково про це далі в заяві В. Чорновола до військового прокурора від 23 липня 1973 р.

рактир суду наді мною в листопаді 1967 р., і вимушена сваволею адміністрації важка 48-денна голодівка в таборі, шельмування мене після суду усно та в пресі, що увінчалось в липні 1968 р. горезвісною статтею О. Полторацького в газеті «Літературна Україна». Мої спроби офіційно спростувати брудний наклеп і притягнути наклепника до відповідальності наштовхнулися на глуху стіну». «Погрози новим арештом з боку оперативних працівників органів безпеки («він недавно з тюрми вийшов і скоро знову там буде»), неможливість друкування, відмова в працевлаштуванні, викидання з роботи, принизливе стеження, нові виступи в пресі з різними вигадками про мене і т. д. - усе це, звичайно, також впливало на мої настрої, наміри й дії, хоч повторюю, не було основним поштовхом до участі у виданні згаданого журналу».

«Головним завданням журналу мало бути звернення уваги громадськості й державних органів (до яких, думалося, журнал дійде самопливом) на реальні проблеми соціалістичної демократії і соціалістичної законності. Саме такі настанови формулювалися в написаному мною вступі до журналу - «Завдання «Українського вісника» - і, на мою думку, ці настанови були реалізовані у виданні».

«Пряму причетність до підготовки й здійснення випуску «Українського вісника» мало тільки 2-3 особи. Спеціально для журналу інформація ні в кого не бралася, тим паче безпосередньо від осіб, про яких згадувалося. «Вісник» використовував тільки ту інформацію, яка вже більш-менш поширилася серед громадськості. Так само не бралися безпосередньо в авторів різні підписані авторські матеріали - статті, заяви і т. ін. Тому автори різних документів, які є у «Віснику», крім мене, до поміщення в журналі їхніх творів не причетні; їхня «вина» хіба тільки в тому, що ці твори були в обігу. Використовуючи розмах самвидаву, «Вісник» не мав потреби обростати штатом «кореспондентів», матеріалу для випусків без того не бракувало. Після надрукування випуску ніяких рукописів, заміток і т. ін. чорнового матеріалу не залишалося.

«Вісник» друкувався не на кількох машинках, як нібито встановило слідство, а на одній усього в кількох примірниках (одна закладка). В обіг потрапляло всього декілька примірників. Ніяких дальших заходів щодо розмноження і розповсюдження журналу не робилося, він поширювався цілком стихійно.

«Український вісник» випускався для внутрішнього обігу, а не для закордону. Це видно й з того, що в журналі друкують багато документів та інформації, які вже раніше були за кордоном і там публікувалися. Ніяких спеціальних зусиль для передачі журналу за кордон не робилося. Він потрапив туди через канали, які існували ще до його виходу й утворилися незалежно від осіб, причетних до випуску «Українського вісника». Зрозуміло, що ні на які емігрантські кола та організації (про які я маю досить нечітке уявлення) журнал не орієнтувався і за кривотлумачення його матеріалів, якщо таке було, та використання їх з пропагандистською метою моральної відповідальності нести не може. Зрештою, використовуються і тенденційно витлумачуються за кордоном усякі критичні матеріали, у тому числі й офіційно публіковані в нас, це неминучий прийом усякої пропаганди».

«Нарешті, з усією відповідальністю заявляю, що ніхто з відомих мені осіб, притягнутих останнім часом до відповідальності (І. Дзюба, М. Плахотнюк, Є. Сверстюк, І. Світличний, Н. Світлична, Л. Селезенко, В. Стус, М. Холодний, Д. Шумук у Києві, І. Гель, І. Калинець (Стасів), М. Косів, С. Шабатура у Львові, О. Різників та Н. Строката в Одесі, В. Романюк в Івано-Франківську, Ю. Шухевич у Нальчику)²⁸, до створення, редагування та випуску «Українського вісника» ніякого стосунку не мав. Можливо, дехто з них був тільки знайомий із журналом через самвидав. Якщо ж слідством встановлено, що хто-небудь із заарештованих чи незаарештованих розмножував «Вісник», то це могло бути тільки копіювання з власної ініціативи наявних в обігу примірників, але ніяк не причетність до виготовлення журналу.

«Український вісник» самоліквідувався через деякий час після виходу п'ятого випуску. Про причини самоліквідації (поширення чуток про плановані арешти, у тому числі за «Вісник», а також випадок юридичної кваліфікації журналу як антирадянського видання влітку 1971 р. в Одесі) я вже писав у раніше поданій заяві. Були ще й інші сумніви щодо доцільності дальшого видання журналу, про які я тут писати не можу».

«Для підтвердження правдивості сказаного вище й непричетності до випуску журналу «Український вісник» інших заарештованих

²⁸ Селезенко та М. Холодний у ході слідства, а І. Дзюба після суду (засуджений на 5 років) після покаєнних заяв були відпущені на волю. М. Косіва не заарештували - слідство шантажувало В. Чорновола його арештом.

осіб я міг би за певних умов розшукати й пред'явити слідчим органам друкарську машинку, на якій друкувався журнал, якщо вона вціліла.

Ряд викладених мною фактів, зв'язаних з випуском журналу, слідчі органи ніяк не могли б установити й обґрунтувати без цієї заяви. Тому сподіваюся на основі одержаних запевнень, що подання мною правдивих свідчень про обставини створення і виходу журналу позитивно вплине на долю осіб, притягнених до відповідальності в різних містах України».

22 травня 1972 р.

В. Чорновіл.

Т. 2, а. с. 10-17.

Начальнику слідчого відділу
Львівського УКДБ
від ув'язненого Чорновола В. М.

ЗАЯВА

Я вже 4,5 місяці перебуваю в ув'язненні, досі не мав жодного побачення з ким-небудь з рідних (крім 7-річного сина), позбавлений відомостей про батьків, сестру, ряд родинно-побутових справ тощо.

Тому прошу надати мені побачення з дружиною - Пашко Атеною Василівною. Гадаю, на даному етапі слідства побачення не зможе перешкодити встановленню істини в справі²⁹.

22.05.1972 р.

В. Чорновіл.

Т. 2, а. с. 23.

З протоколу допиту від 24 травня 1972 року³⁰

З а п и т а н н я: Чи знаєте Ви Плахотнюка Миколу Григоровича, коли й при яких обставинах Ви з ним познайомилися і в яких стосунках знаходилися з ним?

²⁹ 29.06.1972 р. слідчим Боечком написано довідку про відмову в побаченні (т. 2, а. с. 23, зв.), адже на ньому виявилася б уся його брехня.

³⁰ Крім слідчого Боечка, протокол підписано ст. слідчим слідчого відділу капітаном Ткачем.

В і д п о в і д ь: На це запитання відповідати не буду з причин, указаних мною раніше.

Запитання: Коли і в кого на квартирі Ви відмічали свій день народження в 1971 році й хто був присутній на цьому вечорі? Хто з гостей і які тости проголошував?

В і д п о в і д ь: Питання несуттєве. Відповідати на нього не буду.

Запитання: Чи був присутній на Вашому дні народження 24 грудня 1971 року Плахотнюк Микола Григорович і якщо був, то які розмови він вів з Вами?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, указаних раніше.

Запитання: Що Вам відомо про перебування Плахотнюка Миколи Григоровича в місті Львові 24 - 25 грудня 1971 року, приїхавши на день народження до Вас, з ким він приїхав у м. Львів, де ночував, кого відвідував, з ким зустрічався?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених мною раніше.

Запитання: Чи відома Вам Дикан Валентина Євгенівна, учителька української мови і літератури Димерської середньої школи Київської області?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду з причин, зазначених мною раніше.

Запитання: Які розмови Ви мали з Плахотнюком Миколою Григоровичем відносно нелегального журналу «Український вісник» під час перебування його у Львові 24 - 25 грудня 1971 року?

В і д п о в і д ь: В інтересах обвинуваченого Плахотнюка Миколи Григоровича я міг би дати відповідь на запитання, що торкається «Українського вісника», якби точно знав, що Миколі Плахотнюку інкримінується якесь відношення до цього видання і що він дає з цього приводу якісь покази.

Запитання: Обвинувачений Плахотнюк Микола Григорович на допиті 15 травня 1972 року показав, що під час перебування його у Львові на дні Вашого народження він запитував Вас, чи не знаєте Ви, хто видає «Український вісник»³¹. Чому Ви не показуєте про

³¹ На М. Плахотнюка падала найбільша підозра в причетності до «Українського вісника», бо проти нього посвідчила З. Франко, що він їй приносив 4 випуски, і Г. Коцур, що приніс плівку для передачі за кордон. Щоб відкликати підозру від Чорновола, М. Плахотнюк вигадав, ніби запитував його, хто видає «Вісник», а Чорновіл буцімто відповів, що не знає, бо займається своїми справами («Справа

цю Вашу розмову з Плахотнюком у відношенні «Українського вісника»?

В і д п о в і д ь: Хоч я не пригадую такої розмови, тим більше зв'язаної з обстановкою дня народження, але не маю жодних підстав не вірити показам Плахотнюка й заперечувати їх.

Запитання: Що Вам відомо про причетність Плахотнюка Миколи Григоровича до видання, розмноження та розповсюдження нелегального журналу «Український вісник»?

В і д п о в і д ь: Мені відомо тільки те, що Микола Плахотнюк не має жодного свідомого відношення до створення і випуску цього журналу, як я вже вказував це в заяві від 22 травня 1972 р. на ім'я начальника Львівського УКДБ. Відносно розмноження і розповсюдження Плахотнюком цього журналу мені нічого не відомо[...]

Запитання: Вам пред'являється надрукований на друкарській машинці бюлетень № 1 так званого Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, який був вилучений 12 січня 1972 р. при особистому обшуку в Плахотнюка Миколи Григоровича. Хто, коли, де й при яких обставинах підготував і надрукував цей документ, скільки примірників його було надруковано, кому й для якої мети вони були передані і яким чином один із примірників цього документа виявився в Плахотнюка Миколи Григоровича?

В і д п о в і д ь: Про створення Комітету, друкування бюлетеня і т. ін. я вже сказав усе, що міг [тобто нічого не сказав - див. ці протоколи. - *Упор.*]. Пояснення дам тільки щодо примірника бюлетеня, який був у Миколи Плахотнюка, через те, що Плахотнюк Микола безпідставно обвинувачений за якусь нібито причетність до згаданого Комітету чи розповсюдження тексту бюлетеня. Вилучений у Миколи Плахотнюка примірник не є остаточним, як це можна встановити з порівняння його з текстом бюлетеня, посланого мною в Одесу офіційно, а тільки чорновим варіантом. Безумовно, для якогось розповсюдження ця чернетка не надається. Я справді дав Миколі Плахотнюкові цей текст під час його перебування у Львові в грудні 1972 року. Через те, що в зв'язку з днем народження я не мав змоги поговорити з ним про участь у цьому Комітеті, я дав йому чернетку бюлетеня, щоб він дома ознайомився з цим текстом і вирішив питання про свою

№ 196», т. 4, допит від 15.05.1972 р.). Сам Чорновіл пізніше посилався на цю фразу Плахотнюка, коли доказував, що не причетний до випуску журналу.

участь- чи неучасть у Комітеті. Було домовлено, що він дасть відповідь по телефону. Я справді подзвонив йому десь у перших числах січня 1972 року, і Микола Плахотнюк сказав мені, що відмовляється бути членом цього Комітету, але причин не пояснив³².

Запитання: Одночасно з документами про створення так званого Громадського комітету захисту Ніни Строкатої при особистому обшуку в Плахотнюка Миколи Григоровича був вилучений лист на ім'я Зіновії Тарасівни [Франко]. Вам пред'являється цей лист, вилучений у нього. Покажіть, хто написав цей лист, кому він адресований і яким чином він опинився в Плахотнюка Миколи Григоровича.

В і д п о в і д ь: Пред'явлений мені лист, який був вилучений при особистому обшуку в Плахотнюка Миколи Григоровича переданий чи посланий адресатові не був, ніяких свідчень про причини його написання я давати не буду. Микола Плахотнюк до цього листа ніякого відношення не має. Потрапив він до Плахотнюка Миколи цілком випадково. Він, очевидно, лежав між сторінками бюлетеня Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, а я в поспіху, передаючи Миколі Плахотнюкові текст бюлетеня, не звернув на це уваги. Ніякої карної дії ні в написанні цього листа, ні в зберіганні не бачу.

Обвинувачений В. Чорновіл читати й підписувати протокол допиту відмовився, не вказавши причин.

Т. 2, а. с. 27-31.

З протоколу допиту від 26 травня 1972 року

Слідчий Боєчко та начальник слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР Львівської області В. Клименко вели допит щодо Громадського комітету захисту Ніни Строкатої та показів З. Т. Франко, яка на допитах 12, 13 січня 1972р. посвідчила, що їй передали цей документ від Чорновола.

³² Вячеслав Чорновіл намагається таким чином відвернути від Миколи Плахотнюка звинувачення в організації згаданого Комітету чи поширенні документа. Насправді він попросив М. Плахотнюка організувати підписи під заявою, з чим М. Плахотнюк звертався до З. Франко та І. Дзюби, але вони відмовилися підписати цей документ. Він і був вилучений під час обшуку в М. Плахотнюка. На жаль, З. Франко розповіла в КДБ до деталей про пропозицію М. Плахотнюка й навіть процитувала його слова про те, що він назвав її за відмову «соціал-демократкою і лібералкою».

В і д п о в і д ь: Оскільки З. Франко участі в згаданому Комітеті не брала й тому до неї не може бути яких-небудь претензій з приводу цього Комітету, я на це запитання також не буду відповідати.

На наступні запитання з приводу Комітету Вячеслав Чорновіл не відповідав.

Запитання: Вам пред'являється протокол додаткового допиту обвинуваченої Калинець Ірини Онуфріївни від 14 лютого 1972 року, в якому вона показує про свою і Вашу участь у створенні так званого Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. Чи стверджуєте Ви ці покази Калинець І. О.?

В і д п о в і д ь: Ознайомившись з пред'явленим мені протоколом допиту обвинуваченої Калинець Ірини від 14 лютого 1972 року, можу показати слідуєч³³ : в інтересах обвинуваченої І. Калинець я відступаю від участі в слідстві, щоб заявити таке: я ще раз категорично заперечую проти кваліфікації такого Комітету як антирадянського й неконституційного та проти пред'явлення будь-кому обвинувачення за участь у цьому Комітеті. Проти свідчень І. Калинець не заперечую. Повинен тільки зауважити, що вона дещо перебільшує свою причетність до процесу створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. Її участь у створенні Комітету не більша, ніж участь усіх інших підписаних осіб. До офіційного надсилання остаточно узгодженого тексту до різних інстанцій І. Калинець не причетна зовсім³⁴.

Від читання й підпису В. Чорновіл відмовився.

Т. 2, а. с. 32 - 34.

³³ Такі та подібні мовні недоречності трапляються в усіх протоколах, записаних слідчим. У протоколах, які В. Чорновіл читав, він дещо повиправляв.

³⁴ Таким чином Вячеслав Чорновіл намагався зняти з І. Калинець звинувачення в поширенні цього документа, який слідство вже визначило як антирадянський. На своєму суді Ірина Калинець підтвердить ці слова В. Чорновола: «Моя роль у створенні т. зв. Громадського комітету захисту Ніни Строкатої невелика. Хто був ініціатором створення цього Комітету, я не скажу. Про створення цього Комітету в мене була розмова з Чорноволом, і я погодилася поставити свій підпис у заяві. Співучасті моєї у створенні Комітету немає. На запитання, де, у кого знаходиться заява, я відповідати не буду» (Витяг з протоколу судового засідання в справі Ірини Калинець від 31 липня 1972 р., т. 15, а. с. 82). Цікаво, що в «Протокол огляду кримінальної справи № 204 Калинець Ірини Онуфріївни» (т. 7, а. с. 223-224) цитату записано сфальсифіковано: без слова «Громадського» у першому реченні та без четвертого речення, яке досить важливе. Наводимо для того, щоб показати, як фальсифікували справи і як фактично ні за що засуджували людей на довгі роки.

З протоколу допиту від 30 травня 1972 року

У запитаннях слідчого Босчка йде мова про «Відкритий лист до редакції «Літературної України»³⁵, що був у папці, яку вилучено при обшуку в С. Гнатенко.

В і д п о в і д ь: Ні про які обставини, зв'язані з іншими особами, я, перебуваючи в ув'язненні, давати покази не можу й не робитиму цього, якщо це тільки не шкодитиме інтересам інших осіб. Усе, що я міг сказати про те, як потрапили мої папери в квартиру С. Гнатенко, я вже сказав на одному з попередніх допитів.

Запитання: Покажіть, хто і з якою метою написав цей документ?

В і д п о в і д ь: На запитання відповідати не буду. Як видно зі змісту, заява написана з приводу брудного наклепу на мене в газеті «Літературна Україна» в липні 1968 року, здійсненого літературним донощиком Полторацьким, що відомий своїми брудними нападами на українських письменників ще з першої половини тридцятих років. Я багато разів письмово та усно ставив питання перед судом та відповідальними працівниками партійних радянських правових органів про виявлення обставин появи цієї фальшивки й притягнення Полторацького до відповідальності за вчинену ним політичну провокацію, але жодних заходів ужито не було. Цілком зрозуміло, що наклеп міг викликати належну реакцію і т боку інших осіб. Якщо мене зараз допитують з приводу притягнення до відповідальності О. Полторацького і він буде покараний за здійснений наклеп, я зможу дати ширші пояснення з цього приводу.

На інші запитання В. Чорновіл не відповідав і читати та підписувати протокол відмовився.

Т. 2, а. с. 35 - 36.

³⁵ Оpubліковано в т. 2 Творів Вячеслава Чорновола в десяти томах.(Л.Т.)

Начальнику Львівського
управління КДБ т. Полудню М. П.
від ув'язненого Чорновола В.М.

КЛОПОТАННЯ³⁶

У зв'язку з поданою мною 22.V 1972 р. заявою на Ваше ім'я, де розкриваються суттєві питання слідства в моїй справі, інтереси слідства не потребують, очевидно, застосування щодо мене такого крайнього запобіжного заходу, як утримання під вартою. Навпаки, зміна запобіжного заходу допомогла б установленню істини в справі й дала б мені можливість подати речові докази правдивості моєї заяви від 22.V 1972 р., дала б мені можливість брати повноцінну участь у слідстві і т. ін.

Тому прошу Вас вирішити разом з прокуратурою області питання про зміну запобіжного заходу щодо мене. Із свого боку зобов'язуюся, перебуваючи на підписці, дотримуватися всіх передбачених законом правил.

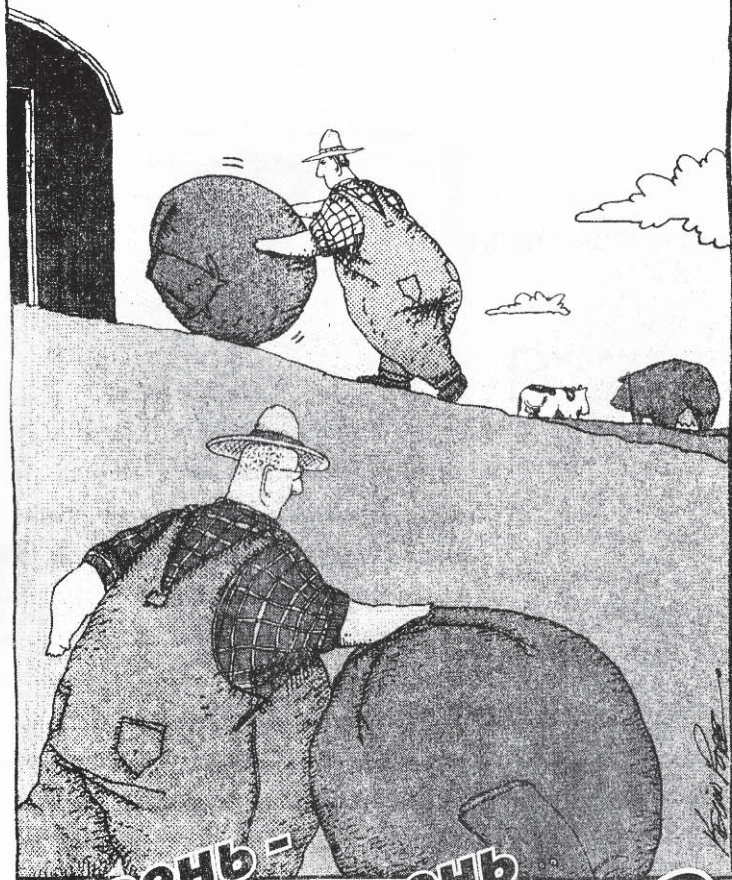
30. V. 1972 р.

В. Чорновіл.

Т. 2, а. с. 24.

³⁶ Постанову про відмову від 5 червня 1972 р. підписано слідчим Боечком та нач. слідчого відділу Клименком.

Ed and SKEETER rounding up the cows.

червень -

сентябрь

1972

«Я вірю в Страшний Суд, який прирече на жахливі муки всіх тих, хто на цьому світі насмілювався торгувати високим і незайманим мистецтвом, усіх, хто заплямував і принизив його ницістю своїх почувань, підленьким бажанням матеріальних благ. Але я безмежно вірю в те, що натомість він прославить вірних adeptів великого мистецтва; огорнуті небесним покровом проміння, ароматів і мелодичних акордів, вони навіки припадуть до божественного джерела всесвітньої гармонії».

Ріхард Вагнер

1972

червень-серпень

Зошит №43

ГИРНЯК ИОСИФ ИОСИФОВИЧ

Выдающийся украинский актер. Родился в 1895 году в городке Струсив неподалеку от Тернополя на территории бывшей Австро-Венгрии (ныне

Тернопольская область). Дебютировал в 1914 году в театре «Руська бесіда». В 1920 году принял участие в организации театра им. И.Франко в Виннице. В 1921 г. после конфликта с Г. Юрой группа актеров (Бучма, Самийленко, Гирняк, Гринишак и др.) вышла из состава труппы и создала Студию в Черкассах, позже вошедшую в МОБ (Мистецьке Об'єднання Березіль) как Четвертая мастерская. С 1922 г. – в «Березиле», где быстро занял положение ведущего актера. В 1934 году после ареста Курбаса незаконно репрессирован и сослан на 3 года в ИТЛ в Чибю. После окончания срока остается там вольнонаемным, служит в местном театре, руководит им. В 1940 году возвращается на Украину, работает в театре в Черкасах, ему предлагают возглавить театр во Львове, – отказыва-

*Гірняк Йосиф.
Довідка для
енциклопедії*

ется. Война застает его в Харькове; опоздав эвакуироваться, уезжает во Львов, где ставит в украинском театре «Гамлета» и другие спектакли. Перед окончание войны уезжает с частью труппы в Вену, где создает Студию Гирняка и Добровольской. После войны эмигрирует в США, гастролирует со своей Студией.

Актер трагико-эксцентрического плана, близкий по манере и стилистике Михаилу Чехову, он во многом разделил и его судьбу. В березильский период взлета пресса числила его рядом с Бучмой и Крушельницким в первой тройке лучших актеров нового украинского театра. С успехом играет роли Джимми Хиггинса по Э.Синклеру – Курбасу, Мину Мазайло, Кума и Зброжека в пьесах М.Кулиша, Шута Трибуле («Король забавляется» Гюго). Чирву в «Диктатуре» Микитенко, Бухту в «Гибели эскадры» Корнейчука и др. Вдали от Украины, поставленный в условия постоянной нехватки средств и лишенный поддержки, он какое-то время еще ставит прежние березильские названия, обращается к модернизации классики, но деятельность его носит характер сценического угасания. Все это вытесняет его Студию с театральной арены в период маккартизма и холодной войны.

В 1954 г. издал в Нью-Йорке книгу «Рождение и смерть украинского современного театра» (на английском языке). Публикует много статей в журналах, посвященных Курбасу и «Березилію».

Л.Т.

Довідку про Гірняка я передав Еммі¹ рік тому, а тепер вона попросила терміново – такого ж розміру – про Курбаса і Крушельницького. Нелля – про Курбаса, я – про Круша.

Для 3-го видання БСЭ. А якщо не «підє» – планується новий театральний словник чи «Т.Е».

«Ребята, главное – **забросить** тексты сейчас, пусть наберут. А потом полежат. Главное – чтобы было под руками».

У Емми в цьому великий досвід. Якби воно пішло в **нашому варіанті**, хай би Україна почухалась! Це для йосипенків стало б законом. Гріх не спробувати.

¹ Емма Загоруйко, редактор БСЭ.

**КУРБАС ЛЕСЬ
(АЛЕКСАНДР
СТЕПАНОВИЧ),**

(1 2 . 0 9 . 1 8 8 7
– 15.10.1942), –
український радянський
режиссер, актор,
театральний діяч,
Нар. Арт. Республіки
(1925). Народився в
с. Самбір, нині
Львівської області,

учився в Венському і Львівському університетах. Організатор труп «тернопільські театральні вечери» (1915), «Молодий театр» (1916), «Березиль» (1922, с 1935 – Укр. Театр ім. Т.Г. Шевченка). Найкращі акторські роботи: Астров («Дядя Ваня» Чехова), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Гнат («Бесталанна» Карпенко-Карого), Едіп («Царь – Едіп» Софокла), Макбет («Макбет» Шекспіра). Курбас отримав славу як режиссер – експериментатор, один з основоположників нового українського театру. Його режисерське мистецтво еволюціонувало від умовних форм студійного театру («Царь Едіп», 1918) через синтез умовного і психологічного («Гайдамаки» по Шевченку, 1920; «Джиммі Хіггінс» по Сінклеру, 1923) до театру філософському («Диктатура» Микитенко, 1930; «Народний Малахій», 1928 і «Маклена Граса», 1933 Кулиша). Курбас розробив режисерську методологію, основою якої стала створена ним система «образних пересоздань». Під його керівництвом працювали актори і режисери, ставивши видатними майстрами української сцени: А.М. Бучма, І.А. Марьяненко, Я.Д. Бортник, В.С. Василько. М.М.Крушельницький. Й.Й. Гирняк, А.І. Сердюк, Б.Ф. Тягну, Д.Е. Милютенко і др. Автор декількох інсценіровок, режиссер фільмів «Вендетта», «Макдональд» (оба – 1924), «Арсенальці» (1925).

Лит.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. Київ. 1969

Корниєнко Н. Лесь Курбас, Ж. «Театр», 1968, 4

*Курбас Лесь .
Довідка для
енциклопедії*

Коментар з 1975 року:

1. Гірняк, звісно, **не вийшов** у жодній з наших енциклопедій. Редакція дала запит на УРЕ, УРЕ доручило відповісти – кому? Смоличеві. Той передоручив ще комусь – БСЄ одержала листа від **Перепелиці**, який пояснив, що ця постать **не заслуговує на увагу енциклопедії**. Патріот!..
2. Стаття про Курбаса пішла – в т. 14 (1973), ст. 57. Але – виправили Самбір на Старий Скалат («потому что так в украинских справочниках»!) Неправильні дати – насправді Курбас народився 25 лютого (1887) й загинув, мабуть, все-таки в 1937; НКВД дає 1942-й – фальшивку. Виправили – «нар. артист Республики» на «народний УССР», хоч 1925 року було саме «Республіки». «Один из основоположников нового укр. театра» виправили на «один из основоположников укр. советского театра». Викинули з переліку Гірняка. Але залишили(!) Неллину формулу «еволюціонував до театру філософського, театру Миколи Куліша».
3. На Крушельницького – відвели більше знаків (Курбас – н.а. Республіки, а Круш. – цілого ССРСР (Анекдот?!)) Зберегли «головні ролі» – Малахій, Тарас, Падур – тобто дали **забороненого** Куліша!
4. Для порівняння – стаття про Миколу Куліша (тут же, ст. 589, т. 13) – «Бурж.-националистические тенденции проявились в трагедии К. «Народный Малахий»...и в комедии «Мина Мазайло»...идейно – эстетические заблуждения К. стремился преодолеть в пьесе «Патетическая соната» (1931). Без автора. Мені сказали, статтю дала Наталя Борисівна. Якщо не підписала – може, вона давала в іншій, **нормальнішій** редакції?
5. У статті про Антона Крушельницького сказано, що «пропагандировал воссоединение западно-украинских земель в Сов. Украине, за что подвергался репрессиям, в 1932–33 находился в заключении в польской тюрьме». Але **не сказали**, що був заарештований з усією родиною **Сталіним** і загинув на Соловках!.. Від влади, за яку боровся!

б. Є статті про «культ религиозный» і про «культ предків», але терміну «культ личности» в обох томах нема. Якщо людина загинула на війні – про це можуть сказати. Якщо у таборі чи розстріляна – жодного слова. Навіть про С. Корольова – «в 1942-46 работал в ОКБ» – і жодного натяку на репресії. Брехня – **системна**.

КРУШЕЛЬНИЦКИЙ МАРЬЯН МИХАЙЛОВИЧ

(18.04.1897, с. Пилява, ныне Бучацкого р-на Терноп.обл., – 5.04.1963, нар. арт. СССР (1944). Сценическую деятельность начал в труппе «Тернопольские театральные вечера» (1916). Ученик В. Юрчака и Л. Курбаса. В 1920 г. участвовал в организации театра им. И.Франко в Виннице. Работал в театре «Березиль» (с 1924. С 1933 главный

режиссер), Укр. театре им. И. Франко (Киев; с 1952 актер, с 1954 гл. реж.). Лучшие роли: Стаканчик, Тарас, Падур («Народный Малахий», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» Кулиша), Иван («Дай сердцу волю...» Кропивницкого), Боруля («Мартын Боруля» Карпенко-Карого), Бублик, Гаврила («Платон Кречет», «Богдан Хмельницкий» Корнейчука), Аркашка («Лес» Островского), Тевье («Тевье-молочник» по Шолом-Алейхему), Булычов («Егор Булычов и другие» Горького), Лир («Король Лир» Шекспира) и др. Среди режиссерских работ: «Дай сердцу волю...» (1934); «Ярослав Мудрый» Кочерги (1947). «Правда» (1937), «Макар Дубрава» (1948), «Почему улыбались звезды» (1957), «Над Днестром» (1960) Корнейчука, опера «Богдан Хмельницкий» Данькевича (1953). С 1926 снимается в кино. С 1946 преподавал в Харьковском (с 1947 проф.), с 1952 – в Киев-

*Крушельницький
Мар'ян . Довідка для
енциклопедії*

ском театральних інститутах. Депутат Верховного Совета УССР 3-4 созывов, Гос. Пр. СССР (1947, 1948). Награжден 2 орденами Ленина, орденом Трудового Красного Знамени и медалями.

Лит: Кисельов Й. «Театральні портрети», Київ, 1955. Ган Я.Й. Мар'ян Михайлович Крушельницький. К., 1960. Мар'ян Крушельницький. «Спогади. Листи. Щоденник» Київ, 1969 р. (Л.С. Танюк)

До «СПИСКУ РЕПРЕСОВАНИХ...»:

*До «Списку...»
Коростельов.
Косареєв*

Коростелев А-др Алексеєвич (сентябрь 1887 – 14.4.1938) – держ. і парт. діяч. Учасник революції 1905-07, арешт, висилка. Але – тільки до революції; далі – карколомний злет, делегат 9-го, 11–16 з'їздів партії, на 11–13, 15 обирався членом ЦКК ВКП(б). **Що розстріляли** – ні слова.

Так само – про Косареєва – ордени, відзнаки, чини. І лише суха дата смерті – 23.02.1939. Поруч дата смерті Косіора (Станіслав Вікентійович)-26.02.1939. Але знову – лише чини й ордени, п'єдестал. А хто й чому його з того п'єдесталу скинув – «догадайся, мол, сама». Так само про Белу Куна.

Між тим редакційну раду очолив суперповажний А.М. Прохоров, а гуманітарні розділи «розрядили» прізвищами Іраклія Абашидзе, Миколи Бажана, Сергія Юткевича, Г. Келдиша, театр представляє П. Марков...

Обмізкувати – про фанфарні приїзди – Ніксона, а тепер Тіто. Як це повязати з арештами? Піде на послаблення тиску? Але чому тоді такі плітки навколо Шелеста, що його хоч запроторюй у табори? Не в'яжеться.

7.06.

* * *

**Лист до Н.П. Горбунової.
7.06.72.**

*Лист 90 тижки
Наталі в
Ленінград*

Дорогая наша Наталья Павловна!

Сегодня утром приехал я из Дяговы, где оставил Оксанку. За-стал там Галю с Катюшкой и Леонида Дмитрича. А теперь они уже уехали на Десну – Олег нашел им неплохой домик у самого берега (главное, дед сможет ловить рыбу!) – сколько было радости! Галя возится с Катей, ей, конечно, трудно – она ее, с одной стороны, очень избаловала, а с другой – слишком пичкает теплом. Малышке следует больше двигаться, тогда и аппетит появится. Галя смирилась с ее капризами, а это может завести Катюшку слишком далеко. С дедом Катя менее капризна, это говорит о том, что дело не столько в нервах, сколько в воспитании. В целом же она произвела на меня хорошее впечатление упитанного и ухоженного ребенка: уверен, лето на Десне будет ей полезно. А если бы Галя попробовала еще и слегка закалять ее (холодные обтирания по пояс влажной рукавичкой или полотенцем, через неделю-две – мыть с утра водой по пояс и досуха вытирать.), то и с нервами у малышки все стало бы на свое место.

Леонид Дмитрич явил чудеса трудолюбия и соорудил для Галиных зверюшек крольчатник – небольшой домик с цементным полом, застекленными окнами и большими сетками; просто-таки особнячок! У него впрямь золотые руки.

Кстати, они, разумеется, взяли с собой массу ненужных вещей. Не стоило везти велосипед, коляска для Кати тоже оказалась лишней и т.д. Каково будет им на новом месте (у Десны), не скажу, т.к. не ездил туда и не знаю, что там за хозяева. Но, думаю, они не пожалеют о своей поездке. В тот день, когда они уехали от Гали на Десну, пришло письмо от Юры из Азова (?); они его не застали, а сообщения с ними нет, Олег вышлет им письмо по почте – это будет быстрее, чем ждать оказии.

Галя и Олег живут обычной деревенской жизнью, без каких бы то ни было распорядков и графиков. Вита (младшая) – смеш-

ной бутуз с независимым характером. Никому не подчиняется и делает все, что ей вздумается. Подражает старшему Алику; Алик болеет за киевское «Динамо» и мечтает стать милиционером. Для этого нашил себе на рубашку милицейские погоны и организовал «отряд» из младших коллег, которые завидуют ему в связи с этими погонами. Ими и командует: «Встать! Бегом марш! Ползи!» – И встают, и бегут, и ползут – как заправские солдаты! Сережа (самый старший) – серьезен, молчалив, сдает экзамены и экспериментирует на фонариках, авторучках, часах (после чего в часах остается лишняя деталь – пружина) и др.

Я в этой самой Дягове простудился, никак не мог прийти в норму; так и пришлось уехать с температурой.

Оксана решила во что бы то ни стало научиться ездить на лошадах и уже получила несколько практических уроков от колхозного конюха Шуры (Серезин одноклассник); для этого она согласна даже вставать в шесть утра и мчаться на колхозный двор, где у нее свидание с Шурой, а заодно с Ронькой, Громом, Цыганкой, Воробьем, Гнедым и другими новыми друзьями.

Вот и все дяговские новости. Хорошим словом вспоминает баба Проня (то ли работает у Гали, то ли живет здесь) – очень симпатичная бабушка, с детьми на равных; когда спорит с Аликом или Витой, аргументы у них приблизительно одинаковы, Юру, который приехал и «навіть не пообідав», взялся «чинити лисопеда, переставляти раму і колеса».

Напишите, как Ваши «отдыхали». И как Вы себя чувствуете в Киеве. Большой привет Нине Семеновне. Мы с Неллей Вас целуем.

Алику и Тане – приветы и пожелания отдохнуть. Алик в отпуске или его командировка завершилась Вашим внедрением?

Всего хорошего.

Ваши Леня и
Нелля.

2 червня

1. Ленінградці

2. Розмова з Галею про Ст.Самійловича. Сердится – «ніхто й не зазіхав на його квартиру». Але про Шуру Дем'янівну й чути не хоче.

3. Телепрессконференція про Добоша. 25-27 років. У Києві з 28.12, арештували 4-го. Повний каяття. Записати детальніше.

4. Ленінградці сприйняли все всерйоз. Галя – теж.

3 червня,
субота

Допомогав Л-ду Д-чу робити палац для Галиних кроликів. Потім розповідав ленінградцям те, від чого вони впали у шок.

Щось чули – проте дуже здалеку.

Сьогодні – десята річниця розстрілу робітників у Новочеркаську.

Абсолютна паралель до «Кривавої неділі». Тоді людей теж повели на розстріл урочисто – з корогами й іконами.

2 червня 1962 року народ вийшов на Двірцеву площу як на свято – портрети Леніна й Маркса замість ікон, червоні транспаранти. Микола бачив застрелену жінку з пробитим кулями Марксом...

З усього виходить, загинуло біля двохсот. Влада «визнала» потім хіба десяту частину. Крім розстріляних за вироком(7?)

Хто туди зразу приїхав? Мікоян, Фрол Козлов, чи не найближчі тоді після Мікояна до Хрущова. Ільчов, Кириленко, Шелепін плюс військові.

І ніхто їх, **убивць**, не судив за той жах...

Авторитет Хрущова після цього почав різко падати. Потім – цей його погром інтелігенції – і капкан спрацював. Почалось відродження сталінізму.

* * *

*Лист до Н. К.
Від
Р. Капляна*

Лист від Р. Капляна

ПРАВЛЕНИЕ АРМЯНСКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО
ОБЩЕСТВА

П Р Е Д С Е Д А Т Е Л Ь
Дорогая Нелли Николаевна!

Ваша статья напечаталась с опозданием. Статья
имела большой успех. Всем очень понравилась.

Посылаю один экземпляр.

С глубоким уважением.

КАПЛЯНЯН

Л.Т. Н. Корниенко «В защиту личности» Рецензия на
спектакль Капляна в Ереванском драматическом театре.
«Затюканный апостол» Макайонка. Газета «Коммунист»,
7 июня 1972

**Неділя, 11
червня
1972 р.**

*Тішки історії з
Добошем*

Розповім про історію з Добошем, якого в Україні, нарешті, «пред'явили» до загального огляду...

Я мав нагоду побачити по українському телебаченню його пресконференцію. Це було в Дягові; відвіз туди Оксану, але був з температурою – от і повезло – раптом «передача»...

Хлопець молодий, років 25-27, українець з Бельгії, належить до якоїсь молодіжної української організації. Студент соціології католицького університету. Дуже переляканий, кається вельми нещиро, тому його весь час перекривають і найважливіше дають за кадром, у коментарях. «На виконання завдання ОУН я виїхав 27 грудня 1971 року в Україну з Брюсселя...»

Арештували його вже 4 січня: то що ж такого видатного він устиг зробити за тиждень? Виявляється, «мав завдання» – зустрітись з Світличним та Селезненком й узяти від них «антирадянську інформацію»! У Києві він був з 29 грудня по

1 січня, зустрівся з Іваном та Л. Селезенком, а також із Зенею Франко. Селезенко й Франко саме й свідчили на допитах проти нього...

Вплив він у свій вимушений монолог кілька промовистих фраз про «співробітництво» українських націоналістів із сіоністами (данина часові й вимогам Московського КДБ?). Світличному та Франко він передав величезну суму (на підкупи) – «аж 50 крб.», а ще заплатив 50 за фотоплівку з документами.

4 січня мав зустріч із Стефою Гулик, теж дав їй 30 крб. і 5-го поїхав зі Львова; у Чопі його арештували.

Добош визнав, що «вчинив важкий злочин проти радянської держави і попросив зважити на його молодий (?) вік і щире каяття.»

По тому відповів на запитання, де кожне було розписане як по нотах: і висновок – , що каяття є підставою не притягати його до кримінальної відповідальності і вислати із Союзу.

Якщо врахувати, що газетна стрільба по «банді Добоша» велася довго, що називалися **десятки** інших імен, з якими

перед представниками преси і радянської громадськості, я бажав зробити заяву такого змісту:

Я, Ярослав Добош, підданий Бельгії, народився в 1947 році в Західній Нідерландах. Перед своїм приїздом у Радянський Союз я проживав у Бельгії, в селі Маосмехелен, Корган ст. 11 і навчався на третьому курсі факультету соціології Ловенського католицького університету.

В 1965 році я закінчив «Папську малу українську семінарію імені святого Йосафата», а в 1967 — факультет філософії «Університету Урбаніяна», проживаючи в той час в Українській великій семінарії в Ватикані. Під час навчання в згаданих мною убогих закладах я виховувався в душі ненависті до комуністів і комуністичної ідеології.

Повернувшись в 1967 році в Бельгію, я знову потрапив у націоналістичне середовище і це було причиною, що вступив в націоналістичну організацію — «Спілку української молоді» (СУМ). Ця організація складається з молоді, котра проживає на Заході і котра є націоналістично настрояна. Її мета — боротьба проти Радянського Союзу за створення так званої «самостійної України», тобто України без комуністів і комуністичної влади. Фактично керує цією організацією 34 ОУН («Закордонні частини організації українських націоналістів»). Після смерті Бандери 34 ОУН очолює Ярослав Стенько.

Прикладом того, яке важливе значення 34 ОУН надає діяльності «Спілки української молоді» є той факт, що один з керівників «проводу» 34 ОУН Омельян Коваль — не прирваний ворог Радянського Союзу, очолює всесвітню «Спілку української молоді», тобто її Центральну Управу. Омельян Коваль є одним з активніших членів «проводу» «Закордонних частин організації українських націоналістів». Він також є «провідником» цієї організації по Бельгії.

Коваль є активним членом і прирваним ворогом Радянського Союзу, націоналістичному душі,

прищеплює їй думку про створення буржуазної України і в цьому напрямку організовує всю роботу СУМ. Він же також є фактично редактор журналу «Авангард». Цей журнал у кожному номері веде антирадянську пропаганду. Саме також Коваль організовує різні акції на Заході проти Радянського Союзу.

Можна навести такий приклад. Весною 1971 року, коли в місті Льежі проходила Декада культури Української РСР, то він організував акції по зриву цієї Декади. Літом теж минулого року він направив до Радянського Союзу на Україну, мещанця Англія Богдана Денишико, теж члена СУМу, з таким побічним завданням, як і мене вислав.

Одним словом, Коваль, як один з «провідників» 34 ОУН, всю свою діяльність спрямовує проти Радянського Союзу.

Весени минулого року, як активного діяча «Спілки української молоді», мене обрали головою крайової управи цієї організації в Бельгії. Весівня «Спілка української молоді» видає журнал, як я вже казав, «Авангард». Я вхожу також в редакційний гурток цього журналу.

Знаючи мене, як одного з активних членів, а також діяча «Спілки української молоді», та про моє вороже ставлення до комунізму, до комуністичної ідеології і взагалі до комуністичної системи, Коваль в листопаді 1971 року запропонував мені виконати завдання 34 ОУН, тут, на Україні, на що я погодився.

Це завдання полягало в тому, щоб в містах Києві і Львові по паровах, дотримуючись конспірації, зустрітися з Іваном Святличним, Зіновією Франко, Анною Коцуровою, Леонідом Селезенком та Стефанією Гулик і від них одержати політичну та іншу інформацію з метою використання її проти Радянського Союзу на Заході.

А також я мав передати деяким з цих людей

він ніби-то «мав контакти», пресконференцію можна вважати **пшиком**. Пшиком для випуску пари з казана. Щось у них там не спрацювало. На шпигунів, завербованих таким «резидентом», ні Світличний, ні Сверстюк, ні Василь Стус не тягнуть.

Додам і те, що я знав ще в травні. У Добоша **нічого не знайшли**, крім рукопису Словника рим, укладеного Караванським. Хоч як той словник розкручуй, жодного шифру з нього не втнеш: словник є словник, Караванський посилає його на рецензію. Про цей словник Караванського писав у «Лихові з розуму» Чорновіл, повідомивши, що там понад 1000 друкованих сторінок; то ж немає нічого кримінального в тому, що автор хоче видати словник за кордоном – на Україні йому у виданні відмовили. Проте факт «зв'язку» Караванського з Добошем явно планувалося подати КУЛЬМІНАЦІЙНО. Уже в січні в «Літ. Укр.» з'явилась була просто бульварна стаття якогось Ліванцова «Про біле та чорне, про інформацію для дезінформації», де Караванського роблено було учасником змови, шпигуном та ідеологічним диверсантом. Олександр Йосипович Дейч, уже смертельно хворий, коли я прочитав йому цю «інформацію-дезінформацію», заскрипів зубами. «Конечно, Ливанцев – это псевдоним, известно, откуда...»

Січневі арешти стали для старого Дейча останнім ударом; його смерть у квітні² – так само **вбивство**, – зміною політичного клімату, пробою масового терору, безнадією. Дейч був високої думки і про Світличного, і про Дзюбу, Сверстюкові публікації збуджували в ньому енергію, в тому числі й енергію сперечальника...

А 50 карбованців? Рая Мороз сказала, що це були гроші – для неї, аби вона могла щось Валентиніві у тюрму послати, передачу. Але ж в тому і є злочин, що «контора» оголосила Морозові «економічну блокаду», а тут, бачиш, закордонні диверсанти хочуть цю блокаду підірвати...

² У квітні пройшла нова хвиля арештів, і в Україні, і в Росії. (Л.Т.)

Програмка для гастролей у Москві:

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ
УКРАИНСКОЙ ССР

Львовский государственный Ордена
трудового Красного Знамени академический
драматический театр имени М. Заньковецкой
Год существования 50-й

*Заньківчани ·
«Каменний
власстелин» ·
Програма для
гастролей у Москві*

ЛЕСЯ УКРАИНКА

КАМЕННЫЙ ВЛАСТЕЛИН

Драма в 3-х действиях

Спектакль отмечен Дипломом 1 степени
Министерства культуры УССР

Режиссер-постановщик – засл. деятель искусств УССР С. Данченко
Художник – засл. деятель искусства УССР М. Киприян
Композитор – Б. Янивский
Ассистент режиссера – В. Глухий

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА И ИСПОЛНИТЕЛИ:

Командор дон Гонзаго де Мендоза	– засл. арт. УССР, А. Гринько В. Расстальной
Донна Анна	– Л. Кадырова
Дон Жуан	– засл. арт. УССР Ф. Стригун, Б. Ступка
Долорес	– засл. арт. УССР Л. Каганова, – О. Пицышин, Л. Максимчук
Сганарель	– В. Глухий, В. Коваленко
Дон Пабло д'Альварес	– засл. арт. УССР В. Максименко, П. Голота

Донна Мерседес
Донна Соль
Донна Косепсьйон
Мариквита
Дузья
Девушка
Донна Клара

– Т. Колесник
– О. Бурмистрова, О. Журавлева
– засл. арт. УССР В. Полинская
– К. Хомяк, И. Прокопенко
– М. Менто
– И. Шык, З. Коноваленко
– Н. Миносян, И. Завадская,
М. Телишевская

*О. Трицько у ролі
Командора
(п'єса "Камінний
господар")*

Глухого бачив в Сганарелі:
І рондо тут, і ригурнелі
І Шельма тут, і з «Гуски» П'єр –
Есер, дотепник і бретер!

Краткое содержание

В пьесе «Каменный властелин» Леся Украинка использовала известный в мировой литературе сюжет о Дон-Жуане, но дала ему свою оригинальную интерпретацию.

Донна Анна и Долорес пришли на кладбище почтить память родных. Но разговор между ними идет отнюдь не о загробной жизни. Беззаботная донна Анна выпытывает у Долорес правду о ее таин-

ственном возлюбленном.

В рыцаре, неожиданно появляющемся из гробницы, служившей ему временным пристанищем, Долорес узнает того, о ком шла речь. Донна Анна заинтригована гордым проповедником свободы, каким показался ей Дон Жуан, и приглашает его к себе на предсвадебный карнавал.

Дон Жуан, увлеченный Анной, приходит на бал. Страстной песней о любви он призывает донну Анну, умоляет ее не губить своей свободы, бежать вместе с ним. Но донна Анна уверена, что «свободы нет без власти», а власти она достигнет, лишь став женой

командора, дона Гонзаго, второго человека в государстве после короля. Появившийся во время объяснения Жуана и Анны дон Гонзаго с пренебрежением изгоняет Жуана, как рыцаря без права и чести, и отказывает ему даже в праве на поединок.

Долорес, которая самоотверженно любит Жуана, ценой своей девичьей чести добывает отверженному обществом рыцарю указ о восстановлении его рыцарских прав. Долорес уходит в монастырь, а Жуан настойчиво ищет случая встретиться с уже замужней Анной. Наконец, Дон Жуану удается тайно проникнуть в покои Анны. Неожиданно появившийся командор разоблачает влюбленных. В жестоком поединке побеждает Жуан.

Наперекор всем злым языкам, вдова Анна приглашает на семейную поминальную трапезу и Дон Жуана, заявляя о своем намерении стать его женой.

Дон Жуан добился своего, донна Анна любит его, но за это он должен поплатиться своей свободой. Анна желает сделать его вторым командором. Набрасывая плащ погибшего мужа на плечи Жуану, Анна обещает ему вершины власти. Глянув в зеркало, Жуан в ужасе не узнает себя – «рыцаря свободы»; он стал тем, кого так презирал когда-то.

Дон Жуан гибнет, и гибель его символизирует крах иллюзий «рыцаря свободы», моральную смерть того, кто свои эгоистические интересы пытается поставить выше общественных.

А. Горська.

Ескіз костюма П'єра.

Постановка Л. Танюка,

1963 р.

Л.Т. Ларисі – зняти зайву манірність і псевдопатетику. У трагічно піднесених місцях – добре; меланхолію **награє**. Дико.

Федір – тип від Лесі і Садовського. Не бракує і півтонів, переживання не форсує. Справді легінь – класичний герой.

Олександр Боніфатієвич – сухий камінь, мав би явити **болючу** душу. Порадив йому **відійти від роботи**.

Побутово спрощує Люба Каганова, субретизм. Має бути інше. Порада. Грає як Хомяк Катя – Маріквіту.

*М. Кипріян
(автопортрет)*

Кипріянові й Сергію
Я б таки намилив шию:
Попри всі імунітети –
Хлопці зовсім не аскети –
Для цієї праісторії –
Забагато бутафорії.
Хоч акторськи – «Дон Жуан» –
Перемога заньківчан!

* * *

Лист від В. Утеніна:

Лесь Степанович!

Вы почему-то совсем исчезли. Меня это и беспокоит, и огорчает, и пугает...

Видел Вас дважды во сне, и оба раза плохо, и связано это с «Пурсоньяком». В последнем сне даже не видел, а говорил о Вас. Где-то (в театре?) кто-то кому-то говорил: «Да, вот видите, и Танюк запил (!!) и скрывается». И я верил почему-то, что это правда и хотел разыскать. Вот какой абсурдный и «на причуд³ дивный мені приснився сон». Что-нибудь случилось? Или...

³ Так харківський український режиссер знає рідну мову. **Напрочуд** тонко знає...

У меня сейчас царство сессии. Это мероприятие всегда противно и угробляет.

Моя работа о Чистяковой получила на городском смотре какую-то поощрительную премию.

Мой шеф Авак уходит. Взамен мне дают Ненашева. Это пока хорошо, но...

Что с «Пурсоньяком»? Как складываются гастроли, отпуск, работа, начальство?

Привет от Люсички Поповой. У нее все то же, так же.

Привет Оксане, Нелли.

Ответьте что-нибудь.

7.6.72, Харьков.

В. Утенин.

*Лист віт
В. Утеніна з
Харькова*

* * *

**Москва, воскресенье,
11 июня**

Моя йому вірності

Было у меня ощущение, что я Вам, Виктор, в конце сезона ответил и рассказал все свои страсти – новости; но порылся в письмах – и вижу: что это только ощущение. Вот и побеседуем.

Рад, что Вы завершили свою работу о Чистяковой. Еще больше обрадуюсь, когда Вы мне ее пришлете (не Чистякову, разумеется, а работу). И если она действительно получается, не стоит ли продолжить это писание и подумать о чем-то монографическом-книгопечатном? Я сам когда-то вынашивал такую идею, и был у меня вполне определенный замысел книги, но я ее уже не напишу – без личного контакта с Чистяковой это сложно. Но и на одном контакте Вы тоже всего не выстраивайте – актеру всегда трудно сохранить о себе объективное представление.

А еще подумайте о такой же работе про Люсю Попову. Ее приход и восхождение – то были хорошие времена театра имени Шевченко, и тут не придется заниматься компромиссами. Попова на украинской сцене – это, несомненно, **явление**, и зафиксировать его (хотя бы тот фрагмент его, который уже принадлежит

Л. Плова

истории; я хотел бы, очень хотел бы продолжения ее творческой судьбы, но одним заочным хотением делу не поможешь) – задача хоть и трудная, но благородная. Вы ее не удручайте этими моими рассуждениями, лучше просто передайте от меня и от Нелли – приветы, улыбку и надежду. На завтра.

Дурные Ваши сны на мой счет – по-видимому, правомерны. Возникло тут у нас некое ЧП; мой Пурсоньяк купил себе новые «Жигули» и, отпросившись с репетиции, уехал на дачу. По дороге чья-то «Волга» въехала в него через правую дверь. Руки-ноги целы, но сотрясение мозга и рана в голове. Разумеется, о премьере не могло быть и речи. Показали Художественному Совету фрагменты из спектакля – музыкальные. Дальнейший план выпуска – август (во время гастролей в Херсоне-Николаеве); премьера – числа 25-3-октября (после отпуска сезон откроем 15 октября). Сатановский пролежал дней 10-15 и уже уехал на гастроли (Красноярск, в июле – Барнаул).

Я в Красноярск не поехал; срочно должен сдать в производство монографию о Крушельницком. Если не успею, могут отложить еще на год. А так обещают выпустить в 1-м квартале 1973 года. Сижу, правлю, работаю.

В целом скажу, – «Пурсоньяк» получается. Даже те фрагменты, которые мы смотрели, уже говорят о многом. Актерам самим **нравится** работать, они преодолели в себе **шелуху**. Я заменил Янушкевича-Сбригани на Вацлава Скраубе, он отлично поет и пластичен; превосходно работают Боря Романов, Жора Бурков и Рита Рыжкова (Эрнест, Оронт и Люсетта), за ними подтягиваются остальные.

Решен вопрос и с Управлением по поводу текстов. Кроме отдельных неумных замечаний (снять японский номер, потому что это может вызвать международные осложнения – Япония придерется?); снять всякие упоминания о Мольере и Станиславском

внутри спектакля), с которыми мы все же пока не считаемся (и японский номер, и Мольер со Станиславским остались в спектакле), со всем остальным они, наконец, согласились и как-будто послали в ЛИТ. Но – цыплят по осени считают.

Предложил мне русский Симферопольский театр поставить у них (октябрь – ноябрь) «Виндзорские кумушки». Я как-будто согласился, но пока только оговариваем сроки. Поскольку время от этого затягивается, а я не люблю выходить к актерам без серьезной и длительной подготовки, то, по-видимому, Шекспира ставить «с листа» не соглашусь. У меня нет времени выпускать что-то среднее, – тем более на Украине. В крайнем случае я бы мог поставить там легкорезализуемого «Черта» (им нужна обязательно комедия и обязательно с гарантируемым успехом у зрителя) – постановочного времени – они мне дают не больше месяца – полутора; пока что театр изучает мое предложение. А там впоследствии можно будет, познакомившись с труппой, городом и возможностями театра, решиться и на Шекспира.

Перед гастрольями назначили нам нового главного режиссера – Владимира Николаевича Кузенкова. Он руководил Павлодарским театром, после его распада ушел в стажеры к Ефремову во МХАТ. Парень весьма крепкий, как-будто бы толковый, 1942 года рождения, коммунист. Вот, т.с., все анкетные данные. Я когда-то видел его «Город на заре» Арбузова – это было неплохо сделано. Так что посмотрим теперь, как все сложится у нас в театре.

Пишет для меня комедию Хмелик; принес в театр новую притчу о «рабочем парне, слагающем песни» – «Орфей» – Жуховицкий. Но пока ни на чем конкретно я не остановился.

На гастролях выпустит в этом месяце у нас премьеру (Вампилов «Прощание в июле») Сандрик Тов-

С. Товстоногов

стоногов. И сразу приступает к чему-то (пока не знаю) Кузенков. Затем будет детский спектакль – сказка (ставит наш актер Игорь Козлов). А уже только потом смогу что-то ставить я.

На одном из представлений «Ни на что не похожей юности» мне пришлось сыграть чекиста Круминя. За пять минут до спектакля оказалось, что Шакуров не придет, а я случайно был в театре. Выбор – либо отменить – либо сыграть самому. Сыграл. Смешно. Еле-еле весь текст выговорил, да еще с латышским акцентом. А Бурков еще и импровизировать стал – пришлось и мне играть **неофантазию на вольную тему**.

Три дня тому назад я вернулся из деревни, куда возил к своей сестре на лето Оксану (это у Чернигова). Учитя она там ездить на лошадях – в восторге!

По-видимому, в конце месяца уеду в Барнаул. Но Вы мне все равно пишете на Москву.

Напишите о сессии, Харькове, Люсе, о своем лете и т.д.

В Москве на гастролях Львовский театр имени Заньковецкой. Смотрю у них все, что не видел. Там хорошая молодежь. Но театр – можно считать хорошим только на уровне просветительства. Идут в Москве неплохо. Тем не менее и они на волне общего спада; а жаль. Любительства много. Отсутствие четкой позиции у главного режиссера. Экзальтированная актерская игра. И – отсутствие хорошей драматургии: не назовешь ведь «В степях Украины», которыми они открылись, хорошей драматургией. Хороши только «Маклена Граса» – как название, «Каменный властелин» – как идея, «Мария Заньковецкая» (только как работа Ларисы Кадыровой в главной роли; все остальное – пьеса, характеры, постановка – любительство).

Будьте мне здоровы и смелы. Пишите.

ЛЕСЬ ТАНИЮК

**12 червня,
понеділок**

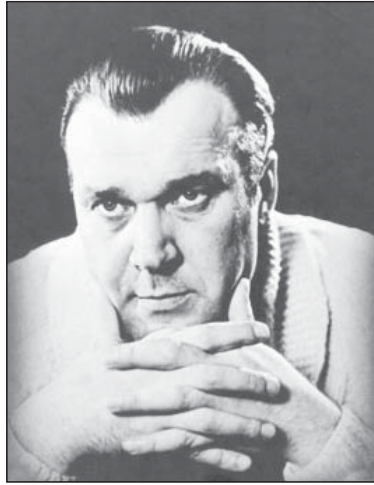
Крім листів, до машинки не сідав – весь час з'їли заньківчани. По-перше, забезпечували їм публіку. Українців у Москві сила, проте всі (майже) хочуть контрамарки – квитки купують хіба найзатятіші, або навпаки, які до театру не звичні. По-друге, дивимось усі вистави. По-третє, після

вистави й часом і між ними – горілка й «руська бесіда» в компанії Сергія або деінде (Розстальний, Брилинський, Глухий, Федя Стригун – і часом – жіноча частина). Першим номером люто п'є Віталій. Паруб'яга здоровенний, звик до того, що йому на його массу дозволено цілком іншу норму, ніж Данченкові, не кажучи вже про Глухого, тягне їх за собою грає Часника.

Віталій лише з вигляду «партійно-профспілковий»; ангажементно-російський, як це здавалося мені в інституті, коли вони з Володею Опанасенком «дражнили хохла» і били в літаври («не бойся, что будешь ка-

казаться грубым – время литаврам. Время трубам!») – декламував Опанас зі сцени, неодмінно в ботфортах і з люлькою. Львів швидко його перевиховав, і він – плоть від його плоти. Перший друг і порадник Данченка (часом на шкоду іншим). З публікою – в контакт: на сцені грубуватий, півтони тримає в кишені, але мужчина істинно-сильний, вразливий, прямодушний, до сценічних інтриг не надається. Чулий до складних проблем. Сергій не підтримав розмови про львівські арешти, хоч з деким знайомий близько, – обережність. Віталій з коліс смачно обматюкав владу і власну парторганізацію («такі люди в штани наклали! А дехто й тишився: «Я ж казав!»-це про Аркушенка). І розповів мені потім, що його родичів розстріляли на Соловках («просто так, за здорово живеш!»), – (і діда Андрія і діда Гаврила «розкуркулили» – «не так може за маєтність, як за норовистість» – обидва вибухові). Як, власне, й сам Віталій.

Глухий Влодко (невинним тоном): «Бачиш, Лесю, який у Віталія Григоровича склероз після третьої. Куркулі – це нічні діди! А його дід був Савватій Савлович Гуска, справжнє ім'я – дід Кіндрат, цукром усю Чернігівщину годував. Принаймні так він нам розказував».

В. Розстальний

*Гастролі
закінчили
в Москві*

Посміялися. Актори – це перевтілення. Кіндрат то й Кіндрат – теж непогано. Взагалі – наші «богемні» хлопці – про жінок своїх і коханок – жодного слова, тим паче – жарту: цнота. Бо це на глибині, куди не слід нікого впускати.

Потім прийшли Мірус із Гриньком, і ми переключилися на інші теми.

Часник у Віталія не гірший за Сердюкового (Віталій потім мені хвалився – в рецензії його похвалили – порівняли з НАГУЛЬНОВИМ!), а Максименко – «партейний Галушка» – все-таки простакуватіший

«Не порівняти з Крушельницьким!» – сказав мені дідок на виставі – виявляється, старий бачив ще Мар'яна Михайловича! Сказав тільки, що він тут давно – працює лікарем – ближче не познайомились. Але я бачив його на всіх виставах заньківчан.

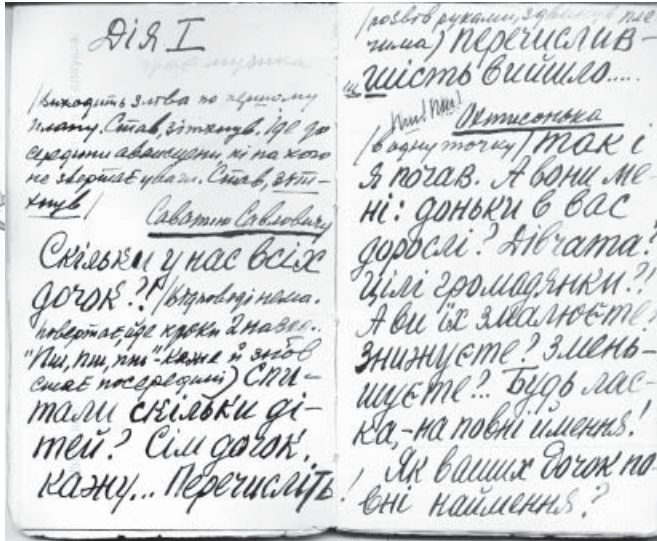
Данченко, випивши, не веселішає – навпаки. Пішов проваджати мене до метро, це поруч. Основна тема: «Стидно!». Йому соромно. За себе. Це нітрохи не гра. Я щиро сказав

йому своє враження, розібрали все по кістках. Абсолютно, каже, згоден з моїми оцінками – ніц не виправиш: «На те нема ради», «Вище голови не скочиш».

Суть же його «Стидно!», «Соромно!», «Ти тут на свободі, можеш ставити, що хочеш, – а я прикутий ланцюгами до своєї галери, мушу гребти як гребеться. Спершу мені здавалось – можна зробити інший театр; а не виходить. Публіці подавай етнографію, начальству – ідею, а мистецтво потрібне хіба нам, акторам і вузькій групі письменників і художників. До мене всі з пієтетом, компліменти й лестощі, а я ж бачу сам, що воно в порівнянні з іншим, з тим, що ти хочеш робити, що хочу я, що хоче, нарешті, той

*Крушельницький у ролі
Галушки*

дурний Опанас, який ніяк себе не організує... Кажуть, ти йому взявся допомогти?»

Іншого разу співали «А вже років триста, як козак в неволі», «хорохорилися».

Федя Стригун – такий молодець! Привіз мені від Босенчихи раритет – роль Гуски, переписану рукою Даміана Козачковського! Записник.

Між нами, Федя зараз, може, найкращий прем'єр їхньої трупки. Сергій каже, в ньому забагато «вимушенності». «Розумієш, з першої читки бере «на голос», любить себе – в сенсі показати. А зараз на одних Назарах і Яремах неба не доскочеш».

– Любить себе показати – добре! Бо є що показати! Он Глухий в Падурі самого себе соромиться – і програє! А Стригун – слово честі; величезної перспективи хлопець. Розумієш, галичани – мабуть, по школі, чи з природи – більше розумахи? Той же Козак. І навіть Гринько. Стригун – емоція нерозтринькана. Та й уміє він бути стриманим, коли треба – візьми «Камінного господаря». Це просто ти, Сергію, трохи сухіший для такого темпераменту. Але цього боятися не треба, хлопці в тебе – «як соклі!»

Говорили про кожного. Мені сподобався Кох в «Маклені Грасі» – там не лише форма, – є зла ексцентрика, фашизм у квадраті, емоція (і на розрахунку – і майже некерована).

– А жінки?

– Запам'ятовується Кадирова. Тільки допоможі їй не піти шляхом Ужвій. Ті ж ламанні рухи, такі ж співоінтонації.

– Така роль... Заньковецька, Ужвій. Ларисі здається, що всі великі актриси мають бути як Комісаржевська чи Єрмолова. Її так важко відучити від штампу. Але вся п'єса – штамп. І якби не Кадирова...

Не міг з ним не погодитись. Такі п'єси, як і деякі інші **опуси** – предмет Сергієвого «стидно». Він змушений мати такий театр. І штука не у Львові, не в заньківчанах, а в самому «соціальному замовленні» на таке мистецтво, на такого Данченка, на таку Кадирову. Сам же він – особливий! – вищий! Глибший за ті «умови», через те йому і не солодко, навіть, у гарному місті, у **найкращому** нині театрі України.

– Оркестр, – спитав я у нього – ти позичив у Крушельницького в «Над Дніпром»?

– Позичив! – сміється Сергій. – Ти ж бачиш – навіть мізансценічно майже цитата. Але в нас тут соліст Аркушенко – чорт зна що витворює! Куди там Ільїнському і навіть Леонову!

Вистава насправду весела – Галя Шайда дорвалася до

«народного», Катя Хомяк – і правда, і плутяга, а що вже Влодко Глухий! Класичний Довгоносик, неперевершений! А от у Падурі він міг би бути глибшим.

Уже для себе, не для Сергія: Кипріян у «Маклені Грасі» враження на мене не справив. Граса – Романицький – без відкриття. Зброжек – Максименко – не той масштаб, і чомусь награв «єврейчика».

Тася Литвиненко – Маклена: правда. Є трагізм. Мабуть, так грала Ужвій.

Відкриття й успіх – зонги (тексти Романа Кудлика на місці – і розширюють спектр

Б. Янівський

сприйняття, а Янівський зробив їх мелодичними); вуличні музики, жебраки й гультяї, львівські «фраєри». Добре вгадано – і талановито зав'язано! І взагалі – Стригун, Ступка, Таїсія – золото...

З іншої площини. Замовчують події у Литві.

Між тим Каунас 18 і 19 травня став майже ареною бойових дій, могло скінчитись Ново-черкаськом, бо теж викликали війська.

Привід для демонстрації був страшний – прилюдно, у міському сквері, спалив себе Ромас Каланта – учень школи, 18 років. На знак протесту проти режиму, який знищує Литву.

Це миттю рознеслося по всій Прибалтиці. На похорон приїхали не лише литовці, а й латиші, естонці, білоруси; були й галичани... Люди пішли процесією на те місце, де він себе спалив – співали «заборонених» пісень, вимагали свободи. Пішла чутка, що арештували батьків Ромаса, народ запалився, люди рушили до мерії з вимогою звільнити їх. Міліція ризикнула «вжити заходів» – міліцію змели, подейкували – одного міліціонера вбито.

У п'ятницю демонстранти знову вийшли на вулиці. Але там уже проти них стояло військо. Виступив батько Каланта, закликав розійтись, щоб не пролилась кров. Коли люди почали розходитись, їх на сусідніх вулицях хапали у «воронки» й везли у відділки. Зрів новий вибух. Почали вертатися в центр ті, кого не схопили, влада прийняла рішення – відпустити всіх 500 затриманих. Звичайно, затримали з десяток вагоміших, дали по 15 діб «за хуліганство», – в основному студенти й школярі. А коли у Вільнюсі був чемпіонат з волейболу, міжнародний – публіка (вся майже!) **не встала**, коли виконували гімн СРСР.

Шелеста, який допустив арешти, хвиля вдарила неминуче – Москва зняла його з посади і рекомендувала Щербицького. Втім, це проглядалось раніше – з осені минуло (?) року.

Великі арешти в Грузії.

*Литва миттєво.
Грузія.
Арештували
Петра Якіра*

Саша і Нінель Воронель...Симпатична жінка з екстремальною енергетикою. Приходила до мене як драматург до режисера...

Січневі обшуки не були самотньою акцією. Їх повторили в Москві у травні (повторно – у П. Якіра і ще – 15 адрес). Тема – самвидав...

А сьогодні дзвінок – ось щойно «Петра Якіра арештували!» Арештували все у тій же справі «24»(!?)

До «Списку...»
Сергій
Гембицький

До «Списку...»

Гембицький Сергій (1880-1943) – відомий геолог, професор у Катеринославі, гірничий ін-т. Арештували 1937 року як учасника «контрреволюційної групи». За відсутністю «злочинів» дали 8 років з конфіскацією майна (бібліотека плюс колекція «камінців»). Заслали в Інту, де працював за фахом і навіть очолив підрозділ з нафтовидобування. (Звіди не повернувся) Здобув славу як будівничий Дніпрогесу. З цим не порахувались – навпаки, і це вписали йому у звинувачення.

Гастролі

В м. Москві

Червень 1972 рік

РЕПЕРТУАР

Від 7 до 18 червня 1972 року

7 вечір –	В СТЕПАХ УКРАЇНИ
8 вечір –	СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ
9 ВЕЧІР –	МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА
10 ВЕЧІР –	СУЄТА
11 ДЕНЬ –	В СТЕПАХ УКРАЇНИ
11 ВЕЧІР –	КАМІННИЙ ГОСПОДАР
12 ВЕЧІР –	В СТЕПАХ УКРАЇНИ
13 ВЕЧІР –	НАЗИВАЙ МЕНЕ МАТІР'Ю
14 ВЕЧІР –	МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА
15 ВЕЧІР –	СУЄТА
16 ВЕЧІР –	СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ
17, 18 ВЕЧІР –	НІЧ НА ПОЛОНИНІ
18 ВЕЧІР –	В СТЕПАХ УКРАЇНИ
21 –	МАКЛЕНА

ТЕАТР.

В защиту личности.

7 июня, 1972, «Коммунист»

Рецензия на спектакль

«ЗАТЮКАННЫЙ АПОСТОЛ»

Ереванский зритель может посмотреть интересный спектакль. Интересный уже потому, что думать, а не быть пассивным на нем – обязательно. Этика доверия зрителю сообщает особое благородство проблемам, решаемым в спектакле «Затюканный апостол» А. Макаенка на сцене Ереванского драматического театра.

Спектакль значителен прежде всего активным своеобразием нравственного взгляда на мир. Главный герой Макаенка (сын добропорядочных родителей, живет во вполне благопристойном доме) балансирует на зыбкой грани крайностей: в равной степени из него может получиться личность – и ничтожество, бунтарь – и представитель «толпы». Он – продукт бездуховности, вернее – полудуховности, скудости идеалов, а потому как социальный тип, наиболее зависим от случайностей. Белорусский драматург назвал свой сатирический памфлет трагикомедией. При создании сложного образа главного героя автору не везде удалось органическое переплетение крайностей, иногда – это просто риторическое совмещение противоположностей. Пьеса только кажется легкой. Она – «хитрая». И умная.

Это по достоинству оценили постановщик спектакля Рачья Капляян и его молодые коллеги. Спектакль молод – он активен, откровенно страстен в утверждении главной позиции. А она недвусмысленна. Спектакль утверждает право главно-

*Н. Корниенко ·
«В защиту
личности» ·
Вірменія*

го героя пьесы на бунт во имя того, чтобы состояться как личность. Режиссер настолько настойчив, что предпочитает говорить без обиняков: он сознательно отодвигает на второй план очень важную для автора часть «души» его юного героя, а именно ту часть, которая способна спровоцировать рождение в нем ничтожества. Режиссера и молодого актера А. Утмазяна интересуют только те зерна в характере, из которых вырастает индивидуальность, та, которая непримирима к фальши, приспособленчеству, нравственному или социальному фиглярству.

Р. Каплянян

Р. Каплянян «обманывает». Он заряжает спектакль такой большой дозой комедии, что начинаешь думать, не облегчает ли тем самым режиссер себе задачу, идя по поверхности проблемы. К счастью, этот «обман» скоро расшифровываешь: не случайно после всех центральных «взрывных» сцен идет элегическая срезка в настроении, грусть, заставляющая оценить тот или иной бурный монолог героя с позиций нравственного итога его борьбы. Не случайно режиссер повторяет все ключевые мизансцены, создавая рефрен идеям спектакля.

Художник В. Вартанян предлагает простой и удобный интерьер, в котором интересно «работает» лишь лестница-подставка для стеллажа, а основную нагрузку берет на себя свет (он создает «крупные планы», фон и т.д.) Главным становится актер.

Герой спектакля Сын, как сознательно абстрактно назвал его автор, или Мальчик, как указано в программке театра, появившись на сцене, вызывает лестную аналогию с юным романтическим героем. Если у автора он, согнав во дворе с качелей девчонку, сделал – пусть мелкий, пустячный, но в сущности шаг за пресловутое «место под солнцем», – то герой Утмазяна, вопреки автору, сознательно приближен к стихии чистой романтики, полета воображения.

Он словно устраивает театр для себя. Он уже вовлек в него Папу – человека с прекрасным чувством юмора, тонкой реакцией, благодушного, занятого больше собой, чем прочими (арт. Л. Тухикян). Папа подхватывает нить игры, предложенной Сыном. Актер легкий и блестяще элегантен. Все с точки зрения этого Папы – пристойно и не стоит тревоги Мама, смущенной «безнравственностью» Сына. Мама (арт. Л. Киракосян) могла бы показаться иному зрителю вполне заслуживающей уважения – она такая правильная, на первый взгляд, и улыбочивая, – но актриса устанавливает такую дистанцию по отношению к своему персонажу, что мы не заблуждаемся: перед нами ханжа и мещанка в хорошем гриме под высоко моральную главу семейства. На протяжении всего спектакля позиция актрисы точна и последовательна.

Весело, с юмором, словом, что называется, безоблачно, начинается спектакль, который постепенно разворачивается своими драматическими гранями. Острее комедия – ошутимее драма в ней.

И вот сразу же после острокомедийной ситуации с телефонным разговором, в котором для Сына обнаружилась безнравственная суть «высоконравственной» Мама, – сразу горечь и бунт. Взрывной волной подбрасывает героя на стойку бара, к окну, кажется, он совершит прыжок в самоубийство. Оглушительно стучит в висках боль от сделанного открытия. Но нет, на сей раз прыжка не будет – от него удержит героя принятое решение бунтовать, разоблачать. Режиссер позже продолжит эту мизансцену-мысль. Она обретет плоть метафоры. Постановщик даже не особо заботится об эволюции этого бунта. Он даже не дорожит движением характера. Ему ясно: его герой должен не откладывать свой протест до все новых неизбежных открытий о мире лжи, в котором живет. Ему ясно – иначе нельзя. Это позиция. Позиция этической защиты добра. Публицистические тона включаются раньше, чем можно было бы ожидать. И мы верим, что стоящую сейчас на коленях Маму (мизансцена острого эмоционального контраста) не пощадит этот Сын, хотя перед впервые открывшейся страшной истиной он пока беспомощен. Когда с настойчивостью заигранной пластинки повторится та же ситуация

морального предательства, но теперь это уже будет случай с Папой, в актерском исполнении А. Утмазяна появятся горечь и издевка. «Кривая» роли на время опустится в грустный, усталый, нервный монолог. Монолог о маршальском жезле, императорском скипетре и их взаимоотношениях с философским «почти». Почти человек, почти нравственность, почти демократия, почти свобода! Должна же эта «кривая» роли взорваться приступом такого отчаяния, когда не стыдно (а просто иначе нельзя) биться головой о стену, ползти – от того, что не в силах встать, справиться со своим отчаянием: тебя пригвоздили, как к позорному столбу, к полу, раздавили, разрушили. Режиссер строит сцену откровенно публицистическую: актер бьет кулаками об пол, бессильно припадая к нему, чтобы потом мы увидели его героя съезжившимся, словно собравшим всего себя в комок, в пружину, обессиленным, чуть-чуть жалким, плачущим. Это слезы возмужания. Из таких слез обычно рождается готовность действовать. Пружина раскрутится, должна раскрутиться. Актер не боится натуралистических красок – именно они-то тут и нужны. Пластика в высшей степени «изобразительна». Диалог со зрителем продолжает тему доверия ему.

...На ступеньках импровизированного трона (играет подставка для стеллажа) маленький честолюбец взывает к собственному тщеславию: «И когда я дорвусь до власти... я окружу себя...поэтами! И они будут петь мне славу, осанну...Величие политикам создают поэты. А когда войду в силу, тогда позволю и сатиру». Усталость переплетается с нотами тревоги, даже угрозы, всего шаг до кликушества.

Герой не знает, что нужно реально делать. Он знает, что он делал бы, если бы, скажем, судьба послала ему президентство. Эти желания по иронии судьбы начинают приобретать оттенок неизбежной аморальности. И не случайно его двойник и единственно близкий человек – Сестра (арт. Т. Каплянян) произносит в спектакле: «Но это же страшно!» Природа чувств Т.Каплянян продиктована открытым темпераментом и непосредственностью. Ее восторг перед братом грозит растворить ее – отсюда в ней все больше желания подражать, чем желания понять его. Она любит в брате дарование – вот

что существенно. И постигает его она не логикой, а интуицией будущей женщины: поверила и все. Отсюда такая страстная отдача и боль за него.

Герой не знает, что делать. Его борьба неэффективна. Вот почему пощечина, которую он возвращает ударившей его матери, прекрасно переданная на сценическом языке, скорее похожа на размахивание кулаками в воздухе. Режиссер и актер на протяжении всего спектакля выстраивают маленькие пластические этюды на эту тему или решают ее средствами танца (пощечина осязима почти физически – настолько выразительны и заразительны ритмы). Режиссер справедливо использует все актерские резервы, пластику – в первую очередь. Поэтому так эмоционально впечатляет танец героя с женской куклой-голышом. Спокойное танго, перерастающее в захлебывающуюся, сумасшедшую, будоражащую оргию, кажется бесконечным самоистязанием... Так выплескивается боль, ненависть, месть. И после высшей точки, как всхлип, как судорога – грусть. Звучит элегическая музыка в этой отнюдь не элегической ситуации. На краешке станка, на полу, во тьме сцены – как в пустыне – два человека, брат и сестра, одинокие сейчас, как никогда, никому не нужные. Стихает сцена, боль звучит грустью. Ритмические и эмоциональные контрасты делают эпизод емким по мысли и настроению.

Можно перестать нервничать и протестовать – ведь все равно все обречено? Но так может погибнуть все, что есть в тебе доброго и честного. И спектакль, утверждая поиск каждым человеком правды о жизни и о себе, предпочитает ясность, иногда сознательно жертвуя психологической сложностью.

Так, даже когда герой, облаченный в котелок, и с надлежащим выражением лица под фонограмму гитлеровского марша взбирается по импровизированной лестнице, чтобы провозгласить абсолютом современного Цезаря, – мы видим в этом опять-таки театр для себя.

Вспоминается сакраментальное: «Он пугает, а мне не страшно!» И герой утмазяновский не опустится до ничтожества. Поиграет в него – не больше.

Есть у юных героев спектакля в каком-то смысле – единомышленник – их Дед. В исполнении А.Заряна он скептик и мудрец одновременно. Причина его появления не в том, что его здесь ждали. Он пришел потому, что именно в его присутствии, именно с его морального благословения стали возможны все те страстные обвинения, которые прокричал в лицо матери и отцу сын. Он «проявил» конфликт (к сожалению, в пьесе это не лучшая роль, она скорее выигрышна, чем удачна по драматургии, и режиссер и актер несколько увлекаются и злоупотребляют этой выигрышностью). Но даже он по сути достаточно равнодушен к судьбе внуков – не случайно режиссер «выведет» его из активной игры, усадив играть в шахматы в самый ответственный для судьбы героя момент.

А что же герой? Чем закончится его оппозиция бездуховности, лжи и ханжеству? Ну, конечно, этой сцене с милыми розыгрышами и недоразумениями (встреча Деда – тот же «театр для себя») не веришь. Герой Утмазяна повторяет мизансцену прыжка в самоубийство – и на сей раз не остановится, – выпрыгнет в темную ночь, расцвеченную яркими рекламами. А тот символический, полуфарсовый факт, что герой остался жить, дал режиссеру еще одну возможность продемонстрировать отъединенность героя от его среды, его несогласие с ней. А.Утмазян адресует иронию всем, себе – в том числе. Он одинок. Горькая усмешка, обращенная в зал, приглашает в сообщники.

Выхваченная лучом света маленькая фигура Мальчика медленно направляется к стеллажу и опускается тут у книг на пол.

К опыту тех, цитатами из сочинений которых он повергал в изумление окружающих, теперь прибавился маленький, зато собственный опыт разочарований, обид и попытки не здаваться бездуховности. Опыт пусть иногда невнятного, но страстного, даже яростного бунта в защиту личности.

Н. КОРНИЕНКО
кандидат искусствоведения.

Записуючи – «Ну и угораздило же меня родиться с таким талантом на Руси!» – Гоголь мав рацію.

- В Англії – дозволено все, що не заборонено.
- У Німеччині – заборонено все, що не дозволено.
- У Франції – дозволено все, що заборонено.
- В Росії – заборонено все, що дозволено.

*Заборонено-
дозволено...*

Ці сторінки були свідомо призначені для папки 1969-го року, вони мають до того пряме відношення.

**Вікторок,
13 червня
1973 р.**

Після маминих похорон батько, скориставшись тим, що ми лишилися наодинці, простягнув мені загорнутий і ретельно заклеєний пакет. І сказав недбало, що там старі фото, мамині документи, всіляке... Я хотів глянути, але він чітко сказав: «Подивись у Москві. І будь обережний». Щось було в цьому не таке, як завжди.

У Москві серед маминих документів та іншого поруч з листами від Марі лежав окремо заклеєний конвертик. А в ньому – переписаний **маминою** рукою (чи перекладений нею на українську?) лист Раскольникова до Сталіна. Безумовно, старий його читав, і воно пекло йому руки. Я йому дуже вдячний, що ці сторінки збереглися. Ні, таки не дарма він застерігав маму від «контактів» з Марі...

*Літаки з 1969 року:
лист Раскольниковова*

А в січні 1972-го надійшла моя черга боятися. Я спалив мамині сторінки. Попередньо переписавши їх для себе.

Існує кілька листів Раскольниковова до Сталіна, я про них чув. Фрагмент одного навіть читав. Цей – повніший. Тут був припис, що оригінал – російською мовою, в журналі Керенського «Новая Россия».

Ще одна нотатка, на березі:

«Написавши цей меморандум, Ф.Ф.Р. вирішив покінчити життя самогубством і перетяв собі вени. Його врятували. Проте через місяць він таки викинувся з п'ятого поверху лікарні (Ніцца) і розбився на смерть. Сталося це 12 вересня, після того, як він дізнався, що змова Гітлера й Сталіна закінчилася світовою війною, і німці йдуть на Францію».

У наших джерелах фігурує інша легенда – помер від інфаркту. Але – викинувся – чи викинули? Як тоді реагувати на свідчення дружини?

Заднім числом ставлю себе на місце нормального французького інтелігента – Арагона, Елюара, Ромен Роллана, Кутюр'є чи іншого симпатика комунізму. Невже й після листа Раскольнікова вони продовжували гратися в те, що «нічого не знали»? І до останнього боронили Сталіна. Лише після Чехословаччини у них щось переламалося.

Ні, ставлення «західної демократії» до сталінізму потребує вивчення й пояснення. А може, їм все наше – просто «до лампочки»?

Ще один цвяшок у голові: Марі української мови не знала. Між тим деякі звороти наводять на думку, що перекладалося з **французької**. Втім, я не фахівець, треба дістати рос. оригінал... Але тут – не конче з російської. Хто? Бо це трохи перевертає мені враження про моїх батьків.

До «Списку...»

*До «Списку...»
Галаган Микола*

Галаган Микола (1882-1955) Соціал-демократ, журналіст, дипломат, помер, мабуть, в еміграції в Чехословаччині після відсидки. Арештували його в Празі 1945 року, дали 10 років, сидів десь під Кемерово. Народився в Острі на Чернігівщині, вчився в Колегії Галагана і Університеті (Київ). Арештований, сидів як соціал-демократ. Під час УНР – дипломат. Причетний до повалення Гетьманату. З 1920 року йде у відставку (незгода з політикою (УНР-Польша). Живе у Відні, потім у Подебрадах. Людина колосальної активності. Я бачив його книгу «3 моїх споминів», 1930 – про УНР і тогочасність (!). Бачив – але не маю...

P.S. Що помер не в таборі, а в Чехословаччині – потребує підтвердження. Спитати у Мурашка. Була ще його дружина – Ольга Галаган, теж znana українка. Яка її доля яка?

Лист Ф.Ф. Раскольнікова – Сталінові.

Сталіне, ви оголосили мене поза Законом. Цим актом ви зрівняли мене у правах, – а, власне, у відсутності прав, – з усіма іншими радянськими громадянами, котрі під вашим владарюванням живуть поза законом.

Я, зі свого боку, відповідаю вам цілковитою взаємністю: повертаю вхідний квиток у збудоване вами «царство соціалізму» й назавжди розриваю з вашим режимом.

Ваш «соціалізм», під час торжества якого його будівничим знайшлося місце виключно за тюремними ґратами, далекий від істинного соціалізму так само, як сваволя вашої особистої диктатури не має нічого спільного з диктатурою пролетаріату. Але для вас будь-який політичний маневр – синонім шахрайства й обману. Ви культивуєте політику без етики, владу без чесності, соціалізм без любові до людини.

Що ви зробили з Конституцією, Сталіне?

Злякавшись «вільних виборів як «стрибка у безвість», який загрожував вашій особистій владі, ви розчавили Конституцію, зім'яли її як аркуш паперу, перетворивши вибори на жалюгідний фарс голосування без вибору, голосування за одну-єдину кандидатуру, а сесії Верховної ради наповнили акафістами з оваціями на власну честь. У перервах між сесіями ви без зайвого галасу знищуєте депутатів, що грають не на вашу користь, глузуючи з їхньої недоторканості й нагадуючи, що господар землі радянської не Верховна Рада, а Сталін.

Ви зробили все для того, щоб дискредитувати радянську демократію, як дискредитували соціалізм. Замість йти шляхом наміченого Конституцією повороту ви нищите зростаюче невдоволення насильством і терором. Поступово замінивши диктатуру пролетаріату на режим своєї персональної диктатури, ви відкрили новий етап, який увійде в історію нашої революції під назвою «доби терору».

Ви прикриваєте свої дії гаслом боротьби з «троцькісько-бухаринськими шпигунами». Але влада у ваших руках не від учора. Ніхто не зміг «пробратися» на відповідальну посаду без вашого дозволу.

– Хто насадив так званих «ворогів народу» на найвідповідальніші посади у державі, партії, армії та дипломатії?

– Йосип Сталін.

– Хто ввів так званих «шкідників» у всі дірки партійного й радянського апарату?

– Йосип Сталін.

За допомогою брудних інсинуацій ви з'інсценували судові процеси, що абсурдністю звинувачень переважають відомі вам за семінарськими підручниками середньовічні процеси відьом.

Ви чудово знаєте, що П'ятаков не літав до Осло, що Максим Горький вмер власною смертю, що Троцький не підривав поїзди.

Ви чудово знаєте, що я ніколи не був троцькістом. Навпаки, я ідейно боровся з усіма опозиціями у пресі й на широких зборах. І зараз я не згодний з політичною позицією Троцького, а проте вважаю його, на відміну від вас, чесним революціонером. Я не вірю й ніколи не повірю в його «змову» з Гітлером чи Гессом.

Ви оббрехали, спалюжили й розстріляли багатолітніх соратників Леніна: Каменева, Зінов'єва, Бухаріна, Рикова та інших, у невинності яких самі могли пересвідчитись. Перед смертю ви примусили їх каятись у злочинах, яких вони ніколи не робили, й обливати себе з ніг до голови брудом.

А де герої Жовтневої революції? Де Бубнов? Де Криленко? Де Антонов-Овсієнко?

Ви арештували їх, Сталіне.

Де стара гвардія? Її немає.

Ви розстріляли її, Сталіне.

Ви врочисто проголосили гасло висування нових кадрів. Але скільки цих молодих висуванців уже гниє у ваших казематах? Скільки з них ви розстріляли, Сталіне?

З жорстокістю садиста ви вирізаєте під корінь потрібні й корисні державі кадри; вони видаються вам небезпечними для вашої особистої диктатури.

Напередодні війни ви продумано руйнуєте Червону Армію, любов і гордість країни, оплот її могутності.

Ви обезголовили Червону армію та Флот. Ви вбили найталановитіших полководців, вихованих на досвіді світової та громадянської війни, на чолі з блискучим маршалом Тухачевським.

Ви знищили героїв громадянської війни, які переозброїли Червону армію за останнім словом військової техніки й зробили її непереможною.

Тепер, коли нависла чи не найбільша військова небезпека, ви продовжуєте знищувати керівників армії, середній командний склад і молодших командирів.

Де маршал Блюхер? Де маршал Єгоров?

Ви арештували їх, Сталіне.

Під тиском радянського народу ви лицемірно воскрешаєте культ історичних російських героїв від Александра Невського та Дмитрія Донського, Суворова й Кутузова, сподіваючись, що вони допоможуть вам більше, ніж покарані на горло маршали й генерали.

Лицемірно проголошуючи інтелігенцію «сіллю землі», ви позбавили праці письменника, вченого, художника навіть мінімуму внутрішньої свободи.

Ви затиснули мистецтво у лещата, від яких воно задихається, нидіє й умирає. Розгул заляканої вами цензури й зрозумілий страх редакторів, які відповідають за все власною головою, призвели до паралічу й окостеніння радянської літератури. Письменник не має змоги друкувати свої твори, драматург не може ставити в театрі свої п'єси, критик не може вислов.

Слідом за Гітлером ви воскресили середньовічне спалювання книжок.

Я на власні очі бачив величезні списки книжок, що їх розсилають усім радянським бібліотекам, книжок, які підлягають негайному й неодмінному знищенню. Будучи повноважним представником у Болгарії, я знайшов 1937-го року в одержаному мною списку приреченої на спалення літератури свою книжку історичних мемуарів «Кронштадт и Питер в 1917 году». Проти прізвищ багатьох авторів стояло: «Знищити всі книжки, брошури й портрети».

Ви позбавили радянських учених, особливо у галузі гуманітарних наук, мінімуму вільної наукової думки, без якої творча дослідницька робота – неможлива. Самовпевнені остолопи інтригами,

сколами й цілеспрямованим цькуванням унеможливають роботу вчених в університетах, інститутах та лабораторіях.

Видатних російських учених із світовим ім'ям, академіків Іпатєва та Чичибабіна ви оголосили на весь світ «невозвращенцами», навіть сподіваючись зменшити їхню славу, але зганьбили тільки себе, повідомивши всю країну й світову суспільну думку про ганебний для вашого режиму факт, що кращі вчені втікають з вашого раю. Залишаючи вам ваші «благодіяння»: квартиру, автомобіль і карточку на обіди у раднаркомівській їдальні.

Знаючи, що при нашій кадровій бідності кожний культурний і досвідчений дипломат – в особливій ціні, ви заманили до Москви й знищили один за одним майже всіх радянських повпредів. Ви підрізали під корінь весь апарат Наркомату Закордонних Справ. «Батько народів», ви зрадили переможених іспанських революціонерів, залишили їх напризволяще й вручили турботу про них іншим державам. Великодушний порятунок людських життів – то не ваш принцип. Горе переможеним! Вони вам більше не потрібні.

Єврейських робітників, інтелігентів, ремісників, що втікають від фашистського варварства, ви байдуже віддали на загибель, закривши перед ними двері вашої країни, котра на своїх просторах могла б гостинно прихистити багато тисяч політемігрантів.

Рано чи пізно радянський народ посадить вас на лаву підсудних, як зрадника соціалізму й революції, як головного шкідника, як справжнього ворога народу, організатора голоду й судових підлогів.

Ф. Раскольников

17.08.39

**Середа,
14 червня**

*Заповіт
Фадєєва*

Ще одна промовиста сторінка з маминого архіву, поміж рецензіями на мої вистави й фото.

Заповіт Фадєєва. Його записка до ЦК. Це був чи не перший мій московський трофей, – і ось, бач, мама зберегла...

Про дві речі подумалось мені тепер, коли я перечитую цього листа. Гірко усвідомлювати, але на «людей, которые правят государством», самогубство Фадєєва не справило

жодного враження, так само як і самовбивство Маяковського. То була ще одна ілюзія. Ілюзія чоловіка, вихованого на «великих ідеалах комунізму» й зламаного на них. Йому здавалось, що вони не можуть щось зрозуміти, змінитись, революціонізувати... В тому ж то й штука, що вони з іншого тіста...

І друга річ.

Він і тут називає свій талант «глибоко комуністическим». Тому й такий вчинок? Є письменники «феодалістического», «комуністического» талантів? Шекспір – феодалний талант?

Порча душі – ось що найстрашніше. Порча душі цілої генерації. Фадєєв знайшов мужність озирнутись і побачити... Як у Аполінера? – «трупі днів на моєму шляху як віхи...» Інші – перекупляють, і к ні в чому не бувало, виховуватимуть дітей на розповідях про малодушність Фадєєва.

В ЦК КПСС

Не вижу возможности дальше жить, так как искусство, которому я отдал жизнь свою, загублено самоуверенно-невежественным руководством партии, и теперь уже не может быть поправлено. Лучшие кадры литературы – в числе, в числе, которое даже не снилось царским сатрапам, – физически истреблены или погибли благодаря преступному пустительству власть имущих; все остальное, мало-мальски способное создавать истинные ценности, умерло, не достигнув 40-50 лет.

Литература – эта святая святых – отдана на растерзание бюрократам и

самым отсталым элементам народа, и с самых «высоких» трибун – таких как Московская конференция или 20-й партсъезд, – раздался новый лозунг «Ату ее!». Тот путь, которым собираются «исправить» положение, вызывает возмущение: собрана группа невежд, за исключением немногих честных людей, находящихся в состоянии такой же затравленности и потому не могущих сказать правду, – и выводы глубоко антиленинские, ибо исходят из бюрократических привычек, сопровождаются угрозой, все той же «дубинкой». С каким чувством свободы и открытости мира входило мое поколение в литературу при Ленине, какие силы необъятные были в душе и какие прекрасные произведения мы создавали и еще могли бы создать!

Нас после смерти Ленина низвели до положения мальчишек, уничтожали, идеологически пугали и называли это – «партийностью». И теперь, когда все можно было бы исправить, сказалась примитивность, невежественность, – при возмутительной дозе самоуверенности – тех, кто должен был все это исправить. Литература отдана во власть людей неталантливых, мелких, злопамятных. Единицы тех, кто сохранил в душе священный огонь, находятся в положении париев и – по возрасту своему скоро умрут. И нет никакого уже стимула в душе, чтобы творить...

Созданный для большого творчества во имя коммунизма, с шестнадцати лет связанный с партией, с рабочими и крестьянами, наделенный богом талантом незаурядным, я был полон самых высоких мыслей и чувств, какие только может породить жизнь народа, соединенная с прекрасными идеалами коммунизма.

Но меня превратили в лошадь ломового извоза, всю жизнь я плелся под кладью бездарных неоправданных, могущих быть выполненными любым человеком, неисчислимых бюрократических дел. И даже сейчас, когда подводишь итог жизни своей, невыносимо вспоминать все то количество окриков, внушений, поучений и просто идеологических пороков, которые обрушились на меня, – кем наш чудесный народ вправе был бы гордиться в силу подлинности и скромности внутренней, глубоко коммунистического таланта моего. Литература – этот высший плод нового строя – унижена, затравлена, загублена. Самодовольство нуворишей от великого ленинского учения даже тогда, когда они клянутся им, этим

учением, привело к полному недоверию к ним с моей стороны, ибо от них можно ждать еще худшего, чем от сатрапа Сталина. Тот был хоть образован, а эти – невежды.

Жизнь моя как писателя теряет всякий смысл, и я с превеликой радостью, как избавление от этого гнусного существования, где на тебя обрушивается подлость, ложь и клевета, ухожу из этой жизни.

Последняя надежда была хоть сказать это людям, которые правят государством, но в течение уже 3-х лет, несмотря на мои просьбы, меня даже не могут принять.

Прошу похоронить меня рядом с матерью моей.

А. ФАДЕЕВ

13 мая 1956 года, Переделкино

* * *

**Лист Л. Череватенка до
Валентины М. Демуцької:**

*Лист Л. Череватенка
до В. Демуцької*

Дорогая Валентина Михайловна!

Я сейчас нахожусь в Москве, в комитете утверждают мой сценарий. Вроде бы все в порядке, тьфу-тьфу, чтобы не сглазить.

Очаровательная женщина, которая привезет Вам эту записку – Нелли Николаевна Корниенко. Она кандидат наук, защитила диссертацию по Курбасу, большая умница и моя большая приятельница. Я уверен, что Вы полюбите ее так же, как я ее люблю. Она пишет для «Кинопанорамы» сюжет о Даниле Порфирьевиче, и ей совершенно необходима Ваша помощь. Не сомневаюсь, Вы найдете с ней общий язык.

А уж если выпускать современников с воспоминаниями, то наверное, пусть выступают настоящие друзья Демуцкого – тот же Кохно или Кауфман. Как Вы считаете?

Желаю Вам всего доброго. Через неделю я возвращусь и сразу Вам позвоню.

15.06.72

ВАШ Л. ЧЕРЕВАТЕНКО

**Четвер,
15 червня**

Уявляю собі Україну, де вже зацвіла калина (фактично літо починається з цвітіння калини!), де вечори світлі й пахучі, з птахами, з щебетом у лісі, і з півнячими концертами – по селах.

«А подивися та спитай, що там твориться у тім раї...»
Нема з кого й спитати.

Тероризують Суровцову й Олицьку – «недосидели! Рано вас випустили...»

Про Добоша вже мовчать, захлинулося. Але люди, яких узяли «у зв'язку з Добошем», – сидять.

Громадську думку спрямовують на те, що всі дисиденти заплямовані кримінальними матеріями – валюта, підробка документів, «американські долари», подеколи йдеться про «зброю», знайдені арсенали й типографії. Більше вивертають кожу на аморальне. Хоч з тим не ліпиться – арештовані на Україні відомі як люди зразкової моралі, аскети, крамниціями не завідували й валютних махінацій не робили...суперідіотизм. Громико за кордоном «авторитетно» сказав, що арештували тільки людей, причетних до кримінальної діяльності, – жодного політичного аспекту. Ось тобі й високоморальний Андрій Андрійович!..

Л. Плющ

Явно готують якусь велику провокацію Плющеві. Спочатку пустили чутку, що його мама послала листа в КГБ, де написала, що він «временами со странностями», тобто з психічними відхиленнями. О.Я. довідалась, що ніяка мама нічого не писала (!), а в Тані Ж.⁴ наприкінці травня вимагали розписку в тому, що вона п'ять останніх не виїздитиме на Хрещатик і на Королівку... Звичайно ж, вона категорич-

⁴ Тетяна Житнікова, дружина Л. Плюща

но відмовилась – тоді почали лякати ув'язненням за спротив владі. Бандитизм чистої води.

А вчора стало відомо, що його направили до Москви на психіатричну експертизу до тих же Морозова, Снежневського й Лунца, на яких уже ніде й ставити клейма...

Я ще в січні по Москві відчував, що Ге-бе хоче зробити з Плюща **головну постать** – тут тобі й націоналізм, і сіонізм, і ревізія марксизму, і вкрай незалежне мислення, і головне – знайомство з А.Д.⁵, з Якіром; – авторитет плюс ерудиція. Думалось (чи думається їм?), що його можна зламати, і тоді присилують виступити з каяттям – резонансно. А він ще й член Ініціат. групи.

Нічого не вийде. Від того, що Плющ любить вислуховувати всіх, він лише справляє враження рефлекторного. Зламати його важко, бо на відміну від тієї ж перестрахованої Зені, Плющ – дуже самолюбний, честь для нього над усе. Загине, а не дасть наплювати собі в кашу. Так само як Світличний, як Чорновіл, як Стус, як Надія Віталівна... До речі, в неї вилучили два томи спогадів! У мене зберігся її фрагмент про Юрка Коцюбинського, мусило щось залишитися у Бажана, у Смолича – і в декого з тих, кого й тут не називатиму, – подалі від гріха.

О.Я.⁶ «У справі Плюща допитували одного мого знайомого. То слідчий при ньому не церемонився. «Ваш Плющ – такий же божевільний, як і генерал Григоренко!»

Але що казати, якщо навіть А.Д. не пустили на суд над Буковським – 5 січня, ще до арештів...

Якщо ж про психіатрію – у травні узяли й Семена Глузмана – Іван Олексійович був про нього високої думки: «Є чесні стійкі – і чесні перемінно, залежно від обставин. Він – «устойчиво честен». Без демонстрації.

⁵ А.Д. Сахаров

⁶ О.Я. Мешко (Л.Т.)

**П'ятниця,
16 червня**

*Конспект
українських
арештів. Проблема
листя*

Поміж новинами про суди в Радянському Союзі – горде повідомлення про те, що сьогодні в Нью-Йорку врочисто відкрили перший на планеті Музей Джазу! Подія. Нам би ваші клопоти!

Підсумок моїх червневих перемовин.

Ю.Ж.⁷ – у «знякковілому» стані. «Сам же Андрей Дмитрич засветил их всех поездкой к Лупиносу, а затем к Некрасову. Все они к нему сбежались на огонек. Их и повязали».

Тобто Світличний і Глузман. Авжеж, з ніг на голову. Список й арешти явно намічалися з грудня, після тієї постанови про самвидав. Сахаров приїхав на суд Лупиноса (Плющ), – тому суд відмінили й судили Анатолія потім, по-тай, «щоб ніхто не знав». І те, що вони з Боннер побували в Києві – дуже, дуже добре, ніхто нікого не «засвітив».

Інша річ, що ця весна у Сахарових на колесах, неможливо додзвонитися, не те що прийти. Але якусь серйозну стратегію він готує, не сумніваюсь.

Козловський, з яким я мав розмову на виставі заньківчан, пообіцяв переговорити з київським начальством, дуже високим. Мабуть, переговорив, бо сьогодні на мій наполегливий дзвінок відповів: «Я в ці справи не втручаюсь. Розумієте, треба собі чесно сказати: тут ми не владні. Мене попросили в це діло не лізти. Ви мене розумієте?»

Розумію. Приблизно такою же була відповідь Олеся Терентійовича Гончара Копелеву. Жалівся, що Бажан, з яким вони домовились промовчати на парткомі, де виключали Дзюбу (постанова Політбюро!) першим почав «наступ!».. А хитрий Смолич, як завше, зіскочив з протоколу, уповноваживши на найчорніше – Козаченка... Отож Гончар Копелеву це трохи привідкрив, але потім, пославшись на те, що він після «Собору» в немилості, попросив до нього **більше в цих справах не звертатися...**

⁷ Юрій Живлюк (Л.Т.)

Анікст, Рудницький та ще дехто з «підписантів» – вислуховували уважно, та реагували лише по тому, як після українських прізвиськ я називав Глузмана. Проте й вони далі сприйняття інформації не підуть.

З Галичем розмова вийшла дуже гарна. «Я обов'язательно им что-нибудь такое воткну! Мне теперь можно...»

Нелля так з Валентиною Михайлівною і не зустрілась; та нездужає. Пізніше.⁸ **Субота,
17 червня**

Тепер, маючи трохи вільного часу від свого дорогоцінного театру, занесу на свої сторінки ще один есей – стосовно української мови та культури на Донеччині. Автор уже сім років відбув у таборах, фактично без жодних підстав, – та про нього згодом.

Текст дійшов до мене із значним запізненням, але відправлено його було ех офісію 2 січня. Автора під цю хвилю **не посадили**, – може, через те, що сам текст не надається до «статті»? А може – поки що не посадили?..

*Україна · Донбас ·
Мова · – Олексій ·
Плихий ·*

Хто не знає свого минулого, той не вартий і майбутнього.

Хто не шанує визначних людей свого народу, той сам не годен пошани.

М. РИЛЬСЬКИЙ

Донецька областьо біймає територію, на якій кочували, зміняючи одні одних, скити, сармати, авари, болгари, племена салтівської культури, печеніги, торки, половці, хозари, татаро-монголи.

В добу Київської Русі князі влаштовували походи на кочові племена, досягали берегів Дону та Азовського моря і вже в той час мали вплив на наші землі.

⁸ Була б вагоміша причина – можна було б з'їздити пізніше, але сьогодні стало відомо, що передачу відмінили. Зарізали. Причина – « Там на Україне такое делается! Сказали, Украину не давать ни под каким соусом!» (Л.Т.)

О. Тихий

Після татаро-монгольської навали, феодального роздроблення та ослаблення Київської Русі територія Донецької області протягом кількох століть залишалась малозаселеною, була диким степом, де кочували різні орди, що входили до складу Кримського ханства. Войовничі кочовники на диких степах випасали худобу й часто через них заради грабежів та ясиру нападали на Україну, Польщу, Молдавію та Московську державу.

У 16 столітті, а особливо в 17 столітті, на території нашої області з'являється багато сторожових постів (паланок) запорозьких козаків, як наприклад; Зайцівська,

Ясинувацька, Домаха, Першаківська, Бахмутська, Святогорівська та ін. Спочатку там протягом літа несли сторожову службу безсімейні чоловіки, а згодом почали селитися сім'ями, утворюючи хутори. І з роками таких поселенців-козаків було щораз більше. Основними рисами наших предків були волелюбність, безстрашність, сильна любов до України, свого народу та його віри, заради яких вони ризикували життям і долею своїх дітей. Тяжка була доля полонених. Бранців-чоловіків приковували до весел на галерах, жінок та дівчат продавали в рабство та гареми, а з хлопчиків робили яничарів (рабів-воїнів) кримських ханів та турецьких султанів. Хлопчиків-бранців учили військовій справі, прищеплювали ненависть до всіх народів, а особливо до рідного, любов до мундира, нагород та похвал з боку начальства.

Запорожці вважали себе вояками польських королів, а після успішної війни Богдана Хмельницького проти Польщі та періоду у підданстві Московської держави на основі березневих статей 1654 року – вояками Московських царів. Але запорожці не визнавали над собою ніякої (нічиєї) влади і становили незалежну військову республіку.

Після посилення польського гніту на Правобережній Україні в 17 столітті почалося масове переселення українських селян на незайняті території, що були землею Московської держави. Люди селилися слободами і теж зазнавали руйнувань та полону від різних кочових орд. Після з них були створені Слобідські козацькі полки. Частина колишньої Слобідської України входить до складу Донецької області (Слов'янський, Краснолиманський, Артемівський р-ни).

Після обмежень Петром 1 та знищення Катериною Гетьманщини (самоврядування на Україні згідно договірних умов з царем Олексієм Михайловичем), а потім і знищення Запорозької Січі, московські царі надавали дворянські права та привілеї колишній козацькій старшині, закріпачували селян-хліборобів та козацьку бідноту. Царі роздавали землі запорожців своїм фаворитам, військовій знаті, переселеним з Криму грекам, німецьким колоністам (звільнюючи останніх від будь-яких податків на 50 років та військової служби назавжди), переселеним євреям, сербам, амністованим розкольникам.

Запровадження кріпосного права, посилення гніту, податки, малоземелля викликали бунти, особливо серед бідноти, котра, зокрема, брала участь у селянських війнах під проводом Степана Разіна, Бахмутського отамана Кіндрата Булавіна. Але ні утиски, ні сваволя поміщиків не перешкодили нашим волелюбним предкам передавати від покоління до покоління чарівні українські пісні, казки, думи, обряди, традиції і наш найдорожчий скарб – мову.

У другій половині 19 ст. починається бурхливий розвиток промисловості в Донбасі. У пошуках ліпшої долі сюди на заробітки тягнуться тисячі людей, особливо з перенаселених центральних губерній Росії. Міста нашої області стають в основному російськими. Але на шахти та заводи йшла й частина знедоленого безземельного українського селянства. Капіталісти та царські чиновники не дбали про культуру та освіту трудового люду. Шкіл було дуже мало – і ті російські, німецькі та єврейські. Українське населення мусило або русифікуватися, або залишитись без будь-якої освіти. Але і в той тяжкий час не вмерли почуття національної гордості і культура українців у Донбасі.

З перемогою Жовтневої революції був ліквідований як економічний, так національний гніт всіх народів Російської імперії. Вільні українці в Донбасі одержали рівні права з росіянами. Тоб-

то, українські школи, театри, газети, клуби, та хати-читальні, хори, драмгуртки тощо.

Період культу особи дещо уповільнив розвиток української культури, зокрема, в Донбасі. Особливо відчутні були репресії проти діячів української культури, вчителів, письменників. Тепер вони реабілітовані і повернені народові.

* * *

*Кто не принадлежит своему Отечеству, тот
не принадлежит и человечеству.*

В.Г. БЕЛИНСКИЙ

Нині Донецька область належить до суверенної національної держави робітників і селян – Української РСР. В області проживає 4,9 мільйонів чоловік. З них 2,7 мільйонів українців (55,1%); 1,9 мільйонів росіян (38,8%), 107 тисяч греків (2,2%), 73 тисячі білорусів (1,5%), 2,4% інших національностей. Оскільки в області проживає понад 10% всього населення республіки, її питома вага як в промисловості, так і в сільському господарстві дуже висока. Всім відомі досягнення області в галузі матеріального виробництва, а про культуру, мову та освіту хочеться поділитись своїми думками в цій статті.

Є в області 4 державних драматичних театри, один оперний та одна філармонія. В кількісному відношенні це дуже мало. І лише незначний відсоток людей може користуватися послугами великого мистецтва. До того ж усі театри російські і за мовою і за духом. Отже, корінне (тубільне) населення зовсім позбавлене мистецького життя. Палаці культури, клуби, палаці піонерів теж уникають української тематики і мови. Є велика мережа кінотеатрів, але в жодному з них не демонструється жоден фільм українською мовою. Мова телепередач та радіо в області також на 80-90 російська.

В науково-дослідних установах, вузах, технікумах, державних установах, на підприємствах та залізницях також зреклися української мови чи майже повністю.

Школи – основні заклади формування громадян у виробничому, культурному і патріотичному плані. А в Краматорську, Дружківці,

Костянтинівці, Артемівську, Горлівці, Жданові, Донецьку, а може і в неназваних мною містах українських шкіл зовсім немає. Всі дитячі садки та ясла чомусь російські. А в містах же проживає понад 2 мільйони тих, що називають себе українцями. А багато українців соромляться навіть називатись «плебейською» національністю своїх предків. І ці два мільйони українців дивляться кінофільми і телепередачі, читають книги та газети російською мовою, вчать дітей в дошкільних закладах, школах та вузах чужою їм мовою.

Політика Радянського Союзу в національному питанні – рівноправність, дружба, суверенітет...

В Радянському Союзі відбувається вільний розвиток національних мов. Кожна людина має цілковиту свободу говорити, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою. Не допускається ніяких привілеїв, обмежень або примусу щодо навчання тих чи інших мов.

Основи наукового комунізму.

Чи можна говорити про рівноправність 2 мільйонів українців, понад 100 тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших національностей у нашій області, якщо вони змушені зректись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на зарплату, ресторан чи магазин – це ж іще не рівноправність.

Дружба ґрунтується на взаємній симпатії, взаєморозумінні, взаємодопомозі. Чи можна говорити про дружбу, коли значна частина вчителів області зневажливо ставиться до української мови, дивиться на українців, як на щось відживаюче, неповноцінне, не вчить їхньої мови, не боліє за їхнє теперішнє та майбутнє, а навпаки заохочує українців до асиміляції, денаціоналізації чи, як іноді говорять, злиття націй.

Сьогодні дуже багато людей без сорому кажуть: «Які там ми українці, ми – перевертні, «хахли». «Я українець, но не люблю українського язика». «А мені всьо равно, яким язиком чоловік балакає, або хороший був». «Я знаю український язик, всьо понимаю, а разговаривать і читать не могу». «А для чого він нужний, як всьо, візде по-руському». «Я вообще не понимаю, к чему сейчас национализм» (мав на увазі українську мову), еслі вся література на русском язике.»

Ніхто силою не віднімає в українців Донбасу, як і в жодної іншої нації чи національності СРСР, рідної мови. І уряд, і партія за її всебічний розвиток...

Той не марксист, той не демократ, хто не визнає і не відстоює рівноправності націй і мов, не бореться з усяким національним гнітом або нерівноправністю. Це безперечно.

В.І. Ленін

Пожалуй, нет человека, который не испытывал бы неискоренимого чувства любви, привязанности к земле дедов и прадедов, родной культуре, к своему языку, своим традициям и обычаям.

Л.И. Брежнев

Треба бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, – письменники, повинні берегти і розвивати.

П. Шелест

Зрікатись рідної мови презирливо й аморально.

О. Гончар

Як же вбого виглядають у світлі цих висловлювань люди з поглядами на рідну мову, що приведені вище, батьки, що приводять семилітню дитину до школи і кажуть: «Запишіть у руське», учителі, яким байдуже, якою мовою викладати математику, хімію чи іноземну мову (аби побільше годин), працівники органів народної освіти, що без жаху, а часом із радістю підписують накази чи розпорядження про перехід школи на російську мову викладання.

Скажена травля українського народу Польщею, царською Австро-Угорщиною та російським царатом (тюрма народів) не змогла знищити народу. Не допомогли цьому ні Унія, ні Валуєвські циркуляри. То невже ж в епоху розквіту націй, національних культур, національно-визвольних рухів у всьому світі мають щезнути 2,7 млн. українців Донецької області?

Багато десятиліть царські чиновники та їхні прихвосні з українського панства твердили: «Не было, нет и быть не может!» На весь інтелігентний Київ тільки чотири родини говорили українською мовою (Лисенки, Косачі, Старицькі, Житецькі), а в Донбасі може й того менше. Але чиновники та прихвосні пішли в небуття і згадуються тільки як кати народу, а народ жив, живе і житиме. Та чи дозволяє тверде переконання в безсмерті народу залишатись байдужими до очевидного процесу асиміляції – ні, не дозволяє. Бо така байдужість – свідоме гальмування культурного розвитку нації, бо зі знищенням мови знищуються всі культурні надбання народу, потенціальні уми, таланти, генії. І хто оцінить втрати народу за століття історії в результаті гальмування розвитку мови? Частина наших талантів та геніїв служила іншим народам, зокрема, російському (Феофан Прокопович, Гоголь, Короленко, Скліфосовський, Остроградський, Рєпін, Корольов), італійському (Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга), польському, німецькому та ін.. А скільки їх загинуло, не розвинувшись?

Как это необходимо, чтобы человек в детстве чувствовал
аромат родной земли и аромат родной речи.
(Из брошюры Г.Л. Могилевской «Познание прекрасного», Л.,
1971 г.)

Буквально в останні роки в Кіндратівській сільській 8-річній школі ставало все менше і менше учнів, бо в кількох кілометрах від села розташоване місто Дружківка, і учні переходили до Дружківських шкіл (бо вони російські). Контингент учнів катастрофічно падав, і школа опинилась перед загрозою закриття. Органи освіти постановили зробити її російською. І зразу стало втричі більше учнів. А ті 60 чи 70 учнів, що вчилися українською мовою, та їхні батьки? Може, вони збунтувалися? Може, вимагали для себе законного права вчитись та вчити своїх дітей рідною мовою? Може, перевели дітей до сусідньої української школи? Нічого такого не сталося. Чи не схоже це на Шевченкове: «Німі на панщину ідуть...» Німі зрікаються національної гордості, національного л и ц я.

В селищі Мала Іллінівка (м.Артемівськ) проживає не більше 2-5% неукраїнського населення. А школа російська. І стала такою в остан-

ні 5-6 літ. Діти вдома і на вулиці говорять українською мовою, а в школі російською. У племінника-шестикласника в зошиті прочитав: «Построить треугольник за углом и двумя сторонами». Питаю, невже так можна? Каже: «Так диктував учитель». І не дивно. Бо ж може він 20-30 літ говорив:»Побудувати трикутник за кутом», а тут раптом треба заробляти гроші вже російською мовою. А це ж нелегко не лише дітям.

Що ж набудуть такі вихованці? Краси та величі творінь Пушкіна, Тургенева чи Достоєвського вони не збагнуть, бо нікому не дано відчутти те, що не випливає з цілого життя, кожноденного вживання і думання, що не є музикою душі. А на Шевченка, Нечуя-Левицького, Лесю Українку, а тим більше В.Стефаніка, чи М. Черемшину діти дивляться як на іноземних. Бо батьки та бабусі говорять на місцевому діалекті на теми далекі від ідей письменників та й у їхньому лексиконі далеко на всі слова класиків літератури. До того ж батькам часто «всьо равно яким язиком балакать». Ось і залишається вихованим та навченим таким робом людям їсти, спати, працювати, споглядати телевізор (байдуже що, аби не опера, симфонія чи п'еса), прочитувати романи (щоб взнати,спіймають чи не спіймають шпіона, розлюбить чи не розлюбить і т.п.), дивитись «хороші» кіна («отдыхательные», «переживательные»), футбол. А чим ще життя відрізняється від тваринного? Адже і тварини працюють (коні, воли, ішаки тягають вантажі, собаки гавкають, коти ловлять мишей, корови дають молоко, вівці шерсть, і т.п.), сплять, вибрикують, чистяться, часто дивляться з цікавістю за грою чи бійкою інших тварин. А ми ж прагнемо виховати свідомого, мислячого, культурного будівника майбутнього.

Радянський Союз – багатонаціональна держава, і кожний служить їй як росіянин, грузин, естонець, киргиз, українець чи білорус, а не як мамелюк, яничар, безбатченко-космополіт, перевертень чи хахол, чорномазий, косоголазий чи звір.

В кого не болить душа за рідну землю, за свій народ – не любить нікого і нічого, той живе лише для того, щоб натоптати черево. Не можна бути патріотом Радянського Союзу, якщо не є патріотом свого народу, який дав тобі життя, створив культуру, традиції, обряди, мову.

Земле рідна!
Хто тебе любов'ю обікраде,
Хто твої турботи обмине,
Хай того земля тяжіння зрадить
І з прокляттям безвість проковтне
В. СИМОНЕНКО.

Сьогодні українська мова в Донецькій області є другорядною, нижчою, необов'язковою для вивчення, приреченою на злиття. Але вона ще звучить по радіо, телевізору, в кіножурналах, у піснях під час випивок. Теперішнє ж покоління вчилосся в українських школах, знає українську мову, тільки не говорить нею, бо дехто (може один із 100 чоловік) не вчив, не знає її.

А що ж буде через 20-30 літ? Ким стануть сьогоднішні діти, що від колиски чують тільки суржик та російську мову, в школі вивчають українську як іноземну? Невже наші діти та внуки під час переписів будуть записувати себе: «Національність – донецький, українського походження, родной язык – донбаскій?»

Негр як ознаку приналежності до свого племені може показати колір шкіри, узбек чи киргиз – очі. А на що ж вкаже українець? Вже сьогодні можна почути серед робітників: «Здесь нет України. Покажи мне хот одного настоящего українца». Таке становище веде до занепаду культури, хоч шкіл стає чимраз більше і діти вчать більше років. А може ж привезти і до гайдамаччини?

Українці, що великими масами живуть в Краснодарському краї, центральних районах Росії (Курська, Білгородська, Волгоградська області), Алтайському краї та інших районах Росії, майже асимілювалися, і в них лишилися українськими тільки прізвища. З точки зору тих українців, що прагнуть тільки задовольнити черево, з точки зору американця і француза, який і не знає, що є там якісь українці чи білоруси, для якого весь радянський Союз – Росія, і, нарешті, для росіянина, що є тільки ходячим шлунком, байдуже те, що асимілювались кілька мільйонів українців (стали руськими українського походження, чи українцями – а рідна мова російська) чи стали американцями польського чи російського...

Неділя,
18 червня

Наводив довідки – «Наукова думка» **не відмовилась** видавати М. Куліша, але тиснуть на неї – нещадно. Захистом служить ідея видання в Москві, проте сказала Настя, як удасться...

О. Коломієць

Це – від Льва Адольфовича, який добре знає, що діється в Україні.

Цікаве інше. У нього був Натан Рибак – вони приятелюють (чи удають, що приятелюють). Зайшло між ними про смерть Корнійчука, який вмирав – наче від пекельних мук...

Розповів він про те, що його вразило. Прийшов до нього, хворого, Олекса Коломієць – і почав! Про арешти, про Дзюбу, про Світличного! Корнійчукові було не до того, а Коломієць своє. Тональність – несподівана навіть для Рибак: туди їм і дорога, всім отим Дзюбам і Драчам, до них би ще Павличка, бо той і нашим і вашим – дисидентів підхваляює, а голосує за виключення Дзюби, бо так Овчаренко вимагав...

Ненавидить і Павличка. А зовні ніби друзі.

Віриться й не віриться: Олекса Федотович с к а р ж и в с я Корнійчукові відразу на Смолича – і на Гончара! А Гончара назвав «людиною з подвійною бухгалтерією...»

Лев Адольфович: «Представляєте? Да они же с Олесем Терентьевичем ближайшие друзья! По крайней мере, Гончар о нем всегда с поддержкой...»

Версія Натана Рибак: хтось пустив чутку, що Корнійчук **одужує**, що діагноз був помилковий, – і є варіант обрати його **знову на голову спілки!**.. Бо Смоличем незадоволені і низи, і верхи – втікає у хворобу, не хоче нічого вирішувати сам...

То що? Невже як ота баба у Руданського – свічку відразу і Богові, і Сатані?

Озеров: «Не верить Натану Рыбаку нет смысла, какая ему выгода? И не драматург он, можно бы списать на конкуренцию. А Корнейчуку предан искренне, для него его смерть – катастрофа».

Господи Боже, в якому фарисействі всі вони там живуть?

Є час продовжити «Переклад з донецької» :

...походження. Але тим, хто думає про майбутнє, про культуру, про прогрес людства, байдуже бути не може.

Очевидно, що сьогоднішнє становище в галузі культури та освіти в Донецькій області веде до асиміляції українського корінного населення (2,7 мільйони чоловік).

Для усунення ненормального становища, що склалося в області в останні десятиліття і веде до асиміляції, годилось би:

1. Видати масовим тиражем по найдешевшій ціні збірку висловлювань (типу «Цікаві бувальщини», «Музиканти сміються» чи «Золоті розсипи») – про українську мову та мову взагалі, про Батьківщину, про Україну, визначних людей минулого і сучасних.
2. Видати книгу, що вчила б як буквар грамоті любити, шанувати людську гідність, свій народ, Радянський Союз, всіх людей Землі. Якщо такої книги нема, оголосити конкурс.
3. Щоб учителі ніде не соромились говорити рідною українською мовою, не обмежувались місцевим діалектом, не говорили суржиком, щоб послідовно, вперто, завзято, з любов'ю вкладали в душу дітей та їхніх батьків свідомість належності до української нації, розкривали культурні та мовні багатства народу, постійно доводили, що людина без патріотичних устремлінь, без свідомої праці на користь свого народу (в першу чергу), без свідомого творення добра – це віл, вартий тільки того, щоб його запрягали в ярмо.
4. Не приймати вчителем будь-якого предмету людину, що не знає, не шанує української мови та культури.
5. Ганьбити тих, хто питає учнів чи студентів, якою мовою вести курс чи предмет, українською чи російською («мені однаково»).
6. Зупиняти тих батьків та дітей, що рвуться до російських шкіл, – як зупиняємо дітей, що біжать на вулицю з інтенсивним транспортним рухом, чи хочуть встромити руку в окріп, кислоту чи вогонь

- по незнанню, нерозумінню. Постійно доводити, щоб «Все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину».
- (В. Симоненко)
7. Запропонувати іншу роботу вчителям, що чванливо кажуть: «Українській мові – це теляча мова», слова директора української школи – «Я не знаю української мови, він мені не потрібен і взагалі не потрібен!» – чув від багатьох вчителів.
 8. Щоб у книгарнях працювали люди, які б знали свій товар, уміло рекомендували покупцеві, замовляли б не лише ходовий товар (про шпигунів та любов), а й високохудожню, патріотичну літературу. Щоб кращі здобутки українського красивого письменства виходили не 30-тисячним тиражем (один примірник на 1000-1500 чоловік), а поезії 8 тисяч (один примірник на 5000 чол.), а мільйонними тиражами. А скільки їх, таких працівників книгарень та бібліотек, що взагалі не читають і трьох слів по-українськи зв'язати не можуть.
 9. Щоб преса, радіо, телебачення систематично, дохідливо доносили до кожного громадянина культурні, наукові, технічні досягнення українського народу. Наші здобутки не найбільші в світі, але вони повинні бути для всіх нас дорожчими, бо вони наші, наша слава, наша гордість.
 10. Щоб закон у судовому порядку позбавляв громадянства Української РСР кожного, хто зневажає Україну, український народ, українську мову. Щоб суд з найширшим сповіщенням громадськості виносив вироки – громадську догану тим, хто з необережності чи неспівісно так чи інакше діяв на шкоду українському народові.
 11. При влаштуванні на роботу, скороченні штатів, наданні квартир, прийомі до вузів та технікумів надавати перевагу місцевим жителям.
 12. Ганьбити тих місцевих жителів (хоч би і росіян за націоналізм), що співають пісню «Росія – родина моя!», адже це нісенітниця. Росії як імперії давно нема. На її місці Радянський Союз – добровільне об'єднання народів. Як же розуміти того, хто живе в Донеччині, на Україні, а батьківщиною має Росію? Емігрантом чи окупантом? Як би подивились на індуца чи канадца, який твердив би, що його батьківщина – Англія (на тій підставі, що Індія та Канада входять до співдружності?)

13. Щоб Донецьке радіо та телебачення вели передачі тільки українською мовою і транслювали б Київ та інші українські радіо та телецентри. Для трансляції з Москви годилось би мати окремі по-дібні до «Маяка», центр та канал.
14. Щоб на вулицях та дорогах місцевого значення всі написи, лозунги, вказівні знаки були написані українською мовою.
15. Щоб українські кіностудії та кінолюбители зняли серії фільмів під назвою «Скарби української культури» (наприклад: «Церковна архітектура», «Заповідники, ботанічні сади та парки України», «Історичні пам'ятники та фортеці», «По залах музеїв України» і т.п.) Забезпечити такими стрічками всі школи та передавати по телевізору, як зараз передається з Москви чи не найулюбленіша у найрізноманітніших телеглядачів передача «Клуб кинопутешествий».

У багатьох країнах національно-визвольні рухи відбувались і відбуваються під гаслами «Америка для американців», «Індія для індусів» і т.п. Чи підійшло б гасло «Донбас для українців!»? – Ні. Бо Донбас уже півстоліття – невід'ємна складова частина суверенної України. В Донбасі значний відсоток жителів інших національностей, що живуть тут протягом багатьох, іноді багатьох десятків, поколінь. Такими є греки, росіяни. Донеччина давно стала їхньою батьківщиною. Іншої вони не знають. Багато з них вважають рідною мовою українську, а серби взагалі втратили свою національну приналежність. Кожна людина вправі зберігати своє національне лице, свою мову, культуру, традиції, прагнути і мати змогу повернутись на землю своїх предків. Все це повинні мати і неукраїнці в Донеччині. Але вони не можуть мати права, їдучи на возі українського народу, робити йому зло, зневажати його, своїми вчинками та поведінкою продовжувати віджилі та давно засуджені шовіністичні тенденції. Політика царів сприяла шовіністичній діяльності кожного великороса, від титулованого чиновника чи технічного спеціаліста до некваліфікованого робітника чи селянина включно. Зараз же для цього нема жодних підстав.

Кожна людина має право говорити в кругу сім'ї, зі своїми одноплеменниками рідною мовою. Годилось би заохочувати створення греками, білорусами, росіянами, євреями, татарами та іншими представниками національних меншин у Донбасі національно-культурних суспільних товариств з метою вивчення рідної мови, культури та історії свого народу, взаємодопомоги тощо. Сприяти їм

шляхом надання приміщень, засобів для друкування газет чи листів і т.п., як то з успіхом робиться для нацменшостей в Польщі, Чехо-Словаччині, Канаді та інших країнах.

Всі середні школи, технікуми, ПТУ, вузи повинні б стати українськими. Початкову ж освіту діти росіян, греків, білорусів, євреїв, татар та інших можуть одержувати рідною мовою з паралельним вивченням української.

Вивчення російської мови починати не з 2-го класу, а з 5-6 класу, коли дитина в основному вже знає рідну мову. Іноземну мову зробити необов'язковим предметом, щоб вивчали лише ті, хто хочуть і можуть вивчати її так, щоб могли читати і говорити.

Сьогодні можна часто почути в робітничому середовищі: хохол, кацап, чорномазий, звер. І це не викликає в людей обурення, гніву чи навіть осуду. Годилось би суворо карати будь-яку дискримінацію та образи людей за їхню національну приналежність.

Погане знання української мови в Донецькій області (та й російської теж) зумовлене, на мою думку, такими причинами:

1. Розвінчаною нині Сталінською концепцією про відмирання мов, і що колись буде єдина в світі мова, яка не буде ні російською, ні...
2. Майже насильницьке перемішування спеціалістів, коли випускників українських вузів направляли в Росію та інші республіки, а на Україну присилали спеціалістів з інших республік. І часто українці назавжди залишались за межами України, а росіяни назавжди на Україні.
3. Гнилим переконанням багатьох людей, що «риба шукає, де глибше, а людина – де лучче». Тобто що людина живе і працює там, де більше платять, де краща природа чи клімат, де дешевші овочі, фрукти, м'ясо. А прислів'я годилось би доповнити словами «якщо у людини риб'ячий мозок».
4. Двомовне навчання починається з 2-го класу – і формальне вивчення мов, особливо української.
5. Погана мова газет, радіо, шкільних підручників, учителів.
6. Багато хто думає, що українською мовою звучать тільки смішвинки та пісні, а не знає, що існує велика українська література, що на українську мову перекладено безліч творів світової класики, твори класиків марксизму-ленінізму, написано та

перекладено тисячі праць з усіх галузей науки, техніки, філософії, мистецтва. Нема на світі такого, чого не можна було б сказати чи написати українською мовою.

7. Нерозуміння учнями, батьками та й учителями того очевидно-го факту, що не можна вивчити чужої мови, не вивчивши як слід рідної.

Автор статті народився і виріс у донецькому селі. Вчився у Дніпропетровську, Одесі, Москві (філософський фак.-т! – Л.Т.). Працював учителем, будівником, вантажником та кваліфікованим робітником на заводі. Зараз працює слюсарем-монтажником на будівництві електростанцій. Відбув рік у Володимирській тюрмі та 6 років у Мордовських таборях. Жодного злочину не вчинив. Чимало подорожував, здебільшого по Україні.

Скрізь і з усіма на Україні я говорив українською мовою, в тім числі з росіянами, і не зустрічав осуду чи зневаги за це. Скорше симпатії і, зокрема, тих росіян, які не можуть говорити по-українськи і навіть мало розуміють. Цей власний досвід в якійсь мірі свідчить про підсвідоме шанування права кожного українця користуватись рідною мовою.

В одній установі в місті Дружківці мені сказала зав.: «К нам поступило 4320 заявлений, и только одно Ваше по-украински, и я же Вам ничего не говорю». Пізніше вона назвала мене націоналістом за вимогу видати документ українською мовою. Але зразу ж відчула, що сказала не те, і схаменулась. Розійшлись по-людськи, без образ.

Багато з тих, кого доводиться запитати щось на вулиці чи в установі, не розуміє окремих слів і без гніву, доброзичливо просить сказати, що значить незрозуміле слово по-російськи. Багато хто пробує підтримувати розмову українською мовою, але не виходить через брак лексичного матеріалу. І лише одиниці із сотень вбачають в цьому націоналізм, не маючи найменшого поняття, що воно таке. Адже кожній скільки-небудь грамотній людині відомо, що національна гордість, любов до землі дідів та прадідів, любов до рідної мови не має нічого спільного з націоналізмом.

Я не говорю, як це робили нацисти в Німеччині, царські держиморди, польські ксьондзи та магнати, поодинокі росіяни, на жаль, і тепер (весь Советский Союз – Россия), що українською мовою говоритиме весь світ, вся Росія чи Польща. Але для мене, для кожного

українця мова має стати святиною, найдорожчим скарбом. А для кожного з національних меншостей обов'язково її знати, хоч і не вважати святиною, якою для нього має бути його рідна мова. Так же записано в законах, так говорять письменники, визначні діячі партії, партійні документи. Цією статтею хотілось би:

1. Пробудити в своїх земляків українців свідомість приналежності до окремішнього українського народу, одного з багатьох братніх слов'янських народів (росіяни, білоруси, болгары, серби, словенці, словаки, чехи, поляки).
2. Розбудити приспану любов до рідного краю, його культури, героїчного (хоч і трагічного минулого,) щоб прекрасним стало майбутнє.
3. Закликати кожного українця до свідомої праці на користь рідного народу, Батьківщини. України.
4. Звернутись до кожного неукраїнця області з закликом: «Будьмо братами! Шануйте, поважайте мову, культуру, традиції народу, на землі якого живете, хліб якого їсте»

Автор усвідомлює, що написав слабо аргументовано, може без достатнього логічного зв'язку і переконливості, привів мало яскравих фактів, але думає – краще хай буде хоч це, ніж нічого. Хочеться, щоб стаття зіграла роль хоч слабенького сигналу тривоги у зв'язку з ненормальним становищем з мовою та освітою в Донецькій області. (Хоч, мабуть, годилося б бити в усі дзвони). Сподіваюсь, що на цю статтю відгукнуться журналісти, вчителі, юристи, мовознавці та інші спеціалісти, розроблять тему з науковою аргументацією, з посиланням на документи, історію, доповнять, поправлять помилки та огріхи автора.

З місяць тому я закінчив роботу над цією статтею і почав пошуки, де б надрукувати її на українській машинці. Поїхав до міста Дружківки. Висить об'ява «Машинописные работы». Зайшов. Запитав. Сказала машиністка: «Пожалуйста, 12-13 коп. за страницу». А коли сказав, що українською мовою, заявила: «Что вы, у меня русская машинка. Если бы несколько строчек, это еще можно было бы, а такой объем мне не под силу».

Таке ж саме мені сказали в «Бюро добрих услуг» в м. Краматорську. У Слов'янську мене майже звинуватили в тому, що я так

«чисто» говорю українською(«Здесь никто так не говорит») машиністка (очевидно українка) сказала: «Зачем мне это нужно. По-русски я напечатала бы за час, а по-украински мне мало сидеть три часа, а то и больше». Я запитав, а де ж можна надрукувати? «Поезжайте в Москву, там напечатают». Пішов до редакції слов'янської районної газети «Комуніст». Там сказали, що машиністка тільки одна і навіть для себе не встигає друкувати. Порекомендували звернутись в педагогічний інститут. Зайшов у суд. Там подивились на мене, як на іноземця, і сказали традиційне: «Что вы? На украинском не печатаем!»

В педагогічному інституті теж сказали, що машинки російські.

Ці мої ходіння теж свідчать про те, що українська мова в Донецькій області стала другорядною, приреченою на злиття.

Добрі послуги роблять тільки російською мовою.

30 грудня 1971 року дав струм енергоблок Слов'янської ДРЕС на 800000 квт. Був мітинг. Я, як монтажник, був на ньому. Виступали керівники будівництва, партійні керівники, передовики виробництва, і жоден не сказав жодного слова українською мовою, ніби це було не на Україні, а десь в Росії. Це теж свідчить про другорядність, нижчість української мови в Донецькій області.

2.01 1972

ТИХИЙ'

Моя адреса: 343260, Донецька область, м. Дружківка-5, хут. Іжевка.

Тихий Олексій Іванович.

Коментар з 2005 року:

- Навесні 1990 року я видав цю статтю Олексія Тихого самостійно, стенографічним способом – 500 примірників. «Меморіал» розіслав половину в школи Донеччини, половину – деінде – Одеса, Чернігівщина, Харків, Суми. 1992 року її видали брошурою в Донбасі. Але за нашими опитами 1992-1993 року лише троє зі 100 опитаних знали, **хто такий Олекса Тихий...** А це ж було вже після перепховання його праху в Києві, після фільму про це – в незалежній Україні!

**Неділя,
18 червня** Знову Глоцер(?) із своїми оберіутами. Я до них колись прийшов через Філонова і Малевича, які мали свої симпатії до абсурду Введенського й Вагінова, до Бахтерева й Хармса. Оберіути – справді п'єса! Контroversійна до радянського «укладу». Як і Микола Куліш в «Малахії», це проба нового відчуття життя, проба оречевлення, опредметнення «проблем». У Хармса була п'єса «Єлізавета Бам» – що це? Щось такого було і у Введенського...

А тепер слід окремо взятися за Заболоцького, автора «Маніфесту» оберіутів. Його таки тоді за це посадили – втім, доля всіх оберіутів була не кращою і за німця Хармса.

Д. Хармс

Из дома вышел человек
С дубинкой и мешком
И в дальний путь,
И в дальний путь,
Отправился пешком.

Он шел все прямо и вперед
И все вперед глядел,
Не спал не пил,
Не пил не спал,
Не спал не пил не ел

И вот однажды на заре
Вошел он в темный лес
И с той поры
И с той поры
И с той поры исчез

Це – Хармс. Він з того лісу так ніколи і не вийшов. Перший арешт – 1931, другий – 1941. Донесла на нього одна с колежанок Ахматової, давня сексотка (Антоніна Оранжевєєва).

Тридцять сьомий Хармс пережив наче без проблем. Ось його віршик від 8 січня 1937:

Одна девочка сказала: «гвя».
Другая девочка сказала: «хфы».
Третья девочка сказала: «мбрю».
А Ермаков капусту из-под забора хряпал,
хряпал и хряпал.
Видно вечер уже наступал.
Мотья с гавном наигрался и спать пошёл.
Моросил дождик.
Свиньи горох ели.
Рагозин в женскую баню подглядывал.
Сенька на Маньке верхом сидел.
Манька же дремать начала.
Потемнело небо. Заблестали звёзды.
Пот полом крысы мышку загрызли.
Спи, мой мальчик, и не пугайся глупых снов.
Глупые сны от желудка.

**Понеділок,
19 червня**

Мав бути ввечері в Івана Семеновича. Здалось мені, – чи, може, я вже аж надто підозріливий, – помітив за собою «хвоста» – від Центрального телеграфу до Нежданової. Отож минув дім Козловського й пішов далі. А «хвіст» не відстає. Відрізав його лише, зайшовши на прохідну в театр Маяковського, – почав питати Толю Ромашина. Толі не було, але, на щастя, нагодився М.⁹, повів мене у свій музичний закапелок, радив подумати про перехід до Гончарова – словом, «різне». Коли вийшов від нього, топтуна вже не було.

Ленін росіян не любив, бо сам не був великоросом і вбачав свою місію в іншому місянстві.

Але, приміром, Лев Толстой був великорос – щирий, без домішок.

Між тим він пише: «Если я сам видел особенные черты в русском народе, выделяя русских мужиков как обладателей особенно привлекательных сторон, то каюсь. Каюсь, и готов отречься от этого...» (За спогадами В. Булгакова)

⁹ Ілля Меерович, зав. муз. частиною театру.(Л.Т.)

«У владі темряви» російський народ саме такий. Біполярний. Як усі народи.

У цьому визнанні більше любові до свого народу, ніж у славоспіві «Русского духа».

**Вівторок,
20 червня**

*Іван Козловський
та інше*

Ходив до Козловського. Без пригод. Спершу вислухав його скарги на те, як йому жбурляють палиці в колеса стосовно школи в Мар'янівці. Потім він раптом згадав, як я писав за нього статтю про Лисенка, зворушено згадав – «Ви мене тоді дуже виручили, у мене було стільки справ!». Згадали заньківчан – він окремо вирізнив Ступку і Стригуна, а ще – «стару гвардію»; були компліменти Кадировій, неодмінно перекажу Ларисі.

У Козловського є свої «групи впливу» і в Москві, і у Києві, і в Тернополі (історія з фестивалем «Тернопільський театральні вечори»). Референтна, як сказала б Нелля, група Івана Семеновича в Києві – Бажан, Гончар, співаки, до певної міри Овчаренко. Мабуть, має він своє коло шанувальників і серед партійної номенклатури в Москві, декого він називав. Минулого літа Дейч розповів йому про Георгія Марковича – Козловський мені про це раніше не говорив – і десь на якомусь врочистому прийомі вони розговорилися. Іван Семенович назвав мене, Неллю – каже, Неллиному дядькові було дуже приємно, коли я сказав, що вона як Марлен Дітріх – та ще й розумніша; він, каже, теж читав її статтю про Курбаса, – «знамениту», це й Барабаш йому казав, що стаття наробила «переполоху» і багато що змінила у ставленні до Курбаса, зокрема, для офіційного Києва...

Багато ще про що говорили, він тут сам-один, йому часом треба виговоритись. Мудрий і неголосний, від захвату до нервого спалаху (коли йдеться про ідіотів), – воістину м и т е ц ь. Пообіцяв подзвонити в Держкомвидав – щоб не тягнули з Кулішем (нашим, у Москві). Хоче допомоги Кузя-

кіній. Моєї ідеї поставити десь тут «Патетичну сонату» не підтримав – «Ви не змогли знайти зручнішого часу? Сьогодні все висить на волосинці, українці повинні об'єднати зусилля і не світити суперечливого, не підставлятися». Я сказав, Крушельницький говорив у таких випадках: «Не слід вилізати з маслом на сонце, масло потече..» Іван Семенович підхопив цю тезу, перейшло до Крушельницького: «У мене до Мар'яна Михайловича була особлива симпатія... Гната Петровича я любив менше, він простіший, та й до музики ніколи не мав пістету, а Мар'ян Михайлович – о, це був!..» І не завершив фрази, лише знак оклику рукою, виразний епітет. Я сказав йому, що книжка моя про Крушельницького лежить тут, в «Искусстве», – старий мало не образився: «Ви мені кажете! А хто ж її туди «продвигав», як не ми з Олександром Йосиповичем, царство йому небесне!» Йому сказали, що книжка вийде цього року. Фантазії – до виходу ще далеко.

І. Козловський

Нарешті, дійшло до того, задля чого я прийшов. Перше ніж погодитись на те, щоб я йому залишив цей текст, він попросив мене йому його прочитати. І я добрячих двадцять хвилин читав йому Ол.Тихого. Треба було бачити вираз його обличчя! Він слухав це напружено, то насуплюючи брови, то роблячи якісь гримаси; нервовий кулак то стискався, то навпаки, випрямлявся в долоню, якою він погладжував кришку роялю (ми сіли в куточок біля клавіатури – «тут спокійніше», – чомусь пояснив він, тобто тут комфортніше?).

Я закінчив читати. Козловський розплющив очі і сказав, погойдуючись на стільці:

– Милый, милый, смешной дуралей... Ну куда он, куда он гонится? Иль не знает он, что...

Славний молодий жеребчик, який хоче перегнати поїзд, не знаючи, що коней давно вже витіснила «сталевая конница» – таким есенінським жеребчиком здався йому наївний автор з його щирими пропозиціями до «сталеві кінноти», яка нищить українську мову, українську культуру – свідомо, послідовно, планово.

Авжеж, жодного слова він про це не сказав; заторкнув головне для нього – «це пише не галичанин, не волинянин – учитель з Донбасу! Я знав таких людей і в Одесі, і в Харкові, – одних уже нема, а з іншими он що роблять, самі бачите...»

Розповів йому, що Тихий уже відбув свій термін, що до нього зараз претензій нема, – може, не слід було мені на цьому наголошувати, власне на а в т о р і.

Старий справді боляче пережив прочитане. Вставав, ходив по кімнаті, підходив до вікна. Мовчав.

Про мету свого приходу я сказав напочатку: хочу залишити йому цілком невинний текст – нехай би він принагідно віддав його Олесеві Терентійвичу – саме йому це може знадобитися, інших письменників такого рангу, які могли б це взяти до серця, я не знаю. Хоч це й не так: Бажан точно взяв би до серця, але мав би інфаркт або криз, як після дисертації Неллі...

Одержавши таку статтю від **Козловського** (а не, скажімо, від мене чи від Порфириовича, чи навіть від Антоненка-Давидовича), О.Т. почувався б упевненіше у власній позиції.

Нічого з того не вийшло. Походивши по кімнаті й подумавши, мабуть, усе до кінця, Іван Семенович почав прощатися.

– Дорогий Лесю, спасибі, що не погребували мою самотньою компанією. Хочу побачити вас і Неллю, ви мені небайдужі, – я, може, більше про вас знаю, ніж вам здаєть-

ся. Це добре, що воно вам болить не менше ніж мені. Але я вже не в тій вазі, коли б я міг на щось таке вплинути. Не залишайте у мене цієї статті, я **не можу передати її Олесю Терентійовичу**. І взагалі нікому не можу. Кат його знає, куди воно потім потрапить – і ми з вами будемо лікті кусати. Та я й не знаю, чого більше в статті – наївної віри в те, «що закони святі, да исполнители – лихие супостаты», крику душі – «а там будь що буде», – чи типової української гри на одурення противника під виглядом ягняти. Не знаю, як будуть тлумачити це потім ті, кому він листа **послав**. Дуже незручної миті він це зробив. Шелест теж часом прикидався наївним – не повірили й зняли, бо в **двері стукає інше...**

Бережіться й ви.

Зараз ви вийдете від мене, і якщо мене або вас спитують, що між нами сьогодні було, ми розповімо, що пили червоне вино в пам'ять Олександра Дейча. І в пам'ять Олександра Євдокимовича. І ви просили мене прискорити вихід книжки про Крушельницького, а я вам і цього не обіцяв, бо то не моя парафія...

І справді відкоркував пляшку червоного вина. Повернувся я пізно. Зараз, коли вже уклав машинку «спати» – пів на другу...

* * *

19 юня, 1972

Лист від Утеніна з Харкова:

Лесь Степанович! Спасибо за письмо.
А то уж я волновался и думал бог знает что.

У меня сейчас сессия. Почему-то в этот раз особенно трудная, больная и бессонная. Почти подряд пришлось сдавать две режиссерские работы: «Мой бедный Марат»

*Лист від Утеніна з
Харкова*

(отрывок с танцем, зачет) и «Шельменко» (почти весь четвертый акт, экзамен). Слава Богу, все уже позади: два дня назад сдал «Шельменко». Осталось два несложных экзамена, и я – студент четвертого курса.

Оценок за режиссуру нам еще не поставили. Во-первых, потому, что еще не все сдали постановочные планы (я – половину), во-вторых, потому что нашему шефу надо подумать и посоветоваться о количестве баллов, так как своему мнению он доверяет не очень. Отставка произвела на него тяжелое впечатление. Он хотел полностью перейти из Культуры в наш институт, но ему, пообещав, в последнюю минуту отказали. Вообще наш институт, по выражению новой секретарши, которая недавно окончила его «на актрису», – тонущий корабль, с которого бегут все крысы.

Правда, не все крысы бегут сами, некоторых «убегают». У нас будет в руководителях В.И. Ненашев. Правда, пока это фактически не произошло, уверенности в этом ни у кого нет. Ненашев – это хорошо? Скорее всего – нет. Но в нашем положении – «хай гірше, аби інше!»

Теперь несколько слов об отрывке. Он всем понравился. Чистякова звонила и прямо поздравляла с удачей, оригинальным решением и т.п. Она порассказывала, что говорили на кафедре. В основном отмечали как явление положительное, хотя и кое к чему придирались.

Действие вел Шельменко. Мы дописали ему немного текста, и он начинал отрывок, объявляя пьесу, себя, исполнителей. Занавес открывался, сцена была пуста, только справа стояла колонка с купидончиком. Шельменко раскрывал большую книгу (он был с ней с начала до конца) и читал первую ремарку: «...садок...гіллясті дерева (выезжала кадка с пальмой);...лави (выезжала «а ля» банкетка); ...будинок (раскрывалась роздержка и на голубом заднике в рококошной раме висела картина, изображающая помещичий дом). Если Шельменко хотел поговорить с публикой, он хлопал книгой, и мгновенно останавливалось, снова хлопок – и снова дальше. Присенька и Эвжени к концу своего разговора переходили на рапиры. Вот, наверное, основные «спорные моменты» моего

отрывка. Мне попались очень хорошие ребята, поэтому работать было легко. Высылаю вам программку со своим Шельменко на обложке. Очень способный ребенок и хороший человек.

Работу о Чистяковой хотелось прислать Вам давно. Но очень мало удалось в ней того, чего хотелось. Это проклятое отстаивание умения делать от понимания, как нужно делать. Я очень медленно пишу. Каждая буква в муках. Времени было мало, и за два дня до сдачи я только начал входить в материал, чувствовать, как и что. Хотел отказаться, но решил, что нельзя этого делать (я ведь обещал, да и перед собой было неудобно). Тогда я сузил тему до одной роли и кое-как за сутки «выдал». Очень хочу (опять же для себя – самовоспитание) продолжить работу и сделать ТАК, как хотелось, задумывалось. Скорее всего это будет похоже на роман (а ля Моруа) с лирическими отступлениями и другими антинаучными вольностями. Чистякова дала согласие помогать. Мне кажется, это работа не на один год. У меня, правда, уже есть конкурент – В.Гаккебуш. Он когда-то уже начинал эту работу и теперь решил окончить. К концу этого месяца он придет к В.Н. за материалами. Обещала представить. Работу свою высылаю. Верните, когда получится (я ведь когда-нибудь приеду), потому что копии у меня нет.

Теперь о Люсе. В Иркутский ТЮЗ к Л.Титову ее вполне можно устроить. Вначале она говорила, что далеко и холодно. Недавно выпалила: «Куда угодно, хоть к чертям на рога...» Я говорил с Титовым о ней, он был заинтересован – я уже Вам об этом писал. Но – тот ли это театр, тот ли режиссер, та ли заинтересованность?.. Ваше предложение написать о ней – неожиданно и интересно, хотя КАК это, пока «не вижу».

Летнюю часть отпуска хотел бы провести где-нибудь в деревне, на Псле. Мы с другом там уже как-то отдыхали, и хотелось бы повторить.

В августе я напросился в гости в Молдавию. Мне понравились пьесы И. Друце, и захотелось подойти к ним поближе. А у нас в институте на первом режиссерском учится – Штефан Сырбу. Узнав о моем интересе, он запросто пригласил меня в гости.

**Вівторок,
19 червня**

«Камінного господаря» дивився у заньківчан двічі, в обох варіантах. Сьогодні перечитав ще **березневу** публікацію Раїси Скалій в «Театрі» – «Четыре лица «Каменного властелина», поруч лежить публікація Неллі про виставу Капляняна – і ширше. Можна сказати, крига таки зрушилась – театр Лесі Українки живий, і не лише для театрознавців.

*Скалій і
«Кам. господар».
Дон Жуан*

Скалій розповідає про чотири вистави в Києві, Львові, Чернівцях – Житомирі. Соколов, Данченко, Грипич і Толок. Стаття порівняльна, автор обіцяє не давати оцінок (хоч без них не обходиться). Для майбутнього дослідника театру Лесі Українки обидві статті – потрібні, хоч вони й на різному рівні **осмислення**. Я Раю знаю, вона гарний емпірик, пише по-живому правдиво, як сприйняла, нічого не вигадує – але з концепціями їй скрутніше.

Аргументи? Наприклад, спершу цитує Лесин лист до Агатангела Кримського, в якому та чітко розкриває задум: «...драма називається «Каменный властелин», ибо идея ее – победа каменного, консервативного принципа, воплощенного в Командоре, над раздвоенной душой, гордой, эгоистической женщины Донны Анны, а через нее и над Дон Жуаном, «рыцарем свободы». А потім Скалій пробує «виправити» автора:

*«Но идея драмы, пожалуй, намного шире и глубже. «Каменный властелин» написан в 1912 году, в период так называемого «позорного десятилетия», когда после поражения революции 1905-1907 годов часть интеллигенции предала идею свободы и пошла служить самодержавию. Чтобы заклеить так называемых «рыцарей свободы», которые, прикрываясь красивыми фразами, шли на компромиссы, и написала Леся Украинка свою драму. А фабулой о всемирно известном соблазнителе Дон Жуане **прикрыла заложенную в произведении идею** (курсив мій – Л.Т.)»*

Отже, мало не підпільниця – затаврувала «контрреволюціонерів» і «рenegатів», а тут тобі й «образ» знайшовся – Дон Жуан!..

Першим роздратував мене рядок про «українського актера и режисера Н. Садовского»: скільки разів говорено

з тією ж Скалій, що не Николай Кулиш і не Николай Бажан, тим паче не Николай Садовский, – всі вони **Миколи**, і так увійшли в історію, і нема чого їх провінційно перехреснувати «какось-то по руські»!

Ну це так, а ргоро...

Набагато важливіше: коли ми вже нарешті покінчимо з цією дурнею про «позорное десятилетие»? Горький своє вигадав, аби пояснити **тип** Кліма Самгіна; хіба це вся історія? А куди подінеш Ахматову, Блока, Мандельштама, український модернізм, раннього Курбаса, всіх наших художників? В Росії це називається «Серебряний век» – ідуть спроби **явити** його як найпереконливішу зміну орієнтирів і стилів; а куди подінеш «Українську хату», ЛНВ, Грушевського з Винниченком? Все це було створене в «позорное десятилетие», – той же Франко, та ж Леся Українка – де ж тут «позор», де ж тут ганьба? А що воно не «вписалося» в більшовицьку революцію – то це вже прокламація, якої не варто вживати в 1972 році, коли й шестидесятники оголошені «позорним десятилетием», позаяк усе антикультівське й «хрущовське» – тепер уже «ренегатство».

Чи ми не вміємо читати наших класиків на ТЛІ ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ?

Звести Лесю до викриття «рицарів свободи»? Нонсенс!

Неуважно прочитала Скалій Лесині листи. По-перше, Дон Жуан у неї – «лицар волі», а не «лицар свободи»; трохи інше, якщо добре знати українську мову. В іншому листі Леся признається, що не мала «на меті додавати щось нового до усталеного в літературі типу Дон Жуана», хіба лише підкреслила **анархістичність** його вдачі (у львів'ян саме на цьому наголос!).

Виставляти на перший план голу ідею – означає не розуміти Лесі Українки. В тому ж листі до Аг. Кримського – Раїсі Скалій варто було б його **дочитати!** – вона рефлексує стосовно зовсім іншого:

«Не знаю, звісно, як воно в мене вийшло, добре чи зле, але скажу Вам, що в сій темі є щось диявольське, містичне, недарма

вона от уже 300 літ мучить собою людей. Кажу «мучить», бо писано на неї багато, а доброго написано мало, може, на те її і видумав «ворог роду людського», щоб розбивались об неї найщиріші натхнення і найглибші думки...»

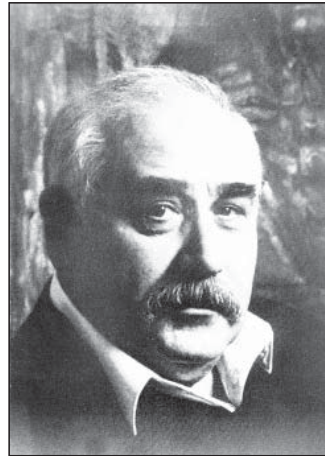
І далі – наголос на тому, що цей Дон Жуан – оригінальний тим, «що його написала жінка» (се, здається, вперше трапилось сій темі!)

Де ж тут «революція» і «рenegатство» «лицарів свободи»? Вдень з вогнем не знайдеш нічого подібного в цій драмі, яка є відбитком Лесиної муки, внутрішнього Лесиного пошуку вищої істини, якої ажніяк не підшиєш підкладкою до революційного френча...

Конкретно – у Скалій – про Командора. «Найближчий до задуму поетеси – О-др Гринько у Львові». «А. Гринько создает на сцене почти символический образ: тяжелая, величественная поступь, монотонный, несколько скрипучий голос, лицо-маска, на котором не читается ни одна мысль. Это человек, воплощающий догматическую узость взглядов, беспрекословный деспотизм».

Я б доповнив – Гринько – актор природньо **український**, через що в нього гарна мова, є тло роздуму. Грає ж він, на жаль, за амплу «резонера» – це актор і без того не надлишкової емоції, тугодум, а тут і подавно. Іншими словами, **деспот** у нього ближчий до сталінського «с прищуром и хитринкой», тоді як у Лесі це ще й чисто чоловіча сила. Я до Гринька з великою повагою – передовсім за прожите ним життя. Проте Командора, яким його описує Рая, він все-таки **удає**. В кращих традиціях українського романтизму.

«В Киеве у А. Решетникова иной образ: импозантная фигура, уверенные шаги, напыщенный тон, а за всем этим скрывается недалекий, в какой-то мере даже безвольный человек». (Це Скалій відчула **точно**, сама така проекція ролі на особистість актора, від якого за

Ф. Стригун

милю відгонить чуттям, що він комусь щось завинив...) «В житейском понимании это скорее положительный, чем отрицательный характер.»

Знову примітивізація, поділ на «добрих» і «злих», чорно-біла українська схема. «Командор А. Решетникова, – пояснює Скалій, – по-своєму любить Анну, всемерно заботится о ней, стремится ради нее достичь высоких почестей. Но благодаря такой трактовке поведение Донны Анны – Н. Батуриной – вызывает недоумение, ибо Командор оказался внутренне более привлекательным, чем Дон Жуан – А. Голобородько...» Внаслідок чого, вважає вона, – зміщення наголосів, зниження «ідейної гостроти».

З «ідейною гостротою» складно – бо Саша Голобородько (попри всю мою повагу до його фактури і здібностей) – чоловік поверховий, запальний, швидко міняє погляди. За ним немає глибокої чоловічої стабільності, він «людина без стрижня», – і просто награв романтичного коханця в методиці інститутських штампів.

«В. Коваль (Черновцы) и В. Яременко (Житомир) решают образ Командора почти в том же ключе, что и А. Гринько (Львов), только более упрощенно». Не коментую, не бачив.

Про власне образ Дон Жуана.

«Львовский театр стремился отойти от традиционного прочтения этой драмы и прежде всего сделал акцент на развенчании эгоистической идеи свободы».

Стоп. Хотів би зрозуміти, про яке **традиційне** прочитання «цієї драми» йдеться? Драми Лесі Українки? Та в нас нема жодної стосовно неї «традиції»! Ширше – про драму Дон Жуана в світовому контексті? Тоді йдеться про море, яке «широке й глибоке», де безліч тих традицій, як і Дон Жуанів... Скалій намагається зацентувати на тому, що львівський театр взявся «розвінчати егоїстичну ідею свободи?» Чи радше мало б іти про розвінчання «ідеї **егоїстичної свободи**»?

Вернімось до підміни Лесиною терміну «лицар волі» модернізованим «лицарем свободи». Воля – синонім бажання, жаги, антитеза безвіллю, українською воля є **чин**.

Без волі нема вибору, нема змагу з власним розумом, який тебе стримує, воля – вияв щоразу нової людини в самому собі, отже – неодмінний атрибут самостановлення і самостояння. Не може бути «егоїстичної ідеї волі», це абсурд.

Свобода – інше. Вона хоч і може бути синонімом волі (в певному сенсі, але ніколи не була й не може бути **засобом** досягнення мети (тоді як воля – може бути!). Вона сама є мета і ціль. Бердяєв визначив свободу як право на нерівність – цей парадокс дуже лягав би на образ Лесиноного Дон Жуана.

В чому ілюзія Дон Жуана? Його свобода – протест проти підкорення **законам**. А вибір невеликий – підкорення законам – чи підкорення людям. Дон Жуан не може змиритися ні з тим, ні з іншим, йдеться про своєрідний **прометеїзм**. Він здобуває свободу ціною власного життя, через що його свобода – ще одна ілюзія.

Як є ілюзією прометеїзм.

«Богдан Ступка в ролі Дон Жуана стремился подчеркнуть именно философскую сущность образа».

А далі про те, що стосунку до «философской сущности» не має.

«Мастер выразительной внешней формы, графического рисунка роли, органически сочетающихся с психологической углубленностью», – гарна і ємка характеристика Ступки, чи не вперше, – але про це слід було б в іншому місці, **висновковому!**

«Не случайно светская изысканность его Дон Жуана, и вместе с тем резкость, порывистость движений приковывали к нему внимание с первого появления на сцене. Вот он легко и непринужденно выскочил из sklepa и поклонился женщинам. Сначала взгляд его падает на Долорес (Л. Каганова), но он сразу же его переводит на Донну Анну (Л. Кадырова), внима-

Ступка Дон-Жуан

тельно, с интересом всматривается в нее. Слова Анны о неприступной горе, каменном замке привлекают его свободолюбивую натуру. Такой женщины он до сих пор еще не встречал. А единственная его мечта с этой минуты – покорить гордое сердце Анны, ибо наконец он нашел женщину, равную себе. Его желание настолько пылко и несдержанно, что, как электрический ток, передается Донне Анне и обжигает огнем даже ее холодное сердце. Да, в натуре Дон Жуана-Ступки есть что-то демоническое, необыкновенно сильное, что заставляет женщин бросать ради него семьи, терять доброе имя.

Поки що нічого з цього не підкреслює «философской сущности образа». Далі Скалій резюмує, що він не лише «соблазнитель», – «а может быть верным и честным». «Он не соблазнил Долорес, когда она пришла к нему в пещеру, более того, Дон Жуан обменялся с ней перстнями на верность, и эту верность стремится сохранить во что бы то ни стало» «Вы так верны?? – спрашивает его Долорес. «Да. Я очень верный», – отвечает Жуан-Ступка. «В этом ключ к пониманию его натуры, – робить висновок Скалій. – Пока Дон Жуан бережет перстень Долорес, он сохраняет свою волю (тут слід було б сказати – свободу!), и ничто каменное над ним не властно». Таке рішення критик вважає найближчим до задуму Лесі Українки.

Я не фахівець в аналізі Лесині драматургії, але мені такого роду поспішні висновки здаються передчасними. Описане Раїсою Скалій не підтверджує її висновкової тези. Між тим у виставі достатньо інших аргументів, які б це зробили краще.

Стосовно ж виконавців головної ролі з інших вистав, то вони слабші, позаяк «там постановщики вкупе с исполнителями стараются акцентировать главным образом его негативные черты. В киевском спектакле (здесь эта трактовка воплощена наиболее выразительно) Жуан в исполнении А. Голобородько этаким красавец – соблазнитель, хищный и чувственный «охотник» за женщинами. Актер подчеркивает грубость, резкость, самодовольство своего героя, а слова о свободе и независимости в его устах звучат, как пустые фразы, как «рисовка».

Так воно і є насправді. З тією хіба різницею, що актор більше демонстрував себе, а не Дон Жуана...

І, нарешті, найуразливіша тема – Дон Жуан і Долорес.

«Еще более показательна сцена Дон Жуана с Долорес. Здесь раскрывается истинное лицо «рыцаря свободы» – раздвоенность его натуры и порочность взглядов. (Ох, уже ці заскорузли радянські штампи стосовно «порочности» і «непорочности» «взглядов» – коли судять навіть не за вчинки, а за помисли і за погляди!). В Львовском театре это отображено необыкновенно выразительно. Б. Ступка сначала удивлен появлением Долорес (Л. Каганова). Когда же она отдает Жуану декрет и буллу, в которых ему прощаются все грехи и преступления, на лице его появляется радостная улыбка – наконец-то он имеет право поехать в Мадрид, где живет донна Анна! Но радость эта сразу же сменяется гневом, ибо Долорес своей бескорыстной жертвенностью накладывает на него новые кандалы долга, а он не привык быть должником. Гордо поднимает он голову и голосом, в котором звучит не благодарность, а ненависть, говорит: «Я Вам в залог вручил когда-то перстень, теперь готов я выплатить весь долг. Уж не изгнанник я, а гранд испанский, и не должно быть стыдно Вам, Долорес, стать под венец со мной...» Дон Жуан не любит Долорес (вспомним ранее сказанные слова: «Что в перстне этом! Он – не знак любви...»), но она единственная, которой он поклялся в верности и которую он не может запятнать, ибо она не возьмет той платы, которой рассчитывается Дон Жуан с другими женщинами.»

Отже, про «порочность взглядов». Р. Скалій скрупульозно аналізує всі «вивихи» Дон-Жуанової моралі, переказуючи сцену з Долорес від початку до кінця. Добре, що така реставрація має місце. Але ж кінчається ця сцена у Лесі Українки **сакраментальною** фразою Дон Жуана (Скалій її цитує, але не пояснює). Між тим пояснення очевидне! Для Дон Жуана вся ця сцена освідчення й розриву з Долорес мала прихований сенс. А саме: Долорес пішла – й услід їй Дон Жуан підсумовує: «Чудеснейшую выковал я душу!...» Богдан Ступка так і грає цей епізод – це справді «кування душі», операція на серці, творення нового людського (і жіночого!) «Я». В цьому експерименті Ступка демонструє **мефістофеліаду** (згадаймо, у Лесі – «щось диявольське, містичне»). Шкода, Скалій цього не помітила.

Інша річ, що Долорес у виставі «заліризована», сентиментальна. Я люблю Любу Каганову, це першокласна артистка, але Жанни д'Арк у ній нема.

Лесья Українка – Ользі Кобилянській, 1913:

«Шкода мені теж, що я не вміла поставити Долорес так, щоб вона не здавалась блідою супроти донни Анни – се не було моїм заміром, і я навіть який час вагалася, хто має бути справжньою героїнею драми – вона чи донна Анна, і дала перевагу Анні не з симпатії (Долорес ближче моїй душі), а з почуття правди, бо так буває

в житті, що такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами і стають жервами, – властиво не Дон Жуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації. Се тип мучениці прирощеної, що все мусить гинути розп'ята на хресті, хоч би мала сама себе на тому хресті прибити, коли бракує для того катівських рук. Якби не було Дон Жуана, то знайшлося би щось інше, для чого вона «душу розп'яла і заколола серце», бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого святого Грааля, а се тому, що над нею ніщо «камінне» не має влади, і всі ці усталені форми життя, яким нарешті-таки покорилася горда Анна саме тоді, як їй здавалось, що вона опанувала своєю долею, ті форми не покорили б ніжно-впертої вдачі Долорес, бо, отже, вона і в монастир пішла не так, як всі, не для рятунку власної душі, а для пожертвування нею... Отже, усталені форми для неї тільки якісь містичні формули, що мають виражати, власне, не виразимі ні в яких формах почуття, але те, що в тих формах є «камінного», пригнітаючого, позбавляючого волі, не може мати влади над її вільною душею».

Нічого цього нема ні у Люби Каганової, ні у Ади Роговцевої, обидві грають лише відкинуту жінку, яка на словах ще «трепыхается», але повітря з м'яча вже виходить...

У Російській драмі додали ще один «мазок» – саме на смак нинішньої міщанської Російської драми. Після сцени з Долорес Голобородько несе Роговцеву на лаву, стелить червоного плаща і фактично «бере» її. Задовольнивши свою жагу, «зіскакує», «обтрушується» (від обіймів(?)), і кричить Сганарелєві – «Судьба моя в Мадриде!» – поганяймо, мовляв, до наступної **донни...**

Пошлятина несусвітня, я в цьому з Раєю солідарний.

Але їй потрібний редактор. «Развенчать человеконенавистническую сущность Дон Жуана – такую задачу решали... в Черновицком и Житомирском театрах». Як саме «развенчать»? А ось як – дали ці ролі акторам «среднего роста, плотным, не очень подвижным. Их внешняя грубость подчеркивает грубость внутреннюю».

І в такому стилі чимало.

Житомирської і Чернівецької вистави я не бачив – у Скалій є гарні моменти реконструкції. Фактаж. Але ці її «висновкові» штампи не додають статті приваби.

P.S. Про першу російську революцію є і в Неллі, бо Раїні «тлумачення» не з вулиці взято, – це загальноновизнаний радянський штамп («обільшевичення Лесі Українки»). Але Нелля наполягає на тому, що цей період позначений не лише занепадом і депресією, а й «аналізом, бурхливою акумуляцією духовної енергії». І чітко каже: «Лесю Українку займают эти вопросы, хотя было бы ошибкой думать, что поэтессе понадобился давний сюжет для публицистических размышлений. И хотя в известной степени драма «Каменный хозяин» была ответом арцыбашевым с их проповедью гедонизма и ухода от социальных идей – не о них заботилась Лесья Украинка».

Долорес не вийшла й у виставі Капляняна, де її грала Вавілова (більше – жертва й самозречення, ніж подвижництва). Та й затеатролізував Каплянян суть, **закарнавалив**.

Проте там потужний Командор (Н. Підгорний) і Дон Жуан (Е. Марцевич) – ...

Звичайно ж, і майже фантастичний Веснік, верх комізму й доброти (Сганарель).

**Середа ,
21 червня**

*Шелеста звільнили
з маскарадом*

Шелеста не просто звільнили – прибрали з маскарадом. Перевели до Москві заступником голови Ради Міністрів СРСР. Перевезли до Москви негайно, впродовж кількох днів! Пішов з почетом, узяв з собою 5-6 помічників, але... Тож ніщо Щербицького не стримуватиме – пішла чорна полоса. Тому всі вони – і Козловський, і Гончар, і Бажан (і навіть Смолич!) такі перелякані. Пішло в гору Його Суловіє...

Одного лишень не доберу, чому вони все це розіграли перед візитом Ніксона? Якийсь знак? Кому?

Боря Поюровський розповідав – коли я був, мабуть у Дягові – Шелести дивились у них «Божественну комедію» Штока. Гарно реагували, але за лаштунки П. Юх. не пішов. Тепер надолужить – матиме час ходити в театри.

Не хотіли, щоб Ніксона приймав у Києві Шелест? Боялись, щось бовкне? Чи це просто зміцнило б його авторитет й **унеможили** зняття?

**22 червня,
четвер**

День пропачий. Напився п'яний і нічого не записував. Без причин – просто так – приходив Перельмутер і дівчата, грали в шахи, він читав вірші. Після них – вирішив напитися.

Четвер, радянський рибний день

Л.Т. : Схід – увесь! – сидить на рибі.
Сходові за це спасибі:
Риби повен океан –
Океан як ресторан!
Та й вони в морській їдальні –
Суперінтелектуальні!
А бува, хтось на льоту –
Зловить рибку золоту –
То вона їм – айн-цвай-драй –
Все на блюді подавай!

Нам же урядові стерви
Продають самі консерви,
Чи дають, як харч для зека,
Посинілого вже хека,
Або хвойду-відчаюгу
Заморожену більдюгу...

А самі ж, як крокодили,
Золотих рибок поїли,
І тепер їм – айн-цвай-драй! –
Партквиток все подавай!

Квітне наш СРСР
Після дощичка в четвер?!

*Астма і бібліографія
(експресіоністи)*

Якби не Оксана з Неллі, я б, може, випав з процесу.
Нема сил навіть дихати – астма кладе в ліжко. А тут ще й
випив – легені відмовляють. Дивлюсь на Неллі – і дисци-
плінуюсь...

Якщо ні на що не здатен сьогодні, то принаймні – бібліо-
графія з старих паперів:

1. Німецький журнал (80-90 рр). Щоденник «Свободный театр» з 1889 р., близький до с-д, газета «Будущее» – орган натуралістичного театру. Щотижневик «Сцена» – ліводемократичний, пацифісти – інтелігенція.
2. «Праздники жизни и искусства. Взгляд на театр.» (1900) «Жизнь-игра. К вопросу о реформе сценического искусства» (1905)
3. «Природный театр» (1911)
4. Юлиус Баб «Театр в свете социологии» (1931)
5. «Bühne und Welt» – Сцена і світ. Дво(томний?) журнал «Берлін» (1898-1916). Орган об'єднання керівників театрів , створеного в 1896 р. (в 1916 – розпустили!).

Книжка Вольфа: ст. 76,80,83-92. Штрамм – 84. Журнал «Штурм» – 212. Про занепад мови (211-217)! «Die wessen Blatter» – «Білі сторінки» – 425.

Альфред Керр, найвпливовіший критик, любив Гауптмана й Толлера, згодом – антагоніст Б. Брехта. Корнфельд – 30. А. Польгар – 35. Унру – 30. Штрамм – 46. Рейнгардт Герінг (1887-1919)

Збірка «Экспрессионизм», М., 1966. с. 70

П. КОРНФЕЛЬД:

«Если человек – центр мира, то он имеет такое значение не в силу своих талантов, а лишь потому, что он зеркало и тень предвечного, что он, хоть и рожденный на земле, все-таки носитель божественного начала. Душа его – сосуд мудрости и любви, сосуд совести, доброты и знания, веры, благочестия и познания добра, источник бесконечных бурь и бесконечного покоя. Характер человека – пристанище для тысячи разных качеств и их проявлений... И

дело подлинного знатока людей – угадать божественное, собственно нечеловеческое, в запутанном лабиринте чужого характера... Предоставим будням иметь характер, но в лучшие часы будем лишь душами. Потому что души – от неба, характер же слишком от земли...

Психология говорит о существе человека столь же мало, как анатомия» (стр. 120)

Бюттерлих («горький») – человек беспредельного стремления к любви (тоска Вертера и Карла Моора). Бюттерлиха приводит в отчаяние мир, лишенный духовности, т.е. существование филистера. Он душит некоего Иосифа, который – олицетворение филистера, а этот филистер для него – дьявол. Самое страшное в мире – человек без чувств.

Идет сам в тюрьму, полагая, что осуществляет сокровенную цель свою. Рут возвращает его к жизни, он идет в мир, увлеченно

участвує в деревенському празднествє в Оксендорфє, но попадаєт в сети «холодных врагов», борєтєся и гибнет. «Зачем же я остался мудрым?, – мне место в темнице»...

Люди говорят «не по жизни», архитокровенно, без подтекста.

Сцена: «Бюттерлих в тюрюме»...

Цофер изображает «тюрюму и освобождение» – водоворот человеческих страстей.

Корнфельд: «Человек тут (в драме – Л.Т.) – лишь дух и душа, и потому эти большие образы заключают в себе нечто неистовое (178).

Альтенберг Петер (наст. фамилия Рихард Енглєндєр 1859-1919), а ля Шиллер – австрийский модернист, мастер малой формы (сборник «Как я это вижу», 1896, «Что приносит мне день» 1908 – про жизнь Видя (легкомысленный город жуиров, артистов и кокоток)

...

Журнали:

Anbruch (Wien) – журнал австрийських активістів.

Aufschwund (Wien) – експр.

Ek (Wien) – щомісячник угорських комактивістів.

Neue Schaubune (Drezden) – двотижневик з проблем «революційного театру»

Sturm (Berlin) – журнал німецьких експресіоністів.

«Активісти» – проти аполітичності у свідомості. Журнал «Die Aktion» – Фр. Пфємфєрт (Л.Т. – соціал-демократ крила К. Лібкнехта) – Альберт Еренштейн, К. Оттен. Иван Голл, Л. Рубінер. Космічна любов, загальнолюдськість (И. Бєхєр, Фр. Верфель) та інші (Газєнклевєр, Т. Манн – до синтезу нової соціалістичної літератури з активізмом...

«Aktion» – видає також Маркса, Бакуніна, Герцена, Мерінга, Леніна, Троцького, Чичєріна...

Вальцєль О. «Импрєссіонізм и експрєссіонізм в современной Германиии» (1890-1920), М. 1922, пер. с немецкого.

Гвоздєв А. «Экспрєссіонізм в немецкой драме». «Современный запад», М. 1922 кн.1 «Театр послевоенной Германиии». М-Л, 1933, ср. 27-49

Марков П. «Современная експрєссіоністичєская драма в Германиии», «Искусство» М, 1923 №1, «Театровєдєніє в современной Германиии» «Наука и искусство» 1926, №1

«Экспрєссіонізм» – сборник статей Л.М. 1923

В. Газенклевер

И. Маца «Искусство современной Европы» ГИЗ 1926 ст. 97-115

Bahr Hermann EXPRESSIONISM (Munchen) 1916

«Объективный мир лишь повод для сублимации творящего субъекта» (Г. Марчинский, один из теоретиков экспрессионизма)

...

П.А. Марков (Газенклевер і Унру) Манифест германского экспрессионизма – бунт, трагедия...

В. Газенклевер «Сын» – 1913, канун войны «Цель этой вещи – пересоздать мир!» – писал Газенклевер в предисловии.

Материализм для них – начало внежизненное. «Тоскливый крик о возрождении».

Тема – духовное очищение и преображение ч-ка в страданиях и горе.

«Сын» – деспотия отцов и бунт сыновей против их власти.

«В противовес импрессионистической подчиненности миру экспрессионизм означает господство над миром»

«Есть тут твердые точки соприкосновения (ст. 383) с некогда модной теорией «монодрамы» (384). «Ми не желаем погрязнуть в тине характеров» – говорил Корнфельд (статья – май 1922)

П. Марков – об изжиточности экспрессионизма через 10 лет после появления.

Л.Т. «Аксіон» – як потяг до Росії, до русофільства?. Напр., Й. Бехер – «Новое искусство» Мюнхен.

Щомісячник «Нова сцена»

Журнал М. Рейнгардта «Нова Германія» (розділ 4, «Перші документи експресіонізму»).

Ю. Баб «Экспрессионистическая драма»

«Блестяще, как холодные комедии К. Штернгейма».

Р. Лаукнер «Путешествие против Бога» (1923)

М. Брод (1884-1968)

«Вопросы литературы», М. 1968 №2(132-168) о драм. жанре и «Акцион», о драме Макса Брода. Из дневников Фр. Кафки.

Das Wort М. 1937, ст. 160-162 Биография М. Брода, М. Брод «Сердце Клариссы». «Жизнь искусства» М. 1923, 36 ст.78

Штрамм, БСЭ, 1933, т. 62 ст.703

Штрамм Август:

– не устанавливали взаимосвязь между индивидуумом и обществом, не проявляли воли к изменению общественных условий. Короткие драмы, которые почти не содержат действия, описывают определенные ситуации как результат недовольств существующим порядком. Теоретик – издатель «Штурма» Герварт Вальден именует это «собственно экспрессионизмом» (экспрессионизм – искусство, а у искусства нет интеллекта, поэтому оно не может быть понято)

Унру – «экстаз антимилитаристского протеста»

Газенклевер – згодом захоплюється окультизмом, пропагує Сведенборга – а починав як «політичний поет» (Збірка 1919).

Активізм – літ. напрям в Німеччині, який розглядає художній продукт лише під кутом зору його громадського значення. Не побачив і не визнав матеріального базису мистецтва. Активісти використовували форми інших мистецьких шкіл.

Експресіонізм – мистецький напрям, який намагається проектувати у зовнішній світ «внутрішнє сутнісне буття», як її відчуває психіка митця, заперечуючи зовнішній вигляд явищ.

«Дух» замість «природи» (натури)

«...Если бы мы, все люди, могли собраться в один большой круг, взявшись за руки, и вызвать силой немой молитвы воли, чтобы снизошел на нас дух с указанием нужного дела...»

«Но если мы не ждем чуда и бессильны его вызвать, нам остается задача быть предтечей, создавать работу и орудие для еще пока сокрытого дела» (Макс Мартерштейг, сб. «Введение в искусство наших дней». Лейпциг, 1920)

Он же:

23 червня,
п'ятниця

Движение, предпринятое интересующей нас молодежью, не так просто...Эта новая «буря и натиск» подготавливалась дольше, чем теперь может казаться. Она родилась не с войной и не из войны.

Пражский кружок поэтов – Макс Брод, Франц Верфель (Рильке!).
Основа – Е. Гуссерль(!)

До книжки про Курбаса (доба)

1914:

Жандарми кожного дня з'являлися по селах, тут і там, виводили когось із старших людей з його хати як «небезпечного» для Австро-Угорщини. Цих людей називали «москвофілами». Львівська газета «Свобода» донесла вістку, в якій висловлювала свою радість з того, що всі заарештовані «москвофіли» діждуться тепер «сухої гілляки». А були люди між українською інтелігенцією, які «сідоглавому» з Габсбургів організували підрозділи «усусів» і підчинили їх командуванню астро-угорської армії для війни з «москалями» («Українське Слово», 18 серпня, 1965р.)

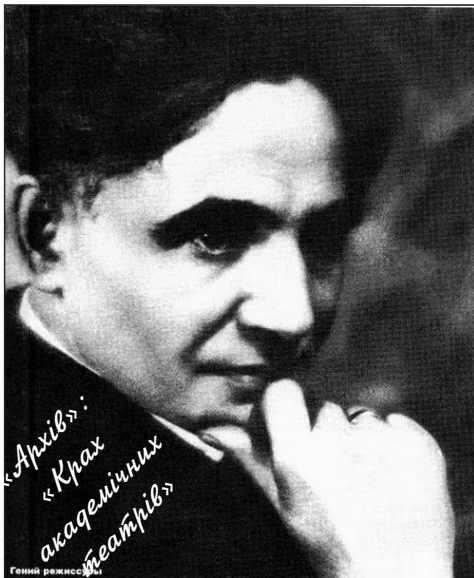
«Більшовик», К, 1923, 12.09.

Лесь Курбас

Архів

КРАХ АКАДЕМІЧНИХ ТЕАТРІВ

На наших очах, в минулому сезоні, завершився факт, пророчений с самого початку революції, що усі ці роки непомітно на-зрівав в масі глядачів. В минулому році не стало в Києві українського академічного театру. Майже одночасно з обох будинків, з Фундукле-івської і з Троїцького, українські «Аки» виїхали шукати

«Архів»: «Крах академічних театрів»
Генія режисера

кращого ґрунту для своєї діяльності, залишаючи Київ на цілий сезон без постійного українського театру.

Вперше – за останні 17 років – (дата заснування театру Садовського) сезон театральний у Києві – без українського театру. Очевидно журнальні статті і диспути були занадто тонкими аргументами. Міцна довбня життєвої кінченості куди більш переконуюча.

Факт це немаловажний – і дуже красномовний. Це грізне мemento по цілій лінії «Аків» і всієї професійної акторської братії без різниці національності. Трупа театру ім. Заньковецької, в якій і Саксаганський, і Ліницька, і Барвінок, і кращі та свідомі «побутовщики» Корольчук та Романицький на тому місці, де М.К. Садовський 12 років підряд наповнював залю по береги, оперуючи одним і тим же репертуаром – (його нові постановки сходили здебільшого дуже швидко з афіші, або ж не прибавляли нічого в загальну картину) – ця трупа прогоріла, і без піддержки утриматись не могла. А з піддержкою ніхто не поспішав. В театрі ім. Шевченка – помимо особливої опіки худсектора (субсидія, два театри для експлуатації, всякі можливі пільги і пайки) помимо того, що на чолі стояв найхитріший театральний «спец» – положення вийшло таким самим. Мотивувати цю надію відсутністю взагалі української публіки в Києві більш чим наївно. В той час коли русотяп-чорносотенець Савенко називав театр М.К. Садовського «єдиним живим театром Києва» – у Садовського публіка була. Невже тоді, в часи царату, українського населення більше було в Києві? Очевидно, що ні. Так само як не більше її було у всі останні роки, коли поруч з народним, в певному розумінні, розцвітав т.зв. «європейський український театр». Причина, звичайно десь глибше. І причина одна, і з одними наслідками для всього театру дореволюційної формації.

Академічний тип театру зробився вже анахронізмом не тільки для бабів, що торгують на Троїцькому базарі, але навіть для українофілів старого закалу.

Навіть провінція, куди подалися обидва згадані колективи, і та еволюціонує в своїх вимогах до театру. Згідно із зовсім певними звістками, як нам передано з Чернігова, з Умані, з Полтави, з Черкаса, в цих містах можна встановити як факт, що п'єси історичного і побутового репертуару втратили остаточно всяку притягаючу силу для глядачів. Провінція зараз тягнеться в українському театрі (і битком наповнює зали) до п'єс т.зв. європейського театру і з особливим

інтересом ставиться до тих постановок (хоча й «народних» по змісту) в яких намічається новий театр. Один-два роки тому назад ще було як раз навпаки.

Часом (Чернігів) не помагають навіть гастролі відомих корифеїв старого українського театру. На поїздки гастрольній по цукроварнях Київщини театру «Каменяр» – виявилось, що найбільшим успіхом серед робітничої маси користуються тільки п'єси революційні не тільки по змісту, а й по формі постановки, а анкетним матеріалом доказано, що поінформованість і інтерес до питань корінної перебудови театру сучасного процентно дуже великі. Як характерна риса – Винниченка і т.п. любить тільки адміністрація заводів і спеці (інтелігенція). Ще цікавіше явище по «деяких свідоміших селах, де репертуар побутовий і навіть Винниченківський переграний, з'являються інсценівки вроді «Івана Гуса» (Уманщина), спроби постановок масової дії і т.п.

Взагалі ж навіть по селах старий театр зовсім переївся, і сільський глядач ставить нові вимоги.

По всій Україні зверху до низу разом зі старим побутом тріщить в своїх основах і театр.

Жовтень не тільки в активних діячів мистецтва, культурний жовтень серед найбільш відсталих верств населення.

З'явища, очевидно, не спеціально українські. З українським театром справа так мається особливо тільки в деякому відношенні.

Російський театр, а також і єврейський, тільки спізнюються на такому ж самому шляхові, хоч там шанси на триваліше животіння аполітичного, священно-мистецького традиційного академізму далеко більші.

Перш за все склад публіки – НЕП у всяких відтинках від базару до першокласного магазину, старе чиновництво і їх «домашні вогнища», смак і мистецькі уподобання, що переховуються і передаються дітям хоч би «на злість більшовикам» або для згадки «про старі добрі часи».

Потім величезна маса голодного професійного акторства старої школи, нездатна до громадського життя, до якої б не було творчості. Повіддю своїх спектаклів вони деякий час утримують для себе ґрунт. Залишивши всяку ідейність своєї роботи, шукають рятунку у гастролерів. Це вже гра на останній струні.

Вся трагедія в тому, що і гастролерів вже не так багато і що вони також приїдаються. Отрутний НЕП театральний, а під цим знаком

працюють зараз всі російські театри на Україні, мусить лопнути із середини. В минулому році в Москві, в авангарді академізму театрального, в 4-х студіях МХТ виразно позначився перелам. Обережне введення і трактування соціальних тем, обережне користування прийомами лівих театрів хоч би в зовнішньому – в сценічних помостах.

Так це там і називається – «полівіння академічних театрів». Можна сподіватися, що скоро і в наших «академічних» зникнуть мальовані дерева і французькі комедії-фарси, і ми побачимо п'єси, що палають революційним ентузіазмом на абстрактних помостах, правду нової традиції. А потім головний контингент публіки – непмани. Вони ще йдуть в театр, але їм хочеться чогось гострішого – оперети, чистого фарсу, перекультивованого дада; яке їм діло до академічних святощів. І, можливо, що доб'ються вони свого – як добилися в Москві і в Харкові.

Нарешті, в Москві вже не вперше піднімають питання про закриття оперного театру.

Криза і тут – в російському театрі. І кожен кінець сезону буде приносити свої виразні ознаки стрімголов падаючої лінії. Академічний театр в принципі ізольований від життя, і коріння ніякого немає. Театр занадто жива установа, щоб можна було його втиснути у музейну категорію. Живого музею ніхто винести не зможе. Це суперечність в самому понятті. Дивно тільки, що це приходиться ще доводити. А приходиться і прийдеться мабуть ще не раз і не на одному місці. Розуміння завдань сьогоднішньої мистецької політики у нас не скрізь на відповідній висоті. Примусове насаджування академізму найбільш загибельна помилка. Треба їм ставити вимоги, треба їх підтягувати, паліативом заповнити порожнє місце – не вирощувати нових паростків із гнилого насіння. Процес в театральному житті ясний і здоровий. Не пройде двох років, як картина зовсім зміниться. Процес треба прискорювати.

Гряде нарешті новий театр. Поруч із тими, хто в лабораторіях експериментує, він вилетиться практично в гуртках комсомолу. Ці не теоретизують і не естетствують, а здорово і твердо ставлять свою театральну роботу в залежність від громадського і життєвого її завдання. Таке трапилось в Москві, трапилось і у киян-комсомольців. А плацдарм для них розчистився по всьому краю, як розчистився для революційного українського театру в Києві.

ДОКУМЕНТ

З архіву Т. Бєлишевої

ЯМБ

Не говори зо мною про кохання,
Про жисти цвіт, про щастя...ти не знаєш,
Яку своїм дівочим залицанням
Тонку струну в душі моїй торкаєш.

(З поеми «Магомет і Хадиза», П. Куліш)

ХОРЕЙ

Три завдав мені питання
Як закон йому велить,
Два я знав, не знав одного,
І він смів мене спалить!

(Ів. Франко)

АНАПЕСТ

Там тополі у полі – на волі
(Хтось на Заході жертву приніс)
З буйним вітром свавольним і диким.
Струнко рвуться кудись в далечінь...

(Тичина)

ДАКТИЛЬ

Кобзо, моя непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені стиха,
Голосом правди святої дзвони,
Нашу тісноту гірку спом'яни.

(«До Кобзи.» П. Куліш)

АМФІБРАХІЙ

Заграло, запінилось синєє море,
І буйнії вітри по морю шумлять,
І хвиля гуляє, мов чорнії гори,
Одна за одною біжать.

(Гребінка. «Човен».)

24
червня,
Субота

Перечитав – на відстані – статтю про мову. Нелля слухала бурхливо, кілька разів перебивала – «такого не може бути!». А після всього – раптом сльози; не істерика – а такий собі викид енергії. Жінкам після сліз легше... «Як же глибоко нас огиджено, коли люди прості, не мудровані – караються – отак!» Це вона про Тихого, який справді – трохи Ступай-Ступаненко з «Сонати», а трохи – Народний Малахій. Бо щиро переконаний – **після всього**, що йому держава відміряла! – його **проекти можливі** для реалізації! Нелля – на відміну від мене, недовірливого – переконана, що він вірить у можливість порятунку мови й культури – вірить у магію слова, як вірили християни у своє... Мене ж, спостережливого, не лишили байдужим оті три крапки, що їх він ставить після кожного партійного постулату. Йдеться саме про **розходження** гасел і дійсності, про тартюфізм режиму, який однією рукою підписує найсправедливіші настанови й обіцянки, а другою – розстрілює за дотримання цих настанов.

Іван Семенович теж був схвилюваний його статтею, але досвіду йому не позичати – він чудово розуміє, що проти танку, який тебе «утюжить» (бач, нема українського відповідника, нашої «праски» не застосуєш у такий спосіб!), чавить, втоптує в землю – благими вмовляннями нічого не вдієш. Якщо в певних головах засіла божевільна ідея знищення цілого народу (народів!), то це чиниться **планово, стратегічно, послідовно**: мова, культура, економіка, релігія, природні ресурси, військо, самоуправління, демографія. Спочатку витворюється образ української (грузинської, литовської, єврейської) другорядності, а потім під виглядом дружньої допомоги – цілковите знесення і «злиття» (тобто знищення, викреслення з історії, **убивство**.)

Між тим явлення таких текстів – симптоматичне. Люди на вірять, у неї є свій чин, своя місія – і вона піде на все, – на тюрму, на смертні муки, але чинитиме своє. Через те ми й живі, через те й завжденні, на віки, – що раз-у-раз ви-

бухають на Україні ці гарячі гейзери національної відваги. **1972 рік увійде в історію роком погрому й розперезаності режиму.** Але чи допоміг Брежневу 1968? Ні, світ лише точніше зрозумів, що таке «демократія на багнетах і танках». І сьогодні вони змушені цілуватися з перестарілим Тіто, хоч він їх і в гріш не ставить – **змушені!**

1972 – це густіше, ніж 1965, там ще була інерція відлиги, гайки не вдалось закрутити на повну. 1972 поки що ближчий до «сталінських норм», особливо Україна, де навіть з Шелестом не порахувалися.

Однак у тому, що зняли Шелеста, є і свій позитив. По-перше, образили, зачепили в його особі **велику частину** «верхівки», яка вважала себе недоторканою. По-друге, Україною прокотилась хвиля зняття «людей Шелеста» (себе то ті, які були налаштовані на українське, приховані опортуністи злиття – приклад з письменниками, які хоч і намагаються сидіти на комуністичних стільцях, проте гонорари одержують за свої писання – а хто ж їх читатиме, коли віднімуть мову? Отже й тут неповність, розкол, а ще дано старт донощикам і фарисеям. А вони, як правило, нездалі управлінці, машина довго чхатиме – пальне засмічене, майстрів відкинули...

Що можна напрозорчити? Спад виробництва на Україні, менші врожаї. Підйом «дніпропетровської команди» – Галичину, Волинь, Тернопілля, Закарпаття битимуть по голові, інтелігенція змушена буде **прокинутись**. Бо туди на високі крісла посадять лакеїв з Центру, а ті неспроможні будуть дати всьому раду. Прихованою опозицією стануть навіть люди на кшталт Скаби й Овчаренка! Вони виконували всі забаганки Москви, ішли навіть на шахери-махери – «задля ідеї!», наступали на горло власному сумлінню (історія з Шелестом) – і що ж? Козловський кинув репліку, що «новий міністр» Овчаренком незадоволений, буде міняти. «Новий міністр» – це Федорчук?

У Грузії такий же клубок навколо Мжаванадзе. Багато натяків на те, що він очолив і прикриває грузинську мафію, бере хабарі, дружина скуповує брильянти. Може й так, я

вже нічому не дивуюсь. Але хіба не така ж «ситуація» навколо родини Брежнєва?

Я дивлюсь на це простіше. Кожен правитель боїться передовсім **за себе**. І тому на певному етапі позбавляється друзів, які підсадили його нагору. Особливо якщо це друзі авторитетні, з корінням у своїх республіках; тоді починається обрубання цих коренів.

Авжеж, тепер ті старі дундуки в прострації – як ми помилились! Замість вдячності – опала!

А хіба колись було інакше? Найчастіше рубали голови найближчим, найріднішим, найвідданішим. **Починаючи будь-що, завше думай про кінець.**

Тріщина розколу пішла по всій ієрархії, по всій структурі, – і в нас, і у міжнародному сенсі. Боротьба за першість, що її так фанатично вів Сталін, триває. Спротив множиться – і це бісить, виводить з себе. Нестратегічні й маленькі люди з породи федорчуків і маланчуків дико шкодять поступові – але на них найбільша ставка – перед тим, як викинути їх на смітник... Лишаються Барабаші, у яких хоч щось є на душі, але вони лише чекають свого часу, «не ризикуючи «вилізти з маслом на сонце». Й у своєму самозахисті подеколи не менш шкідливі за відвертих ідіотів, яких видно відразу й навиліт...

– Лесь, откровенно, – так був у вас обыск или нет? Я сам слышал по радио, – тогда же в январе...

Це – Костянтин Лазаревич Рудницький, зустрілись біля ВТО. Я відповів йому в тому сенсі, що здивований – хтось явно розпускає плітки, не хочеться думати, що це від Шаха. Я давно відійшов «від усього цього», днюю і ночую в театрі, – все як у всіх...

Він слухав мене недовіриливо – з підтекстом: не хотите говорить – не надо, я не настаиваю. Мы свои люди, я и поинтересовался...

Не зовсім свої. Він тепер у великому авторитеті в інституті, йому пробачили його «підписанство», якого він

**Неділя,
25 червня**

*К. Рудницький
про обыск*

партійно зрікся, пообіцявши «не втрачати пильності». Через те ділитися мені з ним українськими новинами не випадає. Зрозуміло, це його цікавить у зв'язку з Курбасом, Кулішем і Неллею Корнієнко, отож він хотів би з'орієнтуватися, на яку карту ставити...

Питання все-таки залишилось. Він так підкреслив, що чув по радіо, що в мене мимоволі – сумнів. **Стосовно інших джерел.**

Хоч і це мені нічого не прояснює.

**Понеділок,
26 червня**

Попрощались з Хананом Мусієвичем і Лією Львівною (Ханан – це Хуна? У Куліша в «Хулії Хурині» – Хуна Штільштейн?).

Дзвонила Римма з Києва – нічого не виходить з їхньої «лабораторії»: Микола Мерзлікін глухо запхав голову під подушку, Парра «поматросил и бродил», пані Оріся в трансі. Неадекватно веде себе й Коротюков, дурить пані Орісі голову обіцянками – і нічого не виконує. Слава Богу, п. Оріся заприятелювала з його дружиною, і між ними повний душевний альянс.

Безумовно, атмосфера не для театральної студії, та ще й одверто української.

**Вівторок,
27 червня**

Знайшов – з Книги Еклезіаста, розділ 4:

– Двом краще, ніж одному, бо вони мають гарну винагороду по трудах своїх.

– Бо, якщо впаде один, інший підніме товариша свого. Та біда одному, якщо впаде, а другого нема, котрий би підняв його.

– Так само, якщо лежать двоє, тепло їм; а самому як зігрітися?

– І якщо почне долати хтось одного, двоє проти нього встоять. І нитка, втрое скручена, нешвидко порветься.

Це про нашу родину.

Нитка життя нашого скручена не втрое – он скільки гарних людей нам допомагає.

Якби не це постійне підживлення, хто й зна, чи змогли б ми вижити.

Але стрижень – двоє. Чоловік і жінка. Розумію, в Екклезіасті не зовсім про це.

Питання: «в Екклезіасті?» чи «у Екклезіаста?» Екклессія – зібрання, Екклезіаст – той, хто проповідує зборам. Йдеться про анонімну пам'ятку афористичної літератури десь 4 чи 3 ст. до н.е., де автор свідомо підробляється аїд «наймудрішого з царів» – Соломона.

Книга Екклезіаста – як книга безнадії та постійного сумніву. Штука не просто в тому, що все на світі – «суєта суєт», а в тому, що він не вірить у сам сенс людського буття. Ця недосяжність, незбагненність Бога і сенсу – ніби проти людини, цієї комашки в космосі, билинки на тлі вічності. Але тут надibuємо багато здорового глузду, який самою фактурою своєю, земною нормальністю – руйнує і містику, і фаталізм.

Вісті з гастролей не дуже приємні. До Красноярська я не поїхав.

З двох причин. Перша – Кузенков, зняття Бобильова і призначення цього «рожевощогокого вождя». Зовні він до мене – без особливих подробиць. А мені він не подобається. Заходить актриса (наші столи поруч) – якесь прохання. Він на неї не дивиться, мружить брови, як це часом роблять загрозливі самці мавпи. Слово за слово – і вона виходить, **зادкуючи**. Питаю: «Она же вам так ничего и не сказала! Вам не кажется, что она вас просто испугалась? Тона вашего, неприветливости?...» Розпливається усмішкою: «Канэшно! Запомните главное правило режиссуры – надо, чтобы они нас бо-я-лись!»

Недовго йому керувати з такими установками. Не розумію Єфремова, який запросив був його в асистенти. Мабуть, це Олег Фельдман чи Костя Щербаков, які витягли Кузенкова до Москви.

В Барнаул Жарковський мене спершу викликав – а через годину відбій: «Главный режиссер сказал, что справится сам...» Це про «Чорта», треба робити «вводи».

Дорн недавно пояснив, що Кузенкову «не посоветовали в райкоме партии брать Танюка на гастроли».

Як це розуміти? У Москві легше бути «під прицілом»?

Серпень, у нас гастролі в Херсоні та Миколаєві. Я знову буду «персона нон грата»? Вітер з України – чи «холодний москаль»?

Друга причина – мені самому **потрібен** час. На Крушельницького і на Крега.

Є мабуть і третя. Якщо вони щось готували **по моїй лінії** – на літо (повтор січневої проби), то «охоронною грамотою» мені став успіх «Казок Пушкіна» в Монреалі й Олбані (4 конгрес АССІТЭЖ). Вистава одержала першу премію, Шах телеграфував до Москви про успіх, моє прізвище згадували там і в пресі, і з трибуни в обох містах.

Понеділок, 26 червня

Дехто вже з зовсім нової генерації інституту Історії, продовжуючи розпочате Некричем, виходить на оригінальну думку про Власова. Гітлер був категорично проти того, щоб давати зброю в руки росіянам чи українцям: йшлося про їхнє тотальне знищення. Але він мав поруч значну опозицію (антисталінського й паралельно антигітлерівського порядку), яка умовила його створити російські формування; із значно більшим скрипом пішов він на українські об'єднання, що їх він спочатку (і потім) винищував **під корінь**. Опозиція складалась із старих військових, яких дратував «вискочка-єфрейтор» – і слов'янським об'єднанням відводилась певна роль під час змови Штауффенберга, вони мали «притримати ЕС-ЕС»... Н. розкопує біографію такого собі Володимира фон Каульбарса, викраденого після війни чекістами з американської зони в 1945 році – загинув у страхітних муках – у Володимирському централі його **прилюдно** вкинули у ванну з сірчаною кислотою. Після 48-го року виловлювали й розстрілювали свідків, але сховати цього не вдалось.

За що ж така ненависть?

Барон фон Каульбарс був російський емігрант, сповідував монархізм і смертельно ненавидів більшовиків. Член Мальтійського ордену. Мав широку мережу агентів у командах Власова і реально впливав на умонастрої власівців. Американці звільнили його в квітні 1945 року з тюрми, де він сидів після провалу путчу, і Сталін оголосив на нього полювання. І таки спіймав! (Дослідити!)

*Фон
Каульбарс*

Цікаво, чи вивчає хто такого роду версії в Німеччині? Мабуть, він би натрапив на щось аналогічне з приводу УПА. Хоч різниця тут величезна: німці не арештували **жодного власівця** – і скарали на горло сотні й тисячі українських повстанців!...

*«Хуртовина»
Черкасенка*

Випадково купив у букіністиці «Хуртовину» Черкасенка, Київ, 1918, військова друкарня «Герольд» (була й така?!). Цілком пристойна п'єса рівня Гауптмана, краща за деякі модуляції Винниченка. І якби Україна була нормальною Данією, Швецією чи Норвегією – така п'єса з успіхом пішла б Європою, не кажучи вже про Росію. Характери, атмосфера, дія, напруга – все там є. Зараз такі п'єси називають «производственными» – шахта, господар шахти, його родина, страйкарі. Але нічого «чисто виробничого» тут нема – життя як життя, конфлікт на тлі розуміння і нерозуміння «темного натовпу». В уяві пронеслась буря над життям, яка «вимела геть чисто всі старі пересуди зверху донизу, поваляла, стерла в порошок старих богів» – чи насправді? Тут є навіть «Ви обернули мистецтво в знарля боротьби за цілі, цілком чужі самому мистецтву, ви зпрофанували його». Дуже гарна роль Похмурого – я цитував саме його монолог про мистецтво...

І що ж? нема її ні на сцені, ні в історії. Навіть українські театральні критики – не згадують. **Не знають.**

Отакі ми жуки-короїди. Нема на нас хуртовини.

**Вівторок,
27 серпня**

Помер Павло Васильович Копнін, філософ. Я слухав його у Києві, він там задавав тон (до Києва його вислали з Москви, покарання). Після Чехословаччини залишив Україну, повернувся до Москви.

Написалося так, ніби він помер сьогодні. А сьогодні просто відзначали рік від його смерті! Прецікавий семінар, зовсім **інші** ідеї! Ні, тут люди живі, мислять! Бачив там Пархоменка (Михайло Микитовича). Але не розмовляли.

**Середа,
28 червня**

З Ніксоном мені явно повезло. Крім «роззброєнь», йому наобіцяли культурних програм – у вересні в Київ приїде «Нью-Йорк – сіті – балет», а «Казки Пушкіна» поїхали до США – вирішилось за два дні. Звичайно, поїхали без мене, постановника – мають успіх, мені вже переказували, – передавали по радіо.

Шкода, нема мені ніякого зиску з візиту Тіто. Коби знатя, можно було б вигадати щось і на цей рахунок.

Жартую, звісно, позаяк поїздку до США й Канади планували раніше. Проблема була тільки зі мною. Знімати прізвище? Ану як роздзвонять? Не знімати? Чи не роздзвонять ще голосніше?

Та коли приїхав Ніксон, не було часу на дурне. Підписали – а ви вже там у міністерстві самі розбирайтеся із своїми режиссерами. Бо не везти «Казок» не можна було – запрошення від АСІТЕЖ. З конкретною назвою

До «Списку...» –
Яків Давтян

До «Списку...»

Давтян Яків (в ЧК – псевдо Давидов) – дипломат, чекіст (1888-1938). Родом з Нахичевані. 1907 – перший арешт, випустили під заклад, втік до Бельгії, де познайомився з Інессою Арманд, яка потім йому протегувала. Арешт у Бельгії, звільнений лише 1918 р. -1919 – Київ, уповноважений Ради Оборони. 1920 –секретар амбасади в Естонії, працівник

наркомату з іноземних справ, з листопада 1920 -ВЧК. Не прижився, знову дипслужба – 1937 р., відкликали з Варшави, де був повпредом. 21.11. арештували (польський шпигун і прихований троцькіст) і 28 липня 1938р. розстріляли.

Зав. почтовым отделением МОСПОЧТАМТА
Тов. БАРСКОЙ Б. Е.
От КОРНИЕНКО Н.Н., проживающей по адресу
Москва, Б-61, Большая Черкизовская, кв.8-11
Корпус 3, кв. 45 т. 263-49-87

З А Я В Л Е Н И Е

Прошу рассмотреть факт, представляющий мне беспрецедентным: приходящая мне корреспонденция часто поступает со сломанными печатями, в разорванном виде, или, того хуже, с посторонними вложениями (так, в разорванной бандероли из Харькова вдруг оказались оберточные ленты финансово-кредитного отдела куйбышевского отделения Госбанка). Иногда указывалось, что бандероль «поступила в поврежденном виде»; чаще не было и этого. А 27 июня с.г. я получила письмо от профессора Токийского университета г-на Иосио Нодзаки вообще без конверта, с одним лишь вложением.

Поскольку эти факты не единичны, я не склонна оценивать их как случайность. Прошу разобраться в этих нарушениях прав частной переписки.

30.06. 1972

Н. Корниенко
Кандидат искусствоведения

*Зава Н.К. про
неписьменність*

Л.Т. Наївна Нелля пішла на пошту. Перед нею вибачились... і сказали: «Вот этот человек отныне будет следить за вашей корреспонденцией». Вийшов хлопчина явно «контрторського» типу, привітався. Отож нам тепер приставили **штатного** контролера?!

Нелля сміється, але «факт налицо»!

*Листи — від Й. Нодзакі
й н. Ориси*

* * *

Уважаемая Нэлли Николаевна!

Был очень рад познакомиться с Вами.
Посылаю Вам три фотокарточки, заснятые в
Москве.

На обратном пути с Запада я побывал в Москве с
8 по 15 апреля. Удалось посмотреть постановки: «Мать»,
«А зори здесь тихие...», «Антимирь» на Таганке, «Дни нашей
молодости» в Театре им. Пушкина, «Валентин и Валентина» в
МХАТ и «Брат Алеша» на Малой Бронной.

Через месяц придет к нам Театр оперы и балета им. Шев-
ченко. Если кто-нибудь из Ваших близких знакомых придет с
труппой, то дайте мне заранее знать. Я с удовольствием позна-
комлю его с Токио.

Что у Вас нового в театральной жизни Москвы? Буду рад,
если Вы напишите.

18 июня 1972 г.

Yoshio Nodaki С искренним приветом
Иосио Нодзакі

* * *

Від Ірини Стешенко з Києва

30.06.72

Доброго утра, милая Нэлли!

«Мой» Леничка привез мне два письма: одно твое — большое
спасибо! А другое — от Ханана, которое страшно меня огорчило.
Ужасно жаль!

Теперь уже, действительно, не за что зацепиться... Я остаюсь
одна, а «один в поле — не воин»... и всякого рода выдумки и фанта-
стические измышления на березильскую тему будут теперь про-
цветать во всю прыть... Мне уже надоело (да и невозможно) без

конца твердить, что земля, например, круглая, а Волга впадает в Каспийское море и т.д. и т.п. Очевидно, совершенно необходимо, чтобы Волга все-таки вопреки истине и здравому смыслу обязательно впадала в Атлантический океан, а земля, напр., чтобы была длинная-длинная, аж до Сатурна...

Ну, вот...

Во-первых, Курбаса нужно знать, чтобы его публиковать. Не думаю, чтобы уважаемый тов. Лабинский что-либо знал вообще, или понимал, хоть материала он надергал предостаточно — это раз... (бедный, несчастный Курбас, если бы он знал!..)

А во-вторых, — появилась на арене тадат Скалий, которая весьма бодро и безапелляционно сочиняет фантастические «истины» о «Березиле» и Курбасе. Можно только удивляться ее буйной фантазии и полной бесполовости и беспомощности издательства и их редакторов, которые «ничтоже сумняшеся» все вышесказанное печатают и поощряют (?!). Покойный Микола Садовский сказал бы: «ума помрачение!...» Это его любимое изречение, когда его что-либо возмущало. Просто любопытно, из какого именно пальца высосала эта «милейшая» тадат Скалий все свои ошеломляющие меня сведения. Даже мои далекие друзья пришли в ужас, прочитав сочинения «на вольную тему» этой весьма плодovitой авторши.

И куда она смотрела? Чем руководствовалась etc. - непонятно!

Все это очень нервирует. Я написала довольно пространное (относительно) объяснение, как, мол, было все это (не во сне «рыбой кобылы»), в действительности. Но моих разъяснений, конечно, не напечатают, и Ваши потомки никакого понятия не будут иметь ни о Курбасе, ни о его «Березиле»...

Вот это тебе вкратце ответ на Твой вопрос, как я себя чувствую. Возмутительно, — в этом конкретном смысле...

В остальном — тоже неважно. Настроение, как ты и сама понимаешь, не очень радужное вообще. А в частности — пока сижу под дамокловым мечом, ибо не знаю, что день грядущий мне готовит (в моем собственном углу). Паду ли я, стрелой пронзенная, или мимо пролетит она... Пока у нас «статус кво», но это только «пока»... Удивляет меня и «синьор» и «синьора» — соседка. Неужели их самих устроит такое пикантное и «веселое сожительство»?!!

Поживем (если проживем) — увидим...

Уезжать пока мне некуда и, главное, не на что. Да и не рекомендуется в данной ситуации. Чувствую я себя соответственно... А поводов для «улучшения настроения» пока не намечается. (Насколько я могу судить). Вообще веселого мало на моем горизонте.

Да и писать не обо всем удобно. А «друзей» у меня очень много, из которых два (!) особенно обо мне «заботятся».. Вот так и живу сейчас с грехом пополам. Леночка Сахарова в Ленинграде, — пишет мне довольно часто. Господин Парра (через два «Р») не бывает совсем. Римма опять исчезла. У нее такая странная манера. То приходит каждый день и «жить без меня не может», то вдруг исчезнет (буквально без всякой причины), — я, по крайней мере, не знаю... И исчезает надолго — месяцев на 5 в прошлом году (летом), а в этом —уже прошло два месяца, как я ее не вижу.

Люда звонит. И иногда заходит. Она очень занята и много работает. А недавно устроила мне «прием» и угостила чудным обедом собственного производства.

Маленький Сердюк должен мне (уже года 3-4) 15 рублей, и тоже исчез совершенно с моего горизонта.

Коля Мерзликин тоже исчез. За это время у них выросла дочь, они переехали на (изолированную) новую квартиру и т.д. и т.п., но все это прошло мимо меня.

Дружеские отношения сохранились у меня (пока) с Алешей и его женой.

Очень бы хотелось съездить во Львов к Соне Фед., но сейчас не получается..

Написать Тебе о том, что во м н е происходит — невозможно. Во-первых, многого я и сама не понимаю, а, во-вторых, не все бумага терпит.

Обо все этом и вообще разным другом можно только поговорить.

Человек, оказывается, такое животное, что может выдерживать невероятно много. Пока еще я выдерживаю (правда, с великим трудом), а дальше — видно будет.

А «истинных» людей, представь себе, чрезвычайно мало. Вот и получается, что ты «и ахнуть не успел, как на тебя медведь на-сел...» А их, к сожалению много — этих «медведей».

Пока еще на моем горизонте ничего не улучшается, есть такая украинская пословица: «Доки сонце зійде – роса очі виїсть». Так вот – сонце еще не светит, и приятного у меня очень мало.

Поговорим обо всех таких (или иных) делах и вопросах, когда увидимся.

Спасибо Тебе за приветы, только их некому передавать. Разве что Люде, когда ее увижу. Она очень мила со мной и внимательна. А все остальные наши общие знакомые – исчезли (в особенности, в последнее время).

Будь здорова и счастлива!

Желаю Тебе всяческих успехов в Твоей работе, и вообще всего хорошего...

Целую Тебя

Ир.С.

P.S. Кланяйся от меня Танюку. Я рада, что появилась хорошая статья о нем в Вашей прессе. До свидания!

И.С.

В. Чорновіл.

Архів

Додаток:
В. Чорновіл

З протоколу допиту від 31 травня 1972 року

Слідчий Боечко вів допит щодо «Листів з неволі»¹⁰

В і д о в і дь: На запитання відповідати не буду з причин, значених раніше. Уважаю аморальним розбирати зміст приватного листування, до того ж в основному цензурованного.

Читати й підписувати протокол Вячеслав Чорновіл відмовився.¹¹

¹⁰ Ідеться про листи, уміщені в 4 томі, кн. 1 Творів Вячеслава Чорновола в десяти томах, с. 57-201

¹¹ Протестуючи проти відмови в клопотанні та проти порушень у ході слідства, на допитах 6 червня – про документ «До Комітету прав людини ООН» (липень 1971) (опубліковано в цьому томі), та «Прохання до друзів» (2 том творів Вячеслава Чорновола, с.730-735), 8 червня – про документ «Витівки зрячої Феміди», 12 червня – про вилучений у С.М.Шабатури документ «Як і що обстоює Б.Стенчук» (3 том, с.698-733, 778-826), 13 червня – про «відкритий лист до «Літературної України» В.Стуса (2 том Творів В.Ч.,с. 805-813) Вячеслав Чорновол відмовився відповідати.

Начальникові слідчого відділу
Львівського УКДБ
Від ув'язненого Чорновола В.М.

ЗАЯВА

Шостий місяць я перебуваю в ув'язненні в умовах найглухшої ізоляції, позбавлений будь-яких контактів з навколишнім світом, з рідним, не маючи можливості вирішити навіть ряду цілком побутових справ (півгодинне «побачення» із семирічною дитиною під образливим контролем оперативних працівників я до уваги не беру). Фактично я позбавлений гарантованого законом права на захист, бо не можу завчасно узгодити з рідними навіть питання про кандидатуру адвоката й про прийнятні для мене принципи захисту.

Слідство в моїй справі навмисне затягують. Проведені досі слідчі дії можна було здійснити за 2-3 місяці. Режим глухої тривалої ізоляції в данному разі використовується не для встановлення істини в справі, а для психологічних експериментів з метою досягнення позаслідчих результатів.

Такий не практикований у цивілізованих країнах світу режим глухої тривалої ізоляції на час попереднього слідства не тільки психічно травмує в'язня і нівелює його людську гідність, але й дає різним безвідповідальним особам широкі можливості для всяких провокацій щодо ув'язненого, його рідних і знайомих.

Мої неодноразові клопотання про зміну запобіжного заходу, а також про побачення з дружиною і сестрою відхилені без присутніх мотивувань.

Ще раз прошу надати мені в найближчі дні повноцінне побачення з дружиною і сестрою.

У разі відхилення клопотання про побачення прошу долучити цю заяву до моєї справи для в'яснення причини моєї відмови з'явитися на виклик слідчого з понеділка –

19.06.72¹²

13.06.72 В.Чорновіл

¹² У довідці від 14.06.72 за підписом Клименка зазначено: «Обвинуваченому Чорноволу В.М. роз'яснено, що побачення з сестрою Чорновіл Валентиною та громадянкою Пашко А. Саме тепер, з урахуванням інтересів слідства, неможливе». На допитах 15 червня – про збірку «Лихо з розуму», 16 червня – про вилучені нотатки «Окрушини» Вячеслав Чорновіл не відповідав. А 20-22 червня відмовився йти на допити. Протоколом від 26 червня попереджено про невяку на слідство, а також допитано у зв'язку зі свідченнями Ганни Коцурової, на що також не відповідав.»

З протоколу допиту від 30 червня 1972 року¹³

Запитання: Вам пред'являються покази свідка Коцурової Ганни від 20 січня 1972 року, де вона показала, що в кінці 1969 року чи на початку 1970 року по завданню Мурашка Павла зверталася до Вас і Світличного І.О. із запитанням, чому Ви не випускаєте збірника по прикладу московського нелегального журналу «Хроника текущих событий», на що Ви їй відповіли, що видавати збірник важко, для цього не має умов. Чи стверджуєте Ви ці покази свідка Коцурової Ганни?

В і д п о в і дь: Відповідати на запитання не буду з причин, указаних раніше.

Запитання: Яке відношення до випуску, розмноження та розповсюдження нелегального антирадянського журналу «Український вісник» мала Ваша сестра Чорновіл Валентина?

В і д п о в і дь: Відповідати на запитання не буду.

Запитання: Вам пред'являються покази свідка Коцурової Ганни від 20 січня 1972 року про те, що Ваша сестра Чорновіл Валентина в червні 1970 року передала їй фотоплівку з нелегальним журналом «Український вісник». №2. Покажіть, що Вам відомо про участь Вашої сестри Чорновіл Валентини в розповсюдженні й передачі Коцуровій Ганні текстів другого номера нелегального журналу «Український вісник».

В і д п о в і дь: Про це мені нічого не відомо.

Запитання: Коли і при яких обставинах Ви познайомилися з Коцуровою Ганною?

В і д п о в і дь: На запитання відповідати не буду.

Запитання: Свідок Коцурова Ганна показала, що вона познайомилася з Вами в 1969 році на квартирі Світличного Івана Олексійовича. Покази свідка Коцурової Ганни від 21 і 25 січня 1972 року Вам пред'являються. Чи стверджуєте Ви ці покази свідка Коцурової Ганни про обставини Вашого знайомства з нею?

В і д п о в і дь: На запитання відповідати не буду.

Запитання: Вам пред'являються покази свідка Коцурової Ганни від 21 січня 1972 року, в яких говориться, що вона приїздила до Льво-

¹³ «Лист з неволі» Вміщено у 4 т. кн. 1. ст. 57-201

ва й зустрічалася з Вами в травні 1969 року й приблизно взимку 1971 року. Чи стверджуєте Ви ці її покази?

В і д п о в і дь: На запитання відповідати не буду.

Від читання й підписування протоколу В. Чорновіл відмовився.

З протоколу допиту від 4 липня 1972 року

На запитання слідчого ст. лейтенанта Ружинського про вилучення у Вячеслава Чорновола вірші він відмовився відповідати. На запитання про Громадський комітет захисту Ніни Строкатої зробив зауваження.

В і д п о в і дь: По суті запитання відповідати не буду. Те, що встиг зробити цей Комітет до арешту його членів, не виходило за межі гарантій Конституції УРСР та радянських законів.

**1 липня,
субота**

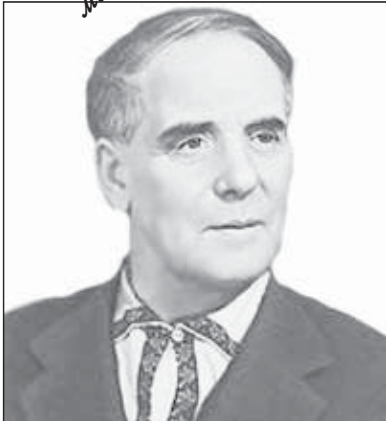
Спочатку про анекдот з мантиєю – почув мені на семінарі пам'яті Копніна.

Петро Леонідович Капіца якось обідав з друзями – лордом Адріаном і колегами – в Трінті-коледжі (якщо я правильно запам'ятав). Коледж старий, все, як тридцять років тому. Повний кайф, – але Капіца відчуває незручність; всі в докторських мантиях,

а він – без. І тут він згадує, що колись залишив свою докторську мантию у передпокої. Підкликавши офіціанта, каже йому: «Я залишив свою мантию у передпокої, повісив на гачку. Ви не пошукаєте її?» Той ввічливо цікавиться, коли саме академік залишив мантию. Капіца: «Тридцять три роки тому.» Офіціант не дивується: «Звичайно, сер, я подивлюсь»...

– І уявіть собі, через якийсь час приносить мені мантию!

*Петро Капіца,
анекдот з
мантиєю*

– Ту саму? – питає хтось уїдливиий

– Ви забагато хочете, – відповідає академік. – Мантія як на мене шита, моя.

На що син йому каже:

– Ну якщо як на тебе шита, то вже не твоя.

Петро Леонідович заперечив:

– Ви не англійці. В Англії ніхто мені таких запитань не задавав. Ніхто не засумнівався, що це моя мантія.

Історія з мантією увійшла в кембріджський фольклор. Його син Сергій Петрович теж був поїхав туди. І розповів про мантію професору Шенбергу. Вони удвох пішли в той коледж, – Шенберг запевнив його, що там ще живий той офіціант, який приніс батькові мантію через три десятки літ. Того не виявилось – але був інший, який прослужив там 32 роки. Шенберг сказав йому: «Ось син професора Капіци, який недавно був у Трініті-коледжі.» На що офіціант умить відреагував: «А, ви син того джентльмена, який залишив у нас свою мантію?».

Отож я тепер знаю, звідки взяв свій анекдот про Швейцарію, сани і поламаний паркан, до якого він навідався через тридцять років, Оня Прут. Це його коронний номер. Варіант анекдота Капіци! Тільки там була поламана хлопчиком штахетина; і коли він приїхав туди вже зрілим дядечком, старенький власник дому закричав: «Мари, иди сюда! Тут приехал тот самый сумасшедший русский, который поламал нам забор. Он хочет его починить!!!»

Неллю перевели у новий відділ, щойно відкритий – у відділ соціології. Дадамян, Хренов, Васильєва і Нелля. Керуватиме їхнім квітетом Дадамян, який нам з Неллею дуже подобається. Хлопець з гумором і з розумним язиком, мислення, я б сказав, стратегічного. Бачить у малому велике, а велике вміє спростити до малого. Микола Хренов теж занозистий розумом, хоча трохи переляканий. Переляканий несподіванками і необхідністю приймати рішення. А коли долає цей вроджений переляк – виглядає нахабою, котрий намагається виглядати ввічливо. Себто коли тушується, прагне явити рішучість, бика за роги...

Т. Дадамян

Ні, голова у Колі працює справно – бракує хіба чоловічої рівноваги. Неллі він подобається – тому їхній симбіоз задовільний. Люда Васильєва скінчила ВГК, амбіційна, з емансипованих, знає про свою привабливість і пишається нею.

Головне – Дадамян, Хачик Дадамян, який всьому тому дає раду. Добре, що їх відділили на власний хліб, у секторі театру все-таки було забагато нафталіну – з одного боку, і фанаберії – з іншого.

За Курбаса їм спасибі, але для Кості Рудницького Курбас лише – «геній провінції». Нам рано чи пізно доведеться схрестити з ним шпаги. Сваритись не в побутовому

сенсі, а з огляду на різні масштаби уявлення про Україну та Курбаса... Ми не можемо дозволити їм поплескувати Курбаса по плечу, ставити його в шеренгу неодмінно **після Мейерхольда**. Авжеж, поділяю його скепсис з приводу того, що пишуть про Курбаса на Україні **сьогодні**. Але є завтра – рано чи пізно сурми просурмлять. Нелля в потенції глибша за них, усіх разом. Не перебільшую – вона буквально світиться ідеями, Хачик щомиті від неї у захваті, хоч і стримує її. Нелля відчуває театр як музику, усім єством, а хлопці й дівчата з сектора (не всі!) на театрі паразитують (Вера Максимова, приміром, Оля Кузнецова. Не кажучи вже про «Дорошевича у спідниці» Інну Люціанівну Вишневську). Я не легковажу – сектор великий, там є науковці ґрунтовні, ерудити й трудяги, у них є чого навчитися. Свою ниву кожен з них оре добре. Але це не та нива, на якій можемо сіяти ми, і не наш врожай. Ми мусимо всім цим **оволодіти**, знати їхнє не гірше за них, – проте нашої роботи ніхто, крім нас, не зробить...

Нема лиха без добра. Москва для нас важка, але гартує. Звідси бачиш Україну цілісніше, стратегічніше, не грузнеш у дрібному. В такому сенсі добре, що Нелля не кінчала театрального інституту, що в неї університетська освіта, з ухилом в історію та філософію. Добре, що, опанувавши театрознавство, вона переходить до соціології театру, до осягнення театрального механізму через глядача, через суспільство, через вивчення **потреби**. Звісно, що Іванов хоче від них прикладної практики, управлінських порад і рецептів, підніжного корму. Але цей квартет здатний на фундаментальні дослідження! І не конче відразу розкривати перед міністерством усі карти.

*Мерзота
Хатаєвич*

Гортаючи старі, – класик неодмінно сказав би – поживкли – газети, наштовхуєшся на таке здичавіння! Яка ж мерзота Хатаєвич, що я його вніс до списку «невинно репресованих»!!! Як же він мусив ненавидіти Україну, якщо так її винищував – в Одесі, Дніпропетровську, а перед смертю – другий секретар ЦК КПУ. Ненавидів не тому, що Мендель Маркович, а тому, що духом садист і вбивця. Системний вбивця.

То що – він виконавець репресій? Чи жертва?

Вони так розбурхали це море, що самі в цьому потопилися.

Вивчити: Хатаєвич як убивця українського села. **Один з убивць**. Після «колективізації» його ввели в Політбюро (1932) українського ЦК. Тобто план уже був готовий!

Темпів не збавляю, проте облога все щільніша. Три мої телевізійні заявки, ніби невинні – «не схвалено» (хоч редакції різні – **рука одна**). Заразом зняли й у Неллі вже злагоджену передачу про Демущького. Складніше стало говорити й з «Искусством» – з плану не викинули, але гальмують, не хочуть підставлятися. Навіть на радіо, де мене люблять – переказав їм новелю Вал. Шевчука – сподобалося – сам мав і записати в студії, сьогодні

**Неділя,
2 липня**

*«Різанина»
триває*

С. Лунгін

дзвінок від редакторки: «Лесь, не заводитесь, но завтра, кажется, снимут. Причина? Конечно, что-нибудь техническое – эфирное время потеснили, – выдумают. Но я с вами – пробьемся!»

Лунгін, з яким я поділився «проблемою», вислухав – уважаю. А потім каже:

– По Москве ничего не поделаешь, тут все схвачено, и устная почта работает блестяще. Ты как бы в черном списке – как Вика Некрасов, как Шрагин Боря, как Копелев, как мы

все. Затаись, – надо лечь на дно...

– Какое дно, я меня «Пурсоньяк» на выходе, – еще как рванет, если...

– Вот именно. Притормози. Пусть рванет позже, когда волна будет спадать. А с Украиной ты неправ, по Крегу – я тебя не понимаю. Вы не должны выступать для них в роли просителей. Все эти издатели живут сплетнями и слухами. Есть бюрократия, которой они тоже боятся. Дай им письмо. Сухое, вежливое, обязательно – на **русском языке**. Ты меня понял? Письмо не от «своего» Лесья Танюка, а – сухое, вежливое: так, мол и так, договор просрочен, прошу оплатить, а в случае отказа – вернуть рукописи и неустойку. Бедный провинциал получает такое письмо – из столицы! – и что? Побежит в ЦК или КГБ дознаваться, как ему относиться к Танюку? Кто его туда пустит? Нет, иной окрик действует сильнее, чем десятки просьб. Раз топает ногой – значит, чувствует себя уверенно. Вот и топни!

Хід думок цікавий.

Прилетів на день Жарковський – верстати плани на **Понеділок, 1973**. Загадав зустрічі. **3 липня**

– Лесь, подумайте. Я бы предложил вам **приостановить** «Пурсоньяка». Был тут в Москве Алексей Коломиец, он к вам замечательно настроен. Удивлялся. «Наши пьесы берут в театре Вахтангова, а в Москве есть такой режиссер Танюк, знает Украину. Мы его ценим – но почему – ни одной украинской пьесы не ставит? Есть у нас Микола Зарудный, есть Левада, да и покойный Александр Евдокимович – не из последних для Москвы – Танюку, что, не разрешают ставить украинскую драматургию?»

*Кальтенбрунер
радить зупинити
«Пурсоньяка»*

Жарковський передав в «особах», ніби сам був на тій розмові. А може й був?

Не став йому коментувати мої взаємини з тим же Коломійцем, у якого «рубль пишем, два в уме». Коломійця страшенно дратує моя залюбленість в Миколу Куліша – це вже проскакувало...

Згоди на зупинку «Пурсоньяка» **не дав**. Пояснив, що це був би скандал. «Навіщо нам мати у ворогах Бояджієва?»

Жарковський почорнів, але не став перечити...

Може, я й справді нерозумно впертий – як віслук... Та до голови лізе чортів Лютер із своїм: «На тому стою і не можу бути іншим».

Розповів Неллі. АБСОЛЮТНА ЄДНІСТЬ!

Москва, 4.07 1972

*Лист до Києва ч
«Мистецтво»*

Уважаемый Виктор Сергеевич!

Давно не было из Издательства никаких вестей в связи с «Искусством театра» Крэга. Все сроки реализации наших взаимных обязательств миновали год тому назад. С нашей, авторской стороны не было ни единого нарушения договорных условий; остановка за Издательством. Высылаем Вам заявления для окончательного расчета. И, конечно, интересуем нас вопрос – издадите ли вы в конце концов Крэга или, т.с. решили «положить под сукно»?

Попутно: где-то в издательстве лежит «Големанов» (болгарская классическая пьеса Костова в переводе с болгарского Л. Танюка) – Вы обещали ее дать в один из репертуарных сборников – после того, как пьеса пойдет на Украине. В театре Русской Драмы был спектакль – «Великоманиев». Не планируете вернуться к этой пьесе?

И два слова, Виктор Сергеевич, о наших делах. Книжка Танюка о Крушельницком уже точно идет – либо в 4 квартал с.г., либо в 1-м следующего – зависит от загрузки типографии. Мою монографию о Курбасе утвердили на Научном Совете Института к публикации – без переделок, с небольшими сокращениями. Объем – 20-25 авт. листов. Издавать будет «Искусство», и, боюсь, затянет со сроками выпуска. Предварительно – темплан 1974 года. Обещают выдать раньше, но не совсем верится.

Только что с триумфом, как писали газеты, вернулся из гастролей по Канаде и США спектакль Танюка «Сказки Пушкина» в ЦДТ; его возили туда и на сессию АССИТЕЖ. Спектаклю повезло – это был единственный спектакль от Советского Союза, да еще он оказался первым после возвращения Никсона из СССР. Танюк выпустил недавно премьеру в своем театре (имени Станиславского) – «Ни на что не похожая юность» Ермолинского; о молодежи в революции. Сейчас готовит мюзикл по своему сценарию по мотивам Мольера «Мсье де Пурсоньяк» – композитр Махлянкин.

Меня союзное министерство культуры направило во вновь созданный отдел по социологии театра при Институте Истории Искусств. Работаем непосредственно под руководством Управления театров Министерства культуры СССР (Г.А. Иванов). Задача наша – подготовка ряда мероприятий по реорганизации театральной структуры; изучение зрителя, посещаемости и др. Приходится иметь дело с экономикой, статистикой. Сложно, но очень интересно.

В Москве гастролировал театр имени Заньковецкой. Произвел на всех очень выгодное впечатление.

До свидания, Виктор Сергеевич. Нужно было бы, чтобы Крэг все же вышел. Думаю, никаких сложностей с его выходом сейчас быть не может. Напишите свои соображения.

С уважением

(Н. КОРНИЕНКО)

P.S. Привет Вам от Леся. Он приезжает – уезжает на гастроли (Красноярск, затем Барнаул, а в августе – Херсон – Николаев). Приглашают его в Симферополь в русский театр ставить «Виндзорские кумушки», Лесь еще не знает, будет ли свободен в своем театре.

В бухгалтерию издательства «Мистецтво»
Корниенко Н.Н., проживающей по адресу:
Москва, Б-61, Большая Черкизовская,
КВ. 8-11, корп. 3, кВ.45

ЗАЯВЛЕНИЕ

Согласно договорам № 86 и № 87 от 16 августа 1968 года мною в соавторстве с Л. Танюком была завершена работа над переводом английской монографии Г. Крэга и вступительной статьей к ней. Рукопись была представлена Издательству в установленные сроки; бухгалтерия Издательства произвела авансовый расчет с авторами.

В связи с истечением сроков, указанных в п. 12 упоминаемых выше договоров, прошу призвести со мной окончательный финансовый расчет по проделанной работе.

Н. КОРНИЕНКО,
Кандидат искусствоведения

4.07.72

В бухгалтерию издательства «Мистецтво»
Танюка Л.С., проживающего по адресу:
Москва, Б-61, Большая Черкизовская
Квартал 8-11, корп. 3, кВ. 45

ЗАЯВЛЕНИЕ

Согласно договорам № 86 и №88 от 16 августа 1968 года и от 9 июля мною в соавторстве с Н. Корниенко был завершен перевод книги Г. Крэга «Об искусстве театра» и комментарии к ней. Рукопись была сдана в издательства в установленные порядком сроки; бухгалтерия Издательства произвела с авторами авансовый расчет.

Установленный законом срок издания монографии истек год тому назад. В связи с этим прошу произвести со мной окончательный финансовый расчет независимо от планов выхода книги.

Л. ТАНЮК

3.07.1972

* * *

*Записка від
Н. Кузякіної*

Лист від Н. Кузякіної

Уважаемая Нэлли Николаевна!

Благодарю вас за информацию, – правда, в ней не все одинаково понятно, но это бывает.

Двухтомник произведений Кулиша запланировали в издательстве «Наукова думка» на 1973 год. Многого зависело от выхода в свет книги в Москве, а как сейчас сложатся обстоятельства – не знаю.

Попытаемся что-либо сделать, чтобы повлиять на издательство.

Желаю вам успехов!

Кузякина

Мой телефон (на случай надобности) 35-56-94

* * *

*Лист від
Р. Капаняна
до Н.К.*

Ереван, 4.07.72

Дорогая Нелли!

Не представляете, как я обрадовался, когда получил Ваше письмо, которое ждал с нетерпением.

Ваша рецензия в газете «Коммунист» оставила очень большое впечатление и всем очень понравилась, особенно манера и уровень статьи.

Второго сентября наконец состоится премьера Ричарда !!! Я очень хотел бы, чтоб вы были на премьере. Если вы решитесь приехать, дайте мне заранее знать.

Что касается журнала «Театр», то я очень огорчен, что так получилось. Статья была очень интересная...

Но ничего, Бог с ними. Когда встретимся, подробно расскажете, и я сделаю свои выводы.

До новых встреч.

Мои теплые приветы Вашому мужу. С уважением

Капланян Р.

Постанова про тотальний облік квитків – я тільки-но тепер **вчитався** в неї – це ж ніщо інше як **чистка** партії! Давно не було?!

Тільки тепер роблять це **потихеньку**, притискаючи незадоволених. «Обмін» пішов широко, – не «обмін», а «обман»...

Кампанія арештів – супровід чистки. Дві іпостасі «очищення». Справді чистка!!!

**5 липня,
середа**

Виключили із Спілки Віктора Іванисенка. 27 червня. Вів засідання Смолич. Наскільки я знаю, у Віктора знайшли «Меморандум» Сахарова і Дзюбу.

Та маю інший документ, який треба з прикрістю слід долучити до «українського болота».

Баба – з возу?!

*Виключили зі
Спілки Віктора
Іванисенка*

ЗІНОВІЯ ФРАНКО

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

Останнім часом зарубіжні радіостанції і преса роздувають вигадане ними питання про переслідування в Радянській Україні діячів культури.

У цій галасливій антирадянській шумисі неодноразово з'являлось і моє прізвище й з рекламним додатком «онука видатного українського письменника Івана Франка».

*Відкритий лист
З. Франко*

Події останнього часу (я маю на увазі арешт підданного Бельгії Я. Добоша) відкрили мені очі на ряд речей. Я замислилась над тим, що відбувається.

Ось чому я звертаюсь до Вас з відкритим листом, як людина, на сумлінні якої є провина перед своєю Батьківщиною; провина, яку кримінальний кодекс справедливо характеризує як антирадянську діяльність. Настав час тверезо й критично оглянути свої вчинки, звільнитись від їх тягара і повернутись обличчям до своїх сучасників –трударів Радянської країни.

Моя провина ґрунтується на неправильному і викривленому сприйманні та інтерпретації окремих недоліків і труднощів у нашому житті. Хоч сама я не брала участі у виготовленні різних наклепницьких та антирадянських матеріалів, але поширювала їх серед своїх знайомих. Один з тих матеріалів передала за кордон. При тому добре усвідомлювала, що розповсюдження цих матеріалів завдає шкоди Радянській державі, українському народові.

Через моїх друзів та родичів за кордоном я встановлювала зв'язки з багатьма іноземцями українського походження, що приїздили на Україну як туристи. Ряду з них я давала відомі мені інформації політичного характеру, тенденційно трактуючи ті чи інші події в житті Радянської країни. Я допускала, що моя інформація може бути використана за кордоном з метою антирадянської пропаганди, але свідомо закривала на це очі.

У своєму політичному засліпленні я не помітила, що стала передавати інформацію замаскованим представникам закордонних ворожих націоналістичних центрів, зв'язаних з розвідками імперіалістичних держав.

Таким виявився Ярослав Добош, що був спійманий на гарячому. Це вже був шлях, який міг привести до зради. На цьому шляху мене вчасно зупинили, за що я щиро вдячна.

Я повністю розумію свою провину і глибоко засуджую ці свої дії, які завдали шкоди моїй Вітчизні.

Зрозуміла я і те, чому так хапаються за моє прізвище – Франко – вороги українського народу, чому я була їм потрібна. Вони намагалися використати в антирадянській боротьбі прізвища мого великого діда – Івана Франка, полум'яного інтернаціоналіста, революціонера-демократа.

Якщо мені буде пробачено, я віддам усі свої сили на те, щоб чесною працею спокутувати свою провину перед народом.

Я зрозуміла все. Нехай зрозуміють і ті, кому дорога Радянська Батьківщина, і хто не втратив почуття гідності радянської людини і не хоче перебувати в ганебному становищі внутрішнього емігранта.

«Радянська Україна», 2.03.72

Таку ж шалену атаку було вчинено й на Михайлину Коцюбинську. Вона різко відмовилась від такого роду пропозицій і повелася гідно.

А прізвище Коцюбинського було ж для них таким же впливовим, як і Франка!

Михайлина – витримала і не здала позицій. Хоч ситуація в неї важча, ніж у тієї ж Зені. Михася з тих, хто може солідаризуватися з Лютером.

Далеко не все таке герметичне, як хотіли б федорчуки. ЦДТ був «за бугром» – мені показали сторінки з «Таймса» (Лондон, червень) з двома публікаціями Пітера Редувея про посилення кампанії проти дисидентів – згадує Івана й Надію Світличних, Чорновола, Сверстюка, Плюща. Друга стаття – з символічною назвою – «Русские начинают самое большое наступление против оппозиции со времени смерти Сталина» – починає про суд над Ніною. Строкатою й Олексою Різниковим. Там багато писали про відставку Шелеста. І – про Кронида Любарського.

Між тим у Нальчику арештували Юрія Шухевича (пов'язано з Ніною). Травень – Глузман, майже тоді – син Оксани Яківни Олесь С(ергієн)ко, Дзюба, Чубай; Стуса – до психіатрички, Лупиноса – так само. Селезененко з його каяттям, Холодний, від якого теж можна чекати вибриків.

**6 липня,
четвер**

*Відгуки на
арешти – Лондон*

*у Нальчику взяли
Ю. Шухевича*

Цілковитий провал з Добошем! Про нього вже й не згадують. Спочатку – залп за залпом, що він член ОУН, що послав його Омелян Коваль, який дав йому адреси, інструкції гроші. Тепер відомо, це – фікція; Ковалья на той час в Бельгії не було, він їздив до Аргентини й США і ніяк не міг «спроваджувати» Добоша, який виявився навіть і не членом ОУН. Підтасовки, як у 1937 році. Добош за кордоном уже зрікся своїх свідчень – а хіба можна було чекати іншого? Якби він планований аген КГБ, як дехто в Києві думає, його б не випустили. Потрапив би в автокатастрофу, організовану «націоналістами», або щось інше в стилі ГБ.

**П'ятниця,
7 липня**

Тут саме час записати про одну майже детективну історію, яка, здається, так до кінця і не прояснилась. У вівторок під вечір пролунав дзвінок з Києва, й одна дама, з якою ми раз чи двічі бачились, сказала мені, що мій телефон їй дала її подруга Віка, – вона не хотіла мені дзвонити, але Платон їй друг, а істина дорожча, бо справа не терпить.

З чого я зрозумів, що ніякої подруги в неї нема, а дзвонить вона від Віки Некрасова, котрий, як відомо, Платонович. Дитячі шифри, але хай буде так.

А суть ось яка. У Києві почався міжнародний геронтологічний (?) конгрес. На нього з Обнінська приїхав Жорес Медведев. Так от – у день відкриття конгресу він **зник**. Пропав! І сьогодні (тобто 4-го) прийшла якась підозріла телеграма – від нього із Москви(?) – може, підробка?

Прохання до мене – навести довідки – живий він чи ні? Може, арештований?

І я всі ці дні надзвонював разным людям, бо прямого доступу до Медведевих у мене нема, та й не всі до них любовно ставляться.

Ж. Медведев

Що я з'ясував?

Він справді у Москві, **не арештований**.

У Києві його схопили гебешники, допитували й силоміць спровадили до Москви. Розповідає – кинули в поїзд як тюк.

На конгресі мало не виник скандал. Рознеслась чутка, що його вбили! А телеграма – підробна.

Таке можливо тільки на Україні. Його знають, у нього ім'я, репутація.

Для ідіотів це не грає жодної ролі.

Ну та слава Богу, живий-здоровий. Але ця жінка так мені досі й не відзвонила – дізнатися результат. Може, не одному мені дзвонила?

*Київський
детектив навколо
Мореса Медведєва*

Нікого спеціально не кликав – прийшли всі. Загоруйки, Перельмутер і Галя, Таня Павлова і навіть найкращий на Москву тамада – Хачик Дадамян.

Загуляли – і записувати чітко не можу, бо вже 9-е, неділя...

На доповнення до нашого свята: холера в Астрахані. А ще під жахливу спеку – загроза поширення на Херсон, Миколаїв-Одесу.

До українських бід бракувало ще тільки холери на півдні!

Кастро, нарешті, відбув до Гавани. Боже, як тут з ним носилися! І скільки дурні він тут накоїв! Колись би це все треба було зібрати в єдину енциклопедію шизухи – Ленін, Троцький, Сталін, Гітлер, Муссоліні, Мао, Пол-Пот, Фідель Кастро. Вибрати найяскравіше...

Вийшов би геніальний антипідручник політики, етики й моралі.

Але про що я? Яка мораль, яка етика? Вони й слів таких не знають.

**8 липня,
1972 року
– день
народжен-
ня**

* * *

**Лист до М. Рюміна
Москва, 7.07.1972**

Уважаемый НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ!
Письмо Ваше получил, книгу – тоже.

Ситуация складывается таким образом, что, по-видимому, «Виндзорские кумушки» до Нового года поставить не смогу. У нас назначен новый главный режиссер, и несколько меняются театральные планы. Кроме того, главный исполнитель роли Пурсоньяка Сатановский попал в автокатастрофу, сроки выпуска «Пурсоньяка» изменились – я должен буду выпускать спектакль после 15 октября. Поскольку это мюзикл, дело может затянуться.

Боюсь сейчас гарантировать срок и после Нового года. Пока не начнем сезон, трудно ручаться, что за чем пойдет.

Мне кажется, есть смысл отложить вопрос с этим названием на вторую половину 1973 года и решать его в конце октября.

Всего Вам доброго.

С уважением –

ЛЕСЬ ТАНЮК

Рецензия Н.К.

РЕЦЕНЗИЯ

На пьесе в 2-х действиях «ПОСЛЕДНИМ СТРЕЛЯЮ Я»
А. Дарьялова и А. Солоницына
по мотивам романа Ника Кварри «В опиумном кольце».

Инсценировав социальный детектив Ника Кварри, А. Дарьялов и А. Солоницын не пошли по линии подробного следования всем перепетиям известного сюжета («В опиумном кольце» Ника Кварри – произведение, знакомое советскому читателю по публикации в газете «Литературная Россия»; роман издается и отдельно), а избрали камерный способ повествования.

Пьеса «Последним стреляю я» – вполне законченное произведение, не лишенное, кроме общей занимательности (детектив!), и серьезного социального содержания. История о том, как частный

сыщик Джек Бэрроу встал на путь борьбы с целой бандой гангстеров, торгующих наркотиками, и погиб в этой борьбе – типична для сегодняшней Америки с ее культурами насилия, секса и наркомании, с ее тоталитарной преступностью.

Авторы пьесы социально обострили некоторые мотивы романа. Если в романе Бэрроу не погибает, то смерть Бэрроу становится кульминацией пьесы А. Дарьялова и А. Солоницына. Если в романе много места и времени уделено порой второстепенным персонажам, то авторы инсценировки поставили в центр спектакля Вирта Коула, бизнесмена, бывшего гангстера, в романе он закулисная фигура, в пьесе – ему принадлежит важный финальный монолог, как бы суммирующий всю ту тоталитарность, против которой восстал Бэрроу.

Говоря о недостатках пьесы, следует отметить, что несколько бледноват образ подруги Бэрроу девушки Сэнди; ей нехватает действенной определенности, индивидуальных черт. Тут авторы пьесы пошли за романом, где Сэнди тоже выступает главным образом как вспомогательная сила. Но если в романе автору удалось многое о ней р а с с к а з а т ь , то в пьесе просчет с ее образом более значителен. Любовь Бэрроу и Сэнди – вещь в пьесе проходная, второстепенная, а жаль. Их отношения психологически должны были бы углубить пьесу, об этом стоит подумать. Требуют большей определенности и фигуры Мэссея, Брауна, трех гангстеров.

И еще – отмечу некоторую телевизионность пьесы. Здесь многое выстроено на крупном плане, многое требует камерности замкнутого пространства, интимной мягкости, специфической атмосферы комнатного общения.

Хотелось бы сократить количество выстрелов и драк – на сцене; это часто выглядит бутафорски. Там, где авторы находят сценический ход, они выигрывают (например, сцена с гибелью сторожа).

Не совсем оправдана стилистикой театрального спектакля картина шестая, где Сэнди и Бэрроу ведут диалог в машине, которая мечется по ночной автостраде. Это ближе к телефильму – тем более что психологической обязательности для ведения этого диалога **именно** в машине авторы не нашли. Эпизод основан на варианте Ника Кварри, где Бэрроу действительно возвращается из загородной виллы на машине; но у автора идет превосходно написанная

сцена нападения на его машину группы гангстеров – с погоней, автомобильной катастрофой и др.; в пьесе это только усложняет и без того ее непростую конструкцию.

В целом пьеса по мотивам романа Ника Кварри вышла интересной. Театры могут ею заинтересоваться. Она читается увлекательно, и определенный схематизм характеров может быть преодолен как небольшой редакцией произведения, так и непосредственной работой с театром. Нехватка пьес такого жанра сегодня чувствуется.

8.07.1972

КОРНИЕНКО,
кандидат искусствоведения

ДОДАТОК з «Сучасності» за листопад – як веселий коментар до мого запису за 7 липня:

У ЛИПНІ 1972 ДЖЕЙМСА БОНДА В КИЄВІ НЕ БУЛО (у скороченому варіанті)

Павло МІЛЬКОВИЧ

На початку липня 1972 в Києві відбувся Дев'ятий міжнародний з'їзд геронтологів–науковців, що вивчають проблеми старіння. В цьому з'їзді взяло участь понад 3000 осіб із сорока чи й більше країн світу і прочитано майже 700 наукових доповідей.

Фролькіс

Те, що з'їзд відбувся в столиці України, зовсім зрозуміле, коли згадати, що Київський геронтологічний інститут вважається сьогодні передовим центром

дослідів у Рад. Союзі. Колишній президент АН УРСР Олександр Богомолець скликав, мабуть, першу в світі конференцію, присвячену проблемам старіння ще 1938 року в Києві.

Л.Т. Власне, наш інститут молодий – порівнянно з іншими – його було засновано того року, як я вступив до театрального інституту – ми проводжали Крушельницького після лекції, і він нам розповідав, як це важливо. А вже в 1961 – я запрошував Фролькіса в КТМ. Він не зміг – ми ходили до нього – Алла, Клушин, я і ще хтось, забув.

Проте ні проблеми старіння, ні опис наукових розмов, що відбувалися від 2 до 7 липня, не є темою цього нарису. Тут мова йтиме про події, що відбувалися «за кулісами» з'їзду: на вулицях, у готельних кімнатах та в поліцейських канцеляріях Києва в той час, коли учасники й гості слухали доповіді з ділянки геронтології.

Ці події на перший погляд нагадують пригоди героїв романів Івана Флеммінга, Джеймса Бонда. Але це тільки на перший погляд. Бо коли Д.Б. заклопотаний рятуванням принаймні половини земної кулі перед її знищенням або загарбанням, то на початку липня 1972 року цілий штаб справжніх, не уявних, агентів КДБ добився визначного успіху: не допустив одного радянського науковця на міжнародний з'їзд геронтологів.

Об'єктом цієї, хоч і вдалої, проте коштовної і сумнівної вартости операції був російський генетик Жорес Медведев, який живе в Обнінську (80 км. від Москви).

Л.Т. Дехто їх плутає, братів – Роя і Жореса. Рой Медведев – марксист, антисталінець, автор висліду «Перед судом історії» – про тотальні репресії 30-40-х. Постає, я б сказав, а м б і в а л е н т н а . А Жорес – науковець, написав «О положении в биологической науке»(!). Жореса КГБ боялося, – його запроторили було до психушки, піднялась хвиля протестів, боротьбу очолив Сахаров – і Жореса випустили. Та він не виконав обіцянки мовчати й видав торік книжку «Хто божевільний?». Сахаров демонстративно відкрито виступив на семінарі в Інституті генетики й оголосив, що збирає підписи на захист їхнього репресованого колеги. Справа дійшла на самий верх. Брежнев стукнув кулаком по столу і зажадав «санкцій» до всіх захисників – однак влада той раунд програла.

Програла ганебно – Жорес зібрав у ресторані всіх підписантів разом з іноземними кореспондентами – і виголосив спіч, за який у старі часи його б негайно розстріляли. Але тут був «особливий випадок», гірку пігулку довелось проковтнути. Отож приїзд його до Києва міг справді стати бомбою – власне, не так приїзд, як виступ.

Американський учений д-р Ленарг Гейфлик, професор медичної мікробіології в Стенфордському університеті в Каліфорнії, особистий приятель Медведева, беручи участь у київському з'їзді, зібрав матеріали про київські пригоди Жореса Медведева і після повороту до США видав їх у формі 12-сторінкового документу.

Розповсюдження цього документу після закінчення з'їзду, як пояснює д-р Гейфлик, було виявом протесту против поліцейського втручання у міжнародне наукове спілкування. Правда, Гейфлик і декілька інших учасників з'їзду, які знали, що сталося з Медведевим, були готові – при допомозі кількох сот учасників, які тоді про це ще не знали, що сталося з Медведевим, були готові – зірвати з'їзд. До цього не дійшло, коли закордонні приятелі М-ва дізналися, що після несподіваного зникнення з Києва він живий і здоровий, і вони усвідомили, що рад. організатори і без того були неспроможні **уможливити** Медведеву участь у з'їзді проти волі відповідних органів, а одвертий вислів обурення під час з'їзду пошкодив би майбутнім міжнародним зв'язкам геронтологів з їхніми колегами в СРСР. Крім цього, сам Ж.М. після закінчення з'їзду запевнив (?) Гейфлика у правильності рішення західних коллег.

Отже, сюжет: Медведева запросили прочитати на з'їзді доповідь, запрошення підписав Дм. Фед. Чеботарьов. Згодом Оргкомітет СРСР відкликав це запрошення, мотивуючи тим, що радянських доповідачів забагато.

Медведев все-таки ухвалив собі бути в Києві... Для цього він вирішив використати свою відпустку.

Перед виїздом з Обнінська до Києва Медведеву подзвонив місцевий представник КГБ.

Сказав, що хоче бачити його на предмет поїзки в Лондон – здається, там буде дозвіл. Медведев пішов – все виявилось липою, «агент випитував М-ва про його пляни в Києві».

З'їзд мав початися в неділю, 2 липня. День перед тим, у субботу, Медведев був у Києві і мав там зустріч з деякими закордонними науковцями. У неділю Медведев пробув декілька годин з Гейфликом і його дружиною, а біля четвертої години по полудні вони втрійку й повернулися до кімнати Гейфликів у готелі «Москва», спостерігши при тому, що за ним стежать. У своєму документі Гейфлик згадує, що мужчина, який ішов за ними, увійшов з ними до ліфту в готелі, але відразу не хотів сказати операторові, на якому поверсі він хоче вийти. Щойно коли Гейфлик назвав операторові свій поверх (п'ятий), підозрілий ч-к пробурмотів «Одинадцятий», – але, як пише Гейфлик, «вийшов на іншому поверсі, на п'ятому».

Медведев взяв свій портфель з кімнати Гейфликів і домовився з ними про зустріч наступного дня.

Але наступного дня Медведева в Києві вже не було.

Замість зустрічі Гейфлик одержав телеграмму від Медведева такого змісту: «Дістав вашого листа тиждень тому. Дякую. На жаль, не зможу приїхати до Києва через перевантаження роботою. Привіт усім спільним друзям. Жорес Медведев».

У документі, що його опублікував Гейфлик, є фотокопія цієї телеграми. Вона сама собою цікава: адреса відборця написана по-російськи, кирилицею; текст по-англійськи, латинкою; пояснення на бланку – російські, тільки один рядок українською: «Дрогобицька міська друкарня, 1969. Зам. Н.81 – «8000 x 100».

Ця телеграмма надійшла з Обнінська і на перший погляд виглядала Гейфлику зовсім незрозумілою, бо день перед тим він особисто бачився з Жоресом Медведевим. Але як потім виявилось, це був трюк, до якого вдався Медведев, щоб повідомити приятелів про свій непередбачений виїзд з Києва. Він вислав ще й другу телеграмму до іншого науковця, в якій виправдовувався, що не зможе приїхати до Києва, бо «перешкоджений проф. Р. Кіднапером» (текст англійською, так що візборець зрозумів: мова про «російського викрадача»), який перешкодив Медведеву залишитися в Києві.

Телеграми надійшли до Києва в понеділок, 3 липня, й у вівторок, 4 липня. У вівторок, пише Гейфлик, 15 учасників з'їзду зійшлися й ухвалили розпочати якусь акцію, щоб повернути Медведева до Києва, принаймні на останні дні з'їзду. В середу, 5 липня Гейфлик як речник групи 15-х, відбув зустріч у справі Медведева з академіком

Д.Ф. Чеботарьовим, С. В.М. Верхратським – генеральним секретарем радянськорго оргкомітету з'їзду, та з В.В. Фролькісом, – головою програмової комісії.

Верхратський твердив, що не знає, чому Медведев виїхав з Києва – запевняв Гейфлика, що Медведев не буде цього робити у залі, де відбувається з'їзд.

«З нашої розмови стало зовсім ясно, – пише Гейфлик, – що рад. делегація дуже занепокоєна можливістю прилюдного вияву обурення з приводу зникнення Медведева, і будь-яка демонстрація може мати погані наслідки. Маючи це на увазі і турбуючись майбутньою долею Медведева, я поклав собі вимогти від радянських науковців обіцянку, що вони використають свої впливи з метою запобігти евентуальним труднощам Медведева, а я із свого боку відмовлю групу 15-ох від публічних демонстрацій».

До Києва Медведев так і не повернувся. Але зі своїми західними колегами він зустрівся, і то кількокрратно й вільно – у Москві, куди вони поїхали з Києва після закінчення з'їзду, в суботу, 8 липня. У Москві Гейфлик телефоном зв'язався з Медведевим, і той приїхав через кілька годин. Тоді власне Медведев з'ясував обставини, в яких його викрали чи пак вигнали з Києва.

У неділю 2 липня, вийшовши з готелевої кімнати подружжя Гейфликів, Медведев пішов на пошту, щоб надати пакет. На пошті старший чоловік, що стояв за Медведевим, шепнув, що за ним, Медведевим, стежать, мужчина і жінка, які втримують між собою зв'язок через радіо. Подібне стеження, пояснює Гейфлик, звичайно віщує швидкий арешт. Це значить, що за людиною стежить не одна-дві особи, а декілька, усі в радіозв'язку між собою, так що арешт можна здійснити в найбільш вигідний момент.

На пошті Медведева не арештували. Він вільно пішов у напрямку Палацу культури, де саме мав розпочатися з'їзд, бо в кишені в нього був квиток на вступ, що він його дістав від приятеля. Яких 200 метрів від Палацу культури п'ять чи шість осіб у цивільному обстужили Медведева й наказали йому йти за ними. Він побачив поблизу міліціонера, який не реагував на схоплення. Медведев вимагав від цивільних якихось документів, але безуспішно. Тому що саме надходила група учасників з'їзду, «цивільні» силоміць упхали Медве-

дева до «Волги» і поїхали до будинку міліції Московського району Києва.

У міліції Медведева найперше обвинуватили в порушенні громадського порядку й у вчиненні опору проти арешту. Після двогодинного допиту Медведеву вдалося довести, що він громадського порядку не порушував, прямуючи на з'їзд геронтологів, бо в повідомленні про з'їзд запрошували усіх експертів у цій галузі науки; крім того, Медведев мав особисте запрошення, підписане Чеботарьовим. Щодо опору проти арешту, Медведев пояснив, що він чинив опір усний, не фізичний, бо не знав, хто є ті люди, що його притримали: ніяких документів вони не хотіли йому показати.

Далі кагебісти обвинувачували Медведева в тому, що він хотів увійти в зал з'їзду під фальшивим прізвищем, бо в нього в кишені був квиток, що він його дістав від когось іншого. Медведев пояснив, що цей квиток, як звичайний квиток до театру, не має прізвища власника, а крім того, він до зали не дійшов і квитка не вжив, так що йому не можна закидати порушення закону. Медведев пробував також перестерегти слідчих, що його зникнення під час міжнародного з'їзду може викликати неприємності для режиму. На це один із слідчих відповів йому: «Ніяких неприємностей не буде. Коли хтось почне говорити, його втихомирять.» Тут Медведев додав, що академік Чеботарьов може мати неприємності, і це спонукало слідчих вислати когось до зали з'їзду. Через 40 хвилин посланець вернувся, і слідчий запитав Медведева: «Що ви скажете на те, як ми вам запропонуємо виїхати з Києва?»

Почувши це, Медведев заспокоївся, бо, як він пізніше сказав своїм західним колегам, до того часу думав, що його чекає 10-15 днів арешту, а то й гірше. Якби йому довели опір проти арешту, за це він міг би відсидіти рік у в'язниці. Тепер він запропонував слідчим, що буде мовчати про інцидент, якщо йому дозво-

Д. Чеботарьов

лять піти до зали, де відбувається з'їзд. Він доводив, що вони не мають права викидати його з Києва, і попередив їх, що коли його таки усунуть, то він про все розповість своїм знайомим. Але ті й слухати не хотіли, а запитали Медведєва, хоче він квиток на потяг, чи на літак.

Медведєв вибрав потяг, бо було пізно й падав дощ. Через короткий час Медведєву принесли його багаж, хоч перед тим він відмовився сказати слідчим, де попередньої ночі ночував (це було у приватному помешканні його знайомих, і там були його речі). Слідчі дали до диспозиції Медведєву машину, і в товаристві, як він казав, «трьох моїх нових друзів» повезли до потягу. По дорозі кагебісти вели з Медведєвим приємну розмову. Він зауважив, що принаймні один з них був не з Києва, а з Москви, бо, проїжджаючи головними вулицями Києва, цей кагебіст з погордою заявив, що їм не рівнятися до вулиці Горького в Москві. В авті не обійшлося і без розмов про проблеми старіння. Чекісти питали, чи пиття і куріння впливає на довготу життя. Медведєв сказав, що як геронтолог він сам не п'є і не палить, бо вважає, що це скорочує життя людини. Тоді один з ескорти згадав, що д-р Чеботарьов також геронтолог, а багато палить.

Розповідаючи про все це своїм колегам з Заходу в Москві, Медведєв з дотепом додав: «Як бачите, я не маю причин нарікати, що виїхав з Києва без дискусій на геронтологічні теми»...

Гейфлика ще цікавило, яку роль в цьому грав академік Дмитро Чеботарьов, директор Київського геронтологічного інституту при Академії медичних наук СРСР?

Медведєв згадав, що напередодні з'їзду, в субботу, 1 липня, він бачився з акад. Чеботарьовим. Чеботарьов тоді сказав Медведєву, що він може бути на з'їзді, але «неможливо» дозволити йому брати участь в офіційних пленарних сесіях. Медведєв безуспішно протестував проти цього і врешті заявив своє рішення взяти участь у відкритті з'їзду. Але Медведєв не вважає, що Чеботарьов був тим, хто розпочав поліцейську операцію проти нього. Він пояснив, що академік А.В. Снежневський, член Оргкомітету з'їзду, був головним спричинником запроторення Медведєва в лікарню для розумово хворих 1970 року.

А Снежневський є безпосередньо зверхником Чеботарьова.

Спека несусвітня.

Понеділок,
10 липня

Дивився «Укращення вогню». Конструктора космічних кораблів Башкірцева блискуче грає Кирило Лавров, Наталя – Ада Роговцева. Зйомки багатопланові, «полотно», є навіть спроба дати моральний конфлікт – атомна бомба є, а ракету-носія для неї робити не хочуть, мовляв, «недобре». Багато плакатного в сценарії – Храбровицький, майже класик. Злі язика розповідають, що він, як і Маклярський має дотичність до «закритих сфер», через що йому багато дозволено.

«Триборкання вогню» – фільм

В такому сенсі не розумію одного – в площині етики. Персонаж ніби умовний (хоч преса **підкреслює**, що Лавров – це Корольов), а події – реальні: Гагарін, перший запуск супутника.

Тоді й Корольов мав бути б реальний! Інакше виникає моральна невідповідність чину, поведінки – і самого образу. Будь Корольов живий, він би цього не дозволив. Щось є в цьому «соцреалістичне», пахне «замовленням».

Актори грають блискуче – але в самому сценарії – моральний гандж.

В «Московском рабочем» торік вийшов Андрій Платонов – «Течение времени» – мені книга дісталася тільки вчора.

«Даже цветы в тот год пахли не более, чем металлические стружки, и глубокие трещины образовались в полях, в теле земли, похожие на провалы меж ребрами худого скелета». Це – 1972 рік, новела «Родина электричества».

Тексти з
Андрія
Платонова

Пухов, який «знає машину» і називає «фулюганамі» то білого офіцера, то червоного комісара, які хочуть його пристрелити, але в них це не виходить – що робитимемо без механіка?..

А. Платонов

«Народ там есть, а меня там нет... А без меня народ неполный(!)»

Або такє – в оповіданні «Машина «ИС»

«...я хотел защитить его от горя судьбы, я был ожесточен против роковых сил, случайно и равнодушно уничтожающих человека; я почувствовал тайный, неуловимый расчет этих сил в том, что они губили именно Мальцева, а, скажем, не меня. Я понимал, что в природе не существует такого расчета в нашем человеческом математическом смысле, но я видел, что присходят факты, доказывающие существо-

вание враждебных для человеческой жизни губительных обстоятельств, и эти губительные силы сохраняют избранных, возвышенных людей. Я решил не сдаваться, потому что чувствовал в себе нечто такое, что не могло быть во внешних силах природы и в нашей судьбе, я чувствовал свои особенности человека...»

Не знаю, чи може сьогодні так хто-небудь писати. В його мові зовсім нема округлих підшипникових шариків (кульок), які – відпрацьовані, гладенькі – і тільки цим потрібні. Цілком інший світ переживання й усеохоплення. Він наповнює собою всіх своїх героїв – безумовно вигаданих, але вигаданих і вгаданих, **можливих**. Через те й обставини не керують цими людьми, бо вони самі складніші за обставини, внутрішній їхній світ – непередавано оригінальний.

Такого письменника відкинули! Помер двірником Літінституту!..

В. Еремін:

«Платонов с войны вернулся, но пришел он человеком безнадежно больным. Лишь миновав свое пятидесятилетие, писатель ушел из жизни...»

Видають його через 20 років, і ми розуміємо, якого талановитого автора знищила доба!

І не від «безнадійної хвороби» він помер – від тупості й чванства людей влади! Для яких він був «не наш»!

Проза військових років – перша частина книги – все-таки менш вартісна.

А буквально всі інші повісті й оповідання – «Фро», «Сокровенный человек», «Джен», «В прекрасном и яростном мире», «Разноцветная бабочка», «Путешествие воровья» й останню – «Июльская гроза»!!!

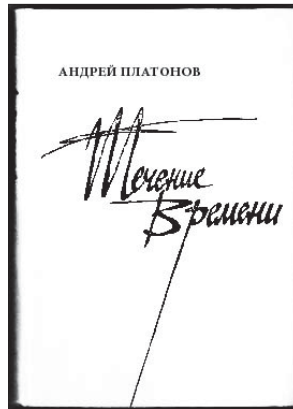
Дочитав сьогодні до «Июльской грозы» – отут вона й почалась за вікном, геть як у новелі.

Я прикрив двері на балкон, позачиняв вікна – й почав гортати Платонова знову, вихоплюючи з нього виблиски найпростіших словосполучень. Але ж і гарно!

Штука не лише в мові, – виразній і занозистій. Справа у світовідчутті, якого нема ні у Симонова, ні у Леонова. Так мені подобалися ще деякі шматки з Варлама Шаламова.

Щось подібне я відчув, прочитавши Екзюпері. Не «Принца», а «Планету людей».

Платонов – геній.

Від цього клаптика війнуло мені Україною – Теремне, завше буркотлива тітка Настя, дядько Сергій Іваницький, сільський стратег, – «він у мене всі радіва слухає, всі газети читає». За німців мав якісь гріхи, мало не старостою був, але не заgrimів, отож не все так просто. Треба, треба Платонова видати українською, це змінило б позиції Григоря

**Вівторок,
11 липня**

Тютюнника, Андріяшика... А потім дивись, – народився б і свій Вампілов – «дурные приметы заразительны».

Набираюсь терпіння і до роботи. Отже:

«Махонин не мог понять, почему в малой Верее остались живые куры, когда тут оседлостью жили немцы.

– А как же фашисты-то у вас были, Семен Иринархович? – спросил майор. – Неужели они кур у вас не доели?

– Да, а что нам фашисты, Александр Степанович! – весело отозвался старый человек. – У нас не только что куры есть, иной колхозник и корову в лесу сберег, скотина в чаще две зимы спасалась. У нас и матки со свинофермы целыми остались, ну, с тела отощали малость, да это мы их поправим... Эх, милый человек, что нам немец, если по уму его мерить? Разве устоит он против нашего соображения? Он не устоит, он не может: мы по своему сознанию первее его, потому что мы судьбы больше испытали! Вот ведь что, Александр Степанович... немец всю Россию завоевать хотел, да неуправка у него вышла. А хоть бы и завоевал он нас, всю Россию, так опять же все ему стало бы ни к чему и впрок бы не пошло, и он бы сам вскорости уморился от нас, потому что, хоть ты и завоюешь нас, так обратно, совладать с нами никому нельзя. У нас уж такое устройство во внутренности есть – пока живешь, все будешь неприятелю поперек делать, а потом, глядишь, либо он умрет от тебя, либо ему постыло и жутко станет у нас, и он сам уйдет ночью назад в свое отечество. Мы без вас тут, Александр Степанович, всякую мысль думали и сами знали, как нам быть, чтоб врага не было...

– Так-то оно так, Семен Иринархович, – произнес майор Махонин, – а может, и не так... Совладать фашист с нашим народом не может, это, Семен Иринархович, правда твоя, а убить его он вот старается...

– Иди, иди, старая, – сказал старик своей жене, уже убравшей баньку, чтобы были в ней чистота и порядок. – Иди по моему указанию, ощипывай нам к обеду цыпленка!

– Обрадовался, старый бес, – тихо проговорила старуха, – привык гулять-то да язык чесать-то при Советской власти... ан фашист-то, гляди, опять воротится! И этот тоже – одну де-

ревню отвоевал и сиднем в ней сел... командир! Нет того, чтобы дальше втупорье на врага идти, пока он напуган!..

Махонин понимал бессмысленность слов старухи, обращенных к нему, но все же ему стало стыдно и неловко.

– Мне, хозяйка, в малой Верее велено быть... Я без приказа не смею идти. Но вы не беспокойтесь – там фашистов другие наши части добивают...

– Другие, – прошептала старуха, – а ты бы где другие, третьим стал, оно бы скорее война-то ушла с нашей России.

– Ступай прочь, старуха! – рассерчал хозяин. – Велено тебе делом заняться! Вот фугаска домашнего действия – шипит, а не взрывается...

Хозяйка ушла. Майор потянулся всем телом и вздохнул в отдыхе. Все же и в этой баньке, в этой погубленной войной деревне уже зачиналась домашняя жизнь, мир и счастье. Эти ворчащие, бормочущие, озабоченные старые русские крестьянки, народив свой народ, держат его в строгости и порядке и тем сохраняют его в целостности, так что их постоянное недовольство и рассерженность есть лишь их действующая любовь, своей заботой оберегающая свой род.»

И ниже:

– На что им ваша Верее? А они ишь как лезли сюда! Им уже ни смысла, ни пользы не было тут быть, а они все дрались...

– Так это ж просто и понятно, Александр Степанович. Когда у человека ни добра, ни разума нету, так у него принцип начинает бушевать... У немцев теперь часто рассудку нету, я и сам такое замечал у них, а принцип у них еще остался, они и воюют сейчас из принципа да еще из страха. Пока что они, Александр Степанович, от своего начальства смерти боятся, от нее-то смерть вернее, тогда они стадом в плен пойдут: берите нас на довольство.

Старик понимал кое-что верно. Майор услышал от него разумное умозаключение о боях немцев за Верее. Эти бои для фашистов не имели смысла, но чья-то карьера или авторитет зависели от боев за Верее, у кого-то там, по слову старика, «забушевал» принцип, и сотни немецких солдат были переработаны нашим огнем на трупы, хотя каждому ездовому из немецкого обоза могло быть

ясно, что Верю держать было нельзя и не нужно. Майор еще раз понял, что разум не всегда бывает там, где ему положено быть...

Безумовно, для Платонова – це передовсім Росія, він тут нічого не вигадує – а талановито **формулює**. Для мене тут більше України й Білорусії, по яких влади бігали як воші – і не ставали «своїми». Наші народи «бурчали» й лише **прикидались** упокореними, а потім так чи інакше виморювали ворога – позаяк «совладать с нами никак нельзя». Війни далеко не завжди були патосні й романтичні, як у Стельмаха-Гончара (Василь Биков блискуче це довів). З білоруськими партизанами німці домовлялись про перемир'я на час посівної – й обидві сторони тримали слово. Посіяти треба було хоч би там що, – смертний бій починався потім – уже за те, кому доведеться **збирати врожай**. Страшна буденність війни вражає не менше ніж подвиги, в яких нерідко більше вигадки, ніж суті. Я не про Олександра Матросова чи молодогвардійців Фадеєва, як і не про садистичну безжальність Жукова, який загубив стільки молодих життів, що йому й пекла мало – а його віншують честю і славою!.. Платонов – про незнищенність матерії, – як і про те, що розум не завжди буває там, де йому неодмінно належить бути.

Незнищенність і самоорганізація живої матерії. Авжеж, подумки перекладаю це на Україну, на моїх теремців, на маму, на себе самого, зрештою. «Мы पहले», бо ми «судьбы больше испытали...»

Ми – **нація паталогічної надії**, лише це виручало Україну в найстрахітніші часи. І тоді з нічого виходило щось. Не в сенсі «Потерпілий до кінця та буде спасений». А в тому глибинному розумові, якого нас не змогли позбавити.

**Середа,
12 липня**

Спека несусвітня, мозок пливе.

Левон Мкртчян залишив для нас у Озерова «Армянскую средневековую лирику».

Забіг до Льва Адольфовича. Він тепер багато їздить – ділиться враженнями.

Згадали Дейча...

Жаліється:

– Никто не помнит добра! Вы помните, сколько Александр Иосифович вложил энергии и времени в издание Гейне? А интеллигентнейший Первомайский пишет – не помню, кто мне звонил, Хелемский или Борщаговский – что **никто ему не помогал** в редактировании!

Там було й інше – теж Озеров, вони з Первомайським листуються – раптом хтось призначив замість Первомайського – Бажана і цілу «редколегію». Первомайський ходив до Овчаренка, вернув усе на круги своя, буде й прізвище Дейча в жалобній рамці.

Я сказав кілька слів про 4-й том, який вони з Дейчем **дали робити мені** – але все пішло димом. Я переклав 12 авторських аркушів, це біля трьохсот друкованих (моїх!) сторінок! Первомайський зажадав у 2-х примірниках, а потім чомусь забрав і третій, останній. Не знаю, куди пішли примірники, але в мене не лишилось нічого... Ніхто мені не сказав, що й до чого, куди все зникло...

– І не могли сказати. Первомайському було очень неудобно, и он начал выдумывать причины: дело, мол, в переводе. А мне лично – хвалил, – «правка минимальная, ваш Танюк такой молодец!» Не сердитесь на него, он человек зависимый. Я хочу его поддержать, дадим в «Юности» – мы с Яшей Хелемским их уже уговорили. Это сейчас нужно.

Я так і не зрозумів, **яка ж саме** інстанція мене заборонила. Явно не Москва, якій всі ці українські видання «до лампочки». Друзі – письменнички? Власне, Первомайський не хотів бачити у збірці прізвищ Кочура і Лукаша: страх соціальний чи щось особисте? І коли він упевнився, що я «з їхнього кола», – розчарувався? Чи йому був реальний «сигнал» «згори»?

Стосовно ж Храбровицького він мене виправив і присоромив:

*Озеров,
Первомайський,
перекладач з Тайне*

– Даниил Яковлевич – порядочнейший человек! Единственный из сценаристов, который чувствует себя в своей ученой тарелке. «Девять дней одного года» – это же он! Недавно сняли «Почтовый роман», о Шмидте...

– Пригадую – там знімалися наші Алек Парра і Коркошко Світлана.

– А еще был у него фильм об эпидемиологии – 58 или 59 год – впечатляло... так вот, у Дейча говорили о **другом Храбровицком**. Который женат на дочке Короленко, писал что-то невзрачное о Короленко. Вот его лучше обходить десятой дорогой, дорогой Лесь Степанович, pardon за каламбур... Хотя и я могу ошибаться.

**Четвер,
13 липня**

ЖЗЛ «Давид». Михаил Герман. М., 1964

Жан Луї Давид – для мене не зовсім terra incognita, маю увлєння і хрестоматійне – і особове – є в мене стареньке видання – «Речи и письма Луи Давида». Москва-Ленинград, 1933. Дуже корисна серія, ще була жива стара інтелігенція, яка розуміла потребу подібного.

Вигнаний з Франції, він помер в еміграції, 77 років. Вертався з опери, слизько, візник не стримав коней – старий впав, збитий ударом голоблі. Французи заборонили ховати його у Франції, – друзі одержали дозвіл поховати на Пер-лашез лише його серце...

1790 – член Якобінського клубу.
1792 – член Національного Конвенту.

1793 – смерть Марата. Починає писати картину «Смерть Марата», дарує її Конвентові.

1794 – Голова Конвенту – і арешт 2 серпня.

1794-95 – в'язниця, влітку 1795 – звільнили

Далі – Давид і Наполеон.

1816 – після реставрації Бурбонів – вигнання

1825 – смерть.

Епіграф до 2-ої частини: *«Любовь к человечеству, свобода, равенство, воодушевите мою кисть.»* ДАВИД.

ЖЗЛ. Лев Гумилевський «Зинин», М. 1965

Николай Николаевич Зинин – автор заснованої ним російської хімічної школи (1812-1880)

Цікавий мені не стільки як хімік, – а як енциклопедист. Коло героїв – Глінка, Бородін, Боткін, Бутлеров, Менделєєв, Сеченов, Склифосовський, Лобачевський.

Але – Гумілевський зайве приписує Зініну революціонізм.

«Не принадлежа ни к какой партии, Боткин соприкасался с революционными деятелями и пользовался их доверием, но считал террористические акты бесполезными и отвергал их.

– Да, террором, конечно, правительственной политики не изменишь, – не считая нужным шептаться, полным голосом отвечал Зинин, – но какое-то удовлетворение все-таки испытываешь, когда уничтожают такую гадину, как Трепов или Мезенцев!

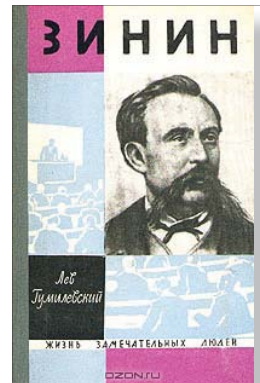
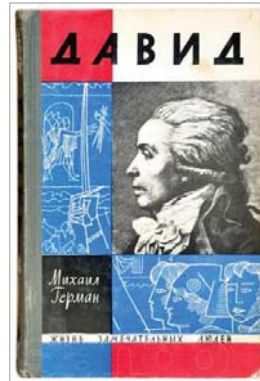
– И когда затем покушавшегося оправдывают, как Веру Засулич! – смеясь, добавил Боткин и стал прощаться».

Ця сцена – біля ліжка хворого Зініна з діагнозом «блукаюча нирка»!

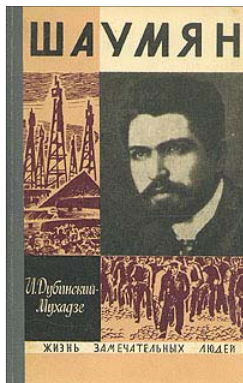
Як сказав би Станіславський – «Не вірю!»

До речі, один з анекдотів Буркова:

Немирович-Данченко вбігає до кабінету Станіславського:

«ЖЗЛ»
«Шаумян»

– Константин Сергеевич! За вами пришли! НКВД!
Станиславский:
– Не верю!
Отак і врятувався.

І вже зовсім невиразна книжка (ЖЗЛ) Дубинського-Мухадзе про Шаумяна. Сподівався знайти хоч краплю нового про 26 бакинських комісарів. В ЖЗЛ він випускає п'яту чи шосту книгу – «Товариш Ной», «Орджонікідзе», «Куйбишев», «Олександр Цулуکیدзе». Повторюю одну і ту ж фактуру, персонажі схожі, один і той же патос.

Мабуть, Шаумян був цікавіший, ніж про нього написано.

Є виразні подробиці про побут в тюрмах – порівняння з нашими для наших **невигідне**.

Цікаво – лист Леніна про державну мову:

«Прогрессивное значение русский язык имел для тьмы мелких и отсталых наций – бесспорно. Но неужели вы не видите, что он имел бы прогрессивное значение еще в большем размере, если бы не было принуждения? Что же, разве «государственный язык» не означает палки, отбивающей от русского языка? Как вы не хотите понять той психологии, которая особенно важна в национальном вопросе и которая при малейшем принуждении поганит, пакостит, сводит на нет бесспорное прогрессивное значение централизации больших государств, единого языка??» (6.12.1913)»

І далі – він пропагує «право на отделение» «ввиду черносотенного великорусского национализма, который так испоганил дело национального сожительства, что иногда больше связи получится после окончательного отделения!!» (ст. 208)»

Це «великорос» Ленін –«націоналу» Шаумяну, який лізе поперед батька в імперське пекло і проти «національної програми». (Шаумян виступив з критикою резолюції з національного питання – й одержав відкоша.)

Проте «націонал» Шаумян не вгамовується:

«Вы выступаете, – пишет он Ленину, – как будто в роли эсдека-великоросса, который великодушно отказывается от всяких привилегий для своей нации и своего языка в противовес диким национальностям. Но, по-моему, партия не должна стать на эту точку зрения». (ст. 713)

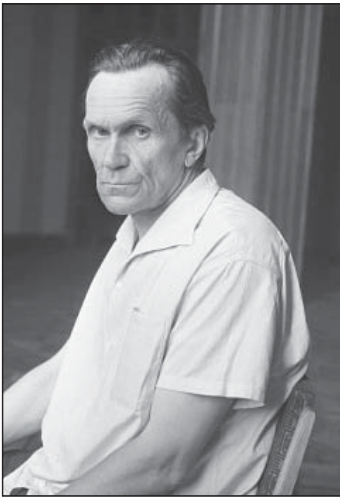
І зовсім не випадково Дубинський-Мухадзе «побиває» Леніна Шаумяном. Шаумян стоїть на чисто Брежневській концепції «єдиної держави», «єдиного народу» і «єдиної мови».

Як там у Платонова – «разум не всегда бывает там, где ему положено обязательно быть»?

До «Словника...»

Здається, Шаламова у мене нема – ?!

До «Словника...»
Шаламов

Шаламов Варлам Тихонович – 1907, Вологда, 1929 – перший арешт, «троцькізм», три роки заслання. 1937 – знову, Колима. 17 років за дротом. Вийшов після смерті Сталіна, живе у Москві. Я знаю його «Колымские рассказы», це глибше, ніж Солженіцин. Хворіє. Читатимуть його колись глибше, ніж Солженіцина, бо він поет і майстер більше, ніж політик.

«Л.У.» за 7 липня **не дійшла**. Мабуть, через те, що там був лист Миколи Холодного з каяттям та «відмежуванням»? Якщо це «контора», не бачу логіки – їм мало бути тільки вигідне поширення негацій? Хіба припустити, що звичайні українські поштарі – люди не без сорому, вирішили не смітити за межами України **паскудством**?

**П'ятниця,
14 липня**

*Київські
«покаяння»*

Холодний не самотній – у «Робітничій газеті» за 8 липня (подарунок мені на день народження) – каяття Селезненка – «я не я і хата не моя...» Пригадую, як тут у мене в кімнаті він завзято виводив український джаз – «Задумав діточок, задумав женитись, – ой, сів, думав-думав, надумав женитись...» Ненадовго ж тебе вистачило, друже.. Я йому тоді признався, що найбільше не люблю хімії... Льоня спробував залюбити мене в дорогу йому науку, але з того ніч не вийшло. Віршував і співав він класно, але здався мені надто метушливим – стрибав з теми на тему.

Шкода їх обох з їхніми самогубствами; інакше цього не назвеш. Зені Франко чомусь мені не шкода, я ніколи не мав до неї надто високої поштивості, – вона мені здавалась прикладом того, на чому природа вирішила відпочити. На відміну від Михайлини, яка і без прізвища –

М. Коцюбинська

Михайлина!

Недобре навіть, що я їх порівнюю. Зеня нічого власного не створила, патріотизм її був все-таки хуторянський, любов до України – через декорацію, через замилювання, без цвяшка в серці. І дуже залежна – від партнера по розмові, від чергової статті в газеті, від окрику...

Михайлина теж залежна – але від свого ґрунту, від погляду Бориса Дмитровича, від Кочура й Лукаша, від Дзюби й Сверстюка, – від того, що тепер називають «референтною групою».

Але в цій групі вона не припряжний кінь (у казаків було гарне слово – орчиковий кінь) – тут усі ведучі, спільна упряжка ажніяк не уніфікує «Я» кожного з них, навпаки – вимагає самочинності і самостояння.

Отже, покаянь поки що тільки три. Звідси висновок: інші духом не занепали. У того ж Славка, приміром, давно скін-

чився строк, коли може тривати слідство, а воно триває, всупереч усім параграфам, – отже, не можуть нічого вишукати?

В ці ж дні у Львові судили Шумука. 10 років таборів плюс 5 заслання. Вирішили заморити? Хворий, йому біля шестидесяти, 15 років каторги – «не видержить і кінь.»

О.Я. обіцяла прислати їхню відповідь на лист М. Холодного, – вона, Антоненко-Давидович, Іван Гончар – чи їхні відповіді, кожен окремо? «Л.У.» їх не надрукувала. (Але каже, нема, okazji...)

Ніби могло бути інакше. Звісно, я не про okazію – про відмову надрукувати...

Ще один погром, тепер уже з іншого боку. Під дамоковим мечем – інститути фольклору й етнографії, археології, історії, мовознавства.

**Субота,
15 липня**

Але я й не про це. Вийшов закритий наказ вилучити з усіх бібліотек «Меч Арея» Івана Білика. Роман історичний, про українську предківщину, про добу Аттіли, якого він якось в'яже з русичами. Політичний галас підняли, з одного боку, Василь Павлович Козаченко (ду-уже великий фахівець з історії!), з іншого – молодий (та ранній) автор книжечки «Топографія старовинного Києва», працює десь там в українському музеї чи інституті, – черкнув політичний донос в ЦК – мовляв, «націоналізм», «автор відриває Україну від Росії». На тлі спроб знищення Брайчевського – цілком послідовно. Неприємності в Апанович, хоч вона вже класик. Усіх їх «записують» до списку «людей Шелеста»(???) з грифом «заборонити»...

Чого нам чекати ще? А де тепер дістати той «Меч Арея», щоб зрозуміти, через що заварили таку кашу?

Ну ось, – вирішив для розрядки погадати на Гоголі, як Ступай-Ступаненко на «Кобзарі». Є в мене «Полное собрание» в одному томі, 1911, 3-є видання Ф. Павленкова.

Тицьнув пальцем – стор. 732, 5-й рядок знизу.

«Автор чрезвычайно затрудняется, как назвать ему обеих дам таким образом, чтоб опять не рассердились на

него, как серживались встарь. Назвать выдуманною фамилией – опасно. Какое ни придумай имя, уже непременно найдется в каком-нибудь углу нашего государства, – благо велико, – кто-нибудь носящий его, и непременно рассердится не на живот, а на смерть, станет говорить, что автор нарочно приезжал секретно с тем, чтобы выведать все, что он такое сам, и в каком тулупчике ходит, и к какой Аграфене Ивановне наведывается, и что любит покушать. Назови же по чинам, Боже сохрани, и того опасней. Теперь у нас все чины и сословия так раздражены, что все, что ни есть в печатной книге, уже кажется им личностью; таково уже, видно, расположение в воздухе.

Достаточно сказать только, что есть в одном городе глупый человек, – ... вдруг выскочит господин почтенной наружности и закричит: «Ведь я тоже человек, стало быть, я тоже глуп»; словом, вмиг смекнет, в чем дело.»

Явно не поменшало «господ почтенной наружности».

То куди ж, ти, Боже, нас провадиш?
Quo vadis, націє, Quo vadis?

15.07

Якби оберіути засвітилися у Парижі, про Альфреда Жаррі ніхто б і не згадував.

Вони проіснували тільки три роки, в 1930-му їх було погромлено, і потім всі вони пішли під розстріл чи на смерть у психушці. Але яке потужне відлуння!

Першим мою увагу на них звернув Лев Лівшиц. Він звів мене з родиною Введенського, дружина – Галина Борисівна, їй було біля п'ятидесяти, і син Петро, мій одноліток. Не знаю, чи вона досі жива – здається, так, але його тексти вона тобі мала. Щось уже було в самвидаві, Але мало. Поет Волишинської логіки (якщо це слово тут доречне) – і прозоро-абсурдний, як усі оберіути. Арештований 1941 року, загинув невідомо де.

О. Введенський

Г.Б. Вікторова на другому нашому візиті призналася, що в неї зберігся рукопис п'єси Введенського – «Где. Когда», але до показу так і не дійшло, мене з Харкова видворили.

Галина Борисівна була його друга дружина, отож ранніх віршів у неї нема.

Пригадую, Петро сказав тоді фразу: яку я запам'ятав надовго.

– У него была одна беда «Он не умел писать коротких стихов. У него почти нигде нет точки. Все бесконечное.

Глоцер зі мною погодився.

Из «Путешествия в хаос Вагинова»

Седой табун из вихровых степей
Промчался все круша и руша,
И серый мох покрыл стадо камней
Травой зеленой всходят наши души
Жуют траву стада камней
В ночи я слышу шорох жуткий
И при большой оранжевой луне
Уходят в камни наши души.

Помер від сухот 1934 року. Але був і кокаїн?

Нумизмат, старокультурник, раритетник.

Роман «Козлиная песнь» (1931, Л-д) – себто трагедія

«Бомбогада» (1931)

«Гарпагоннада» (1933) (Л.Т. не надруковано)

Бахтин – про його карнавальність

НИКОЛАЙ ЗАБОЛОЦКИЙ

(1903-1958)

«Столбцы» (11 – 1929)

Арештований 1938 року. Лесючевський його «рецезував» як сексот, – сидів до травня 1943, потім рік – Караганда. Вийшов 1946.

У мене в матеріалі «Поети про театр» – «Бродячие музыканты» Заболоцького.

У мене від того вірша дуже помітний шрам.

*Рецензія Н.К. на
п'єсу М. Коваленко*

РЕЦЕНЗИЯ

На пьесу «ЖИЗНЬ ПРОЖИТЬ – НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ»

М. Коваленко

В центре драмы – история одного убийства, совершенного двумя деревенскими парнями; время действия – наши дни, место действия – деревня на Волге. Убийц приговаривают к высшей мере наказания.

Только условно можно назвать рецензируемое произведение пьесой. В нем соблюдена исключительно **внешняя** драматургическая форма (есть диалог, ремарки. Вставные песни и др.) – но нет главного – драматургического действия. Это скорее газетный очерк в диалогах, чем пьеса.

Автор не обладает умением изображения «жизни человеческого духа». В лучшем случае он лишь фотографирует сам факт – при этом с большими потерями, обедняя его психологически, проговаривая на скорую руку самое важное и подолгу останавливаясь на второстепенном. Мы уже не говорим о технической неоснащенности М. Коваленко – в драме нет ни завязки, ни основных психологических узлов, ни сколь-нибудь запоминающейся кульминации. Автор идет по поверхности события, не пытаясь проникнуть в его общественный подтекст. Там, где нужна глубина страсти, герои декларируют, там, где нас интересует их внутренний мир, М. Коваленко занимается трюками (стр. 28).

Автор начинает пьесу пространной ремаркой. К сожалению, литературной ценности эта ремарка не имеет. Что ни слово, то штамп: «сплошной стеной стоит могучий лес», «синей дымкой», «легким порывом ветра». Листья деревьев у автора падают на землю медленно, «словно золотые червонцы» (?). Не имеет ремарка и драматургической ценности – не способствует созданию атмосферы действия, не отражает о б р а з н о г о строя пьесы.

В первом действии – несколько эпизодов, не связанных между собой драматургически; поступки персонажей не обусловлены их характерами, ибо таковые не созданы автором. Общаются люди

в этих эпизодах между собой исключительно схематически, между ними нет взаимодействия; они как бы «играют в поддавки». Им мешает многословие. Так, Светлана читает книгу и видит, что «Анна пытается ножницами срезать ветку рябины»; она вскрикивает («вдруг», как указано в ремарке): «Мама! Что ты делаешь?!. Не надо срезать ветки рябины!...» Вот это самое «срезать ветки рябины» уже режет слух, оно лишнее в разговорном языке. А такие «ветки рябины» у автора в каждой реплике, – и живой речи у персонажей пьесы нет, они говорят книжно, надумано.

Злоупотребляет автор и введением в текст диалога современных песен. Этот прием приводит к самопародированию – уже в самом начале пьесы, когда идущий на свидание Николай поет «Я люблю тебя, жизнь»; отсутствие оправдания приема, отсутствие его психологического обоснования разрушает веру читателя в присходящее. Нет мотивировок для введения и других песен. С точки зрения драматургии это не профессионально.

Первый диалог Светланы и Николая лишен развития. Здесь важен акцент на роли Жука: автор только мельком сообщает, что «он отбывал срок заключения», но не выстраивает действенной линии отношений Светланы и Николая в зависимости от роли Жука. Николай обещает: «Я перестану дружить с Жуком...И брошу пить» – этого автору кажется достаточным для того, чтобы влюбленные помирились и даже решили сыграть свадьбу. Прямолинейна и мысль Анны: «Нехорошо, что он с ним дружит. От него он может набраться плохого..Недаром говорят – скажи мне, кто твой друг, и я скажу тебе, кто ты...» А ведь это произносят не пионеры из третьего класса – сорокалетняя женщина.

Когда Анна спрашивает Нину о ее любимом, красив ли он, та ей отвечает: «Он обыкновенный, каких много на Руси!..» Это та самая «простота, которая хуже воровства»; в таком решении смысл, вкладываемый автором в эту фразу, оборачивается своей противоположностью, и фраза звучит пародийно. Автор и в ряде других эпизодов злоупотребляет звучными фразами, не давая себе труда добиться, чтобы они звучали правдиво.

Странно, что студент Марк позволяет себе в разговоре с женщиной вдвое старше его фривольно шутить, что «еще и в сорок пять баба ягодка опять...» – его роль в пьесе вряд ли требует такого прошлого акцента.

Автор совершенно не озабочен тем, за чем и для чего выходят на сцену его персонажи, почему уходят и т.д. Его это как бы не интересует – а ведь он избрал именно такой план пьесы, где это важно: автор далек от условности новой драматургии, он стремится к стилистике, идущей от старого психологического театра.

Объяснения Марка и Нины автор сократил в поданном на рецензию варианте (стр. 8) – и стало непонятно, почему он вдруг говорит «Я жду ответа»; он ведь ни о чем ее не спрашивал, и ничего еще не сказал. А потом выясняется, что тут была сцена, расцененная Ниной как предложение вступить в брак. Затем обе подружки плачут («жалко девичества...») – сцена Светланы и Нины тоже не найдена автором.

Прямолинейен и плакатен эпизод Николая и Жука; голословен диалог Анны и Светланы; в финале первого акта Анна мелодраматически обращается к рябине, которую в начале пьесы хотела охранять «от окаянных дроздов»: наивная символика (Светлана-рябина) вызывает улыбку.

Во втором действии автору больше удалась «малина» уголовной Соньки – но это персонаж тоже картонный, фальшивый, лишенный плоти и крови. Дед Кузьмич написан лучше, но по знакомому трафарету; сотни таких Кузьмичей бродят по нашим пьесам. Убийство, совершенное Жуком и Николаем, лишено психологической подоплеку, оно не вызывает размышлений. Прежде всего потому, что автору не хватило умения изобразить событие правдиво. Таковы же претензии и к третьему акту, где ни на мгновение не веришь во «всамделищность» происходящего.

Язык персонажей не индивидуализирован.

В предуведомительном письме автор пишет:

«За последнее время у нас в стране немало появилось пьес и кино, содержание которых в основном сводится не к раскрытию внутреннего мира преступника, а к показу, как милиция ведет расследования по отдельным уголовным делам. Польза от таких пьес и кино – сомнительна. Такие произведения искусства ничего не дают для души человека, никого и ничему не воспитывают.

Пьеса «Жизнь прожить – не поле перейти» написана в другом жанре. Посмотрев ее, многие узнают себя по своим поступкам и подумают, как им дальше жить».

Критика автора справедлива, к ней можно только присоединиться. Очень жаль, что, увы, и его произведение «в основном сводится не к раскрытию внутреннего мира», а к поверхностному описанию факта. Не согретое талантом автора, не укрепленное мастерством драматурга очерковое описание факта не может быть предметом театра.

В связи со всем этим пьеса М.Коваленко «Жизнь прожить – не поле перейти» не может представлять интереса для театра. Даже самая тщательная редакция не смогла бы «дотянуть» ее до уровня, при котором ее можно было бы рекомендовать к публикации, распространению или постановке.

Н. КОРНИЕНКО

Кандидат искусствоведения.

P.S.

15/07/1972

Побачивши, що я забираю в неї примірник для щоденника, Нелля протестує: «Ну для чого? Викинь і нікому не показуй. Та і я виглядаю по-дурному, маючи справу з графоманами».

Сермяжна правда в цьому є. Але хай колись люди **відчують** на реальних фактурах, в якому ідіотизмі ми жили! І які **автори** окупували театри своєю безграниною...

Нелля ріже все це в пропорції дев'яносто вісім до ста... А нічого не змінюється. Інші рецензенти – з інших причин – такі п'єси рекомендують до постановки, і тоді їх доводиться читати нам, режисерам. У мене в кабінеті повні шафи такої макулатури, «авторські» черги і дзвінки.

І якщо театр вріже дуба, то передовсім від цієї «драматургії», від графомана.

Тому я не викидаю цих відгуків – «на зеркала неча пенять, коли рожа крива». Нелля вже відмовлялась від такого рецензування, але обидва міністерства, союзна і республіканське, наполягають на продовженні. Бо вона ставиться до кожної п'єси, до кожного автора – серйозно, чого не роблять інші. Пишуть – не читаючи, погортали – й квит.

Деякі автори потім дзвонять, дякують. Не скажу, щоб писали згодом краще (хоч один-два винятки були!)

Неділя, 16
липня

*Сталін і
письменність*

Згадалось – мама:

– Пригадуєш – «Девушка и смерть», Сталин – «Любовь сильне смерти»? У сталінських записках «любов» – без м'якого знаку. І це не соромились друкувати, як документ!»

Доживи мама до сьогодні, я показав би їй копію записки Світлані – «Твой папашька тебя любит».

Папашка – з м'яким знаком після ш...

Він був великий фахівець у мовознавстві, давав мовні поради академікам!

Це не просто продовжується, це жахіття – **норма** суспільства, в якому знищено культуру і мораль. Знищено сором.

А від людей, у яких сором є – позбавляються.

ІГОР БАХТЕРЕВ

Єдиний, здається, живий – з оберіутів. Хоч теж був арештований. Поет, режисер, театральний художник, вівтвник. Кінчив ГИТИС

УТРЕННИЙ РАЗГОВОР

Я спросила
– Сколько время?
Он ответил:
– Белый стол.

ВЕЧЕРНИЙ РАЗГОВОР

– Ты бог на девяти ногах
Утробу с числами раскрой
И покажи предсмертный час
Деревянной головой

ОТВЕТ

– Я не стану говорити,
 Потому что я сильнее
 Потому что я милее
 Потому что я фонарь
 Потому что я хунарь
 Потому что
 Потому что
 Потому что
 По

До «Списку...»

Дворко Генріх (КТМ, 1931, р.н. Хімік. Закінчив

Львівський політехнікум. Працював в інституті органічної хімії. 1968 року за протести (Чехословаччина) виключений з партії, лабораторію розформували. Перейшов в інший інститут, щось з нафтою – там в цьому році теж виникли проблеми.

До «Списку...»
 Дворко Генріх.
 Клима Григорій

Клима Григорій (1887-1942). Арештований у червні 1941 р. Вчитель з Тернопільщини. Брат Андрія Клима (1891-1919), підполковника УНР. Є версія – польській лікар дав йому, хворому, отруйний заштрик.

ЮРИЙ ВЛАДИМИРОВ

(1909-1931)

Поет, художник, багато писав для Маршака. Смерть – нез'ясовано – чи то сухоти, чи втопився.

Збереглися тільки дитячі вірші.

НИКОЛАЙ ОЛЕЙНИКОВ

(1898-1937)

Розстріляний як «троцькіст».
Іроніст, майстер пародії
Ось хоч би його «Карась»:

Жареная рыбка,
Дорогой карась,
Где ж ваша улыбка,
Что было вчерась?

Жареная рыба,
Бедный мой карась,
Вы ведь жить могли бы,
Если бы не страсть.

Что же вас сгубило
Бросило сюда,
Где не так уж мило,
Где – сковорода?

Помню вас ребенком –
Хохотали вы,
Хохотали звонко
Под волной Невы.

Карасихи-дамочки
Обожали вас –
Чешую да ямочки
Да ваш рыбий глаз.

Бюстики у рыбок –
просто красота
Трудно без улыбок
В те смотреть места!

Но однажды утром
Встретилась вам
В блеске перламутра
Дивная мадам.

Дама та сманила
Вас к себе домой
Но у той у дамы –
Слабый был умок.

С кем имеет дело!
Ах, не поняла, –
Соблазнивши смело,
С дому прогнала

И решил несчастный
Тотчас умереть,
Ринулся он, страстный,
Ринулся он в сеть.

Злые люди взяли
Рыбку из сетей,
На плиту послали
Просто, без затей

Ножиком вспорили,
Вырвали кишки,
Посолили солью,
Всыпали муки...

А ведь жизнь прекрасной
Рисовалась вам,
Вы считались страстным
Попромежду дам...

Белая смородина,
Черная беда!

Не гулять карасику
С милой никогда,

Не ходить карасику
Теплою водой,
Не смотреть на часики,
Торопясь к другой,

Плавниками-перышками
Он не шевельнет.
Свою любу «корюшкой»
Он не назовет.

Так шуми же, мутная
Невская вода.
Не поплывь карасику,
Больше никуда.

1927

Володя Глоцер розкрив переді мною цілий світ обері-
утів. Зрозуміло, цей світ суперечив тому абсурдові, в який
усіх їх (а потім нас) було занурено. Знищення стало для них
нормою, життя – винятком.

Тут і справді багато театру. Але це театр для особливої
публіки. Вона десь є – на літературних перехрестях, але ще
не проросла крізь асфальт настільки, щоб стати учасником
такого дійства.

Звичайно, можлива «клубна вистава» для вузького кола,
але тут і актори потрібні **клубні**. Щось такого я пробував у
КТМ – «Ніж у сонці» й інше.

Сьогодні – не знаю. Не маю оркестрика, щоб на ньому
зіграти цей шарм абсурду й лозоплетіння поезії. Оркестрик
мав би бути з поетів – плюс імпровізаційні актори, **зовсім,
зовсім-молоді**.

Глоцер з його бетховенською гривою це розуміє.

Обэриутство – как потребность детства, протестующего против жизни в бесприютном советском приюте, против коммуны и Швондера. А детство – наивное рифмоплетство и ритмозабавничество, полярное словосталкивание, дуэль (уже подростковая!) смысловосочетаний и смысловычитаний. Я бы счел это своеобразным поэтическим аутизмом, где угадываешь и воображаешь больше, чем в порядке и логической **системе**, если бы за прямой почти блатной прибауткой не проглядывался **аристократизм чувства**, достоинства и неподчиненности, свобода в зародышовом, молекулярном состоянии.

В таком «бабушкином вязании», петелька за петельку – казалось бы, ничего сложного?

К примеру – на ходу:

В небесах парили Блоки –
А по ним скакали блохи;
И нырял поэт в толпу,
Подчиненную клопу.

Блохи-плдхи, знамо дело,
Но и небо надоело –
Тишь да божья благодать, –
Век свободы не видать!

Або:

Вьеться «Роджер» на ветру –
Камнем скачет кенгуру;
Чайки след над белой яхтой
Пахнет бухтою – барахтой..

Чому так? А хто його знає!

Або – таке:

Кошка ходит по бревну –
Ледокол идет ко дну.
Веселись, кто бос и гол –
Золотое времячко!
Рифмокол – на прикол
Поцелуйте в темячко!

Але цілком у їхньому фарватері – в мене не виходить.
У них нема логіки – лише дотепна натякова абракадабра.
У того ж Введенського («Больной, который стал волной»)

Ну что вы мне твердите право,
Про паука, про честь и травы
вы покажите мне стакан,
в котором бегаёт полкан
который лает гав-гав-гав
скажу пред смертью, не солгав
я болен, болен как дитя
На мне платочков триста штук
Так молвил больной усмехаясь
На север и запад чихаясь
Но доктор как тихая сабля
скрутился в углу как доска
и только казенная шашка
спокойно сказала: тоска...

– і так далі і тому подібне – з Тиціаном, мартишками. Орфеями, командирами й чеченцями, покійниками й рукомиїниками

Розвага для даунів? Мура?

А все одно тягне читати – одного, другого, третього.
Диму справді забагато. Але ж немає диму без вогню?

*Вертеп (батлейка) і
Білоручь, Юрій Тур*

ТЕАТР О ТЕАТРЕ ДИ СССР

(з журналу «Декоративное искусство» №7 – 1972
(про вертеп, худ. Юрій Тур)

Сравнительно с недавним временем, возрождение народной традиции сейчас касается более глубоких пластов народной культуры и происходит не за счет определения глубинной сути явлений. У нас не так много доказательств того, что все опыты в этом направлении успешны. Но мы имеем отдельные свидетельства удачного синтеза современности с древней народной

культурой. К ним относится спектакль Минского ТЮЗа «Дай воды, колодец!» – стилизованная сценическая вариация нескольких фольклорных сюжетов.

Режиссер Ю.Фридман и художник Ю. Тур воспроизвели на сцене род Вертепа или батлейки – традиционного белорусского кукольного театра. В своем строении Батлейка выражает древнее представление о вертикальном устройстве мира, в котором существуют три заселенных сферы – небо, земля и подземный мир. Создатели спектакля представили юному зрителю трехэтажную вселенную – архитектурную схему, наглядно рисующую географию фольклорного царства, где разворачивается действие любой народной сказки.

В верхнем этаже режиссер поместил Ветер, Солнце и Луну, в среднем – интерьер хаты, где живут простые смертные герои сказки, которым, согласно фольклорному маршруту, суждено добраться до небес и спуститься в подземелье, где обитают грозные недобрые силы, материализованные в облике ведьмы.

Юный зритель может ознакомиться не только с сюжетной стороной сказки, но и с той славной народной традицией, которую, как выяснилось, не следует забывать в интересах развития современной культуры. Спектакль этот отнюдь не этнографичен и далек от музейной реставрационности. Он передает самое существо фольклорного театра, особую атмосферу торжественности, таинственности и

могучего веселья, возникающую в дни народного праздника, в те праздничные дни и ночи, когда проходили чрезвычайные события, за достоверность которых ручался Гоголь.

В дни праздника, и только в эти дни, начинал жить Вертеп – кукольный дом, в иное время стоявший на чердаке. В ночь под Рождество этот портативный дом отправлялся в свое праздничное путешествие, и его несли по дорогам энтузиасты театра, в гримах, шурах, простынях и масках – персонажи предания о царе Ироде, облик которых повторяли куклы вертепа.

В трехэтажном доме без передней стенки располагались под крышей ясли с младенцем, в среднем этаже – покои царя Ирода, а в нижнем – лихо отплясывали куклы, не имевшие прямого отношения к сюжету народной драмы – куклы карнавала, в которых приверженцы учения М. Бахтина могли бы найти полное подтверждение его стройной системе карнавального мироощущения.

Следуя пластике кукольного театра, режиссер постарался, чтобы актеры сохранили пластическую стилистику, соответствующую антуражу Батлейки (строго говоря, в этом была еще и чисто практическая необходимость – площадки оказались узкими, и нужно было искать особый рисунок движения). Форма Батлейки повлекла за собой соответствующие принципы сценического поведения. И уж если стала обязательной «статуарная пластика», то, естественно, возникла необходимость искать какое-то одно обобщающее движение, выражающее тип и характер героя. Ветер, месяц и солнце действительно обрели такой один характерный жест, а вместе с ним – и сходство с куклой, у которой возможность движения строго лимитирована и потому – особа выразительна. Так куклы преподали актерам ТЮЗа систему сценических средств, отстоявшуюся в многовековой практике кукольного театра.

Минский ТЮЗ внес весьма ценный вклад в дело возрождения народных традиций. Возрождения, которое носит характер прививки этой живительной фольклорной вакцины к современному искусству.

Л.Т. Курбас, вертеп. «Патетична соната» і «Маклена Граса». До речі, Ю. Тур оформив мені в Мінську виставу

16/07/1972

Нель-нель!

Прилечу 25-го числа (рейс 218, вилітаю о 16-ій годині, отже, буду десь о 9-ій вечора – а вдома – біля 12-ої ночі); Зустрічати не треба, бо – далеко їхати, очевидно, прилетимо в Домодедово.

Мав уже кілька репетицій «Пурсоньяка», в основному з Сата-новським і Бурковим; непогано.

«Чорт» іде виключно на аншлагах; взагалі, театр має успіх у Барнаулі.

Сьогодні дивився «Прощание в июне». Гарна п'єса, режисерськи посередньо, художник – непоганий, але рівно, актори недограють. Слабо – Кутаков, Віторган, Варлей; і однозначно. Треба ставити Вампілова – драматург, полярний, і достовірний – і театральний.

«Вічний бунт» не ставитиму. Треба шукати чогось точнішого – Куліш тут не вийде, це треба робити на Україні, лише там його гратимуть і слухатимуть з любов'ю. А тут навіть Салант: – Хорошая п'єса, но насквозь хохлацкая!

Кузенков уперто проти «Юності». Очевидно, будемо сваритися.

Що йому ставити – він ще не вирішив. Не вирішив і я.

Купив я тут книжку Б. Райха (він писав про Брехта) «Вена. Берлин. Москва. Берлин». Хай Ольга подзвонить Граковій в «Искусство», щоб дістати адресу Райха (він – 80 літній старий, живе у Ризі). Про Крушельницького кілька фраз у Райха є; може, він міг би щось сказати з приводу «Брехт-Курбас»?

Цілую тебе. Як там Ярко та Ірина?

Вітання тобі від Рити й Лиди; окремо – від Борі. Він отруївся, лежав, тепер трохи очунав.

Жарковський стрічав мене з машиною біля літака. Ходить навколо лагідним лисом. Отже, – роблю висновок – не зійшовся з Кузенковим.

Будь. Вітай.

Загоруйкові Natalie

Цілую — Л.Т.

*В. Ч. про Богдана
Стенчука*

Додаток

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІА

ЯК І ЩО ОБСТОЮЄ БОГДАН СТЕНЧУК?

**(66 запитань і зауваг
«Інтернаціоналістові»)**

...

Ваша книжечка, Богдане Стенчук, від виходу стала раритетом. Призначали ви її не для України. Мабуть, тому, що топчемо ми з вами одну землю, знаємо факти, якими Ви оперуєте, й одних Ви могли б зацікавити «неіснуючою проблемою», а інших, може, й розсмішити своїм «науковим методом».

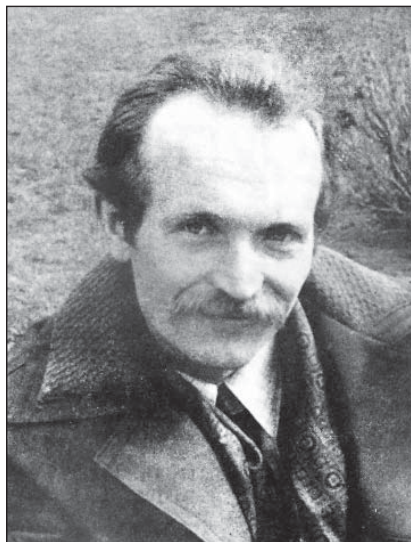
Спочатку думалося ширше полемізувати з Вами, торкнутися всіх аспектів національної проблеми. Але брошушка Ваша надто дрібна для серйозної полеміки з нею. А, окрім того, з власного досвіду знаю, хто може виглянути з-поза Вашого плеча під час такої «вільної» полеміки й навіть чую добре зайоме й уже вочевидь не полемічне: «Руці назад! К следователю шагом марш!».

Тому обмежуся лишень побіжними зауваженнями чи запитаннями до тих чи інших місць Вашої брошушки, не торкаючися у всій ширині проблем, які поставив І. Дзюба в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і які Ви або дуже звужуєте, або взагалі обачно обминаєте.

Звичайно ж, я сподіваюся на Вашу відповідь.

Може, скажете, немає сенсу захищати Дзюбину працю, бо сам же І. Дзюба нещодавно написав заяву до СПУ, в якій засуджує всякий «націоналізм»?

Справді, дмитеркам і козаченкам удалося витиснути всякими правдами-неправдами з І.Дзюби таку заяву, яка, поза сумнівом,

є хибним кроком критика. Але не менш хибно робити з однієї помилки, яка осібно стоїть у всій досьогоднішній творчості й діяльності І. Дзюби, незрозуміло поспішні висновки й об'єктивно шкідливі (поза всіма гарними суб'єктивними намірами) публічні заяви про згасання І.Дзюби, про відхід його з попередніх позицій на якись інші, про невихайну кризу всього покоління «шістдесятників» і т.д. і т.п.

А Вам, Богдане Стенчук, тим паче нічого тішитися Дзюбиною заявою. Бо ж, поза всім, він не зрікся в ній своєї праці і заявив, що його ідейна платформа залишилася незмінною. А яка це ідейна платформа, знає кожен, хто читав «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: це не виступ проти «націоналізму» у Вашому розумінні цього слова, а безкомпромісне засудження огидної великодержавної націоналістичної потвори – шовінізму.

Зрештою, якби під дальшим тиском І. Дзюба справді зрікся своїх поглядів і своєї праці (чого, певен, ніколи не станеться), ми все одно обстоювали б її, бо Дзюбин твір уже живе поза Дзюбою, бо в ньому сказано те, що думали і думають тисячі й тисячі українців, яким не байдужа доля рідного народу, рідної мови і культури.

1. «...І. Дзюба звинувачує КОМУНІСТИЧНУ ПАРТІЮ І РАДЯНСЬКИЙ УРЯД у підміні знамен, у фактичній зміні політики, у фарисействі, «фальшивій фразеології» (І. Дзюба. названа праця. С. 211) (Б. Стенчук. Названа праця. С.6)

Уважно переглянувши в Дзюбиній праці весь розділ «Розрив між теорією і практикою, плутання слідів завідомо фальшивою фразеологією», звідки Ви взяли таку оригінальну цитату з двох слів, ніде не знайдете, щоб слова «фальшива фразеологія» були віднесені до КПРС і уряду в цілому. І. Дзюба адресує їх горезвісним «теоретикам» великодержавного шовінізму – Абілову, Маланчуку, Кравцову та їм подібним, яких навіть «зверху» інколи потроху стримують (як Білодіда з його «теорією» двомовності), щоб не лізли поперед батька в пекло. Чи відтепер треба вважати, як уважаєте Ви, ця позиція таких «теоретиків» і позиція партії та уряду цілком тотожні?

2. «І. Дзюба ж робить з вірного висновку прямо протилежний висновок: «без справедливого її (національної справи – Б.С.) розв'язання неможливе суспільство справедливості», тобто ПІДПОРЯДКОВУЄ КОМУНІСТИЧНУ СПРАВУ НАЦІОНАЛЬНІЙ, завдання про-

летарської революції, будівництва комунізму – такому або іншому розв'язанню національного питання». (Б.С. – стр. 9)

Уже після перемоги революції В.І.Ленін писав, що без налагодження успішної роботи пошти й телеграфу соціалізм буде пустою балаканиною. Чи означає це, що Ленін «підпорядковував» справу соціалізму пошті і телеграфу?

3. «...Треба дбати про збагачення і намноження НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ЗДОБУТКІВ, які складуть загальнолюдську скарбницю, а не обрізувати їхній розріст і відсікати коріння» (І. Дзюба. Названа праця. – с. 41). Як же можна «не обрізувати їхній розріст», коли в національному русі є не лише прогресивне, а й реакційне...» (Б. Стенчук. – с. 10).

Залишмо в спокої національний рух в цілому, який Ви згадали тут ні до чого. Отже, Ви признаєтеся, що виступаєте за обрізання розросту національно-культурних ЗДОБУТКІВ, що Вам перечить РОЗРІСТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. То з яких усе-таки позицій Ви критикуєте Дзюбу – з марксистських чи з великодержавних-русифікаторських? Якщо ж говорити загалом про національний рух, то Ви вдаєтеся до звичайнісінької термінологічної гри. Бо досі в марксистській літературі не знайдете якогось чіткого уявлення, що ж то «прогресивне», а що «реакційне» в сучасних національних рухах СОЦІАЛІСТИЧНИХ НАЦІЙ. Одні загальники. То ж, мабуть, у кожному конкретному випадку, що «прогресивне», а що «реакційне», що дозволяти, а чому «обрізати розріст», вирішують отакі теоретики й практики, як Ви, озброївшись звичним: «Не разрешать!» і «Не пуцать!»

4. «Таким чином, І. Дзюба ЛИШЕ ПРОГОЛОШУЄ, що він згоден з необхідністю підпорядкувати національну справу загально пролетарській, а НАСПРАВДІ, і це видно вже з перших сторінок його твору, намагається пролетарську справу будь-що підпорядкувати національній» (Б. Стенчук – с. 10-11)

Такий категоричний висновок Ви робите на основі єдиного засновку: що Дзюба піклується «про збагачення й намноження національно-культурний здобутків». Дуже плідний у Вас метод доведення істини! Чи не візьметесь Ви, добродію, так само довести, що Маркс лише ПРОГОЛОШУВАВ, що він був комуністом, або що Ісус

Христос лише ПРОГОЛОШУВАВ, що вірив у Бога, а НАСПРАВДІ намагався віру в Бога підпорядкувати будь-що атеїзмові?

5. «Отже Дзюба, як і будь-який ОБМЕЖЕНИЙ БУРЖУАЗНИМ СВІТОГЛЯДОМ науковець чи публіцист, не в змозі вийти за рамки націоналістичної ідеології» (Б.С. – с. 11)

Чи не підказали б Ви, де наша національна буржуазія, яка живить такі світогляди, – померла чи ще не народилася? А може б Ви, озброївшись марксистською діалектикою, змогли б розгледіти нову буржуазію в нашому з вами суспільстві, а відтак неважко буде знайти й науковців, справді «обмежених буржуазним світоглядом»?

6. «Національна справа – це справа всього народу й справа кожного громадянина; це корінний інтерес усього народу й громадянства, совість кожного в нас...» (І. Дзюба. названа праця. – с. 36). Як бачимо, І. Дзюба не каже, про ЯКИЙ народ, ЯКИЙ тип нації йдеться – буржуазний чи соціалістичний, до ЯКОЇ і ЧИЄЇ (тут скрізь підкреслення Стенчука – В.Ч.) совісті він апелює» (Б.С. с. - 26)

Отже, перше ніж дозволити тій чи іншій нації мати інтерес до національної справи, до власних національних інтересів, треба дізнатися, «про який тип нації йдеться» – буржуазний чи соціалістичний... А національну гідність, яка досі вважалася обов'язковою ознакою повноцінної людини в усякому суспільстві, теж тепер треба дозувати за типом нації? І чому тільки це забув Ленін, коли писав про «національну гордість великоросів»? Чи він теж був «не марксистом, а звичайнісіньким буржуазним лібералом?» (Б.С. там же).

Совість, як і інші морально-етичні вартості, Ви теж ділите на буржуазну і соціалістичну... То, мабуть, такими ж бувають і безсовістність, і дурість? Залишається тішити себе певністю, що соціалістичні дурні, поза сумнівом, прогресивніші...

7. «Саме позаісторичність і позакласовість у постановці І. Дзюбою національного питання до вподоби українським буржуазним націоналістам різних мастей і відтінків, які з новою силою на підґрунті дзюбиного «інтернаціоналізму чи русифікації?» заголосили зараз...» (Б.С. с.-16)

Якщо при критиці наших численних вад весь час оглядатися на те, що скаже «буржуазна пропаганда», то чи не дійдемо ми знову до казарменного «благополучія» і «благодравія» сталінського зразка? Чи не можна було б, наприклад, сказати: «Саме позаісторичність і

позакласовість у постановці ХХ з'їздом КПСС питання про «так званий культ особи» (так обачно Ви починаєте тепер писати. - В.Ч.) стали до вподоби буржуазним пропагандистам різних мастей і відтінків, які з новою силою на підґрунті рішень ХХ з'їзду, особливого закритого листа ЦК КПУ про культ особи, заголосили тоді й голосять тепер...» і т.д. і т. ін.

8. «І. Дзюба ж, всупереч історичній дійсності, не бажає помічати, що національне питання, його характер до Жовтневої революції – це одне, а після – дещо інше, в ПЕРІОД У!!!-Х!! з'їздів КПРС ВОНО ВИСТУПАЛО ТАК. А ЧЕРЕЗ ТРИДЦЯТЬ-СОРОК РОКІВ ВОНО ВИСТУПАЄ ІНАКШЕ. Тому і національна політика партії розвивається, вдосконалюється стосовно до різних етапів революції, соціалістичного і комуністичного будівництва. Цей процес триває і нині.» (Б.С., с. 23-24)

Отже, Ви визнаєте, що ленінські практичні і теоретичні настанови щодо національного будівництва в СРСР (у Вас це завуальоване словами «період У!!!-Х!! з'їздів КПРС», а це ж саме ленінський період – 1919–1923 роки!) були ревізовані при Сталіні й ще «цей процес триває й нині!». Водночас Ви закидаєте І. Дзюбі ревізію ленінізму. Так хто ж усе-таки ревізіоніст: І. Дзюба, що відстоює ленінські принципи й ленінську практику, чи Ви, що вуалюєте словами про «розвиток і вдосконалення», – сталінську національну політику, активним прибічником якої Ви виступаєте?

9. «Звертає на себе увагу те, як захоплюється І. Дзюба О.Д. Градовським. Останній характеризується ним як «визначний дослідник національного питання...»... Хто ж цей Градовський, перед яким так шанобливе розшаркується І. Дзюба?

...Для монархіста О.Д. Градовського національне питання «...вытекает из факта признания в народе нравственной и свободной личности» (І. Дзюба. Названа праця, с. 37). І ось цього відвертого захисника самодержавства, представника буржуазно-формалістичного напрямку в юриспруденції І. Дзюба поспішає зарахувати до числа своїх однодумців і наставників». (Б.С. – с. 24-25).

Щодо «наставників» Ви явно перегнули, бо Градовського І. Дзюба згадує лише принагідно, відзначаючи, що й серед росіян траплялися окремі письменники чи вчені, які «добре знали здобутки європейської думки» (І. Дзюба) і розуміли вагу національного питання. (До

речі, Герцен, якого ще більше з цього огляду цитує Дзюба, теж, по Вашому, «відвертий захисник самодержавства?»).

Диво дивне, як то міг «відвертий захисник самодержавства» відстоювати права поневолених самодержавством народів і говорити про «признание в народе нравственной и свободной личности, ИМЕЮЩЕЙ ПРАВО НА САМОСТОЯТЕЛЬНУЮ ИСТОРИЮ, СЛЕДОВАТЕЛЬНО, НА СВОЕ ГОСУДАРСТВО», (як хитренько Ви обскубли цитату, яку приводить І. Дзюба). Але повіримо Вам, що Градовський справді схилився до монархізму. Чи ж це могло йому перешкодити бути сумлінним ученим? Очевидно, ні. Так само, як засвоєння азів марксизму зовсім не зробило, наприклад, з «академіків» Білодіда чи Скаби хоч якихось вчених.

Ви могли б з таким ж благородним обуренням напасти на будь-якого видатного вченого минулого, який чомусь не встиг дорости до найвищих надбань сьогоднішньої суспільної думки. На Арістотеля, наприклад. Це звучало б у Вас, мабуть, отак: «І ось цього відвертого захисника рабовласництва, який уважав рабство вічною категорією, деякі наші «філософи», отруєні буржуазною ідеологією, поспішили зарахувати до числа своїх наставників, називають «видатним», «геніальним» й отруюють його реакційною філософією голови ще не загартованої ідейно студентської молоді. Чи не свідчить це, що в нас притупився класовий підхід?».

10. Далі на кількох сторінках книжки, посилаючись на те, що І. Дзюба цитує в окремих місцях своєї праці О. Градовського, партійних діячів Махарадзе, Мдівані, Раковського, позитивно згадує Грушевського і Куліша, – автор відносить їх усіх до спільників, однодумців, або навіть учителів І. Дзюби (Б.С. – с. 24-28)

Чи не треба думати, згідно з Вашою логікою, а також Вашими оцінками цих діячів, що І. Дзюба є водночас монархістом і прихильником російського самодержавства, яким Ви вважаєте Градовського, «націонал-ухильником» у комуністичному русі, як Мдівані і Махарадзе, великодержавним шовіністом-комуністом, як Раковський, «українським буржуазним націоналістом», як Грушевський і Куліш? Але найбільше, скрізь і всюди, І. Дзюба цитує Леніна й повністю, без застережень, солідаризується з його поглядами. За Вашим науковим методом хіба цього одного не достатньо, щоб назвати Дзюбу лєнінцем? Чому ж Ви цього не робите, порушуючи власні методологічні засади?

11. «Ще більше вшановує І. Дзюба М.С. Грушевського... Він (Грушевський – В.Ч.) не бачив жодного позитивного моменту в українсько-російському єднанні, через що, очевидно, І. Дзюба ТАК ГОРНЕТЬСЯ до цього патріарха українського буржуазного націоналізму». (Б.С. – с. 28-29)

Можна було б посперечатися з Вами щодо «жодного позитивного моменту». Наприклад, 1914 року в «Літературно-науковому віснику» в статті «Шевченкове століття» М. Грушевський радив українцям і росіянам «підчеркнути ті моменти в його (Шевченковій – В.Ч.) творчості, які говорять про можливість зближення (України і Росії – В.Ч.), спільної праці в ім'я ідеалів гуманості», за що Грушевського згодом у статті «Два патріотизми» гостро картав Д. Донцов, який таки справді не бачив «жодного позитивного моменту».

Але ходить не про це. У великій Дзюбиній праці в одному-єдиному місці згадано М. Грушевського, якого І. Дзюба подає в довгому переліку визначних українських учених і письменників, яких сьогодні не друкують. Невже цього достатньо, щоб заявити, що Дзюба «ще більше вшановує» і «горнеться»? І невже Вам не соромно за ... «очевидно», запозичене з арсеналу кагебістських слідчих? (Мій останній слідчий із Львівського КГБ, записавши в протокол допиту несерйозну фразу з якогось зарубіжного часопису про мою книжку «Лихо з розуму», цілком серйозно поставив мені таке «запитання»: «Чи не ясно з наведеного, що Ви ставили метою підриви чи ослаблення радянської влади, а тому ясно, що Ви самі передали за кордон свої заяви?» Йому, як і Вам, теж було «очевидно» й навіть «ясно»...)

12. «Серед значних осіб соціально-політичної думки і культури України ХІХ століття І. Дзюба ОСОБЛИВО ВИДІЛЯЄ П. Куліша, котрий був, за його словами, «фігурою більш як непересічною» (І. Дзюба. Названа праця. С. 179)

...

Підсумовуючи цей конспективний огляд теоретичних позицій окремих осіб, НА ЯКИХ ПОСИЛАЄТЬСЯ Дзюба, ми знову переконуємось у тому, що маємо справу з людиною, світогляд якої є буржуазно-націоналістичним» (Б.С. – с. 29)

А Ви, добродію, очевидно вважаєте Пантелеймона Куліша фігурою пересічною?

На Кулішеві «теоретичні позиції» І. Дзюба «посилається» точнісінько так, як і на «позиції» М. Грушевського. Ось дослівно: «А твори українських істориків – Антоновича, Максимовича, Бодяньського, Костомарова, а твори Пантелеймона Куліша, фігури більш як непересічної, – де вони? У той час, як у Росії повністю перевидано й Соловйова, і Ключевського». Більше П. Куліша І. Дзюба ніде не згадує.

Дивно, що, готуючи свою брошуру для закордону, Ви не подумали: там за передруками й фотокопіями Дзюбиної праці ніхто не полює, закордонний читач може вільно придбати книжку Дзюби в книгарні й пересвідчитися, на чії теоретичні позиції справді посилається її автор.

13. «Він видає себе за прихильника комунізму, тільки, так би мовити, нового зразка – такого, що нібито бореться проти перекручень «сталінської реакції...» (Б.С. с. 29)

Дуже багатомовні лапки! Звичайно ж, Ви й Ваші однопумці вважаєте сьогодні, що ніякої сталінської реакції не було, а були тільки «окремі помилки видатного діяча партії...»

14. «В книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба систематично фальсифікує висловлювання класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС і КП України, перекручує їх і робить суб'єктивістські оцінки та висновки». (Б.С. – с. 31).

«В шостому розділі своєї книжки він наводить цитату з творів В.І. Леніна, в якій говориться, що ми, як інтернаціоналісти, повинні особливо енергійно боротись проти залишків великоруського шовінізму та йти в національному питанні на поступки. «Нас анітрохи, – цитуються слова В.І. Леніна, – не може здивувати – і не повинно лякати – навіть така перспектива, що українські робітники і селяни перепробують різні системи і на протязі, скажімо, кількох років випробують на практиці і влиття з РСФСР, і виділення від неї, і окрему самостійну УРСР, і різні форми їх тісного союзу».

...

Намагатися наперед, раз назавжди, «твердо» і «безповоротно» вирішити це питання було б вузькістю розуміння або просто тупоумством» (І. Дзюба. Названа праця. с. 82-83).

Наводячи цю цитату, І. Дзюба твердить, що «нинішні бюрократи» відійшли від такої постановки національного питання. Щодо бюрократів, то І. Дзюба вішає цей ярлик усім, хто не поділяє його

думок з приводу розв'язання національного питання. А що ж до цитати, він навмисно обриває її і замовчує невідгдане йому, спрямоване проти нього. Друга половина наведеної Дзюбою цитати в цілому виглядає так: «Намагатися наперед, раз назавжди, «твердо» і «безповоротно» вирішити це питання було б вузькістю розуміння або просто тупоумством, бо хитання непролетарських трудящихся масс у ТАКОМУ (тут і далі підкреслення оригіналу – В.Ч.) питанні цілком природні, навіть неминучі, але зовсім для пролетаріату не страшні. Представник пролетаріату, що дійсно вміє бути інтернаціоналістом, повмнен ставитися до ТАКИХ хитань з найбільшою обережністю і терпимістю, повинен дати САМИМ непролетарським масам ЗЖИТИ ці хитання на власному досвіді» («В.І. Ленін про Україну», – К., 1957, с. 616).

Отже, Ленін ясно вказував, що хитання у розв'язанні форм зв'язків УРСР в РФСР є хитання НЕПРОЛЕТАРСЬКИХ МАС (Підк. Стенчука). В.І. Ленін не вважав це нормальним явищем, а ставив питання про те, що вони мають бути усунені, зжиті. Та саме з цим і не хоче рахуватись І. Дзюба» (Б.С. – с. 36-37)

Стала мало не тривіальною думка, що кожен з двох ворогуючих опонентів може знайти в Леніна цитату на підтвердження своєї правоти в національному питанні, наприклад, одні помічають тільки Ленінові слова про злиття націй при комунізмі, про те, що право на самовизначення націй зовсім не означає доцільності відокремлення, що великі держави при соціалізмі мають переваги над малими тощо. Інші наголошують на тому, що Ленін відносив «злиття» в хто-зна яке майбутнє, зв'язував його неодмінно з перемогою комунізму у світовому масштабі й з попереднім небувалим розквітом націй і національних культур. Вони підкреслюють, що Ленін визначав цілковите право націй(навіть при соціалізмі) на відокремлення і створення самостійних держав, писав про право вільної агітації за таке відокремлення і про всенародні референдуми, які це питання вирішували б. Вони кажуть, що після революції, зіткнувшись з живою практикою соціалістичного будівництва в одній країні, Ленін уже фактично не згадував про злиття націй, а, навпаки, – доклав немало зусиль до культурного і державного розвитку гноблених царизмом народів Росії, був ініціатором створення союзу суверенних радянських республік із правом виходу із СРСР (на протигагу сталінському планові «авто-

номізації»); саме за його настановами на Україні була започаткована українізація, яку потім потопив у крові Сталін і т.п. і т.п.

Усе частіше два ленінці дискутують у судовій залі – один – за прокурорським столом, а другий – на лаві підсудних. У листопаді 1967 року і я, і львівський прокурор виходили з Леніна: він цитував слова про «єдину дію пролетарів великоруських і українських», а я про – великодержавний шовінізм, який породжує місцевий націоналізм, та про право кожного громадянина брати найактивнішу участь у всіх державних справах. Різниця між двома ленінцями була тільки в тому, що після обміну думками й ще деяких «дрібних формальностей» один пішов до жінки вечеряти, а другого запхали у «воронок» і повезли в тюрму...

Але тут не місце доводити, де ми маємо справу з розумінням основної ленінської лінії, а де – з цитатництвом, штучно підігнаним до практики сьогоднішнього дня. Вернімося до Ваших звинувачень, що І. Дзюба фальсифікує Леніна. Маємо справу з двома діаметрально протилежними тлумаченнями одного й того ж місця в Леніна. Хто ж правий?

Важко визначити, чи Ви тут свідомо фальсифікуєте Леніна, чи Ви його просто не розумієте, точніше, автоматично розумієте так, як Вам диктує теперішня кон'юнктура. Для Вас видається настільки непомильним сьогоднішнє розв'язання національного питання, що «зжити хитання» для Вас автоматично означає досягнути сьогоднішнього «ідеалу». Для Леніна «зжити хитання» означало в результаті випробувань на практиці вирішити проблему, але не обов'язково тримати Україну в межах колишньої «єдиної, неділимої», а може, і створити «окрему самостійну УРСР», чого Ви боїтесь, як чорт ладану, хоч Ленін застерігав, що така перспектива комуністів (якщо вони не шовіністи) «не повинна лякати». Вирішення цього питання повинні, за Леніним, узяти на себе «українські робітники й селяни». Що ж тут незрозумілого?

І. Дзюба привів ці слова Леніна, щоб показати, що Ленін в основу підходу ставив класовий, а не великодержавний націоналістичний підхід (як ставити Ви) і допускав найрадикальніше вирішення цієї проблеми. Тому Дзюбі зовсім не потрібна була друга частина фрази, де йшлося про хитання непролетарських мас, бо вона суті ленінської думки не міняла.

Безпідставно звинувачуючи І. Дзюбу у фальсифікації, самі Ви вдаєтеся до очевидного фальшування. Ви приписуєте І. Дзюбі зовсім не таку цитату в Леніна, яка в нього є насправді, і не згадуєте про контекст. Це Ви робите цілком свідомо, бо початок цитати, який Ви обачно викинули, розстрілює вас і не дає можливості побалакати про трактоване по-Вашому «зжиття хитань». Звернімось до тексту Дзюбиної книги.

І. Дзюба розповідає про цькування викладача Київського університету Матвія Шестопала, висококваліфікованого фахівця і зразкового комуніста, за висловлені в розмовах сумніви щодо правильності теперішньої національної політики з цього приводу: «...у нинішньої бюрократії є один предмет ненависті – «націоналіст», хоч той «націоналіст», може, в тисячу разів кращий, чистіший комуніст, ніж будь-хто, ніж вони, бюрократи. Посудіть самі, як далеко відійшли ми від ленінської постановки цього питання: «Як інтернаціоналісти, ми повинні саме в національному питанні, як у порівняно маловажному (для інтернаціоналіста питання про кордони держав другорядне, коли не десятирядне), іти на поступки. Важливіші інші питання, важливі основні інтереси пролетарської диктатури... важливіша роль пролетаріату щодо селянства; далеко мені ж важливе питання, буде Україна окремою державою чи ні (це каже Ленін, добродію, а не «непролетарські маси», що не «зжили хитань!» – В.Ч.). Нас анітрохи не може здивувати...» (і далі так, як наводите Ви).

Такі самі сиромудрі операції (чи, за вашою термінологією, «клоунади») проробляєте Ви ще з багатьма цитатами, які наводить І. Дзюба (с. 31-65 Вашої брошури). То Ви продовжуєте цитату на кілька речень, і, хоч від цього суть її не міняється, волаєте про фальсифікування. То доводите, що автор у сусідніх реченнях чи абзацах мав на увазі ще й інші аспекти проблеми. Ну то що? Хіба при цитуванні не досить уловити напрямну думку автора, як це робить І. Дзюба, а щоб не розгубити нюансів, треба переповідати весь твір чи виступ? Чи знайдеться тоді хоч одна цитата, якій не можна було б зробити таких, як у Вас, закидів у неповноті?

Якщо ж ходить про дійсне фальшування, то до нього вдаєтеся якраз Ви, висмикуючи із Дзюбиної праці по два-три слова або так обскубуючи цитати, що дає Вам можливість тлумачити їх як зама-

неться. Я вже наводив такі приклади (пункти 1,9,11,12 цих заміток), наводитиму і далі.

15. «...В.І.Ленін з однаковою наполегливістю і пристрастю закликав до боротьби як проти шовінізму, так і проти націоналізму, вбачаючи в них РІВНОЗНАЧНУ НЕБЕЗПЕКУ справі соціалістичного будівництва» (Б. Стенчук с. 40)

Навіщо ж Ви так безцеремонно перебріхуєте Леніна, який, не заперечуючи потреби виступати проти націоналізму, центр ваги послідовно переносив на боротьбу проти великодержавного шовінізму, який, за словами Леніна, якраз і породжує та живить місцевий націоналізм? Ви ж самі далі наводите ухвалу ленінського XII з'їзду РКП(б) про «первую очередную задачу... (див. п. 16). Чи Ви гадаєте, що може бути ДВА ПЕРШИХ чергових завдання в одній справі? Котресь із них таки друге... Навіть Ваш ідейний натхненний Сталін, ще коли не смів полатати ленінських норм, писав: «Звідси небезпека великоруського шовінізму як ГОЛОВНА НЕБЕЗПЕКА В ПАРТІЇ В ГАЛУЗІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ» (Сталін.Твори. – т. 12, с. 365). І ще: «... не може бути сумніву, що цей ухил у національному питанні, прикриваний до того ж маскою інтернаціоналізму і ім'ям Леніна, є найвитонченішим і тому найнебезпечнішим видом великоруського націоналізму» (там же, с. 358)

Чи не про цю ж «маску інтернаціоналізму», за якою ховається «найнебезпечніший вид великоруського націоналізму», писав І. Дзюба?

Наведені слова Сталін говорив 1930 року в звіті ЦК XVI З'їздові ВКП(Б). А буквально через десять років «головну небезпеку» ніби королева язиком злизала, російська нація стала геть інтернаціональною, зате «століпінські» вагони й звичайні товарняки повезли на Схід і Північ тисячі й тисячі «націоналістів» – українських, вірменських, азербайджанських та інших, а пізніше ще й литовських, латвійських, естонських... «Національна політика розвинулася, вдосконалилася... Цей процес триває й нині» (Див. Б. Стенчук с. 24)

16. Він (тобто І. Дзюба – В.Ч.) вперто гне своєї: «Згідно з ленінськими вказівками і XII з'їзд РКП (б) ухвалив: «решительная борьба с пережитками великорусского шовинизма является ПЕРВОЙ ОЧЕРЕДНОЙ ЗАДАЧЕЙ НАШЕЙ ПАРТИИ» (Дзюба. Названа праця. с. 85), (Б. Стенчук с. 41).

Якщо Ви не піддаєте сумнівові автентичності цієї цитати, то «свої гне» І. Дзюба чи ленінської, бо якраз XII з'їзд закріпив ленін-

ську лінію в національному будівництві? А може, це Ви «гнете своєї», відстоюючи на зміну ЛЕНІНСЬКІЙ СТАЛІНСЬКУ лінію національного погромництва?

17. «Адже коли інакше, коли б він був справжнім марксистом, він не міг би замовчати геніальне ленінське визначення: «При ЄДИНІЙ ДІЇ пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови». Він не міг би замовчати й того, що В.І.Ленін все своє життя віддав створенню ЄДИНОЇ (тут і далі – підкреслення Стенчука – В,Ч.) Комуністичної партії, єдиної радянської держави...» (Б. Стенчук с. 44).

Ці Ленінові слова, які торкаються не загальної теорії марксизму, а часткового питання про стосунки двох націй, можна було б назвати геніальними, якби називати геніальною кожен ленінську фразу. І. Дзюба, можливо, тому й не згадав цих слів, що й Ви їх без кінця згадуєте, де треба і де не треба, та й ще криво тлумачите. Ленін, як ми бачили вище, допускає можливість існування «окремої самостійної УСРС». Але він розумів, що в умовах ворожого оточення вона не вистояла б без допомоги братніх самостійних соціалістичних республік, насамперед найбільшої з них – Російської, як не вистяли без такої єдиної дії радянські республіка в Угорщині, Баварії тощо. До речі, у Леніна й ленінців є висловлення (І. Дзюба їх наводить у своїй праці), що радянська влада перемогла тільки тому, що її підтримали численні народи царської Росії, які зв'язували з нею (радянською владою, а не Росією!) соціальне й національне визволення з-під колоніального чи напівколоніального гніту. Якщо врахувати, що росіяни складали тоді значно менше половини населення Росії, то цілком правомірним буде й таке висловлювання: «При єдиній дії пролетарів поневолених націй й російських пролетарів вільна Росія можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови.» Таке є в Леніна, тільки сказано трохи іншими словами. Але Ви не спішіте оголошувати таку вислови геніальними й різьбити їх на постаментах пам'ятників Ленінові, поставлених у Москві чи Ленінграді...

До речі, навіщо Ви замість «єдиної дії пролетарів» по-шахрайському підсовуєте поняття «єдина держава»? Чи, може, соціалістична Польща, Чехо-Словаччина і т.д., побудовані на єдиній дії трудящих радянських (у тому числі й «великоруських») і польських, чеських і т.д.

не є ще вільними й стануть такими, тільки зайнявши вакантне місце вчора ще «суверенної» Карело-Фінської РСР?

18. «І хоч як СИЛКУЄТЬСЯ І. Дзюба ДОВЕСТИ, що національний АНТАГОНІЗМ І ДОСІ ІСНУЄ (розділ «Українофобія», приміром), на підкріплення цього закиду він нічого не спроможний навести... (Б.С. с. 46)

Зрозуміло, що було б помилкою твердити, ніби в нашій країні не виникають і не можуть виникнути конкретні проблеми, пов'язані з національним питанням, з дальшим вдосконаленням національних відносин... Зрештою, це питання інтернаціонального виховання трудящих, ПОДОЛАННЯ ПЕРЕЖИТКІВ НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ШОВІНІЗМУ» (там же. с. 47)

Коли існує націоналізм і шовінізм (чи бодай «пережитки»), то як же можна обійтися без виявів антагонізму? Риба є, а води немає?

19. «Вдумаймося, яким виставляє він М.О. Скрипника, видатного діяча Комуністичної партії і радянської держави... На ділі, однак, було зовсім інакше... М.О. Скрипник, переборюючи свої помилки, активно виступав за здійснення національної політики Комуністичної партії. Свідченням того можуть бути бодай назви окремих його праць із згаданого питання (іде перелік НАЗВ десятка статей Скрипника в 1926-1931 р. – В.Ч.) Ні, те, що писав і говорив М.О. Скрипник, аж ніяк не підтверджує писання І. Дзюби» (Б.С. с. 54-56).

Чи ж досить перерахувати назви праць і вискубнути зі Скрипника одну-дві фрази, щоб дати цілісне уявлення про позицію М.О. Скрипника, найактивнішого провідника в життя ленінської національної політики, натхненника й керівника українізації (самогубство Скрипника в страшному 1933 році якраз і знаменувало собою сталінсько-постишевське згортання українізації і запровадження русифікації, процесу, який «триває й нині»)? А чому нині не наважаться пере-видати твори «видатного діяча Комуністичної партії»? Боїтеся, ма-буть, що читач побачить тотожність багатьох думок і взагалі позицій М. Скрипника та І. Дзюби?

20. «Так само безлико, в якійсь туманній множині, І. Дзюба «картає» невідоме кого за те, що «ми, міцно забувши «основное указание» Леніна. ... по суті ставимо завдання злиття націй», що «ми ставимо по суті завдання злиття націй в межах однієї країни, уже тепер, задовго до перемоги комунізму в самій цій країні»...Звідки взявся в І. Дзюби «цей дикий погляд», на якому смітнику він відкопав його?» (Б.С. С.61).

Чи справді Ви такий сміливий, що називаєте смітником останню Програму КПРС, в якій висунуте положення про дальше зближення націй (а в «непрограмних статтях, брошурках і книжках уже й без ву-алю про «злиття» радянських націй пишуть. Загляньте хоча б у «праці» Дешерієва і йому подібних чи в деякі номери журналу «Комуніст»). Що це за «зближення», добре розтлумачив Вам І. Дзюба, але Ви, цитуючи це місце, І. Дзюбу перебрехали... Скомпонували «цитату», навіть не позначивши пропуску. В І. Дзюби написано так: «І зараз ми, міцно забувши «основное указание» Леніна про те, що національності й національні мови залишаються «ЕЩЕ ОЧЕНЬ И ОЧЕНЬ ДОЛГО ДАЖЕ ПОСЛЕ (скрізь підкреслення оригіналу – В.Ч.) осуществления диктатуры пролетариата во ВСЕМИРНОМ МАСШТАБЕ», – ми по суті ставимо завдання злиття націй (справа від того не міняється, що інколи замість слова «злиття» вживають щось інше, наприклад, «ще тісніше зближення»: на практиці завжди це означає вливання інших націй у російську, а не навпаки; хай хтось відповідь, чим і як російська нація зближується, наприклад, з вірменською або естонською), – ставимо по суті завдання злиття націй в межах ОДНІЄЇ ДЕРЖАВИ, уже тепер задовго до перемоги соціалізму у світовому масштабі, задовго до перемоги комунізму в самій цій країні».

Отже, Ви піднесли нам ще один «взірець, як треба цитувати, щоб не було «фальсифікування»...

21. «В трактуванні І. Дзюби, який неначе (тут і нижче підкреслення Стенчука – В.Ч.) спирається на класиків марксизму-ленінізму, на партійні документи, який НІБИ займає об'єктивну, неупереджену позицію, це тим більш небезпечно і шкідливо» (Б.С., с. 64).

Але оскільки І. Дзюба ДІЙСНО спирається на класиків марксизму-ленінізму й партійні документи й СПРАВДІ займає об'єктивну позицію, то чи не треба зробити з антидзюбинської кампанії висновку, що сьогодні таки небезпечно (для себе) і шкідливо (для спокою і добробуту Вашого і таких, як Ви) спиратися на класиків марксизму-ленінізму й бути об'єктивним?

22. «Не зважаючи на дві страхітливі війни – першу світову і Велику Вітчизняну, кровопролитні битви громадянської війни й іноземної інтервенції, які забрали мільйони життів українців, за останні 70 років постійно зростає... питома вага українців на їх етнічній території» (Б.С. – с. 69)

Перераховуючи причини, які привели до великих утрат українського населення, Ви чогось зовсім не згадуєте про голод 1933 року, штучно організований на Україні милим Вашому серцеві Сталіним і його «вірними соратниками». Тоді від голодної смерті на Україні померло більше людей, ніж Україна втратила під час Другої світової війни (навіть Хрущов називав 4,5 млн. померлих – вічно применшена цифра), і були навіть досить часті випадки людоїдства...

23. «...Ані за економічними, ані за іншими якими мотивами «організованого» переселення росіян на Україну не відбувається... Хоча, як і в кожній союзній республіці, в нас є обмін спеціалістами, кваліфікованими робітниками тощо, зумовлений потребами господарського й КУЛЬТУРНОГО розвитку країни...»(Б.С. с.70).

Отже, треба гадати, що якраз унаслідок планомірного «обміну кадрами» росіян, яких до війни жило на Україні 1 млн., тепер стало 7 млн? Що ж то за нетямуща нація оті українці, що треба було запрошувати аж стільки «висококваліфікованих кадрів»! І не тільки для господарства, а навіть для розвитку УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ треба було виписувати фахівців з Тамбова чи Рязані...

24. «...Питома вага українців серед населення західноукраїнських земель (а не «переселених», за І. Дзюбою, росіян) зросла із 62,8 процента в 1900 році до 85,11 процента в 1959 році» (Б.С., с.-70).

Цілком зрозуміло, що історичні перипетії з часів Австро-Угорщини до сьогодні зменшили відносне число неукраїнців у Західній Україні (зменшення євреїв у результаті останньої війни, виїзд поляків, масове переселення українців із українських земель Польщі, приїзд після війни частини українців зі східних областей тощо). Але невже Ви усупереч загальновідомим фактам будете твердити, що в післявоєнні роки не відбулося масового організованого заселення міст Західної України росіянами, зумовленого найменше економічними, а найбільше політичними міркуваннями? Узявшись за обрахунки, чому Ви не обчислите, на скільки відсотків зросло число росіян на Західній Україні порівняно з 1938 роком, коли їх там можна було лічити на пальцях (у Львові, наприклад, до воз'єднання мешкало дев'ятеро росіян)? Чи гадаєте, що й так відносно перенаселені Галичина, Буковина, Закарпаття справді потребували такої «допомоги»?

25. «Про вигадану І.Дзюбою денационалізацію українців за межами УРСР докладно скажемо нижче...За переписом 1959 року в

республіці 93,5 процентів опитаних українців назвали рідною мовою мову своєї національності, тобто українську, в інших республіках – 51,2 процента опитаних українців. (Б.С. с.71)

Отже, слід гордитися тим, що майже сім відсотків українців на батьківщині й майже половина в інших республіках (насамперед у Росії) уже успішно завершили «інтернаціоналізацію» і відцуралися від рідної мови... А скільки українців назвали себе взагалі росіянами внаслідок нечуваної в нас демократії при перепису?

Скажіть, а яка перспектива чекає отих 51 відсоток українців у Росії, які ще не «інтернаціоналізувалися», без рідної школи, книжки, культурно-освітніх закладів, газет, радіо, телепередач і т.д. і т.п.?

Серед наших «рівноправних» націй росіяни, очевидно, «найрівноправніші серед рівноправних», бо ж, не замешкуючи ніде в Україні суцільних територій (крім Криму й кількох прикордонних сіл), розсіяні по містах, вони мають на Україні рідні школи, газети, радіо, театри, українські видавництва випускають для них значну частину книжок, крім того, їм надходить без обмежень література в Росії, українські радіо й телебачення (включаючи й трансляції в Росії) більше працюють на них, ніж для українців і т.д. і т.п. Натомість нічого подібного українці в Росії не мають, хоч живуть там не тільки в містах (у сибірських містах, наприклад, відсоток українців досить високий), але й займають суцільні території давнього поселення (Кубань, Ставропілля, Воронежчина, Південний Урал, Зелений Клин і т.п.). Деякі соціалістичні країни (Чехо-Словаччина, навіть Польща) забезпечують культурно-національні потреби невеличкої кількості українців краще, ніж РСФСР потреби кількомільйонного українського населення цієї республіки.

Росіяни, що живуть на території України, яка за Конституцією має суверену державу і свою державну мову, чомусь уперто опираються інтернаціоналізмові, зокрема, Програмі КПРС, і не зближуються з «державним» народом та його мовою, як українці в РРФСР. Як показують дані про перепис 1959 року, мізерна кількість із мільйонів росіян, що поселилися на Україні, назвали українську мову рідною. Більше того, як показують попередні дані про перепис 1970 року, багато росіян на Україні признаються, що вони взагалі як слід не знають української мови – державної мови країни, яка гостинно надала їм притулок і хліб-сіль.

Маю відомості, про перепис 1970 року на кількох переписних дільницях Львова.

Оскільки про перепис будуть подані, очевидно, як і в 1959 році, дуже загальні дані (хоч В.І.Ленін писав, що тільки в інтересах панівних класів ховати від народу інформацію і статистику й що соціалістична революція з цим покінчила), то навіть ці вибіркові дані можуть становити певний інтерес. Найпевніші дані маю про одну з дільниць, розташовану в центрі Львова. Тут мешкає 63,8 відсотка українців (з них 16,8 назвали рідною мовою російську), 30,4 росіян (з них тільки троє назвали рідною мову українську, решта – тільки російську, 5,8 інших національностей (1,8 – поляки, 1,6 – євреї, 1,3 – білоруси, 1,1 – інші). Ще показовіші дані про рідну мову: українська – 59,8 відсотка мешканців, російська – 39,4, інші мови – приб. 2 відсотки. Отже, російською мовою розмовляють всі росіяни, шоста частина українців, більше половини інших (тільки одиниці з них назвали рідною власну мову, а поляки – переважно українську). Цікаві дані також і про «іншу мову народів СРСР, якою вільно володіють» – (цей пункт, мабуть, включили в перепис за особистим проханням академіка Білодіда), 60% росіян не назвали ніякої «іншої» мови, признавшись в тому, що вони прекрасно обходяться без користування мовою країни, де живуть уже багато років, і що теперішня українська дійсність не вимагає від них бодай знання мови республіки. Представники інших націй теж не відчують потреби в українській мові, бо «іншою» (другою рідною» за Білодідом) називають або російську, або свою власну, – якщо «перша» в них російська. Виняток становлять хіба що поляки та почасти євреї, які в основному живуть на Україні віддавна.

Здається, коментувати ці дані нема потреби...А це ж Львів, де «інтернаціоналізм» ще не пустив таких буйних пагонів, як у Києві, Харкові, Донецьку, Одесі, Дніпропетровську...

26. «...Насправді робиться саме так, щоб забезпечити фактичну рівність усіх націй. Візьмемо, насамперед, розвиток народного господарства... на кінець другої п'ятирічки в середньому по країні валова продукція великої промисловості зростає, порівняно з 1913 роком, у 8,5 рази, на Україні – в 7,6 рази... у передвоєнному 1940 році виробництво засобів виробництва (а чому тут уже інший показник? – В.Ч.) по країні збільшилось у 13 РАЗІВ порівняно з

1913 роком, а в РРФСР в той же час виробництво було у 12 РАЗІВ БІЛЬШЕ. НА УКРАЇНІ – в 10,5...

При середньому зростанні промислової продукції в СРСР у 1,5 раза... Український РСР ...це збільшення передбачається НА РІВНІ ЗАГАЛЬНОСОЮЗНОГО...

Наведені цифри яскраво свідчать про торжество ленінської національної політики» (Б.С. – с. 76-78).

Насамперед, «наведені цифри яскраво свідчать», що ви не економіст, а поверховий пропагандист. Бо підібрали для доказу дуже різнопланові й зовсім не економічні показники. Але навіть ці випадкові дані «яскраво свідчать» про консервування запроваджених ще в 30-і роки знижених темпів розвитку України, яка має такі ресурси для швидких темпів розвитку, як мало яка інша держава світу. Чому Ви оходите мовчанням глибокий (хоч і побіжний) аналіз економіки України, зроблений І. Дзюбою, де згадується про структуру і перерозподіл національного прибутку, про переважання сировинно-півфабрикатного характеру в промисловій продукції України, про різко нерівномірний розвиток окремих районів УРСР, про приховане безробіття і т. Ін.?

27. «Простежимо ж, як «штучно стримується і збіднюється» українська культура. Нині в республіці працює 63 професіональних театри (майже в півтора раза більше, ніж у 1913 році), 31 філармонія, 26 тисяч клубів, будинків і палацов культури, понад 27 тисяч бібліотек (в 9 разів більше, ніж в 1913 році), понад 28 тисяч кіноустановок, 139 музеїв, постійно розширюється мережа радіо і телестудій... Обсяг республіканського радіомовлення за останнє десятиріччя зріс у 2,5 раза» (Б.С. с. 79-80).

І. Дзюба ніде не применшує і не заперечує ці цифри. Але хіба кінотеатр на Україні, де 99,9 відсотка фільмів (і радянських, і закордонних) іде російською мовою – це український кінотеатр? Хіба бібліотека на Україні (навіть сільська), де незначний відсоток усіх книжок українські, – це українська бібліотека? Хіба радіо й телебачення на Україні, які переважну більшість часу відводять для передач російською мовою для транслявання Москви, – це справді українське радіо й телебачення? Хіба всі 63 театри на Україні – українські театри? Хіба, наприклад, Дніпропетровський історичний музей, де працівники не вміють доладу говорити українською мовою, де в кутик

затиснуто німецькі залишки багатючих українських історичних реліквій, зібраних академіком Яворницьким, зате цілі зали відведені прославляння російських царів та їхніх воєвод і полководців – душителей свободи народів (усяких там потьомкіних, суворових тощо) – це український історичний музей?

28. «Скрізь і всюди І. Дзюбу настирливо переслідує «дух» боротьби з «єдинонеделимством», тобто, у його трактуванні, з «русифікацією». «Однією з форм плутання Союзу РСР з «єдиною неделимой», – твердить І. Дзюба, – є приписування росіянам того, що створено спільними зусиллями всіх народів СРСР. Чимало українських вчених і мистців давнього і недавнього минулого досить безцеремонно, без усякої вказівки на їхню національну приналежність, атестуються як російські вчені і т.п. тільки тому, що через несприятливі умови за царату на Україні або через обставини власної долі вони змушені були працювати за межами України (І. Дзюба. Названа праця. с. 121).

Спробуємо розглянути наведені Вами приклади й установити, чи тотожні вони Дзюбиним.

Можливо, справді Крузенштерн за походженням датчанин, що з незрозумілою делікатністю замовчується в наших енциклопедіях (див. УРЕ), але народився і виріс він не в Данії, а в Російській імперії, і ніякої спорідненості з данським національним духом не мав. Він усе робив «во славу России» й був справді росіянином, як росіянами по духу були всі оті німецькокровні катерини, олександрри й миколи, які методично наповнювали «велику скриню награвованого майна» (чи, як тепер тлумачать, «рятували» народи Кавказу, Середньої Азії, Сибіру від англійських зазіхань).

Проблематично, чи справді німецьким ученим був великий Ейнштейн, який жив довгі роки в Швейцарії і США і який навіть зрікся німецького підданства, але ніколи не зрікався приналежності до єврейства.

Російський письменник Микола Гоголь вийшов з української родини, у хвилини прозріння в нього бували спалахи української національної свідомості, тому є підстави говорити, що він свідомо відійшов від власного впослідженого народу (що, мабуть, і причинило такий трагічний надлом цього великого духу). Гоголь скептично ставився до спроб писати українською мовою, сучасну йому Україну він розглядав як історично згаслу провінцію Росії, його український патрі-

отизм («Тарас Бульба») був звернений тільки в минуле й не завадив йому згодом дійти до відвертого російського великодержавництва й шовіністичного месіанізму (згадайте слова Леніна про особливі старання «обрусевших инородцев»): «не так ли и ты, Русь, что бойкая необгонимая тройка несешься?.. Все отстает и остается позади... И, косясь, постораниваются и дают ей дорогу другие народы и государства». Це писалося про напівазіатську Росію – жандарма Європи, яка топила в крові європейські революції, суворовськими багнетами колола жінок і дітей повсталі Варшави, у помийну яму кидала знівечений труп Петефі! І ці шовіністичні пасажі «обрусевшего инородца» Ви і Вам подібні сьогодні примушує вивчати напам'ять українського школяра, щоб він низько схиляв голову, шануючи, як щось вище й достойніше, «расторопного ярославського мужика»?

Ні, ваші приклади не тотожні тим, які наводив І. Дзюба і яких можна навести ще дуже багато. Хіба перестали бути українськими ті вчені, поети, митці, що під прямим примусом або внаслідок розгрому російським царизмом українських наукових і культурних закладів змушені були їхати в Москву чи Петербург просвіщати тумануватих боярських і дворянських «отроків», на розледачені тілеса яких Петро І насильно понатягував європейські камзоли? Чи всесвітньо відомий математик, основоположник петербурзької математичної школи Михайло Остроградський, який не мав де прикласти рук на спустошеній Росією Україні, – це російський математик, як величають його російські джерела? Мабуть, і УРЕ не посміла б назвати його українським математиком, якби Остроградський не був людиною високої громадянської мужності, не підкреслював свого українського патріотизму, не солідаризувався із Шевченком, не писав на знак протесту своїх праць французькою мовою, – а тільки чув себе українцем, який у силу «непереможних» обставин (які тоді, як і тепер, і царями, і белінськими називались «прогресивними» й «об'єктивними») жив у Петербурзі й писав російською мовою. УРЕ назвала б його тоді (як і назвала десятки інших учених і митців) російським або, у кращому разі, «російсько-українським» чи «вітчизняним» ученим (є такі хитромудрі терміни в лексиконі енциклопедичного видання).

За вашим географічним принципом геніальний скульптор Архипенко мусив би бути митцем французьким або американським, хоч сам він заявляв, що українець і батьківщина його – Україна. Але за

яким «принципом» його називають російським скульптором? За тим самим, мабуть, що й українського патріота О. Довженка в деяких російських виданнях досі величають «русским советским кинорежиссером» і т.д. і т.ін. Чому ж Ви, українець, Богданом названий, не протестуєте, що в таких авторів «не сходяться кінці з кінцями?»

29. «Навіть за поняття «русского приоритета» І. Дзюба ладен був трошити щелепи.

Але ж САМЕ (тут і нижче підкреслення Стенчука – В.Ч.) російський робітничий клас був першим, хто повстав проти царату, САМЕ російський пролетаріат першим встановив Радянську владу, САМЕ радянські трудящі подали руку на поміч братам по класу з інших народів царської Росії, допомігши їм здобути соціальне і національне визволення. І ще далеко до Жовтня САМЕ російські революціонери-демократи, літератори, митці – супротив того, що пише І. Дзюба – насправді були провідниками прогресивної культури й дружби народів.

А І. Дзюба підступно намагається роздмухати ненависть до великої дружби радянських народів, дружби трудящих України і Росії... Марні потуги!» (Б.С. с. 83).

Невже Ви вважаєте марксистськими оці свої панегірики а ля Сталін на честь Богом вибраного російського народу? Чому Ви ще не сказали, що Ломоносов відкрив закон збереження матерії, Ползунов винайшов паровоз, Петро І – демократичний централізм, а Катерина ІІ – дружбу народів? І що взагалі «Россия – родина слонів?»

О, як би Ви заволали про національну вузькість і обмеженість, якби Вам сказали, що задовго до Герцена і Чернишевського Т. Шевченко першим у тодішній Росії заговорив про дружбу рівноправних вільних народів, яка повстане на руїнах імперії, – на противагу «єдинонеделимцам» Белінському і Пушкінові (я нітрохи не хочу применшити хисту великого поета й талановитого критика). Що лютневу революцію 1917 року, без якої не було б Жовтневої революції, розпочав український Волинський полк, пронісши вулицями Петербурга червоний прапор, на якому було написано не «грабь награбленное» чи щось подібне, а «Хай живе федеративна республіка й автономія України!». Що серед командирів Жовтневого повстання в Петербурзі було чи не більш українців, ніж росіян (Дибенко, Криленко, Антонов-Овсієнко, Подвойський, Скрипник, Коцюбинський, Примаков, Чубар

та ін...) Що, як це визнавав Ленін, без українського хліба, вугілля, металу, здобутих руками українських робітників і селян, перша соціалістична держава не могла б встояти і т.д.і т.п. Чи Ви вважаєте доречним згадувати про «український пріоритет» тільки тоді, коли йдеться про кількість яєць, знесених на курку-несучку в якомусь році якоїсь п'ятирічки?

Чи може Ви справді вважаєте, що підсаджування на п'єдестал вищості «расторопного ярославского мужика» чи петербурзького «мастерового» й химерний поділ народів на «старших» і «молодих» братів спричиниться до посилення дружби й взаєморозуміння народів, а не навпаки? А може, Ви все це робите навмисне, таким протиставленням «намагаєтеся підступно роздмухати ненависть» між народами СРСР? «Марні потуги!»..

30. «І. Дзюба...окремі (скрізь підкреслення Стенчука – В.Ч.) недоречності в трактуванні ОКРЕМИМИ особами історичного минулого, навіть хибні виступи в пресі Шульгіна, видає за ЗАГАЛЬНУ практику» (Б.С. с.85).

Чому ж у Вас не буває такого м'якого тону («окремі недоречності в трактуванні історичного минулого», «окремі особи...»), коли запримітите десь бодай проблиск національної думки? Ви тоді волаєте про «буржуазний націоналізм», «ідеологічні диверсії імперіалістів» і т.д. Дивно все-таки, що махровому шовіністові, україножерові й юдофобові Шульгіну та йому подібним (бо факт не одинокий) є доступ на сторінки радянської преси для «окремих недоречностей» великодержавницького характеру, а український емігрант чи реемігрант може виступити там, тільки погодившись проклясти «націоналізм» і обплювати останніми словами своїх учорашніх однодумців...

31. «Він удає за невідоме йому, що, крім шкіл національних республік СРСР, російську мову вивчають в школах США, Англії, Франції, в соціалістичних країнах та ін.. Що ж, і туди сягнула «рука Москви»? І в Нью-Йорку, Чикаго, Детройті, Парижі, Лондоні проводиться «русифікація»? (Б.С. с.86)

У нас на Черкащині про такі зауваження люди кажуть: «нате й мій глек на капусту, щоб я була Химка!» Ніби Вам не відомо, що в шкільництві й вищій освіті на Україні російській мові відведено зовсім не те місце, як у США чи Франції, і не таке, як у наших школах відводиться англійській, французькій чи німецьким мовам.

Масштаби запровадження російської мови в шкільництво, науку чи культуру показують, що її із засобу міжнародного спілкування, добровільно вибраного радянськими народами (як передбачав Ленін), перетворено на політичну зброю денационалізації і гасіння національної свідомості. Невже немає різниці між американським школяром, який учить російську мову як іноземну, і українським, якого або всіма обставинами сьогочасного українського життя загнано в російську школу, або в «українській» школі він більше часу вчить російську мову, ніж рідну? А замість того, щоб в українських школах читати українською мовою курс світової літератури чи навіть культури, в якому належне їй пропорційне місце займало б російська, білоруська, грузинська і т.д., протягом довгих років українському школяреві набивають голову другорядними й третьорядними російськими письменниками, відводячи Ломоносову чи Фонвізіну більше уваги, ніж Шекспіру чи Гете (та й про цих останніх тепер згадують у курсі російської літератури!). Це теж потрібно тільки для засвоєння мови міжнаціонального спілкування? Чи для прищеплення підростаючому українцеві «общерусскости», відчуття приналежності до російської культури, від чого вже один крок до повної денационалізації?

32. «В той час, викриваючи націонал-ухильницьку позицію Шумського, Й.В. Сталін, який тоді був Генеральним секретарем ЦК ВКП(б), у листі членам Політбюро ЦК КП(б)У писав: «Він плутає українізацію наших партійного та інших апаратів з українізацією пролетаріату. Можна і треба українізувати, додержуючи при цьому певного темпу, наші партійний, державний та інші апарати, що обслуговують населення. Але не можна українізувати згори пролетаріат. Не можна ПРИМУСИТИ (підкреслення Сталіна – В.Ч.) російські робітничі маси відмовитись від російської мови і російської культури і визнати своєю культурою і своєю мовою українську. Це суперечить принципів вільного розвитку національностей. Це була б не національна свобода, а своерідна форма національного гніту». (Й.В. Сталін. Твори., т. 8, с. 151).

До саме такого «національного гніту» й закликає нині і Дзюба. (Б.С. с. 91)

Допустимо на хвилику, що у Вашого вождя не було прірви між словом і ділом і що він нелукаво написав цитовані Вами слова. У

такому разі Ви більші католики за Папу Римського, Ви ігноруєте «заповіти» свого «батька і вчителя».

Сталін пише про безумовну потребу українізувати «партійний, державний та інші апарати, що обслуговують населення». Порухивши такі настанови, ці апарати майже повністю зрусифікували. Сталін пише далі в цій же записці до Кагановича (хоч цього місця Ви вже не цитуєте), що у зв'язку з постійним припливом українців із сіл, «безперечно, що склад українського пролетаріату буде українізуватись» і що це «процес... природний» (Тоді, у 1926 році, вождь ще не придумав «прогресивного процесу обміну кадрами» за формулою: Україна-Сибір і навпаки). Сталін у наведеній вище Вами фразі заперечує лише проти примусової УКРАЇНІЗАЦІЇ російських робітничих мас на Україні. У нас же за допомогою цілої системи заходів зрусифікували й далі русифікують УКРАЇНСЬКІ робітничі маси, примушують їх відмовлятися від української мови й української культури й визнати своєю культурою і своєю мовою російську. А це, як гарно писав тов.Сталін, «суперечить принципів вільного розвитку національностей» і є не «національна свобода, а своєрідна форма національного гніту».

Інколи буває небезпечно цитувати навіть свого «улюбленого вождя», чи не так?

Ось ще подібні заяви Сталіна з 20-х років: «...партія визнала за необхідне допомогти відродженням націям нашої країни – стати на ноги на весь зріст, оживити й розвинути свою національну культуру, розгорнути школи, театри та інші культурні заклади рідною мовою, націоналізувати, тобто зробити національним щодо складу, партійний, профспілковий, кооперативний, державний, господарський апарати, вирощувати свої національні партійні і радянські кадри і приборкати всі ті елементи, – правда, нечисленні, – які намагаються гальмувати подібну політику партії».

Це означало, що партія підтримує і БУДЕ ПІДТРИМУВАТИ розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, що вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй, що вона бере цю справу під свій захист і покровительство від всіх і всяких антиленінських елементів» (Твори., т. 11, с. 352).

«Чому, – питають, – рідною мовою? Та тому, що мільйонні маси народу можуть досягти успіху в справі культурного, політичного і гос-

подарського розвитку ТІЛЬКИ (підкреслення Сталіна – В.Ч.) користуючись рідною, національною мовою. (Там же, с. 358).

«Суть ухилу до великоруського шовінізму полягає в прагненні обійти національні відмінності мови, культури, побуту; в прагненні підготувати ліквідацію національних республік і областей; у прагненні підірвати принцип національної рівноправності і розвінчати політику партії по націоналізації апарату, націоналізації її преси, школи та інших державних і громадських організацій.

...не може бути сумніву, що цей ухил в національному питанні, прикриваний до того ж маскою інтернаціоналізму й ім.'ям Леніна, є найвитонченішим і тому найнебезпечнішим видом великоруського націоналізму» (том. 12 – с. 357-358).

«Звідси небезпека великоруського шовінізму, як головна небезпека партії в галузі національного питання» (Там же, с. 365).

Таких гарних слів від теперішніх керівників навіть не почуєш! М'яко стелив Йосиф Вісаріонович, чи не так? Тільки твердо спати довелося потім на тюремних і табірних нарах тим, хто повірив у щирість слів кривавого лицеміра й активно включився в національно-культурне будівництво, в українізацію.

33. «Звичайно, у Сталіна були великі помилки. Але стосовно ВЗАГАЛІ (підкреслення Стенчука – В.Ч.) українізації він (а це була і точка зору ЦК ВКП(б), як бачимо, ПРОТИ НЕ ВИСТУПАВ» (Б.С. – с. 91).

Душенька Сталін! Був би ангел, якби не роги! Тільки й того, що винищив українські національні кадри, виморив голодом або вивіз у Сибір значну частину української людності, виховав покоління національно індиферентних людей, яким «усьо равно, який язик» (учора українська мова, сьогодні – російська, завтра може бути німецька чи китайська...). Зате ж, нищачи українізацію, не писав проти неї жодного слова.

Бідкався Ваш «вождь», що для українців Сибір замалий, і з ними всіма не зробиш того, що з кримськими татарами чи народами Північного Кавказу, але на папері возвеличував інтернаціоналізм, дружбу й взаємодопомогу братніх народів СРСР, їхню морально-політичну єдність. А все тому, що дуже піклувався «геніальний вождь і вчитель» про чистоту марксистсько-ленінської ТЕОРІЇ.

19 липня,
середа

*П. Я. Україна –
перша хвиля?*

Місяць тому арештований Петро Якір, один з найавторитетніших по лінії антисталінізму, приваби якого він повною мірою відчув на собі – 17 років за колючим дротом – взяли його підлітком 14-ти років... Була велика хвиля обурення – і тут, і за кордоном; та от уже тиждень н а ш а преса імені його не згадує: всіх інших вона кляне на чому світ стоїть, «таврує» і «пригвождає к позорному столу», – а Якіра ніби й не було. Не знаю, що це означає, але моя гіпотеза полягає в тому, що «психологи» з контори намацали його слабку струну – і грають на ній. Женья¹⁴ якось обмовився, що П.Я. не проти того, щоб у скрутну хвилину випити, і то добряче... Це може драматично скінчитися...

Найгірше – на Україні. Звідти йдуть чутки, що це лише **перша хвиля**, восени світить друга. Влада роздратована її рішення – покінчити з «Самвидавом» остаточних результатів не дало, все продовжує виходити – не в тій, то в іншій формі. Так от – обіцяють другу хвилю як взяття «заложників»: новий номер «Хроніки» – братимуть навіть тих, хто читав, а не ширив і видавав; нове число «Вісника» – хвиля звільнення з роботи й «превентивні» арешти.

Ну що ж, я до всього готовий. Дім мій ангельськи чистий і провітрений. На стелажах паперів і книжок – «тьма тьмуца», але то все мої переклади і стоси газет. Крег, Антуан, Аполінер, Брехт, Тагор, «Големанов» у п'яти варіантах, Нелліні рецензії, «Пурсоньяк», ноти, вірші про театр. Я не дарма не поїхав на гастролі – клопоти по переоблаштуванню моєї бібліотеки й архіву виявилися чималими... Ну та земна куля велика, не забути тільки, де що... Правда, деяких книжок може бути жаль. Бо хто знає, що їм до голови забіжить – інтелектуали там ще ті!.. Втім, рано смішки справляти – хто звечора скаже, той уранці плаче – і таке може бути...

¹⁴ Женья Якір, молодший брат П. Якіра (Л.Т.)

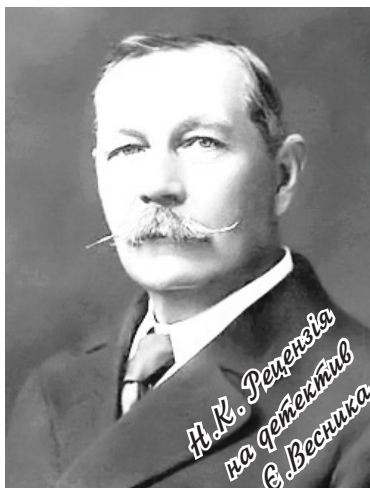
РЕЦЕНЗИЯ

На «ЭТЮД В БАГРОВЫХ ТОНАХ»
 Конан Дойля
 в инсценировке в двух актах
 Е. Весника.

Известно, что Конан Дойль давно и надолго «обречен» увлекать своих читателей. Внимание к нему понятно, интерес оправдан уже тем, что этот автор предпочитает не просто яркую интригу, но внимание к психологии, к тонкости в наблюдениях за жизнью. Что же касается мира «художественной» криминалистики, то в нем его герой Холмс занял совсем особое место. Конан Дойль театрален в принципе – в его прозе заложена драматургия. Все это объясняет желание инсценировать его.

«Этюд в багровых тонах» – действительно этюд. Во всех отношениях. Это рассказ о том частном случае, когда перипетии в раскрытии убийства запутаны ровно настолько, чтобы сыщики из Скотланд-Ярда Лестрейд и Грегсон не могли не пойти по ложному следу, а Холмс на то и существует, чтобы отыскать истину.

Дреббера и Стэнджерсона из «Этюда» убил человек, который мстил за свою невесту Люси Ферье и убийство ее отца. Эта трагедия не имеет никакого отношения к убийству с намеком на политические обстоятельства. «Этюд в багровых тонах» – это этюд о личности талантливой, незаурядность которой проявляется в знании психологии, прежде всего криминальной.

Инсценировка выполнена профессионально, хотя и не без элемента иллюстративности. Поэтому **напряженность**, с которой начинается пьеса, понемногу перерастает в **любопытство** по отношению к интриге. А жаль. Личность Холмса приобретает некоторый оттенок менторства вместо того, чтобы привлекать тонким психологизмом. Правда, и сам Конан Дойль «грешил» подобным, но это должно быть учтено при переложении для сцены. Мы говорим об этом потому, что поиск Холмса должен быть важнее, значительнее (тем более что речь идет о драме), чем уже заведомая, как исходит из ситуации, победа над Скотланд-Ярдом. Но это, как говорится, добрые пожелания. Сама по себе инсценировка сознательно не рассчитана ни на что, кроме чистой игры в интригу. Тот элемент «социальности» (есть, по пьесе, подозрение, о котором писали газеты, что «преступление совершено политическими эмигрантами и революционерами» – с.31) – не имеет никакого отношения в пьесе даже к предмету спора, невольно возникающего между Холмсом, Лестрейдом и Грегсоном.

Поэтому пьеса представляется нам интересной лишь как драма ситуации, из которой не вытекает **психологичность** конфликтов, а именно они в подобной ситуации способны стать наиболее интересным фактом драмы, героем которой является такая одаренная личность как Холмс.

В целом инсценировкой могут заинтересоваться театры, хотя это и не лучший «Этюд» о Холмсе. Пьесу следует избавить от искусственности в сцене рассказа Лестрейда (стр. 35-39), т.к. прием «наплыва» тут опять-таки идет через чистую иллюстративность: Лестрейд рассказывает, события возникают, а он постоянно их комментирует текстом такого типа: «сказала мать и вышла из комнаты...» и т.п. Это – перенесение приемов прозы в драму в том ее виде, когда драму это не обогащает. Это выглядит в этом эпизоде нарочито, тем более, что впоследствии в подобных случаях автор этот прием не развивает.

Думается, следует избавить пьесу от налета мелодрамы в сценах, где Холмс играет на скрипке. В финале вальс Мендельсона, который исполняет Холмс, выглядит безвкусным и необязательным. Холмс-скрипач ничего не прибавляет ни к характеру интриги, ни к атмосфере основного действия. К инсценировке особых претензий

нет – те, о которых шла речь, легко устранимы редактурой. Жаль только, нет в «Этюде» сложности, социального контекста, а сама личность Холмса привлекает не столько через перипетии, о которых написана пьеса, сколько интересна нашим предварительным знанием об этом полюбившемся герое. Это имеет отношение скорее к проблеме выбора материала для инсценировки. Пьеса может прежде всего привлечь юного зрителя. И хотя открытий в драматургии о Холмсе пьеса не сделает, она напоминает, возвращает нас к романтике незаурядного, а это само по себе уже интересно.

Н. КОРНИЕНКО

кандидат искусствоведения

19

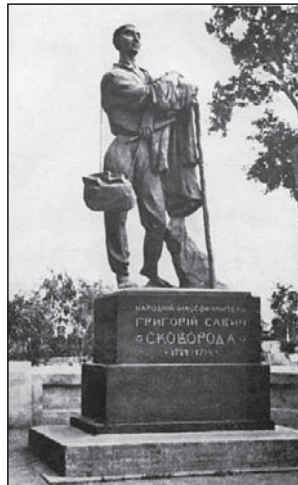
июля 1972

Р.С. Життя триває, і Весника не можна було не підтримати. А театр він знайде собі сам. Мені Женья подобається як натура – вимагає, щоб з ним – як з ровесником, яскраві сюжети. Він уже інсценізував «Тартарена з Тараскона». Сидить над Рабле – «и чихать я хотел на эту мусорную свалку!» «Свалка» – репертуар, який іде у них в Малому театрі. Але це в нього окремими нападами – як правило, він свій театр хвалить – і себе в ньому.

Карнавальний тип.

– Слушайте, а почему бы мне не сыграть у вас Пурсоньяка? Я тоже пою! Но главное – я толстый и обаятельный!

Дзвонив Вітя Утенін: «Ваш приказ выполнен, товарищ генерал! Ездил я в Лохвицу. Сковорода в бронзе стоит, это старая работа Кавалеридзе, 1922 года, перевели из бетона в бронзу, в полный рост. «Типовой бурсак» с посохом и котомкой. Размер? Приличный!... Но я еще съезжу в Сковородиновку – там тоже памятник, гранит и бронза – до 4-х метров высотой!

Лист до Н. К. Віг
Р. Капланяна

* * *

20.07.72 Ереван

Уважаемая Нелли!

Я очень обрадовался, когда получил твое письмо, и очень буду рад, если ты приедешь на премьеру.

Дорогая Нелли, от Шекспира невозможно устать, очень часто он устаёт от нас, но слава Богу, сейчас я и Шекспир находимся в великолепных условиях. У нас Холодная война! Ни он ни я – не хотим лишних урегулирваний. Смотрим, кто победит.

Я в институте собираю курс, скоро кончатся экзамены, и я поеду на дачу. 14 августа начинаю репетиции «Ричарда». 5 сентября (после премьеры) буду уже в Москве с вахтанговцами. Вот мои планы. Горячие приветы мужу.

Вечно Ваш.

Р. КАПЛАНЯН

* * *

Лист Віг
В. Гончару з
Києва

Дорогі друзі!

На ваш лист, датований 4.07.72р, повідомляю, що Крез – у плані редпідготовки 1973 р. Як тільки затвердить Москва, будемо вважати, що Він – на коні, а, отже, й остаточний рахунок з Вами не забариться (по виходу книги – решта 40% гонорару). Треба сказати, що дуже з великим «скрипом» вдається нам пропхати подібного «гатунку» (як Крез!) речі! На Україні, як вам відомо, перестраховки було завжди більше, ніж десь! Така вже, видно, доля наша, що поки тут надумуються, то Москва вже випустила. Так буде і з монографією про Курбаса! Хоч моя думка, що така монографія перш за все мала б вийти українською мовою! Що Ви, Неллю, на це скажете? (Звичайно, трохи в скороченому поданні!) У нас є серія «Майстри сцени та екрана» В ній уже вийшли книжечки (монографії) про Шумського, Ліванова, Федорцеву, Кавалерідзе, на виході – чи підготовляння – про: Яременка, Романова, Левчука, Донського, Халатова, Пономаренка, Василька та ін.

Щодо п'єси «Големанов». Наші можливості дуже куці. Нам прикрили щорічник «П'єси сезону», і ця обставина зменшила можливості видавати регулярно кращі п'єси зарубіжних драматургів. Отже, й з цією п'єсою поки що доведеться утриматись.

Ось поки що і все. Дякую Вам за увагу і за лист. Будете в наших краях, – не проминайте!

З повагою

ГОНЧАР В.С.

20.08.72 (тільки 19.08 повернувся з відпустки і тому затримався з відповіддю).

* * *

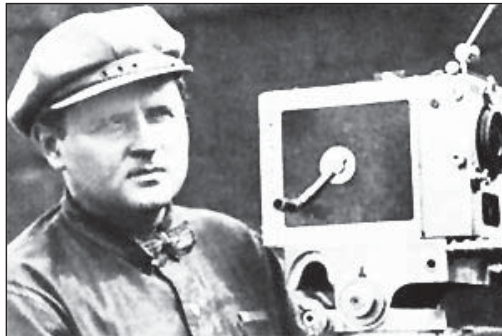
Лист від В. Демуцької
19.07.72

*Лист від В. Демуцької
з Абрамцево*

Уважаемая Нелли Николаевна!

Очень, очень жалею, что свидание наше с Вами в Киеве не состоялось. Вы не поверите, до какой степени я Вас ждала, как Вы были мне нужны, особенно после того, как слыхала о Вас как о серьезном, вдумчивом и прекрасном человеке. Так много хотелось Вам поведать о скромнейшем и талантливейшем человеке Д.П. Демуцком, показать его работы, вернее, оставшиеся крохи огромного архива. Я получила из Ташкента статью Джура Тяшабаева «Друг узбекского кино», напечатанную в «Правде Востока» 21 июня 72 года. Статья удивительно правдивая, согревшая меня своим теплом.

4.07.72 г. по телевизору, в передаче «Страницы яркой дружбы» Тяшабаев рассказал о жизни и творчестве Данила Порфирьевича. В передаче участвовали ученики, сотрудники Д.П. Вспоминали эпизоды из жизни, читали

Д. Демуцький

отрывки из писем. Выступления Малика Каюмова и Тамары Ханум были записаны на пленке. Были показаны отрывки из фильмов, снятых Д.П. в Узбекистане и на Украине. Передача длилась 1 час.

Я сейчас отдыхаю у ближайших друзей в Абрамцево, как Вы знаете. Грустно, что находясь так, казалось бы, близко от Вас, но благодаря транспорту сложному, не могу пока с Вами повидаться. Надеюсь все же, что за 2 месяца, которые я пробуду в Москве, свидание наше обязательно состоится. Очень прошу Вас, черкните несколько слов о том, что моя весточка дошла до Вас.

Уважающая Вас

В. ДЕМУЦКАЯ

Напишу сейчас милому Лене Череватенко.

Адрес мой: Москв. Обл. Загорский район, Абрамцево.

Поселок Академии Наук Абрамцево. Дача А. Лавровой № 7, В.М.Демуцкой

**20 липня,
четвер**

*Сталін особисто
втручався*

Повернувся подумки до процесу СВУ. Навколо нього найбільше легенд – але це, – переконаний, **провалений процес**. Перш за все тому, що **прилюдний**, – хоч і «свої» сиділи в залі, не всі махінації вийшли. Процеси в Москві над троцькістським «блоком» – Бухарін, Риков, Зінов'єв – мали по кілька репетицій, акторів силували вчити ролі, шантажували вбивством родин. Зовсім не випадково, що всіх, хто вів цей процес (я про Харків, «СВУ»), було потім розстріляно. А тих, кого не змогли на харківському процесі звинуватити **максимально**, знищили навздогін, потім. У 30-му Сталін ще не був бог...

Ось чому я про це подумав. Знайшов серед своїх старих паперів записку, переписану від... втім, не обов'язково. А йому приніс з десяток таких записок чоловік, який мав відношення до писання хрущовської доповіді. Ми заговорили про українські справи, про Курбаса, Зерова – я згадав Сергія Єфремова, а він «кстати, вам может пригодиться – чтоб вы понимали, **как готовились** эти процессы. Сталин сам лично влезал в каждый процесс. И еще –

обратите внимание на шизофрению с отравлением. «Дело врачей» – не плод 50-х, он постоянно подозревал врачей во вредительстве. Потому что это была одна из методологий его «кабинета», самых приближенных».

Я сказав, що так загинув Грушевський, – чиряк на шиї, виписали спеціального «хірурга» з Кремля – і смерть. Похорон за найвищим разрядом – а потім тотальне викреслювання навіть згадки про нього...

Він дав мені переписати цю записку (то була фотокопія) – під найстрашнішим секретом, але – «Це про Україну, вам слід знати правду».

Записка й справді жахливенька.

Шифрограма, не для людських вух і очей: Сталін сам вигадує і диктує напрям звинувачень! Мабуть, він не зауважив, що Єфремов – літератор; раз академік – значить, медик, а отже – «отруювач».

Харьков; Косиору, Чубарю

Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийства ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кроме того, пусть знает так называемая Европа, что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся отравить и зарезать коммунистов - пациентов, имеют полное «оправдание» и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде.

2.1.30 г.

И. СТАЛИН

І друге. Звичайно, всі, хто одержував такі розпорядження, мали бути рано чи пізно **зліквідовані**. Найближчі й найвищі були найобізнанішими свідками. Отож роковані на смерть саме цим **знанням** (особистою ролі Сталіна).

21 липня,
п'ятниця

*Р. Хом'як.
Січневі арешти
під аналізою*

Наспіло червнєве число часопису, де між поезіями і «Романом про добру людину» Емми Андіївської – Чорноволове «Слово про Кобзаря», яке я вже знав раніше, – і погляд на українські арешти збоку, сказати б, – з пташиного лету. Оглядово – як усе те відбивається у світовій пресі...

Ростислав Л. ХОМ'ЯК

СІЧНЕВІ АРЕШТИ ПІД АНАЛІЗОЮ

Інформації про політичні арешти на Україні в січні нинішнього року блискавкою облетіли світ. Перша реакція вже була згадана в цьому журналі («Січневі арешти та реакція світу», «С -ть», березень, 1972). Крім уже згаданих у тому огляді пресових відгуків, було чимало інших, які надійшли до редакції з деяким спізненням, бо вони появилися в географічно і духовно далеких краях.

Наприклад, газета «Нусантара» не належить до тих, що їх регулярно читають звичайні громадяни в Києві, Львові чи в закордонних містах українського поселення. Вона виходить у столиці Індонезії – Джакарті. Але в числі від 19 січня 1972 газета «Нусантара» опублікувала вістку про арешти на Україні, на основі повідомлення московського кореспондента лондонського «Таймсу» Дейвида Бонавії, що була друкована в англ. щоденнику чотири дні перед тим. Таким чином, читачі столичної газети на острові Ява, який лежить приблизно на половині прямої лінії В'єтнам-Австралія, читали про таких арештованих, як Вячеслав Чорновіл та Іван Світличний, і про міста Львів і Київ. Це було того ж 19 січня, коли група українських матерів протестувала проти арештів у штабквартирі Об'єднаних Націй, а також далекому від Києва і Львова Нью-Йорку.

Вістки про нову хвилю арештів на Україні мали ефект шоку на українців, розкинутих по діаспорі. Вони цього не сподівалися, або не хотіли сподіватись. Але шок пробудив їх до дії. Почалися протестні демонстрації, появились інформативні оголошення в пресі, були виступи на телебаченні, врешті на заклик новоствореного Комітету оборони радянських політв'язнів у США окремі особи – українці і неукраїнці – висловлювали своє обурення з приводу арештів у телефонних розмовах з радянськими представництвами і посольствами за кордоном та з державними і громадськими установами на Україні.

Ці форми протесту продовжуються і зараз, коли друкується цей огляд. Наприклад, на Великдень група українських матерів демонстративно доставила кошики з священними великодніми стравами до будинку Постійного Представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку для передачі українським політв'язням. Газети й інші засоби зв'язку інформують про це і звертають увагу громадської думки на становище на Україні.

Але, крім вістей про арешти та дії на оборону арештованих, на сторінках газет і журналів почали з'являтися аналізи найновішої хвилі політичного терору в тій Українській РСР, що точно півстоліття тому – як часто повторюють радянські публіцисти – дала почин для утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

НОВИЙ СТАЛІНІЗМ

Одною з перших таких аналіз, що появилася на цілий місяць після перших звісток про арешти, була довга інтерпретативна стаття Романа Рахманного в канадській газеті «Віндзор стар» від 12 лютого. Редакція газети віддала статті Рахманного дві третини сторінки: 90 цалів друку на шести шпальтах, із знятками Петра Шелеста, Івана Дзюби та Вячеслава Чорновола, під заголовком: «Сталінізм знову з'являється в колонії України».

Рахманний почав свою статтю з твердження, що українські поселенці в Канаді, які плекали надії на більш гуманне трактування українців на Україні за післясталінського режиму, були брутально потрясені недавніми арештами в Києві і Львові.

Р. Рахманний

«Дев'ятнадцять молодих інтелектуалістів у цих двох головних містах України, – писав Роман Рахманний, – посадили за ґрати в січні, а в багатьох інших містах органи КГБ... провели обшуки та брали на допити.»

Це сталося, доводив автор, після виступу Петра Шелеста перед партійними діячами з закликом боротися проти тих, хто намагається підірвати радянську владу на Україні.

«Шелест, перший секретар Комуністичної партії України, знаний як один з найбільш безжалісних радянських керівників. Він став горезвісний на Заході після історичних зустрічей радянського політбюро з чехо-словацькими лідерами в Черні над Тисою та в Москві в 1968 році», – писав Рахманний і пояснив далі, що Шелест діяв згідно з вказівками Брежнєва, який вдавав доброзичливого настоятеля, залишаючи брудну роботу своїм асистентам. «Так колись Сталін використовував Кагановича і Молотова».

Але Шелест виконував своє завдання з переконанням, – твердив у своїй статті Рахманний, – бо він серйозно боявся впливів українців у Чехо-Словаччині на український народ «у Шелестовій малій імперії».

Далі автор довів, що студентський з'їзд у Києві в лютому 1969 року був засобом, що його естаблішмент Шелеста придумав для заспокоєння невдоволених представників сучасної молоді генерациї становищем на Україні.

Але цей засіб, як і інші адміністративні заходи, виявився не зовсім вдалим, бо між населенням України, в тому числі й між молодими людьми, почали поширюватися різні не цензуровані памфлети, політичні есеї, і врешті – «Український вісник», що приносить не цензуровані новини про офіційно замовчувані події на Україні, писав Рахманний.

Далі автор взяв під розгляд тезу, що її радянська влада вперто пропагує як вияснення проявів невдоволення і опору на Україні: мовляв, ці прояви спричинені впливами з Заходу та впливами організованих українських громад у Північній Америці, Австралії, Західній Європі і південній Америці. Він звернув увагу на те, що між

поглядами української еміграції і патріотами в Радянській Україні існує ґрунтовна різниця. Тоді як майже вся еміграція виступає проти ідеї суверенної України на марксо-ленінських засадах, речники дисидентів на Україні пропонують і обороняють цю ідею. Тут Рахманний згадав працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій автор намагався вказати київським керівникам шлях до справжнього марксо-ленінського інтернаціоналізму і тим тільки стягнув на себе злість естаблішменту.

Цікавою характеристикою українського опору, писав Рахманний у статті «Віндзор стар», є певність себе речників цього опору. «Вони без страху висловлюють любов до правди». Тут автор назвав і дав короткий опис діяльності таких осіб, як Вячеслав Чорновіл, Антін Коваль, Святослав Караванський, Валентин Мороз та харків'янин Володислав Недобора.

Поява в суспільстві таких людей мусила насторожити Шелеста і подібних йому, писав Рахманний, бо радянська система znana в своєї вмілості індоктринувати молоді уми. «Бувши справжнім радянським бюрократом, він пояснює цю притаманну хворобу кремлівської системи зовнішніми причинами».

«У своїй промові до ідеологічних активістів у Києві в листопаді минулого року Шелест нарікав на закордонні радіопересилання й на інші засоби масового зв'язку як на причини роздвоєної особистості українського радянського суспільства».

Після листопадового виступу прийшли січневі арешти, і таким чином, як писав Рахманний, «закінчилися часи, коли товариш Шелест робив позу просвіченого бюрократа», який навіть українських письменників повчав шанувати українську мову; «закінчилися часи, коли пропагандисти виставляли його як вправного керівника великої республіки, заселеної українцями, яким і не сниться відколотися від їхнього «старшого брата» – російського народу».

Нині, після січневих арештів, написано в статті, стара примара сталінізму знову з'явилася. «Так, комуністи, як і антикомуні-

Т. Шелест

ти, побачили потрясаючу дійсність: Петро Шелест є нагий, як казковий китайський імператор (якого нову одержу, мовляв, тільки освічені люди могли побачити)».

Нинішнє загострене становище супроти інакше думаючих на Україні тільки ілюструє той факт, написав Роман Рахманний, що радянські клясократи не відрізняються від своїх попередніх.

УКРАЇНА ВОРУШИТЬСЯ

Лондонський тижневий журнал «Економіст», що має читачів по всьому світу, приніс цікаву аналізу січневих арештів у числі від 26 лютого 1972. Ось основні уривки з статті, що має заголовок «Україна ворушиться».

«Факт, що стільки арештів відбулося на Україні і в Литві, вказує на те, що Рад. Уряд відчуває особливу потребу на придушення неросійських дисидентів у Радянському Союзі, мета і тактика яких почали збігатися з метою і тактикою російських дисидентів».

А далі: «В останніх роках найбільше національного шумування було на Україні. Українські дисиденти видали найбільшу кількість самвидавної підпільної літератури. Досі двадцять одного українського інтелектуаліста арештовано. П'ять з них опісля були випущені, правдоподібно, тому, що немає досить доказів проти них. Покищо не знати, які докази «буржуазного націоналізму» збирає проти 16 інших КГБ – поліція безпеки Росії. Якщо тут може послужити попередній досвід, то (ці докази) не будуть більш переконливі, ніж ті, що були виставлені на те, щоб позбавити волі понад 20 українських інтелектуалістів у ряді закритих судів у 1965-66 роках, наприклад: посідання документів, що їх неясно названо «антирадянськими»...»

На цьому місці в статті «Економіста» називані імена Чорновола, Світличного та Євгена Сверстюка, як тих, що є між групою арештованих, і коротко подані їхні попередні «провини», як також згадка з рад.преси про їхні зв'язки з туристом з бельгії Ярославом Добошем, що також був арештований у січні.

«На підставі усіх досі приступних інформацій, – пише журнал, – явним абсурдом є закидати цим трьом особам будь-що, за винятком опору насильницькій русифікації та вимог більше культурної і в політичній автономії для сорока мільйонів їхніх співвітчизників –

українців у Рад.Союзі, а все це є згідно з засадами, що їх гарантує радянська Конституція...».

«Що є більш правдоподібне – це те, що арешти в Києві і Львові мають на меті задушити найбільш показовий продукт демократичного укр.самвидаву – «Український вісник», п'ять чисел якого вже вийшло від 1970 року».

У паризькій газеті «Ле монт» від 8 березня 1972 Бернар Ферон зробив огляд опору в різних рад.республіках проти русифікації. Зупиняючися на становищі України, він згадав Чорновола, Дзюбу, Мороза та «Український вісник».

ЧОМУ ПЕРЕСЛІДУЮТЬ УКРАЇНЦІВ?

У числі від 13 березня 1972 редактори англійського «Гардіян» віддали півсторінки на інтерпретативну статтю американського журналіста і дослідника Абрагама Брумберга, під заголовком: «Вірні законам дисиденти України». У середині статті редакція вмістила на дві шпальти фото Петра Шелеста.

Брумберг, колишній редактор журналу «Проблем оф комюнізм», почав свою статтю заявою, що в останньому наскоку проти інакше думачих в Рад.Союзі найбільше осіб арештовано на Україні. Тут він подав 16 досі відомих імен арештованих і поставив питання: «Чому КГБ вибрав Україну як особливу мішень для стрільби?»

Тому що арештованим, мабуть,будуть приписувати «націоналізм» і антирадянську діяльність, треба пам'ятати, що за останні роки національна свідомість зросла по всьому Рад.Союзу, пояснив автор, і тоді сказав таке:

«Але ніде національні потуги не є такі сильні, як між 40 мільйонами українців – другою найбільшою групою в Рад.Союзі і другою за величиною національністю після росіян».

«Власне, ціла історія Радянської України це одна безперервна метушня намагань з боку Москви або погодитись на існування потужних течій націоналізму на Україні, або задушити їх такими методами, як відкритий терор, заборона української мови у вищих учбових закладах та призначування росіян на керівні місця в традиційно українських округах».

Прилучення західноукраїнських земель до СРСР помножило клопоти Москви, бо сепаратистичні почуття західних українців

були сильніші, ніж східних, які вже 30 років жили в радянській системі, пояснив Брумберг і згадав також збройну підпільну боротьбу на західноукраїнських землях, що тривала до кінця 1940-х років.

Сталінський терор, писав далі автор, перетворився на русифікацію культури й адміністрації. Ця політика тягнулася довго після смерти Сталіна, і вона була тільки частково злагіднена Хрущовим і його наслідниками. Зате це злагіднення рад.політики на Україні – в першій мірі покінчення з масовим терором – створило ситуацію, яку режим може вважати потенційно більш небезпечною, ніж спорадичні збройні наскоки голодних і слабо озброєних повстанців».

Шістдесяті роки принесли нове явище – «шестидесятників», які вважали себе переємцями гуманістичних традицій української літератури дев'ятнадцятого сторіччя і виступали проти політики уряду, хоч багато з них мали партійні квитки, – написав Брумберг і додав, що протест цього нового типу українців ніколи не був виголошений в антирадянських формах, завжди в легальних. «Вони не критикували рад.законів і інституцій як таких, а радше тих, хто постійно ломив їх – поліцію, суди, цензорів».

Автор визнав, що між тими новими дисидентами були й такі, які натякали або виразно виступали за окрему українську державність, «але знову ж вони базувалися на рад. Конституції, що у 17 статті гарантує право усім республікам виходу з СРСР».

Щоб подати суть становища укр. дисидентів 1960-х років – тих, що були ув'язненні сім років тому, і тих, що останнім часом, – Брумберг зачитував один з листів Чорновола. Він назвав цю заяву не тільки особистими поглядами цього журналіста-в'язня, а колективним вірую шестидесятників. Це лист, в якому Чорновіл категорично заявляє, що він завжди тримався і тримається засад соціалізму, але не того соціалізму, що намагається контролювати дії і думки індивідуальних осіб. «Я не можу уявити собі справжнього соціалізму без гарантованих демократичних свобод, без найширшого політичного й економічного самоврядування усіх клітин державного організму...»

Це, власне, ті мужчини і жінки, писав Брумберг, які знову стали предметом обурення таємної поліції. Але від 1965-66 років багато змінилося, твердив автор. Хоча і як би намагалася влада затаврува-

ти інакше думаючих українців «буржуазним націоналізмом» і приписувати їм зв'язки з правими колами українських груп за кордоном, ці закиди не будуть переконливі.

На доказ цього Брумберг твердить, що на протязі останніх семи років ряди українців, що їх можна б назвати «націонал-комуністами» або «націонал-демократами», збільшилися. Чи не найбільшим їхнім здобутком є п'ять чисел самвидавного «Українського вісника».

«П'ять років тому, – писав Брумберг, – красномовні аргументи українських інтелектуалістів на оборону національних і елементарних людських прав мали відгомін між інтелектуалістами Росії. На протязі останніх двох років «Хроника текущих событий» виявила збільшене зацікавлення і прихильність до прагнень українських дисидентів».

На закінчення статті Брумберг аналізує виступи Шелеста про співпрацю між українськими націоналістами і сіоністами і називає такі пов'язання явно абсурдними. «Жиди в Рад.Союзі, як також сіоністи за кордоном, особливо чуйні на те, щоб рух за вихід (жидів) не був пов'язаний з іншими проявами опору в СРСР».

До аналітичних статей про останні арешти на Україні треба зачислити також рецензії на англomовну книжку «Фермент на Україні», що її упорядкував Майкл Бравн, бо ця книжка, як і рецензії на неї, дає ключ до розуміння сучасного становища у «другій рад.республіці». рецензії на цю книжку появилися, між іншим, у «Таймс літералі саплемент» (Лондон) від 17 вересня 1971 (рецензію в цьому виданні можна вважати нагородою для автора і видавця в англomовному світі); у журналі «Інтернешенел аффейрс» за січень 1972; у польській газеті «Вядомосці» (Лондон) від 27 лютого 1972, що її написав Борис Левицький.

«РАДЯНСЬКИЙ НАРОД»

А до якоїсь міри барометром клімату, в якому перебуває українське питання в нинішньому світі, можуть послужити оці дві вістки:

1. – У другий половині березня директор Інформ. агентства США (ЮСІА) Френк Шекспір видав директиву про те, як працівники агентства, що також включає «Голос Америки», мають називати

громадян СРСР. Вістка про це появилася в «Нью-Йорк Таймс» від 24 березня 1972 і в інших газетах. Шекспір заборонив уживати назви «Советіе» (совети, радянці). «Така річ не існує, – заявив директор ЮСІА. – Людей головних націй у Радянському Союзі треба називати за їхньою національністю, тобто: українці, грузини, латиші, росіяни, узбеки, вірмени і т.д.». Термін «совети» він назвав семантичним абсурдом, і хоч московська «Правда» в числі від 17 березня надрукувала велику статтю п.з. «Советский народ – новая историческая общность людей» («радянський народ – нова історична спільнота людей»), тиждень пізніше Френк Шекспір – або тому, що не читав цієї статті, або тому, що власне читав – написав у своїй директиві ще й таке: «Немає «радянського народу» і ніколи не буде... Уживати цього вислову, поминаючи те, що він граматично неправильний, значить поширювати ілюзію одної щасливої родини, яка насправді є імперіалістичною державою з щораз більшими національними проблемами».

2. – Шостого квітня 1972 пресові агентства передали репортаж з засідання Комісії прав людини ООН. Того дня представник США Вільям Шофел відповідав на закиди свого колеги з СРСР Миколи Тарасова, який говорив про кривди, що їх чинить своїм чорним громадянам американська система.

Американський делегат привітав відкриту дискусію американських суспільних проблем, хоч зауважив, що Тарасов посилався у своєму виступі на інформації з американської преси, що її радянські представники називають брехливою, капіталістичною, сіоністичною та буржуазною.

«Ми вітаємо конструктивну дискусію (американських проблем) та поради, як до них підходити чи розв'язати їх, – сказав Шофел. – І може б ми також поширили цю дискусію та включили до неї становище радянських жидів, свободу віровизнання в Литві, суди на Україні, або протизаконне замикання людей в установах для психічно хворих». (с.с. 103-109)

Ю. Яновський

Перечитував «Вершників» Яновського. Куліш у драмі, Яновський у прозі – українські вершини. Ще й про Альдебаран, – символіка майже релігійна, як не тлумач.

Помер нагло – раптово, на 51 році життя. Пішли з дружиною в гості до Мих. Романова – і там ніби інфаркт. З нього й не вийшов Альдебаран – «Журавлиний ключ вічності».

Невеличкий додаток до вчорашнього дня, з того ж таки числа – «Арешти на Україні були попереджені репресіями діячів української культури й науки».

**22 липня,
субота**

Нью-Йорк (Пресова служба УГВР). – В останні місяці минулого року ще перед схваленням сумнозвісної постанови ЦК КПРС про ліквідацію самвидавної літератури в СРСР, зокрема російської «Хроніки поточних подій» та «Українського вісника», кагебівський режим на Україні посилив репресії у відношенні до діячів української культури і науки. Із праці позвільнювано багатьох науковців, у тому числі таких відомих, як Євген Констянтинович Лазаренко, колишній (з 1951 року) ректор Львівського університету і востаннє професор геології в Києві, автор багатьох праць із своєї ділянки, член КПРС з 1952 року. Зацьковано видатного українського вченого ботаніка Дмитра Костянтиновича Зерова, рідного брата Миколи

Є. Лазаренко

й Михайла Зерових, дійсного члена Академії наук УРСР, який помер¹⁵ на удар серця під час партійної наради, на якій він виступав із критикою русифікаційної політики Кремля на Україні; похорон Д.К. Зерова став своєрідною маніфестацією. Звільнено з праці Леопольда Івановича Яценка, керівника київського хору «Гомін».

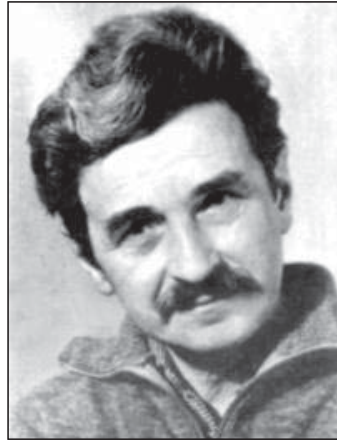
Скріплено натиск на молодшу генерацію українських інтелектуалістів, передусім – на т.зв. дисидентів. Ще перед арештами позбавлено праці Євгена Сверстюка, відмовлено друкувати праці Івана світличного, Зиновії Франко й інших. Продовжені репресії стали поштовхом для написання літературознавцем Василем Стусом його датованого 10 грудня 1971 і поширюваного на Україні листа-протесту до Юрія Смолича, голови СПУ і Федора Овчаренка, секретаря ЦК КПУ, в якому він обвинувачує керівництво Спілки письменників України у дискримінуванні молодих українських поетів, прозаїків і літературних критиків, яким режимні чинники не дозволяють друкувати їхні твори. В.Стус наводить у своєму листі низку прикладів з гіркого досвіду Івана Світличного, Михайлини Коцюбинської, Зиновії Франко та інших. Водночас він стверджує, що правління СПУ не допускає молодших літераторів до голосу в СПУ і замикає перед ними взагалі можливість бути членами спілки. У 20-сторінковому листі В.Стус згадує також про заборону і ліквідацію Клубу Творчої Молоді «Сучасник» й інших, що по-стали були в різних містах України в 1960-х роках, як і про втручання керівництва комсомолу у видавничі справи. Закидає В.Стус правлінню СПУ також те, що воно й досі не висловило своєї думки про русифікацію на Україні. У середині січня 1972 Василь Стус був арештований.

Арештований у січні 1972 року літературний критик Євген Сверстюк був звільнений із праці після його виступу на похороні проф. Д.К. Зерова 20-го грудня 1971 року. Опублікований в українському самвидаві 1969 року і поширений на Україні 30-сторінковий есей Євгена Сверстюка п.н. «Іван Котляревський сміється», одержаний також за

¹⁵ Помер 20.12.1971 р. (Л.Т.)

кордоном, був надрукований у травневому числі журналу «Сучасність». У цьому есеї Є. Сверстюк з'ясовує причини, чому і як «на витоптаному пустирі нашої історії» з'явився животворний сміх Івана Котляревського.

Арештований у січні 1972 року і потім звільнений Григорій Чубай, декоратор у театрі ім. Заньковецької у Львові, також відомий молодий поет, автор кількох збірок поезій, що їх він досі, в теперішній атмосфері затиску на Україні, не мав змоги надрукувати (ст. 123-124)

Є. Сверстюк

Коментар

У багатьох нотатках і публікаціях – закордонних – немає Стуса. Між тим він поведився на допитах настільки послідовно, що в травні (6-го?) його відправили до психушки(!)

Слава Богу, до спроби прихованого вбивства не дійшло. Лікарі мусили визнати його «вменяемым» – і знову відправити до слідчого. Прізвище його, здається, Логінов: стерво надзвичайне... Типовий гестапівець.

Світличний, Чорновіл, Стус – мусять якнайдетальніше описати свої допити й суди. Зміг же зробити це Михайло в «Б»¹⁶.

Це буде література, вагоміша за Достоєвського і Солженіцина, разом узятих...

Бо навіть у переказі О.Я.¹⁷ – моторошно. «Макбети» бліднуть перед макбетамі з КГБ.

У той, попередній приїзд Оксани Яківни засидівся у нас Саша Вампілов – розмова про «Метранпажа» й інший чорний гумор. Він усе ближче підходить до стихійного кафкіанства. Це вже було в «Утиной охоте», яку

¹⁶ М. Осадчий «Більмо». «Смолоскип» 1971

¹⁷ Оксана Мешко

До українських арештів

*Саша Вампілов ч
нас врятує – і
Україна*

О. Вампілов

я прочитав лише торік; немає такого театру, де можна було б ставити; а тепер ось його анекдотить (правда, в тому сміхові – такий Чарлі Чаплін, такий відчай!)

Неллі не було, Оксана Яківна поралася на кухні, – він прийняв її за мою маму – я не заперечував; ми говорили про Сандрика, про Володю Андрєєва, про рівень переживання в наших театрах – Москва, Ленінград, про заборону Вампілова на Україні (знову ж таки «правофланговий» – Олекса Коломієць, тиха мишка, але сиром ні з ким не хоче ділитися)... після чого в наші театральні розмови рішуче втрути-

лась О.Я. – і ми ще з годину говорили про Україну: арешти, Олесь Сергієнко, вбивство Алли, Світличні-Чорновіл-Стус, Валентин Мороз...

Вампілов пішов од нас, набравши емоційного гніву на добрячий десяток п'єс: людина проти рожна, колоборація духу – чи ідея до плахи (був у мене монолог і про Курбаса-Куліша, Соловки), вимога соціуму наступити на горло власній пісні; садизм як псевдо ідеї й ідея як витиснення людини...Для Сашка весь той обвал уявлень про соціалізм – новий; він пробував захищати «неминучість помилок і перегибів», але його адвокатура була слабка, на дні душі він готовий визнати апокаліптичний трагізм «развитого соціалізму», просто в нього інша лексика, інші паузи і підтексти.

Ми з нею пішли проваджати його до тролейбуса (упевнитись, що хвоста не було).

Не було.

Власне, нічого аж надто ризикованого ми йому не дали. Хіба тридцять-сорок сторінок з І.Д.¹⁸, російською – те, що я

¹⁸ Ів. Дзюба «Інтернаціоналізм чи русифікація»

робив сам. Але воно вже всюди є повним друком, «на всіх язиках».

Вампілов і сам почуває певний дискомфорт в національному сенсі: в анекдотах Вишневської (Інни Люціанівни) він досі «чукча» і «провінціал», якому вони з Піменовим «указали своє місце»).

Якби зі студією при Завадському щось продовжилось, я неодмінно поставлю там Вампілова. Валерій Івченко, Люся Попова, Глухий, Ступка, Маляр, Люда-Ліда Кушкова – це могло б стати відкриттям. Хлопець величезної перспективи і відкритий до вражень! Явно чужий сьогодні – для «стрижеголених-голострижених». Як чужий і для наших українських романтиків – Павличка, Вінграновського, Бориса Олійника...

І не Довженко (проза), Мих. Стельмах, Олесь Гончар є представники такої лінії в прозі (Смолича й Козаченка не називаю, вони давно вже **функція**), а Григір Тютюнник, Андріяшик, Ярослав Ступак.

Хто пояснить цей феномен: українські письменники виступають посполитим рушенням проти Віктора Некрасова – і підтримують майже таку ж прозу білоруса Василя Бикова? І той і той пишуть російською, і той і той **випередили** своїх республіканських колег **в сенсі правди**, дохідливості, новизни конфлікту – а різниця в сприйняттях – велетенська?! Я ще розумію, коли український драматург Н. (надто часто в мене зустрічається його прізвище) «ріже» п'єсу Леоніда Зоріна (і конкуренція, і справді – Зорін для них «підривний елемент», не краший за Івана Дзюбу і Сверстюка, який теж «сміється!»); але звідки таке апріорі негативне настановлення на Некрасова, Булгакова, на «Крутий маршрут» Євг. Гінзбург? Чому українською досі не перекладено Орвела чи Кестнера?

Мабуть, причина, як і в 20-х – у спробах використати «партійну лінію» для зведення рахунків з **інакше думачи-ми**. Наші лауреати Ленінської премії вдома на кухні щиро охатимуть за долею ув'язнених, й очі у них будуть вологі, але завтра на своїх президіях чи партзборах так само схва-

лять убивство Стуса, Світличного, Сверстюка, Чорновола, Калинців... бо ці арешти є справді спробою їхнього вбивства через вилучення з процесу, тобто з життя. Через те й не маємо ми України, що за неї вони голови на плаху не покладуть. Так було у 20-х, так було в 30-х, 40-х, так було на війні, так було з КТМ, з погромом шестидесятиництва... «А братія мовчить собі, витріщивши очі... Нехай, – може, так і треба... бо немає...»

Немає для них – нема ані Господа, ні неба, ні України. Для сірої маси «членів Спілки письменників» та інших «братчиків».

Мабуть, і я зі своїм патосом для них, зі своєю повагою до їхніх учорашніх заслуг – щось на зразок вмороженого в ґрунт мамонтяти?

Та я геть не маю сумніву, – якби люди рівня Бажана, Олеся Терентійовича, Смолича, Стельмаха, Майбород, підтримані Антоновим і К^О, **об'єдналися** в захисті безпідставно репресованих, якби **заявили** протестну позицію (а ліберальний Захід, а Сахаров з Чалідзе, а **справжні** російські інтелігенти (вони є!!!) їх підтримали б!), – 1972-й рік на Україні можна було б **спинити**. Який же механізм потрібен для їхнього єднання, для їхньої солідарності?

В тому й трагізм, що це **неможливо**. І кожний з них, не усвідомлюючи катка, рятується самотою. Гончар іде у відставку, Смолич намагається будь-що реабілітувати себе і встигнути сказати протилежне наговореному раніше й написаному, Драч малодушествує і пише свої «прокляття», після чого входить у розлад із самим собою і лише сьогодні приходять до тями, бо не кар'юрист він і не герой, а просто надто довірлива людина (не без інстинкту самозбереження). Що може об'єднати всі ці українські сили? Лише якийсь жахітний катаклізм надлюдського сенсу, який знеструмить те, що вони називають сьогодні принципами (а за нашої доби принципи – це те, чим люди замінили Божі заповіді) і поверне їх до першоджерел. Це можливо лише в одному варіанті: коли всі вони опиняться **перед порогом власної загибелі**, коли збагнуть, що порятуватись за рахунок іншого – не вийде, бо роковані всі – і ті, що вгорі, і ті, що внизу...

**Неділя,
23 липня**

«І дзвеніла пружно жовта спека,
Наче бив хто сонцем в барабан...

З мого вірша, – Одеса, шістдесят-якийсь там рік, лиман, Білгород-Дністровський – «Ти сиділа, наче Богоматір З нижнім ботічеллівським лицем...»

Спека така ж, – ніби Москву вносять до крематорію, де за дверцятами – скажений вогонь. Літо як пекло.

Цілковите відпадиння від моралі – Петро Якір. Для мене не є жодною втіхою, що я йому, хвалити Бога, **не довірився**. Власне, це було швидше ознакою моєї недовірливої вдачі, ніж передчуттям його колобарації.

Знову ж таки – я не суддя йому, не маю на те ні права, ні знання. Для КГБ це величезна перемога – повержено такий авторитет!

*До «Петербурзьких
сновидінь» ч
Завадського*

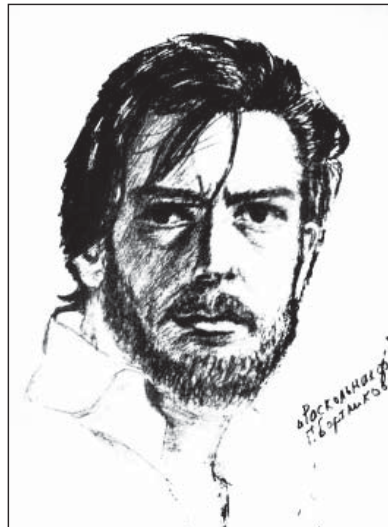
Із записів про «Петербурзькі сновидіння» у Завадського.

1. Це саме «сновидіння», **сни** Раскольнікова, – вистава йде ніби в холеричній уяві Раскольнікова, фантазмагоричні зміни кошмарів і марень. Конструкція Васильєва дає ірреалізм – з побутом вгорі й кошмарами внизу.

2. Отже, виставу поставлено ніби «через Раскольнікова», – він веде дію, монологізує, пародіює самоаналіз.

3. Особлива роль публіки – Завадський постійно посиляє Раскольнікова в залу, звідти він іде на вбивство.

4. Фінал – образ Христа і Розп'ятя, коли все зникає, і Раскольніков залишається сам-на сам із своїм злочином – як невідворотність покарання.

5. Раскольніков грає Бортніков – він і страшний і безсилий, садист – і по-дитячому довірливий, самолюбний – і делікатний до чужої думки; самотній як птах у клітці – і гордий як Ніцше. Бортніков намагається не грати слабкість, хворобу волі – але воно все одно вилізає з усіх дірок і занижує обраний ним шлях **умасштабнення** героя. Може, в цій людській звичності – і є виграш, Завадський робив Раскольнікова не лише з тексту Достоевського, а й з реальності Бортнікова – «такого, який він є».

6. В чому відміна від Достоевського? Мабуть, в головному: цей Раскольніков ніде не відчуває потреби каяття, він лихоманково виправдовує себе, і головний аргумент при цьому – **його** життя, **його** персона, статус людини, яка стоїть вище за моральні закони.

7. Ія Савіна – Соня Мармеладова: прокол вистави. Ні Бортніков, ні вона не надаються до КОХАННЯ, між ними є все, що хочеш – **крім любові**. Ія не хоче подавати Соню – як проститутку, – а тоді зникає простір ролі, амплітуда переживань, контраст бруду і світла. Вони просто розумні партнери, та полум'я любові між ними нема.

Л. Марков

8. І все одно головним героєм вистави Завадського став Порфірій Петрович у виконанні багатолікого й многорукого Леоніда Маркова, майстра перевтілення і перетворення.

Амплітуда величезна: від початкового блазнювання («Полішинель проклятий!») – до неблаганного реалізатора істини, до філософа **невідпорності покарання**. Вбиваючи, Раскольніков мотивує це для себе моральними мотивами – аморальність тих мотивів і самого вчинку доводить Марков-Порфірій Петрович. І хоч який би він був

неприємний напочатку – наприкінці вистави виростає в її головного героя... При цьому він ніде не удає з себе пророка – «я людина кінчена, більш нічого». Справді, грає він приреченого, з таким же комплексом відповідальності, як і Раскольніков. Має рацію Рудницький, коли каже, що той романтизм винятковості, яким наділив Раскольнікова Бортніков, під корінь підрубано сильним і сумним розумом, котрим нагородив Порфірія Л. Марков. Який не пішов виключно за «детективною логікою» Холмса і Мегре, а – вивів проблему на рівень «злочину і покарання» в Божественних значеннях цих понять. Так – Соня з одного боку, Порфірій Петрович – з іншого – виводять виставу не на аксіому неминучості покарання, не на необхідність спокути, а на **неминучість страждання**.

9. Висновково – це і є **вистава-перетворення**, кульмінаційна для Завадського і для всього його театру. Безхмарний «принц Калаф» російської сцени перейшов не лише через вахтангівську театральність, а й змушений був зануритись у бруд загальнонародяньського «реалізму», що його останнім часом мучило. Моя «Вдова» була для нього спробою вирватись із того кола, – для нього і для Марецької. В епоху «Образцовому городу – образцовий театр» він все одно відчував прірву між офіційним Завадським і «Завадським для душі». На глибині якої він є насправді не комуністичний атеїст, а **богошукач**.

У «Петербуржских сновидениях» йому вдалося це втілити. Я говорив з ним про це. Я бачив щасливу усмішку на його обличчі. Йому дуже хотілося, щоб побільше людей це зрозуміли.

Так і сталося.

Понеділок, Лев Смирнов подарував мені свого «Лепту», – збірку
24 липня поезій, де головна – поема «Колокол». Дзвін – як символ
істинної для поета Росії

Лев Смирнов . Поезії .

Привязать бы к радуге
Этот колокол,
Пел, людей бы радовал
Этот колокол.

Не молчал напрасно бы
Этот колокол.
Воскресенье б праздновал
Этот колокол.

Помнит, помнит крестного
Этот колокол.
Помнит, помнит Грозного
Этот колокол.

Помнит разных ряженных
Этот колокол.
Помнит разных Разиных
Этот колокол.

Он отлит потешником,
Этот колокол.
Все хранит он в памяти,
Этот колокол.

Средь всего казенного –
Этот колокол –
Голова казенного, –
Этот колокол.

Не для игр, как водится,
Этот колокол,
А для битв за вольницу
Этот колокол.

Це – пролог. Принагідно зауважу, українські слідчі й «літературознавці у цивільному», що їх винаймають для політичних експертиз, умить знайшли б тут антирадянський та ще й «націоналістичний» зміст, будь це написано українською – Стусом, Калинцем чи Мамайсуром...

Але я не про це. Омину й рядки, де «Волга» римується з «водкою», а «мужичая Россия» з «у зеленого змия» (в кабале), «амвон» – з «самогон».

Подам лише розділ шостий:

Сквозь мрак расколотый,
Сквозь наговор
Бредет Раскольников,
Несет топор.
Один по городу,
Во тьме легенд
Видать по гонору –
Интеллигент!
Старуха корчится,
В крови до пят.
Взять ведьме хочется
И смерть – в заклад!
Не будет этого,
Рот ведьмы крив, –
Впадает в бред она.
В предсмертный крик.
Во трубы дьявола
Трубит судьба,
От света талого
Дрожит судья,
От злова зарева
Дрожит Тобол,
Но поднят заново
С земли топор!
Заря процеживается
Сквозь толщ оград.
Мертва процентщица,

Но жив уклад.
Жив мир сей набожный,
Стоял – стоит...
По Невской набережной
Карета мчит.
Царевич с бонною
Царица, царь...
И мальчик – с бомбою,
И все – как встарь!
И смерть – карательница,
И крик – «Лови!»
И ввысь карабкается
Спас на крови.
Сквозь город с музыкой
Везут тела...
Бьет время смутное
В колокола.

Так сокира в руках Раскольнікова стає революційною сокирою з категорії «К топору зовите Русь!», а вбивство процентщиці – прологом до повалення самодержавства?!

Це – гарний російський поет, який пише явно про себе – як про «святкову людину»:

«Куда он путь свой держит?» –
Конечно же, вперед, –
В руках по солнцу держит
И солнцем в солнце бьет.

Гарний вірш – про Закопане – з рефреном:

И только снится мне ночами
Вино, похожее на ром, –
Такое сладкое вначале,
Такое горькое потом.

Смирнов перекладав Драча, в нього є українські мотиви. А в прикладі з Раскольніковим – тривіальна глухота до суті – сюжет над усе. Хоч, може, в нього тут є й інше – відчуття спадкоємності одного «смутного времени» з іншим?

**Вівторок,
25 липня**

Перечитав – згадав торішній конфуз. Смехов зняв на телебачення гарну композицію за віршами й листами Некрасова. Того самого, який «Поэтом можешь ты не быть...». Заборонили!

Чому? В це важко повірити, але – факт! Пустили назву вгору, а там сказали: «О Некрасове нельзя, дисидент!».

Один ідіот переплутав, а другому було страшно його виправити.

З нашого «Ножа в сонці»:

Хто ще сюди примчав у ніч скажену?

Чий кінь ірже стривожено в пільму?

То кінь без вершника. А вершник був – Довженко.

Баладу цю присвячено йому.

Архів Курбаса (АН України)

– Просторовий мент...

– У театрі впливу глядач заражається, активізується. У театру вияву глядач споглядає, спостерігає. 30.12.1924.

(Вплив – дель арте. Вияв – МХАТ)

– Більшість незадоволена нами, більшість ненавидить нас, – і я гордий з цього...

– Визнаю мистецтво як пізнання вище за дійсність. 8.04.31.

– Мистецтво не свободіне. Воно працює в ім'я чогось. Найбільше мистецтво там, де є обмеження. 1.06.31.

– «Березіль» – метод діалектичного матеріалізму на театрі. 1.06.31.

– Коли б мене сьогодні не стало, цього, може, не дуже завважили б. Два-три офіційно-рекламні некрологи – і точка. Ось що значить два роки нічого не дати. Наче нічого не було зроблено взагалі. Власне, це врешті й не важливо. Цілком щиро не важливо, хоч обурюю, коли тобі працювати не дають. 29.06.1926.

– Ми мусимо працювати в тому напрямку, в якому хочемо, щоби пішла вся нація...

– Власне, все моє життя – підйоми світлого стремління, віри й сили – в чергу з ніччю безвілля, коли чернь моєї душі бере верх і править державою Леся Курбаса. І після тридцяти змагань, коли темне побіждало, я все-таки вірю, що останнє слово скаже та моя

Архів

*З архіву Курбаса
(АН України)*

частина, що вмiє бути свiдомiстю моря, хмар, гiр, нацiй, людини взагалi. Сказано десь: досягнена десь на пiдйомi ступiнь осяяння не пропадає. Вона навiки наша власнiсть. Навiть в калюжi вона до нас повернеться; на неї ми будемо слiпо i навпомацки йти. Але те, що просовує нас, – це бажання вищого стану, аниж тi, якi ми знали. А вищий стан – тривання на високому...

11.09.26

– Можу одначе з певнiстю сказати, що людей, якi б вiрили в мене, бiля мене – немає: певне i поза мною. Чи це сумерки?

17.08.22. Біла Церква

– Здобути ту масу публiки, мати аншлаги од мiщанства – найлегша справа. Якнайбiльше сировини на сцену, якнайменше роботи, творчостi, оригiнальностi. А для цього треба здати пролетарську позицiю i попливти за водою!

– Я не заздрю театрам, у яких не було помилок. Бо суттю їхнього життя є пристосовництво.

12.07.32.

– Полiтика залежить вiд державних мужiв майже стiльки ж, скiльки погода вiд астрономiв.

27.07.32.

– Инодi менi здається, що я готовий iти не тiльки в самотнiсть, – її я люблю, а й в Лету. Лету я теж люблю.

17.08.22.

– Можна, нарештi, сказати раз слово, позбавлене iлюзiй: я неудачник, типовий. I не неудачник – бездара, як Терещенко, а неудачник-дурень. Неудачник, що не вмiє прикласти i використати своїх здатностей в життi як слiд – щоб досягти мети. Через те нiколи не досягаючий мети в великому. В малому – инодi. «Березиль» прогорiв на гастролях матерiально (голодують) i морально (провал). Наслiдок того, що в органiзацiї гастролей я не брав участi, та що ще важливише, я за два роки дiйсно нiчого не поставив. Соромно i боляче читать листа Надiйки (Титаренко), вирiзки з газет. Звичайно, i Дацкiв, i Бортник дiти, i я це знав. I тiльки лiнь, якась нездатнiсть поворушити язиком, пiдняти руку, написати – котись, мовляв, як хочеш, а я пiду марити-марити. Чи може, те, що занадто я все сприймаю нервами, i нерви не можуть винести всього

обсягу справ – і майбутнього сезону, що стільки коштує мені, і справи перебитися літом. Не знаю. Напевне, хвороба волі, обезцінення в моїх очах всякої мети з виїмком вічних категорій – то починається склероз.

29. 06.26.

– Мій метод – від формальної цікавості – до застосування його.
– Будь-яка акторська робота – в інтимному, приятельському порозумінні з режиссером.

– Завдання культури має утворити якусь свою ідеологію, співзвучну ідеології нашого часу в ідеалі.

– Ми знаємо, хто був Садовський, Карпенко-Карий, Кропивницький; вони були міщани. Карпенко-Карий був такий міщанин, якого собі не можна уявити – грубошкірий, дуже чесний фарисей. Так само Кропивницький. Він був великим майстром як актор, непоганий драматург. Він, може, був і художник соковитий, і справжній чоловік, але не було в ньому тієї культури мислі, яка б зробила його людиною дорослою для переробки «Вія». Через те вийшло, що прекрасна п'єса звільгаризована до невпізнання і зроблено з неї єврейську оперетту, а навіть не українську з «Ой, не ходи Грицю...». По суті, це ніяка оперетта, оперетта лише за формою, а назагал – ніяка оперетта. Чи це дух оперетти – коли тільки співають і балакають, та сентиментальна серйозність, яка там є. Це історична, побутова, соковита комедія з піснями і танцями. Коли я вперше грав у «Вії», мені волосся ставало дибом. Це жах, це така претенційність під Шекспіра, найбільшого трагіка, письменника трагедії. Монологи такі сльозливі, а на ділі – «срунда», таке собі безталанне віршепльотство і така безталанна лірика. Якби не оті мазки про Січ Запорізьку, не історичні спогади про минуле, де Кропивницький з'являється як майстер, то п'єса – справжня дурниця. І вся п'єса така. Її написано неможливо мертвою мовою, – там, де в ній вірші. А у прозі чується майстер, Кропивницький майстер побуту – там, де він не став на котурни «європейського» драматурга, де він не підробляється під Шекспіра. Тут є прекрасні з сценічного боку і з боку побутової колоритності речі, і вони рятують п'єсу. Не будь бурсаків із спектаклем, од «Вія» нічого не лишилося б. Це цінне, це має флер дуже гарного минулого, якого в нас не вміли грати, грали грубо, не ідеалізовано,

просто як минуле. Це є цінність, якої порушувати не можна, інакше знищиш всього «Вія»...А композиція страшенно нездала...

14.05.25.

– ...все, що в мистецтві є в часі, те стреміти мусить до ідеалу й музики. Відділити театр від музики здається абсолютно неможливим, бо музика основно типова для відчуження в часі.

27.06.20.

До архіву:
Х. Покор'яко
«Березиль»

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО «БЕРЕЗИЛЬ» – студия Л. КУРБАСА

Эта студия заслуживает своего наименования «Березиль» – весна. Студия эта – вешний цветок пролетарского искусства, по крайней мере по постановке «Жовтня» (Октябрь). Это не агитка-плакат, которая по большей части страдала антихудожественностью, была всегда лишена сценичности и весьма редко доходила до зрителя, оставляя всегда досадное чувство плохого митингования. Нет, это другое. «Жовтень» – сценарий, обнимающий борьбу рабочего класса с момента его подневольного состояния рабом капитала до торжества пролетарской диктатуры. Но как великолепно Л.Курбас разработал этот сюжет, какая художественная законченность во всем рисунке этой постановки! Сценарий построен исключительно на массовом движении. Коллективная воля и порыв – основное в этой постановке. Здесь не мудрствуют лукаво. Тут не приходится прибегать к внешней аффектации, чтобы «создать впечатление». Тут заражаешься простыми, не вызванными режиссерскими трюками, а неподдельно искренними порывами и переживаниями масс. Здесь все в движении. И когда массы, живописно группируемые режиссером, сначала подавленные, беспомощные, обретают себя, познают свою силу, переходящую в действие, когда молниеносно взметается вверх сжатый коллективный кулак, создается неотразимое впечатление не только физически выросшей силы, а чувствуется вся моральная мощь освободителя человечества – пролетариата.

Чудесная работа, заслуживающая всяческого поощрения пролетарской общественности!

За последнее время Киев стонет от театральных диспутов; бледные и немощные театральные тени вчерашнего дня пытаются раз-

решать «кризис театра», каждый предлагает свои рецепты, чтобы поймать, разгадать, раскусить нового зрителя, пришедшего в театр. Воздух трещит от интеллигентского словоизвержения, а новый зритель – рабочий и красноармеец – остается глухим ко всему этому шуму. Зато он заговорил третьего дня в театре им.Заньковецкой на постановке «Жовтня».

И как хотелось, чтобы хоть одним глазком интеллигентские спорщики, «врачи» театра посмотрели на это слияние душ зрителя и актера, о чем они напрасно мечтают. Это пришло само собою, без всякого «сверхрежиссерского» впрыскивания (ощущение), что на сцене был гул борьбы, подлинный ритм наших дней. Оттого зритель чувствовал себя здесь не чужим.

Как хорошо, что над этой лабораторией революционного пролетарского искусства простерла свою заботу Красная армия, в лице ее 45-й краснознаменной дивизии.

Много прекрасных страниц вписала эта, обвеянная легендарной славой, дивизия в историю освобождения трудящихся. Ее сегодняшняя страница должна быть вписана золотыми буквами в историю духовного раскрепощения пролетариата. Этот первый во всей федерации опыт шефства – акт высокого морального значения. Это блестящая победа на фронте борьбы с буржуазной идеологией.

Третьего дня мы доказали, что и в этой идеологической борьбе, чрезвычайно тяжелой, учимся побеждать и победим.

Привет первому коллективу революционно пролетарского искусства – студии Л.Курбаса и ее шефу – 45-й краснознаменной дивизии!

Х. ТОКАРЬ

ТОРЖЕСТВО ПРИНЯТИЯ 45 ВОЛЫНСКОЙ ДИВИЗИЕЙ ШЕФСТВА НАД СТУДИЕЙ «БЕРЕЗИЛЬ»

На сцене за столом руководитель и президиум студии, представители командного состава дивизии, просветительных учреждений, газет. За ними разместились студийцы и студистки.

Руководитель студии Лесь Курбас открывает собрание, и после исполнения «Интернационала»

Ф. 3 «Трол. Траварч»
шо «Березиль»

во вступительном слове обрисовывает картину отношений, сложившихся между студией «Березиль» и 45-й Волыньской дивизией.

– Не раз, – говорит он, – Красная армия доказала свою готовность идти на самопожертвование, доказала – и на фронте борьбы с внешним врагом и внутренней контрреволюцией и на фронте преодоления хозяйственной разрухи.

Теперь Красная армия показывает, что вопросы культуры она принимает также близко к сердцу: 45-я дивизия становится шефом театра. Зарождение этой связи относится еще к 1920 году, когда при наступлении поляков группа молодых актеров б. Молодого театра, объединенная идеологически, стремившаяся в переходный момент к лабораторной работе, выехала на провинцию. Сразу же в Белой Церкви группа встретила с 45 дивизией, доставляла в минуты отдыха развлечения утомленным бойцам, встречая с их стороны поддержку и материальную и моральную. Дружественные отношения продолжались далее в Умани, в Белой Церкви (вторично), в Киеве, куда почти в одних и тех же поездах возвратились и студийцы и дивизия.

– «Мы уверены, – говорит Л.Курбас, – что если бы попали во Львов, то и 45 дивизия очутилась бы там»...

Зал, переполненный публикой, главным образом, красноармейской, усиленно аплодирует.

– «Нехай живе Червона армия! Нехай живе 45 дивизия!», – заканчивает Л. Курбас.

После этого выступает командир 45 дивизии т.Голубенко. Он отмечает, что Красная армия, с успехом боровшаяся на фронтах войны и хозяйственной разрухи, теперь пробивает брешь и на третьем фронте – культуры, искусства. Сегодняшняя постановка студии «Березиль», изображающая борьбу труда и капитала, показывает ясно связь рабочего и крестьянина в серой шинели и актера. Эту связь дивизия постарается и далее закрепить.

«Да здравствует пролетарское искусство! Да здравствует зародыш этого искусства – студия «Березиль»!...

На громадном значении культурного фронта останавливается заведующий Губполитпроевом тов.Воляньский. Он указывает также, что прошедший перед зрителями «Жовтень» не суррогат искусства, а живое движение, подлинное выявление коллективной воли.

Далее начальник клубно-библиотечного отдела Подива 45¹⁹ Лазоришак дает характеристику студии, состоящей из молодежи, в большинстве детей бедноты, для которых только недавно широко раскрылись двери в храм искусства. Объясняет оратор и название студии «Березиль» – март, пра пробуждающейся весны, жизни...

Выступают с приветствиями студии и ее шефу председатель киевского отделения союза работников искусства т.Белиловский, председатель месткома оперного театра им. Либкнехта Летичевский, представитель газеты «Красная Армия» Винницкий, «Більшовика» – Якубовский.

Горячо приветствует – с галерки – красноармеец Павлов «новую кузницу пролетарского искусства». Тов. Токарь, выступающий от «Пролетарской Правды», подчеркивает необычайность нынешнего празднества – первый опыт во всей федерации, которым может гордиться 45 дивизия, и говорит о той радости, которую доставил нынешний спектакль, столь резко порывающий с буржуазными традициями иных киевских театров, пошедших по линии удовлетворения запросов мещанства.

После оглашения приветствия от имени артиллерии начдив 45 дивизии Голубенко вручает Лесю Курбасу Красное знамя и призывает крепко держать его в борьбе со старым буржуазным искусством. Руководитель отвечает, что «Березиль» стойко будет держать знамя, под которым пролилось столько крови за освобождение трудящихся всего мира, и спрашивает студийцев, готовы ли они взять знамя. «Берем» – слышится единодушный ответ. Обращаясь к ним и к публике, Курбас говорит о том трудном пути, который предстоит искателям новых путей, порвавшим со старым консервативным искусством и не приспособляющимся к модным течениям. Нужно быть верными самим себе, выявить свою созвучную с революцией.

После приветствий и речей оглашается выписка из протокола заседания студии об избрании почетными членами представителей командного состава дивизии.

В заключительный раз военный оркестр играет «Интернационал», студийцы хором подхватывают мотив, и необычное, редкое собрание закрывается.

Ф.

Газета «Пролетарская Правда» 21 декабря 1922 г. №293 (406)

¹⁹ Політвідділу дивізії 45.

Середа,
26 липня

До «СПИСКУ РЕПРЕСОВАНИХ...»

Шмідт Дмитро Арк. 1896-1937; більшовик з 1915 року. Легендарний комбриг 20-х років. Створив 1932 року окрему танкову бригаду УВО і КВО, арештували його як її командира в 1936 році. Це була, мабуть, перша репресія такого рівня. Був відзначений як переможець – під час відомих маневрів 1936 року (Київ, Шепетівка). Арештований відразу після того – нібито за змову з метою вбити Кліма Ворошилова. Насправді ж готувався погром небезпечної Сталінові «школи Якіра». Розстріляний.

Кузьмічов Б.І., начальник штабу Київської авіабригади. **Розстріляний** разом зі Шмідтом, з подачі Ворошилова. (1900-1937)

Це я перечитую деякі тексти у зв'язку з арештом Петра Якіра.

До «Списку...»: Шмідт Д.А., Кузьмічов Б.І.

Четвер,
27 липня

Усе в'яжеться однією червоною ниткою – від розстрілу Бориса Думенка в 1920 році, першого легендарного комбрига, який був грозою для денікінців – до погрому «команди Якіра» – тепер ось до київських фальсифікацій. Відкритих розстрілів поменшало (вони є, і виконують їх лише у випадку, коли це можна зробити **крадькома**, непомітно, «не компрометуючи» нової ніби ліберальної влади), але лють і фальсифікація – не зменшились, система наплодила нових щаденків, ульріхів, бо ті ж ворошилови й молотови з кагановичами впливають на клімат, сталінщина – анітрохи не заглухий бур'ян, як нам силкують пояснити, а чума з перспективою... Живить її рабство, страх – і відсутність іншої віри, крім накинutoї фальшиво.

Та найжахливіше не це. Поставлений перед дулом рушниці Йона Якір кричить: «Хай живе Сталін!», а той пише на документі – «Простітутка...» й ще там щось. Хоч той же Якір викреслював у проекті наказу на Першотравень ста-

Віра – чи «маневри»?

лінські прикметники й заміняв їх «комуністичними», «партийними». То вірив чи не вірив? Чи сподівався на щось?

Вірили в можливість комунізму й у таке інше – Курбас, Куліш, коли казали про це і навіть на межі життя й смерті? Чи йшлося просто про «маневри»?

Мабуть, найбільший трагізм у тому, що – вірили. Не могли не вірити. До останньої миті вірили, що має знайтись така сила, яка відверне від них несправедливість, не може бути, щоб ця вища сила їх зреклась. Звідси апеляції до Леніна, до гуманного «права», до сенсу буття. Визнаючи якісь свої «помилки», вони не грішили проти істини, позаяк були певні, що в чомусь таки мають бути винні, коли на них так визвірилися доля. Без визнання власної вини перед Долею, Богом – немає людини. А вже потім садисти – слідчі, так само слугуючи власній в і р і, витворювали з цієї вини, з цих визнань – статтю й строк.

То що, вихід у шкідливості **віри** взагалі? Й треба апіорі розуміти, що віра неодмінно скінчиться Мордовією чи Коломоєю, – **бо таке суспільство?**

Але тоді означає стати на один рівень з тими, хто тебе судить, знаючи, що Ти нічого **такого** не вчинив?

Якось так вийшло, що в мене зовсім не було дитинства: з яким захватом читаю сьогодні про чуже дитинство – різне: тут і хлопчики в матросках з сачком для метеликів, і пейзажні ідилії, і навіть блатна підворітня босяцтва... Через те й не хочу працювати в Дитячому театрі – там треба все це **стилізувати**, тулити до чогось «ідейного», лицемірити.

Дитинство мені замінили ранні книжки, «не по возрасту» – і луцька реальність, в якій хоч не хоч дитина почуває себе партизаном: є ті, котрі хочуть тебе **осідлати**, – і є Ти, який до налігача не надаєшся.

Мабуть, тому я не вмещаюсь в ідеали свого покоління, а багато навіть старших за мене шукали моєї поради й мого знання (так було на курсі, так було з Аллою, наші діалоги з Іваном ніколи не були розмовами старшого й молодшо-

**П'ятниця,
28 липня**

го; нема в нас такого навіть з пані Орисею, яка... ну та не в цифрах справа).

В підсумку – усвідомлюю причину пострілу Хвильового, який написав, що відповідає за **всю свою генерацію**. Авжеж, курок спустила не відповідальність, а жахлива зневіра в тому, що вони, Хвильові, Куліші й Тичини, вибудовували власними руками.

Усвідомлення власної відповідальності за все, що діється нині на Україні – сьогодні наш з Неллею жах, наше безсоння, наші метання. Урівноважує це (частково інша відповідальність) – майбутнє Курбаса і Куліша, – майбутнє Оксани – майбутнє того, що несемо ми, – не віддавати ж усе це **ідіотам і монстрам!**

Частина цього я вже багато років закопую в землю – а раптом прорсте... Йдеться про дещо такого в щоденниках, що там уже зав'язалося, але ще не зазеленіло. Кожному овочу свій час, спроби прискорення чи пришпорення еволюції ми вже відчули на власній шкірі. «А по мені, так треба жити, як милосердний Бог дає» – в цьому не лише філософія трави й води. Все має дозріти, оформитись, – перейшовши крізь роздвоєність і сумніви.

Отже, я в свої 34 – віруючий чи невіруючий?

Мабуть, ні те, ні інше. Я р е ф л е к с у ю ч и й .

І не можу сказати про себе –

Блажен, хто смолоду был молод

Блажен, кто вовремя созрел, –

– бо водночас перебуваю в **обох вимірах**, амбівалентно.

**Субота,
29 липня**

*Редвисновок на
Крега*

Лист і пакет з Києва. Наша тактика, мабуть, справила враження, бо редвисновок, виявляється, був готовий ще в квітні! Чому ж не поспішали нам його вислати?!

Варто дозвонитись до Кордуна і подякувати. Мабуть, його теж не похвалили у квітні за те, що написав так.

P.S. Додзвонився. Подякував. Настрій у нього як у загнаного коня. «Але «Крега» видамо! І ще потім дещо»... (мені здалося, він про Курбаса?)...

* * *

27.07.72

Шановна Неллі Миколаївно і Лесю Степановичу!

На Ваші два листи, надіслані до бухгалтерії видавництва «Мистецтво», редакція літератури з питань естетики, театру і кіно повідомляє, що хоч термін чинності договору по Вашому рукопису перекладу книги Г. Крега «Про мистецтво театру» з коментарями Л. Танюка та вступною статтею Н.Корнієнко закінчився, однак редакція не полишила думки про видання, яке відкладалося з різних, певно не цікавих Вам, внутрішніх редакційних причин.

Рукопис перекладу книги Г. Крега зараз у плані редпідготовки 1973 року, з виходом у світ 1974 року.

На вимогу рецензентів та у зв'язку з рішенням Головної редакції видавництва «Мистецтво» рукопис «Про мистецтво театру» тепер планується до серії «Театральна і кінопубліцистика» (раніше його було включено до серії «Пам'ятки естетичної думки» без достатніх підстав). Надсилаємо Вам редакторський висновок, щоби почати підготовку рукопису до видання.

У зв'язку з Вашими турботами щодо фінансових розрахунків редакція вважає за доцільне виплатити Вам 60% гонорару за вступну статтю та коментарі.

Наприкінці серпня з відпустки повернеться зав.редакцією Світлана Миколаївна Пільчевська, з якою Ви матимете змогу дійти згоди у справах Вашого рукопису.

З пошаною

В.о. зав. редакцією

(П. Перепелиця)

Важко змиритись з тим, про що мені подзвонили – Володя Загоруйко, потім Сандлер з моєї музредакції, і тепер от – Жора Бурков. **Єнгібарова більше нема.** Йому було 37 років, здоровий, жвавий – інфаркт. Похорон від ЦДРІ.

Після того, як йому довелося залишити Союздержцирк, він створив власний Театр пантоміми й поставив там «Зоряний дощ» – успіх на гастролях величезний. Це дуже не подобалось Міністерству культури.

І ось – нагла, просто неймовірна смерть. Спекла, йому стало зле – у вівторок, бо справді пекло як у пеклі та ще й дим (торф!)²⁰. Матір викликала лікаря, той, оглянувши його, сказав, що це отруєння, дав якісь пігулки і зник. А Льоні ставало все гірше – викликали швидку. Доки та їхала, він попросив у мами холодного шампанського. Вона й дала. Шампанське звужує судини. Випив – спазм – смерть. Лікарі вже не змогли нічого зробити.

Сьогодні ховали. Труна стояла в ЦДРІ. Величезний натовп – і як у цирковому номері – всі з чорними парасольками.

Дощ не дощ – злива!!!

Такий був талант! Чому саме він?

РЕДВИСНОВОК

Із рукопису українського перекладу книги Едварда Гордона Крега «Про мистецтво театру». Вступна стаття Неллі Корнієнко, коментарі та іменний покажчик Леся Танюка. 385 сторінок.

Мабуть, немає особливої потреби обстоювати можливість і доречність видання відомої на весь світ книги Г. Крега «Про мистецтво театру». Автор її – одна з найцікавіших і, мабуть, найсуперечливіших постатей в європейському театрі кінця XIX – початку XX століть. Попри всі його суперечливі твердження, хибні та сумнівні постулати, тимчасові уподобання, цей максималіст на театрі цікавий для нас насамперед своєю конкретною практикою. Тут є дуже багато цікавого і корисного.

Слід зауважити, що у радянський час про Г. Крега не з'являлося майже зовсім якихось фундаментальних розвідок, критичних статей

²⁰ Пожежа торф'яників навколо Москви (Л.Т.)

чи монографій. Крім енциклопедичної статті про нього, допитливий читач може збагатитися ще згадками К.Станіславського про співпрацю з Г. Крегом у МХТ, кількома сторінками у монографії А. Гвоздева «Западноевропейский театр на рубеже XIX-XX ст.» (Л.-М. 1939 г.) і – принагідними згадками про Крега нечисленних мемуаристів. Тому навіть у цих матеріалах подибуємо різні точки зору на творчість сценічну і теоретичну англійського діяча театру, що його сам К. Станіславський називав геніальним. Можна сказати, що у нашій радянській театрознавчій науці ще й не знайдено чіткої обґрунтованої точки зору. І тому слід усілко вітати статтю кандидата мистецтвознавства Неллі Корнієнко як першу і вдалу спробу на цьому терені.

Справді-бо, без знання принаймні вершин світової культури (у різних виявах) та належної оцінки її, наша молодь, а особливо літературно-мистецька, не може часто вірно застосовувати свої творчі та критичні можливості.

Автори сумлінно поставилися до свого завдання. Вступна стаття і коментарі – на належному рівні, написані кваліфіковано, різні аспекти і проблеми, пов'язані з постаттю Г. Крега висвітлені глибоко і повно. Щоправда, у статті Н. Корнієнко часом відчувається надто прихильне ставлення до Крегових теорій та гасел. Але цього легко позбавитися. Дуже ретельно автори ставилися до зауважень і побажань рецензентів, узявши до уваги все корисне для майбутньої книги.

Зі свого боку маю зазначити, що III том «Театральной энциклопедии» (Изд. «Советская энциклопедия») на стор. 224 зазначає у статті про Крега: «Гамлет» (1911, МХТ, сов. с К.С. Станиславским и Л.А. Сулержицким с участием В.И. Качалова).

Англійська енциклопедія «Encyclopedia Britannica» (Chicago, London, Toronto) датує час роботи над «Гамлетом» 1908-09 роками

(том 6, стр. 630). Неллі Корнієнко вважає, що зустріч К. Станіславського з Г. Крегом сталася 1910 року. Годі й казати, що ця важлива дата потребує уточнення. Що стосується власне тексту передмови, то, на жаль, я змушений запропонувати Н. Корнієнко скорочувати його: договірний обсяг вступної статті – один друкований аркуш.

Я пропонував би зробити такі скорочення за рахунок цитат (скажімо, фейлетон В. Дорошевича тощо); можливо, за рахунок стислішого викладу про роботу Г. Крега у МХТі, про стан театру (МХТ) напередодні приїзду уславленого експериментатора.

На мій погляд, твердження, що Отто Брам запросив Крега 1904 року на постанову «Врятованої Венеції» Отвея відразу до «Лессінг – Театру», неточне. Отто Брам, здається мені, працював тоді в іншому театрі і вже в час ділових контактів з Г. Крегом перейшов до «Лессинг-театру».

Н. Корнієнко не погодилася з пропозицією К. Рудницького не проводити паралелі у поглядах Г. Крега і Б. Кроче. (До речі, у коментарі ім.'я Б. Кроче не подибуємо). Слід би сказати, чи справді Крег безпосередньо спирався на філософію Кроче, чи ця близькість незалежна? Якщо так, то може й справді не слід згадувати Б. Кроче.

Оскільки книга видаватиметься на Україні, варто, мабуть, «наблизити» постать Г. Крега до українського театру і театрознавства. Можливо, вдалося би розшукати оцінку Крегової теорії в українській критиці. Слід також розкрити читачеві рівень сучасного крегознавства за рубезом та на його батьківщині. У всякому разі спинитися на оцінці Крега у згаданих працях Д. Бабле та Ф. Маротті.

Крім цього кілька менш значних зауважень лишилося на берегах вступної статті.

Рецензент Ірина Стешенко досить високо оцінює власне переклад. Він і точний, і там, де це необхідно, творчий.

Позитивно оцінює вона також українську мову перекладу.

Я мав для зіставлення тільки видання Крегової книги російською мовою, що було здійснене 1912 року. Не слід мабуть і спинятися на тому, що це видання вже стало бібліографічною рідкістю. Крім того, перекладалася ця книга з німецької мови, і тому важко взагалі щось говорити про рівноправність (для зіставлення) її із запропонованим видавництву перекладом з англійського видання 1902 року.

Мова перекладу на рівні високої культури. Сильово нагадує українську літературну мову 20-х-30-х років. Одначе деяке надуживання лексики того часу вже не улягає сучасним нормам і тому потребує (хоч і не дуже значного) редагування. Але дуже вправного і обережного, щоби це не пішло на шкоду рукописові.

Окремішньо спинимосся на коментарях Л. Танюка. Вони дуже поширені часом, але, безперечно, зроблені на високому інформативному рівні. От зауваги до них, що я пропоную на розгляд авторові. Можливо, дещо з них піде на користь виданню:

1. Лаконізувати і якомога стиснути статтю про В. Блейка (344-347);

2. Чому не згадано третьої книги А. Аппія, що видавалася 1904 року? (348);

3. Можливо, не слід обмежувати естетичну платформу В. Мейерхольда теоретичними висловлюваннями В. Брюсова, В. Іванова та інших російських символістів? (348);

4. Критичніше оцінити діяльність П. Фора (349-350);

5. «Оригінальне поєднання умовності античного театру з ультра-сучасними елементами» – чи можна це потрактувати як реформу? (ст. про С. Виспянського, 351);

6. «схильний до культового, до монархічного мислення» – може слід підшукати інший термін (геліоцентричний?), бо «монархічного» має надто соціальний відтінок, (ст. «Боже, бережи короля», 352);

7. Може, не варто через приклади заперечувати парадоксальні ідеї та вислови Г. Крега? завдання в тому, щоб розкрити їх внутрішню суть, що допоможе читачеві більше зрозуміти теорію «ідеального театру». Суть не в помилці Крега, а в тому, щоби було зрозуміліше. (ст. «Митці театру майбутнього», 354), так само в статті «Актор і над-маріонетка» (358);

8. «Мейнінгенська трупа» – вказано, хто нею керував, але не сказано про її національну приналежність, не згадано, що вона гастролювала в Росії, як її тут оцінювали, зокрема оцінка М. Кропивницького (357);

9. Ст. «Сьогодні актори...» (359) – визнаючи історичну слушність Крегової думки, Л. Танюк спиняється посередині. Далі сказано: «а позавтра вони творитимуть самі!»

10. Чи слід взагалі подавати коментарі до таких імен, як Платон, Мілтон, Лессінг, Беатріче, А. де Мюсе, Качалов, Кніппер-Чехова, Коонен. Можливо лишати тільки в тій частині, що безпосередньо торкається діяльності Г. Крега. Так само не слід, мабуть, пояснювати відомі всім назви міфологічних звірів, божеств і т.д.

11. Не скорочено, на пропозицію К.Рудницького, ст. про Нансена;

12. В межах коротенької статті у коментарях, мабуть, не варто намагатися характеризувати творчість того чи іншого діяча (Метерлінк, 381);

13. «Можливо для еліти, на яку передовсім розраховував Крег, час важив мало, бо вона прагнула вічних форм і вічних ідей, проте для широкої глядачевої маси конкретність часу в театрі – важлива» – важлива вона і для глядача елітарного, коли він у залі (382);

14. Слід простежити за посиланнями на сторінки в тексті, бо вони не співпадають.

В. Кордун

Однак, це ніяк не применшує дуже кваліфікованого і чіткого коментаря Л. Танюка. Якщо автор визнає деяку справедливість зауважень, то це тільки можливо ще трохи поліпшить технічний бік справи. Отож, з усього, що сказано вище випливає: рукопис українського перекладу книги Г. Крега «Про мистецтво театру» разом зі вступною статтею та коментарями заслуговує на увагу видавництва і може бути **прийнятий до редактування**.

РЕДАКТОР

В. КОРДУН

3.04.72

P.S.

В самому редвисновку нема нічого особливого, Віктор просто підсумовує той позитив, який редакція вже мала.

Але можна поглянути на це й з іншого боку. На якому психологічному тлі це зроблено! Тривають арешти й обшуки, коло ширшає. І вигнаний з Університету Віктор Кордун сміливо підтримує Танюка й Корнієнко з украй ризикованими текстами Крега!

Авжеж, ця весна – найменш підходяща для такого видання. А Кордун – не побоявся!

І поет він гарний. Вони – Кордун і Воробйов (обоє вигнані?) – друга хвиля після Драча, Вінграновського, Ліни.

Хоч би їх не скосили, нову зелень. Вони не політичні – вони самототожні, **природні**. Як Голобородько. Як Ігор Калинець.

ЛЕСЬ КУРБАС

У ТЕАТРАЛЬНІЙ СПРАВІ²¹

*До Архіву:
Л. Курбас.
«У театральній
справі»*

Крайня точка формального аналітизму (розкладення буржуазної форми театру), до якої докотився театр в перші роки революції, – опинилася в повній невідповідності до рівня революційної активності суспільства після заведення НЕПу. Природно, що наслідком мусив бути вибух знизу, що в основі був правильною вимогою зрівноваження мистецьких форм із темпом і формами життя, яке опинилося в новій стадії революційної боротьби. Вибух, як всяка антитеза, в дальшому конкретизувався в крайності, діаметрально протилежні тодішнім тенденціям передового ревтеатру. Тягар проведення цієї справи взяли на себе, очевидно, люди, органічно революції чужі, специ, що примазалися, і що не знали, як істотно синтезувати комунізм і мистецтво, частина критики (провінціальна по характеру критика особливо), і нарешті, звичайний обиватель – їхніми спільними зусиллями утворено відповідну атмосферу. Здезорієнтовано до певної міри навіть передову частину суспільства. Безлична спекуляція на зрозумілості, безапеляційна орієнтація на інерцію відродженої дореволюційної вигідності і безпатосності обивателя, ставка на реалізм в лапках, що по суті (і у

²¹ Надруковано в газеті «Комуніст» 9Харків) №69 за 27.03.27. Цього ж дня статтю було опубліковано і в «Пролетарській правді» (Харків)

нас на Україні), було ставкою на відродження звичайного життєво-психологічного театру, довоєнного часу, – ось ці заходи, якими позначили з заведенням НЕПу своє право на участь в громадському житті – суспільні верстви, ображені воєним комунізмом. Од революції в театрі залишилися конструкція на сцені, як дозволена річ та ідеологічна нешкідливість. В той час, коли в буржуазній Німеччині стали виводитись зі сцени мальовані дерева, а соціал-демократичні фолксбюнен годують робітника такоюж ідеологічною нешкідливістю, для театру Радянської України – цих решток революції в театрі замало. Але ця хвиля кінець-кінцем докотилася до такого абсурдного становища, що, здається, настав час урахувати становище українського революційного театру. Субсидіями царського міністерства десятки років насаджувано насильно російський театр у наших містах. Тепер українському театрові протягом кількох років доводиться глядача одвойовувати, але ж йому говорять про «самоокупаємость». Театр хоче не сходити з своїх пролетарських позицій, але «атмосфера» диктує йому підроблятися, головним чином, під смак обивателя, якому треба розвіяти свою нудьгу, (робітник у будні відвідує театри рідко).

Театр хоче і, що найважливіше, може зробитися чинником не менш досконалим, як він є в інших народів, от хоч би у великоросів, цеб-то мовою і силами українських робітників, взяти участь в передових лавах всесвітнього процесу перетворення буржуазного театру в комуністичний, але атмосфера вимагає насамперед великої кількості постановок, тикаючи завжди пальцем, як на зразок, в бік провінціальних російських театрів. Тим самим вказується українському ревітеатрові прямий і безвихідний шлях до безнадійної провінціальщини. Але, коли російський провінціальний театр може триматися на певному рівні, маючи зі столицею постійний обмін акторами й режисерами, – то український театр, позбавлений навіть цього палятива, стає мимоволі подвійно провінціальним з'явищем. Партія висловила категорично і недвозначно з приводу української провінціальщини в загальнокультурному масштабі. І щодо літератури, наприклад, свої вирішення проводить у життя неухильно. Щодо театру наслідків поки що не маємо.

І тому громадянин, що живе в культурній українській стихії, засуджений також на подвійний провінціалізм. Виходячи з такої, тут

тільки в загальних рисах окресленої ситуації, «Березіль» – скористався з запрошення Політосвіти до переїзду в Харків, щоб підняти тут в центрі боротьбу за новий порядок речей у театральній справі, щоб безпосередньо дати Політосвіті нові орієнтаційні матеріали, які так чи інакше змогли б вплинути на її театральну політику.

Всі театри всіх жанрів: опера, драма, сатира, оперета – це система культурно-соціальних установок, через які пануючий клас настроює глядача в потрібному для себе напрямі, конкретно – на своє світовідчуття і своє світорозуміння. Театр заряджає глядача безконечно низкою умовних рефлексів, постійним повторюванням, діланням на глядача старається ці умовні рефлекси зробити постійними, старається перевести їх в характер постійних тривких рис цілого індивідуума. Гасло – перевести в інстинкт новий для нього світогляд, зробити його органічним світовідчуттям. І то по відношенню до всього: до простору, часу, роботи, моралі, етики, минулих епох, сучасності, майбутнього, до класу, рас і націй. Театр, як і всяке мистецтво, в епохи, в які новий клас приносить нові змісти і накидає світові новий порядок, мусить не забувати акцентувати свою виховну роль. Тільки в епохи занепаду, в часи вмирання класу, що себе пережив, театр стає забавою, відпочинком, розвагою. Цього вчить нас історія, і це не заперечує того, що майстерне мистецтво завжди є відпочинком.

Театр пролетарської диктатури мусить мати завданням поглиблювати громадсько-психологічні запосилачі для встановлення комунізму. Посилити для його встановлення суб'єктивний момент. Він це має робити у всякий час. В час воєнного комунізму, в час НЕПу у всяких її фазах він мусить міняти свої засоби і міняти своє обличчя, але основне його завдання, – завдання революційного театру лишається для нього обов'язковим. Не пролетаріатові він має накинути пролетарське світовідчуття. Цю одність, що її виразом у філософії й політиці є матеріалізм, марксизм та ленінізм, що в ній усі емоціональні атрибути висхідного класу, дух індустріалізму, раціоналізму, колективізму. При такому розумінні ролі театру оперетта з її не тільки графами та принцесами, пошлістю та ідеологічною дурістю, але навіть із своїми ілюзорно-мальованими декораціями, легковажною музикою, фокстротно-вальсовим жестом, – є в цілому шкідлива і руйнівницька ідеологія. Те саме стосуєть-

ся і драматичних аналогій. Старих форм до нового змісту пристосувати рішуче не можна.

Український революційний театр, зокрема, мусить переглянути свою тактику. Національне культурне річище, в якому пробивають собі шлях паростки нової культури, остільки перевантажене важке психологічною кашею чистого хліборобства хуторянства, українофільства, ідеалів старого українського громадянства, світовідчувального штампу минулого століття, а перш за все органічного рабства, що перед революційним театром, як і перед мистецтвом взагалі на Україні виростають величезні, ще майже незачеплені завдання. Тут велику роль грає репертуар, якого створення треба організувати. Тут з великою рішучістю треба де з чим порвати, і на дещо у всьому формальному мисленню, твердо встановитися. Так само у вузькій щоденній стратегії не треба українському театрові, театрові революційному, впадати біля міщанина, орієнтуватися на його смаки. Не запрошувати на свою сцену другорядних «звезд», популярних для обивателя, а великою та впертою працею підняти театр на таку безперечну височінь, що примусить самого широкого глядача і самого столичного критика, здати позиції упередженості та недовір'я. Ніяких копій і дрібної крадіжки прийомів.

Тут потрібна оригінальність, що безпосередньо аргументує фактами. Орієнтуватися на глядача, що в будні дні, (а то і в свята), скривається за офіціальними даними про рад. службовця, студентська молодь, трудінтелігент, дуже небезпечно. Як би він, цей глядач, в більшості своїй не сприяв радвладі, він не заражений світовідчуванням вольовості пролетаріату. Театр революційний, театр – установка на певне цільне оформлення життя, що його можна було б назвати театром вольовим – йому абсолютно чужий. По суті, поміж цим глядачем і глядачем Заходу Європи, для якого культивуються жанр ревью, купання голих жінок на сцені і тому подібна натура, поміж тим глядачем і нашим обивателем можна поставити знак рівності. Те, що він вимагає – це сирець, тому що він також, як і західноєвропейський шибер чи нувориш, так само, як і наш непман, в більший чи в меншій мірі, як певна громадська група, не має майбутнього. Він не несе певних задатків життєздатних форм життя, значить, не несе й задатків мистецької форми, певного мистецького стилю. Ніякого порядку, ніякої форми, що йде від пролетаріату, – він

не може прийняти. Йому надокучила тенденція розкладати дрібно-буржуазну психологію через мистецтво, і тому він так не любив лівизни. Тому він перший і найголосніше кричав «назад». Він любить сирець драматурга – це є огляд, хроніка, реву: він любить сирець акторський – приватного чоловіка, голий матеріал, голу натуру на сцені, «обаятельность» автора, а не його мистецтво. Йому в театрі треба «занимательности». Це той самий сирець для театру. Він хоче пожирати мистецтво масами. Всяке серйозно, патетичне ставлення до життя для нього страшно, бо в ньому смерть його щоденного «Я». Він піде на виставу з комуністичною ідеологією, коли там танцюють фокстрот, бо ідеологія для нього умовність, необхідні рямці при радянській владі, ідеологія як літературна коректа реперткому, для нього предмет притупленого сприймання. А справжні, свої змісти, те, що для театру є його ідеологічною суттю, те, що до світовідчуження стосується, – це він отримує в потрібних дозах, що закликають до застою й реакції пасивно-ілюзійні форм. Тому він пробачить всяку «ідеологію», коли натуралістична вистава. Він з оплесками прийме розкладність (не розкладаючись) дамського футуризму Глаголіна.

А на цього глядача велять театрові орієнтуватися об'єктивні умови його праці (місто невелике, кількість обов'язкової продукції, грошова неспроможність його – глядача, невеликий бюджет Наросвіти), і та атмосфера войовничого міщанина, що на театральних робітників впливає часто не менше, як на робітників Політосвіти. Це страшна перспектива скотитися до синельниківщини, до якої його штовхає і синельниківська частина критики. Перспектива безвилазної в принципі нетворчої провінціальщини. А театр – величезна сила, один з наймогутніших двигунів культури. Цей фронт у нас найбільше занедбаний, хоч на ньому далеко не все гаразд. Впливи міщанства довели до того, що за останній час ми не маємо в театрі драматичному гідного серйозної уваги, досягнення – продукта. Може бути ще гірше. Може трапитися, що ми розгубимо і те відносно велике надбання, яке ми вже здобули в різних елементах театральної культури. Потрібно на довший час зосередити увагу громадянства, партії та відповідних органів влади на цій ділянці культурної роботи. Треба акцентувати величезне політичне значення української театральної справи. Перш за все по лінії внутрішньої політики, немаловажно і

по лінії зовнішньої політики. Створення в столиці України поки що біля одного театру міцного всеукраїнського центру театральної революційної культури – повинно стати бойовим завданням театральної політики. Потрібен центр справжньої театральної творчості не тільки для потреб зав'язати вузол з сприятливих обставин, начинити його і зарядити здатними людьми ще і ще раз пророблювати його установки, щоб вивести віз українського театру з того зачарованого кола, в якому він грузне оце вже кількадесят років, з якого він майже виврався в перші роки революції, але куди його знову пхає нетямуща рука українського хуторянина і чиновного обивателя. Тільки пролетаріят це може зробити, – і ніяка інша сила на світі. Треба багато інших дріб'язків й інших важливих переоцінок організаційного і т.п. характеру, але зараз не час і не місце про це говорити.

Розмір статті не дозволяє також спинитися на відповідних дуже повчальних моментах роботи «Березоля», того театального колективу, що найбільш свідомо ставився до своїх завдань і до своєї роботи, уперто і витривало, не сходячи з раз взятих революційних позицій. Викривлене відтінком нещирости обличчя минулого сезону, «тактичний» його характер, невдачі в організаційній площі кінець-кінцем говорять самі за себе, як ілюстрація небезпечного становища українського театру. А те, що буде, цілком залежить від того, які перспективи відкриються українському революційному театрові.

• *Вміщаючи дискусійну статтю тов. Л. Курбаса, керівника «Березоля», редакція запрошує товаришів, що працюють на театральному фронті, зокрема, представників інших театральних закладів, забрати слово в обговоренні цієї важливої справи. (РЕДАКЦІЯ)*

**31 липня,
понеділок**

Поскілки це дуже серйозно, постараюсь розповісти аскетично, на рівні сухого коментаря.

Ніщо не віщувало перед цим тривоги – крім хіба підозрілої настирливості Жарковського – на той предмет, щоб я **неодмінно** поїхав з ними на гастролі в Херсон! Марно я віднікувався клопотами з приводу «Пурсоньяка» (музичний запис, Ставцева, Махлянкін, бутафори) і моно-

графією, – Михайло Аркадійович був незворушний як Кальтенбруннер – «Треба їхати».

Один з мотивів:

«Без вас никак нельзя, – оказывается, вы на Украине личность известная! Мне тамошние администраторы сказали, **на ваше имя пойдут**. Понимаете, как нам это важно? И потом у вас там, сказывают, – связи в прессе, а нам очень надо, чтобы кто-то дал рецензию в столичную прессу. Ломка у нас, новое начальство – репутации не повредило бы...»

Все ніби правда. Але про це потім.

В суботу записав лише коротеньку репліку про Кордуну – більше не вийшло. І ось чому.

В суботу Неллю терміново телефоном викликали в інститут: срочно придите, тут для вас сообщение. Тон такий, що Нелля відразу поїхала. На Козицького, 5 у приймальні директора лежала повістка «Для Корниенко Н.М.» – виклик до КГБ.

Повернувшись додому, Нелля їм зателефонувала – номер був дописаний внизу – в чому справа, вихідний день, люди відпочивають, а тут...

(В Москві – й справді **біда** – горять торф'яники, над містом – смог, хочеться втекти – нема куди...)

Їй ввічливо повторили – явка обов'язкова, «иметь при себе документ, удостоверяющий личность или паспорт».

Наступного дня на шосту вечора ми поїхали на Лубянку: я провів її до пропускного пункту й сів на лавці – звідки за мною міг уважно стежити товариш Дзержинський (А, може, ще хтось?). І занурився в читання. Книжечка була неабияка – Бердяєв, – вельми заспокоює...

Ніби збиралося на вечір, але ще пекло немилосердно. Нелля пішла в такому вигляді, як ходить в інститут (і на пляж) – з голими плечима і оголеним животиком, «не партикулярно» для такої поважної установи. Це теж була демонстрація – знак незалежності – «не буду я до них пристосовуватися».

*Н.К. – помічч КГБ.
Л.П. – помічч КГБ.*

Допитували її понад шість годин. Десь біля півночі я не витримав, пішов до автомата й набрав номер, який запасливо дала мені Нелля. «Не волнуйтесь, Лесь Степанович, – випередив мій протест голос, – с Неллей Николаевной все в порядку, мы с ней уже прощаемся...». Та вийшла вона ще через півгодини, ледве встигли на метро... Настрій мала войовничий.

Коли вони піднімались сходами на другий чи третій поверх, двійко її супровідників розмовляли про футбол, – як один з них літав до Кишинева й не жалкує, що зміг вирватись – плюс подробиці гола. «Потім, каже, я це використала...»

Допитував її майор Шконда з Дніпропетровського управління КГБ, а другий був явно з Москви, хоч володів українською і двічі це підкреслив (Шконда – виключно російською). Другий сидів трохи збоку, уважно слухав, щось для себе занотовував. Він виглядав авантажніше, видно було – для Шконди – вищий чин. За описом Нелля знала того, про кого нам розповідав Славко Ступак – «куратор українців» у Москві.

І. Світличний

Спершу Шконда попередив, що «за дачу ложных показаний... статья», – суворо, без лірики, що мене, каже Нелля, розсмішило, і вони обидва були цим здивовані.

Розмова йшла про Івана Світличного, – з усього знати, Шконда веде його справу. Які у вас взаємини, чи давно знайомі, як часто Світличний приїздив до Москви, яке коло знайомств було, коли ви разом відпочивали в Карпатах?

Я пояснила, – знаю Світличного давно, ще з Клубу Творчої молоді, він – найвідоміший на Україні літературний критик, про

нього найвищої думки як письменники України, так і москвичі... і Прибалтика, Грузія...

– А если конкретно – имена?

– Куда конкретнее – весь Союз писателей, все журналы и газеты, его приглашают на все конференции, он много печатается, следит за процессом...

– Каким процессом?

– Литературным. Не говорю уже о том, что лучшие переводчики Украины и России о нем высочайшего мнения – Микола Лукаш, Григорий Кочур, Корней Чуковский, покойный Александр Дейч всегда ставил нам в пример его широту, амплитуду интересов: он, Дзюба и Сверстюк – самые сильные люди литературной Украины, их арест вызвал во всем мире недоумение.

– Как часто он приезжал к вам в Москву?

– Регулярно.

– С какой целью?

– Его интересовала каждая новая премьера, в Москве он покупал огромное количество книг, его приглашали журналы как эксперта по русской литературе, наконец, были люди, которые просто влюблены в Светличного.

– Какие люди?

– Такие, как я, например. Он для меня большая школа, школа порядочности и принципиальности.

Смеются:

– Так-таки на каждую премьеру и приезжал?

– Не понимаю, что тут смешного. Не всем же любить футбол и мотаться в Кишинев как ненормальный за каждым голом. Кое-кто принадлежит к настоящей культуре – да, и едет – в Москву, Таллин, Ереван, Ленинград – за новинками. Товстоногова смотреть, выставку Сарьяна, спектакли на Таганке. Вот на «Гамлета» он уже не успел, а мы его ждали – договорились о билетах...

– И что, у вас дома останавливался?

– Да. Останавливался и всегда будет останавливаться – после того, как все это наваждение кончится. Вы же прекрасно понимаете, что долго это не может продолжаться.

Вони Perezирнулись між собою – така наївна чи прикидається?

Після чого Шконда підвищив голос – заговорив про самвидав, про «заведомо ложные измышления с целью подрыва и ослабления», – і про те, що «из свидетелей можно перейти в разряд обвиняемых – уже то, что вы тут нам говорите, влечет за собой наказание».

Мене, каже Нелля «перемкнуло», – я сказала, що забороняю розмовляти зі мною в такому тоні, а тому прошу мені дати листок паперу.

– Для чого? – трохи стихився дніпропетровець.

– Чтобы написать заявление. И поверьте мне, одной звездочкой у вас станет меньше – я умею своего добиваться – вот товарищ хорошо знает...

І показала на того, що сидів по його ліву руку. Той ніяк не второпав, чому його вплутують в конфлікт, примирливо підняв руки; Шконда миттю стих і більше «не вибухав»...

Почалась друга серія, «виховна».

– Когда вас не было, в Москву приезжали люди из США, у них был ваш адрес. Вы должны были передать Светличному американскую аппаратуру. Это просто везение, что они до вас не дозвонились, вас не было в Москве. А если бы дозвонились? Как бы вы поступили?

– Однозначно! Передала бы Ивану Алексеичу все, что там могли ему привезти: радио, магнитофон или телефон.

Не раздумывая – передала бы. И не чувствовала бы за собой никакой вины.

– Но вы же не так наивны, как хотите казаться. Тысячи примеров. Вот передают иностранцы коробку конфет. Вы берете. А не знаете, что там двойное дно, и в нем – зашифрованный текст для вашего адресата. Передали бы?

Неллі

– Передала бы. Я слишком уважаю Ивана Алексеевича, чтобы поверить в ахиною с текстом.

– Но как же вы могли бы на такое пойти, если вы советский человек?

– Знаете, не надо этого лицемерия. Потому мы и сидим с вами по разные стороны стола, что мое дело – жить нормально цивилизованной жизнью и не подозревать в каждой шляпе и очках шпиона. А ваше дело сделать так, чтобы я была ограждена от таких «вариантов». На то вы и деньги получаете. Немалые.

Коли я тоді на нього прикрикнула, Шконда не просто притих, а попросив пробачення («У нас тоже нервы! Работа как в аду – не отдохнешь даже в воскресенье»).

Я помітила, що в нього на сорочці (м'ятій, між іншим) – не запонки, а оті тимчасові пластмасові штучки, що з ними продають сорочки. Він мій погляд помітив – і сховав обшлаг – еге ж, опустив руки під стіл... Я пожартувала – щось на зразок того, що «и как вас только жена терпит, если нет для вас ни субботы, ни воскресенья...» І потрапила в болюче місце – виявилось, жінка пішла від нього кілька місяців тому. «Ваших жен можно понять – в такой атмосфере волком завоешь, если на черное приходится говорить белое, а на белое – черное...». Він і тут не розсердився, а довірливо пожалівся на те, що останній відпочинок мав два роки тому – «Вы даже себе не представляете, какое это было счастье – скрыться от всего на Енисее и просто тупо ловить рыбу!...»

– Ну вот, ваш супруг уже волнуется, что мы тут с вами делаем, – це коли я зателефонував.

Нелля вийшла б звідти раніше, але – примусила їх заново переписувати протокол. Там треба підписувати **кожну сторінку**, а вже на першій, – читаю – «Микола Рачук, видававший себя за поэта». «Не подпишу этой галиматьи – он поэт, а не выдавал себя за поэта...» «У него что, диплом поэта есть? Документ? Его же из института выгнали! Кто ему сказал, что он поэт?»

– Мы с Танюком сказали. Иван Светличный сказал. Да и стихи его сами за себя говорят – поэт. Я такое не под пишу.

І мало не довела їх до сказу. На кожній сторінці – правки. Навіть там, де їм здавалось, вони чинять «ліберально». Так, він записав, що «встречались в Москве со Светличным иногда...». А Нелля наполягає – «Исправьте, как я сказала – встречались регулярно.» «И почему нет того, что я говорила – приезжал на московские премьеры, покупал книги, в частности, букинистику, которой в Киеве мало – сожгли».

Нелля є Нелля. Проблема гальм на неї не поширюється.

– Як ти після всього почувашся?

– Відчуття абсолютної, остаточної свободи.

Ясно, це не кінець. Все залежить від того, яка у них на нас у с т а н о в к а . Вийшов не стільки допит, скільки т е с т на Неллю.

А сьогодні, в понеділок, повернувся з такого ж допиту я.

Питали про те ж саме, з тією різницею, що сиділо їх не двоє, а троє, один з яких постійно кудись вибігав (не знаю, чи плівку перемотувати, чи радився з кимось вище.). Але з тих вибігань – нульовий ефект, позаяк сам Шконда не міняв ані тону, ані суті запитань.

Здалось мені, Нелля на них таки вплинула. Шконда допитував мене втомлено, без ентузіазму. Я не приховував того, що їм і без мене відомо, але переконався, що нашого з Іваном листування вони не знають, інакше були б проблеми. Хто кого з ким познайомив, які взаємини Світличного з московськими дисидентами, які самвидавні документи я читав, як давно ви бачили Андрія Дмитровича, «Світличний говорив, що вас звільнили з театру за участь в антирадянській демонстрації – це правда?» Моє швейкування виявлялося більше не в слові, а у виразно здивованій міміці.

Трохи було запитань про Надійку, але вони нічого не знають про її приїзди до нас, це очевидно. І взагалі вони набагато менше інформовані, ніж це здається декому з наших на Україні, де КГБ трактують як «всезнаюче» і «всевидюче око». Примітивні вони і нестратегічні, це вже точно. І можна зрозуміти Неллю, яка це в і д ч у л а – й видала саме таку реакцію. На випередження.

Я був стриманіший, у дискусії не вступав, Світличному дав найкращу характеристику. Не заперечив про Титуса Геврика, – Геврикові листи явно перлюструвалися, та й нема нічого в тому, що один митець знайомий з іншим. Намагались заплутати мене на Хариті Голод, але я почав розводитись про голод, забувши про Харитю. Була спроба несподівано запитати мене, чи знаю я Івана Коляску – це вже не Шконда, а ніби той, що про нього говорив Ступак.

– Звичайно, знаю, – відповів я поважно, – хто ж не знає Івана Коляски? Канадський комуніст, учився у нас в ВПШ, потім щось там написав проти міністра освіти Даденкова, і його посадили...

– Це не він, це Караванський! – допитливий погляд на мене, – прикидаюсь – чи справді це від мене далеко?

– Ну може, я переплутав. Але Коляска теж сидить, тому що про нього на Україні щось погане говорили.

Я не заперечував, щоб він записував російською, це теж входило в умови гри. Образ режисера, який одірвався від України й «витає у хмарах».

**Вівторок,
1 серпня**

Між тим є шість листів Гірняка – перед поїздкою на Україну треба знайти їм гідне місце – хто зна, «что день грядущий нам готовит?»...

Здебільша про Курбаса, відповіді на ті запитання, що їх записувала Нелля – пані Орісі, а та – панові Юзкові.

Шість листів від
Й. Гірняка

Архів

Листи від Й. Гірняка з Н-Йорку

2 січня 1972 року

Дорога моя Орисенько!

Навечер'я Нового року – Ліпа і я думали про Тебе, запиваючи шампаном, і сиділи перед телевизором, дивлячись на чудову постановку «Мікадо», на чудових англійських акторів – співаків, режисера, декораторів і всяких прочих творців того чарівного фільму. П'єса, як годиться, пристосована для фільму, актори підібрані під голосові вимоги музичного матеріалу, який навіть розширений, а не такий скорочений, як це було у нашій інтерпретації. Боже – який чудесний Принц Нанкі Пу, яка чарівна не Юм-Юм, а Ям-Ям. Що за прекрасні партії їхні, які були у нас викинені, бо ні Надійка, ні Білашенко, та й ніхто цього не виспівав би, хоч тричі б луснув. Словом, чудесна музична, якщо не оперова, вистава. Це вже другу трактовку нам пощастило побачити тієї чарівної оперети Сулівана. Взагалі культ того композитора тут не занедбаний. Одна із найповажніших радіостанцій кожну неділю передає якусь оперету цього колись плодотворного композитора, у виконанні блискучих акторів. Коли надходить час передачі, Ліпу не вигониш від апарату за ніякі гроші. Не можу збагнути, чому в Європі цей автор був менш популярний від композитрів т.з. віденської оперети?... Їм й не вмитись до шарму

музикальності, мелодійності та високої майстерності Сулівана. Ось і цього разу Ліпа і я стрічали Новий Рік із тим композитором. Дуже жаліли, що Тебе не було біля нас.

«А пропо» – про«Гайдамаків»! 30 грудня ми отримали Твого листа з повідомленням, що Ти нарешті дочекалась моєї відповіді на деякі питання. Із нього бачу, що я не зрозумів Твоїх запитів, і відповів тільки про генезу «Театра Студії ім. І. Франка», а Тебе цікавить історія «франківців» від самого зав'язку. Як видно, слід буде почати з самого зародку того «цуда», як кажуть мої земляки-львів'яни. Але поки що треба закінчити з «Гайдамаками».

А. Салліван

* * *

7-го січня 1972...

Не дивуйся такому розривові листа. Річ в тому, що третього січня я мав почати продовження розповіді про «франківців» з самого початку, і тому перервав писання, щоби набрати розгону для освітлення тієї епопеї, підкріпивши свої сильонки животворящим сном... Аж тут, серед пізньої ночі, нас потурбували пожежники, бо сей поверховий будинок, де ми проживаємо вже 19 років, оповився димом, що почав викурювати сонних мешканців із лігвищ. В результаті тієї халепи здемулювали помешкання над нами, розковиряли стелю у нашій кухні, залили її всю водою, а нас з Ліпою, переляканих і безтямних, не знаючих, за що хапатись, щоби спастися від вогню, загортали в лахміття, щоби вигнати з кімнати на заморожену вулицю. Так ми розпочали Новий високосний Рік. На щастя – на кухні зупинилось, моя і Ліпина кімнати не потурбовані, однак книжки, архів тільки присипані порохом та хламом. Кілька днів довелось сидіти без ogrівання, світла, телефонного зв'язку, і так приводити вцілілу частину помешкання до можливого пуття.

Оце, як бачиш, було причиною мого перериву в писанні цього листа, яке зараз намагаюсь закінчити, щоби повідомити Тебе про цю непередбачену катавасію. Ліпа занята тепер тим, що все обтирає, відпорошує, розпихає по всяких кутках і закутках, я приготавляю їжу, мию посуду і задумуюсь над тим, де шукати захистнішого місця – для останніх днів туземного побуту. Нью-Йорк стає «незносним», як висловлюється в таких випадках неповторна Соня – українсько-польська примадонна.

Сьогодні перший день Різдва, у нас ніяких святочних церемоній, і тому я завтра почну докінчувати розповідь про те, що Тебе цікавить...т.є. про «франківців» і тих, що заварювали ту кашу. На цьому кінчаю, щоби чим скорше Тебе повідомити про причину перериву в кореспонденції. Чи Ти вже отримала дещо з «гіфтів»??? Ліпа обіцяє закінчити розквашені свої посланія теж «завтра»... Тепер вже на «сюр»!!!

Цілуємо Тебе обоє спільно – і просимо терпеливо чекати продовження..

Твої Ліпа і я, грішний, –

то є Юзко.

* * *

Дорога – невгамовна моя Орисенько!

Новий рік почався для нас фатально. Пожежа, намагання злодія добратись через вікно до Ліпи, а оце вчора я повернувся до хати з лікарні, де цілий тиждень мене мучили новими дослідями над новооб'явленою хворобою, яка доведе до ще одної операції, на цей раз до такої, якою пишаються всі старші донжуани...На цей раз ще відпустили душу на покаяння, але кажуть, що через 3-4 місяці знову мене попросять на операційний стіл. Я вже до того так звик, що йду, як колись на рандеву з недійшлими любовницями.

В останньому листі я обіцяв Тобі розказати про зав'язки театру ім. І. Франка. А вчора Ти знову мене навантажила, на цей раз капітальною темою: методом роботи Лєся з актором над ролею. Однак щоб не розгубитись в матеріалі, хочу спочатку закінчити з театром Гнатка, щоб вже до того «цуда» не повертатись. До другої теми мушу набратись відваги і нахальства, як колись казав А. Толстой про завдання письменника, коли він береться за перо.

Історія театру ім. І. Франка далеко складніша, ніж її подали автори під диктатом Гнатка і його дорадників. Навіть Поля була сіла впрасак із тією темою. В час окупації Києва денікінською армією група молодотеатрівців, а саме: Юра, Юрський, Василько, Васілев, Кошевський, Ватуля, Пясецький, Долина, Самійленко, Добровольська і художник Гречаний подались на Захід й добрели аж до Кам'янця Подільського навздогін за Директорією, і там зустрілись із Групою М.К. Садовського, Корольчука і решти акторів того ансамблю. В Проскурові антрепренерствував Євген Коханенко і група галицьких акторів з театру «Бесіда»: Бучма, Сорока, Ф. Лопатинський, Калин (обидва молодотеатрівці раніше покинули Молодий театр і попали у групу галичан). Коли ж польська армія стала витискати з Галичини нашого брата і стала загрожувати армії УНР, тоді знову довелось завертати голоблі на Схід. І так взимку 1919 року у Вінниці опинилась група Молодого Театру і там з'єдналась з галичанами: Бучмою, Калином, Лопатинським, Крушельницьким, Рубчаком, Бенцалем, Демчуком, Гринишаком, Гірняком, Крижанівським-музикою і т. і. Цей театр був під опікою Галицької армії, і тому відступаючі Денікінці їх не займали. Складні політичні обставини заставили деяких акторів податися за частинами армії

на південь: Бенцаль, Рубчак, Левицька, Ничка, Крушельницький і Калин повернули до Тернополя. Василько, Юрський, Долина, Лопатинський з Тосею Василів рішили добиратись до Києва, щоби поалагодити приватні справи і обіцяли повернутись до Вінниці, бо там при допомозі Галичан закраювались перспективи створити базу для існування того доволі міцного ансамблю. Червона Армія відігнала білогвардійців до Одеси. Значна частина Галицької армії перейшла до більшовиків і залишилась у Вінниці і продовжувала опікуватись тим ансамблем, який обслуговував місцеве населення і військові частини під назвою «Львівський театр ім. Івана Франка». З січня місяця 1920 року ансамбль, відкинувши прикметник «львівський», став іменуватись «Театр ім. Івана Франка» під керівництвом Гната Юри і продовжив своє існування під моральним і навіть матеріальним захистм ЧУГА (Червона Українська Галицька Армія). Так було до приходу армії Пілсудського і УНР в травні місяці. З Київa нікому не удалось повернутися до Вінниці з тих, які виїхали у приватних справах. Склад театру Франка був такий: Гнат Юра, Ватуля, Кречет, Бучма, Гринишак, Гірняк, Крижанівський, Кошевський, Самійленко, Добровольська, К. Пилипенко, Н. Пилипенко, Орлівна, т.і. Коханенко перейшов на партійну роботу, а його жінка Коханова (сестра Рубчака) залишилась в театрі, а дочка Рубчака – Ольга – залишилась теж і стала дружиною Юри. Поля, не дочекавшись Василька з Києва, який там попав у сіті Гаккебуш, скочила у гречку з Бронеком, а Ліпа, вподобавши мої англійські вуса, нагнала свого першого супутника і презентувала своїй мамі мене!!! Після відступу білополяків влітку 20-го року ЧУГА вже не була в стані помагати театрові, і тому у серпні-місяці ми подались до Черкас. Про цей період театру Франка в мене є більш детальна робота, яка частинно друкувалась в «Листах до приятелів», а цілість чекає відповідної нагоди і видавця.

Про Черкаський період я вже Тобі писав і про «Театр-студію ім. І. Франка» у передостанньому листі. Цю схему посилаю Тобі для інформації, щоб ти знала генеалогію і причини та обставини народження тієї інституції.

Про репертуар і ролі, які були там Ліпою і мною зіграні, совиха сама взялась Тобі зарепортувати... Я на тому хочу покинути розповідь про той етап і остаточно перейти до нашого з Тобою гріхопадін-

ня, т.є. до «Березоля», бо вже чую, що для мене надходить остання пора взятись за розум...Раджу й Тобі, моя ти голубонько, не чекати останніх дзвінків!!!

Цілую й обнімаю і обіцяю бути вірним до гробової дошки.

Ромео.

P.S. Ціну кузенів Наталки я зразу розкусив. Це те саме зілля, що небіж Дори. Однак я був чемним і гостинним господарем, бо такий наш народний звичай. «Гайдамаки» ждуть відповідних рук і сприятливої нагоди. Тут і на цей раз не обійшлося без ініціативи С-ча, але, як бачиш, нічого з того не вийшло. Книжкові ж «гіфти» навіть в таких руках якусь користь принесуть будь-яким читачам. Том Куліша, як і спогад про смерть Плужника, мабуть, таки канув у Лету. А все ж таки я буду чекати у моря погоди...як це доводилось не раз у моєму «триванні». Авось і цього разу дочекаюсь. Жду – жду-у-у!

Спішу на пошту, щоби чим скорше здати цього листа і взятись за другі каверзні питання.

Па – моя Ти любко і вітай всю соборну Україну.

«Маестро» Йосип Йосипович. Вот як!!!

День такий, як у Вас, т є. 17 січня 1972 р.

* * *

Дорога Орисенько!

Сьогодні рано відправив Тобі посланіє про наші з Ліпою митарства у театрі ім. І. Франка, вірніше, про його родовід, а в попередньому листі я дав Тобі справку про «Театр-студію ім. І. Франка». І на тому цю проблему замньом, бо нам пора взятись за «Березіль» і за його основоположника. Отож «Начньом, пожалуй».

Починаю знову з кінця Твого листа, т.є. з проблеми Мілютенка, щоби це питання не плуталось під ногами.

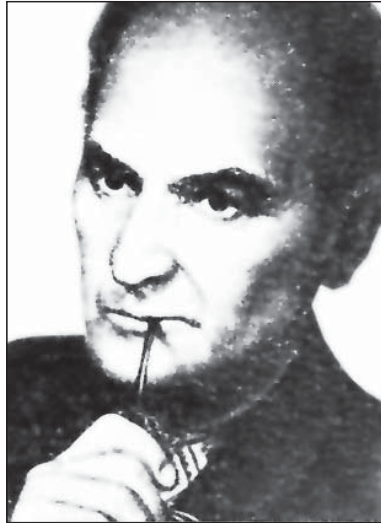
Мілютенко вступив до Березоля в Харкові 1926 р. До того він був у театрі ім. І. Франка. Ти твердиш, що він майже нічого у нас не грав. Це не так; він належав до середняків-акторів, які грали ролі другого плану. Згодом він навіть дублював в «Хазяїні» – Пузиря. По характеру це було телятко, що намагалось всі корови поссати. То ж не дивниця, що згодом він так успішно заспівав дует із Наталкою. Все ж треба признати, що він був талановитіший за Радчука, Коза-

ченка та інших народних артистів. А що в його оцінці – «Курбас займався псевдомистецтвом» – то вже хай йому Бог простить на тому світі ту невдячність і жагу кар'єри... Хай йому земля пером буде! А як зустрінемось на тому світі з Лесем, то Сіркові очі не допоможуть.

Повертаю до питання 1-го.

Щоб почати свої медитації про працю Курбаса з актором над ролею, то треба трохи пригадати нам з Тобою, який він мав людський матеріал в своєму розпорядженні. Чому він після Молодого театру й експерименту з Шевченківцями інтенсивно взявся за підготовку зовсім нового актора у стінах «Березоля»? Чому старші актори, які заповнили 4-ту майстерню, маю на увазі таких, як Мар'яненко, Каргальський, Долина, Василько, Бондарчук та ін.. (а багато їх було) не втримались довго, за винятком Івана Олександровича, який до речі, як сама знаєш, після Макбета ні в одній курбасовій постановці не грав. Гонта не в рахубу, бо це ще з першої вистави у Шевченківському театрі він втримався у тій ролі. Вся вишкільна і тренувальна наша праця була спрямована на те, щоби тіло довести до податливості гуми, кругозір і інтелект розширити поза межі тодішнього довкілля. Без такої гнучкості актора Курбас був би безпорадним в реалізації своїх мистецьких планів, видив, творчих уявлень. Ті актори, які не були здатними переборювати спротив власного фізичного і духовного матеріалу, в кращому випадку самі відскакували, а інші роками ниділи і бурчали. Курбас любив актора, який його розумів з півслова. А це не було легкою справою, бо він у всіх відношеннях був на багато голів вищим за весь свій ансамбль.

Якщо пригадаєш, далеко не всі п'єси (в наші часи) читались перед колективом з тої простої причини, що багато з них доробля-

Дл. Мілютенко

лись, а то й писались в процесі роботи. Один Куліш приходив з готовою п'єсою, сам її дуже талановито читав, і ніхто їх не переробляв, хіба після громадського перегляду «репертком» встриявав свого носа («Малахій»), та ще пам'ятаю, що раз Микитенко читав свою «Диктатуру». Після того Курбас приходив із своєю режисерською експлікацією, після довгого підготовчого процесу з художником, композитором і власним творчим образом цілої вистави. Його режисерська вступна експлікація була завжди дуже туманною. Курбас робив проби в «вигородці», маючи в своїй уяві оформлення сцени із завдань, даних художникові. Музикальний та інтонаційний ритм був уже намічений у його спільній підготовці з композитором. Мізансцени він імпровізував під час проб з акторами. Вони не раз змінювались, коли актор не здатен був збагнути замислу та інтенцій, або не був настільки гнучким, щоби був у стані «затривати»(!) в наміченому уявою плані режисера, який остаточно оформлювався в процесі визрівання всіх компонентів ролі, окремої дії та всієї вистави.

Ти добре знаєш і пам'ятаєш, як відбувалась робота над «Джиммі». Чи ми щось могли зкумекати з того, що записували під його диктовку? А він, диктуючи, пальцями вибиваючи ритм і темп по столі, чітко і ясно бачив увесь простір сцени, розстановку станків і нас усіх, персонажів, порозкиданих по них, наші зовнішні образи, і в його вухах бриніла атональна музика, яку ген згодом приносить Буцкой, і на здивування та нерозуміння її, вигравав симфонічний ансамбль оперного театру.

Приклад: ще далеко до прем'єри «Газу», але вже тоді, коли майже вся вистава була йшла на станках (т.е. всі акти були сплановані й актори виконували все те, що до них належало, але ще ми самі не чули музичного оформлення), на пробу прийшов тодішній нарком освіти Затонський в товаристві голови виконкому Гринька і цілої свити партійних товаришів, щоби переконатись – чи наша робота заслуговує тієї пляшки молока і фунта хліба, який ми одерували щоденно в театрі «Пель-Мель».

Вся та достойна компанія вовсіла на сцені, бо станки стояли в залі, а Курбас на східцях, поміж сценою і залею, взявся об'яснити гостям ідею, інтерпретацію і трактовку п'єси та мистецькі засоби, якими режисер хоче їх донести до глядача. Слухачі кліпали очима, нічого не розуміючи з того, про що наш Лесь їм правив, але коли

після його свистка почалась дія, у них всіх дух сперло, і вони до кінця пробули на виставі, не могли очей відірвати від того, що ми вору-бляли на станках (Кажу «ми», бо мене Лесь зняв з Четвертої майстерні у 4-й дії на епізодичну роль, що іменувалась «представник влади».)

Після перегляду Затонський признався, що з передмови Курбаса до вистави він нічого не второпав, і що в нього склалось вражіння: якщо Курбас такий режисер, як промовець, то з цієї муки, видно, хліба навряд чи буде. Однак те, що він побачив тепер, у цій зруйнованій холодній залі – це перевершило все, що йому доводилось бачити за всеньке життя. Затонський згадував, що він був на виставах Мейерхольда «Земля дибом» і «Великий рогоносець», бачив усі новинки театральної Москви, і все ж ця робота Курбаса його переко-нує, що цей режисер заслуговує на сугубу увагу і т.д. і т.п.

Я приводжу цей приклад для того, щоб себе і Тебе ще раз переконати в тому, що в Курбаса вистава була вся, від початку до кінця, ясна і чітка в його уяві, в його візії, в його мистецькому мареві. Він ліпив свій твір на сцені, на пробі, а ми, актори, мусили бути податливим матеріалом (коли хочеш, глиною), яким він орудував геніально. Це, в свою чергу давало притоку всяким бездарам гоштаплерувати та спекулювати на летючих кличах про те, що він убиває, затискає творчу потенцію та індивідуальність майстрів сцени (таких як Каргальський, Бондарчук, Василько і їм же нет конца)... Пригадай собі дистанцію між «Газом», «Джиммі», «Прологом», «Макбетом», «Малахієм», «Мазайлом», «Диктатурою», «Макленою». Не згадую вже про цілий ряд чергових постановок, у які Курбас встрявав під час підготовки. Та це ж були зовсім інші по формі, стилю, жанру речі, і вони вимагали зовсім інших засобів акторського вияву, технічних прийомів, колосального діапазону. Тут Курбас був примушений акторові диктувати, показати, тренувати його, щоби той міг **тривати** в наміченому режисером плані і ритмі. Адже жест, початий одним актором, закінчувався другим, інтонація чіплялась одна за другу, перебиралась від одного актора другим і разом складали цілу режисерську симфонію. Так бо кожна вистава Курбаса була симфонією з окремими опусами та частинами. Ми мусили грати по підказаних нотах режисером Курбасом. Кожна акторська неподатливість чи м'язевий затиск спричиняв дисонанс, який розвалював звукову чи

зорову гармонію. Приступаючи до роботи над «Макленою», Лесь на першій вступній пробі заявив, що вистава має звучати музичним жанром – скерцо. Ритм її має нагадувати ритм гірського потоку, який спадає зі скель, перескакує через каміння, бурлить і знову зривається вниз водоспадом, а там застигає у спокійному плесі і прорізує собі дорогу через тисячі перешкод, що йому загромождають шлях.

Працю Курбаса над виставою слід розділити на два етапи: реалізація своєї мистецької візії, т.е. втілення драматичного твору в сценічні рами, і дію. Другий етап: робота його з актором над образом і його триванням у виставі. Лесь, як сама Ти добре знаєш, був неперевершеним майстром-режисером, творцем сценічних шедеврів. Але він був не меншим педагогом і виховником актора. Він сам був винятковим актором, він до нестями любив це ремесло, він, приходячи до нас у вбиральні і зачувши запах шмінки та клею, яким ми приклеювали вуса та бороди, – не міг затаїти свого ревнивого почуття до нашого лицедійства, він заздри нам, акторам, але водночас і любив нас, прощав нам багато людських прогріхів та слабостей. Я вважаю – його відрішеність від акторства стала великою втратою для нашого театру. Такого актора, яким міг бути Курбас, наше сцена і досі не мала і не має.

Однак того скарбу Курбас не законсервував в собі, цей хист не занидів у ньому. Він його сторицею віддавав акторові, працюючи з ним над образом, який був йому – режисерові – необхідний в його постановці, в його візії майбутньої вистави. Тут слід зі всією рішучістю застерегтись перед несправедливими, фальшивими закидами відносно плекання актора-манекена. Якраз – навпаки! Те, що Курбас підказував акторові, *п о т р і б н е* його візії майбутньої вистави, – те іменно збагачувало техніку актора, розширювало горизонт мистецького мислення, творило його актором нового театру – театру «Березіль».

Отож Лесь, розпланувавши мізансцени, розставивши у них персонажів, намітивши їхнє завдання у взаємодії, підказував їм ритмічно-звукову лінію слова, що було вже ним уявлене, але ще не зафіксоване нотним записом композитора. Часто однією інтонацією, одним словом, зацитованим Курбасом, перед акторами розкривалась ціла панорама майбутнього «тривання». Його вимовний

жест чи інтонація були такими яскравими акторськи, лицедійними й образними, що, відбиваючись від того показу, нам просвітлювалась дальша дорога в роботі над роллю і над завданням, яке було перед нами поставлене. Повторюю: не можна забувати, що перед режисером стояло завдання його майбутньої вистави, до роботи над якою він з акторами-виконавцями приступив.

На початках репетицій Курбас пояснював, розповідав акторові про ідею п'єси, яка могла відбігати від авторових інтонацій (бувало і таке, але в ніякому разі не з драмами Куліша), бо його видіння вистави було оригінальним, його власним. Не завжди його розповідь до нас доходила. Я вже згадував, який з нього доповідач...

Бувало й таке, коли його допекли, коли ставали йому на хвіст, тоді він попадав у газард і міг опонентів дуже чітко і «вразумітельно» загнати в кут переконливими аргументами та залізною логікою. Однак, коли в поточній роботі ми багато чого не докумекували, він тоді брався за показ, і тоді перед нами виринав геніальний лицедій. Це було не тільки з акторами-мужчинами, пригадай собі, як він розігрував жіночі ролі з Фієско або в Малахії. Перед нами тоді являвся актор з театру «Кабукі», у якого жінки-японки вчилися жіночої грації і чарівної приманливості неповторних гейш*. В той момент надіти було на Леся кімоно чи французьку криноліну, то можна бути певним, що не один ловелас кинувся б цілувати краєчки тих жіночих шат. В основному – його показ був переконливим аргументом в роз'яснюванні режисерських його візій і трактовок образів, ролей та всієї вистави.

Ще приклади: в «Чотирьох Чемберланах» Мар'ян і я грали двох персонажів, які вели чи зв'язували всю виставу. Ми в тих ролях почувалися, як Лящ і Свинка із ревії «Алло на хвилі», а ще коли на останній генеральній репетиції нам Скляренко з художником піднесли якісь буфонні костюми, що нагадували провінційних клоунів, то ми зовсім потонули в цьому бараклі. Слідуючого дня, на прем'єрі перед самим нашим виходом на сцену, Лесь зайшов до вбиральні і тут же порадив нам надіти фраки...

*Швидшеза все, йдеться про виставу «Мікадо». І хоч ставив її нікіжинов, Курбас – за спогадами – в окремих моментах показував акторам різницю між стилем театру «Кабукі» – і європейським театром. (Л.Т.)

Скляренко спробував запротестувати, проте Лесь наполіг на своєму. З першого виходу ми почулись, як золоті рибки у воді, і наші ролі та вся вистава зазвучали легко, як справжня музична ревія, чого досі постановникам ніяк не вдавалося досягнути. Один Курбас штрих перевернув все догори корінем – врятував виставу від неминучого провалу. Так бувало – в його роботі з акторами над ролями.

На цьому кінчаю й обіцяю з продовженням цієї теми не баритись, навздогін скоро полетять дальші медитації про працю Курбаса з актором...

Цілую Тебе – моя Ти недійшла любовнице, і пригортаю до своєї мужественної груді!!!

77-тітній Ромео.

* * *

26 січня 1972 р.

Дорога моя Орисенько-Рижетко!

У попередньому листі я наводив приклади співпраці Курбаса з акторами над ролями в його постановках і згадував про його корективи в роботах чергових режисерів перед випуском вистав. Сьогодні постараюсь продовжити згадки про ту неоціненну ділянку Лесевої творчості.

Як сама знаєш, після гарячих дискусій над «Малахієм», «Мазайлом» та «Диктатурою» Лесь поручив постановку п'єси Куліша «97» Дубовикові. Плани тієї вистави довго дискутувались в режштабі, і ще довше тривали проби з акторами. Курбас обговорював з Дубовиком тільки його звіти про хід роботи над виставою, але сам не приходив на звичні перегляди, даючи режисерові можливість самостійно довести виставу до остаточного прийняття «реперткомом». І ось після перегляду члени тієї славної установи розійшлися «восвоясі», а нам, усім учасникам, було запропоновано не розгримуватись, бо мистецький керівник почне свою операцію над виставою.

Комітет звичайно висловлював свої завваги тільки після довгих обмірковувань та вказівок відповідних установ. Це забиравало чимало часу, але цього разу вистава не викликала будь-яких ідеологічних заперечень, і прем'єра мала відбутись наступного дня. Курбас зая-

вив нам, що хоче допомогти акторам і постановникові деякими несуттєвими «іктами» загострити характер образів персонажів.

Лесь звернув увагу на сцену, де головну скрипку вів кулак (здається) Гиря, точно не пригадую імені цього персонажа, якого грав Крушельницький. Всі інші виконавці, не роздягнувшись, куняли за кулісами та в гардеробних кімнатах. Курбас мав застереження до Мар'янової схильності до успіхів в глядачів на галерці. Для того контингенту він подригував ніжками та іншими частинами тіла, щоби тільки викликати не лише сміх,

але й оплески. Його кулак більше змахував на Копистку в образі Юри, який теж дригав всіма своїми сугавами, що переновив Гнакот – з Терешка в «Суєті».

Перш всього – Курбас запропонував Мар'янові змінити грим на більш характерний, вольовий, навіть не подібний до селяка, а більше змахуючий на чиновника епохи Миколи 1. Курбас порадив акторові праву руку встромити в кишеню камізьелки і підняти рам'я вище нормального положення, а другу руку постійно тримати за спиною. Ти поглянь на фото тієї ролі Мар'яна і напевне переконаєшся, що вона не схожа на багато ролів, які виконував цей актор в «Березолі». Але прикметою того втручання в трактовку ролі Курбасом була не тільки інтенція перестановки актора на інший, глибший тонус «тривання» в п'єсі, тим «штрихом» Курбас перемістив побутову закраску драми на монументальне звучання всього процесу, який відбувався на початках революційної перебудови психології селянства. Лесь узагальнив образ кулака, який ще і в драматургії Карпенка та Кропивницького грав чи не домінуючу роль в розташуванні класових сил на селі. Одною сценою, одним персонажем була проведена ним надзвичайно яскрава перестановка іктів всієї композиції вистави. Сердюк, який нічим не нагадував Юру у тій ролі, мав гідного ворога, з яким не легко було боротись. Тут Курбас допоміг

Гнат Туря

Кулішеві перевести всю п'єсу у звучання іншого музичного ключа. Побутовий жанр зник в монументальному тонусі боротьби двох класових сил, чого не було у виставах тієї п'єси многочисленних театрів того часу.

Курбас навмисно підсунув Дубовикові на роль Муся Копистки – Сердюка. Він того актора хотів пом'яти на характерних ролях, бо оний вже був закостенів на любовниках-героях, і Лесь мав з ним багато мороки у «Фієско», після чого був даний план черговим режисерам потренувати Сердюка в іншому плані. Пам'ятаєш, як цей актор намагався ногами комікувати у ролі Васьки Огорока в «Бронепоїзді». У ту нічну пробу були ті прийомчики зняті і в Сердюка, і в Мар'яна.

Я наведу ще кілька прикладів, бо ними хочу собі й Тобі пригадати метод праці Курбаса з актором, не теоретичними медитаціями, а на конкретних випадках, що мали місце в нашому співжитті з тим великим режисером. Курбас був здатний на ходу, одним імпровізаційним засобом поставити на ноги (вірніше, переставити) цілу роль, цілу сцену і цілу п'єсу, і тим врятувати актора, а то й режисера від провалу своєї його роботи.

Ось приклад про режисерську візію майбутньої вистави чи вірніше деталі вистави.

В 1927 році Лесь захопився п'єсою Бергера²² – «Войцек» і працював над нею одночасно з «Малахієм». Чи не ти перекладала цю експресіоністичну драму? До речі, – кілька років тому я бачив її тут у виконанні німецьких акторів із Штудгарту. Дуже цікава постановка, прекрасна п'єса і ще кращі актори. Не можу збагнути, чому цю п'єсу не дозволили Курбасові довести до кінця? Але повернімось до нашої теми.

Після невдачі з «Золотим черевом» (не з вини Курбаса, а дякуючи шкурним інтересам Бучми, який в той час погнався в кіно за довгим рублем, і відсталості харківського глядача), Лесь в 1927-му році приступив до двох постановок одночасно. На жаль, як сама знаєш, «Войцек» згорів, як кажуть Соніні меценати з польського театру – «на паневце»... Як звичайно, режисерська інтерпретація обох п'єс, а саме – «Войцека» і «Малахія» були цілком відмінними,

²² Насправді автор – Бюхнер, а Берг, Альбан Берг – австрійський композитор, експресіоніст, послідовник Шенберга – написав 1921 року оперу «Войцек», а за Бюхнером; поставлена в 1925 році, вона мала успіх і міцно зв'язала «Войцека» з Бергом. (Л.Т.)

несхожими одна до другої. Ну та це загальновідома річ, і про це не будемо тут розсуджати.

В п'єсі була одна масова сцена: збори чи гуртова лекція, не пригадую вже точно... Саша Савицький за вказівками Курбаса вигорював простір сцени, що мав бути чи то кімнатою клубу чи класою в школі, були зазначені двері і кілька вікон. Викликали персонажів і кільканадцять акторів епізодиків та гуртовиків. Курбас походжав по авансцені кілька хвилин в задумі і курих папіросу за папіросою, не звертаючи уваги на нікого. Лаборанти сиділи в партері і, як і ми, по закутках сцени. Лесь, як видно, в уяві своїй накреслював динаміку і ритмічність появи цілого гурту людей на те збирище. Він не прийшов з накресленим на папері планом, його уява імпровізувала.

Нарешті кожен з учасників отримав свій номер і мав за викликом того номера з'являтися на сцену, хто через двері, хто через вікна, але в чітко зазначеній черзі і в часових інтервалах, то цілими групами, то поодинокі, з відповідними вигуками, репліками, характерними для виконуваних персонажів та членів гурту. Ніхто не міг уявити собі, як та панорама появ, вигуків, окремих слів та цілих, не зв'язаних між собою фраз мала виглядати та звучати. Сценарій, продиктований режисером, був поза нормою звичних записів. Ні словами, ні нотами ані геометричними рисунками та формулами його не можна було зафіксувати на папері. Кожен повинен був запам'ятати свій номер, ритм свого руху та поведіння, час появи на сцені і свого місця (мізансцени). Курбас перейшов у партер і звіттам, після сигналу, почав вираховувати такти, а кожен з акторів пильно мусив слідкувати за своїм вступом у музично-зорову та звукову дію. Сцена збору, появи на сцену біля 25-ти людей тривала біля півхвилини, але за колоритом руху, реплік, вигуків, взаємних суперечок і нарешті окупації своїх місць це була колоритна і динамічна сцена, яку можна було музично зілюструвати, розкласти по нотах і звести в партитуру, записати фонографом, зняти на плівку, – і слухач, глядач побачив би та почув надзвичайно оригінальне видовище, що складалось із широкого комплексу театральних засобів та ефектів.

Ніхто з акторів не знав, скільки Курбас виношував цю картину, скільки же він її планував. Ми були тільки свідками, як він нами виліплював, різьбив та вимальовував своє «видіння», як він імпровізував... а ми були податливими фарбами, звуками, фігурами.

І це була велика заслуга березільця, коли він своїм фізичним і духовним матеріалом міг служити тому великому майстрові в реалізації його творів. Чи це була деспотична диктатура, нівелюючи творчу потенцію актора??? А що довели ті, які з протесту перед диктатурою Курбаса пішли на власні творчі пошуки?...Де той театр, де той актор?..

У наступному листі розповім про роботу Курбаса з актором над роллю в «Диктатурі», щоби доповнити вже сказане з тієї педагогічної ділянки Леся.

Цілую Тебе, моя рідна товаришко наших незабутніх часів з «Березоля» та безсмертного творця його.

Твій старий вже старий

Ромео.

* * *

20 лютого 1972 року

2 травня 1972 р.

Дорога моя Джульетто!

Минули наші часи! Не шарпаймося! Признаймося, що вже час настав на молитви та на чекання останніх дзвінків перед відходом Харонового човна. Бачиш – і Василько відійшов з поля бою, і він залишив чимало нескінченного, неполадженого. Таке й нас чекає, а мене кожного дня... І на це немає ради! Сідаю до машинки і на півслові уриваю, лягаю на тапчан і чекаю: а що далі буде??? Отак, як видно, і Василько закінчив свій шлях на півслові?!

Рік тому розповідав мені Братунь про те, як у Львові відбулась читка п'єси небіжчика Василя Степановича на тему ролі Курбаса в театрі. Ця імпреза, за словами розповідача, виглядала так, що під час першої дії слухачі засипляли, а на другій дії зала вже світила пустою. Не знаю, чи воно так, чи ні, і невідомо мені, що це за архітевр. Однак – з діяльності Василька за останні роки видно, що тема Курбаса не була йому чужою і байдужою. Про це свідчить хоч би й книжка спогадів «Лесь Курбас». Яка вона не є – добре, що є! Другої ще немає, і Бог знає, коли буде. Не ті часи... А я все ж таки покладаю великі надії на молодшу генерацію, яка не дасть Курбасові розтворитись у нірвані, і цього їм бажаю від всього свого старого серця!

Два місяці тому я писав Тобі про роботу Курбаса з черговими режисерами та акторами. Сьогодні постараюсь продовжити цей «балак», як каже примадонна Соня зі Львова.

Отож «Диктатура». Пригадуєш ту несамовиту постановку, виставу, і нас усіх у ній? Верхацький Михайло написав есеї про цю працю Леся, який може найбільш ярке світло кинути на режисерський почерк нашого вчителя. Звичайно, що він у тій статті не зміг розгорнути весь вахляр, усю амплітуду засобів і прийомів того постановника, і навіть тієї окремої вистави. Все ж таки з цього есею вдумливий читач може збагнути ту прірву, яка різнила Леся від усієї плеяди тогочасних режисерів, не тільки наших, то є – українських. М. Верх.(ацький) вияснює деякі втілення його у виставах, які можуть служити матеріалом для порівнянь із практикою численних режисерів пореволюційної доби. Я особисто не раз вже згадував Тобі про те, що багато чого із Курбасових режисерських знахідок я находив і находжу ще й тепер – у сучасних постановників світового театру.

Але дозволь повернутися до теми: робота Леся з актором над роллю.

У «Диктатурі» я грав Чирву-Козиря. Праця над тією роллю, і над останньою в «Березолі» з Курбасом, а саме – над Зброжеком в «Маклені» були лебединою піснею і Леся, і моєї скромної особи. Я вже писав Тобі в попередньому листі про те, як Лесь виправляв режисерів і акторів в постановках, що виходили із режштабу, т.є. робіт молодих його вихованців. Лесеві постановки не підготовлялись у тій лабораторії. Він приходив на проби з виношеним у своїй уяві планом, і з тим, що вже встиг переварити у своїх розмовах з художником та композитором, з драматургом. Я теж згадував Тобі про його експлікації, з яких основна маса акторів не могла скласти собі чіткої і ясної картини майбутньої вистави. Остаточний образ вистави, ролі виринав у нас на пробах при декораціях, при музичному супроводі та інших компонентах (костюм, грим і головним

чином – освітлення). Ці всі деталі завершували всю попередню працю з режисером і навіть нашу власну індивідуальну розробку ролей. Часто бувало так, що тільки одягнувшись в костюм, вийшовши на сцену в закінчених декораціях, в остаточному освітленні – актор зажив в обставинах, запропонованих драматургом і режисером. До того моменту він часто плавав у невідомому та неосвоєному просторі. Кажу це тому, що кінцевий образ режисерської інтерпретації вистави був ясний і конкретний тільки в уяві Леся, а образ цей остаточно оформлявся в матеріалі, коли вже всі складові частини режисер мав перед собою на сцені в час генеральних проб, яким не раз не було кінця...

Приклади:

В «Диктатурі» була сценка – група селян із середовища Чирви довідалась про приїзд Дударя і зібралась для обговорення плану протидії. На перших пробах ми читали свої тексти і не здавали собі справи, як має виглядати та сцена, які зовнішні обставини будуть супроводити і оформляти ту групу і т.п. Курбас нам нічого не накидав, не підказував, аж поки ми не вийшли на готові станки, аж поки перед нами не появилися рухомі планшети, а між ними маленькі хатки. Кожен із нас сидів за такою хаткою, що означала його замінок, і всі ми виголошували свої репліки, словом, вели дію, яку запропонував нам автор. Аж тут зазвучали тривожні музичні пасажі, хатки забігали кругом нас, а ми над ними, в освітленні рухомими снопами яскравих прожекторів, включаючись у ту веремію – стали приноровлюватись до зовсім для нас несподіваних обставин. Разом все це зазвучало мракобісною картиною паніки, наступу на противників акції, яку віз Дудар у Богом забуте село. Тільки в час проби кожен з нас збагнув, віднайшов своє завдання і місце в згаданій сцені і п'єсі. Тільки тоді кожному з нас став вимальовуватись

З «Диктатури», хатки

зовнішній вигляд ролі. Тільки тоді я подумав про грим, костюм, характер інтонації слова і ритм мови.

Другим вирішальним моментом у творенні образу Чирви була сцена мітингу, в час якого цей персонаж виголошує промову, що відображала основну лінію поведінки його клану. До останнього моменту, т.е. до прийняття «реперткомом» вистави, Курбас не мав часу і не звертав уваги на монолог Чирви, який я виголошував під самими верхотурі ями сцени, на вузькому планшеті першого плану сцени. На окремих словах монологу я то піднімав руку, то опускав її, і в той час на мене падали різні промені з рефлекторів, вони остаточно осліплювали мене, а я без окулярів, у гримі, безпомічний перед страшним простором, що з'яв переді мною з-під самих колосників, не тямив, що говорив, бо в додатку асонансна музика глушила моє безпомічне слово. І ось в час генералки, в присутності «влада імущих», в антракті, перед сценою мітингу, я звертаюсь до Курбаса з питанням – як же мені бути з тим монологом? Лесь схопив мене за руку, потягнув у фойє, взяв текст моєї промови і буквально проречитативізував, вірніше, проспівав її, нав'язуючи до Мейтусової музики, і тут попросив мене повторити ту «мелодію» цілого монолога. Це я зробив, не здаючи собі справи з того, як воно буде звучати з оркестром і вообщє, і пішов на свої верхотурії, як звичайно – напівпритомний.

Орису, Ти пам'ятаєш ту сцену (центральну у всій виставі), це був шедевр Лесь і його режисерської майстерности. Монолог Чирви зазвучав, як арія «Бориса Годунова» (це звичайно, в речитативному плані). Але я подаю Тобі цей момент із співпраці актора з Курбасом як ілюстрацію всієї системи його виховання нового актора, для нового театру, і зокрема для його режисерських експериментів. Цей актор мусив був бути гумою, мусив був ловити на лету всі вказівки автора вистави та його задуми. Чи це нівелювало індивідуальність актора, як згодом спекулювали всякі кликуші та плакальниці над безталанними долями невдах?.. Мене та система збагатила технікою, яка допомагала мистецтву перевтілення і тривання в образах, які були необхідні для вистави, для п'єси, для нового театру, яким був «Березіль».

Працю Курбаса над вихованням нового актора слід розділити на два етапи:

1. Постійний вишкіл і тренаж між постановками (станції, лекції, доповіді різних спеціалістів, вправи по «системі» Лесь і т.п.;

2. Практичне застосування в постановках всього того, що було запрограмоване і в 1-му етапі.

Звичайно, що тільки в постановках Курбаса можна було доглядіти значіння і мету вишкільної програми, тільки там можна було доглядіти завдання її та остаточну мету. У рядових поставах членів режштабу можна було завважити тільки окрушини всієї великої березільської ідеї. Коли Лесь бував змушеним встрявати в їхню роботу (майже на генеральних пробах), то він дещо встигав вправляти у належне русло, однак тільки в його постановках слід шукати виразу і вияву «березільства». «Диктатура» була однією з найвзначніших режисерських осягів Курбаса, і дуже шкода, що й досі цю виставу стараються списати в категорію «провальних». Композитор Мейтус міг би чимало спричинитись до встановлення цінних «віх» для проблеми модерного оперного мистецтва, коли б спробував пригадати все те, що Курбас підказував йому, співпрацюючи з ним над тією виставою, і що було зреалізоване ними обома в «Диктатурі». Вистава та була колосальним кроком вперед по багатьох лініях проблем, яким Курбас буквально кипів. Ю.Смоличеві і театрознавцям того часу історія не простить, що вони так ганебно злегковажили цю постановку.

Про дальші наші медитації відносно роботи Курбаса з актором – в слідуєчому листі. А тепер коротко постараюсь відповісти на Твої надзвичайні чи пак – окремі питання:

Хто оформляв «Гайдамаки» у 20-му році на прапрем'єрі – не знаю. Ти згадуєш прізвище Лісовського. Але добре знаю, що те саме оформлення було і в «Березолі». Петрицький тут не мав ніякого відношення, а Меллер і поготів. Основа станків і завіс була ідеєю самого Курбаса, бо це було необхідне всім його мізансценам і монтажу картин. Постановка була в нас та сама, що й в 20-му році. Цензура вимогла тільки заміни «благодичного» на додаток до Залізняка, і перший монолог Лейби «Яремо, гей ти хамів сину» було передано шляхтичеві, якого у нас виголошував Сергій Карпенко.

Польшу грала і в 20-му році і в «Березолі» в Києві – Марія Петрівна Стукаченко. В Харкові цю роль виконував Дробинський. При чому тут, і хто це вигадав, – Гаккебуш (сухоребру) – поняття не маю... Решту запитів лишаю Ліпі, яка має цілий мішок відповідей. Однак

про участь в музичному оформленні «Гайдамаків» Прусліна скажу, що остання пісня «А в нашого Галайди» не мала ніякого відношення до творчості того диригента в київському періоді нашого театру. Знаю тільки, що він дещо додавав і доповнював **в оркестровці**, але це було даниною для складу «музикантів», які часто з причин «необорних» обставин мінялися. Всі увертюри, пантоміми, за винятком народних пісень, були Глієра, решта належала Лисенкові та Стеценкові.

Тільки що (буквально сьогодні) повідомлено нас, що данський гіфт завернено назад до оної країни, але не дочекавшись ще її, знову вислано новий наклад, бо старий міг вже попусуватись. Можливо що повторний не затримається так, як попередній?! Фірма обіцяє дошукатись причини цього казусу. Чекаємо дальших вістей про цю мандрівку від фірми, і можливо Твого підтвердження прибуття гіфту у належні руці.

До слідуючого разу – обнімаю. Цілую, пригортаю і вообще!!!
Навіть у загробному життю – вірний Тобі

Ромео.

* * *

15 травня 1972 р.

Дорога моя Рижетко – ректе – Орисенько!

Дуже дякую за вичерпного листа відносно Твоїх міркувань; відносно спогадів та «ревелицій», наших і випадкових співучасників доби Березоля та його незабутнього керівника – Леся Курбаса. Час летить, події міняються і нас міняють, а разом з тим погляди наші теж підпадають під ерозію історичних процесів та мінливих обставин. Яскравий приклад того може служити книжка спогадів, про яку мова у нас вже від довшого часу точиться, і, як видно, ще довго вона буде тривожити всіх, кому дорога та доба. Люди, які брали участь в тих буремних часах, одне писали і говорили тоді, зовсім інакше оцінювали вони події в час підготовки книжки, і напевно тепер міняють свої погляди на той неповторний процес, під кутом сьогоднішнього дня. І на це, як видно, нема ради! «Березіль» буде ще довго тривожити нас, наших нащадків, і тут від суб'єктивізму та зовнішніх впливів – трудно спастись. Одинокий рятунок – **історична перспектива**. Вона завжди давала змогу підняти на висоту, з якої можна події охоплювати всесторонньо і об'єктивно.

Книжка лежить у Тебе на полиці, і хоч Ти не заглядаєш до неї, багатьом вона служить довідником, і люди черпають із сторінок її багато дечого, що їм досі було недоступне і незнане. Думаю, що нам вже нема чого сперечатись з тими, що вже нас не почують. Пишім те, що ми знаємо, що запам'ятаємо, і воно колись знайде читача, який складе собі справу з того, що й до чого... Дуже важно, щоби чим більше і всесторонніше освітити проблему і справи, які нам на серці, і які хвилюють нас.

Я вже кілька разів брався за дискусію з авторами існуючої книжки споминів, і кожного разу зупиняюсь і задумуюсь над тим: чи варто тратити час на боротьбу з вітряками і покійниками?.. Чи не доцільніше зупинитись над окремими питаннями, над окремими постановками, над окремими моментами по системі акторського виховання, і освітити їх так, як бачив, як знаєш, і залишити в спокою інакодумців?.. Хай згодом, після нас, розбираються нащадки і самі дошукуються правди. Їм буде це більш з руки, бо над ними не буде тяжіти той груз, який нас давив і давить досі. Та й справді; чи можу я вимагати від Федька Радчука, щоб він думав так, як я?.. Чи Сердюк може побороти ті комплекси, які давлять його й досі? Думаю, що питання про них і їм подібних може бути темою окремих обговорень – за іншої нагоди та інших обставин. Книжка вийшла, її не поправиш, і хай виконує свою ролю, на яку вона здатна. Про «Березіль», про Леся давно повинно було з'явитись багато книжок, як це бува у культурних народів з такими явищами, як наша проблема. Я вірю, що недалекий той час, коли полиці будуть завалені працями про нашу золоту добу театральну, про Леся і про ті буремні часи.

Якщо доля судила нам ще трохи понудити світом, то не марнуймо часу, берімось за свої машинки умислові та технічні і вистукуймо на них те, що пам'ятаємо, те, що справді було, і не мудрствуймо лукаво в стилі Федьків та інших С-в. Хай вони самі оправдуються перед історією та совістю, якщо вона у них вообщє була...

«Коли ходить про стислість», як кажуть мої єдинокровні брати-галичани, то небіжчик Василько – таки найбільш вичерпно проаналізував добу Молодого театру, і не погіршив «яканням», на зразок Степана Бондарчука та інших. Про «Березіль», з відомих при-

чин, йому менше поталановило, бо він став там заплутуватись між кількома соснами, та й недовгий час він там був, що сама Ти це знаєш.

На цьому кінчаю свою цю писульку й обіцяю в наступному листі повернути до праці Курбаса з актором, в чому мені Боже допоможи!...

Чи Ти ще допомагаєш собі «лібріюмом»?..

Цілую Тебе, моя недійшла любове, і чекаю нових каверзних питань.

Твій Ромео.

* * *

Від Сергія Білокона
20 июня 1972

*Листи від С. Білокона
(22.06.1972)*

Дорогая Неллочка!

Прости меня, пожалуйста, что я столько времени Тебе не писал. Я сейчас слишком во взвешенном состоянии, вообще для меня, к сожалению, характерном. Обстоятельства, как Тебе известно, сложились для исследований моих уж крайне неблагоприятно. У меня почти восемь месяцев жизни ухнуло в трубу, поскольку за это время я почти совершенно ничего не смог сделать. И жалко: знаешь ведь, что никто «не войдет в положение» и не прибавит к отпущенному мне на этом свете – утраченное. Я, конечно, слишком пассивен; следовало бы предпринять какие-либо «шаги», поискать что-нибудь более симпатичное, скажем, сумасшедшую миллионершу, которая взяла бы меня на содержание... Но с другой стороны, неприятно само предложение себя, не хочется ни с кем связываться. Уж коль скабиная²³ историография так ко мне отнеслась, – им же в конце концов и хуже. Знаю же я, что я вот такой, стало быть, их оценки и оргвыводы из них интересовать меня особо не могут. Вот не решил только, каково значение тех возможностей, которые так уже и останутся нереализованными.

²³ Від історика Скаби (Л.Т.)

* * *

18 августа 1972
Трускавец

Бог ты мой, ну, что за жизнь пошла! Вот где слабые стороны эпистолярных общений оборачиваются вдруг всеми сторонами. Ты просто не представляешь, до чего я дошел, если профессиональные требования историографии хоть и вошли мне, что называется, во плоть и кровь, а так иногда хочется поговорить, глядя в лицо, а не в бездыханную бумагу, что душа, кажется, облывается от безысходности. Можешь ли Ты определить, сколько мы все утратили, если представляется необходимым говорить о минимальнейшем прожиточном минимуме! А что, если еще закрадывается сомнение в том, что на небе получим сатисфакционный пирог? И каково отсюда выпутываться каждому поодиночке?

Интересно, сколько бы получилось печатных листов, если собрать из моих писем все содержащиеся в них нарекания и просто рассуждения о бытии. Пожалуй, вполне естественно предположить, что я уже человек конченный, что частое растравливание собственных ран граничит у меня с определенными комплексами, которые мне уже до смерти не дадут сделать ничего доброго. К счастью, я изловил себя на том, что после излияний в роде данного я от груза на плечах моих громоздящегося, – освобождаюсь, откуда-то берутся силы, из пепла, казалось бы, возрождаются опять несбыточные надежды и наивнейшие иллюзии... Ах, как великолепна все же жизнь! Какая роскошь подержать в руках неизвестную, только что найденную старую рукопись и иногда – как в награду – посмотреть на Большую Медведицу и прочее!.. Ах, черт возьми, как хочется побыть человеком!..

Вероятно, проблемы деловой части Твоего письма успели потерять остроту, но вопросы остаются вопросами, а разъяснять следует почти все. Итак,

1. Потрясающий старик на август, кажется, уехал в Одессу, но он дал мне номер своего телефона, и когда Ты поедешь в Киев (когда, кстати?), мы его исчерпаем. Правда, он, по-видимому, психически аномален и при первом удобном случае принимается повествовать о различных ужасах, от которых глаза встают дыбом. Для старика, обеими ногами стоящего в гробу, при его жизненном пути, это может быть и натурально, как знать? Возможно, сие обстоятельство Тебя и не устроит, но претензий ко мне быть не должно, ибо я услышал имя Курбаса и сразу же Тебе написал, а в этом ничего дурного не усматриваю... У него есть фото основателей киевской Академии Искусств с Нарбутом, которое он мне уже пообещал презентовать, поэтому лично я решился все же идти на то, чтоб иногда (раз-другой-третий) переживать страшные минуты...

2. За имя и отчество Каплера мерси. Домашний его адрес мне ни к чему, т.к. в принципе не коллекционирую автографы всех подряд знаменитостей. Мне нужно лишь получить от него сведения об интересующих меня Тарковских, с коими он, насколько мне известно, состоит в родстве, а больше ничего.

3. В бумагах Старицкой-Черняховской есть черновик одного или двух актов и сцены репетиции. Текст интересен весьма и весьма. Кстати, о какой авторской монополии Василька в «Зайцах» Ты говоришь? П.Орися уверяет, что авторами были все и в первую очередь чуть ли не Майк Йогансен. А знаешь, неплохо было бы провести монографическое исследование нескольких (если не всех) спектаклей в отдельности, собрать и систематизировать о каждом все известное, не правда ли? Если данная идея Тебя воодушевляет, могу Тебе помочь.

4. Ничего себе – «побольше стихов»... Думаешь, это так просто? – Неплохая аналогия: когда человек отдает кровь, сколько должно пройти времени (только времени, не говоря ни о чем другом), чтобы она восстановилась?...

5. Не обольщайся насчет своих армянских предков. В лучшем случае мы замешаны – в частности – на половцах и не менее цивилизованных черных клобуках. Что-то я сомневаюсь, чтоб у них были музыкальные завитки в евангелии... Так что и с этой

стороны происхождение у нас что ни на есть недворянское. Дворяне практически все ушли в тупичок. Да. А Восток и тут же Запад – вообще пикантная почва и, вероятно, даже перспективная...

6. Но почему Ты решила, что п. Орысе исполняется именно 70? Кажется, именно к 70-летию Танюк носил Малиновской свой силуэт, а это было уже, дай Бог памяти... Передай ему привет, пожалуйста.

Что за вопрос! Разумеется, хочется! Счастливо!

Твой С.Б.

*Лист від Гали
з Дягови*

* * *

**Лист від Галини Павленко
з Дягови**

10.08.72

Здравствуйте, Танюки и Корниенки!

Я надеюсь, что ваш план удался хоть наполовину, и вы все встречаетесь в районе Херсона?!

Относительно Оксаны. После твоего отъезда эти фурункулы возникали у нее очагами периодически через 1,5-2 недели, лечила я их ихтиоловой мазью, алоэ и реванолем (мазала), а потом все это заклеивала марлей и клеем БФ-6. Я консультировалась у врача – сказал, что надо сделать или переливание крови (что при ее восприятии боли будет очень трудно, надо 6 раз), или попробовать пить пивные дрожжи. Последние мы купили и начали принимать (3 раза в день), а как у Антонины Михайловны она их пила, не знаю. Надо недели 2-3 принимать и не употреблять острых, соленых блюд. Ну она их и не ест. Думаю, ничего страшного нет, это именно простудного характера.

Ясно, что я ее не обтирала – т.к. это еще усугубило бы простуду – да и как можно было?

Шура ее почти не возил, т.к. она боялась, чтоб за фурункул не тронул, а потом он вообще был на других работах. Транзистор он себе купил перед этим сам, но мы отдали и тот. В

последние два дня перед отъездом покатал ее, а Сергей зафиксировал это на пленке, так что так или иначе, но перед подружками ей можно будет позадаваться, по-моему, она и сама уже поостыла к этому виду спорта. А фото мне очень понравились, где она на лошади и где они в испорченный телефон играют на лавочке без Алика. С Витой они и дралась и мирилась, всякое было. Но вот удивительно: ездили мы к Горбуновым на Десну, и она попросила ее там оставить на пару дней, и они очень звали Виту и ее. Наша не захотела, а Оксана долго канючила, и я согласилась. А на 4-й день Леон. Дмитр. привозит ее, говорит, пристала – хочу домой. И с тех пор с Витой в обнимку стали ходить, заступаться стала за нее – просто вроде пошептала ей кто-то. Все прямо заметили это и удивлялись такой перемене, видно, соскучилась одна без друзей. Ведь было, что обеим доставалось от меня, всякое было. Говорю, – приедешь на тот год? – приеду, говорит.

А насколько это у нее откровенно или из вежливости – уже сама вам скажет. Читали мы с ней мало, очень Оксана любит, чтобы ей читали, но сама не любит, хоть и читает ничего, а вот ты больше давай ей практических заданий по математике. Она считает хорошо, но отвлеченно от жизни. Я говорю ей – купи 100 яблок, а она – ста яблок не бывает (?!). Вот пусть она сама сосчитает, сколько стоит 1 кг хлеба, а сколько 2?

Бельчонок, вероятно, попал в чьи-то руки, раз он такой ручной был. У нас в Киеве тоже вот так – выскочила белка во двор в грозу и кто-то поймал. Жалко Оксанке будет. А Кузя у нас стал таким верхолазом, ворует у птичек яйца, переворачивают с Ладой все, что можно, в комнате, вешается на занавески и т.д. Он бы уже в городе не смог жить. Раз меня сопровождал, наверное, с километр, пока я заметила и взяла его на руки, чтоб не потерялся. Лада наша еще игривее, чем Кузя. Но у него удивительная способность много и очень много мурлыкать. Уже приехал Юра. Они (Горбуновы), вероятно, после 15 августа будут уезжать. Были у нас с Юрой на прошлой неделе. Завтра, 11-го, думаю съездить с детьми к ним, надо отвезти овощей, фруктов. К сожалению, они очень неприспособленные к жизни люди. Купить – они понимают только на базаре, а рядом у

соседки – почему-то стесняются. Сколько я им не советую, как лучше и где купить, а только москвичи, которые там отдыхали, посоветовали им – теперь им лучше. А Катюку запичкает Галя лекарствами. Дает аспирин, потом ведет купаться, а потом хочет, чтоб девочка не простудилась, а Юра и вообще не дает Кате самостоятельно шагу ступить. Я их ругаю, ругаю за это, а они смеются – если б она такая, как Вита была! Так в том то и дело, говорю, что вы, отрывая ее от детей, не даете ей у них учиться всему детскому. Да, посылаю папину письмо, адресовано (Танюк-Павленко Г.С. для Оксанки Танюк-Корниенко лично в руки).

Мне он не пишет со времени угрожающего письма, после которого я ему деньги послала.

Надо будет послать ему для Коли яблоч.

Посылаю фото, для Антонины Михайловны пошлю в Киев.

Привет всем вам – целую, от Олега привет. Пишите. Галя.

Да, сколько ты еще монографию о Крушельницком переделывать будешь? Если я не ошибаюсь, ты работаешь около 5 лет с ней? У меня не хватило бы духу. И напиши, когда по телевизору будет идти твой спектакль, чтоб и мы посмотрели.

В этом году мы действительно обошлись без отпуска, т.е. формально он у меня и сейчас, но если никуда я не еду – т.е. не отключаюсь – то это все равно, что его нет. Спасибо за приглашение, возможно, зимой и воспользуемся им. Ну а теперь принимайся за Оксанкин режим. А у нас для нее режима никакого не было – пусть организм ребенка отдохнет от обязательной программы хоть летом – ведь и им разрядка нужна.

Ну я уже расписалась.

Целую, привет Нэлли, Антонине Михайловне и Николаю Марковичу.

* * *

Здравствуй, Оксаночка!

Ведь ты собиралась написать нам?

Вита говорит, чтоб я передала тебе и дяде Лене привет от нее. И говорит, что если ты приедешь на следующий год, то будете хорошие сестрички и не будете ссориться совсем, правда?

А Алик позвал на свой день рождения много мальчиков и девочек и они все танцевали, а когда ели сладкое и торт, Вита говорит: – «Вот бы Оксана любила такой торт, а когда я делала его, она половину крема съела, говорит, тудя столько не надо».

А Катя, когда была у нас, тоже о тебе спрашивала, и Таня с Любой тоже. А Кузя и Лада все время играют и Лада уже игри-вее Кузи стала, на всех сама нападаєт. А у тебе там никаких зверюшек сейчас нет?

Если ты будешь у моря, собери разные ракушки для школы и обязательно пей те же таблетки, чтоб до школы поправиться совсем и безповоротно.

Ну, целую тебя крепко – твоя тетя Галя.

Херсон і Миколаїв (я вже виїжджав і туди) – абсолютно не українські міста. Важко повірити, що в Олешках міг народитися Микола Куліш, од прізвища якого чиновники сахаються, як од чуми! Маленький гурт письменників, театр – і суцільні поклони Катерині, Потьомкіну. «Раби, підніжки, грязь...». Суворов для них геній. Ушаков для них культова постать, а Олешки – Цюрупинськ!

Однак усе не зовсім так, як виглядає гастролерам і місцевій партократії, якій «какось-то по-руські льокше».

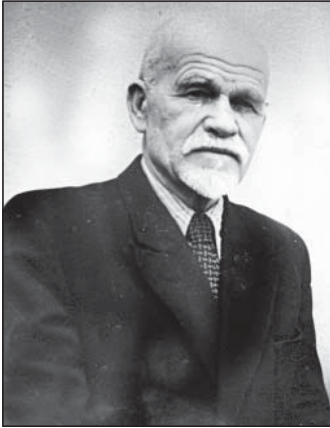
Будували Херсонес Таврічеський українські селяни, солдати з кріпаків й селяни з околишніх хуторів – українці вільного степу. Не випадкова Кулішева Марина та її повстанці – під гаслом «Люльку запалено!» – тут була воля й свобода, тут **вибухало!**

Суднобудівництво почалося в Херсоні, а потім його перенесли в Миколаїв – Дніпро в Херсоні був замілкий. Тут гарні землі, хлібний край...

Але я не про це. Навіть на прикладі одного роду – Корнієнків – можна багато зрозуміти про Україну. Нелля трохи побоювалась суворого діда, він з тих, які нікому не давали наплювати в свою кашу. Українець, начитаний, блискуче знав історію. Вижив – позаяк селекціонер, від нього багато

7 серпня

Херсон і
Миколаїв

Марко Корнієнко

залежало. Родина велика. Бабуся Килина – з Овсянникових, російський рід, я її ще застав – мудра, спокійна. Божа людина. Біля неї – родичі і родички, які присвятились Богові.... Гануся, приміром, це сестра баби Килі (Акилини). Чоловіка баби Ганусі посадили за український націоналізм, дядько Андрій відбув свою десятку, вийшов хворий, викладав українську мову й літературу – помер 1963, здається, року. Син його Славко береже його бандуру, його сорочку і його українську душу. У Славка самого доля не проста – закохався в жінку, яка розвелась з чоловіком (рік минув), але той

до неї ходив і їй погрожував. Сталося непоправне – під час якоїсь образи і садизму з його боку вона не витримала наруги і вдарила його кухонним ножом, влучивши у серце. Суд визнав, що мали місце обставини, афект, самооборона. Я теж думаю, авторитет роду Корнієнко – Овсянникових (Михайла Герасимовича Овсянникова дуже поважали) врятував її від в'язниці. І Славко, всупереч усім пересудам, з нею одружився.

Дочок у Марка Трохимовича було дві. Старша, Таня, померла зовсім малою, а Марія, Марія Марківна – живе в Херсоні, інженер, металург, вдатна до техніки. Вона була у нас в Москві, тітка Муся, трохи фрекен Бок, але людина гідна, чесна, тривожна. Ми до неї неодмінно підемо.

Синів у діда Марка було четверо – Шура, Павлик, Микола, Георгій (Юра). Шура 18 років пішов добровольцем (ніжний, ліричний, писав вірші, колекціонував камінчики) на фронт і загинув під Сталінградом. Згинув без вісті – уже в 60-ті роки піонери-слідопити знайшли його могилу, назвали його іменем школу – і запросили туди на шанування Сашкової пам'яті бабусю Килину й тітку Мусю.

Троє братів – люди непересічні, відомі, талант і праця. Найстарший дядько Павло – керує в Києві у Раді Міністрів відділом чи управлінням – будівництво (зокрема, мостів). І ті ж мости через Дніпро – його подвижництво. Дружина його керує в Києві госпіталем МВС, гарний фахівець, жінка сувора – але на відміну від дядька Павла, до «націоналістів» ставиться з усією запеклістю росіянки Марії Василівни Пономарьової, і дядькові Павлові непросто було привчити її до української поезії – коли ми у них гостили – він читав уголос Драча, Вінграновського, Бориса Олійника, добре орієнтується у мистецьких новинах. Спілкується з братом Миколою, Нелиним батьком, зі мною і Неллею – виключно українською, вижартовуючи свою Марію Василівну як «руку Москви». Помалумалу і вона змінює свої погляди, відмовляючись від категоризмів. Арештами 65 року вже була **обурена**, хоч і стримувала нас «від крайнощів». Компартиїної бюрократії не сприймає абсолютно. Ходять до театру імені І.Франка, люблять українських акторів, охоче читають книжки, які ми їм привозимо.

Микола Маркович сьогодні шляховий майстер (йому й квартиру дали в будиночку шляховиків на Чапаївці) – плюс винахідник в галузі бетону, асфальту, промивання залізничних нафтових цистерн. Має десятки патентів, в тому числі й закордонних. Але якось так виходить, що коли його висувають на нагороду, приписують зверху директора заводу, парторга,

Марія Корнієнко

Микола Корнієнко

Георгій Корнієнко

майстра, – перших згори нагороджують, а до нього, підписаного найнижче, черга **не доходить...** Дотепний, богемний, трохи гульвіса, витівник, він прожив складне життя. Сидів у тюрмі відразу по війні, позбавлений орденів і медалей; по смерті Сталіна перед ним вибачились, але він їм того не пробачив, медалі й ордени **не прийняв** і живе бідно, без грошей, без дорогих меблів. Зате шанований як шляховий майстер робітниками, сусідами, численними друзями. Микола Маркович – істинний українець, битий, але «воно знову оживає і сміється знову...».

Наймолодший – дядько Юрій або Георгій Маркович Корнієнко – міжнародник-американіст, без будь-чиєї підтримки і «блату» – блискуче вивчив англійську, опанував стратегію – і став незамінним на дипломатичному Олімпі, – хлоп з самих низів, українського кореня і туги за Україною. Троє братів з Херсонщини, кожен в міру своїх можливостей робить діло, всі троє – люди чесні, добрі душі, некар'єристичні, дійшли свого місця самовдосконаленням і наполегливістю. Георгій Маркович – 1926 року, Шура був, очевидно, 23 року, Микола – 1915 року, д. Павлик, мабуть – 1913, а тітка Муся, мабуть, 1912 року.

Отож Херсон не зовсім такий, яким його малюють. Нелля мала друзями братів Парасенків, старший Сашко – пробував її сватати, молодшого Валерія – моряка – я знаю; їхні батьки теж відсиділи десятку і теж за «український націоналізм»...

У Скадовську живе Ліда Гук – з КТМ. У неї був обшук – в лютому. А тепер через другі-треті руки я дознався, що повторно – обшук був **за кілька день до мого приїзду** – минулого четверга. Ліда не здається – не той характер. У Оксани Яківни і Славка говорили про неї гарно.

Окрема тема – Льоня Череватенко й Наталка Величко. На перших порах він ходив як шаленець – очі світилися, виструнчився, щодня – нові ідеї, усмішка ажніяк не авгурова – дитинно-чиста.

А потім Наталя, здалось мені, зрозуміла, що кар'єрно їй цей шлюб із сценаристом, хай талановитим, – не світить... І кінострічка пішла розкручуватися назад, – з прискоренною швидкістю.

Не є джентльменством говорити зле про жінок, але в цій ситуації я стовідсотково на Льоніному боці. Фізика кохання не годна вичерпати всіх таїн шлюбу – а був він у них поспішний... Здається, вони це розуміють.

P.S. до серпня. Сатановський:

Вот вы все морочите голову – «нет» – «нет», а Марк Захаров уже получил партбилет!

– ?

– Пока еще только кандидата. Но помяните мое слово – через год он будет главный! Его готовят на место Плучека.

Парадокс. У самий розпал арештів і розгулу тупості – подати заяву в партію!

На таке здатний лише Марк. Його фрази про себе – правдиві.

– Понимаешь, я игрок! А на кону столько поставлено! Мне уже без пяти сорок – куда тянуть?

М. Захаров

Серпень

Серед українців нема лауреатів Нобеля; хоч висували на премію і Франка, і Грушевського (була спроба); серед народжених в Україні євреїв – є, українці – поза нормою.

Чому?

Все та ж «російська ідея», – для Європи, згідно якої ми лише провінція «Великої Росії» – отож усе має іти «з Центру» і під контролем «Центру».

Між тим є постаті, які заслуговують на таке світове визнання.

Приміром, Шерех-Шевельов.

Я вже місяців за три-чотири (1972! – як поштовх!) вивчаю цю постать. Почалося зі статті про Миколу Куліша, далі його дискусія з Донцовим, тепер – мовні проблеми.

Дістав «Die ukrainische Schriftsprache», 1966 – шкода, німецькою, але – дуже й дуже цікаво...

«Не для дітей» – маю

Він ще в доброму здоров'ї, 64 роки, поза партіями.

Дістати (?) книгу «Ein neues Theater» (1948).

Але найдужче він цікавить мене як молодий глядач «Березоля», як свідок перемог і поразок Курбаса.

Наші філологи й люди культури мусили б висунути Шевельова на Нобелівську премію.

Торік я сказав про це Ол. Тер.-чу. Його пересмикнуло від прізвища Шевельов. Щось між ними було? Він же учень Шевельова (студент)!

Додаток з
листування

Вельмишановний Лесю Степановичу!

Дуже вдячна Вам і пані Неллі за книжки, що Ви мені надіслали: 27-й том Ваших «Щоденників» (2 примірники, один з яких я обов'язково передам до фондів Сумської обласної бібліотеки) та працю Н. Корнієнко «Український театр у переддень третього тисячоліття. Пошук». Ця остання, разом із попередньою монографією пані Неллі «Лесь Курбас: репетиція майбутнього», допоможе мені більш ґрунтовно розібратись в основах пошукового українського театру, фундатором якого в Україні був Лесь Курбас. Потім я маю на меті передати і цю книжку також до фондів розділу «Мистецтво» нашої бібліотеки.

Надсилаю Вам свою нову статтю «Валентина Чистякова. Історія наукового дослідження її творчості». С.І. Гордєєв переглянув текст, зробив кілька невеличких зауважень і дав дозвіл надрукувати, якщо буде така нагода.

18 вересня я чула по радіо коротенький виступ Юрія Шаповала, а після того — через годину, по радіоканалу «Культура» другу передачу на ту ж тему, присвячену Аллі Горській, а також Ваші слова про неї та «інших» — підписантів. (Сподобалась мені іронія Танюка про декого з них).

Телебачення на знак протесту проти його змістовності я відключила зовсім. Новини і все інше дивлюсь на комп'ютері.

Картини і графіка Горської мене вражають, як і її роботи до Кулішевої п'єси «Як загинув Гуска». На жаль, не зможу вже побачити їх «живими» — не дозволять роки і здоров'я. Можливо, якимось дістану книжки про Алу Горську з ілюстраціями її робіт, хоча зараз це стає великою проблемою.

На завершення хочу порадитись з Вами про назву моєї книжки, перші глави якої з Вашого дозволу я Вам надіслала. Мені б хотілося, щоб це було — «Лесь Курбас. Повернення.» Як на Вашу думку? Якщо погодитесь, то перед першими главами книги при друкуванні хай вона такою і постає.

Зараз читаю 27том «Щоденників». Він такий насичений цікавими матеріалами, що кожен викликає багато думок і захоплення від

напруженої цілеспрямованої праці, в якій проходило та й досі триває життя Вашого подружжя.

Передайте, будь ласка, мій уклін Неллі Миколаївні. Бажаю всій Вашій родині доброго здоров'я і наснаги.

Т.О. Фомиця 25.09.2013 р.

М. Суми

ВАЛЕНТИНА ЧИСТЯКОВА.

Історія наукового дослідження її творчості

В 1959 році дружина Леся Курбаса залишила театр ім. Т.Г. Шевченка і почала викладати «Акторське мистецтво» в Харківському Театральному інституті (зараз національний університет мистецтв ім. І.П. Котляревського). Працювала вона там до липня 1976 року (С.І. Гордєєв «Валентина Чистякова — легенда української сцени». Харків., ХДАК, 2003, С.93).

В ті часи у місті Ярославлі, в театральному училищі на курсі заслуженого артиста Російської Федерації Цветкова Всеволода Івановича, режисера театру драми ім. Ф. Волкова, осягав мистецтво актора Сергій Гордєєв. Вчився він добре, мав організаційні здібності, а на випускному спектаклі як асистент навіть допомагав своєму викладачеві. Починав Цветков у Харківському театрі російської драми і був учнем відомого режисера Крамова. Ще дівчинкою я бачила, як в 1951 році ховали його вчителя — Олександра Григоровича. Процесія рухалася на кладовище по Пушкінській вулиці (а ми жили поруч, на Пушкінському в'їзді), людей було стільки, що здавалося, ховає все місто: так знали і поважали цю людину.

Цветков мав на театрі амплу героя-коханця. Працював він потім і на Харківському телебаченні Головним режисером. У Ярославлі Всеволод Іванович всі роки навчання, умовно кажучи, вів свого учня Гордєєва за руку. І коли постало питання, де продовжувати навчання, вчитель запропонував Сергію Харківський інститут мистецтв: він добре знав гарну викладацьку школу цього ВУЗ'у. В Харкові жила мати Цветкова і можна було на період вступних іспитів в неї зупинитись.

Отже, Гордєєв з 1967 по 1972 рік навчався на режисерському відділенні Харківського інституту мистецтв. Тоді театральний факультет розташовувався у невеличкому двоповерховому будинку на розі Сумської та Раднаркомівської вулиць, поруч з новим сквером «Дзеркальний струмінь». Студентів і викладачів було порівняно небагато, тому Валентина Миколаївна як народжена в Петербурзі росіянка, одразу звернула увагу на нового студента, коли почула його чисту, гарно поставлену російську мову, бо всі інші спілкувалися українською. Чистякова поцікавилася, звідки він і де вчився. Вона, як з'ясувалось, була добре знайома з Цветковим. Потім Валентина Миколаївна почала розмовляти з Сергієм російською — йому спочатку було дуже важко опанувати українську. В інституті це розуміли і намагалися йому в цьому допомагати.

Сергій Іванович не вчився безпосередньо у Чистякової, але тут усі добре знали один одного, на іспити приходили викладачі обох кафедр — режисури та акторського мистецтва: Антонович, Власюк, Сердюк, Стеценко, Черкашин, Чистякова та інші.

Гордєєв згадує, що Валентина Миколаївна мала хист зчитувати людину. І якщо ця людина їй імпонувала, вона починала бути до неї більш відкритою, коли це стосувалось питань мистецтва. Так, вона давала студентам деякі книги із своєї бібліотеки. Наприклад, Сергій Іванович вперше завдяки Чистяковій прочитав вірші Северяніна і Пастернака, які я в ті роки не змогла отримати навіть у читальному залі найбільшої Харківської бібліотеки ім. Короленка. Твори цих поетів були в каталозі, але на аркушах з вимогою на книги була відповідь: «Знаходиться на МБА» (Міжбібліотечний абонемент), тобто «надіслана» на прочитання якомусь читачеві за межами Харкова. Так було, пам'ятаю, і з Вересаєвим — «Пушкін в житті» та «Гоголь в житті». Зараз і Пастернак, і Северянін, і Вересаєв стоять у мене на книжній полиці, а я здивовано думаю: «Чому їх не давали нам читати? Там нічого крамольного, на мій погляд, не було».

Зрозуміло, що Валентина Миколаївна певним чином ризикувала, даючи на прочитання такі книжки студентам. Тим паче, що збірка віршів Ігоря Сіверяніна була з бібліотеки Леся Курбаса, так само, як і заборонені Евреїнов та Фрейд, з чікими творами також познайомився Гордєєв завдяки Чистяковій.

В ті часи прізвище Курбаса, за словами Сергія Івановича, ще промовлялось пошепки. Власюк Дмитро Васильович, який раніше

Валентини Миколаївни Чистякової. Ця тема науковому керівникові та його аспірантові сподобалась, і її затвердили на Вченій раді.

Не заперечувала й сама актриса — вона довіряла Гордєєву. Тому, за його словами, легко впустила його в свій дім: передала для вивчення свої архіви, рецензії на вистави, багато розповідала із записом на магнітофон. Чистякова наближалась до свого 80-річчя, Гордєєв також уже перейшов свою тридцятку. Він був зрілою людиною (майже тих самих років, коли починав свою режисерську діяльність Лесь Курбас). Тому з особливою увагою вивчав все, що стосувалось методики роботи Олександра Степановича з акторами, режисерами, художниками — все те, що мало назву «Школа Леся Курбаса». На прикладі творчого шляху Валентини Миколаївни він хотів дослідити, як молода актриса, що не мала театральної освіти, завдяки величезній співпраці з видатним українським режисером почала створювати нові цікаві образи, а потім, залишившись без свого вчителя, сама стала майстром сцени.

Гордєєв написав цікаву роботу і готував її до захисту на здобуття наукового ступеню кандидата мистецтвознавства. Поки все йшло добре. Його статті про творчість артистки друкувались в різних виданнях. Навіть в Москві було надруковано в журналі «Театр» (1982 р, №1, С. 24-35) велику статтю «Валентина Чистякова», де він досліджував головні її ролі та майстерність їх виконання, а також про великий вплив на її творчість реабілітованого на той час Леся Курбаса.

Та сталося не так, як гадалося. Спочатку всі вітали Сергія Івановича з цікавою статтею в такому впливовому часописі. А потім десь там «угорі» побачили на 30-тій сторінці журналу короткий, на два рядки, вислів з рецензії Миколи Хвильового на гру Валентини Миколаївни: «Сегодня видел игру артистки Чистяковой — несравненная модернизированная парижанка!» (Алло, на хвилі 477 / М. Хвильовий // Нове мистецтво, — 1929. — №12. — С.12).

Сергій Іванович нагадав мені, що він народився і виріс в російському місті Ярославлі, тому не був тоді обізнаний із страшними подіями, що відбувались в тридцяті роки на Україні. Він також нічого не знав про давню трагедію Миколи Хвильового і про те, що в 1982 році письменника ще не реабілітували, бо він разом з О. Шумським, М. Полозом, А. Річицьким та ін. належав до переліку особистостей, що відкрито відстоювали політичну незалежність України.

Валентина Миколаївна також на цю тему з Гордєєвим ніколи не говорила. Але вона, мабуть, і сама не була добре обізнана в питанні нереабілітації письменника, тому і дозволила Сергію Івановичу використати рецензію Хвильового.

Цього було достатньо, щоб «грязнув грім та ще й з блискавками». Пролунав дзвоник з ЦК КПУ, що молодий аспірант Гордєєв цитує ворога народу. В Інституті відбулися партійні збори. Першим особам було непереливки: їх могли прибрати з роботи. Але потім все якось обійшлося, бо Валентина Миколаївна написала листа Станішевському на персональному бланку, де вгорі зазначалось: «Валентина Николаевна Чистякова,
Народная артистка УССР и УзССР.»

(Копія цього листа надрукована в Культурологічному та мистецтвознавчому журналі «Аркадія» [Одеса] — 2010. — №3(29). — С. 30-33). Зберігається копія в приватному архіві С.І. Гордєєва, що люб'язно дозволив мені її надрукувати. Додаю текст листа, в якому збережена орфографія самої дописувачки.

«Уважаемый Юрий Александрович!

Прочитала в ж. «Театр» №1 за 1982 год статью Вашего аспиранта, а еще раньше узнала о том, что его тема диссертации также связана с моим творчеством, и что им же пишется книга обо мне для издательства «Мистецтво». В связи с этим хочу поделиться с Вами впечатлениями о статье и ее авторе — Вашем ученике.

Я считаю для себя удачей то, что и книгу и научный труд Вы доверили Сергею Івановичу Гордееву. Его статьи о моем творчестве, появившиеся в журнале «Украинский театр», «Прапор» и особенно последняя — в №1 ж. «Театр», говорят о зрелости, мастерстве автора и, главное, о том, что он верно ориентируется в тех исторически-сложившихся условиях развития украинского советского театра, которые стимулировали мое творчество.

В каждой из статей, и особенно в последней, Сергею Івановичу удалось точно и правдиво раскрыть мой творческий метод в создании таких полярно-противоположных образов, о которых он вспоминал.

Молодой театровед верно разгадал поставленные мною творческие задачи. К счастью, он тонко разбирается в наших, так называемых "актерских тайнах"!]

Все то, что написано им сегодня о моем творчестве, отвечает действительности, чего нельзя сказать об авторе недавно появившейся статьи в журнале «Днепр» №11 за 1981 г. /см. И. Пильгук «Золотий го́мін» /, где безобразно искажены факты и есть большая выдуманность в попытке жизнеописания моего и Александра Степановича Курбаса.

Все вышеизложенное дает мне основание выразить Вам глубокую признательность за внимание к моему творческому труду, явившемуся смыслом всей моей жизни, который послужил темой театроведческого исследования.

Народная артистка УССР и УзССР В. Н. Чистякова 1982г.»

Цим листом Валентина Миколаївна врятувала Сергія Івановича та інших людей від лиха. Проте моральний пресинг і обурення від цих подій, за словами Гордєєва, були такими великими, що він захистив дисертацію «Акторське мистецтво В.М. Чистякової як явище української театральної культури ХХ сторіччя» лише через 23 роки — 16 червня 2005 року. Сталося це не в Києві, а в Харківській державній академії культури, Вчена Рада якої саме тоді отримала дозвіл приймати до захисту наукові праці і підтримувала Гордєєва в його бажанні захистити свою багаторічну наукову працю. Ю.І.Станішевський погодився з таким станом справи і не заперечував, щоб новим керівником цього дослідження Сергія Івановича був затверджений професор кафедри літератури Харківської державної академії культури доктор мистецтвознавства І.В. Зборовець.

Я запитала у Сергія Івановича, чи зберіг він у тексті дисертації той відгук у пресі Миколи Хвильового про Валентину Чистякову? Відповідь була позитивною: «Так, зберіг і не тільки в дисертації, але і в монографії про неї». (На 24-й сторінці книжки я його справді знайшла).

Хотілося б зазначити, що ця робота С.І. Гордєєва «Валентина Чистякова — легенда української сцени» була надрукована раніше захисту дисертації, «всього лише» через 21 рік і не в Київському видавництві Мистецтво», а в Харківській державній академії культури — в 2003 році.

Щось подібне до С.І. Гордєєва сталося і з текстом кандидатської дисертації Неллі Миколаївни Корнієнко «Режиссерское искусство

Леся Курбаса. Реконструкція (1887-1937)», яку Вчена Рада Інституту історії мистецтв (Москва) після успішного захисту її в секторі театру народів СРСР 14 січня 1971 року запропонувала негайно надрукувати. Сама авторка у передмові до монографії пише: «Рукопись была рекомендована издательству „Искусство“, но оказалось, что опубликовать книгу мне будет разрешено лишь в том случае, если я, вопреки мнениям высоких рецензентов и исторической правде, изыму из текстов фамилии „непроходимых“ на то время М. Грушевского, В. Винниченко, М. Хвиевого, И. Гирняка, либо дам им политически „соответствующие“ характеристики, и в свою очередь, занижу уровень оценки Леся Курбаса. Естественно, такая ревизия в мои планы не входила. Диссертация осталась неопубликованной».

Дисертацію було надруковано як монографію лише в 2005 році в Києві Державним центром театрального мистецтва імені Леся Курбаса. Пані Неллі зазначає про її текст: «Собственно концепция не поддавалась на протяжении 35 лет — от диссертации к монографии — кардинальным изменениям. Последняя скорее "взошла" на новый теоретический уровень, обрела дополнительные уровни контекстов и опоры на новые методологии, что то лишь уточнило внутренние исследовательские сюжеты».

Мені і багатьом іншим, на щастя, судилося дожити до тих часів, коли ми змогли взяти в руки їхні надруковані наукові праці й ретельно з ними ознайомитись. Хай доля і надалі охороняє цих нескорених митців.

Фомиця Таїсія Опанасівна

м.Суми 25.09.2013 р.

Київ, Старонаводницька, 8а, кв. 65

Танюку Л.С.

Вітаю Вас, шановний Лесю Степановичу!

Колись давно перед очима промигнуло ім'я Ярослава Ступака; натрапив на нього і серед Ваших нотаток. Якщо Ви знаєте щось про цю людину, повідомте, будь ласка, конспективно, звичайно. Чому цікавлюсь? Бо мій родовід по батькові починається десь там, «в Галиції», як казав дід Іван. Тоді я, звичайно, не опікувався генеалогією, але з уривчастих розмов діда знаю, що його батько Антон (мій прадід) зі своєю дружиною австріячкою Анною якимось побитом опинились тут, на Житомирщині, де Антон купив «клин землі», який потім розділив між двома синами – Антоном Антоновичем і Іваном Антоновичем (моїм дідом). Але це так, «промеждупрочим».

Недавно, коли залютили морози, нам довелось поїхати до Києва, і, як завжди, ми відвідали Книжковий супермаркет на Контрактовій пл. (маємо там дисконтну картку) та «Пузату хату» (там ми зазвичай обідаємо). І неочікувано я відкрив ще книгарню поряд з входом до метро. Подивуванню моєму не було меж: «изобилие» укр. літератури – від найдавнішої класики до сьогодення. Не сподівався. А які розкішні видання! – шедеври видавничого мистецтва! Розкіш – іншого не придумати. Але, але, але... тут же «попливла нудьга і стиха захлипав сум»: для кого це все? Для пересічного українця? Гай-гай, не по кишені це все навіть середньостатистичному тубільцю. Тоді навіщо це все? Пригадав М. Некрасова, який мріяв: «придет ли времечко, когда мужик Белинского и Гоголя с базара понесет». Отож і виходить, що не «понесет», бо... Прикро. Навіщо тоді вітійствувати, що «народ» мало читає. А таки мало (з того, що читати було б варто), а точніше – нічого не читає. Sehr schlecht.

А тепер про інше, хоча також про читання. Більшість того, що ми читаємо, це про щось чи про когось, а для усвідомлення істини конче необхідно прочитати і того когось («пряму мову» людини, яка тебе цікавить). Хоча, звичайно, кожен по-своєму правий, але ж істина одна, і заговика в тому, що, за висловом дотепника, істина (абсолютна) полягає в тому, що її нема. Тож будемо задовольнятися істинами відносними.

Останніми роками багато перечитав, зокрема про Мазепу, Махна, Бандеру, Петлюру, Винниченка тощо. Читав і їх самих, напр., Петлюру і Винниченка (сучасники і навіть соратники). Цікаво, і дуже, повчально і сумно: все повторюється (сьогодні) – тоді – як трагедія, тепер – як паршивенький фарс (маю на увазі нинішню опозицію, яка, на жаль, за висловом регіоналів, має все, окрім «позиції», і дійсно так). Шкурою відчуваю, що на майбутніх виборах вона може, і дуже вірогідно, отримати нищівну, якщо не смертельну поразку. А «по справедливості» мало б бути навпаки. Пригадується Г. Плеханов («О роли народных масс и личности в истории»). І «личности» є, навіть забагато, і «народні маси» є, а результату... катма. Намагаюсь стати на позицію Вашого «глибинного оптимізму», а не виходить...

Щойно прозвучав вирок Ю. Луценку. Що скажеш? Машина працює чітко, маховик розкручений. Хто його пригальмує? Агов! Де ви? «На всіх язиках все мовчить», бо не можуть поділити місьць: хто буде першим, а хто «первее» у владі, якої ще не мають.

Виникає підозра, що всі ці вождики опозиції в глибині душі задоволені тим, що Луценко і Тимошенко за ґратами (і надовго), – це стосується в першу чергу таких радикалів, як Яценюк та Тягнибок. Зацикленість останнього на «Україні для українців» свідчить про його, як би делікатніше сказати, вузьколобість. Саме гасло – безграмотне, провокативне і вразливе для критики: йому можна приписати всі можливі гріхи – від хуторянства аж до расизму і фашизму. Що ж до Яценюка – він мені нагадує юного Ульянова, навіть зовні: «вкусив» смаку лідерства, він буде опікуватись саме збереженням свого status quo. Слабкість опозиції в багаточисельності її вождів і мізерності їхніх «армій». Якщо для лікування якоїсь хвороби пропонують багато ліків, значить справжніх ліків немає. Так і тут. Партій в Україні, як ідейного об'єднання певної спільноти, немає, навіть соціалісти і комуністи в тисняві до корита втратили останні рудименти своєї «ідейності». Хоча партій «числиться» понад двісті. Комедія.

Не знаю, як там в горніх прошарках, а серед посполитих (хто хоче щось зрозуміти) подейкують, що Яценюк – проект регіоналів. Я особисто не відкидаю такого варіанту («уж больно он грозен»). Здолати виборчий бар'єр зможе тільки «Фронт змін», решта – маловірогідно; опинившись в парламенті, звичайно в незначному числі, «фронтавики» в своє оправдання викинуть гасло, що пора,

мовляв, об'єднувати країну, піднімати і т.п., а відтак – для початку – об'єднатись в парламенті для конструктивної роботи на благо народу (не виключаю, що Яценюк отримає якийсь портфель) Не хочу каркати – чекати залишилось небагато.

На завершення теми. Попри всю галасливість опозиції, посполиті не знають, чого вона (опозиція) хоче, і впевнені, що – влади. А влада, у свідомості тих же посполитих, асоціюється з одним – можливістю якнайбільше вкрасти. Справедливості ради треба сказати, що частина опозиційних депутатів дуже активно працює у парламенті, але це праця білки в колесі: десятки і сотні їхніх законопроектів благополучно вмирають під скляним куполом. Це очевидно для всіх, окрім самих опозиціонерів. Широкі «народні маси» інформаційних каналів не дивляться (серіали цікавіше), газет не читають, бо 1) правдивих видань мало, а 2) передплата багатьом не по кишені. Отож ота *tabula rasa* в мізках пересічних – благодатний ґрунт для будь-яких маніпуляцій їхньою свідомістю, що регіонали і роблять досить успішно.

Як на мене, варто викласти чітку, зрозумілу політичну, соціально-економічну та гуманітарну програму опозиції в єдиному документі (книга, брошура) і розповсюдити по всій країні масовим тиражем (безкоштовно чи за символічну плату). Прочитав би один, другий, порадив би третьому (ланцюгова реакція). «Все вещи познаются в сравнении» (здається, М. Горький). Люди бачили б, що робить влада і що пропонує опозиція, і вибір електорату був би усвідомленим. А шоу у сесійній залі (барикади, мордобой, гарбузи та димові шашки) – це, попри примітивну цікавість («зрелище!», тільки ганьбить і тих і других, а врешті і саме суспільство. А влада тим часом робить свою справу, рекрутуючи в ряди своїх прихильників все більше і більше людей, не гребуючи навіть найбрутальнішими засобами. І мовчать, бо – альтернативи нема!

Перегортаю В. Стуса. Далекі 70-і, а як суголосо нашому сьогоденню! «...чи є укр.. інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона вся молода і вся незріла. Вона втратила свою якість, або ніколи її не досягала. Укр. інтелігент на 95% чиновник і на 5% патріот... його патріотизм неглибокий і ні до чого не зобов'язує. Бо на Україні досі не створено патріотичної гравітації. Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов'язку перед народом,

який так і не набув індивідуального обличчя. Він теж багатоликий...» – Можна сперечатись в деталях, але в цілому – так і є.

Коли переглядаєш «Світське життя з Кат. Осадчою» на 1+1, і перед очима весь час маячать «інтелігенти» на фоні розкошей та обжиралівки, заклопотані прикрасами та шматтям «від...», коли певичка Тіна Кароль (вона ж Тетяна Ліберман) має 5 (!) автомобілів (а вона щиро вважає себе укр. Інтелігенткою), – мимоволі погоджуєшся з максималізмом Стуса.

З іншого боку – «народ». Телеефір заповнений різнобарвям шоу, які нібито мають на меті продемонструвати талановитість українців («Танцюють всі», «Україна має талант», Х-фактор», «Євро бачення»(відбір), «Голос країни» тощо). Сотні, та де там – тисячі рвуться до ефіру, намагаючись переконати і журі і глядачів у своїх талантах. Це можна зрозуміти, але незрозуміло те, що свої вокальні дані, виходить, можливо продемонструвати тільки на російських (це в кращому випадку) або ще на якихось іносранных текстах і музиці; виходить, що укр. пісенна культура настільки убога, що, напр., в шоу «Голос країни» виникає закономірне питання: якої країни? В усякому разі, Україною там і не пахне. Та справа навіть не в тому (хоча і в тому): ні один конкурсант (за мізерним винятком) не заявив продюсерам, що буде виконувати укр. пісню. Чому? – бо йому соромно, він боїться, щоб його не звинуватили в українськості, бо це не модно, не круто (оце «народ», «який не набув індивідуального обличчя» – той же Стус). Далеко цьому народу до Нестора Махна, котрий на прохання Леніна: «Расскажите нам, товариш Махно, как там обстоят дела на юге России» – спокійно і чітко відповів: «Для вас это юг России, а для меня это Украина». І це викликало у вождя повагу до співбесідника: впродовж двох тривалих бесід між ними Ленін не дозволив собі ні разу вжити «юг России».

Не кажу вже про засилля рос. попси і взагалі рос. телешарлатанів в укр. телеефірі – це практично нікого не зачіпає. Душать єдину в Одесі україномовну газету «Чорноморські новини»; реальним кроком на підтримку газету була б передплата, редакція чи не в кожному номері благає «народ» підтримати газету, а «народ»... Зате в дечому іншому «народ» навдивовижу консолідований.

Я не кукулукскланівець, не ксенофоб, не расист, вважаю себе ніби цивілізованою людиною і українцем. Ще в шкільні роки і пізніше

співчував чорношкірим, над якими так збиткувались в Америці, підтримував Рад. уряд у допомозі нещасним народам Чорного континенту. Мартін Лютер Кінг, Поль Робсон, Нельсон Мандела, Анжела Девіс... Щоправда, в 60-і, коли хвиля за хвилею на Київ вихлюпнулась лавина цих «нешасних», довелось у своїх поглядах дещо міняти, а в чомусь і кардинально. І тим не менше, кожен народ має право на місце під сонцем (під своїм сонцем!). Колись я любив футбол, знав в обличчя футболістів, вболівав за динамівців, а тепер, дивлячись на чорнозадих «динамівців», а наших – десь у закордонних клубах, зрозумів, що проституція – це не тільки продаж жіночого тіла (що ще можна якимось чином пояснити), проституція, яка відбувається, зокрема, і в спорті, це ще ганебніше. Тому мене не цікавить футбол, а тим паче Євро-12.

Заговоривши про кольори шкіри, спіткнувся на Євробаченні, конкретно на особі, яка представлятиме там Україну, – Гайтані, темношкірій ніби українці. Напевно вона співає, може й непогано, запевняє публіку, що вона українка (має паспорт), хоча мови не знає і навіть не усвідомлює цього, оскільки пару місяців тому безпелаяційно виголошувала, що Україна то не її батьківщина.

Не маю нічого проти цієї дівчини особисто, нехай співає. А ось до «народу», який SMS-голосуванням довірив їй представляти Україну на тому дійстві (до речі, у Савіка Шустера аудиторія «рождених в Україні» підтримали Гайтану – 100%!), – так от до такого «народу» є запитання: якою ж постане Україна перед європейською спільнотою? хто такі українці? які вони з себе? – Відповідь очевидна: це африканці, котрі трохи полиняли під прохолоднішим, ніж в Африці, українським сонцем.

Та й справа тут не в Гайтані, а глибше – в генофонді нації. Загальновідомо, що карпатці співучий народ, його ні з ким не сплутаєш. Звісно, гори, мікроклімат, але й гени. Переселить чуваша чи нівха в Карпати – співати він буде, але співати як карпатець (най би він все життя там прожив) – так співати він не зможе: інші гени. Це стосується генного фонду українців в широкому загалі. Та останні 20 років генофонд українців втрачає свої найкращі потенції. Пригадалась одна байка. Дуже розумний мужчина, маючи дуже непривабливу зовнішність, вирішив одружитись на красуні, нехай би вона була й дурепою. За його розрахунком, нащадки

мали успадкувати його розум і материну вроду. А вийшло – самі здогадуєтесь. Оце ж і з нашим генофондом. Розумне, освічене, інтелектуальне, життєво активне – все витікає з України (ніби тимчасово, а потім...), залишається не найкраща частина носіїв генів.

Лесю Степановичу, голубе, Ви там серед велелюддя не так це помічаєте, а я, на протязі більше 20 років, спостерігаю на прикладі конкретного села, і не якогось там в глушині (за 8 км від хай невеликого, але міста), наглядно, на живих екземплярах бачу, наскільки село не тільки обезлюдніло. Найстрашніше – хто там залишився з тих, хто ще здатен продукувати собі подібних (хоча навряд чи вони вже на щось здатні) – це суцільний туман в очах, відсутність «мислі плодovitой», в такі очі страшно дивитись. І оці гени будуть поповнювати укр. етнос! Але експерти нас втішають: Україну врятують іммігранти, тобто афроазіяти – а чорна сперма так оросить українські лона, що на нас чекатиме прямо-таки Ренесанс: по українських теренах будуть гасати мустанги – жеребці і кобиллиці, ото буде й наш генофонд. Нехай і так, але то вже буде не Україна, а якийсь ублюдок. І що найбільше тривожить – існуючий стан речей прямо стимулює, заохочує виродження українського етносу. І на цьому тлі хтось там нявкає про укр. культуру, історію, ментальність... Ха-ха. Правда, на Британських островах жили колись сакси, та прийшли нормани, і саксів не стало. Але ж то були нормани, і результати їхнього вторгнення «налицо». А на нас суне чума, яка разом зі спермою несе СНІД, туберкульоз, наркоманію, венеричні хвороби та всяку заразу, яка нам невідома в силу нашого географ. положення і з якою ми не здатні і не зможемо боротися, а тільки покірно покоритися (це ми вмієм).

Одним словом, капец – це я вже щоб відкараскатись від цієї невдячної теми, але і не зачепити її не міг.

Та ще вернусь до В. Стуса, тільки цитата: «У тоталітарному світі немає жодного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське і національне право. Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, може, найближчі до польської натури, але в нас нема головного – святого патріотизму, який консолідує поляків). Як шкода, що Україна не готова брати уроки в польського вчителя». – Ніби про сьогодні сказано!

І ще, як на мене, цікаве, про що ніколи не замислювався: «Гадаю, що було зроблено першу помилку – візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстості духу, двоїстості, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду не визрілу душу народу – призвів до жіночості духу як атрибуту нашої духовності. Залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російських дух, додавши йому агресивності й пірамідальності будови. Український дух так і не зміг виламатися з-під тяжкого каменя пасеїстичної віри. Може, це одна з причин нашої національної трагедії».

Не стану «углублять Маркса»; звісно, це не істина в останній інстанції, але... змушує замислитись.

І останнє. Мене запросили на звітно-виборчу конференцію ветеранської організації, де «кооптували» відразу і в міський, і в районний комітети, мене не питавши. Був я там перший раз. І навіть не знаю, коли буду там ще: нудьга: радянські стереотипи, оті «героїческіє страніци»... Своє бачення цього питання я спробував викласти в газетній статті, яку і посилаю Вам «для ознакомлення». Буде охота – скажете кілька слів з цього приводу.

Але, як кажуть: «Уважаемые гости, не надоели ли вам хозяева?» – так і я вже боюсь, що зловжив Вашим часом. Наперед дякую за терпіння і бажаю Вам та Вашій родині всього-всього, а жіноцтво вітаю (якщо встигне долетіти моя депеша) зі святом 8 Березня!

До побачення (хотілося б, поки живі, і побачитись)!

Борис СТУПАК

Балта, березень 2012

«А НАМ ПО-РУСЬКІ КАКОСЬ ЛЬОКШЕ!»,
або не про мову треба вести розмову

«Чорноморські Новини» 9.02.2013

Є три речі, до яких треба ставитися з певною пересторогою: брехня, велика брехня і статистика. Почнемо із статистики. 25 серпня 2012 року на «5-у каналі» були оприлюднені дані соціологічних служб щодо ставлення українців до української мови, а на сторінках нашої газети («ЧН», 30.08.2012) — про ставлення українців до незалежності України та її державних символів. Отож ця статистика свідчить: «українську мову шанують 91% опитаних». Тоді виникає закономірне запитання: якщо це так, то чому в країні час від часу здійснюється мовний тарарам, і його черговий спалах був спровокований «мовним» законом двох КаК і підписаний президентом?

«Шанують» — гарне слово, приємне на слух і ніжне на дотик, однак варто придивитись до нього уважніше і, за порадою Дж. Локка (1632—1704), «поставити собі за основне правило не сприймати слів замість речей і... не думати, що назви... означають саме ці речі».

Які саме речі ховаються за словом «шанують», ми будемо з'ясовувати згодом, а зараз спробуємо нашукати серед українців отих дев'яносто та ще й один відсоток шанувальників української мови.

1.

*Рідна мова, рідна мова,
Солов'їна, калинова —
Без почину і без краю
Про неї розмова.*

З сучасного фольклору.

Тож послухаймо Гальку з Чортопхівки, котра місяців зо три потягала ганчірку в одеському офісі, або Петька із Задрипанець, який погорбатився вантажником на одеському базарі. Приїхавши в рідне село по харчі, ці селянські діти вже бадьоро цвірінкають: «А нам по-руські какось льокше!»

Та що там Галька з Петьком! А народні артисти, народні ж депутати (а з ними тисячі і тисячі «ненародних», але також депутатів), політики, державні діячі, урядовці і вся дрібніша чиновна челядь (про їхніх нащадків і говорити нічого)! Адже всі вони володіють і розуміють українську мову (за винятком хіба що О. Костусева, вихідця з далекосхідного Примор'я, та М. Азарова, котрий невідомо на яких підставах посів найвище крісло у виконавчій владі країни, мови якої не знає). Тож яку країну представляють оці всі «льогкоговорящіє», в якій країні проживають і чий хліб їдять? А що їдять непогано, в цьому легко переконатись, переглянувши дві-три програми «Світського життя з К. Осадчою» на каналі «1+1».

Хто їх примушує розмовляти по-російськи?

Хто забороняє їм розмовляти українською?

В одному з інтерв'ю Шевченківський лауреат, «вірний джура дитячої літератури», одесит Володимир Рутківський говорив: «Я там (у Москві — Б.С.) завжди розмовляв українською мовою, і до мене ставилися навіть краще, ніж до тих українців, котрі переходили одразу на російську. (...) Пригадую, як познайомився з Солоухіним — відомий був письменник, знаний на всю країну — кажу йому: «Здравствуйте». А він мені: «Ты с Украины? А почему разговариваешь по-русски?» То були справжні російські інтелігенти, таких нема й в Україні зараз...»

З останніми словами письменника мусимо погодитися, бо про це ще свого часу (понад 40 років тому) писав і В.Стус: «Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягала. Український інтелігент на 95% чиновник і на 5% патріот. Отож, він і патріотизм свій хоче оформити в бюрократичному параграфі, його патріотизм і неглибокий, і ні до чого не зобов'язує. Бо на Україні досі не створено патріотичної гравітації. (Немає її і сьогодні — Б.С.). Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов'язку перед народом, який так і не набув індивідуального обличчя» (В.Стус. Таборовий зошит. 2008. — Далі — посилання на це видання). Про це каже і наш сучасник, народний майстер з Волині: «Наші інтелігенти — патріоти з дев'ятої години до сімнадцятої».

Показовим у цьому сенсі було славнозвісне «ходженіє» українських інтелігентів-«патріотів» (ще радянського замісу) Л. Кравчука, І. Драча, Л. Скорик, М. Жулинського та іже з ними під проводом головної інтелігентки, тодішнього радника президента з гуманітарних

питань Г. Герман до Форосу на поклон до В. Януковича. От кого там неvistачало, то це В. Коротича, нашого «московського українця» чи «українського москвича», котрого важко перевершити у підлабузництві, в тому числі і до В. Януковича. Зате там був Дмитро, син уже згаданого В. Стуса, директор Шевченківського музею, а значить також інтелігент. «Введені в систему держави», ці інтелігенти навіть не заїкнулись про антиукраїнську сутність підписаного президентом «мовного» закону, зате ці «нащадки Гнучкошиєнка» (Д.Журавльов) були «окрилені і сповнені щастям» од цих відвідин, а син великого українця Василя Стуса був навіть «здивований трохи — виявляється, образ президента «з телевізора» і в житті кардинально різниться». І — радуйся, Україно! — « в Януковича чиста українська мова, говорить дуже красиво...» (Перечитав деякі листи В. Стуса із табору до сина (Дмитра), і мимоволі пригадалось Шевченкове: «Славних прадідів великих правнуки погані»). А І. Драч, відчуваючи ганебність своєї причетності до тієї учти («знає кицька, чиє сало з'їла») і не маючи мужності визнати це вголос, намагався виставити себе такою собі невинною жертвою, якій дали по морді «ні за що ні про що», і виправдати себе, як і Януковича, на якого, мовляв, «натиснула його особиста партія і оточення, яке ним управляє». Більш жалюгідного алібі годі й шукати.

Останнім часом з телеекранів зазвучали чи то заклики, чи то вигуки відомих людей: «Я хочу розмовляти українською мовою». Серед них і Фагот, лідер гурту ТНМК, він же Олег Михайлюта, українець за походженням і народженням. В одній з програм «Портрети» з С. Дорофеєвим на «5-у каналі» Фагот був гостем програми і вже за кілька хвилин розмови заявив, що переходить на російську, з солідарності, так би мовити, з ведучим, хоча той цього не потребував, оскільки чудово розуміє українську. Уважний телеглядач не міг не помітити, що така заява нашого героя не додала йому поваги з боку ведучого, і, слід сказати, справедливо: мавпування — іпостась хохлів.

Але це всього-на-всього Михайлюта. Від намагання «потрафити» співбесідникові не могли відмовитись навіть визнані корифеї української літератури. Відповідаючи на листи К. Паустовського, вони також, певно «з солідарності», улещували свого адресата, хоча якраз у Паустовського, який народився і виріс в Україні, не було в цьому потреби. «Не прочел, а выпил с радостным наслаждением Вашу «По-

весть о жизни». Какая книга! (...) Обнимаю Вас братски. Ваш Остап Вишня». «Сколько раз Вы жаловались, что Вас иногда неодолимо влечет родная Вам Украина! И — как Вы любите украинскую провинцию», — це панегірик Ю. Смолича.

Український телефір (а чи справді він український?) щерть заповнений різноманітними шоу, які нібито мають на меті продемонструвати талановитість українців: «Танцюють всі», «Євробачення» (відбір), «Х-фактор», «Таланти твої, Україно», «Голос країни», «Голос. Діти» тощо. Мова не йтиме про ведучих: всі вони, за рідкісним винятком, «по-московськи так і ріжуть» — дивує «народ», який сотнями, та де там, тисячами поривається на сцену, аби переконати і журі, і всю країну у своїх талантах. Це прагнення можна зрозуміти, але незрозуміло, чому, виходить, «таланти твої, Україно», можливо продемонструвати лише на російській або якійсь іншій іноземній мові та музиці? Спостерігаючи за шоу «Голос країни», намагаєшся второпати: якої країни? Дійшло до того, що тренер — росіянка Д. Арбеніна сама запропонувала одному з дуетів виконати українську пісню. І що вражає: ніхто з конкурсантів не заявив, що хоче виконувати українську пісню. Чому? «Соромляться діти маминої мови. І якщо за радянських часів була така політика..., то чому й нині в незалежній Україні бачимо те саме?» — запитує вчителька Олександра Романченко з Полтавщини («СВ», 26.04.2012). Це стосується і батьків тих «талановитих».

Оце вам і «народ, який не набув індивідуального обличчя» (В. Стус). Далеко цьому «народові» до Нестора Махна, котрий на прохання В. Леніна: «Расскажите нам, товарищ Махно, как там обстоят дела на юге России?» — чітко і спокійно відповів: «Для Вас это юг России, а для меня это Украина». І це викликало у вождя повагу до співбесідника: впродовж двох тривалих бесід Ленін не дозволив собі ні разу «юга Росії».

Зазвичай цей феномен пояснюють (чи виправдовують) укоріненними наслідками колоніального минулого, а ще — продовженням чи навіть посиленням русифікації з боку вчорашньої метрополії. Такі думки мають право на існування. Рудименти колишнього рабства живучі, особливо коли «найнадійнішими захисниками рабства є привілейовані раби» (Л. Танюк), а їх у нас хоч греблю гати. Є й таке. Але послухайте, якою мовою спілкуються вже «народжені в Україні», котрим не більше 20 років від роду; а послухайте зовсім жов-

торотих претендентів на «зірку» у проекті М. Поплавського «Крок до зірок», покликаному зміцнювати позиції української пісні в Україні. Так, на сцені ця малеча співає українською (такі умови конкурсу), а за лаштунками — зовсім інша картина: абсолютна більшість з них і між собою, і з батьками спілкуються російською. Бо для батьків їхніх важлива не мова, а нагода протиснути своїх чад до сонму «зірок», навіть якщо для цього треба буде заспівати не те що українською, а навіть мовою ірокезів чи народу майя.

Транслюються, скажімо, міжнародні спортивні змагання «Ігри патріотів», у яких беруть участь і спортсмени з України та Росії. Якби не різні кольори спортивного одягу, б'юся об заклад, навряд чи хто зміг би визначити, хто чий «патріот» — всі «льогоговорящіє». До речі, поцікавтесь, скільки із 245 українських спортсменів-олімпійців і з півтори сотні параолімпійців спілкуються українською (про супроводжуючих їх челядників і говорити нічого). Але ж ці люди презентують перед світом державу Україна — хоч це вони усвідомлюють? Сумнівно.

Взагалі український спорт, естрада, телефір, бізнес, нарешті — переважно російськомовні. А відома «народна улюблениця» Руслана Писанка аж погарнішала зовні, коли «заштокала». А ще відоміша і ще народніша Софія Ротару, котра набула чималих статків в Україні та добрячих шматків кримського узбережжя, взявши участь у концерті напередодні Нового року, навіть не замислилася, що перебуває не в «московском далеке», а в українському селі, тож конферувала своїй сестрі і вимагала від сільчан оплесків та підспівування, звісно, на «рускам язике».

Звичайно, не варто забувати і про добре спланований і насаджуваний в Україні культуромор. Дійшло вже до того, що митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел не радить (фактично — забороняє) пастві молитися українською, оскільки «Богу не ізвестен такой язык, как українській!» Напевне, саме такою думкою святого отця керуються у своїй діяльності виходець із Закарпаття, «губернатор» Одещини Е. Матвійчук, мер Одеси О. Костусєв, котрі «в упор» не визнають за українською мовою права на життя. Щоправда, ці персони не є піонерами в царині україножерства. Заперечення української мови, як відомо, має свою довгу історію і почалося з часів утворення Російської імперії і з не меншою потугою продовжувалося в «Союзе нерушимом». Ось що писав, наприклад, російський радян-

ський письменник Ф. Гладков: «Зачем возрождать допетровскую эпоху, зачем гальванизировать украинский язык, который покрылся уже прахом? Все это только тормозит развитие социалистического строительства». А «великий пролетарский писатель» М. Горький взагалі українську не вважав мовою, а лише «наречием» і висловлювався в унісон з сучасними українофобами (а чи вони — з ним): «Мне кажется, что перевод этой повести («Мать») на украинское наречие не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие языком, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились в меньшинстве в области данного наречия». Вражає співзвучність цих думок з лементом двох КаК про гірку долю росіян і російськомовних в Україні. Іншими словами, С. Ківалов і В. Колесніченко елементарно змавпували те, про що було сказано чи не сто років тому.

Вніс свою «лепту» в це питання і колишній генсек КПРС Л.Брежнєв (до 1935 року — українець, потім — «русский»): «Украинский язык — это испорченный русский». Щодо «испорченности». Важко утриматись від спокуси навести хоч дешицю прикладів псування мов в умовах пресловутого «двуязычія»: «Разговаривать с водителем запрещается» (в салоні автобуса); «Каляски. Краватки» (магазин дитячих товарів); «Сокі, Води» (продовольчий магазин); «Все для ремонта і будівництва от А до Я» (магазин «Епіцентр»). Це в Балті. А ось в Одесі, на площі автовокзалу «Привоз»: «Гарячий свіжий хліб». Якою мовою все це писано? Яка яку «испортила»? Запитання зовсім не риторичні, адже Україна стоїть перед загрозою бути захлеснутою «расейско-украинским наречієм» а Іа Верка Сердючка — ця Проня Прокопівна ХХІ століття. Тривожить і те, що «мовчазна більшість» українців, простих обивателів, для яких не важливо — «ковбаса» чи «колбаса», аби тільки вона була, — не усвідомлюють і не переймаються тим, що трапилось у Верховній Раді, що відбувалось біля Українського дому. А селяни, носії і зберігачі рідної мови, взагалі не цікавляться подібними речами, для них важливіше, чи будуть і надалі давати «сісідії» і щоб на паї давали трохи більше — і все, не чіпайте нас, ми люди прості, книжок не читаємо... І коли висловлюєш обурення, чому з восьми сторінок районної газети, яка «виходить українською мовою», більшість заповнена російськомовними текстами, добрі знайомі дивуються:

— А те чьо, не всьо равно?

Виходить, «а нам все равно»? Якщо це так, то де ж тоді наскубати отой 91 відсоток шанувальників української мови?

Агов, де ви поховались? Відгукніться!

Анітлень...

2.

Хто ми?

Чиї сини? яких батьків?

Ким? за що закуті?..

Тарас Шевченко.

Все має свої причини і витоки, як і явище, про яке йдеться. Справді, колоніальне минуле і русифікація дали свої плоди. Але...

«Загалом через таку мовну ситуацію пройшли Греція, Італія, Чехія, Польща, Ізраїль та ін. Тепер греки, італійці, чехи, поляки, євреї розмовляють рідними мовами, а не колись панівними турецькою, німецькою, російською, англійською. Чи повторить українська мова цей шлях відродження?» (О. Милосердна, «ЧН», 15.11.2012). До речі, і росіяни свого часу позбулися французької, незнання якої вважалося «неприличним для образованного человека». А от процес прощання з російською як мовою «межнаціонального обшення народів ССРСР» виявився складним і болісним, проте приклад прибалтів (а грузини вирішили це питання ще до розпаду СРСР) свідчить, що за наявності політичної волі керівництва держави та національної самоповаги народу і ці питання можна вирішити. Так мало б бути і в Україні. За 20 років ніби незалежності Україна мала чотири президенти, кілька скликань парламенту, кільканадцять урядів — однак ніхто з них не проявив отієї політичної волі, а останній «мовний» закон взагалі ускладнив цей процес ще більше. З іншого боку, й український народ виявився позбавленим національної самоповаги, бо «так і не набув індивідуального обличчя» (В. Стус).

Свого часу О. Мороз — щоправда, з інших мотивів, але досить в'їдливо і точно — висловився, що українці не народ, а населення. І з цим важко не погодитись, якщо мати народ як синонім нації. Бо нація (за словниками) — це стійка спільнота людей, що склалася іс-

торично і пов'язана спільністю мови, території, економічного життя і психічного складу, які проявляються у спільності культури і форм побуту.

Почнемо з кінця — спільності психічного складу — і надамо слово іншому автору:

« — Українці — це порода триіпостасна — малороси, хохли і справжні українці. Малороси — це ті, що мову й культуру українську відкидають і зі шкури лізуть, щоб стати «руськими». Вони зневажають і ненавидять тих, котрі ще українською мовою говорять: селян, міський простолюд, хохлів, а особливо ненавидять українців справжніх, бо мають затамований комплекс вини за своє відступництво. Це викінчений тип ренегатів. Вони рекрутуються з міщан та напівінтелігентів, «напів» тому, що справжній інтелігент не допустить національного відступництва. Це тип безперспективний — гній землі. Другий тип поширеніший — хохли. Їхній головний Бог — пристосуванство й вигода, користь. Вигідно йому говорити українською, буде українською, вигідно турецькою — миттю перейде на турецьку, хоч її не знає. В роботі не перерветься, але вміє створити видимість діяльності. Він — прислужник, хапач чинів, блюдолиз; вигідно йому покинути свою землю — покине... У нього немає ні святого, ні Божого, а тільки взяти й пристосуватися. Це порода невмируща, бо має силу для виживання, культивувати таких не потрібно, вони не гній землі, а її бур'ян, вони духовно вироджені, через це також безперспективні. І нарешті, третій тип — справжній українець. Він великий трудівник, і там, де він живе, земля розквітає... Він любить свою землю, а коли його насильно з неї викидають, робить садом землю чужу, тужачи за своєю; він ніколи не зрубає даремно дерева, не зірве без потреби квітки, не забруднить джерела, річки чи криниці. Він може вмерти за рідний край, і це він створив оті тисячі пісень, співаючи які, розриває й лікує свою душу. Він здатний до праці без винагороди, а тільки заради радості душевної чи на благо загальне, він безкорисливий і байдужий до багатства, добрий, сентиментальний, але завзятий у своїх переконаннях та пристрастях, за які бореться з винятковою мужністю. Він не гній землі, а її сіль, її господар, оберігач і надія. Саме цей тип немилосердно винищувався малоросами, зайдами і їхніми холоуями — хохлами. Але він невмирущий, бо має дивовижну упертість і витривалість.

— А чи не може бути змішаних типів: трохи малороса, трохи хохла, а трохи справжнього?

— Може. Життя неординарне, і його не легко розкласти на полочки. В дитині малороса може прокинутись справжній українець, а в дитині справжнього — хохол чи малорос». (Вал. Шевчук. «Юнаки з огненної печі»).

А ось і приклад мімікрії, про яку говорять герої повісті. Ще за радянських часів гостював я у землячки-однокласниці, яку доля занесла у Литву. Пішли ми з нею до магазину. За прилавком була молода дівчина, яка, виявилось, недосконало володіла російською мовою.

— Безобразие! Кто эту дуру поставил за прилавок? Где директор? — заверещала моя землячка. Такою я її навіть уявити не міг.

Звідкись вискочила літня жінка, вона миттєво зрозуміла ситуацію:

— Извините, пожалуйста. Эта девочка только вчера приступила к работе. Извините! Я вас сама обслужу... — попри винуватий тон, у прекрасних сірих очах тієї жінки палахкотіла відверта ненависть до нас, «русских».

Коли вже на вулиці я запитав землячку, чому за вісімнадцять років проживання в Литві не вивчила мову, вона, донька української колгоспниці, яка все життя гнула спину на буряках, зневажливо, навіть вороже відрізала:

— Стану я учить этот дурацкий язык! (А ми обурюємось Костусевим, Азаровим... Гай-гай!)

І ще класичний екземпляр уже сучасного хохла, одного з двох КаК — Вадима Колесніченка, котрий на початку 1990-х виступав у Криму на конгресі українських патріотичних організацій «у дуже гарній вишиванці, під українським прапором і з тризубом в руці», «говорив у ті часи українською — як у Ла-Скалі би співав» (М. Матіос. «СВ», 25.12.2012).

Отже, «три іпостасі» українців (за Вал. Шевчуком) — красномовне свідчення того, що отієї «спільності психічного складу» у населення України нема й, об'єктивно, не могло бути. Окиньмо неупередженим оком «народ», що нас оточує (не зайвим буде заглянути й у власну душу), і будемо змушені погодитися з письменником.

Тепер щодо спільності території та економічного життя. Те, що сьогодні на політичній мапі обведено лінією кордону та зафарбовано одним кольором, «спільною територією» українців можна назвати лише умовно. Лівобережжя, Правобережжя, Полісся, Волинь,

Слобожанщина, Донеччина, Прикарпаття, Закарпаття, Галичина, Буковина, Бессарабія, Новоросія, Таврія... Не зайвим буде нагадати, що Львів, наприклад, не входив до складу Російської, а потім Радянської імперій аж до 1939 року. Територію майбутньої (тобто сьогоднішньої) України постійно рвали на шматки сусіди-загарбники з усіх сторін. «Завжди, у всі часи знаходилися охочі привласнити цю благословенну землю і цю людність — таку роботящу, таку співучу, таку мирну й до всіх привітну, з такою лагідною вдачею, таку, на лихо, толерантну. До нас приходили з мечем та гарапником, а навстріч їм — із хлібом-сіллю. А коли ми самі за меча бралися — вже було пізно» (Р. Кракалія). Власне, історія тієї «рванини» і складає новітню історію України, яка, нарешті, отримала сучасну територію завдяки загарбницькій політиці царської Росії, а ще більшою мірою Радянського Союзу (саме так!), отримала і шанс сформуватись як держава, а її народ — як нація. Бо, за висловом Д. Журавльова, всі народи світу побудували свої держави, щоб в них жити, лише українці вже скільки століть живуть, аби тільки побудувати собі державу. Будують і досі...

Закономірно, що різні умови життя та економічного розвитку окремих частин української території не могли не породити різних проявів у сфері культури, в формах побуту, в самій ментальності населення цих ареалів.

І нарешті останнє (а насправді перше), що характеризує націю як спільноту, — це мова, а в нашому випадку не тільки і не стільки мова, скільки ставлення до мови, до своєї рідної, ба навіть державної мови. Але питання мови неможливо розглядати ізольовано від всього комплексу чинників, які є наріжними каменями у підвалинах державності. А камені ці досить крихкі, що видно з поданої нижче таблиці:

Ставлення до незалежності України		Позитивне	Негативне	Проігноров.
		64	18	18
Ставлення до символів	Шанують	Ставляться позитивно	Ставляться негативно	Хочуть змінити
Прапор	38	60	1	1
Герб	30	58	4	3
Гімн	30	53	6	7
Гривня	23	67	3	2
Мова	36	55	3	

Адже навіть сама постановка запитання «як ви ставитесь до рідної мови?» з точки зору здорового глузду є безглуздом. Це все одно, що запитувати людину, як вона ставиться до того, що вода мокра, а сніг білий. Дивно було б чути заклики-вимоги: «Россияне, говорите по-русски!», «Polacy, rozmawiajcie po polsku!», «Die Deutschen, sprecht deutsch!» — зате в Україні звідусіль лунає: «Любіть Україну, шануйте українське, розмовляйте українською!» Насильно милити не будеш — любов має бути взаємною». «Любіть Україну!» — а Україна... мене любить? Отож бо... Тому і придумують соціологи евфемізми на кшталт «ставляться позитивно», а насправді ота більшість громадян України (див. таблицю) — від 53 до 67% — абсолютно байдужі як до незалежності своєї держави, так і до символів та атрибутів її державності («плюють на Україну, на свій нарід, на самих себе» — М. Слабченко). І ніякої дивини в цьому немає: всі ці речі можуть бути близькими і зрозумілими українцям, справжнім українцям, а скільки їх насправді?..

І коли в країні за спілкування державною мовою можуть нагородити або добряче побити в прямому сенсі, виникають резонні запитання: а чи є держава? яка нація є державотворчою в ній? чи складає населення цієї країни націю? яку? Чому аборигени цієї країни визнають за своїми сусідами право заявляти на весь світ «о національній гордості великороссов» (В. Ленін) — і в той же час чому в цій країні «націоналізм як вищу, відпорну, вітальну, дієву форму українського патріотизму, що і досі має величезний потенціал для порятунку України в сучасних умовах експансії глобалістичних, демо-ліберальних ідей, руйнівних для української цивілізації» (О. Музичко), — чому цей націоналізм викликає такий шалений спротив значної частини українського суспільства і, як правило, шельмується фашизмом? Чому впродовж століть потуги українців на шляху державотворення виявлялися анемічними і закінчувалися нічим?

«Та й справді — ну, була у нас славна Київська і Галицько-Волинська Русь, а далі — саме лише страждання простого народу, здирицтво проклятущої еліти, боротьба «кращих людей» «за державність» (Д. Журавльов), яка і в наш час стала нашим головним ідеалом, і в той же час нічого не робиться для втілення цього ідеалу в реальність: «ниємо, скаржимося на всіх і вся, скиглимо на утиски, а самі палець об палець не вдаримо» (М. Слабченко). Чому цивілізований світ ніяк не може нас зрозуміти? А це й не дивно: ми

самі себе не розуміємо. Адже людина вирізняється з-поміж всього живого на Землі перш за все тим, що вона усвідомлює себе як окрему істоту. А ми, весь загал громадян України, — чи усвідомлюємо себе українцями? Тому й закрадається мимоволі думка, що насправді Україна, попри наявність формальних інституцій, ще не держава, а населення на українських теренах — ще не нація.

Чому і як це могло статися?

3.

*...Щоб чужого бога не було у тебе і ти не поклонявся
сторонньому богові!*

Псалом 81:9.

І знову той же М.Слабченко: «До чого ми паскудний, нікчемний нарід, а особливо ота ненависна мені інтелігенція». Щирий патріот (до речі, одесит), він до глибини душі вболівав за українську справу, намагався дошукатися причин того, чому, скажімо, «всі євреї, греки, вірмени, сибіряки, великороси (в сучасній йому Одесі — Б.С.) хоч і лічуть себе руськими, тягнуться один до одного, здебільшого між собою балакають на своїй своєрідній мові, обстоюють права свого народу, лише одні Малороси-Руські з якимось захопленням плюють на Україну, на свій народ, на самих себе» (1918 р.). І причини такого становища він шукав не в «спадщині колоніалізму», а передусім у глибинних параметрах національної свідомості, а вона була спотворена ще здавна. «Ми не мали своїх царів, королів чи навіть великих князів, бо російська школа привчила нас думати, що Володимир Святий не наш; у нас не було двірської та родовитої аристократії, бо вона стала чужа нам. Хто вдумается в наше минуле і тверезим оком гляне на сучасне, той побачить, що колись, до татарщини, ми мали свою державу... а в новітні часи і досі не мали і не маємо...» (Є. Чикаленко).

Ризикую накликати на себе звинувачення в ересі та богохульстві, проте наважусь підтримати думку, що однією з фундаментальних причин національної трагедії українців було примусове запровадження християнства в Київській Русі.

На кінець X ст. русичі мали свою релігію, власний пантеон божеств з помітною тенденцією до монотеїзму (Сварог, Дажьбог, Перун), але князь Володимир (пізніше — Великий, а потім ще й Святий), зачарований багатством та пишнотою візантійського богослужіння, а ще більше — перспективою взяти шлюб з візантійською царівною (як тут заперечиш роль особи в історії!), зважився на цей крок, що призвело до роздвоєння свідомості українців: замість святої землі Української святою стала земля Палестини, замість святої ріки Дніпро святою стала річка Йордан...

Та надамо слово іншим авторам: «І почав формуватися новий тип українця: українець має походження українське, а ідейність у нього неукраїнська. Зберігається форма української культури (вишиванка, писанка, щедрівки, дідух, веснянки, Купала, Свята вечеря, щедрий вечір). Формі українській надали зміст чужий (Назарет, Саваот, Сіон, Йордан, Синай). Чужі поняття віри, святості, правди, волі, любові, моралі, краси. Мозок ваш, а думки, які ми кладемо у ваш мозок, наші: ми даємо напрямок вашим думкам і почуттям. Писанка ваша, але вона славить не Київську, а Віфлеємську подію. Діти ваші, а їхні думки мають бути збуджені не українськими святощами, а православієм грецьким... Жоден народ в Європі так по-рабському не підпорядкував себе християнізмові греко-латинської інтерпретації, як нарід Український, і в цьому схована таїна національної трагедії» (Лев Силенко).

Та найвідвертіше сказав про це знаний єврейський біблійний дослідник: «Наші (єврейські — Б.С.) легенди і наша народна творчість є священною наукою, яку ви (християни — Б.С.) мелодійно наспівуєте вашим дітям. Наші поеми наповнюють ваші церковні гімни і молитовники. Наша національна історія стала частиною навчання ваших пасторів, священників і вчених. Наші царі, державні діячі, пророки і воєначальники — ваші герої. Наша стародавня маленька країна — ваша Свята земля. Наша національна література — ваша Свята Біблія...

Єврейські ремісники і єврейські рибалки (учні Христа — Б.С.) — ваші вчителі і ваші святі. (...) Єврейська дівчина — ваш ідеал материнства і жіночності. Єврейський бунтівник-пророк (Ісус Христос — Б.С.) — центральна постать у ваших релігійних поклоніннях. Ми розкидали навсібіч вашу расову спадщину і замінили це нашим Господом і нашими традиціями» (Mr. Ravoge, «Century Magazine», January, 1928, Liloyd M. Gracham).

Може, й справді варто було б замислитися над сказаним вище, хоча, певне, й запізно, оскільки історія, як відомо, не сприймає умовного способу: от якби та якби. Сталося те, що сталося, і християнізація Європи, попри все, була загалом цивілізаційним кроком на шляху прогресу. В цьому контексті зазвичай стверджують, що християнство прилучило Київську Русь до Європи, зміцнило її зв'язки з європейськими країнами тощо — іншими словами, стало великим цивілізаційним благом для Русі. Якщо це й так, то не зовсім так, а скоріше зовсім не так. Прийняття християнства стало для Київської Русі джерелом великих її бід, оскільки запроваджено воно було у візантійсько-московсько-татарському варіанті — **пасеїстичному православ'ї**.

Чимало західних народів прийняли християнство в один час з нами, але від Римської церкви вони перейняли високу культуру і духовність, хист до організованості й активної діяльності, а ми, православні, залишилися далеко позаду з цією східною пасивною духовністю, формальним греко-азійським обрядовим християнством, а тому й з недорозвиненим інтелектом, не здатним глибоко мислити, організовувати та творити; по суті, візантійство, у московсько-татарській подобі, упродовж багатьох століть не збагачувало, а обкрадало нас, виставило нас за ворота Європи, великою мірою спричинило нашу вікову відсталість, прив'язало нас до «телегі» такої ж недорозвинутої Московії. «У підсумку ми нині не маємо ні правдивої історії, ні надійної державної організації та структури соціуму, ні належного рівня економіки, науки, культури, моралі, верховенства права-закону, ні поваги в світі — і в цьому вина всіх нас, окрадених візантійством громадян України, котрі навіть не надто цікавляться, чому так сталося, хто за це має відповідати і що кому треба робити, аби виправити становище» (Арсен Паламар. Чому занепадає Україна. 2011. Далі — посылання на це видання).

Дуже стисло, але вагомо і точно писав про це Василь Стус: «Думаю про 1000-ліття християнства на Україні. Гадаю, що було зроблено першу помилку — візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстості духу, двоїстості, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду не визрілу душу на-

роду — призвів до жіночості духу як атрибуту нашої духовності. (...) Український дух так і не зміг виламатися з-під важкого каменя пасеїтичної віри. Може, це одна з причин нашої національної трагедії. (...) В кожному разі жертвою православ'я ми є найбільшою. Вийти з-під його східних чар ми так і не змогли. Це знищило нашу вітальну, життєву енергію».

Запровадження християнства роз'єднало українців і поставило на коліна, ми стали понад міру любити ворога, щиро підставляти праву щоку, коли нас вдарили по лівій, стали безмежно терплячими до своїх визискувачів. Не зайвим буде зауважити: якби Київська Русь після прийняття християнства (XI—XIII ст.) більше переймалася будівництвом фортець та укріплень, а не церков і монастирів — результати татаро-монгольського нашестя були б суттєво іншими. А так, «народ, маючи віру, основу на Христовій науці **«непротилежності злу»**, ніколи не зможе вивільнитися від рабства. Він віру Христову матиме, а волю ні. Москвини, поляки, римляни, греки, французи, німці ніколи не брали до уваги науки Христової» (Л. Силенко).

Варта уваги і така проблема: чому Україна бідна на філософів (якщо називати Г. Сковороду, то тут, скоріше, бажане видається за дійсне)? Причина все та ж: православ'я відлучило нас від культурного світу, а атеїсти-більшовики відгородили нас ще й «залізною завісою», тому в світі стало загально визнаним, що випускники філософських та економічних факультетів радянських вузів не можуть бути філософами й економістами за визначенням. Життя підтвердило цю істину. Бо коли європейці за доби Відродження вивчали твори Арістотеля, Платона, інших великих мислителів, вчилися на них самостійно мислити, аналізувати, розвивати інтелект і світобачення, то ми мали лише мізерну кількість випадкових староболгарських і старослов'янських догматичних церковних книг, яких ніхто з простих віруючих, і навіть більшість священників, не могли прочитати, і крім «і паки, і паки» нічого з них не знали. Ота відчуженість українців від читання дається взнаки і сьогодні: навряд чи переважна більшість наших співвітчизників прочитала бодай до половини скорочений варіант Біблії. А, як повідомляють соціологи, 80% позичальників кредитів у банках не читають своїх же договорів з банками. А хто, крім спеціалістів, прочитав Конституцію України? Отже, причиною нашої неволі як у минулому, так і сьогодні є «дефіцит розвинутого інтелекту в народній масі, брак знань, виховання, культури, а в під-

сумку — брак бажання до серйозної, розумної, самовідданої праці для добра України.

«Так нас «розвинуло» візантійство. Країни — жертви православ'я — ніколи не будуть прогресивними, справді демократичними країнами...» (А. Паламар). І за це православ'я українці заплатили дуже дорого ціну — збоченням психіки.

У психіці українця емоційний фактор явно переважає раціональний («бреше, але ж як гарно бреше!»). Це, до речі, підтверджує наука: у нас права півкуля мозку не домінує над лівою, як у західних європейців. Доки так триватиме (а певно, довго), українець житиме і далі у стані неорганізованості і хаосу, у світі постійних емоційних зривів і взаємних непорозумінь. Якщо науковці кажуть правду, то правда й те, що наша нація є «жіночою нацією» («жіночість духу як атрибут нашої духовності» — В. Стус), позаяк саме жінки керуються переважно лівою півкулею мозку. «Тоді зрозумілішими стають причини нашої вікової бездержавності, постійне бажання «віддатися» під опіку сильнішої нації, пасивне спостереження того, що з нами роблять інші, наша м'якотілість, сентиментальність, ліризм, брак логіки в думках, сварливість» (А. Паламар). Бракує розуму, зате не бракує емоцій для пошуку винних (ідеальний приклад: колотнеча В. Ющенко з Ю. Тимошенко принесла Україні більше біди, ніж всі наші недруги, разом узяті).

Ситуативна вдача українця склалася історично. Покоління за поколінням він мусив «грати вар'ята»: бідний кріпак вдавав себе перед польським, німецьким, московським паном, що він теж мало не поляк, німець, москаль і готовий служити їм вірою й правдою; бідний колгоспник намагався переконати більшовиків, що він теж більшовик ще з діда-прадіда, — тобто він думав одне, говорив друге, а робив третє («двоїстість духу, що витворила згодом комплекс лицемірства» — В. Стус). Оскільки таке роздвоєння-розтроєння свідомості особи продовжувалось століттями — добром це скінчитися не могло. Брак принциповості завжди обертався й обертається для нації гіркими поразками. Ідеальний приклад — трагедія І. Мазепи, але ж не тільки Мазепи особисто — Україна остаточно втратила останні крихти самостійності. А сьогодні — безпринципність В. Януковича у відносинах з Євросоюзом і Росією Україна вихаркуватиме ще довго.

Брак принциповості вважають чи не національною рисою українців, і, як наслідок, маємо масове соціальне явище — плебейство.

Плебей — це людина без «центра» в голові, без чітких, твердих переконань в душі. Такими, на жаль, ми і проявляємо себе як у відносинах з Європою, так і зі «старшим братом»... І якщо європейці ще намагаються робити вигляд, що мають нас за людей, то московити навіть і не роблять секрету з того, що їхня мета щодо України — «давити и поглотать».

В Україні хронічно неvistачає патріотичної, шанованої народом еліти. А «введена в систему держави» (В. Стус) «Нова еліта країни», до якої В. Янукович «вписав» 60 осіб, ще раз підтверджує попередню думку. Без еліти Україна безхребетна чи безголова — як кому більше до вподоби. А брак провідної національної еліти рівнозначний деградації суспільства: в Україні ніхто не відповідає за антиукраїнську, антидержавну діяльність. Квінтесенцією цього антиукраїнського цинізму можна вважати заяву одного політичного діяча високого рангу, що корова не стане давати менше молока, якщо доярка розмовлятиме по-російськи.

Отакої!..

4.

*Золотая дремотная Азия
Опочила на куполах.*

Сергій Єсенін.

У житті кожної спільноти, як і кожної особи, важливу роль відіграє (свідомо чи підсвідомо, безпосередньо чи опосередковано) віра, релігія. «Якби Бога не було, люди все одно Його придумали б», — писав Ф. Енгельс. Релігію як систему вірувань можна порівняти зі смолоскипом: в одних руках він може стати світочем, в інших — палієм. Те ж і з православ'ям. Як могло статися, що в житті двох «братніх» слов'янських народів — українців і росіян — православ'я, при зовнішній подібності, виконувало і виконує донині протилежні функції: для українців воно не стало засобом духовного просвітлення, зате для росіян послужило могутнім засобом пригноблення «меншого брата»? Чому «залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російський дух, додавши йому агре-

сивності й пірамідальності будови», а «український дух так і не зміг виламатися з-під тяжкого каменя пасеїстичної віри»? (В. Стус).

Щоб зрозуміти суть цієї антиномії, необхідно, перш за все, відмовитись від міфів, які уже стільки століть звучать із Москви про «всеслов'янську єдність та братерство» під гегемонією Московії як найчисленнішого слов'янського етносу, і чітко й однозначно усвідомити (про що свідчать дослідження істориків та генетиків, в тому числі й московських), що московити не є слов'янами. «Слов'янських могил до X ст. в Московії не знайдено» (О. Спіцин, російський археолог). «Московська історія пришита до історії Русі білими нитками» (К. Маркс).

З далекого мороку століть у північно-східній куток Європи прибудився з Азії угро-фінський народ. Це і були прапрапрадіди московитів. Непрохідний праліс на болотах відгородив цей народ від усього світу. Літописи XI ст. називають такі «московські» племена угро-фінів, як ям, ведь, весь, перм, чудь, югра, лів, мурома, самоядь, зирянь, печора, мордва, чухна, мокша, череміси, карель, ерзя, мешора. Інший літописець свідчить, що це були дикуни, які не мали ніяких законів і моральних устоїв. Проживали в землянках, їли сире м'ясо і рибу, землеробством не займалися.

У X ст. на угро-фінів поширив свою владу київський князь Святослав і зробив ці землі осадою (колонією) своєї держави. Правила тут прислані з Києва воєводи. Потомки київських цивілізаторів вступали в шлюб з окультуреними туземцями. Їхні діти розмовляли давньоукраїнською мовою з домішками угро-фінських слів. Основна маса народу спілкувалась угро-фінською. Як свідчить В. Даль, «навіть в XIX ст. всього лише за 80 верст від Москви були села, де люди не знали московської (російської) мови. У східній частині Московії були цілі волості, які склалися з таких поселень». «Досить знаменним є і характер власних назв. Більшість назв російських річок нічого не означають для слов'ян: Нева, Волга (Ітіль), Москва, Ока... Проте багато про що ці назви говорять фіноугорським народам» (О. Палій).

А «великая русская река Волга» від верхів'я до гирла тече землями Мордовської, Марійської, Удмуртської, Татарської, Чуваської, Башкирської, Калмицької республік (території колишніх Казанського й Астраханського ханств). То чия ж «великая русская река Волга»?

Саме чужоземці — українці, татари, німці — утворили державний устрій у цьому забутому Богом і людьми закутку Східної Європи. Так і виникло там невелике, вбоге князівство Суздальське — прообраз і колиска Московії.

1237 року Московію завойовала татарська орда хана Батия, котрий установив там свої застави. На відміну від двох українських князів — Михайла Чернігівського та Данила Галицького, котрі, хоч і поодинці, намагалися захистити Русь, — син князя Ярослава Суздальського Олександр, як і його батько, закликав князів до покори, і його відданість була винагороджена почесним званням «нареченого сина» головного монгольського хана.

У складі татарської держави Московія була улусом (автономією) і ніколи не зазнавала грабежів та насильства. Чому? Та тому, що татари були такими ж азіатами, як і угро-фіни. Московські князі й не думали про боротьбу з окупантами, зрозумівши, що покірністю і грішми можна досягти більшого. Вони беззастережно визнали владу татаро-монголів і встановили дружні і навіть кровні зв'язки з «ворогами». Як свідчить російський історик В. Ключевський, «сам великий князь Тверський одружується на татарці, а слідом за ним одружувалися й інші московські князі». За прикладом своїх князів у масовому порядку стали вступати до змішаних шлюбів обидва народи. Московська церква не вважала шлюби московитів-християн з татарами-магометанами гріховними. Більше того, ця церква молилася за татарських ханів. А «московський митрополит Феогност проклинав і відлучав від церкви тих, хто не проявляв безвідмовної покірності ханові Золотої Орди» (В. Ключевський). Отак тихо і мирно відбулось злиття двох народів — угро-фінського і татарського — й утворився один московський народ. Тож і надамо слово московським авторам.

«Московити зобов'язані своїм народженням татарам. 57% московської знаті в XVI—XVIII ст. були татарського походження, а ідею Чингісхана про завойовання всього світу вкорінила в Московії аристократія татарського походження» (В. Ключевський).

«В судинах московського народу тече, принаймні, 80% фінно-татарської крові» (М. Покровський, російський історик). «Ми, московити, — ні східний, ні західний народ, ми — якась нісенітниця» (В. Розанов).

«Ми, московити, у Європі — гості, а в Азії ми — вдома» (Ф. Достоевський).

Звернімо увагу на те, що всі згадані вище особи (безсумнівно авторитетні люди) послідовно називають свій народ «московським», «московитами».

Отже, «слов'янський елемент у заліському фіно-угро-татаро-монгольському конгломераті не визначальний. Орда стояла біля його коліски» (С.Мартинюк. «Я Українець»; «Я горжусь, что я украинец». 2010.— Далі — посилання на ці видання).

Питома історія Московії починається з князювання Івана Калити (калита, калитка — українські слова, «по-московськи» мало б бути мошна). Але починати з нього свою історію московитам не хотілося, а занурюватися в епохи древні, Геродотові, — не дуже до вподоби. За Геродотом, у ті часи на землях сучасної Московії жили дикі племена андрофагів-людожерів. А таким родоводом не похвалишся. І почалася банальна крадіжка московитами нашої історії.

За часів Київської Русі територія у верхів'ях Волги та Оки іменувалась Заліссям. Після вивіщення, за підтримки Золотої Орди, Московського улусу, русини та вся Європа почали називати залішуків московитами, а їхнє державне утворення — Московією.

Петро I «перетягнув» ім'я колишньої метрополії на всю свою державу, через що він та його наступники мали навіть дипломатичні проблеми. Етнонім «русский» закріпився ще пізніше — лише наприкінці XVIII ст., коли цариця Катерина II «височайшим повелением» остаточно наказала московському народові називатися «руськими» і заборонила вживати назву «московитяне».

Християнство в Київській Русі запровадив Володимир Великий, коли на місці Москви ще жаби кумкали, але Москва перетягує на себе роль «матірної церкви» стосовно Києва та проголошує Україну «канонічною територією Московського патріархату».

До жанру байок слід віднести і міф про «шапку Мономаха»: він не міг тримати її в руках, оскільки ця мусульманська тубетейка, оздоблена хутром та коштовним камінням, була пошита значно пізніше і подарована московському князю одним із середньоазійських емірів у XVI ст.

Найнеймовірніша абсурдна брехня поступово сприймається як правда, якщо її довго і наполегливо повторювати, отож і українці

стали жертвою цієї брехні, яка продовжувалася протягом століть і триває сьогодні.

Останнім часом у Росії переглядається ставлення до татаро-монгольського «іґа», в якому вбачають не лихо, яке надовго зупинило розвиток суспільства, а щасливу нагоду, що врятувала російський народ від католицизму і європейського впливу» (Т.Паладіна. «Римсько-Католицька Церква у Києві». 2002). Україна, яка опинилася на межі православного і католицького світів, стала жертвою отого «порятунку» по-московськи. Ми покійно вислуховуємо хамські образи москвитів і в той же час спостерігаємо дивні речі: більше 60% москвитів зараховують Україну до ворожого стану, а 60% українців записують москвитів у брати. У підсумку ми є для навколишнього світу однаково відсталі як від європейської Англії, так і від азійської Японії. «Я розумію європейську еліту і вибачаюся перед нею за те, що важко рятувати Україну проти її ж волі» (С. Мартинюк).

Немає сенсу переповідати історію поневолення України. Навіть за сучасного стану української історичної науки багато чого вже можна зрозуміти: той, хто має вуха, почує, хто має очі — побачить.

Ми повинні зрозуміти кілька простих речей. Московський народ не є слов'янським етносом. Правила Московією не слов'яни: Романови — це етнічні німці, а після них — євреє-чуваш В. Ульянов, потім — кавказець з вихрещених ізраелітів (по-грузинськи: джуга — ізраеліт, швілі — син). Усіх цих, здавалося б, різних людей об'єднувала спільна мета — знівелювати, знищити справжній слов'янський етнос, установити панування «русского мира» на просторах «Великой России».

На сьогодні ця мета вже досягнута у Білорусі, де білоруська мова сприймається як екзот. Залишилася Україна, яку поки що не вдається повністю подолати. Для здійснення цієї мети Москва мобілізує весь арсенал засобів — дозволених і недозволених («Мета виправдовує засоби». В.Ленін), і найважливіший з них — це знищення української мови. Відомо ж бо: є мова — є народ, нема мови — нема народу.

Існує таке поняття, як точка неповернення. Суть його в тому, що певний процес з певної точки може розвиватися у зворотному напрямку (вода перетворюється в лід чи пару, а лід чи пара — у воду),

але є точки, після яких зворотний процес уже неможливий (попіл від згорілих дров за будь-яких умов не стане дровами). Це явище притаманне і суспільним процесам, у тому числі і в царині мов. Здається, Білорусь уже проминула цю «точку»: маловірогідно, що ця країна стане колись цілком білоруськомовною.

Що чекає на Україну, де російською мовою видається понад 60% сумарного тиражу газет, 83% — журналів, продається близько 87% книг (переважна частина яких — імпорт з Росії)? («Простір мовної несвободи», «ЧН», 10.11.2012).

Що чекає на Україну, розділену на малоросів — підступних, цинічних, безчесних і нахабних, котрі перебувають у владі і при владі; хохлів, яких багато, але «це наш заляканий, непробуджений, ошуканий народ, який ще не оговтався від радянського страшного експерименту, в голови якого серпами й молотками десятками років забивали совок...» (Є. Шаповалов); і справжніх українців — тільки вони здатні виплекати паростки майбутньої держави — Незалежної України, саме на їх долю випадає загальмувати і зупинити скочування України до точки неповернення?

Допоможи українцям, Господи!

Борис СТУПАК.

01015, Київ, Старонаводницька, 8а, к.65
Танюку Л.С.

*Шановний Лесю Степановичу,
Вітаю Вас сердечно!*

У наших зносінах утворилась тривала пауза: 1) суєта суєт і 2) мені подумалось, що було би нечемно з моєї сторони набридати людині, заклопотаній серйозними справами. Та ось днями побачив Вас на екрані (на похороні Г. Удовенка) і вирішив перервати цю паузу.

Ситуація в нашій області дуже складна, іноді здається, що це один з «регіонів» Рос. Імперії: «Знамя Победы в надежных руках!», «Мы вернули правду истории» тощо наганяють істерію, яка доходить мало не до сказу.

Про себе: старію, потроху хворію, лікуюсь, намагаюсь ще бадьоритись. Більш-менш регулярно друкуюсь у «Сільських вістях» та у єдиній в Одесі україномовній газеті «Чорноморські Новини». Додаю ксерокс з останньої публікації, буде час та бажання – прочитаєте.

Вітання Вам від моєї родини.

Здоровеньки бувайте!

З повагою

18.02.2013

Б. Ступак

P.S. котрий том «Щоденника» вже побачив світ?

ПРОЩАТИСЬ З МІФАМИ БОЛЯЧЕ, АЛЕ НЕОБХІДНО

*...И началась война, то есть совершилось противное
человеческому разуму и всей человеческой природе событие.*

Л. Толстой.

Коли 1948 року троє радянських маршалів подали Й. Сталіну рукописи своїх спогадів про недавню війну, той порадив не поспішати з цим (а це означало заборону), мотивуючи власну думку тим, що на той час «чад перемоги» перешкоджатиме об'єктивному відтворенню подій війни, і допустив публікацію подібних речей принаймні років через двадцять. Треба віддати належне вождеві: він знав, про що говорив, і в глибині своєї темної і втаємниченої душі усвідомлював те, чого ми навіть більш ніж через шістьдесят років по тому не можемо (чи не здатні? не бажаємо? боїмося?) усвідомити.

Негласне табу вождя і справді діяло майже два десятиліття – лише з 1968 року друкарські верстати почали тиражувати «спогади і роздуми» маршалів: спочатку фронтівих, а потім і новоспечених, яких виявилось набагато більше, ніж у роки війни. Завершальною у цій лавині славослів'я була «Іліада» ще одного «маршала» – «Мала земля» Л. Брежнєва, яка мала остаточно закріпити за Радянською армією непохитний титул – «Непобедимая и легендарная, в боях познавшая радость побед».

1

Саме такою постає наша колишня армія у спогадах і розповідях ветеранів, принаймні напередодні чергової річниці Перемоги. Як завше, в цей час поживається робота з патріотичного виховання молоді, й основну частину цієї роботи беруть на себе — як правило і по праву — ветеранські організації. Адже це вони, сивочолі фронтовики, на своїх плечах і руках донесли Перемогу до самого лігва фашизму і поставили останню крапку на цій страшній сторінці світової історії.

Готуючись до виступів перед молоддю та на урочистих зібраннях, ветерани заздалегідь оглядають свої військові однострої (здебільшого з полковницькими, а то й генеральськими погонами), наводять лад серед нагород (іноді дуже численних). І будуть вони розповідати про події війни, про які вони знають або учасниками яких були самі; і всі ці розповіді матимуть однаковий кінець — щасливий, переможний. І не варто сумніватися в правдивості їхніх слів: саме так і такими видаються їм події останнього періоду війни. Це люди 1925—1927 років народження, які зовсім молодими були мобілізовані на фронт під час визволення окупованих територій і яким пощастило вижити та дожити до наших днів (наймолодшим серед них сьогодні вже по 85). І вони заслуговують на нашу увагу і повагу.

Мені як педагогу ще з початку 70-х минулого століття не раз доводилося запрошувати ветеранів війни до школи напередодні свята Перемоги. Тоді сьогоднішнім ветеранам було років по 45, а тим, хто пройшов війну від початку і до кінця — по 50 і більше. Останніх (що привернуло мою увагу) було значно менше, і вони неохоче погоджувалися на подібні виступи. Цього я не міг зрозуміти, як і того, чому мій дядько, командир партизанського загону, на моє прохання виступити перед школярами відмовився навідріз. Упродовж багатьох років я мав немало розмов з учасниками війни, і в моїх очах колір Прапора Перемоги поступово почав набирати свого справжнього кольору — кольору людської крові... Тому, слухаючи чергового оратора і наперед знаючи фінал його розповіді, я не можу відбитись від запитань, які настирливо і боляче стукають у скроні.

А що сказали б про ту війну ті, чіми кістками всіяні безмежні простори нашої землі від Карпат до Підмосков'я, Волги і Кавказу, а потім, у зворотному напрямку, аж до центру Європи? Що сказали б

вони, котрих у 1941 році наші злочинно бездарні «тачанкові» маршали сотнями тисяч кинули під кулі «шмайсерів» і гусениці німецьких танків та прирекли на безславну погибель чи ганебний полон? Німецька фото- і кінохроніка тих часів зафіксувала для історії нескінченні колони наших полонених, яких гнали на Захід. Німецький же диктор констатує: із ста радянських полонених живими залишаться троє; а якщо взяти до уваги, що ці троє після німецьких таборів відразу ж, як «зрадники Батьківщини», попадали в сталінські, то навряд чи з тих трьох залишився живий хоча б один...

А що сказали б ті, які страшного 1942 року, підперті з тилу «смершами» та заградотрядами, з відчаю і безвиході, майже голіруч, кидалися на кулемети та під танки ворога, сподіваючись переламати хід війни? Чи не в таких ситуаціях народжувалися Герої Радянського Союзу, як, наприклад, О. Матросов? Чи не тому нарешті наступив перелом у ході війни, що німецькі кулемети захлинулися під трупами наших солдатів, а танкові гусениці забуксували в горах людської плоті?

Чому найбільша на той час армія в світі виявилася абсолютно безпорадною на початку війни? Хто її обезкровив, винищивши вищий та й значною мірою середній командний склад? Чи не відбувалося це з легкої руки «червоних маршалів» — луганського слюсаря та вахмістра-калмика, котрі свідомо провокували гнів «вождя» проти кожного, хто наслідювався мислити вище шаблі і тачанки? Та й сам вождь мислив тими ж категоріями, вважаючи бронепоезд (паровоз, обшитий листами бляхи) грізною бойовою машиною. Тому не дивно, що «перший маршал» виявив цілковиту нікчемність під час оборони Ленінграда, а С. Будьонний, командувач фронтом, тривалий час не міг знайти свого фронту, а війська фронту не могли відшукати свого командувача...

У цій ситуації вище керівництво держави не знайшло нічого кращого, як розстріляти ряд старших і вищих офіцерів, у тому числі і генерала Павлова, як винуватців того, що трапилося, а ті сотні тисяч бійців і командирів, які опинилися в полоні саме через бездарність командування, оголосити «изменниками Родины». Із наказу ставки Верховного головного командування Червоної армії №270 від 16 серпня 1941 року (це другий місяць війни): «...и если часть его находится в окружении, драться до последней возможности, ...и если такой начальник или часть красноармейцев вместо организованного

отпора врагу предпочтут сдаться ему в плен, — уничтожат их всеми средствами... а семьи сдавшихся в плен красноармейцев лишит государственного пособия и помощи». За логікою цього нелюдського наказу ті, що опинилися в оточенні, повинні були знищити одного, а останній, виходить, мав уже сам накласти на себе руки. Що ж до сімей полонених, то їхні страждання продовжувалися роками ще й після війни...

Страшно брати гріх на душу, але інколи виникає і така думка. Якщо Гітлер, усвідомивши, до якої трагедії він призвів німецький народ, вкоротив собі віку наприкінці війни, то Сталін мав би це зробити на другий день війни, бо, попри перемоги на фронтах, Радянський Союз як держава зазнав такої нищівної поразки, отямитись від якої ми не можемо і до цього часу (варто лише порівняти рівень життя «переможених» німців і «переможних» народів колишнього Союзу).

Сталін не прийняв такого рішення — такою була воля Провидіння, натомість прийняв на свої плечі весь тягар відповідальності, і прийняв його свідомо, тоді як його клевети, відчуваючи і свої гріхи, поспішно і з погано прихованим полегшенням «довірили» вождеві всі можливі пости і важелі управління в державі. Важкою була та «наука перемагати», і вождю довелося багато чого переосмислити й переоцінити: повернути з тюрем недокатованих військовиків, вчених, конструкторів, дослухатися до думки фронтових генералів, щоб нарешті домогтися стратегічної переваги над австріяком-єфрейтором. Прикро і гірко лише, що ця «наука» продовжувалася занадто довго і коштувала країні надто дорого.

Стверджується як доконаний факт вирішальна роль Радянського Союзу в перемозі над фашизмом. Аргументом, ба навіть козирною картою для таких тверджень видається те, що саме Радянський Союз зазнав у тій війні найбільших територіальних, матеріальних та людських втрат. Але хіба таке може бути предметом гордощів чи хизування? Скоріше — ганьби та приниження. Бо якщо територіальні і матеріальні втрати можна в тій чи іншій мірі відновити, то про людські цього не скажеш. А саме вони, людські втрати, були не великими, а надзвичайно великими і невиправдано великими. Бо якщо за втрату зброї чи бойової техніки винуватці несли певну (а часом і сувору) відповідальність, то за втрату людей ніхто не відповідав (а часто за це навіть нагороджували): «А нам нужна, нужна победа — одна на всех, мы за ценой не постоим».

Пригадую розповідь свого старшого товариша, льотчика-винишувача М.О. Москаєва. Волею долі він, замість звання Героя, отримав вирок трибуналу: штрафна рота.

...Атаку штрафників заплановано на світанок. А вночі комбат з ротними командирами у бліндажі уточнюють деталі. Москаєв, прилігши неподалік, мимоволі чув їхню розмову.

— Слушай, комбат, а если я поведу своих вот так? — це комроти Москаєва.

— Это еще почему?

— Народа меньше ляжет...

— Тебе что, гавна этого жалко? Пойдешь, как я сказал!

«І мені вперше стало страшно, — розповідав льотчик. — Я думав, що я «сталінський сокіл», як про це недавно писала фронтова газета, а виходить, що насправді я ...»

Саме такими категоріями мислив багато хто з наших полководців, особливо «видатних», і в першу чергу Г. Жуков, увінчаний всіма можливими нагородами і почестями. Саме про нього на фронті культивувалися «крилаті» фрази: «Де Жуков — там наступ», «Де Жуков — там перемога». Про ціну тих «перемог» зазвичай мовчали: мертві говорити не могли, а живі боялися. Як і про ціну знаменитих «десяти сталінських ударів». Чого варте лише взяття Києва, яке мало відбутись до річниці Жовтневої революції і ніяк не пізніше. Багато чого бачив сивий Дніпро, але такого... «Кому память, кому слава, кому темная вода — ни приметы, ни следа» (О. Твардовський). Зате річницю революції було відзначено у визволеному Києві, і нікого не обходило, що ціна такого «святування» — 100 тисяч погублених життів і, як компенсація, десятки тисяч блискучих бляшок на груди тим, кому пощастило вижити. Адже навіть радянська статистика наводить дані про «тривалість життя» на передовій: командира взводу — 3 дні, командира роти — 9, батальйону — 13 днів. Щодо рядових бійців і молодших командирів таких даних ніхто оприлюднити не наважився: дуже вже мізерними були цифри після нуля з комою...

Хто про це розповідь? Адже тим, хто в 1941-у був наймолодшим серед воїнів, — їм сьогодні вже за 90. Де вони і скільки їх ще залишилося на цьому світі?

Події минулої війни — це нерозривне переплетення страшної трагедії і безприкладного героїзму народу, який, «смертю смерть

поправ», знайшов у собі сили здолати ворога і звільнити рідну землю. Честь і слава цьому народу! І вічна слава полеглим! Земля їм пухом...

2

Та повернемося до того, з чого почали, — патріотичного виховання молодого покоління. За усталеною традицією в основу цього виховання покладаються «героические страницы истории нашей великой Советской Родины», і ні у кого це, як не дивно, не викликає заперечень. Але світ динамічно змінюється. Для сучасної української молоді дефініція «Советская Родина» — поняття абстрактне; вона живе в іншій країні, яка колись мала певне відношення до отієї «Советской Родины». А постійне акцентування на тих «сторінках» іноді призводить до несподіваних результатів. Молодий вгодований бевзь просторікує у пивбарі: «Це погано, що наші в 45-у перемогли німців. От якби це сталося навпаки, то ми вже шістдесят років не пили б сечу під назвою «Жигулівське», а смакували б справжнє баварське пиво». Цинізм цього «любителя пива» не має виправдання, але над його джерелами варто замислитися.

«22 червня 1941 року фашистська Німеччина віроломно, без оголошення війни...» — такими або майже такими словами починаються промови про війну впродовж уже шести з лишком десятиліть. Саме оце перше речення (а воно містить велику брехню) взомбувало у наші мізки своєрідну індульгенцію, виправдання бездарності тодішнього керівництва СРСР та жахливих провалів на фронтах у 1941—1942 роках. Сучасна молодь, на щастя, не знала війни, але вже знає про неї багато чого з того, що нам, старшому поколінню, було невідомим, а то й недоступним. Молодь знає, що війна — Друга світова, активним учасником якої був і Радянський Союз, — почалася не 22 червня 41-го, а у вересні 1939-го; що до 22 червня були і польська кампанія, і події на Далекому Сході («Три танкіста, три веселых друга» народились саме там і тоді), була радянсько-фінська війна (кожен завойований у тій війні кілометр території уміщував не тисячу метрів, а тисячі і тисячі погублених людських життів). Увесь світ знав і бачив, що війна набирає обертів, лише на одній шостій земної суші робили вигляд (а чи й справді так думали?), що нічого не відбувається.

Тому молодим людям України важко зорієнтуватися і зрозуміти, до чого їх закликають «героические страницы». З усього виходить — до любові «к великой Советской Родине!» Замкнене коло або, як кажуть дотепники, його квадратура. Але якщо патріотизм розуміти як любов до своєї Батьківщини і готовність до захисту її, то в нашому випадку мова мала б іти про Україну, про героїчні і трагічні «стороницы» української історії (і події Великої Вітчизняної війни також). Але перш ніж говорити про Україну, треба розуміти, що таке Україна: чи це одна з «республік-сестер» колишнього Союзу; чи «молодший брат», звісно, «старшого брата»; чи малоросійська губернія «Великой Росии»; чи навіть незрозуміле і неприйнятне для «старшого брата» територіальне утворення — а чи все-таки суверенна держава, яка має свою власну, більш ніж тисячолітню історію? І ось саме з останньою думкою нашим вихователям патріотизму погодитися дуже важко, а то й неможливо. І це не їхня вина — це їхня біда.

Російсько-імперські та радянські ідеологеми за кілька століть всотались в наші клітини і закріпились мало чи не на генному рівні, тому ми, українці, і до цього часу не маємо серйозної, ґрунтовно дослідженої історії України, написаної українцями, а послуговуємося московською інтерпретацією нашої історії. Хоча навіть з радянських шкільних підручників відомо, що Московська Русь, руські — це східнослов'янське плем'я, яке в середні віки заселило територію від Новгороду Великого до Нижнього Новгороду на Волзі. А «россияне» — це громадяни Російської імперії, утвореної в результаті кривавої колонізації з подальшою русифікацією народів Півночі, Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Кавказу (упокорення деяких кавказьких народів продовжується донині), а також «братніх» українського і білоруського народів (для всіх нині очевидні намагання Москви щодо України для «принуждения к братству» з «Великой Росией», як це вона здійснила щодо Білорусі).

Загальновідомо і те, що християнство зародилося і поширилося на теренах Східної Європи саме з берегів Дніпра, а не Москви-ріки. Тоді чому такі християнські святині, як Києво-Печерська, Почаївська лаври, тисячі храмів і парафій в Україні, стали вотчинами московських церковних феодалів? Чому ім'я С. Бандери дратує декого, як червона онуча бика, а ім'я церковного генерала, московського патріарха Кирила викликає у багатьох українців пароксизми екстазу і сльози замилювання?

Доки ми не виплутаємося із цього павутиння, не зітремо полуди з своїх очей, нам, старшому поколінню, нічого буде відповідати на запитання молоді. Та часом схоже, що ми й не поспішаємо в цьому напрямку.

3

Переді мною перше число газети Організації ветеранів України «Ветеран України», №1(423), січень 2012 року, присвячене звітно-виборній кампанії в обласних ветеранських організаціях. На відкриття — стаття П. Цибенка, голови ради Організації ветеранів України, народного депутата з фракції комуністів. Висловлюючи задоволення рівнем проведення звітів та виборів у ветеранських організаціях Автономної Республіки Крим, містах-героях Києві та Севастополі, в більшості областей України, п. Цибенко негативно оцінив роботу тернопільської організації, бо там «не пролунало справжньої ветеранської стурбованості щодо відстоювання правди історії, небезпеки відродження у регіоні неофашизму». Тому і стаття його має красномовний заголовок — «Форум нездійснених мрій».

Про що ж «мріють» п. Цибенко і ті, від чийого імені він виступає? Це можна зрозуміти з репортажів про ветеранські конференції у Житомирській, Вінницькій та Запорізькій областях. І зводяться ці «мрії» до трьох складових.

По-перше. «Зусилля... були спрямовані на патріотичне виховання молоді на бойових і трудових традиціях старшого покоління», «піднесення почуття гордості за подвиг, здійснений старшим поколінням». Іншими словами, патріотичне виховання молоді здійснюється і має здійснюватися на усталених радянських ідеологемах з радянською ж фразеологією «бойові і трудові традиції» (хоча за 20 років про «трудова традиції» старшого покоління не довелося почути ні разу). Отже, патріотичне виховання обмежується цими «бойовими і трудовими традиціями старшого покоління», а конкретно — подіями Великої Вітчизняної війни, і мета його — виховання такого собі *homo sovietikos*. Про Україну та «сторони» її історії навіть не йдеться.

По-друге. «Нікому не вдасться применшити значення Перемоги, здобутої радянським народом під керівництвом Комуністичної партії» (зауважимо від себе: а ніхто і не збирається «применшувати»);

«недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни»; «захист правди історії Великої Вітчизняної війни, викриття фальсифікації її деяких періодів, ролі окремих воєначальників...». На практиці це означає непорушне табу на будь-які спроби об'єктивного висвітлення подій минулої війни (мав-таки рацію Й. Сталін!). «Непобедимая и легендарная» — такою і тільки такою має бути Радянська армія у свідомості молодих українців, бо саме такою освятила її радянська історіографія.

По-третє. Оскільки все це відбувається на теренах України, то доводиться — *voles poles* — говорити і про українські реалії. Якими ж видаються ці реалії нашим ветеранам? Б. Бондарев, голова Житомирської обласної ради Спілки радянських(!) офіцерів обурений тим, що «органи влади країни не вживають рішучих заходів щодо припинення профашистських і націоналістичних вилазок екстремістських організацій і груп». А вінницьким ветеранам не подобається, що «комусь хочеться реабілітувати, а то й героїзувати вояків націоналістичних формувань...», так само як і намагання створити музей на місці колишнього «Вервольфу» під Вінницею, бо, мовляв, ця споруда стане «не музеєм, а місцем зібрань прибічників ОУН—УПА, обманутих та підкуплених молодиків». В той же час «ветеранська організація веде боротьбу з вандалами(?), що замахнулись на переміщення з центру міста (Вінниці — Б.С.) пам'ятника В. І. Леніну».

Радійте, пане В. Колісниченко: зерна вашої українофобії лягають у родючий ґрунт — всі, хто наслідуються називатися українцем, — це націоналісти, «нашисти», а значить фашисти і навіть неофашисти.

І ще. Україна, мовляв, навіть своїм існуванням зобов'язана Радянському Союзу: «Незаперечним є й те, що без підтримки народів Радянського Союзу Україна не була б звільнена від гітлерівців і не стала б суверенною державою» (І. Бондарчук). Але ж незаперечним є й те, що не Україна накликала на себе фашистську навалу і мусила спокутувати не свої гріхи. Цього теж не варто забувати. Як не варто забувати і слів В. Леніна, пам'ятником якому так опікуються вінницькі ветерани, що «тільки в єднанні українського пролетаріату з великоруським вільна Україна можлива, без такого єднання про неї не може бути й мови». Народи Радянського Союзу скуштували принад такого «єднання» в «Союзе нерушимом», але українські ветерани, схоже, іншого і не мислять.

То що, знову замкнене коло чи його квадратура? Хто і що сконсолідує українську спільноту? Намагання В. Ющенка відродити «його націю» за допомогою бджолиних вуликів і трипільських черепків призвели до протилежних результатів: суспільство ще більше розкололося, відносини з колишньою метрополією остаточно погіршилися.

Існує і така думка, що з плином часу все стане на свої місця: старше покоління відійде, а нове буде мислити вже по-новому, «по-українськи». Гай-гай! Марні сподівання і марні чекання. Таке було б можливим (теоретично) лише за умови, якби старше і молодше покоління розселити в окремих резерваціях з нездоланною стіною між ними. Звісно, це *fata morgana*. Історичний процес — це неперервний зв'язок і спадкоємність часів, поколінь, ідей. І скільки чекати: десять, двадцять, сто років? «Навіть і не через сто років, — писав М. Горький, — а швидше, життя буде набагато трагічнішим хоч би тому, що — як це завжди трапляється після соціальних катастроф — людям, які втомилися від уразливих зовнішніх поштовхів, доведеться зазирнути у свій внутрішній світ, ще раз замислитись і переоцінити — мету і сенс буття...»

Ще раз перечитаймо і вдумаймося в ці слова, бо коли чуєш від декого з ветеранів бідкання, що «жаль, не передушили мы всех этих бендеров», стає очевидним, що є над чим замислитися і що переоцінити...

В іншому ж разі ми будемо рухатися кудись ніби вперед, але з оберненою назад головою.

І куди ми прийдемо, панове?

Борис СТУПАК.

ПОКАЖЧИК

А

Абалкін Микола (1906-1986)
театральний критик — 241

Абашидзе Іраклій (1909-1992)
письменник, академік — 394

Аваліані Ной (1922-2010)
балетмейстер — 279

Авдюшко Олександр (1908-
1996) директор Жовтневого в
Києві палацу — 103

Агамірзян Рубен (1922-1991)
режисер — 192, 193

Агафангел (Саввін) (1938 р.н.)
релігійний діяч — 682

Азаров Микола (1947 р.н.) полі-
тичний діяч — 679, 686

Айзенштадт (Николаєв)
Валерій (1926-1999) театро-
знавець — 666

Айзеншток Ярема (1900-1980)
літературознавець — 198, 354

Айхенвальд Юлій (1872-1928)
критик, висланий за кордон —
17-22

Аїтова Марі (Marie Aitoff)
княжна, емігрантка — 420, 421

Акимов Микола (1901-1968)
режисер, художник — 189

Акоста Уріель (1585-1640) філо-
соф — 106

Алейников Николай (1898-
1937) поет — 538-540

Александрова Віра (1855-1933)
літературознавець, дочка
Д. Мордовцева — 210

Алексєєв Михайло¹
(1896-1981) академік, літера-
турознавець — 208, 354

**Алексєєва-Горбунова Ната-
ля** (1898-1998) художник теа-
тру і кіно — 208, 237, 395, 396

Алексис Поль (1847-1901) пись-
менник — 752

¹ Друг дитинства Максима Рильського («І друг мій Миша Алексєєв Мені Марлинського читав»), він входив у число найцікавіших людей революційного і пореволюційного Києва. Вони приятелювали — М. Рильський, Ярема Айзеншток, художник Д. Шмарінов і моя мама, тоді ще зовсім молоденька Наталка. Михайло Павлович свого часу читав лекції з історії літератури (С. Білокінь знайшов десь у газетах повідомлення, що кошти від цих лекцій ішли у фонд Добровольчої Армії). Згодом М. Алексєєв писав цікаві дослідження про українські думи. Щоб уникнути арешту після погрому інтелігенції, виїхав з Києва далеко в російську глибинку. По війні жив у Ленінграді, був директором Пушкінського дому й дуже ревно ставився до України, вважаючи її провідників та офіційну інтелігенцію колабораціоністами «під знаком Корнійчука». Змінив ставлення до України лише після того, як я привіз йому поезії Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського. Прочитавши мою поему «Анкета», порадив заховати її якнайглибше: «Може быть, вы когда-нибудь это и опубликуете, — но уже в моем возрасте». Так воно і вийшло. Михайло Павлович активно сприяв дисидентському рухові, звертався до закордонних авторів з пропозиціями підписати листи на захист дисидентів та ін.

- Аліханян Самвел, історик — 197, 199
- Аллілуєва Світлана (*Лана Пітерс*), дочка І. Сталіна і Н. Аллілуєвої, мемуаристка, поліемігрантка (1926 р.н.) — 536
- Алтунян Генріх (1933-2005) правозахисник, дисидент, політрепресований — 273
- Альтенберг Петер (*Енгландер Ріхард*) (1859-1919) австрійський письменник-імпресіоніст — 471
- Амфітеатров Олександр (1862-1938) письменник — 144
- Анастасьєв Аркадій (1914-1980) театрознавець — 330
- Ангеліна Паша (1912-1959) трактористка — 80
- Андієвська Емма (1931 р.н.) письменниця, художниця — 141, 580
- Андрєєв Володимир (1930 р.н.) актор — 84, 592
- Андріянова-Гордієнко Надія (1921-1998) перекладач — 355
- Андріяшик Роман (1933-2000) письменник — 520, 593
- Андропов Юрій (1914-1984) партійний діяч — 248, 249
- Анікст Олександр (1910-1988) історик театру і літератури — 330, 433
- Анісімова-Вульф Ірина (1906-1972) актриса, педагог — 335
- Антокольський Павло (1896-1978) поет, перекладач — 330
- Антоненко-Давидович (*Давидов*) Борис (1899-1984) письменник, репресований — 221, 345, 454, 528, 529
- Антонов Олег (1906-1984) авіа-конструктор — 594
- Антонович Володимир (1834-1908) історик — 553
- Антонович-Будько Данило (1889-1975) актор школи Л. Курбаса — 63, 341
- Антонов-Овсієнко Володимир (1884-1939) нарком юстиції, розстріляний — 196, 424, 567
- Антуан Андре (1858-1943) театральний діяч — 215, 572
- Ануй Жан (1910-1987) драматург — 149
- Апанович Олена (1919-2000) історик — 533
- Аполлінер Гійом (1880-1918) поет — 153, 181, 427
- Аппія Адольф (1862-1928) художник театру — 615
- Арагон Луї (1897-1982) поет — 330, 422
- Арбеніна Діана (1974 р.н.) співачка — 671
- Арбузов Олексій (1908-1986) драматург — 174, 411

- Ардов Віктор** (1900-1976) письменник — 281-283
- Арістотель** (384-322 р. до н.е.) філософ — 245, 551, 692
- Аркушенко Володимир** (1925-1977) актор — 409, 412
- Арутюнянц Петрос**, революціонер — 197
- Архипенко Олександр** (1887-1964) скульптор — 181
- Аттіла** (?-453) вождь гуннів — 529
- Ахмадуліна Белла** (1937-2010) поетеса — 330
- Ахматова (Горенко) Анна** (1889-1966) поетеса — 81, 130, 244, 250, 450, 460
- Б**
-
- Б'єрнсон Б'єрнстерне** (1832-1910) письменник — 55
- Баб Юліус** (1880-1955) критик, драматург — 469, 472
- Бабанова Марія** (1900-1983) актриса — 219, 220, 238
- Бабаханян С.**, історик — 197
- Бабель Ісаак** (1894-1940) письменник, розстріляний — 134
- Бабійчук Ростислав** (1911 р.н.) міністр культури України — 187
- Бабіївна Ганна** (1897-1979) актриса школи Л. Курбаса, репресована — 63
- Бабле Дені** (1930-1992) театрознавець — 614
- Бабочкін Борис** (1904-1975) актор — 84
- Бадін Микола** (1950 р.н.) актор — 373
- Бадрідзе Лалі** (1940 р.н.) театрознавець — 311
- Бажан Микола** (1904-1983) поет, академік — 119, 175, 203, 308, 324, 355, 394, 431, 432, 452, 454, 468, 523
- Бакунін Михайло** (1814-1876) анархіст — 286-296, 471
- Балтер Алла** (1939-2000) актриса — 672
- Бандера Степан** (1909-1959) провідник ОУН, вбитий агентом НКВД — 672, 706
- Бандура Олександр** (1918-2005) перекладач, видавець — 175, 203
- Бар Герман** (1863-1934) критик — 472
- Барабаш Юрій** (1931 р.н.) літературознавець — 452, 481
- Барвінок Ганна (Олександра Білозерська-Куліш)** (1828-1911) письменниця — 475
- Барро Жан Луї** (1910-1994) актор, режисер — 11, 346
- Барсеґян Хікар** (1918-1996) історик — 194, 200
- Басилашвілі Олег** (1934 р.н.) актор — 79

- Басов Осип** (1892-1934) актор
— 151
- Батурина Надія** (1928 р.н.)
актриса — 85, 462
- Бахтерев Ігор** (1908-1996) поет
— 450, 536
- Бахтін Михайло** (1895-1975)
літературознавець, репресований — 531, 544
- Бачеліс Тетяна** (1918-1999)
театрознавець — 161
- Беатріче Портінарі** (1265-1290)
кохана Данте — 340, 616
- Бегічева Ганна** (1899-1984) режисер, журналістка — 478
- Безродний Яків** (1938 р.н.)
театральний діяч — 153, 154
- Беккет Семюел** (1906-1989)
драматург — 20
- Белінський Віссаріон** (1811-1848) критик — 8, 15, 436, 567, 671
- Белоусов Михайло** (1905-1960)
актор — 258, 259
- Бенцаль Микола** (1891-1938)
актор, режисер — 632, 633
- Берг Альбан** (1885-1935) композитор — 642
- Бердник Олесь** (1927-2003)
письменник, репресований — 303, 304, 348
- Бердслей Обрі** (1872-1898)
графік, поет — 162
- Бердяєв Микола** (1874-1948)
філософ — 182, 185, 463, 623
- Бережна Лариса** (1949 р.н.)
актриса — 279
- Берковський Наум** (1901-1972)
літературознавець — 141, 143
- Берьозкін Віктор** (1934-2010)
мистецтвознавець — 88, 189
- Бетховен Людвиг Ван** (1770-1827) композитор — 264
- Бехер Йоганнес** (1891-1958)
письменник — 471, 472
- Биков Василь** (1924-2003) письменник — 522, 593
- Биков Ролан** (1929-1998) актор
— 88, 203, 204
- Бистров Борис** (1945 р.н.)
актор — 84
- Білаш Олександр** (1931-2003)
композитор — 254
- Білецький Андрій** (1911-1995)
античник, мовознавець — 356
- Білецький Олександр** (1884-1961) мовознавець, академік — 211
- Білик (Рудченко) Іван** (1845-1905) етнограф, письменник — 529
- Білодід Іван** (1906-1981) мовознавець, академік — 547, 551, 563
- Білокінь Сергій** (1948 р.н.) мистецтвознавець, історик — 216, 218, 245, 246, 273-279, 348, 660-662
- Білоус Дмитро** (1920-2004)
поет — 201

- Біруля Ірина** (1944 р.н.) художник театру — 186-188
- Блавацький Володимир** (1906-1953) режисер, актор — 341, 342
- Бланк Борис** (1938 р.н.) художник, кінорежисер — 81, 103
- Блейк Вільям** (1757-1827) поет і художник — 615
- Близнак Тетяна** студентка (США) — 36
- Блок Олександр** (1880-1921) поет — 111, 460
- Блохин Микола** (1912-1993) хірург, академік — 142
- Блюхер Василь** (1890-1938) маршал, розстріляний — 424
- Бобильов Іван** (1925 р.н.) режисер — 38, 86, 103, 331, 204, 235, 238, 243, 266, 483
- Бобошко Юрій** (1925-1988) театрознавець — 141, 365
- Богатирьов Костянтин** (1925-1976) поет, перекладач, **вбитий** — 330
- Богомолець Олександр** (1881-1946) патофізіолог, академік — 511
- Богораз-Брухман Лариса** (1929-2004) лінгвіст, правозахисниця, **репресована** — 133
- Бодлер Шарль** (1821-1867) поет — 23, 24
- Бодяньський Осип** (1808-1878) філолог, історик — 553
- Боечко**, капітан УКГБ — 74, 221-230, 297, 299, 376, 377, 383-386, 491
- Бойчук Богдан** (1927 р.н.) поет, США — 36, 141
- Болобан (Серговський) Леонід** (1893-1979) актор, драматург — 34, 56
- Болт Роберт** (1924-1995) драматург — 149
- Бомарше П'єр Огюстен Арон де** (1737-1799) драматург — 14, 26
- Бонавія Дайвід**, кореспондент лондонської «Тайм» у Москві — 580
- Бондаренко Євген** (1905-1977) актор — 241
- Бондаренко Римма** (1937 р.н.) режисер — 482, 490
- Бондарчук Іван** (1944 р.н.) громадський діяч — 708
- Бондарчук Сергій** (1920-1994) кінорежисер — 635, 637, 650, 708
- Бондарчук Степан** (1886-1970) режисер Молодого Театру Л. Курбаса — 56, 57, 635, 637, 650
- Боннер Єлена** (1923-2011) правозахисниця, дружина А. Сахарова, **репресована** — 66, 432
- Борисовець Валентин** (1910-1979) сценограф, художник — 145

- Боровський Давид** (1934-2006)
художник театру — 102, 103,
144, 153-157, 171
- Бородін Олександр** (1833-
1887) композитор — 525
- Бортник Януарій** (1897-1938)
режисер театру Л. Курбаса,
розстріляний — 57, 391, 602
- Бортніков Геннадій** (1939-
2007) актор театру Ю. Завад-
ського — 595-597
- Борхерт Вольфганг** (1921-
1947) драматург — 11
- Борщагівський Олександр**
(1913-2006) письменник —
523
- Босенко Ганна** (1915-2006)
актриса, дружина Б. Тягна —
415
- Бочкарьов Василь** (1942 р.н.)
актор — 7, 107, 266, 279, 373
- Бояджієв Григорій** (1909-1974)
театрознавець — 86, 206, 207,
499
- Бравн Майкл**, журналіст — 587
- Брайчевський Михайло**²
(1924-2001) історик, **дисидент**
— 200, 529
- Брам Отто** (1856-1912) режисер
— 614
- Братунь Ростислав** (1927-1995)
поет — 355, 356, 644
- Брегман Сарра** (1919-2000)
актриса — 143
- Бредбері Рей Дуглас** (1920-
2012) письменник-фантаст —
458
- Брежнев Леонід** (1906-1982) —
48, 101, 248, 438, 480, 481, 527,
582, 683, 700
- Брехт Бертольт** (1898-1956)
драматург — 101, 103, 156,
231, 281, 470, 545, 572
- Брик (Каган) Ліля** (1891-1978)
літератор, актриса — 273
- Брилинський Юрій** (1942 р.н.)
актор — 409
- Бриліантов Лев** (1924 р.н.)
актор — 182
- Брод Макс** (1884-1968) письмен-
ник — 472-474
- Брук Пітер** (1925 р.н.) режисер
— 45
- Брумберг Абрагам**, редактор
журналу «Проблем оф комю-
нізм» — 585-587
- Брюсов Валерій** (1873-1924)
поет — 198, 615
- Буало Никола** (1636-1711) поет,
критик — 14
- Бубнов Андрій** (1884-1940)
партійний діяч, **розстріляний**
— 424
- Будьонний Семен** (1883-1973)
маршал — 702

² Видатний вчений – історик, археолог, док-
тор історичних наук, професор. Автор
більш як 500 наукових праць. Крім цього,
він був поетом, прозаїком, художником.
У 1968 р. підписав листа 139 українців до
Брежнева на захист засуджених молодих
інтелектуалів України і Москви. Був пере-
слідуваний, неодноразово втрачав роботу.

- Буєвський Борис** (1935 р.н.) композитор — 355
- Буковський Володимир** (1942 р.н.) дисидент, репресований — 66-72, 171, 435
- Булава Віктор** (1938 р.н.) лікар — 313, 314
- Булавін Кіндрат** (1660-1708) донський козак — 435
- Булгаков Валентин** (1886-1966) секретар Л. Толстого, репресований, висланий за кордон 1923 р. — 451
- Булгаков Михайло** (1891-1940) письменник — 33, 82, 144, 593
- Бурій Станіслав Едвард** (1910-2000) літературознавець — 231, 232, 248
- Бурков Георгій** (1933-1990) актор — 7, 82, 83, 102, 107, 108, 128, 132, 143, 374, 406, 408, 525, 545, 611
- Бутенко Едуард** (1938-2007) режисер — 173, 218
- Бутлеров Олександр** (1828-1886) хімік — 525
- Бухарін Микола** (1888-1938) політичний діяч, розстріляний — 424, 578
- Бухтіяров Л.**, старший радник юстиції, заступник прокурора Одеської області — 73
- Буцко Юрій** (1938 р.н.) композитор — 79
- Буцький Анатолій**, композитор (1892-1965) — 636
- Бучма Амвросій** (1891-1957) актор школи Л. Курбаса — 56, 59, 61-65, 370, 389-391, 632, 633, 642
- Бюхнер Георг** (1813-1837) письменник — 342, 642
-
- ## В
- Вагінов Костянтин** (1899-1934) поет — 450
- Вагнер Ріхард** (1813-1883) композитор — 388
- Валері Поль** (1871-1945) поет — 11
- Вальден Герварт (*Георг Левін*)** (1878-1941) письменник-комуніст, репресований, помер в тюрмі у Саратові — 473
- Вальдхайм Курт** (1918-2007) Генсек ООН — 192
- Вальцель Оскар** (1896-1944) історик і літературознавець — 471
- Вампілов Олександр** (1937-1972) письменник — 329, 407, 520, 545, 591-593
- Ванькович Борис**, прокурор Перовського району Москви з 1974 по 1982 р. — 67

- Варламов Костянтин** (1849-1915) актор — 16
- Варлей Наталія** (1947 р.н.) актриса — 545
- Варпаховський Леонід** (1908-1976) режисер, репресований — 85, 86, 102, 103, 251, 318
- Вартанян Василь** (1910-1995) художник театру — 416
- Васильєв Олександр** (1911-1990) художник театру — 599
- Василько (Миляєв) Василь** (1893-1972) режисер школи Л. Курбаса — 56, 57, 63, 184, 185, 245, 270, 341, 391, 576, 632, 633, 635, 637, 644, 650
- Васілев, режисер Молодого Театру Л. Курбаса** — 632
- Вагуля Олексій** (1891-1955) актор — 632, 633
- Вахтангов Євгеній** (1813-1922) режисер — 12, 17, 150-152, 499
- Введенський Олександр** (1904-1941) поет, репресований — 450, 530, 542
- Введенський Петро** (1937-1993) син О. Введенського — 450, 530, 531
- Величко Наталія** (1941 р.н.) актриса — 545, 661
- Вересаєв (Смідович) Вікентій** (1867-1945) письменник — 665
- Вернадський Володимир** (1863-1945) філософ, учений — 179
- Верфель Франц** (1890-1945) поет, драматург — 471, 474
- Верхацький Михайло** (1904-1973) режисер школи Л. Курбаса, педагог — 57, 63, 339, 340, 645
- Верхратський В.М.,** генсек оргкомітету з'їзду геронтологів — 518
- Веселовська Ніна** (1937 р.н.) актриса — 49, 272
- Веснік Євгеній** (1923-2009) актор — 467, 573-575
- Виготський Лев** (1896-1934) психолог — 128
- Винниченко Володимир** (1880-1951) письменник — 119, 120, 149, 460, 476, 485, 670, 672
- Висоцький Володимир** (1938-1980) актор, бард — 89, 153-157, 171, 220, 238
- Виспянський Станіслав** (1869-1907) драматург — 615
- Вишневська Інна** (1925 р.н.) критик — 12, 496, 593
- Вишневський Всеволод** (1900-1951) драматург — 130, 250, 251
- Вишня Остап (Губенко Павло)** (1889-1956) письменник, репресований — 681

- Вігандт Якоб**, засновник естонського театру маріонеток XVII ст. — 215
- Війон Франсуа** (1431 — після 1463) поет — 98
- Вікландт Ольга** (1911-1995) актриса — 85
- Викторова Галина** (1913-1985) дружина О. Введенського — 530
- Вілар Жан** (1912-1971) актор, режисер — 11
- Вільде Ірина** (*Дарина Макогон*) (1907-1982) письменниця — 356
- Вількіна Наталія** (1945-1991) актриса, дружина І. Охлупіна — 219
- Вінграновський Микола** (1936-2004) поет, кінорежисер — 315, 350, 593, 617, 659
- Вірський Павло** (1905-1975) балетмейстер — 346
- Віторган Еміль** (1939 р.н.) актор — 545, 672, 674
- Вітошинський Ярослав** (1919-2001) культурний діяч — 191, 218
- Владимиров Юрій** (1909-1931) поет, загинув — 537
- Власов Андрій** (1901-1946) генерал-лейтенант, керівник РОА, страчений — 484, 485
- Власюк Дмитро** (1902-1994) художник, ректор інституту — 63, 665
- Вовк** (*Селянська*) **Віра** (1926 р.н.) поетеса, перекладач — 141, 338, 343, 348-357
- Вознесенський Андрій** (1933-2010) поет — 243
- Войнич Етель Ліліан** (1864-1960) письменниця — 325
- Войнович Володимир** (1932 р.н.) письменник, дисидент — 330
- Волицька Ірина** (1955 р.н.) театрознавець, режисер, дочка В. Чорновола й А. Пашко — 545
- Волков Борис** (1900-1970) художник — 281
- Воловик Григорій** (1902-1967) режисер школи Л. Курбаса — 57
- Володимир Великий** (958-1015) князь Київський — 689, 690, 697
- Володін Олександр** (1919-2001) драматург — 175-188, 206, 236
- Вольтер Франсуа Марі Аруе** (1694-1778) письменник, філософ — 26, 49, 98
- Вольф Фрідріх** (1888-1953) драматург — 470
- Воробйов Микола** (1941 р.н.) поет — 348, 350, 617
- Воровський Вацлав** (1871-1923) партійний діяч, **вбитий** — 140

- Воронель Нінсьль (Ніна)** (1932 р.н.) письменниця, дисидентка — 414
- Воронель Олександр** (1931 р.н.) фізик, дисидент, репресований — 414
- Воронько Платон** (1913-1988) поет — 175, 203
- Ворошилов Климент** (1881-1969) маршал — 338, 608
- Восканян (Восканов) Гаспар** (1886-1937) комкор, розстріляний — 197
- Восканян Н.**, дослідник вірменських першодруків — 200
- Вражливий (Штанько) Василь** (1903-1937) письменник, розстріляний — 361
-
- Г**
- Габай Ілля** (1935-1973) поет, правозахисник, репресований, покінчив життя самогубством — 733, 738
- Гагарін Юрій** (1934-1968) перший космонавт — 517
- Газенклевер Вальтер** (1890-1940) драматург, покінчив життя самогубством — 471-473
- Гайне Генріх** (1797-1856) поет — 88, 104, 160, 523
- Гайтана Ессамі** (1979 р.н.) співачка — 675
- Гайчук Євген** (1943 р.н.) актор — 237, 239
- Гаккебуш Валерій** (1912-1984) театрознавець — 457
- Гаккебуш Любов** (1888-1947) актриса театру Л. Курбаса — 56, 633, 648
- Галаган Микола** (1882-1955) журналіст, дипломат, репресований — 422
- Галаган Ольга**, дружина М. Галагана — 422
- Галан Ярослав** (1902-1949) письменник і публіцист, убитий — 201
- Галич (Гінзбург) Олександр** (1918-1977) поет, актор, режисер, дисидент, загинув — 66, 273, 433
- Гамбарашвілі Нестор** (1871-1966) студент КДУ — 210
- Ган (Каган) Яків** (1900-1968) театрознавець — 394
- Гапон Георгій** (1870-1906) священик, агент охоранки, страчений — 61
- Гарібальді Джузеппе** (1807-1882) народний герой Італії — 296
- Гарсія Лорка Федеріко** (1898-1936) поет, розстріляний — 340, 348, 354
- Гауптман Гергард** (1862-1946) драматург — 470, 485

- Гая Гай** (*Гайк Бжишкян*) (1887-1937) «залізний комдив», **розстріляний** — 197
- Гвоздев Олександр** (1887-1939) театрознавець — 471, 613
- Гebbельс Пауль Йозеф** (1897-1945) лідер фашизму — 332
- Геврик Софія**, дружина Т. Геврика, працює в українському музеї в Нью-Йорку — 306
- Геврик Титус** (1936 р.н.) архітектор, мистецтвознавець — 89, 92, 103, 141, 274, 277, 306, 340, 343, 629
- Гедройц Єжі** (1906-2011) публіцист, видавець — 232
- Гель Іван** (1937-2011) **дисидент, репресований** — 44, 379,
- Гембицький Сергій** (1880-1943) геолог, **репресований, загинув** в Унті — 414
- Генріх Латвійський** (1187-1259) літописець — 215
- Герман Ганна** (1959 р.н.) журналістка — 680
- Герман Михайло** (1933 р.н.) письменник — 524
- Герцен Олександр** (1812-1870) письменник, філософ — 292, 296, 471, 567
- Гершкович Олександр** (1924-1992) перекладач — 33
- Гесс Рудольф Вернер Ріхард** (1894-1987) партійний заступник Гітлера — 424
- Гете Йоганн Вольфганг** (1749-1832) поет, мислитель — 13, 569
- Гільфердінг Петер**, актор, діяч естонського театру другої половини XVII ст. — 215
- Гінзбург Євгенія** (1904-1977) письменниця, матір В. Аксьонова, **репресована** — 593
- Гінзбург Олександр** (1936-2002) журналіст, правозахисник, **дисидент, репресований** — 133
- Гірняк Йосип** (1895-1989) актор школи Л. Курбаса, США — 64, 184, 276, 336, 338-351, 368-370, 389-391, 629-649, 670
- Гітлер** (*Шікльгрубер*) **Адольф** (1889-1945) **покінчив життя самогубством** — 22, 87, 421, 424, 425, 484, 507, 703
- Глаголін Борис** (1879-1947) режисер, помер у США — 621
- Глаголь** (*Голоушев*) **Сергій** (1855-1920) художник, критик — 23
- Гладков Федір** (1883-1958) письменник — 683
- Глінка Михайло** (1804-1857) композитор — 525
- Глієр Рейнгольд** (1875-1956) композитор — 649
- Глоцер Володимир** (1931-2009) літературознавець — 132-135, 450, 531, 540

- Глузман Семен** (1946 р.н.) психіатр, правозахисник, **репресований** — 91, 314, 431-433, 505
- Глухий Володимир** (1938-1988) актор — 401, 409, 411, 412, 593
- Гнедич Петро** (1855-1925) письменник, історик мистецтва — 158
- Гнидюк Микола** (1918-1976) заступник голови Львівського облвиконкому — 222
- Гоголь Микола** (1809-1852) письменник — 253, 391, 421, 439, 529, 544, 565, 665, 671
- Годунов Борис** (1551-1605) цар — 97, 101, 147, 647
- Гозенпуд Абрам** (1908-2004) мистецтвознавець, літературознавець, перекладач — 258
- Гокунь Клим** (1945 р.н.) актор, згодом – директор естрадно-циркового училища — 174
- Голіков Вадим** (1932-2004) режисер — 189
- Голл Іван** (*Ланг Ісаак*) (1891-1950) поет, драматург — 471
- Голобородько Василь** (1945 р.н.) поет — 33, 34, 350
- Голобородько Олександр** (1938 р.н.) актор — 85, 462, 464, 467
- Головата Лідія**, актриса, дружина Є. Гайчука — 239
- Головатюк Євген** (1938 р.н.) режисер — 190, 242
- Голод Харитина**, (США) — 629
- Голубенко Микола** (1898-1937) комбриг у 45-й дивізії, **розстріляний** — 610, 611
- Гомер** (між XII і VII ст. до н.е.) давньогрецький поет — 341
- Гомоляка Вадим** (1914-1980) композитор — 254
- Гонта Іван** (?-1768) козацький сотник, один з вождів Коліївщини, **страчений** — 635
- Гончар Віктор** (1923-1999) редактор видавництва «Мистецтво» — 499-502, 576, 577
- Гончар Іван** (1912-1993) скульптор, етнограф, громадський діяч — 355, 533
- Гончар Олесь** (1918-1995) письменник — 119, 432, 438, 442, 452, 454, 455, 468, 522, 593, 594, 662
- Гончаров Андрій** (1918-2001) режисер — 84, 177, 243, 455
- Горбаневська Наталія** (1936-2013) поет, перекладачка, правозахисниця, **репресована** — 133, 187
- Горбачов Дмитро** (1937 р.н.) мистецтвознавець — 366
- Горбенко Олександр** (1938-2010) режисер — 258
- Горбунов Юрій** (1939 р.н.) син Горбунової Наталії — 333, 664

- Гордєєв Сергій** (1946 р.н.)
театрознавець — 663, 670
- Горинь Богдан** (1936 р.н.)
мистецтвознавець, дисидент
(КТМ), репресований — 355
- Горська Алла** (1929-1970) худож-
ник, КТМ, вбита за загадкових
обставин — 49, 129, 154, 158,
180, 181, 194, 254, 256, 277,
324, 403, 510, 609, 663
- Горянський Павло** (1878-1935)
друг Л. Українки — 210
- Горкий Максим** (*Пешков*
Олексій) (1868-1936) — 88,
310, 322, 393, 424, 460, 516, 673,
683, 709
- Грабовський Леонід** (1935 р.н.)
композитор, емігрував до
США — 255, 350, 355
- Гранат Касіян** (1888-1977)
письменник — 209
- Гребінка Євген** (1812-1848)
поет, байкар, громадський
діяч — 482
- Грибоєдов Олександр** (1795-
1829) драматург, розстерза-
ний натовпом у перській ам-
басаді — 44
- Григоренко** (*Єгорова*)
Зінаїда (1909-1994) дружина
П. Григоренка — 70
- Григоренко Петро** (1907-1987)
генерал, дисидент, репресо-
ваний — 272, 431
- Григорян Вартан** (1929 р.н.)
історик — 200
- Гринишак Олекса** (1895-?) сі-
човий стрілець, діяч театру —
389, 393, 632, 633
- Гринько Григорій** (1890-1938)
нарком освіти, голова Держ-
плану, розстріляний — 636
- Гринько Олександр** (1919-
2013) актор, репресований —
401, 404, 410, 411, 461
- Грипич Володимир** (1923-
2005) режисер школи М. Кру-
шельницького — 459
- Гриців Роман**, США — 340
- Гришин Віктор** (1914-1992)
партійний діяч — 249
- Грінберг Йосиф** (1900-1980)
літературний критик — 253
- Грінчак Василь** (1928-1987)
поет — 228
- Громико Андрій** (1909-1989)
міністр — 429
- Гротовський Єжі** (1933-1999)
режисер — 206
- Грушевський Михайло** (1866-
1934) політик, історик, репре-
сований — 460, 551-553, 579,
662, 670
- Губа Володимир** (1938 р.н.)
композитор, КТМ — 255
- Губайдуліна Софія** (1930 р.н.)
композитор — 255
- Губенко Кость** (1909-1982) брат
Остапа Вишні, актор — 191

- Гук Лідія (1938-2011) лікар,
дисидентка — 46, 660, 661
- Гулак Микола (1821-1899)
науковець, громадський діяч
— 199
- Гулик (*Гнатенко*) Стефанія,
дисидентка, репресована,
виїхала до США — 225, 375,
385
- Гумілевський Лев (1890-1976)
письменник — 524
- Гундербунг, директор естон-
ського театру XVII ст. — 215
- Гус Іван (*Ян*) (1371-1415) пропо-
відник, мислитель, національ-
ний герой чеського народу
— 476
- Гуссерль Едмунд (1859-1938)
філософ, феноменолог — 474
- Гуцалюк Любослав
(1923-2003) художник — 103
- Гуцков Карл (1811-1878)
письменник — 105
- Гюго Віктор (1802-1885)
письменник — 6, 390

Г

- Герман Михайло (1933 р.н.)
художник, письменник — 528

Д

- Д'Увіль Жерар, письменниця
— 98
- Д'юк Чарльз Мосс (1935 р.н.)
астронавт — 271
- Давид Жак-Луї (1748-1825) —
524, 525
- Давидов Володимир
(*Горелов Іван*) (1784-1839)
актор — 16, 282
- Давтян Яків (1888-1938) дипло-
мат, чекіст, розстріляний —
488, 489
- Дадамян Геннадій (1938 р.н.)
економіст, професор, теат-
ральний діяч — 51, 495, 496,
507, 511
- Даденков Юрій (1911-1991)
міністр освіти — 629
- Дайреджієва Нінель
(1926 р.н.) редактор — 168
- Даль Володимир (1801-1872)
письменник — 695
- Дальський (*Нестеренко*
Василь) Володимир (1912-
1998) актор театру ім. І. Фран-
ка — 214, 336
- Данило Галицький (1201-1264)
князь — 696
- Даніель Юлій (1925-1988) пись-
менник, перекладач, репре-
сований — 111, 314, 317, 329,
330

- Данте Аліґ'єрі (1265-1321) — 341, 355
- Дантес Жорж (1812-1895) авантюрист — 204
- Данченко Сергій (1937-2001) режисер — 315, 401, 404, 409, 412, 459
- Данькевич Кость (1903-1984) композитор — 394
- Дацків Михайло (1893-1939) директор «Березоля», розстріляний — 605
- Дворко Генріх (1931-2012) хімік, дисидент, КТМ — 537
- Девіс Анжела (1944 р.н.) член ЦК КП США, дисидентка — 163, 675
- Дей Олексій (1921-1986) літературознавець — 256
- Дейч Олександр (1893-1972) літературознавець, театрознавець, перекладач — 8, 11-17, 168, 169, 178, 206, 209-212, 237, 238, 252, 253, 257-281, 324, 354, 404, 456, 459, 527, 629
- Декарт Рене (1596-1650) філософ, математик — 225
- Делон Ален (1935 р.н.) актор — 247
- Демидова Алла (1936 р.н.) актриса — 171
- Демічев Петро (1918 р.н. політичний діяч.) — 248, 249
- Демуцька Валентина, дружина Д. Демуцького — 429, 433, 577
- Демуцький Данило (1893-1954) кінооператор — 245, 276, 433, 497, 577
- Демчук Теофіл (1896-1992) актор — 66, 142, 632
- Дешерієв Юнус (1918-2005) філолог — 560
- Дзержинський Фелікс (1877-1926) партійний діяч — 623
- Дзюба Іван (1931 р.н.) літературознавець, академік, дисидент, КТМ, репресований — 43, 49, 91, 170, 175, 193, 194, 203, 221, 248, 272, 315, 336, 349, 379, 383, 203, 345, 348, 351, 400, 432, 442, 503, 505, 528, 546-571, 581, 583, 585, 592, 593, 625
- Дзюбинська Ольга (1922-2010) театральний критик — 107, 108, 374
- Дибенко Павло (1889-1938) нарком, розстріляний — 196, 201, 567
- Дикан Валентина, вчителька — 381
- Диченко Ігор (1947 р.н.) мистецтвознавець колекціонер — 275
- Дідро Дені (1713-1784) філософ — 98
- Дітріх Марлен (1901-1992) кіноактриса — 452
- Дмитерко Любомир (1911-1985) письменник — 175, 203

- Дмитрієв Ігор** (1927-2008)
актор — 192
- Дмитрієв Юрій** (1911-2006)
мистецтвознавець — 189
- Дмитрієвський Іван**
(1734-1821) актор — 16
- Дмитрієнко Марія** (1935 р.н.)
історик — 198
- Дмитрій Донской** (1350-1389)
московський князь — 425
- Дмитрук Варвара** (1872-1964)
товаришка Лесі Українки — 210
- Добош Ярослав**, студент, член
СУМу — 46, 128, 195, 248, 336,
397-400, 430, 504, 506
- Добровольська Олімпія**
(1895-1990) актриса школи
Л. Курбаса — 338-346, 348,
351, 365, 366, 390, 629-649
- Добровольський Віктор**
(1906-1984) актор — 366
- Довженко Олександр** (1894-
1956) кінорежисер — 231, 280,
355, 567, 593, 601
- Долина (Попиков) Павло**
(1888-1955) актор, режисер
театру Л. Курбаса — 56, 57,
632, 633, 635
- Домінчен Климентій** (1907-
1993) композитор — 255
- Донської Марк** (1901-1981)
кінорежисер — 576
- Донцов Дмитро** (1883-1973)
журналіст, ідеолог українсько-
го націоналізму — 101, 119, 662
- Дорн Михайло** (1926 р.н.) адмі-
ністратор, **репресований** —
259, 311, 484
- Дорошевич Влас** (1864-1922)
письменник, фейлетоніст —
12, 496, 614
- Достоевський Федір** (1821-
1881) письменник — 21, 109,
110, 238, 440, 591, 596, 696
- Драгоманов Михайло** (1841-
1895) письменник, фольклор-
ист, історик, філософ, гро-
мадський діяч — 125, 209
- Драй-Хмара Михайло** (1889-
1939) поет, перекладач, літе-
ратурознавець, **репресова-
ний**, помер на Колимі, (мож-
ливо **розстріляний**) — 24
- Драч Іван** (1936 р.н.) поет, — 35,
81, 91, 154, 209, 259, 315, 348,
352, 355, 442, 594, 600, 659,
679, 680
- Дроб'язко Євген** (1898-1980)
перекладач — 355
- Дробинський Борис** (1904-
1937) актор, режисер школи
Л. Курбаса, **розстріляний** —
648
- Друце Іон** (1928 р.н.) драматург
— 86, 214, 457
- Дубасов Герман** (1927-2008)
театрознавець — 169
- Дубинський-Мухадзе Ілля**
(1911-1986) письменник, **ре-
пресований** — 526, 527

Дубовик Лесь (*Леонтій*)
(1902-1952) актор, режисер —
57, 640, 642

Думенко Борис, комбриг, роз-
стріляний 1920 року — 608

Дюллен Шарль (1885-1949)
режисер — 11

Дюрренматт Фрідріх
(1921-1990) письменник — 348

Дягілев Сергій (1872-1929)
театральний діяч — 153

Дятлов Петро (1883-1937) пе-
рекладач, редактор, розстрі-
ляний — 210

Дячков Леонід (1939-1995)
актор — 189, 238

Е

Еддіс Юліу (1929-2009) драма-
тург — 86

Ейдельман Натан (1930-1989)
літературознавець — 204

Ейзенштейн Сергій (1898-
1948) кінорежисер — 111, 123,
130

Ейнштейн (*Айнштайн*)
Альберт (1879-1955) фізик-
теоретик — 38, 183, 311, 565

Елюар (*Грендель*) **Поль** (1895-
1952) поет — 422

Енгельс Фрідріх (1820-1895) —
694

Еренбург Ілля (1891-1967) пись-
менник — 330

Еренштейн Альберт (1886-
1950) письменник — 471

Ернст Федір (1891-1942) історик,
мистецтвознавець — 217

Еткінд Єфім (1918-1999) літера-
турознавець, емігрант — 281

Ефрос Анатолій (1925-1987)
режисер — 128, 143, 250, 336

Є

Євреїнов Микола (1879-1953)
драматург, режисер — 22, 665

Євтушенко Євгеній (1933 р.н.)
поет — 100, 141

Єгоров Олександр (1883-1939)
маршал, розстріляний — 425

Єжов Микола (1895-1940) нар-
ком НКВД, розстріляний —
319

Єльченко Юрій (1929 р.н.)
міністр культури — 307

Єнгібаров Леонід (1835-1872)
артист цирку, клоун-мім —
611, 612

Єремян Сурен (1908-1993) істо-
рик — 200

Єрмолинський Сергій (1900-
1984) письменник — 7, 8, 32,
39, 81, 82, 87, 101, 102, 104, 107,
128, 132, 143-145, 171, 280,
309-311, 371-374, 500

Ермолова Марія (1853-1928)
актриса — 22, 412

Есенін Сергій (1895-1925) поет,
за офіційною версією, **покін-**
чив життя самогубством —
81, 111, 694

Ефремов Олег (1927-2000) ак-
тор, режисер — 8, 39, 43, 47,
105, 128, 177, 204, 332, 406, 483

Ефремов Сергій (1876-1939)
літературознавець, академік,
репресований — 578

Ж

Жарковський Михайло —
102, 169, 266, 279, 311, 312,
484, 499, 545, 622, 623

Жаррі Альфред (1873-1907)
драматург — 26, 181, 530

Жданов Андрій (1896-1948)
партійний діяч — 250

Жене Жан (1910-1986)
драматург — 26

Живлюк Юрій (1936 р.н.)
доктор наук, громадський діяч,
дисидент — 432

Животова Надія (1918-2003)
актриса — 311, 373

Жилко Віктор (1941 р.н.) худож-
ник театру, режисер — 173

Житецький Ігнат (1866-1929)
літературознавець — 439

Житнікова Тетяна, педагог,
дружина Л. Плюща, **дисидент-**
ка — 430

Жоффруа Жюльєн Луї
(1743-1814) критик — 97

Жуков Георгій (1908-1974)
маршал — 159, 522, 704

Жуковський Василій
(1783-1852) поет — 411

Жулинський Микола
(1940 р.н.) літературознавець,
академік — 679

Жур Петро (1914-2002) шевчен-
кознавець — 168, 190, 207,
208, 212

Журавльов Денис (1977 р.н.)
історик — 680, 687, 688

Жуховицький Леонід
(1932 р.н.) письменник — 407

З

Забаштанський Володимир
(1940 р.н.) поет — 355

Заболоцький Микола (1903-
1958) поет, **репресований** —
450, 531

Завадський Євгеній (1926-
2006) режисер, син Ю. Завад-
ського — 192

Завадський Юрій (1894-1977)
режисер — 151, 177, 191, 335,
593, 595, 596

- Загоруйко Володимир** (1932 р.н.) режисер школи М. Крушельницького, КТМ — 42, 191, 263, 304, 507, 545, 611
- Загоруйко Емілія** (1930 р.н.) — 42, 390, 507
- Загребельний Павло** (1924-2009) письменник — 175, 203
- Заклунна Валерія** (1942 р.н.) актриса — 85
- Заливаха Дарина** (1941 р.н.) дружина О. Заливахи — 179, 181
- Заливаха Опанас** (1925-2007) художник, дисидент, репресований — 147, 179-183, 277
- Заливаха Ярослав** (1971 р.н.) архітектор, син О. Заливахи — 179, 181
- Залізник Максим** (1768-1769) керівник Коліївщини, козацький отаман, гетьман України, ув'язнений (бл. 1740 — після 1768) — 652
- Заньковецька (Адамовська) Марія** (1860-1934) актриса — 186, 188, 307, 401, 408-412, 414, 475, 500
- Зарецький Віктор** (1925-1990) художник, КТМ — 180, 315, 652
- Зарецький Олексій** (1954 р.н.) філософ, син А. Горської та В. Зарецького — 18,
- Зарудний Микола** (1921-1991) драматург — 258, 499
- Засулич Віра** (1849-1919) народниця — 525
- Затворницький Гліб** (1902-1961) актор театру Курбаса, кінорежисер, репресований — 57
- Затонський Володимир** (1888-1938) партійний діяч, розстріляний — 636, 637
- Затонський Дмитро** (1922-2009) його син, академік, літературознавець — 270
- Захава Борис** (1896-1976) режисер, актор — 151
- Захаров Марк** (1933 р.н.) режисер — 661
- Захарова Анна**, наглядка у концтаборі — 160, 161
- Збанацький Юрій** (1913-1994) письменник — 175, 203
- Зборовець Іполит** (1939 р.н.) доктор мистецтвознавства — 669
- Зенкевич Євгенія** (1919 р.н.) дочка П. Зенкевича — 169
- Зеров Дмитро** (1895-1971) ботанік, академік, брат М. Зерова — 100, 589, 590
- Зеров Микола** (1890-1937) поет, перекладач, розстріляний — 100, 175, 179, 211, 578, 589
- Зінгерман Борис** (1927-2000) театрознавець — 45, 46
- Зінін Микола** (1812-1880) хімік — 525

- Зінов'єв (Радомисльський)**
Григорій (1883-1936) партійний діяч, **розстріляний** — 424, 578
- Знатоков Юрій** (1926-1998) композитор — 254
- Золотухін Валерій** (1941-2013) актор — 103
- Зорін Леонід** (1924 р.н.) драматург — 7, 88, 203, 330, 593
- Зоркая Нея** (1925-2006) кінознавець — 330
- Зоценко Михайло** (1895-1958) письменник — 130, 244, 250, 251
- Зубков Юрій** (1914-1982) театральний критик, ортодокс — 273

Й

- Йогансен Майк** (1895-1937) письменник, **розстріляний** — 653
- Йозепп Раам** (?-1790) — 215
- Йонеско Ежен** (1912-1994) драматург — 21, 149

І

- Ібсен Генрік** (1828-1906) письменник — 10
- Івайський**, адвокат, захисник В. Буковського — 69

- Іван IV Грозний** (1530-1584) московський цар — 130, 158
- Іванисенко Віктор** (1927-1997) письменник, літературний критик, **дисидент** — 503
- Іваницька Анастасія** (1905-1984) тітка Л. Танюка — 519
- Іваницький Володимир**, двоюрідний брат Л. Танюка — 237
- Іваницький Сергій** (1900-1979) чоловік А. Іваницької — 519
- Іваничук Роман** (1929 р.н.) письменник — 356
- Іванов Вячеслав** (1866-1949) поет-символіст — 615
- Іванов Георгій** (1894-1958) поет — 246
- Іванов Георгій** (1919-1994) театральний діяч, заступник міністра — 84, 500
- Іванов Ігор** (1934 р.н.) художник театру — 189
- Іванова Галина** (1928-2008) актриса — 507
- Іванова Марина**, театрознавець, директор Музею МХАТ — 86
- Івашутич Олександр** (1900-1970) актор школи Л. Курбаса — 57
- Івченко Валерій** (1939 р.н.) актор — 83, 97, 241, 593

Ігнатович (Балинський) Гнат (1898-1978) актор, режисер школи Л. Курбаса — 57, 60, 63

Ільїн Іван (1883-1954) філософ — 160

Ільїнський Ігор (1901-1987) актор — 281-283, 412

Ільїчов Леонід (1906-1990) партійний діяч — 397

Ільф (Файнзільберг) Ілля (1897-1937) письменник — 280

Інкіжінов Валерій (1895-1973) режисер — 171

Іпатьєв Володимир (1867-1952) генерал-лейтенант, хімік, академік — 426

Ірда Каарел (1909-1986) режисер — 8, 123, 215

Ірод Великий, цар Юдеї, за Флавієм, помер за кілька місяців після народження Христа — 544

Ісаєвич Ярослав (1936 р.н.) історик культури — 200

Ісократ (436-338 до н.е.) ритор — 245

Іфланд Август (1759-1814) актор, режисер — 13

Ішантураєва Сара (1911-1998) актриса — 86

Ішук Арсен (1908-1982) письменник, **репресований** — 209

К

Кавалерідзе Іван (1887-1978) скульптор-монументаліст і кінорежисер — 575, 576

Каверін Федір (1897-1957) режисер — 105

Каганова Любов (1927-2011) актриса — 401, 404, 463, 465, 466

Каганович Лазар (1893-1991) партійний діяч — 570, 582

Кадирова Лариса (1943 р.н.) актриса — 401, 404, 408, 412, 452, 463

Кайду Епп (Лейда Ірд) (1915-1976) актриса, режисер, дружина К. Ірда — 216

Кайзер Георг (1878-1945) драматург — 106

Каланта Ромас (1954-1972) **покінчив життя самоспаленням**, протестуючи проти тоталітарного режиму — 413

Калин Володимир (1896-1923) актор, один з основоположників «Молодого театру» — 632, 633

Калинець Ігор (1939 р.н.) поет, **репресований** — 87, 229, 300, 313, 593, 599

Калинець Ірина (1940 р.н.) **поетеса, репресована** — 46, 222, 229, 300, 384, 379, 593

- Калмет Лео (1900-?) режисер — 216
- Кальтенбруннер Ернст (1903-1946) нацист, страчений — 623
- Кальченко Маргарита, дочка О. Кальченко — 237
- Кальченко Олександра — 237
- Каменев Лев (1883-1936) більшовик, розстріляний — 424
- Камінська Діна (1919-2006) адвокат, правозахисник — 69
- Камю Альбер (1913-1960) письменник — 108-112
- Кант Еммануїл (1724-1804) філософ — 110
- Капельгородська (Мєфодієва) Ніна (1914-1976) вчителька — 259-261, 396
- Капельгородська Нонна (1932-2005) кінознавець — 259-261
- Капіца Петро (1894-1984) фізик, академік — 494, 495
- Капіца Сергій (1928-2012) фізик, син П. Капіци — 495
- Капланян Тетяна (Татєвік) (1952 р.н.) актриса, дочка Р. Капланяна — 418
- Капланян-Енгібарян Рачія³ (1923-1988) режисер — 398, 415-420, 459, 467, 502, 503, 576
- Каплер Олексій (1904-1979) кінорежисер — 276, 653, 662
- Карабутенко Іван (1921-1999) критик, перекладач — 324
- Караванська (Строката) Ніна (1926-1998) дисидентка, репресована — 314
- Караванський Святослав (1920 р.н.) мовознавець, політв'язень, репресований — 129, 302, 400, 583, 629
- Каргальський (Слинько) Сергій (1889-1938) актор, режисер, розстріляний — 635, 637
- Карл Великий (742-814) король франків і лангобардів, імператор Заходу — 264
- Кароль Тіна (Ліберман Тетяна) (1985 р.н.) співачка — 674
- Карпенко Сергій (1895-1959) актор — 648
- Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван (1845-1907) драматург — 391, 393, 603, 641
- Каск Карін, доктор мистецтвознавства — 37, 50, 215
- Кастро Рус Фідель (1926 р.н.) — 507
- Катерина II (1729-1796) імператриця, — 435, 567, 657
- Каульбарс Володимир фон⁴ (?-1945) барон, закатований в НКВД — 484, 485

³ Його батько – Георгій Енгібаров, батько Леоніда Енгібарова

⁴ Історики не виключають, що він був завербований ГПУ (Я. Берзін) ще 1925 року.

- Кауфман Михайло** (1897-1980)
кінооператор — 433
- Кафка Франц** (1883-1924) письменник — 473
- Качалов (Шверубович) Василій** (1875-1948) актор — 613, 616
- Каюмов Малік** (1910-2010)
кінооператор — 578
- Каюров Юрій** (1927 р.н.)
актор — 84
- Квантен Еміль фон** (1827-1903)
поет — 295
- Кваррі Нік** (1924-1996)
письменник — 508-510
- Квітка Климент** (1880-1953)
фольклорист, етнограф, чоловік Л. Українки — 208, 210
- Квітка-Основ'яненко Григорій** (1778-1843) письменник — 235
- Кедров Михайло** (1894-1972)
актор, режисер — 16
- Келдиш Георгій (Юрій)** (1907-1995) музикознавець — 398
- Керенський Олександр** (1881-1970) громадський і політичний діяч — 421
- Керр (Кемпнер) Альфред** (1867-1948) критик — 470
- Кестлер Артур** (1905-1983)
письменник — 593
- Килина Патріція (Патріція Нелл Воррен)** (1936 р.н.) поетеса — 141, 349
- Кипріян Мирон** (1930 р.н.)
театральний художник — 401, 404, 412
- Кириленко Андрій** (1906-1990)
партійний діяч — 397
- Кирилюк Євген** (1902-1989)
літературознавець — 173
- Кисельов Йосип** (1905-1980)
театральний критик — 394
- Китаєв Март** (1925 р.н.)
театральний художник — 189
- Ківалов Сергій** (1954 р.н.)
політик, юрист — 683
- Кінг Мартин Лютер** (1929-1968) пастор, політичний діяч, застрелений — 675
- Кінгісепп Віктор** (1888-1922)
партійний діяч — 37
- Кіракосян Лейла** (1941 р.н.)
актриса — 417
- Кіров (Костриков) Сергій** (1886-1934) державний і політичний діяч, застрелений — 43, 129, 149
- Кісь Ярослав** (1918-1986) філософ, історик, антрополог, репресований — 200, 201
- Клим Григорій** (1887-1942)
вчитель, репресований, загинув у тюрмі — 537
- Клименко В.**, слідчий УКГБ — 221, 383, 386, 492
- Клодсль Поль** (1868-1955)
драматург — 20

- Клушин Олександр** кібернетик (КТМ) — 510
- Ключевський Василій** (1841-1911) історик — 553, 696,
- Кнебель Марія** (1898-1985) режисер — 215, 216, 219, 220
- Кніппер-Чехова Ольга** (1868-1959) актриса МХАТу — 616
- Кнунянц Людвиг** (1877-1951) інженер, політичний діяч — 199, 200
- Кобилянська Ольга** (1863-1942) письменниця — 466
- Коваленко В.**, актор — 401
- Коваленко Юрій (Георгій)** (1940 р.н.) мистецтвознавець — 85
- Коваль Антін** (псевдонім *В. Лісового*) (1937-2012) філософ, дисидент, репресований — 587
- Коваль Омелян** (1920 р.н.) політичний діяч, репресований — 506
- Ковальчук Г.**, етнограф — 198
- Кодимчук Олекса**, актор школи Л. Курбаса — 41
- Кожушко Міхал**, торгпред з Польщі — 142
- Козак Богдан** (1940 р.н.) актор — 191, 348, 411
- Козак Степан (Вербницький Степан)** (1937 р.н.) літературознавець — 173
- Козаченко Василь** (1913-1995) письменник — 175, 203, 432, 529, 593, 634
- Козачківський Даміан** (1896-1967) актор школи Л. Курбаса — 342, 411
- Козінцев Григорій** (1905-1973) кінорежисер — 176
- Козлов Ігор** (1918-1994) актор — 408
- Козлов Фрол** (1908-1965) партійний діяч — 397
- Козловський Іван** (1900-1933) співак (тенор) — 143, 255, 318, 319, 324, 432, 451-455, 468, 480
- Козловський Олександр** (1892-1940) актор, режисер, композитор, учень Є. Вахтангова — 152
- Коковкін Сергій** (1938 р.н.) актор — 190
- Кокто Жан** (1889-1963) письменник — 153
- Колесниченко-Братунь Наталія** (1955 р.н.) письменниця — 355
- Колісниченко Вадим** (1958 р.н.) політик — 683, 686, 708
- Колодуб Левко** (1930 р.н.) композитор — 255, 257
- Коломієць Олекса** (1919-1994) драматург — 145, 442, 499, 592
- Колос Сергій** (1888-1969) мистецтвознавець — 276

- Коляска Іван** (1915-1997) історик, публіцист (Канада) — 629
- Комаров Богдан** (1882-1975) біолог, бібліограф, син М. Комарова — 210
- Комаров Михайло** (1844-1913) бібліограф, фольклорист — 210
- Комісаржевська Віра** (1864-1910) актриса — 188, 243, 263, 264, 412
- Конан-Дойль Артур** (1859-1930) письменник — 573
- Коновалець Євген** (1891-1938) голова Проводу ОУН, підступно **вбитий** в Роттердамі (Голландія) агентом НКВД П. Судоплатовим — 119-121
- Конрад Микола** (1891-1970) сходознавець, академік — 217, 275
- Конфорті Йосиф** (1930-1987) театрознавець — 32
- Коонен Аліса** (1889-1974) актриса — 187, 616
- Копелев Лев** (1912-1997) письменник, філолог, правозахисник, **дисидент** — 432, 498
- Копиця Давид** (1906-1965) літературознавець — 335
- Копнін Павло** (1922-1971) філософ, директор інституту філософії АН УРСР — 486, 494
- Кордун Віктор** (1946-2005) поет — 610-617, 623
- Коржавін (Мандель) Наум** (1925 р.н.) поет — 176
- Коркотян К.**, дослідник вірменських стародруків — 200
- Коркошко Світлана** (1943 р.н.) актриса — 524
- Корнієнко Антоніна** (1914-2003) мати Н. Корнієнко — 658
- Корнієнко Георгій** (1925-2006) дипломат — 452, 658, 660
- Корнієнко Килина** (1892-1969) дружина Марка Корнієнка — 658
- Корнієнко Марія** (1912-?) інженер — 658, 659
- Корнієнко Марко** (1988-1963) селекціонер — 658
- Корнієнко Микола** (1915-1982) інженер, **репресований** — 656, 659, 660
- Корнієнко Неллі** (1939 р.н.) театрознавець, КТМ, філософ, академік НАМУ — 8, 32-34, 37, 40, 42, 44, 46, 47, 51, 85, 86, 101, 104, 140, 161, 169, 179, 183, 181, 191, 193, 195-202, 214-218, 232, 236, 237, 242, 245-247, 252, 263, 274-276, 281, 283, 305, 308-314, 326-329, 333, 347, 359, 360, 370, 390, 391, 396, 398, 405, 415-420, 429, 452, 433, 454, 459, 467, 469, 479, 487-491, 495-497, 499-503, 508-510, 532-535, 545, 572, 576-578, 592, 611-617, 623-628, 657, 659, 663, 664, 670

- Корнієнко Олександр** (1923-1942) військовий, **загинув** під Сталінградом — 658
- Корнієнко Павло** (1913-?) працівник Ради Міністрів України — 658
- Корнійчук (Захаренко) Марина** (1921 р.н.) дружина О. Корнійчука — 336
- Корнійчук Олександр** (1905-1972) драматург — 142, 149, 335-337, 390, 393, 442, 443, 454, 499
- Корнфельд Пауль** (1889-1942) драматург — 470-472
- Корогодський Роман** (1933-2005) критик (КТМ) — 91, 92
- Короленко Володимир** (1853-1921) письменник — 41, 439, 524, 665
- Корольов Сергій** (1906-1966) конструктор космічної техніки, **репресований** — 393, 439, 517
- Корольчук Олександр** (1883-1925) актор — 475, 632
- Коростельов Олександр** (1887-1938) партійний діяч, **розстріляний** — 394
- Коротич Віталій** (1936 р.н.) поет — 81, 315, 348, 680
- Коротюков Олексій** (1932-1990) письменник, емігрував у США — 482
- Коротюкова Ірина**, дружина О. Коротюкова — 482
- Косарев Олександр** (1903-1939) комсомольський діяч, **розстріляний** — 394
- Косач Михайло** (1869-1903) математик, брат Лесі Українки — 210, 438
- Косач Петро** (1841-1909) юрист, батько Л. Українки — 438
- Косач Юрій** (1909-1990) письменник — 366, 368
- Косач-Борисова Ізидора** (1888-1980) сестра Л. Українки, **репресована** — 210, 348, 360, 366-368
- Косач-Кривинюк Ольга** (1877-1945) лікар, сестра Л. Українки — 209, 210
- Косигін Олексій** (1904-1980) державний діяч — 248, 249
- Косів Михайло** (1934 р.н.) критик, **дисидент** — 288, 299, 379
- Косіор Йосиф** (1893-1937) нарком, **розстріляний** — 196, 201, 579
- Косіор Станіслав** (1889-1939) партійний діяч, **покінчив життя самогубством** у Лук'янівській в'язниці — 196, 201, 394
- Костенко Анатоль** (1980-1997) письменник, **репресований** — 209

- Костенко Ліна** (1930 р.н.) поетеса — 355, 356, 617
- Костецький (Мерзляков) Ігор** (1913-1983) письменник — 171
- Костов Стефан Лазаров** (1879-1939) драматург — 500
- Костусев Олексій** (1954 р.н.) мер Одеси — 679, 682, 686
- Котляревський Іван** (1769-1838) письменник — 590, 591, 664
- Кох Богдан** (1925-1966) актор, репресований — 412
- Коханенко (Кохан) Євген** (1891-1955) актор і режисер — 632, 633
- Коханова**, дружина Коханенка, сестра Рубчака — 633
- Кохно Леонтій** (1906-1978) кінооператор — 429
- Коцебу Август** (1761-1819) драматург — 13, 215
- Коцко Адам** (1882-1910) студент, загинув під час демонстрації — 119
- Коцурова Ганна** (1948 р.н.) поетеса — 381, 492, 493
- Коцюбинська Михайлина** (1931 р.н.) літературознавець — 91, 142, 193, 194, 348, 355, 505, 528, 590
- Коцюбинський Михайло** (1864-1913) письменник — 505
- Коцюбинський Юрій** (1896-1937) державний і партійний діяч, перед тим — командувач військами УНР; розстріляний — 431, 567
- Кочерга Іван** (1881-1952) драматург — 142, 393
- Кочергін Едуард** (1937 р.н.) театральний художник — 192
- Кочур Григорій** (1908-1994) перекладач, репресований — 92, 171, 232, 270, 350, 354, 355, 454, 523, 528, 625
- Кошевський Кость** (1897-1945) актор, режисер — 632, 633
- Кравець Володимир** (1935 р.н.) художник театру — 241
- Кравцев Іван** (1917-1966) філолог, русифікатор — 547
- Кравчук Леонід** (1934 р.н.) президент України — 679
- Кракалія Роман**, письменник — 687
- Крамов Олександр** (1885-1951) актор, режисер — 664
- Красін Віктор** (1929 р.н.) економіст, правозахисник, репресований — 192
- Крег Гордон Едвард** (1872-1961) художник, режисер — 161, 162, 263, 484, 498-502, 572, 576, 610-617
- Кречет Василь** (1886-1939) актор, письменник — 633

- Кривицька Леся** (1898-1983)
актриса — 42
- Кривоніс Надія**, дослідниця
вірменської колонії у Львові
— 200
- Крижанівський Богдан** (1894-
1955) композитор — 632, 633
- Криленко** (1885-1938) нарком
юстиції СРСР, **розстріляний** —
424, 567
- Крим Анатолій** (1946 р.н.)
прозаїк, драматург — 93, 238
- Кримова Наталія** (1930-2003)
театральний критик — 8-10,
161
- Кримський Агатангел** (1871-
1942) сходознавець, академік,
репресований — 197, 459,
460
- Крип'якевич Іван** (1886-1967)
історик, академік — 195
- Крися Олег** (1942) р.н скрипаль
— 191
- Крон** (*Крейн*) **Олександр**
(1909-1983) письменник —
105, 106
- Кропивницький Марко**
(1840-1910) актор, режисер,
драматург — 393, 604, 615,
641
- Кроче Бендетто** (1866-1952) фі-
лософ — 614
- Кузенштерн Іван** (*Адам*
Йоганн фон) (1770-1846)
мореплавець, адмірал — 565
- Крушельницька Соломія**
(1872-1952) співачка (сопра-
но) — 439
- Крушельницький Антон**
(1878-1937) письменник, **роз-**
стріляний — 392
- Крушельницький Мар'ян**
(1897-1963) актор, режисер
школи Л. Курбаса — 10, 40, 57,
63, 65, 86, 154, 156, 182, 184,
190, 218, 263, 270, 271, 281,
307, 285, 286, 335, 342, 359,
390-394, 406, 412, 453, 455,
484, 500, 632, 633, 639, 642
- Крюба Еміль** (1935 р.н.) літера-
турознавець, професор Сор-
бони — 348, 350, 360
- Крюков Юрій** (1950-1997)
актор — 107, 373
- Кугель Олександр** (1864-1928)
критик — 243
- Кудлик Роман** (1941 р.н.) поет
— 356, 412
- Кузенков Володимир** (1940
р.н.) режисер — 86, 177, 311,
331-334, 407, 408, 483, 484,
545
- Кузнецов Анатолій** (1929-1979)
письменник, **загинув в авто-**
катастрофі — 354
- Кузнецова Ольга** (1935 р.н.)
театрознавець — 144, 218, 496
- Кузякіна Наталя** (1928-1994)
критик — 141-143. 168, 239,
281, 392, 452, 502

- Кузьмічов Борис** (1900-1937) начштабу Київської авіабригади, **розстріляний** — 608
- Куйбишев Валеріан** (1888-1935) партійний діяч — 526
- Кулінич Іван** (1924-2002) історик — 199, 200
- Куліш (Невель) Антоніна** (1892-1978) дружина М. Куліша — 204
- Куліш Микола** (1892-1937) драматург, **розстріляний** — 47, 62, 64, 90, 93, 142, 143, 168, 169, 205, 231, 248, 257, 281, 307, 316, 336, 358, 370, 390, 392, 393, 442, 450, 452, 460, 482, 499, 502, 545, 589, 592, 609, 610, 634, 636, 339, 641, 657, 662
- Куліш Пантелеймон** (1819-1897) письменник, перекладач, фольклорист, історик — 345, 478, 551-553
- Кун (Коган) Бела** (1886-1939) більшовик, **розстріляний** — 394
- Кунаєв Дінмухамед** (1912-1993) генсек ЦК КП Казахстану — 249
- Курбас Лесь** (1887-1937) режисер, **розстріляний** — 11, 32, 40, 41, 48, 55-66, 83, 93, 119, 123, 142, 152, 168, 179, 181-185, 232, 233, 245, 254, 257, 272, 275, 276, 281, 283, 316, 337, 339, 341, 348, 349, 359, 364, 365, 369, 370, 390-393, 429, 452, 460, 474-477, 482, 489, 496, 544, 545, 578, 592, 601-607, 617-622, 629-651, 662, 670
- Кутаков Вячеслав** (1926 р.н.) актор — 545
- Кутузов Михайло** (1745-1813) фельдмаршал — 425
- Кутюр'є Поль Вайан** (1892-1937) письменник — 422
- Кушкова-Шевченко Лідія (Людмила)** (1939 р.н.) актриса — 593
-
- ## Л
-
- Лабінський Микола** (1936 р.н.) театрознавець (КТМ) — 40, 41, 184, 245, 287, 364, 489
- Лавров Кирило** (1925-2007) артист — 517
- Лавров Юрій** (1905-1980) актор, батько К. Лаврова — 258
- Ладиніна Марина** (1908-2003) кіноактриса — 286
- Лазаренко Євген** (1912-1979) ректор, геолог-мінералог, академік — 589
- Лазоришак Олексій** (1892-1945) директор «Березоля» — 607
- Ландау Лев** (1908-1968) фізик, лауреат Нобелівської премії — 9

- Ландграф Станіслав** (1939-2006) актор — 192
- Лаукнер Рольф** (1887-1954) поет, драматург — 472
- Ле (Мойся) Іван** (1895-1978) письменник — 175, 203
- Левада (Косяк) Олександр** (1909-1998) драматург — 499
- Левенталь Валерій** (1938 р.н.) художник театру — 79
- Левицька Віра** (1916-2004) актриса — 633
- Левицький Борис** (1915-1984) політичний діяч, журналіст — 587
- Левчук Тимофій** (1912-1998) кінорежисер — 576
- Леду Клод Ніколя** (1736-1806) архітектор, художник, гравер — 13, 16
- Лемешев Сергій** (1902-1977) співак (тенор) — 318, 319
- Лемке Лев** (1931-1996) актор — 190
- Ленін (Ульянов) Володимир** (1870-1924) — 162, 272, 285, 394, 397, 424, 428, 438, 451, 471, 507, 526, 527, 548-558, 566, 568, 569, 674, 681, 688, 698, 708
- Леонардо да Вінчі** (1452-1519) — 213
- Леонкавалло Руджеро** (1857-1919) композитор — 148
- Леонов Євгеній** (1926-1994) актор — 412
- Леонов Леонід** (1898-1994) письменник — 336, 519
- Лессінг Готхольд Ефраїм** (1729-1781) німецький театрознавець — 175
- Лесков Микола** (1831-1895) письменник — 82
- Лесюк Ярослав** (1952 р.н.) психіатр, громадський діяч — 545
- Лесючевський Микола** (1908-1978) директор видавництва «Советский писатель» — 531
- Лец Єжі Станіслав** (1909-1966) письменник — 49, 80
- Лисенко Галина** (1883-1964) дочка М. Лисенка — 210
- Лисенко Микола** (1842-1912) композитор — 209, 296, 348, 438, 452
- Лисенко Михайло** (1906-1972) скульптор — 653
- Литвиненко Таїсія** (1935 р.н.) актриса — 412, 413
- Литвінець Михайло** (1933-2007) поет, перекладач — 129
- Лихо Ніна**, актриса — 103
- Лібкнехт Карл** (1871-1919) політик — 471, 607
- Ліванов Борис** (1904-1972) актор — 400, 576
- Ліванцев**, автор погромної статті про С. Караванського — 129, 400

- Лівшиц** (псевдонім *Жаданов*)
Лев (1920-1965) літературознавець — 530
- Ліницька Любов** (1866-1924)
актриса — 475
- Лісинян Лусік** (1897-1917) революціонерка, **загинула** — 197
- Лісовський Роберт** (1925 р.н.)
художник — 648
- Лішанський Юхим** (1905-1982)
режисер, школи Л. Курбаса — 57
- Лобачевський Микола** (1792-1856) математик — 525
- Логвин Григорій** (1910-2001)
мистецтвознавець, знавець українських старожитностей — 352
- Логінов**, слідчий у справі В. Стуса — 591
- Локк Джордж** (*Джон*) (1632-1704) філософ — 678
- Локтев Олексій** (1939-2006)
актор, **загинув** в автокатастрофі — 84
- Ломоносов Михайло** (1711-1765) вчений, історик, поет, драматург — 567, 569
- Лопатинський Фауст** (1899-1937) режисер школи Л. Курбаса, **розстріляний** — 57, 59, 63, 632, 633
- Лотман Юрій** (1922-1993) літературознавець, семіотик — 83
- Лубківський Роман** (1941 р.н.)
поет — 356
- Луговська Тетяна** (1909-1994)
художниця, дружина С. Єрмолинського — 143, 310
- Лукаш Микола** (1919-1988) перекладач — 349, 355, 523, 528, 625
- Луначарська Ірина** (1918-1991)
журналістка — 17, 253
- Луначарський Анатолій** (1875-1933) критик, політик, культурний діяч — 13, 370
- Лунгін Семен** (1912-1978) письменник — 135, 330, 498
- Лунц Даниїл** (1912-1977) садист-психіатр від КДБ — 431
- Лупиніс Анатолій** (1937-2000)
дисидент, **репресований** — 66, 432, 506
- Луспекаєв Павло** (1927-1974)
актор — 123
- Луценко Юрій** (1964 р.н.)
політичний діяч, **репресований** — 672
- Лученко Юрій** (1941 р.н.) актор ЦДТ — 219
- Любарський Кронид** (1934-1996) астрофізик, **дисидент, репресований** — 44, 505
- Любарти**, литовські князі XIV ст. — 313
- Любимов Юрій** (1917 р.н.) засновник і керівник Театру на Таганці — 8, 85, 103, 153-157

Людовік XIV (1648-1715) Бурбон, король Франції — 15, 98

Людовік XVI (1754-1792) Бурбон, король Франції, страчений — 15, 98

Лютер Мартин (1483-1546) реформатор церкви — 499, 505

Ляуданська Єлизавета (1897-1940) актриса — 151

Львов-Анохін Борис (1926-2000) режисер — 152, 177, 267

М

Мажуга Юрій (1931 р.н.) актор — 85

Мазепа Іван (1644-1709) гетьман України — 672, 693

Майборода Георгій (1913-1922) композитор — 256, 324, 594

Майборода Платон (1918-1989) композитор — 324, 594

Макайонок Андрій (1920-1982) драматург — 398, 415-420

Макартні Пол (1942 р.н.) рок-співак, композитор — 106

Макеев Микола (1920-1998) актор — 88, 97, 146

Маклярський Михайло (*Ісидор*) (1909-1878) кіносценарист — 517

Максименко Володимир (1912-1994) актор — 402, 412

Максимов Ігор (1934-2005) актор — 234

Максимова Віра (1936 р.н.) критик — 144, 177, 496

Максимова Катерина (1939 р.н.) балерина — 86

Максимович Михайло (1804-1873) історик, філолог, етнограф — 553

Максимчук Святослав (1936 р.н.) актор — 261

Маланчук Валентин (1928-1984) партійний діяч — 547

Маланюк Євген (1897-1968) поет, літературний критик — 90

Малевич Казимир (1878-1935) художник — 450

Малиновська Маргарита (1941-1983) критик, **покінчила життя самогубством** — 654

Малкіна-Дейч Євгенія (1919 р.н.) літературознавець, дружина О. Дейча — 17, 168, 208, 211, 212, 237, 238, 253, 324

Маляр Володимир (1941 р.н.) актор — 593

Мальована (*Малеванная*) **Лариса** (1939 р.н.) актриса — 185-188, 206, 220, 236, 238

Мамайсур Борис (1938-2003) поет — 599

Мандела Нельсон (1918 р.н.) політичний діяч, **репресований** — 675

- Мандельштам Осип** (1891-1938) поет, **розстріляний** — 134, 460
- Манн Томас** (1875-1955) письменник — 471
- Мансурова Цецилія** (1897-1976) актриса — 151, 152
- Мануйлович Софія** (1892-1971) актриса, режисер, одна з основоположників Молодого театру Л. Курбаса — 56
- Мануяк Михайло** (1940 р.н.) музикант, засновник «Ватри» — 87, 133
- Мао Цзе Дун** (1893-1976) — 507
- Мар'яненко (Петлішенко) Іван** (1878-1962) актор театру Л. Курбаса — 198, 391, 635
- Марат Жан-Поль** (1743-1793) один з ватажків Великої французької революції, **вбитий** — 524
- Марецька Віра** (1906-1978) актриса — 191, 601
- Маркес Габріель Гарсія** (1928 р.н.) письменник — 220
- Марков Леонід** (1927-1991) актор — 596, 597
- Марков Павло** (1897-1980) театрознавець — 394, 471, 472
- Маркс Карл** (1818-1883) — 295, 397, 548, 471, 677, 695
- Маротті Феруччо**, театрознавець — 614
- Мартерштейг Макс** (1853-1926) актор, режисер — 473, 474
- Мартінов Леонід** (1905-1980) поет, перекладач — 371, 373
- Мартінов Олександр** (1816-1860) актор — 16
- Марцевич Едуард** (1936-2013) актор — 467
- Марченко Анатолій** (1938-1986) **дисидент, репресований, загинув** у тюрмі після протестаного голодування — 133
- Марчинський Г.**, теоретик експресіонізму — 472
- Марчук Іван** (1936 р.н.) художник — 181
- Маршак Самуїл** (1887-1964) поет — 537
- Масоха Петро** (1904-1991) актор школи Л. Курбаса — 364
- Матвійчук Едуард** (1963 р.н.) губернатор Одещини — 682
- Матіос Марія** (1959 р.н.) письменниця — 686
- Матросов Олександр** (1924-1943) рядовий, **загинув** — 522, 702
- Маттінглі Томас** (1936 р.н.) астронавт — 271
- Махарадзе Филип** (1868-1941) партійний діяч, **розстріляний** — 551
- Махлянкін Владлен** (1933-2002) композитор — 26, 39, 500, 622
- Махно (Міхненко) Нестор** (1888-1934) політичний діяч, анархіст — 672, 674, 681

- Маца Іван** (1893-1974) мистецтвознавець — 472
- Мачтет Григорій** (1882-1901) письменник — 201
- Машаду де Ассіз** (1839-1908) письменник — 350
- Маяковський Володимир** (1893-1930) поет, **покінчив життя самогубством** — 107, 111, 134, 144, 219, 426, 451
- Мдівані Георгій** (1905-1981) драматург — 85, 551
- Медведев Жорес** (1925 р.н.) геронтолог, письменник, вчений, **дисидент, репресований** — 506, 507, 510-516
- Медведев Рой** (1925 р.н.) історик, дисидент — 511
- Медведик Петро** (1925-2006) історик театру — 191
- Медвідь Любомир** (1941 р.н.) художник — 350, 356
- Меєрович Ілля** (1906-2003) композитор — 451
- Мезенцев Микола**⁵ (1827-1878) шеф жандармів, **вбитий** — 525
- Мейєрхольд Всеволод** (1874-1940) режисер, **розстріляний** — 86, 134, 219, 249, 263, 282, 496, 615, 637
- Мейтус Юлій** (1903-1997) композитор — 62, 648
- Меліксет-Бек Леон** (*Леван*) (1890-1963) історик — 200
- Меллер Вадим** (1884-1962) театральний художник — 62, 63
- Мельник Андрій** (1890-1964) військовий і політичний діяч, генерал, після вбивства Є. Коновальця — Голова проводу ОУН — 119
- Мельничук-Лучко Леонтина** (1927-2001) театрознавець — 194, 253
- Мендельсон Фелікс** (1809-1847) композитор — 574
- Меннінг Карл** (1874-1911) театральний діяч — 215
- Менто Марія**, актриса театру ім. М. Заньковецької — 402
- Мержинський Сергій** (1870-1901) громадський діяч, товариш Лесі Українки — 200
- Мерзлікін Микола** (1936-2006) режисер — 261, 482, 490
- Меріме Проспер** (1803-1870) письменник — 26
- Мерінг Франц** (1846-1919) філософ, історик — 471
- Метерлінк Моріс** (1862-1949) драматург — 616
- Мешкіс Броніслав** (1928-1985) режисер — 38, 47, 48, 240
- Мешко Оксана** (1905-1991) громадська діячка, **дисидентка, репресована** — 91, 315, 330, 430, 431, 505, 529, 591, 592, 661
- Мжаванадзе Василь** (1902-1988) генсек КП Грузії — 248, 249, 480

⁵ Убитий в центрі Петербурга народовольцем С. Степняком-Кравчинським.

- Микитенко Іван** (1897-1937) драматург, **розстріляний** — 61, 64, 636, 390, 391
- Микола I** (1796-1855) цар — 289-292
- Милославський (Фрідебург) Микола** (1811-1882) актор, антрепренер — 258
- Миронов Андрій** (1941-1987) актор — 79
- Миронов Костянтин** (1901-1941) актор — 151
- Мисик Василь** (1907-1983) поет, перекладач, **репресований** — 345
- Митницький Едуард** (1931 р.н.) режисер — 85
- Михайло Чернігівський (Михайло II Всеволодович)** (1179-1246) князь — 696
- Михайлюта Олег (Фагот)** (1974 р.н.) лідер гурту ТНМК — 680
- Мишуга Олександр** (1853-1922) співак (тенор) — 439
- Мізерлі Світлана** (1933 р.н.) актриса театру ім. В. Маяковського — 84
- Мікнелас Тіна**, зі США, від Т. Геврика — 105
- Мікоян Анастас** (1895-1978) голова Президії Верховної Ради СРСР — 397
- Мілтон Джон** (1608-1674) поет — 620
- Мілютенко Дмитро** (1899-1966) актор школи Л. Курбаса — 63, 184, 391, 634, 635
- Мількович Павло**, журналіст — 510-516
- Мільтініс Юозас** (1907-1994) режисер — 10, 11
- Міносян (Черненко) Наталія** (1941-2005) актриса театру — 401
- Мірингоф Михайло**, працівник Управління культури в Москві, ретроград, — 207, 310
- Мірус Борис** (1928 р.н.) актор — 410
- Мірчук Петро** (1913-1999) історик, політичний діяч — 110-114, 125, 127
- Міхновський Микола** (1873-1924) політичний діяч — 120, 123, 127
- Міцкевич Адам** (1798-1855) поет — 81
- Мкртчян Левон** (1933-2001) письменник — 522
- Мнацаканян Арамаїс** (1911-1984) історик, **репресований** — 196
- Мовчан Павло** (1939 р.н.) поет — 207
- Могилевська Г.Л.**, автор брошури «Познание прекрасного» — 439
- Модзалевський Вадим** (1882-1920) історик, геральдист — 217

- Молотов (Скрябін) Вячеслав** (1890-1986) партійний і державний діяч, ортодокс — 582
- Мольєр Жан Батист Поклен** (1622-1673) драматург — 7, 8, 11-17, 23, 26-31, 36, 39, 86, 97-99, 104, 148, 152, 181, 206, 207, 236, 263, 306, 309, 311, 345, 406, 407
- Мольнар Ференц** (1878-1952) драматург — 32, 39, 189, 321
- Мономах Володимир** (1053-1125) князь Київський — 697
- Моріц Юнна** (1937 р.н.) поетеса — 81, 330
- Мороз (Левтерова) Раїса** (1937 р.н.) дружина В. Мороза, вчителька, дисидентка — 91, 400
- Мороз Валентин** (1936 р.н.) історик, дисидент, репресований — 100, 141, 165, 193, 222, 315, 336, 400, 583, 585
- Морозов Георгій** (1920-2020) психіатр, ортодокс каральної медицини — 431
- Моруа Андре (Еміль Ерзог)** (1885-1967) письменник — 457
- Москаєв М.О.,** льотчик-випробувач — 703
- Мочалов Павло** (1800-1848) актор — 16
- Мрожек Славомір** (1930 р.н.) прозаїк, драматург — 21, 149
- Музика Ярослава** (1898-1973) художниця, репресована — 356
- Музичко Олександр** (1977 р.н.) історик — 688
- Мурашко Павло** (1939 р.н.) літературознавець — 422, 493
- Муссоліні Беніто** (1883-1945) диктатор, страчений — 507
- Мушкетик Юрій** (1929 р.н.) письменник — 47
- Мюссе Альфред** (1810-1857) письменник — 26, 616
- Мясников (Мясникян) Олександр** (1886-1925) партійний діяч, загинув в авіакастрофі — 196

Н

- Навроцький Олександр** (1823-1892) письменник — 199
- Нагібін Юрій** (1919-1994) письменник — 330
- Нансен Фрітзьйоф** (1861-1930) полярний дослідник — 616
- Наполеон I Бонапарт** (1769-1621) — 525
- Нарбут Георг** (1886-1920) художник-графік — 275
- Невський Олександр** (1221-1263) князь — 425
- Недобра Владислав** (1933-2008) інженер, дисидент, репресований — 583

- Нежданова Антоніна** (1873-1950) співачка (лірико-колоратурне сопрано) — 451
- Некрасов Віктор** (1911-1987) письменник — 66, 139, 171, 248, 432, 498, 506, 593, 601
- Некрасов Микола** (1821-1878) поет — 601, 671
- Некрич Олександр** (1920-1993) історик, доктор наук — 484
- Неллі Володимир** (*Неллівлад*) (1895-1980) режисер — 239
- Ненашев Володимир** (1923 р.н.) режисер, — 241, 405, 450, 456
- Непомнящий Валентин** (1934 р.н.) літературознавець, пушкініст — 239
- Нероденко Володимир** (1933-2006) етнограф, КТМ — 79
- Нерон Тіберій Клавдій** (42 до н.е – 37 н.е.) римський імператор — 158
- Нестор літописець** (1056-1114) чернець Києво-Печерської лаври — 35
- Неуважний Флоріан** (1929-2009) літературознавець — 270
- Нечаєв Сергій** (1847-1882) нігіліст, проповідник терору, репресований — 295
- Николаєва Ганна** (1922-2003) актриса — 85
- Ничка Григорій** (1892-1981) адвокат, громадський діяч — 633
- Нівинський Ігнатій** (1880-1933) художник театру — 152
- Нікітинський**, провокатор у справі В. Буковського — 70
- Нікітенко Валерій** (1940 р.н.) актор — 190
- Нікольсон Вільям** (1872-1949) художник-гравер — 162
- Ніксон Річард** (1913-1994) 37-й президент США — 66, 249, 252, 259, 311, 394, 468, 486, 500
- Нікуліна Галина** (1947 р.н.) актриса — 189
- Ніцше Фрідріх** (1844-1900) німецький філософ і поет — 115, 596
- Ніщинський Петро** (1832-1896) композитор, філолог — 224
- Нобель Альфред Бернхард** (1833-1896) хімік, інженер, винахідник динаміту, засновник премії — 662
- Новиченко Леонід** (1914-1996) літературознавець, академік — 175, 199, 324
- Новоселицька Лілія** (*Шошана*) (1920-1998) театрознавець — 258
- Новоселицька Ніна** (1926 р.н.) театрознавець — 258, 259, 283
- Нодзакі Іосіо**, мистецтвознавець — 487, 488

Нусінов Ілля (1920-1970)
драматург — 330

Нуширван Справедливий,
міфологізований цар з династії
Сасанидів VI ст. — 126

О

Ованесов Віталій (1940 р.н.)
актор, режисер ЦДТ — 85

Овсяников Михайло, педагог,
фізик (Херсон) — 658

Овчаренко Федір (1913-1996)
хімік, академік АН УРСР, секретар
ЦК КПУ з ідеології — 442,
452, 480, 523, 590

Огарьов Микола (1813-1877)
— 292

Озеров (Гольдберг) Лев
(1914-1996) поет — 17, 81, 101,
253, 259, 324, 335, 442, 443,
522, 523

Олбі Едвард (1928 р.н.) письменник — 178

Олександр II (1818-1881) російський імператор — 288-292

Олексій Михайлович (1629-1676) цар Росії — 291, 434

Олицька Катерина (1900-1974)
політв'язень, репресована — 46, 430

Олів'є Лоренс, актор (1907-1989) — 346

Олійник Борис (1935 р.н.) поет — 315, 345, 593, 659

Олійник Микола (1923-1997)
письменник — 209

Опанасенко Володимир
(1937-2000) режисер — 409

Опорков Геннадій (1936-1983)
режисер — 185-188, 205, 206,
236

Оранжереева Антоніна⁶ — 450

Орвелл Джордж (1903-1950)
письменник — 317, 318, 593

Орджонікідзе Серго (Григорій) (1886-1937) політичний діяч, покінчив життя самогубством — 526

Орел Лідія (1937 р.н.)
мистецтвознавець — 254

Орлівна Галина (1895-1955)
письменниця, актриса — 633

Орлова Марина (1924-2006)
актриса — 174

Орочко Анна (1898-1965)
актриса — 151

Осадча Катерина (1983 р.н.)
тележурналістка — 672, 679

Осадчий Михайло (1936-1994)
журналіст, дисидент, репресований — 48, 82, 167, 223,
229, 355, 591

Осборн Джон (1929-1994)
драматург — 45

Особік Володимир (1943-1997)
актор — 192, 193

⁶ Одна з найближчих подруг А. Ахматової, якій поетеса присвячувала вірші, — представлена стежити за нею.

- Осокін Михайло** (1903-1995)
композитор — 307
- Осоргін Михайло** (1878-1942)
письменник — 152
- Остафійчук Іван** (1940 р.н.)
художник — 87, 277
- Островський Микола** (1904-1936) письменник — 84
- Островський Олександр**
(1823-1886) драматург — 86,
282, 393
- Остроградський Михайло**
(1801-1862) математик — 439,
566
- Отвей (*Отуей*) Томас** (1651-1685) драматург — 614
- Оттен Карл** (1889-1963) поет,
драматург — 471
-
- ## П
-
- Павленко (*Танюк*) Галина**
(1930-2009) вчителька, сестра
Л. Танюка, репресована —
176, 218, 259, 260, 308, 333,
395, 397, 656, 663-665
- Павленко Алек** (1960 р.н.) син
Г. Павленко — 259, 333, 396,
656
- Павленко Віта**, дочка Г. Павлен-
ка — 259, 260, 333, 395, 656
- Павленко Олег** (1933-1989) го-
лова колгоспу на Чернігівщині
— 259, 395, 656
- Павленко Сергій** (1955 р.н.)
історик, журналіст, племінник
Л. Танюка — 396
- Павленков Флорентій** (1839-1900) видавець — 529
- Павличко Дмитро** (1929 р.н.)
поет — 91, 119, 175, 203, 248,
315, 348, 442, 593
- Павлов Віктор** (1940-2006)
актор — 607
- Павлова Тетяна** (1932-1985)
театрознавець — 32, 51, 144,
216, 507
- Паламар Арсен** (1936 р.н.) жур-
наліст — 691, 693
- Паламарчук Дмитро** (1914-1998) перекладач, репресо-
ваний — 348
- Палій Олександр** (1974 р.н.) іс-
торик — 695
- Панібудьласка Володимир**
(1929-2011) історик — 198
- Пансо Вольдемар** (1920-1977)
режисер — 8, 37, 216
- Панченко Тамара** (1936 р.н.)
архітектор — 88
- Паньківський Северин**
(1872-1943) — 270
- Папатамасію Аспасія**
(*Анфіса*) (1918 р.н.) актриса
— 249
- Параджанов (*Параджанян*)
Сергій (*Саркіс*)** (1924-1990) кінорежисер, КТМ, ре-
пресований — 273, 279

- Параконьєв Костянтин**
(1920-1989) актор — 145
- Парра Алек** (1943 р.н.) актор —
85, 482, 490, 524
- Пархоменко Михайло** (1910-
1983) літературознавець — 486
- Пастернак Борис** (1890-1960)
поет, лауреат Нобелівської
премії — 101, 665
- Паустовський Костянтин**
(1892-1968) письменник — 680
- Пахльовська Оксана** (1956
р.н.) письменниця, культуролог,
дочка Л. Костенко — 355
- Пацаль Андрій** (?-1963) вчитель
української мови, бандурист,
репресований — 658
- Пацаль Святослав**, його син —
658
- Пашко Агєна** (1932-2011) поетеса,
громадська діячка, дружина В.
Чорновола — 75, 77, 165,
224, 225, 380, 297, 298, 492
- Пєнна Сандро** (1906-1977)
поет — 277
- Первомайський Леонід**
(*Гуревич Ілля*) (1908-1973)
поет — 88, 160, 523
- Перельмутер Вадим** (1943 р.н.)
письменник — 468, 507
- Перепадя Анатоль**
(1935-2008) перекладач — 268
- Перепєлиця Петро** (1917-2005)
театрознавець — 392, 611
- Пєстєль Павло** (1793-1826) декабрист,
полковник, страчений — 114
- Пєтефі Шандор** (1823-1849)
поет — 263, 566
- Пєтлюєра Симон** (1879-1926)
політичний діяч УНР, застрелений
агентом ГПУ Шварцбардом — 112-121, 672
- Пєтрицький Анатоль** (1895-
1964) живописець і театральний
художник — 258, 366
- Петро I** (1672-1725) цар — 159,
290, 291, 435, 566, 567, 697
- Петров (*Катаєв*) Євгеній**
(1902-1942) письменник — 280
- Петров Андрій** (1919-1990)
актор ЦТСА — 85
- Петрова Євгенія** (1902-1989)
актриса — 191
- Пєтухов Олексій** (1940 р.н.)
актор — 336
- Пилипенко Наталя**
(1898-1973) актриса театру
Л. Курбаса — 360, 633
- Пилипчук Ростислав**
(1936 р.н.) театрознавець, академік
НАМУ — 208
- Пиріг Любомир** (1931 р.н.)
лікар, академік (КТМ) — 88
- Писанка (*Писанко*) Руслана**
(1965 р.н.) актриса, телеведуча — 682
- Писарєв Сергій** (1902-1979)
правозахисник, двічі репресований — 314

- Пігулович Зінаїда** (1896-1983)
актриса й режисер школи
Л. Курбаса — 57
- Підгорний Микола** (1903-1983)
партійний діяч — 248, 467
- Підсуха Олександр** (1918-1990)
письменник — 231
- Пізіс Філіппо де** (*Луїджі
Філіппо Тібертеллі*)
(1896-1956) художник, пись-
менник — 277
- Пільгук Іван** (1899-1984)
письменник — 669
- Пільчевська Світлана**, редак-
тор — 611
- Піменов Юрій** (1903-1977)
художник — 219, 593
- Пінгірян Гаяне**⁷, історик — 200,
201
- Пінський Леонід** (1906-1981)
літературознавець, філософ,
репресований — 175, 330
- Піскун Іван** (1910-1990) театро-
знавець, директор театраль-
ного інституту в Києві, **репре-
сований** — 191
- Піцишин Ольга** (1946 р.н.) ак-
триса — 401
- Платон Афінський** (бл. 427-347
до н.е.) філософ — 616, 692
- Платонов** (*Климентов*)
Андрій (1899-1951) пись-
менник — 265, 517-522
- Плахотнюк Микола** (1936 р.н.)
дисидент (КТМ) — 44, 226,
379-383
- Плетньов Аркадій** (1908-1978)
театральний критик — 214, 243
- Плеханов Георгій** (1856-1918)
філософ-марксист — 672
- Плужник Євген** (1898-1936)
поет, **репресований**, помер
на Соловках — 315, 316, 361-
363, 367, 634
- Плущек Валентин**, режисер
(1909-2002) — 79, 177, 661
- Плющ Леонід** (1939 р.н.) мате-
матик, КТМ, **дисидент**, **репре-
сований** — 44, 141, 193, 430-
432, 505
- Погодін** (*Стукалов*) **Микола**
(1900-1962) драматург — 38,
149, 336
- Подвойський Микола** (1980-
1948) політичний діяч — 567
- Покальчук Юрій** (1941-2008)
письменник — 312
- Покаржевський Борис**, тоді
начальник Управління Культу-
ри Москви — 331
- Покотило Михайло** (1906-
1971) актор, режисер, педа-
гог — 214
- Покровський Дмитро** (1944-
1996) композитор — 79, 80
- Покровський Михайло**
(1868-1932) історик — 696

⁷ Вчилася і жила в Харкові, потім переїхала до Єревану. Розробляла, зокрема, тему «Київ і вірмени».

- Ползунов Іван** (1728-1766)
шахтар, винахідник — 567
- Полінська Віра** (1913-1994)
актриса — 402
- Полоз Михайло** (1891-1937)
державний діяч, розстріляний — 667
- Пол-Пот** (*Санот Сар*)
(1925-1998) кхмер, генсек Кампучії — 507
- Полторацький** (*Озеров*)
Олекса (1905-1977) письменник — 369, 378, 385
- Полудень Микола** (1921-2006)
начальник Львівського УКГБ — 224, 386
- Польгар Альфред** (1873-1955)
письменник — 431
- Пономаренко Євген** (1909-1994) актор, НА СРСР — 576
- Пономарьов Борис** (1905-1995)
партійний діяч — 272, 248
- Пономарьова Марія**, лікар,
дружина П. Корнієнка — 659
- Поплавський Михайло**
(1949 р.н.) культуролог, громадський діяч — 682
- Попов Андрій** (1918-1983)
актор, режисер, син режисера О. Попова — 85
- Попова Людмила** (1931-2008)
актриса — 214, 236, 243, 405, 408, 457, 458
- Попович Євген** (1930-2007)
перекладач — 348
- Поповський Марк** (1922-2004)
письменник — 330
- Порш Микола** (1879-1944)
політичний діяч, член РУП і УСДРП — 119, 120
- Потьомкін Григорій** (1739-1891) державний діяч — 657
- Поюровський Борис**
(1933 р.н.) театральний критик — 189
- Пржевальський Микола**
(1839-1888) мандрівник — 188
- Примаков Віталій** (1898-1937)
комкор, розстріляний — 567
- Прістлі Джон Бойнтон** (1894-1984) письменник — 325
- Прокопович Феофан** (1681-1736) церковний діяч — 439
- Прокоф'єв Сергій** (1891-1953)
композитор, піаніст, диригент — 255
- Прохоров Олександр** (1916-2002) фізик, академік, лауреат Нобелівської премії — 394
- Пруслін Наум** (1877-1943)
композитор — 648
- Прут Йосиф** (*Оня*) (1900-1996)
драматург — 17, 253, 495
- Пугачов Омелян** (1740/1742-1775) провідник повстання, страчений — 159
- Пудовкін Всеволод** (1893-1953)
кінорежисер — 171
- Пузіков Олександр** (1911-1996)
літературознавець — 17

Пушкін Олександр (1799-1837)
поет, застрелений — 14, 84,
85, 158, 203-205, 307, 440, 458,
488, 500, 567

Пфемферт Франц (1879-1954)
журналіст, експресіоніст, кри-
тик ленінізму — 471

Пятаков Георгій (Юрій)
(1890-1937) політичний діяч,
розстріляний — 424

Р

Рабічев (Зайдешнер) Наум
(1898-1938) партійний діяч,
розстріляний — 61

Рабле Франсуа (1494-1553)
письменник — 575

Равенських Борис (1914-1980)
режисер — 84

Равицький Микола
(1921-1997) режисер — 145

Радченко Я., автор наклеп-
ницької статті «Апостол і його
штандарти» — 221

Радчук Федір (1899-1986) актор
школи Л. Курбаса — 63, 634,
650

Разін Степан (1630-1671) про-
відник повстання — 435

Райкін Костянтин (1950 р.н.)
актор, режисер, син Арк. Рай-
кіна — 192

Райх Бернгард (1892-1972)
режисер, критик, репресова-
ний — 545

Раковський Христіан (1878-
1941) партійний діяч, розстрі-
ляний — 551

Раневська Фаїна (1896-1984)
актриса — 335

Расін Жан (1639-1699) драма-
тург, поет — 13

Раскольников (Льїн) Федір
(1892-1939) політичний діяч
— 421-426

Рассел Бертран (1872-1970)
математик, філософ — 231

Рахманний (Олійник) Роман
(1918-2002) публіцист — 581-583

Рачук Микола (1941 р.н.)
поет — 627

Рашидов Шараф (1917-1983)
перший секретар ЦК КП Узбе-
кистану, письменник — 249

Редувей Пітер, журналіст з лон-
донського «Таймсу» — 505

Резнікович Михайло
(1938 р.н.) режисер — 85, 86

Резунова Людмила (1938 р.н.)
мистецтвознавець — 490, 491

Рейнгардт Макс (1873-1943)
режисер — 215, 471

Ремізова Олександра
(1903-1989) актриса, режисер
— 151

**Решетников (Решетченко)
Анатолій** (1923 р.н.) актор —
85, 461, 462

- Репін Ілля** (1844-1930) художник — 439
- Рибак Натан** (1912-1978) письменник — 175, 203, 442, 443
- Рижкова (Нестерова) Генрієтта** (1934 р.н.) актриса — 406, 545
- Риков Олексій** (1881-1938) партійний діяч, **розстріляний** — 424, 578
- Рильський Максим** (1895-1964) поет, академік — 211, 354, 433, 666
- Різників (Різниченко) Олекса** (1937 р.н.) поет, **дисидент, репресований** — 314, 379, 505
- Рільке Райнер Марія** (1875-1926) поет — 353, 474
- Річицький Андрій (Писоцький Анатоль)** (1882-1937) критик, політичний діяч, **розстріляний** — 667
- Робсон Поль** (1898-1976) співак (бас) — 675
- Роговцева Ада** (1937 р.н.) актриса — 85, 466, 467, 517
- Роден Огюст** (1840-1917) скульптор — 20
- Розанов Васи́лій** (1856-1919) філософ — 696
- Розстальний Віталій** (1939-2005) актор — 401, 409, 410
- Розумовська Юлія**, балетмейстер, дружина В. Василька — 184
- Роллан Ромен** (1866-1944) письменник — 422
- Ромадін Микола** (1903-1987) художник, академік — 80
- Ромадін Михайло** (1940-2012) художник театру і книги, його син — 80, 81
- Романенко Олександр** (1895-1992) актор «Березоля» — 286
- Романицький Борис** (1891-1988) актор, режисер, театральний діяч — 412, 475
- Романов Борис** (1942 р.н.) актор — 17, 268, 279, 329, 371-373, 406, 545, 672
- Романов Михайло** (1896-1963) актор — 258, 576
- Романюк Василь** (1925-1995) священник, дисидент, **репресований**, з 1993 р. – Патріарх Київський і всієї Руси-України — 379
- Ромашин Анатолій** (1931-2000) актор, **загинув** — 219, 451
- Россельс Володимир** (1914-1999) перекладач — 32
- Ростан Едмон** (1868-1918) поет, драматург — 26
- Ротару Софія** (1947 р.н.) співачка — 682
- Рохлін Євген** (1913-1995) музикант — 143, 145
- Роцин (Гібельман) Михайло** (1933 р.н.) драматург — 101, 105

Рубан Василь (1942 р.н.) письменник, дисидент, репресований — 46

Рубінер Людвиг (1882-1920) письменник — 471

Рубльов Андрій (бл. 1360/70-1427) іконописець — 80

Рубчак Богдан (1935 р.н.) поет — 141

Рубчак Іван (1874-1952) актор, режисер — 10, 632, 633, 636, 637

Рубчаківна Ольга (1903-1981) актриса, дружина Гната Юри — 364, 633

Руданський Степан (1933-1973) письменник — 442

Руденко Микола (1920-2004) письменник, дисидент, репресований — 91

Рудницький Костянтин (*Лев*) (1920-1988) театрознавець — 51, 63, 101, 141, 168, 169, 432, 481, 482, 496, 597, 614, 616

Ружинський, лейтенант УКГБ — 494

Рунін (*Рубінштейн*) **Борис** (1912-?) письменник — 9

Русин Іван (1937 р.н.) геофізик, дисидент, репресований — 43

Рутківський Володимир (1937 р.н.) письменник — 679

Рюмін Михайло, директор театру — 320-325, 508

С

Сабрехтс Гуго, фламандець — 70

Савенко Анатолій (1874-1922) публіцист, чорносотенець — 475

Савицький Олександр, помічник режисера в «Березолі» — 643

Савіна Ія (1936-2011) актриса — 596

Савченко (*Картамишева*) **Лідія** (1936-2011) актриса — 101, 545

Садовський (*Тобілевич*) **Микола** (1856-1933) актор, режисер — 270, 404, 459, 460, 475, 489, 603, 632

Садовський Пров (1818-1872) актор — 16

Садок-Баронч (1814-1892) історик, фольклорист — 202

Саксаганський (*Тобілевич*) **Панас** (1859-1940) актор — 475

Салант Микола (1915-1992) актор ЦДТ — 545

Салтиков-Щедрін Михайло (1826-1889) письменник — 253

Сальвіні Томмазо (1829-1915) актор — 22

Самійленко Поліна (1888-1984) актриса Молодого теа-

- тру Курбаса — 341, 344, 364, 389, 632, 633
- Самойлов (Кауфман) Давид** (1920-1990) поет — 81, 330
- Сандлер Леонід** (1937 р.н.) музикознавець, телевізійник — 611
- Сандрар (Заузер) Блез** (1887-1961) поет — 81
- Саптак Володимир** (1921-1961) критик — 8
- Сар'ян Маргірос** (1880-1972) художник — 625
- Сарбей Віталій** (1928-1999) історик — 199, 200
- Сартр Жан Поль** (1905-1980) письменник — 26, 108, 149, 263
- Сатановський Леонід** (1932 р.н.) актор — 17, 133, 143, 266, 273, 311, 312, 331, 332, 373, 406, 407, 508, 545, 661
- Сатуновський Ян** (1913-1982) поет — 133-135
- Сахаров Андрій** (1921-1989) фізик, академік, лауреат Нобелівської премії, **репресований** — 66, 93, 171, 189, 262, 317, 330, 336, 435, 431, 503, 511, 594, 628
- Сахарова Єлена**, балерина, дружина А. Парри — 490
- Сахновський-Панкєєв Володимир** (1927-1979) театрознавець — 141
- Сац Наталя** (1903-1993) режисер, **репресована** — 218
- Саченко Михайло** (1951-2006) поет, кінорежисер — 348
- Сведенборг Еммануїл** (1688-1772) теософ, містик — 473
- Свердлін Лев** (1901-1969) актор — 86
- Сверстюк Євген** (1928 р.н.) критик, КТМ, **дисидент, репресований** — 43, 49, 100, 141, 194, 379, 400, 505, 528, 584, 590, 593, 594, 625
- Свистунова Ася** (1934-2013) актриса — 241
- Світлична Леоніда (Льоля)** (1924-2003) **дисидентка**, КТМ, дружина І. Світличного — 49, 89-92, 329, 355
- Світлична Надія** (1939-2006) правозахисниця, член УГГ, КТМ, сестра І. Світличного, **репресована** — 49, 194, 379, 505, 629
- Світличний Іван** (1928-1992) літературний критик, **дисидент**, КТМ, **репресований** — 35, 43-45, 48, 89-92, 141, 142, 157, 168, 170, 173, 175, 181, 193, 194, 257, 272, 315, 326-329, 355, 379, 398-400, 431, 432, 442, 494, 505, 580, 584, 590, 591, 609, 624-629
- Свободін Олександр** (1922-1999) театральний критик — 107, 144
- Свободіна (Зенкевич) Софія** (1894-1970) перекладач — 169
- Северянін (Лотарев) Ігор** (1887-1941) поет — 665

- Севрук Вацлав** (1937 р.н.) репресований (психлікарня), 1974 р. емігрував до США — 193
- Севрук Галина** (1929 р.н.) художник, КТМ — 355
- Селезенко Леонід** (1934-1993) хімік, КТМ — 44, 46, 192, 379, 398, 399, 505, 528
- Сельвінська Тетяна** (*Тата*) (1927 р.н.) театральний художник — 178
- Семикіна Людмила** (1924 р.н.) художниця-шістдесятниця та майстриня українських народних строїв — 49, 89, 256, 320, 326-329
- Сенатович Оксана** (1941-1997) поетеса — 87
- Сенека Анней Луцій** (4 до н.е. – 65) філософ — 161
- Сеник Ірина** (1926-2009) поетеса, репресована — 46, 77, 330
- Сенюк Ольга** (1929 р.н.) перекладач, КТМ, дружина Є. Поповича — 348
- Сергєєв Артем** (*Федір*) (1883-1921) партійний діяч — 196
- Сергієнко Григорій** (1921 р.н.) історик — 199
- Сергієнко Олесь** (1932 р.н.) дисидент (КТМ), репресований — 46, 505
- Сердюк Лесь** (*молодший*) (1940-2010) актор — 38, 47, 490
- Сердюк Лесь** (*старший*) (1900-1988) актор школи Л. Курбаса — 38-40, 46-48, 63, 178, 341, 365, 370, 391, 410, 650
- Сердючка Верка** (*Данилко Андрій*) (1973 р.н.) актор — 683
- Сеченов Іван** (1829-1905) фізіолог — 525
- Сизов Микола** (1886-1962) композитор — 152
- Силантьєв Юрій** (1919-1983) диригент — 236
- Силенко Лев** (1921-2008) засновник РУНВіри — 690, 692
- Сильвестров Валентин** (1937 р.н.) композитор — 255, 350
- Симоненко Василь** (1935-1963) поет — 93, 129, 144, 254, 441, 444
- Симонов Євген** (1925-1994) режисер, син Рубена Симонова — 84
- Симонов Костянтин** (1915-1979) поет — 519
- Симонов Рубен** (1899-1968) режисер — 134
- Синявський Андрій** (1925-1997) літературознавець, репресований — 111, 330
- Синьйоре Симона** (*Камінкер*) (1921-1985) актриса — 247

- Сінклер Ептон Білл** (1878-1968) письменник — 390, 391
- Січинський Мирослав** (1887-1979) громадський діяч — 119
- Скаба Андрій** (1905-1986) ідеолог КПУ — 82, 480, 551, 651
- Скалій Раїса** (1938 р.н.) театрознавець — 55-65, 88, 142, 193, 245, 275, 281, 459-467, 489
- Скаррон Поль** (1610-1660) поет, драматург — 99
- Скліфосовський Микола** (1836-1904) хірург — 439, 525
- Склярєнко Володимир** (1907-1984) режисер школи Л. Курбаса — 57, 63, 65, 639, 640
- Сковорода Григорій** (1722-1794) філософ — 20, 575, 692
- Сковорода Савва**, батько Г. Сковороди — 575
- Сколар Йозеф**, естонський актор XVII ст. — 215
- Скорик Лариса** (1939 р.н.) архітектор — 679
- Скоропадський Павло** (1873-1945) гетьман — 121
- Скофілд Пол** (1922 р.н.) актор — 45, 46
- Скраубе Вацлав**, актор — 279, 406
- Скрипник Микола** (1872-1933) політичний діяч, нарком освіти, покінчив життя самогубством — 7, 8, 196, 201, 248, 563, 571
- Слабченко Михайло** (1882-1952) історик, правник, репресований — 688, 689
- Славін Лев** (1896-1984) драматург — 330
- Славіна Зінаїда** (1941 р.н.) актриса — 103
- Словацький Юліуш** (1809-1849) драматург — 357
- Смехов Веніамін** (1940 р.н.) актор — 601
- Смирнов Лев** (1928 р.н.) поет — 598
- Смирнова Аріадна** (1922 р.н.) театральна діячка — 267, 332
- Сміян Сергій** (1925 р.н.) режисер — 307, 315, 336
- Смогитель Вадим** (1939 р.н.) композитор, КТМ — 79, 355
- Смоктунович Михайло**, батько І. Смоктуновського — 123
- Смоктуновський** (*Смоктунович*) **Іннокентій** (1925-1994) актор — 176
- Смолич Олена** (1917-1989) дружина Ю. Смолича — 352
- Смолич Юрій** (1900-1976) письменник — 119, 158, 281, 339, 341, 349, 355, 358, 392, 431, 432, 442, 468, 503, 590, 594, 634, 648, 681
- Смуул Юхан** (1922-1971) драматург — 123

- Снежневський Андрій**
(1904-1987) психіатр від КГБ,
садист — 171, 431, 516
- Собко Вадим** (1912-1981) письменник — 175, 203
- Соколов Микола** (1906-1981)
режисер — 85, 459
- Солженіцин Ісай** (1991-1918)
офіцер, батько О. Солженіци-
на, **загинув** на полюванні —
52, 53
- Солженіцин Олександр**
(1918-2008) письменник, лауреат Нобелівської премії, **репресований** — 50-55, 181, 317, 336, 354, 531, 595
- Солженіцин Семен**, дід
О. Солженіцина — 54
- Солженіцина (Щербакова) Таїсія** (1895-1944) матір
О. Солженіцина — 52, 53
- Солженіцина-Загоріна Ксенія**, двоюрідна сестра
О. Солженіцина — 54
- Соловей Елеонора** (1944 р.н.)
літературознавець — 140, 238,
239, 246, 247, 314, 312
- Соловійов Сергій** (1820-1879)
історик — 553
- Соловійова (Базилевська) Інна** (1927 р.н.) театрознавець — 330
- Соломенцев Михайло** (1913-2008) партійний діяч — 248, 249, 272
- Соломон** (965-928 р. до н.е.) цар
Іудеї — 483
- Солоніцин А.**, співавтор п'єси
— 508-510
- Солоухін Володимир** (1924-1997) письменник — 679
- Сорока Богдан** (1940 р.н.) графік, син М. Сороки — 277
- Сорока Петро** (1891-1948)
актор, режисер, **репресований** — 634
- Софокл** (бл. 496-406 до н.е.)
драматург — 391
- Софронов Анатолій** (1911-1990) драматург — 155, 267
- Сперантова Валентина** (1904-1978) актриса — 204
- Спіцин Олександр** (1858-1931)
археолог — 695
- Ставцева Світлана** (1940 р.н.)
сценограф — 88, 185, 189, 622
- Стадник Йосип** (1876-1954)
актор, режисер, театральний
діяч, **репресований** — 10
- Сталін (Джугашвілі) Йосип**
(1878/79-1953) — 8, 64, 86,
119, 130, 134, 244, 271, 318,
396, 421-426, 481, 485, 507,
536, 550, 557, 560, 567, 569,
571, 578-582, 608, 700, 707
- Станіславський (Алексєєв) Костянтин** (1863-1938) актор, режисер, реформатор театру — 12, 16, 17, 26-30, 38, 39, 145, 149, 150, 152, 189, 237,

- 331, 337, 359, 371, 372, 406, 407, 525, 526, 613, 614
- Станішевський Юрій** (1936-2009) театрознавець — 666, 669
- Старицька Марія** (1865-1930) актриса і режисер — 365, 439
- Старицька-Черняхівська Людмила** (1868-1941) драматург, репресована, дочка М. Черняхівської — 209, 276, 348, 365
- Старицький Михайло** (1840-1904) письменник — 209, 439
- Старіков Ігор** (1943-1992) актор — 85
- Стасів (Калинець) Ірина** (1940 р.н.) поетеса, громадська діячка, дисидентка, репресована — 46
- Стельмах Леся** (1927-1989) дружина М. Стельмаха — 324
- Стельмах Михайло** (1912-1983) письменник — 158, 256, 270, 323-325, 520, 593, 594
- Стельмах Ярослав** (1949-2001) драматург — 324
- Стерлін Рафаїл** (1918-1992) хімік, чоловік І. Луначарської — 17
- Стефаник Василь** (1871-1936) письменник — 307, 231, 440
- Стеценко Кирило** (1882-1922) композитор, диригент — 649
- Стеценко Василь** (1904-?) актор школи Л. Курбаса — 665
- Стешенко Ірина** (1898-1987) актриса, перекладач, онука М. Старицького — 34, 35, 184, 245, 265, 338-351, 368-370, 482, 488, 610, 614
- Стешенко Оксана** (1873-1941) письменниця — 210
- Стілик Лідія** (1938 р.н.) актриса — 241
- Сторі Джеймс** (1938 р.н.) філолог — 25
- Стравінський Ігор** (1882-1971) композитор — 80
- Стрелкова Марія** (1908-1962) актриса, дружина М. Романова — 258
- Стригун Федір** (1939 р.н.) актор, режисер — 401, 404, 409, 411, 413, 452
- Строева Мар'яна** (1917-2005) критик — 143
- Строката (Караванська) Ніна** (1926-1998) мікробіолог, дисидентка, репресована — 44, 49, 72, 73, 165, 224-226, 379, 382-384, 494, 505
- Струкова Тетяна** (1897-1981) актриса — 204
- Стукаченко Марія Петрівна**, актриса школи Л. Курбаса — 648
- Ступак Борис** (1938 р.н.) громадський діяч — 671-709
- Ступак Ярослав** (1943 р.н.) письменник, дисидент — 91, 355, 593, 624, 629

- Ступка Богдан** (1941-2012)
актор — 191, 401, 412, 413,
452, 463-465, 593
- Стус Василь** (1938-1985) поет,
КТМ, репресований, загинув
у таборі — 43, 91, 194, 253,
299, 315, 348, 379, 400, 505,
431, 590, 594, 599
- Стус Дмитро** (1966 р.н.) літера-
турознавець, син В. Стуса —
680
- Суворов Олександр**
(1730-1800) фельдмаршал —
425, 657
- Сулержицький Леопольд**
(1872-1916) режисер, худож-
ник і літератор, театральний
діяч — 613
- Суліван (Саллівен) Артур**
(1842-1900) композитор —
630
- Суровцова Надія** (1896-1985)
громадська діячка, репресо-
вана — 356, 430, 431
- Суслов Михайло** (1902-1982)
державний діяч — 101, 249
- Сухово-Кобилін Олександр**
(1817-1903) драматург — 281-
283
- Сушко Роман** (1894-1944)
організатор Українських Січо-
вих Стрільців. **Загинув** — 119,
120
- Сярев Андрес** (1902-1970)
актор, режисер — 216

Т

- Тагор (Тхакур) Рабіндранат**
(1861-1941) письменник — 574
- Тайга Микола, репресований**
— 361-363
- Таїров (Корнблит)**
Олександр (1885-1950) ре-
жисер — 187
- Тальников (Шпитальников)**
Давид (1882-1961) театро-
знавець — 242
- Таммур Ільмар** (1921-1989)
актор, режисер — 216
- Танюк (Кенігфест-Алексєєва)**
Наталія (1900-1969) вчи-
телька, мати Л. Танюка, **репре-
сована** — 236, 536
- Танюк Микола** (1936-1998) брат
Л. Танюка, **репресований** —
176, 308, 401
- Танюк Оксана** (1964 р.н.)
театрознавець — 33, 37, 42,
44, 107, 112, 176, 181, 214, 232,
242, 247, 259-261, 263, 283, 305,
308-315, 333, 395-398, 405, 408,
458, 469, 610, 656, 657
- Танюк Стефан** (1901-1982) вчи-
тель, батько Л. Танюка, **репре-
сований** — 176, 218, 236, 237,
308, 397
- Тарковський Андрій** (1932-
1986) кінорежисер — 80, 330
- Тарнавський Юрій** (1934 р.н.)
письменник, поет — 349

- Твардовський Олександр** (1910-1971) письменник — 704
- Твердохліб Іван** (1899-1986) актор — 234
- Текнеджанц Симон** (1900-1919) герой громадянської війни, **загинув** — 197
- Тер-Ваганян Вагаршак** (1893-1936) партійний діяч — 197
- Терентьева (Новосядлова) Нонна** (1942-1996) актриса — 85
- Теренцій Публій** (?-159 до н.е.) комедіограф — 215
- Терещенко Маргарита** (1928 р.н.) режисер школи М. Крушельницького — 191, 285, 602
- Тимонішин Антон** (1921-1969) режисер — 102
- Тимошенко Юлія** (1960 р.н.) політичний діяч, **репресована** — 672, 693
- Титаренко Надія** (1903-1976) актриса — 601, 630
- Титов Лев**, режисер — 242, 457
- Тихий Олекса** (1927-1984) вчитель, **дисидент**, **репресований** — 433-449, 453, 479
- Тиціан** (1477-1576) художник — 542
- Тичина Павло** (1891-1967) поет, академік — 17, 235, 478, 610
- Тишлер Олександр** (1898-1980) художник театру — 81
- Тіто Йосип Броз** (1892-1980) — 87, 398, 488
- Ткаченко Семен** (1901-1968) театральний діяч — 334
- Товбін Євген** художник театру «Березіль», **загинув** під Ленінградом — 63
- Товстоногов Георгій** (1913-1989) режисер — 128, 141, 142, 177, 231, 329, 625
- Товстоногов Олександр (Сандро)** (1944-2002) режисер, син Г. Товстоногова — 192, 407, 592
- Тойнбі Арнольд** (1852-1883) англійський історик — 275
- Токар Хаїм** (1889-1965) журналіст — 604-607
- Толлер Ернст** (1893-1939) поет, драматург — 470
- Толмазов Борис** (1912-1985) актор — 85
- Толок Анатолій** (1939 р.н.) режисер — 459
- Толочко Петро** (1938 р.н.) археолог, академік — 529
- Толстіков Василій** (1917-2003) партійний діяч — 236
- Толстой Лев** (1828-1910) письменник — 39, 263, 451
- Толстой Олексій** (1817-1875) поет, драматург — 146
- Толстой Олексій** (1883-1945) письменник — 159, 371, 632
- Толчанов (Толчан) Йосиф** (1891-1981) актор — 151

Толченова (*Дацюк*) Ніна
(1912 р.н.) критик — 155

Топорков Василій (1889-1970)
актор — 16

Трепов Дмитрій (1855-1906)
генерал-губернатор Петербурга («Патронов не жалеть!»)
— 525

Троцький (*Бронштейн*) Лев
(1879-1940) — 424, 471, 507

Трубецька Марія (1897-1976)
художниця-бойчукістка — 276

Труш Іван (1869-1941)
художник — 375

Тувім Юліан (1894-1953)
поет — 49, 229

Тур Юрій (1937 р.н.) театральний художник — 542-544

Тургенєв Іван (1784-1845)
письменник — 440

Тухачевський Михайло
(1893-1937) маршал, розстріляний — 425

Тухикян Левон (1931-2009)
актор, режисер, письменник — 417

Тютюнник Григорій (1931-1980)
письменник, покінчив життя самогубством — 520, 593

Тягнибок Олег (1968 р.н.)
політичний діяч — 672

Тягно Борис (1904-1964) режисер школи Л. Курбаса — 57, 60, 63, 391

Тяшабаєв Джур, журналіст — 577

У

Уайльд Оскар (1854-1900)
поет — 178

Уварова Ірина (1932 р.н.)
художник, критик, дружина Ю. Данієля — 90, 190, 314

Удовенко Геннадій
(1931-2013) дипломат — 699

Ужвій Наталія (1898-1986)
актриса школи Л. Курбаса — 63, 184, 191, 285, 412, 413, 634

Українка Леся (*Косач-Квітка Лариса*) (1871-1913) — 40, 85, 88, 193, 208-212, 296, 307, 312, 313, 348, 355, 366, 367, 401-404, 440, 459-467

Уманський Моріц (1907-1948)
сценограф — 258

Унру Фріц (1885-1970) драматург — 470, 472, 473

Утенін Віктор, режисер — 212-214, 232-236, 240-244, 404-408, 455-458, 575

Утмазян Артур (1948 р.н.)
актор — 415-420

Ухарова Тетяна (1946 р.н.)
актриса, дружина Г. Буркова — 107, 373

Ушаков Федір (1744-1817)
адмірал — 657

Ф

- Фадеев Олександр** (1901-1956)
письменник, **покінчив життя самогубством** — 177, 371, 426-429, 522
- Файнберг Олександр** (1939-2009) поет — 70
- Федін Костянтин** (1892-1977)
письменник — 371
- Федорцева (Сабат) Софія** (1900-1988) актриса «Березоля» — 191, 214, 341, 342, 344, 346, 347, 364, 490, 576, 645
- Федорчук Віталій** (1918-1992)
голова КГБ України — 248, 480
- Фелліні Федеріко** (1920-1993)
кінорежисер — 181
- Фельдман Олег** (1938 р.н.)
театральний критик — 483
- Феогност** (?-1353) митрополит — 696
- Феодор Іоанович** (1557-1598)
цар, останній з Рюриковичів — 88, 101, 146, 147, 192, 193
- Ферон Бернар**, оглядач «Ле Монд» — 585
- Филипович Павло** (1891-1937)
поет, перекладач, літературознавець, **розстріляний** — 211
- Філіпенко Аркадій** (1912-1983)
композитор — 255
- Філонов Павло** (1883-1941)
художник — 450
- Флемінг Ян** (1908-1964) письменник, автор Джеймса Бонда — 511
- Флобер Гюстав** (1821-1880)
письменник, драматург — 265
- Фомиця Таїсія** (1938 р.н.)
інженер — 663-670
- Фоміна Юлія** (1907-1997)
актриса школи Л. Курбаса — 667
- Фонвізін Денис** (1744-1792)
драматург — 569
- Фор Поль** (1872-1960) поет — 615
- Форш Ольга** (1873-1961)
письменниця — 184
- Франко Зеновія** (1925-1991)
літературознавець — 46, 141, 175, 192-195, 204, 226, 381-384, 399, 431, 503-505, 528, 590
- Франко Іван** (1856-1916)
письменник — 102, 195, 211, 214, 240, 296, 307, 365, 369, 389, 393, 460, 478, 503-505, 630, 632-636, 659, 662
- Франко Петро** (1890-1941)
педагог і письменник, син І. Франка, **розстріляний** — 192
- Франко Франциско** (1892-1975) диктатор Іспанії — 87, 204
- Франс Анатоль** (1844-1924)
письменник — 90
- Франциск Асизький** (1181-1226) святий, засновник чернечого закону францисканів — 264, 265

- Фрейд (Фройд) Зігмунд**
(1856-1939) психіатр — 352, 665
- Френкель Михайло** (1937 р.н.)
художник театру — 79, 144, 145, 371, 372
- Фрід Григорій** (1915-2012)
композитор, репресований — 219
- Фріш Макс** (1911-1991)
драматург — 270, 271
- Фролькіс Володимир**
(1924-1999) геронтолог, академік — 510, 511
- Фурманов Дмитро**
(1891-1926) письменник — 71
- Фурцева Катерина** (1910-1974)
міністр культури СРСР — 100, 141
- Хатаєвич Мендель** (1893-1937)
другий секретар ЦК КП(б)У,
розстріляний — 497
- Хачикян Левон** (1918-1982)
історик — 200, 201
- Хвиля Андрій (Олінтер)**
(1898-1937) політичний діяч — 82
- Хвильовий (Фітільов) Микола** (1893-1933) письменник, покінчив життя самогубством — 324, 610, 667, 670
- Хейфец Леонід** (1934 р.н.)
режисер — 281
- Хейфлик (Гейфлик) Ленарг (Леонард)** (1928 р.н.) мікробіолог (США) — 512-515
- Хелемський Яків** (1914-2003)
поет, перекладач — 523
- Хемінгуей Ернест** (1899-1961)
письменник — 45
- Химич Юрій** (1928-2003)
художник — 312, 314, 315
- Хлебніков Велемир**
(1885-1922) поет — 80
- Хмелик Олександр**
(1925-2001) драматург — 407
- Хмельницька (Чаплінська) Гелена** (?-1651) дружина Б. Хмельницького, вбита — 357
- Хмельницький Богдан Зіновій** (1594-1557) гетьман України — 235, 357, 393, 434
- Хмельницький Борис**
(1940-2008) актор — 156

Х

Холодний Микола (1939-2006) поет — 46, 379, 505, 527-529

Холодов Єфим (1915-1981) театрознавець — 86

Хом'як Катерина (1922 р.н.) актриса — 402, 404, 412

Хом'як Ростислав, асистент директора «Нового театру» у Нью-Йорку — 580

Хохліков Юрій (1937-2000) актор — 187, 188

Хохлов Костянтин (1885-1956) режисер — 85, 258

Храбровицький Данііл (1923-1980) кіносценарист — 517, 523, 524

Храбровицький Олександр (1912-1989) письменник — 524

Хренніков Тихон (1913-2007) композитор — 256

Хренов Микола (1942 р.н.) кінознавець — 51, 495, 496

Христос Ісус — 7, 32, 245, 365, 595, 690

Хрущов Микита (1894-1971) — 324, 397

Худадов В., тюркський історик — 198

Ц

Царинник Марко (1944 р.н.) письменник — 141

Цветаєва Анастасія (1894-1993) письменниця, сестра М. Цветаєвої — 458

Цветаєва Марина (1892-1941) поетеса, **покінчила життя самогубством** — 251, 252

Цветков Всеволод (1918 р.н.) актор — 664, 665

Цвігун Семен (1917-1982) заступник голови КГБ СРСР, **покінчив життя самогубством** — 67

Цегельський Лонгин (1875-1950) дипломат, громадський діяч — 110

Цезар Гай Юлій (102 чи 100 - 44 р. до н. е.) диктатор — 419

Цибенко Петро (1949 р.н.) політичний діяч — 707

Цофер Отто (1890-1963) письменник — 471

Цулуکیدзе Олександр (1876-1905) революціонер, літературознавець — 530

Ч

Чаадаєв Петро (1794-1856) філософ, **репресований** — 296

Чабаненко Іван (1900-1972) театральний діяч, ректор Київського театального інституту, професор — 334

- Чаговець Всеволод** (1877-1950)
театрознавець, журналіст — 242
- Чалідзе Валерій** (1938 р.н.)
юрист, правозахисник — 70, 594
- Чеботарьов Дмитрій** (1908-2005)
геронтолог, академік — 514-516
- Череватенко Леонід** (1938 р.н.)
поет, мистецтвознавець (КТМ) — 158, 276, 348, 429, 578, 661
- Черемшина (Семанюк) Марко** (1874-1927)
письменник — 444
- Черкасенко Спиридон** (1876-1940)
письменник — 485
- Черкашин Роман** (1906-1993)
актор, режисер школи Л. Курбаса, педагог — 191, 286, 665, 666
- Чернець Василь** (1933 р.н.)
комсомольський активіст — 91
- Чернишевський Микола** (1828-1889)
письменник, публіцист — 567
- Черняхівська-Ганжа Вероніка** (1900-1938)
перекладач, поет, донька Ол. Черняхівського, розстріляна — 365
- Чехов Антон** (1860-1904)
письменник — 39, 128, 149, 231, 266, 307, 391
- Чехов Михайло** (1891-1955)
актор — 390
- Чикаленко Євген** (1861-1929)
громадський діяч — 689
- Чингіз Хан** (1155-1227)
засновник Монгольської імперії — 171
- Чистякова Валентина** (1900-1984)
актриса, дружина Л. Курбаса — 56, 63, 242, 243, 405, 456, 457, 663-669
- Чичерін Георгій (Юрій)** (1872-1936)
дипломат — 471
- Чичибабін Олександр** (1871-1945)
хімік, академік, емігрант — 426
- Чорновіл Валентина** (1948 р.н.)
сестра В. Чорновола — 492, 493
- Чорновіл Вячеслав** (1937-1999)
політичний діяч, КТМ, репресований, підступно вбитий — 162-168, 170, 181, 194, 221-230, 259, 297-303, 315, 336, 375-386, 400, 431, 491-494, 528, 546-571, 580, 581-586, 591, 594, 661
- Чубай Гриць** (1949-1982)
поет, репресований — 44, 144, 228-230, 300, 505, 594
- Чубар Влас** (1891-1939)
партійний діяч, розстріляний — 567, 579
- Чуковська Лідія** (1907-1996)
письменниця, дисидентка — 81, 330
- Чуковський (Корнейчуков) Корній** (1882-1969)
письменник — 178, 330, 625

Чухрай Григорій (1921-2001)
кінорежисер — 139, 140

Ш

Шабатура Стефанія (1938 р.н.)
художник, репресована — 46,
78, 87, 301, 379

Шайда Галина (1923-2003)
актриса — 412

Шакуров Сергій (1942 р.н.)
актор — 9, 100, 107, 132, 143,
311, 373, 408

Шаламов Варлам (1907-1982)
письменник, репресований —
519, 526

Шапіро Адольф (1939 р.н.)
режисер — 666

Шапюї Габріель (1546-1611)
письменник, історик — 98

Шатров (Маршак) Михайло
(1932-2010) драматург — 188,
330

Шаумян Степан (1878-1918)
більшовик, розстріляний —
196, 526, 527

Шах-Азізов Костянтин
(1903 р.н.) директор ЦДТ —
218, 481, 484

Шварц Діна (1921-1998)
театрознавець — 329

Швачко Олексій (1901-1988)
кінорежисер — 344

Швейцер Альберт (1875-1965)
теолог, філософ, лікар — 264,
283, 284

Шевельов (Шерех) Юрій
(1908-2002) лінгвіст, літерату-
рознавець — 662

Шевченко Тарас (1814-1861) —
41, 49, 63, 65, 66, 81, 125, 181,
211, 240, 254, 263, 280, 304,
306, 307, 338, 354, 391, 405,
440, 439, 458, 475, 488, 552,
566, 567, 680

Шевченко Федір (1914-1996)
історик, редактор «Україн-
ського історичного журналу»
— 199

Шевчук Валерій (1939 р.н.)
письменник — 497, 686

Шейко Микола (1939 р.н.)
режисер — 666

Шекспір Вільям (1564-1616)
— 10, 47, 49, 59, 107, 109, 149,
152-157, 175, 203, 215, 231, 263,
270, 320-325, 391, 393, 407, 427,
569, 576, 603

Шекспір Френк, директор
ЮСІА (США) — 587, 588

Шелепін Олександр (1918-
1994) партійний діяч — 397

Шелест Петро (1908-1996) пер-
ший секретар ЦК КПУ — 133,
335, 394, 413, 438, 455, 468,
480, 505, 529, 581-587

Шенберг Девід (1911-2004)
фізик — 495

- Шестопал Матвій** (1917-1986) науковець, публіцист, етнограф — 556
- Шик Ірина**, актриса — 402
- Шкодін Михайло**, театральний діяч — 78, 99
- Школьник Аркадій** (1916-1986) драматург, репресований — 47
- Шконда Михайло**, слідчий УКГБ — 624-629
- Шмайн Лія**, дружина Х. Шмайна — 337, 482
- Шмайн Ханан** (1902-?) режисер школи Л. Курбаса, емігрував до Ізраїлю — 337, 482, 488
- Шмідт** (1867-1906) лейтенант, один з керівників Севастопольського повстання 1905 р. — 524
- Шмідт Артур** (1895-1987) генерал Вермахту — 140
- Шмідт Дмитро** (1896-1937) більшовик, комбриг, розстріляний — 608
- Шнітке Альфред** (1934-1998) композитор — 255
- Шовкун Віктор** (1940 р.н.) перекладач — 89-93
- Шолом-Алейхем (Рабінович)** (1859-1916) письменник — 393
- Шолохов Михайло** (1905-1984) письменник — 111
- Шостакович Дмитро** (1906-1975) композитор — 255
- Шоу Бернард** (1856-1950) драматург — 10, 189, 190
- Шрагін Борис** (1926-1990) філософ, дисидент — 498,
- Штауффенберг Клаус Шенк фон** (1907-1944) барон, полковник, страчений за замах на Гітлера — 484
- Штейнсберг П.А.**, перший естонський професійний актор — 215
- Штернгейм Карл** (1878-1942) письменник — 472
- Штогаренко Андрій** (1902-1992) композитор — 255
- Шток Ісидор** (1908-1980) драматург — 468
- Штрамм Август** (1874-1915) драматург, загинув у Росії — 470, 473
- Шукшин Василь** (1929-1974) письменник, актор, кінорежисер — 128
- Шульгин Василь**, (1878-1976) монархіст, чорносотенець — 572
- Шумський (Чесноков) Сергій** (1820-1878) актор — 16
- Шумський (Шомін) Юрій** (1887-1954) актор — 576
- Шумський Олександр** (1890-1946) нарком освіти, репресований — 667
- Шумук Данило** (1914-2004) політ'язень, репресований — 44, 49, 379, 529

Шустер Савік (1952 р.н.) тележурналіст — 675

Шухевич Юрій (1933 р.н.) дисидент, син Р. Шухевича, репресований — 379, 505

Щ

Щепкін Михайло (1788-1863) актор — 15, 16

Щепкіна-Куперник Тетяна (1874-1952) перекладачка — 265

Щербак Ірина, тітка О. Солженіцина — 51-55

Щербаков Костянтин (1938 р.н.) театральний критик — 177, 483

Щербина Георгій (1929 р.н.) театрознавець, згодом – квітникар — 86

Щербицький Володимир (1918-1990) генсек ЦК КПУ — 248, 249, 335, 413, 468

Щорс Микола (1895-1919) військовий діяч, **застрелений** — 145, 333

Щусь Оксана (1931 р.н.) історик — 197

Ю

Юнг Карл Густав (1875-1961) психоаналітик — 179-183

Юра Гнат (1888-1966) актор і режисер — 184, 303, 307, 365, 370, 389, 453, 632, 633, 641

Юра-Юрський Олександр (1895-1968) актор — 632, 633

Юрський Сергій (1935 р.н.) артист — 8

Юрчак Василь (1876-1914) актор — 393

Юткевич Сергій (1904-1985) кінорежисер — 394

Юферов М.Т., полковник, заступник начальника КГБ по Одеській області — 73

Ющенко Віктор (1954 р.н.) Президент України — 693, 708

Я

Яворницький Дмитро (1855-1940) історик, археолог — 565

Якір Євген (1931 р.н.) дисидент, живе в Ізраїлі — 572

Якір Йона (1896-1937) командарм, **розстріляний** — 185, 608

Якір Петро (1923-1982) історик, дисидент, син Й. Якіра, **репресований** — 42, 49, 92, 192, 248, 413, 414, 431, 572, 595, 608

Яковлев Юрій (1928-2013) актор — 84

Якубовський Фелікс (1902-1937) літературознавець, **розстріляний** — 607

- Якутович Георгій (Юрій)**
(1930-2000) художник — 277
- Янг Джон** (1960 р.н.) астронавт
— 271
- Янівський Богдан-Юрій**
(1941-2005) композитор — 401,
412, 413
- Яновський Юрій** (1902-1954)
письменник — 231, 589
- Янукович Віктор** (1950 р.н.)
Президент України — 680, 693,
694
- Янушкевич Михайло**
(1946 р.н.) актор — 7, 100, 107,
311, 373, 406
- Яременко Василь** (1895-1976)
актор — 462, 576
- Ярослав Мудрий** (980-1054)
великий князь Київський —
191
- Ярошевський Богдан**⁸
(1869-1914) письменник, гро-
мадський діяч — 123
- Ятковський Юрій** (1924 р.н.)
режисер — 310
- Яценюк Арсеній** (1974 р.н.)
політик — 672, 673
- Ященко Леопольд** (1928 р.н.)
музикознавець, фольклорист,
диригент, композитор — 79,
194, 253-258

⁸ Відомий, зокрема, тим, що 1914 року став ініціатором висунення М. Грушевського на Нобелівську премію.

Зміст

1972

(січень–травень)

Січень

Неля їде в Прибалтику (8), Театр і місто. Мільтініс (10), Ол. Дейч: відгук на «Пурсоньяка» (11), Інна Л. Вишневська (12), Дейч про Мольєра (13), Театр і Ю. Айхенвальд (17), Бодлер, сміх і гріх (23), «Лебеді» Драй-Хмари (24), Лист до Йосифа Конфорті (32), Лист від пані Орісі (34), Лист до Богдана Бойчука (36), Лист від Неллі з Талліна (37), Лист до Леся Сердюка (38), Листівка від Міхая Варги (40), Лист від Миколи Лабінського (Курбас) (40), Про Колесо Фортуни від 12 січня (41), Про Ярослава Добоша та інших (46), Лист від Леся Сердюка (46), Меморандум лит. католиків до Брежнєва (48), Продовження історії з 12 січня (49), Журнал «Штерн» о семье С-х (50), Архів: Вл. Буковський. Последнее слово на суде 1972 г. (67)

Лютий

«Ревізор» – Сатира – Україна (79), 25. Дм. Покровський (79), Мих. Ромадин (81), Ахматова про Київ (81), Скаба – за українську мову (82), Георгій Бурков (82), Вистава. Актор. Чар театру (83), «Театр» № 1 (84),

Про «Ватру» й Михайла Мануляка (87), Любомир Пиріг (88), Лист від І. Світличного. Ш-н. (89), Куплети про історію мідян (94), Про Мольєра (97), Вашингтон, Фурцева, Євтушенко (100), Дозволу на прем'єру не дали (102), Варпаховський. Брехт (102), Лист до Титуса Геврика (103), Прем'єра «Ни на что не похожей юности» (106), Камю. Нобелівська промова (108), Ісламське (Кабус-Наме) (121), Третя хвиля обшуків (128), «Пам'ять» Чухрая (139), Н. Кузякіна (142), Свободін про виставу (144), З «Вертепу» Чубая (144), Театр як метафора (148), «Гамлет» Любимова-Висоцького-Шекспіра (153), Д. Боровський end Висоцький «Гамлет» (154)

Березень

Дейч. Кузякіна. Книга Куліша (168), Москва невдоволе-на Києвом (170), Лист від Ед. Бутенка (173), Шекспір Пінського (175), Епіграма на «Гамлета» Козінцева (176), Листівочка від Л. Сердюка (178), Лист до опанаса Заливахи (179), Після гастролей у Ленінграді (185), Мальована – Опорков («С любимыми...») (186), Листівочка від Євг. Головатюка, П. Жур (190), Лист від Марг. Терещенко (Крушельницький) (191), Ленінград нетеатраль-ний (192), Діти своїх батьків (193), Стаття Скалій у «Прапорі» (193), Лист З. Франко у «Рад. Україні» (194), Н.К. Стаття про Вірменію (195), Комеді Франсез (207), Фото сестри і брата Алексеєвих (208), Лист від Уте-ніна з Харкова (212), Лист С. Білоконя до Н. К. (216), Я не їду до Львова, до США (218), Бабанова – «Дядюшкин сон» (219), Де реальність, а де життя (220), Архів: В. Чорновіл (221)

Квітень

Два мої листи до В. Утеніна (232), Помер О. Дейч (237), Лист від Е. Соловей (238), Два листи В. Утеніна (240), Лист від С. Білоконя (245), Вірші С. Білоконя. Лист від Е. Соловей (246), До теорії драми (249), Цветаєва «Вчера еще в глаза глядел...» (251), Л. Яценко (253), Дейч і проблеми тактики (257), Лист від Ніночки Новоселицької (258), Гладко было на бумаге... (263), Франциск Ассизкий (264), Театр як спогад (чи здогад?) (265), Інфузорія в папільотках (266), Затонський, Макс Фріш, Китайський мур (268), Лектор – про національне питання (272), Ніна Веселовська (272), С. Б. – лист, вірші (273), Загадка Швейцера (283), Лист до Титуса (306), Листівка від М. Бажана (308)

Травень

Лист до батька (308), Лист С. Єрмолинського (309), Мій лист до Ятковського й Рюміна (310), Лист до Єрмолинських (310), Від Елі Соловей (312), Ностальгійне (313), Я відмовився підписати (317), Варнаховський про Козловського (318), Лист у Крим. Угода. Публікація-Семикіна (320), Призначили В. Кузенкова (331), Чабаненко. Вульф. Корнійчук (334), Листи Й. Гірняка (338), Рецензія на виставу «Юність» (338), Архів: В. Чорновіл (374)

Червень-серпень

Червень

Гірняк Йосип. Довідка для енциклопедії (389), Курбас Лесь. Довідка для енциклопедії (391), Крушельницький Мар'ян. Довідка для енциклопедії (393), До «Списку...»

Коростельов. Косарєв (394), Лист до тітки Наталі в Ленінград (395), Лист до Н.К. від Р. Капланяна (398), Пшик історії з Добошем (398), Заньківчани. «Каменний властелин». Програма для гастролей у Москві (401), Лист від В. Утеніна з Харкова (405), Моя йому відповідь (405), Гастролі заньківчан у Москві (409), Литва нуртує. Грузія. Арештували Петра Якіра (413), До «Списку...» Сергій Гембицький (414), Н. Корнієнко. «В зашити личности». Вірменія (415), Трохи з 1969 року: лист Раскольнікова (421), До «Списку...» Галаган Микола (422), Заповіт Фадеєва (426), Лист Л. Череватенка до В. Демуцької (429), Конспект українських арештів. Проба листа (432), Україна. Донбас. Мова. – Олексій Тихий (433), Іван Козловський та інше (452), Лист від Утеніна з Харкова (455), Скалій і «Кам. господар». Дон Жуан (459), Шелеста звільнили з маскарадом (468), Астма і бібліографія (експресіоністи) (469), «Архів»: «Крах академічних театрів» (474), З архіву Г. Беґичевої (478), К. Рудницький про обшук (481), Фон Каульбарс (485), «Хуртовина» Черкасенка (485), До «Списку...» – Яків Давтян (486), Заява Н.К. про перлюстрацію (487), Листи – від Й. Нодзакі й п. Орисі (488), Додаток: В.Чорновіл (491)

Липень

Петро Капіца, анекдот з мантією (494), Мерзота Хатаєвич (497), «Різанина» триває (497), Кальтенбрунер радить зупинити «Пурсоньяка» (499), Лист до Києва у «Мистецтво» (499), Записка від Н. Кузякіної (502), Лист від Р. Капланяна до Н.К. (502), Виключили зі Спілки Віктора Іванисенка (503), Відкритий лист З.Франко (503), Відгуки на арешти – Лондон (505), У Нальчику взяли Ю. Шухевича (505), Київський де-

тектив навколо Жореса Медведєва (507), Рецензія Н.К. (508), «Приборкання вогню» – фільм (517), Тексти з Андрія Платонова (518), Озеров, Первомайський, переклади з Гайне (523), «ЖЗЛ». «Давид» (524), «ЖЗЛ». «Шаумян» (526), До «Словника...» Шаламов (527), Київські «покаяння» (528), Рецензія Н.К. на п'єсу М. Коваленко (532), Сталін і письменність (536), До «Списку...» Дворко Генріх. Клим Григорій (537), Вертен (батлейка) і Білорусь, Юрій Тур (542), Додаток: В.Ч. про Богдана Стенчука (546), П.Я. Україна – перша хвиля? (572), Н.К. Рецензія на детектив Є. Весника (573), Лист до Н.К. від Р. Капланяна (576), Лист від В. Гончара з Києва (576), Лист від В. Демуцької з Абрамцево (577), Сталін особисто втручався (578), Р. Хом'як. Січневі арешти під аналізою (580), До українських арештів (591), Саша Вампілов у нас вдома – і Україна (591), До «Петербурзьких сновидінь» у Завадського (595), Лев Смирнов. Поезії (598), З архіву Курбаса (АН України) (601), До архіву: Х. Токар про «Березіль» (604), Ф. з «Прол. Правди» про «Березіль» (605), До «Списку...»: Шмидт Д.А., Кузьмічов Б.І. (608), Віра – чи «маневри»? (608), Редвисновок на Крега (610), До архіву: Л. Курбас. «У театральній справі» (617), Н.К. – допит у КГБ. Л.Т. – допит у КГБ (623)

Серпень

Архів: Шість листів від Й. Гірняка (630), Лист від С. Білоконя (22.06.1972) (651), Лист від Галі з Дягови (654), Херсон і Миколаїв (657), Додаток з листування (663)
Покажчик (710)

Літературно-художнє видання

ТАНЮК Лесь Степанович

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ

без купюр

В 60-и томах

XXIX том

1972 р. (січень-серпень)

Відповідальний редактор	<i>Л. Фурта</i>
Редакційна група	<i>В. Скачко, Т. Сінькова</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Л. Фурти</i>
Дизайн обкладинки	<i>П. Фурти</i>

Підписано до друку 15.12.2013. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура TextBook. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 40,74. Обл.-вид. арк. 42,7.
Наклад 500 прим. Замовлення №13-32

«Альтерпрес», 01025 Київ, вул. В. Житомирська, 28.
Свідоцтво про реєстрацію ДК №177 від 15.09.2000 р.

Надруковано в ТОВ «Альтерпрес», 04112 Київ, вул. Шамрило, 23